HASAN İZZETTİN DİNAMO

KUTSAL BARIŞ

ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI SONRASININ GERÇEK HİKAYESİ

Kurucusu
KEMAL KARATEKİN

TEKİN YAYINEVİ

HASAN İZZETTİN DİNAMO
KUTSAL BARIŞ / Üçüncü Kitap

Roman

Kapak Tasarım
ERKAL YAVİ

Redaktör
KEMAL KUTU

Basım
Temmuz 2007

Baskı ve Cilt
Yaylacık Matbaası
Litros Yolu, Fatih Sanayi Sitesi, No: 12
Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 567 80 03

www.hasanizzettindinamo.com

TEKİN YAYIN DAĞITIM SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
Ankara Cad. Konak Han 43
Cağaloğlu - İstanbul
Tel: (0212) 527 69 69 - 512 59 84 Fax: (0212) 511 11 22
http:// www.tekinyayinevi.com
E-posta: info@tekinyayinevi.com

ISBN: 975-478-005-6 (Tak. No.)
ISBN: 975-478-008-0 (3. Cilt)

Hasan İzzettin Dinamo

KUTSAL BARIŞ

ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI SONRASININ GERÇEK HİKÂYESİ

Üçüncü Kitap

TEKİN YAYINEVİ

KESİN İKTİDARA DOĞRU

Bayındırlık ve İskân Bakanı bu sırada istifa etmiş, sıtmadan döşek yorgan yatan İsmet Paşa'nın durumu biraz sarsılır gibi olmuştu. Hemen bu sırada, İçişleri Bakanı Recep bütün Türk kamuoyunu kışkırtan bir bildiri yayımladı: Başta Cumhurbaşkanı olarak, bütün Türk Devleti büyüklerine suikast yapmak amacı güden bir grup Pire'den geçerek Selanik yolu ile Edirne sınırına gelmiş, bunlardan kimisi ülke içinde yakalanmıştı. İki ünlü Paşa'nın da askerlikten ayrılarak Meclis'e girmeleri, Ali Fuat Paşa'nın sözde Cumhurbaşkanı'nca aratıldığı halde bulunamaması, bütün kötü olasılıkları bir araya getirmiş, özellikle Ankara'daki yöneticileri, irili ufaklı, can sıkıcı bir durumun karanlığına yuvarlamıştı. Bu sırada, en çok üzülenler, zorla başlarının üzerine kuşku bulutları yığılan, muhalefete geçtiği anlaşılan, Meclis'ten de bir türlü koparılıp atılamayan paşalardı. Ankara'da öyle bir cadı kazanı kaynatılıyor, ulusun gözünde kapkara birer lanetli kişi durumuna getirilmek istendiklerini görüyor, sonsuz üzülüyorlardı. Bu kötü suikast işi de nereden çıkmıştı? İçerideki bu itişmeleri kolayca dışarıdaki bu sorumsuz davranışlara bağlayabilirler, onları bayağı kötü durumlara düşürebilirlerdi. Bu olasılık üstünde durulması bile talihsiz paşaları karalamaya yeter de artardı bile.

Ekim'in sonlarında yapılan Halk Fırkası toplantısında, İsmet Paşa'ya bu toplantıda güvenoyu verilmeyip bu iş Meclis'in serbest görüşmelerine bırakıldı. Bundan da yakın bir Kabine bunalımı anlamı çıkarıldı.

Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa'dan önce ordudan istifa edip gelmiş, Meclis'teki sıralardan birinde okul çocuğu gibi oturmuş, teşrii görevine başlamıştı. Bu davranış, Meclis'in havasında hiç de doğal olmayan bir yankı yapmamıştı. Ancak, Ali Fuat Paşa'nın da istifasını basıp Meclis'e yanlaması, Mustafa Kemal'le arkadaşlarını kara kara düşündürmeye başlamıştı. Hemen o gece,

Meclis'i yeniden basmaya başlayan azgın muhalefet seline bir baraj yapmak düşünüldü. Kabine bunalımının sürmesi olasılığı olan sekiz-on gün için paşaların Meclis'ten uzak bulundurulması düşünülerek, onlara eski görevlerinin «devrü teslimi» gibi bir geçici görev yükletmek üzere birer yazı yazıldı. Ali Fuat Paşa, Milli Savunma Bakanı Kâzım (Özalp) Paşa'dan, istifasının ertesi günü Meclis'e gidip görevine başlayacağı sırada, İkinci Ordu Müfettişliği'nden istifasının alındığı, yerine Fahrettin Paşa'nın atandığı, görevin törensel olarak yeni Komutan'a aktarılması, ondan sonra da Meclis'e gelip teşrii görevine başlaması üstüne bir yazı aldı.

Paşa, hemen o gün Kâzım Karabekir Paşa'yla görüşünce, bu yazının bir kopyasının ona da gönderilmiş olduğunu anladı. Birinci Ordu Müfettişliği'ne Sait Paşa atanmıştı. O, Erzurum'dan gelip görevini alıncaya dek, Kâzım Karabekir Paşa'nın Meclis'teki görevine başlamaması bildiriliyordu. Gerek Ali Fuat Paşa, gerekse Kâzım Karabekir Paşa, bu davranışın kötü niyete dayandığını düşünmekle birlikte, buna karşı gelmeyi de uslarından geçirmediler. Temelli kanun içinde davranmak kararındaydılar.

Milli Savunma Bakanı Kâzım Paşa'nın buyruğundan sonra, bunu daha da güçlendirmek üzere olacak, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Paşa'dan da Ali Fuat Paşa'ya bir başka buyruk geldi. Mareşal, bunda, Ali Fuat Paşa'yla son karşılaşmalarında konuşulan konular üstünde duruyor, bunların temelli bir rapor olarak hazırlanıp yeni Müfettiş'e verilmesini buyuruyordu.

Ali Fuat Paşa, şöyle bir düşündü: Ortada kendisinden sonra gelene teslim edilecek hiçbir şey yoktu. Mareşal'in söz konusu ettiği muhtıralar da vaktiyle hazırlanıp Müfettişlik Kurmay Başkanlığı'nın kasasına kilitlenmişti. Demek ki Hükümet, Kâzım Karabekir'le ikisini bir süre Meclis'ten uzak tutmak uğruna böyle sudan bahaneler uyduruyordu. İsmet Paşa Kabinesi, bir soru yağmuruna ya da dolusuna tutulmuş durumdaydı. 30 Ekim'de başlayıp ne zaman biteceği belli olmayan bu sert tartışmalar süresince iki Paşa'nın orada bulunmaması sağlanmak üzere bir düzen kurulmuştu.

Gerek Milli Savunma Bakanı, gerekse Genelkurmay Başkanı'nın her iki Paşa'ya gönderdiği yazılı buyruklar, Meclis Başkanlığı'na da bildirilmişti. Her iki Paşa için, yine eski görev yerlerine dönmelerinden başka çözüm kalmamıştı.

Ali Fuat Paşa, 9 Kasım'da Konya'dan Ankara'ya dönebilse de Birinci Ordu Müfettişi Sait Paşa'nın Ankara'ya gelmesi çok uzun sürmüş, Kâzım Karabekir Paşa'nın «devrü teslim» işi uzun sürdüğünden, Meclis'e katılması bir ay gecikmişti.

Halk Fırkası'nın Meclis'teki üyeleri arasında şimdi bile temizlenemememiş özgürlükçü olduklarına inanılan bir yığın kişi vardı. Bunlar, İsmet Paşa Hükümeti'ni fırsat buldukça sıkıştırıp duruyorlardı. Meclis, bir türlü Mustafa Kemal'in istediği, «kız gibi» bir Meclis durumuna gelmemişti. Bir yığın muhalif ayıklanıp atılıyor, yerlerine mantar gibi eleştiriciler, muhalifler türüyordu. Bu eleştiriciler, gerek Cumhurbaşkanı'nın gerekse Hükümet Başkanı'nın kafalarını bozuyordu.

Hükümet'ten açıklama bekleyen eleştirici Mebuslar, Meclis'te birdenbire Bakanların saldırılarına uğrayarak şaşırmışlardı. Adliye Bakanı Necati, Rıza Nur'a saldırmış, İçişleri Bakanı Recep de (Peker) ortalığı karıştırdığına inandığı kimi eleştiricilere, daha çok Hüseyin Rauf'a saldırmıştı. Rauf, Recep'in dişe dokunmayan saldırılarını şiddetle karşılamış, Meclis'i kendi düşüncelerine yatırmayı becermişti. Eleştirici Mebuslara en çok saldıran kişilerden biri de Eğitim Bakanı Vasıf'tı.

Eleştirici Mebusların Hükümet'ten istedikleri açıklama, özellikle Yunanistan'daki Türklerle ülkemizdeki Rumların değiş tokuşu üstüneydi. Bu değiş tokuş işinde umursamazlık yüzünden binlerce kişi ölüp gitmişti. Mebusların istediği açıklamaya karşı İsmet Paşa Hükümeti ayak diremişti. Bu incelemenin ve araştırmanın yapılmaması uğruna elinden geleni yapmıştı. Mebusları susturma manevraları, çok acı izlenimlerle Mebusları üzüntülere boğmuştu. Açıklama isteyiş toplantısı, Ali Fuat Paşa'nın sürgüne benzeyen on günlük uzaklaşmasından dokuz gün sonra, Paşa'nın Ankara'ya döndüğü gün bitmişti.

Halk Fırkası'nın Hükümeti, Meclis'ten 147 oy alarak durumu kurtardıysa da 19 kişi güvensizlik bildirmiş, bir kişi çekimser kalmış, 41 kişi de oylamaya katılmamıştı. Artık, olumlu oy verenlerin dışında kalan bütün üyelerin bir başka örgütün damı altına sığınmaları zamanı gelmişe benziyordu.

Parti Hükümeti'nin zorbalığına karşı kazan kaldırmış olan Mebusların kapı dışarı edilmeleri zamanı gelip çatmıştı. Parti içinde, özgürlükçülük, disiplinsizlik olarak görülüyordu. Bu da kurulmak istenen otoriter Hükümet'in temellerine şimdiden dinamit yerleştirmekten ayırtsız bir şey olarak görünüyordu. Particiler, bozguncuların, hemen makineden atılmalarını istemeye başlamışlardı. Halk Fırkası'ndan uzaklaştırılmayı göze alan bir yığın Mebus, gittikçe daha çok uzaklara itilen, neredeyse ihanetle suçlanmak talihsizliğine uğrayan birkaç Paşa'yla Hüseyin Rauf'un birkaç sivil aydının çevresinde toplanmaya doğru bir eğilim duyuyorlardı. Kurulmakta olan Devlet, hiç de demokrasi karakterinde değilse de Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın büyük paşalarıyla, bir yığın dişli, aydın Mebus, Halk Fırkası'nın yanı başında, Meclis'in çatısı altında bir başka parti yaratmak üzere başkaldırmışlardı. Halk Fırkası'nın başındakiler, oldubitti, biçiminde karşılarına dikilmek tehlikesi gösteren bu yeni partiyi nasıl doğmadan boğabiliriz, diye düşünüyor, tek başlarına egemen olmanın tadını kaçıracak olan bu adamlara diş biliyorlardı. İsmet Paşa'yla arkadaşlarının istediği, oldu olacak, tutucu ve gerici bir partinin doğmasıydı. Ne var ki doğacak parti, hiç de onların istediği biçimde olacağa benzemiyordu. Tersine, bunun Halk Fırkası'ndan daha ileri olması tehlikesi bile vardı. Daha çok yenilikçi olarak ortaya atılmaya hazırlanan bu parti, karşısındakileri bayağı üzüntülere boğuyordu.

Cumhuriyetçi ve ilerici olduklarını, şimdiye dek, bar bar bağırarak, söyleyen eleştiriciler, Halk Fırkası'nın bağnaz, atak kışkırtıcılarınca yaylım ateş altına alınmışlardı. Onlara yağdırdıkları ateşin kısaca anlamı şuydu:

— Kalbinizin en iç köşesinde, kesinlikle Cumhuriyet'e karşısınız! Haydi, şunu açıkça söyleyiniz!

Böylece, eleştirenleri kızdırarak ters laflar etmelerini, bu kez de onları kanun karşısında, rejim düşmanı olarak damgalamak, yok etmek istiyorlardı.

Bu sırada en korkunç suç, Cumhuriyet rejimine karşı olmaktı. Özgürlükçülere karşı kullanılan en etkin silah da buydu. Ağzını açmakta biraz ileri gidenler bu suçla suçlanıyor, ulusun gözünden düşürülüp İstiklâl Mahkemelerine gönderilmekle korkutuluyordu. Bu tür suçlamalar, çabucak etkisini göstermiş, İsmet Paşa Kabinesi'ne karşı kurulan eleştiriciler ya da parti içi Muhalefet Cephesi, suçlamaların ağırlığı altında çökmüştü.

Meclis'te, İsmet Paşa Hükümeti'ni şiddetle eleştirenler, hain olarak damgalanmaya başlanmıştı. Onları destekleyen birçok Mebus, bu korkunç damgayı yememek uğruna öncü muhaliflerin arkasını bırakmak zorunda kalmıştı. Kabineden hesap soran bir yığın mebus, öncülerin arkasından ayrılıp karşı yana sığınmıştı. Daha önce oylarını İsmet Paşa Kabinesi'nden esirgemiş olan bu mebuslar, bu kez yapılan oylamada onu desteklemiş, Kabine, büyük çoğunlukla güvenoyu almıştı.

Halk Fırkası'nın terörü karşısında, onun saflarına katılan ılımlılar dışında bütün karakter sahibi eleştiriciler, Kabine'ye güvenoyu vermeyerek Halk Fırkası saflarından ayrıldılar.

Kurulmak istenen otoriter devlet düşüncesine karşı çıkmış olan bu kişiler, başlarına geleceği bildiklerinden, daha önce yazgı arkadaşlarıyla görüşüp konuşmuş, yeni partinin çekirdeğini hazırlamışlardı. Yeni doğacak olan partinin propagandası da bu gürültüler sırasında kendiliğinden yapılmıştı. Tek parti iktidarının, İttihat ve Terakki zorbalığının yinelenmesinden başka bir şey olmayacağını düşünen bütün aydınlar, doğacak partinin propagandasını severek yapıyordu.

Hükümet'ten hesap soranların başında Hüseyin Rauf geliyordu. Son dakikaya dek Halk Fırkası'nın çatısı altından ayrılmayan Hamidiye kahramanı, genel açıklama isteyişinin son günü Meclis'e gelmemişti. İsmet Paşa Hükümeti, Muhalefet Cephesi'ni terörle, türlü manevralarla sindirdikten sonra, gül bahçesinden gül devşirir gibi oyları toplayarak muhaliflerin istifalarını

da alıp ilk ereğine ulaştı. İstifalarını toplu olarak verenlerin başında Hüseyin Rauf vardı. Onun bu istifasının büyük önemi şuradaydı ki büyük bir parlamento kavgası vererek ivedi diktatörlüğe gitmeye çalışan yeni Türkiye Devleti'ni demokrasi iklimine doğru itecekti. Onunla birkaç arkadaşının bütün ağırlığını koyması sonucudur ki tek partiyle yönetmek üzere rayına oturtulmaya çalışılan ülke, kısa da olsa bir demokrasi dönemine girecekti.

Hüseyin Rauf'un istifası şöyleydi:

«Halk Fırkası Başkanlığı'na!

Perşembe günü yapılan görüşmeye verilen biçim, şimdiye dek velev dıştan olsun, korumaya çalıştığım birlik olanağını artık yok etti. Cumhuriyet yönetiminin güçlendirilmesine serbestçe çalışmak üzere, Fırka'dan ayrıldığımı bildiririm.

İstanbul Mebusu
Rauf»

Halk Fırkası'ndan ayrılan Mebuslar, yeni partinin kurulması için çalışmaya başladılar. Partinin yönetmeliğini hazırlıyorlardı. Partinin, temelli ilkeleri, programı olması gerekiyordu. İlk önce bunu yapmalıydı. Sıtmalı bir biçimde çalışmaya koyulmuşlardı. Tek parti diktatörlüğünü kafasına koymuş olan Hükümet, bu oldu bittiyi, benimsemekten başka bir şey yapacak durumda değildi. Yeni partinin yönetmeliğinde üyelere bolca eleştiri hakkı verilecekti. Şimdilik, partinin iktidara geçme tutkusu söz konusu değildi. Ülkede diktatörlüğü önlemek ve sağlam bir denetim gücü kurmak, en büyük istekleriydi. Bütün korktukları, sorumsuz bir diktatörlüğün kurulmasıydı. Yeni partinin adı, Cumhuriyet Fırkası, olacaktı. Bunu işiten Halk Fırkalılar, hemen partilerini, Cumhuriyet Halk Fırkası, olarak benimsediler. Böylece Cumhuriyetçiliği muhalif parti kurucularına kaptırmak istemediler.

Hüseyin Rauf, biraz da Büyük Millet Meclisi'ndeki sürekli tartışmalar, saldırılar, karşı saldırılar sırasında çok yorulmuştu. İstifasını verip Halk Fırkası'ndan ayrıldıktan sonra, bütün yorgunlukları açığa çıkmış, onu yatağa mıhlamıştı. İstasyon yöre-

sindeki evinde yatıyor, yeni partinin kurucuları ona sık sık uğruyor, hal hatır soruyor, bir yandan da hızla partinin mekanizmasını hazırlıyorlardı. Yangından mal kaçırır gibi hızlı ve sıtmalı davranmaları, biraz da yeni bir baskıya uğramadan, kaşla göz arasında, bu yeni örgütü bir güç durumuna getirebilmek içindi. Halk Fırkası'nın başları, toparlanarak türlü manevralarla karşılarına dikilebilir, daha iskelet halindeyken yapıyı çökertebilirlerdi.

Bu günlerden bir gün, Ali Fuat Paşa da Rauf'u, gidip evinde gördü. Adamcağız, oldukça ağır bir hastalığa yakalanmışsa da eski askerlikten kalma hastalıklara meydan okuma yeteneği yüzünden zoraki bir sağlık gösterisiyle dikiliyor, konuşup görüşüyordu. Paşa, hasta arkadaşıyla çokça konuşamadı. Ancak, ondan öğrendiğine göre, partiyi kurmakla görevli arkadaşların kendisiyle görüşmek istediklerini, söyledi. Daha önce, uzun uzun görüşüp konuştukları biçimde bir partinin doğmak üzere olduğu haberini alarak sevindi. Arkadaşlarına şifalar dileyerek ayrıldı. Rauf'un bildirdiğine göre arkadaşlar, onu bekliyorlardı. Kasım ayının puslu bir gününde Rauf'u trenle İstanbul'a yolcu eden Ali Fuat Paşa, Etlik Bağları'nda yeni evlendiği genç karısıyla oturan Kâzım Karabekir'i görmeye gitti. Uzun uzun konuştular. Kâzım Karabekir, bu sırada Meclis'te geçen bütün gürültü patırtıyı ancak dışarıdan izleyebilmişti. Kurulacak yeni partinin varlığını bütün ayrıntılarıyla konuşmuş, saptamışlardı. Bu, her şeyden önce programlı bir parti olacaktı. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, henüz, bir programı bile yoktu.

Ali Fuat Paşa, küçük, mutlu kır evinde eski arkadaşıyla genç karısını mutluluk dilekleriyle arkada bırakarak, Vilâyet Konağı'nın arkasındaki büyükçe bir evde toplantı halinde bulunan parti arkadaşlarını görmeye gitti. Burada yirmi kişi vardı. Doktor Adnan, Refet Paşa, İsmail Canbulat, Faik (Ziya Hurşit'in ağabeyi), Erzincan Mebusu Sabit, Sivas Mebusu Halis Turgut, Zeki, Ferit, Fikri ve Halit bir masanın çevresinde toplanmıştı. Sigara dumanından oda boğucu bir haldeydi. Paşa'nın bu gördüğü kişiler, şimdiye dek Halk Fırkası'nın onuru olan en güçlü kişilerdi. Tek parti otoritesine karşı bayrak açarak yeni bir demokrasi ha-

vası yaratmak umuduyla burada toplanmışlardı. Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar Paşalar, Bekir Sami, Hüseyin Rauf gibi çok değerli üyeler henüz bu toplantıları onurlandıramamışlardı.

Yeni parti, hem demokrasiyi kurtarmak, hem de türlü yenilikler yapmaktan yanaydı. Yapılması düşünülen devrimlere çelme takılmasını önlemek düşüncesiyle, şimdilik parti üyelerinin devrimci karakterdeki otuz kişiyi aşmamasına önem veriliyordu. Tutucu arkadaşları partiye almış olsalardı, sayıları pek çok artabilirdi. Ancak, o zaman yapılacak devrim atılımlarına da paydos, demek gerekecekti. Sayısı sekseni bulacak böyle bir kalabalık muhalefet gücüyle Meclis'te bulunmak, görünürde göz doyurur olmakla birlikte, partinin devrimciliğini büsbütün köstekler, bu atılımcı örgütü işe yaramaz duruma getirebilirdi.

Yeni kurulacak partinin şimdilik Hükümet'i denetlemekten, Halk Fırkası'nın otoriter eğilimlerine engel olmaktan başka düşüncesi yoktu. Şu sırada iktidara geçmek, uslarının kıyıcığından geçmiyordu. Ancak, Hükümet'ten durmadan hesap sorulmasını bir gelenek durumuna getireceği anlaşılan yeni partinin bu eylemini önlemek üzere, Halk Fırkası, hemen davranmış, Meclis'in müsaadesiz «gensoru yapılamayacağı», kararını almıştı. Halk Fırkası, yeni doğacak partinin oluşumunu adım adım izleyerek, onun aradığı, yararlanmak olasılığı olan bütün gedikleri şimdiden tıkamaya çalışıyordu. Hükümet'ten hesap sorma olanağı elden gidince, bütün Mebuslar dilsiz bir duruma getirilmiş olacaktı. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın egemen kişileri, partilerini kıpırdanamayacak biçimde çok sıkı bir disiplin altına almışlardı. Halk Fırkası, bununla da kalmamış, yeni partinin bütün kurucularını mebusluktan uzaklaştırmak üzere diretmeye başlamıştı. Bütün yeni partinin kurucuları, Müdafaayı Hukuk adayı olarak seçilmişlerdi. «Müdafaayı Hukuk ilkelerinden ayrılanlar, yeni partinin kurucuları değil, Halk Fırkalılardı.»

Bir oldubitti biçiminde doğum yoluna girmiş olan yeni partinin bir ayak önce yeryüzünden göç ettirilmesi için her türlü silah şimdiden hazırlanıyor ve sağlanıyordu. Yeni partiye hoşgörü

gösterileceğine değin lafları edenler, bu oldubittiyi yere sermek üzere ancak zaman kazanmaya çalışıyorlardı.

Yeni partinin kurucuları da karşılarındakilerin art niyetlerini bildiklerinden, örgütlerini bir ayak önce kurup törensel olarak yürütmek üzere sıtmalı bir biçimde çalışmaya başladılar. Böylece, eli kolu bağlı, durdukça her an başlarına bir yıldırım iner, bütün umutlarıyla birlikte onları siyaset meydanından süpürebilirdi. Halk Fırkası'nın gerek başındakiler gerekse içindekiler, karşılarına böyle bir örgütün bir bela gibi dikilivereceğini hiç hesaba katmamışlardı. Şimdi, önüne bir yığın engeller yığarak doğuşunu kösteklemeye çalışıyorlardı.

Karşılarındakilerin tehlikeli düşünüşlerini kavrayan yeni partililer, yangından mal kaçırır gibi, çalışmak zorunda olduklarını anlıyorlardı. Bir ayak önce partinin tüzüğüyle programını hazırlayarak bildirisini Hükümet'e vermek gerekiyordu. Yoksa, bu koşullar altında, bebek, doğmadan ölebilirdi.

Ali Fuat Paşa, oybirliğiyle partinin Genel Sekreteri seçildi. Program'la Tüzük, onun Başkanlığı'nda görüşülüyordu. 17 Kasım'da hazırlık bitmişti. Paşa, yeni kurulacak partinin Genel Sekreteri seçilince, Halk Fırkası'ndan çekildi. Sonra, yeni partinin bildirgesini bir dilekçe ile kendisi götürüp İçişleri Bakanı Recep'e verdi. Bu dakikayla birlikte yeni parti Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çatısı altında doğmuş oluyordu.

Törensel olarak tanınmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, siyaset alanına atılırken şöyle bir bildiri yayımladı:

«Yazgısını kendisi belirlemek ve yönetmek olgunluk ve yeteneğini gösteren ulusumuza, girdiği yeni alanda sarsılmadan yürüyebileceği dolambaçsız yolu açmak amacıyla Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurduk.

Egemenlik ve hükümranlık haklarının koşulsuz kısıtsız kullanılması, seçilen bir ya da iki Meclis'e verilmiştir. Bu Meclisler, ulustan aldıkları egemenlik gücünün icraya ilişkin bölümünü aralarından ayırdıkları sınırlı bir kurula verirler. Bu bir sorun olmakla birlikte, sakıncasız değildir. Sakıncanın en büyüğü, ulusu bu hakkından büsbütün yoksun edecek bir istibdat biçiminin ku-

rulabilmesidir. İcra Kurulu'nu hakkın dışına çıkmaktan alıkoyacak, ulus ve İcra Vekillerini sürekli denetim altında bulunduracak araçlara şiddetle gereksinim vardır.

Kamuoyu ile onun bir dalı olan basın, böyle bir araç iseler de sürekli olarak etkin değildirler. Bu araçlar arasında en etkini, kanımızca, özdeş kanıyı taşıyan Milletvekillerinin Ulusal Meclis'te oluşturacakları dengeleme ile denetim grupları, yani partilerdir.

İşte, bu nedenlerle ve düşünüşlere göre kurduğumuz partinin programını ve birtakım temelli düşünlerini yurttaşların anlayışına bırakıyoruz:

Ulus birliğine inanan partimiz, bu birliğe uymayan her davranışı kınayacaktır.

Şiddetle, genel özgürlüklerden yanayız.

Toplum yaşamını bozulup kokuşmaktan ve düşkünlükten korumak uğruna çalışmaktan geri durmayacağız.

Kişi özgürlüğünü, her alanda kutsal sayacağız.

Olgun ve mütehassıs insanların yetişmesine engel olmaktan sakınacağız.

İstikrarın kurulmasına çalışacağız.

Ülkeyi sarsıntılara uğratmaktan sakınacağız.

Partimiz, baskıların şiddetle karşısında olduğundan kendi iç işlerinde de buna müsaade edip olanak vermeyerek, ne bireyin ne de birkaç kişinin baskı yoluyla, oligarşiyle meramlarını icra ve infaz etmelerini benimsemeyeceğiz. Her yargı ile kararı yetkili kurulların çoğunluk oyuna dayandıracağız.»

Tüzük, 64 Madde'likti. Bir de Geçici Madde eklenmişti. İlk üç madde, partinin amacını gösteriyordu. Birinci Madde, ulusun yazgısına kendisinin egemen olduğu ilkesine dayanılarak Cumhuriyeti güçlendirmek, kanunların herkes için eşitlikle uygulanmasını sağlamak uğruna çalışılacağını, bildiriyordu.

İkinci Madde, partinin Büyük Millet Meclisi'nde, programını savunacak bir çoğunluk elde etmek üzere seçimde başarı sağlanması gerektiğini, anlatıyordu. Üçüncü Madde ise, 18 yaşını geçmiş herkesin partiye üye olabileceği üstüneydi.

58 Madde'lik program, iktisat, maliye, toplumsal siyaset bölümlerine ayrılmıştı. Program'da şöyle diyordu:

«Türkiye Devleti, halkın egemenliğine dayanan bir Cumhuriyet'tir. Özgürlükçülük, yani liberalizm; halkın egemenliği, yani demokrasi, partinin temel mesleğidir. Teşkilâtı Esasiye Kanunu, ulustan açık vekâlet alınmadıkça değiştirgenemeyecektir.

Parti, din düşünceleriyle inanışlarına saygılıdır.

Mebus seçimi bir dereceli olacaktır. Her kazanın bir seçim dairesi olması ilkesi savunulacaktır. Yargıçlar azledilmeyecektir. İstemedikçe, hatta terfi biçiminde de olsa başka görevlere gönderilmeyecektir. Cumhurbaşkanı seçilen kişinin Mebusluk niteliği, seçimden sonra ortadan kalkacaktır. Şehreminleri seçim yöntemine bağlı olacaklardır. İç siyasette yönetimde ademi merkeziyet ilkesi benimsenecektir. İktisat alanında serbest meslekten yanayız. Bu, endüstrimizin korunmasına engel olmayacaktır. Mübadillerin hakları onların da katılmasıyla sağlanacaktır. On yıllık gümrük tarifesi yapılacak, süs eşyası dışında, öbür maddelerin gümrük resmi indirilecektir.

Sermayedarlarla çalışanların çıkarları özdeş biçimde savunulacaktır. İşçilerin kazanca ortak edilmesinden yanayız. Bunu kanunla değil, inandırarak sağlamaya çalışacağız. Ticaret ve Ziraat Odalarına manevi kişilik verilecektir. Paranın istikrarı için Devlet Bankası'yla anlaşma yapılacaktır. Tekellerin çoğalmasına karşıyız.

Eğitimde, eğitim birliği temeldir. İlkokulların yönetimleri mahallelerine özgü kalacaktır. Hükümetçe para yardımı yapılacaktır.»

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, programının propagandasını yapmak üzere, bir de dergi çıkaracaktı. Halk Fırkası'nın yaptığı gibi parayla tutulmuş yazarlar kullanmayı düşünmüyordu. Bunların sırasında yararından çok zararı dokunduğu düşüncesindeydi.

Ulustan vekâlet alınmadıkça yeni devrimler yapılmaması, partinin ilkeleri arasındaydı. Yapılan devrimlerin de halkça sindirilmesine çalışılacaktı. Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda hiçbir biçimde değiştirgeme yapılamayacaktı.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucuları, Meclis'in damı altında bir siyaset örgütü olarak yerleştikten sonra, merakla, kay-

gıyla beklemeye başladılar: Cumhurbaşkanı, kendilerine karşı ne gibi bir tutum takınacaktı? Paşa, şimdi, Meclis'te karşı karşıya gelmiş her iki partinin üstünde bir denge ve denetim öğesi olarak mı kalacak, yoksa, kendisinin kurmuş olduğu Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan yana çıkarak, kendilerine karşı cephe mi alacaktı? Onun partiler üstünde alacağı durum, ülkenin gürültüsüz patırtısız bir barış yaşamı içinde gelişmesine yardım edebilirdi. Onun kendilerine karşı cephe alması ise, yeni partinin yazgısını şimdiden karartabilirdi. Mustafa Kemal'in, Halk Fırkası'na sahip çıkarak onu kendi partisi diye kanadının altına alması, açıktan açığa gerçekleşince, bundan sonra patlak verecek bütün çekişmelerde onun adı da çın çın ötecek, ufacık politikacıların ya da bürokratçıkların çevreye saçtıkları çamurlara o da bulaştırılmaya çalışılacaktı. Bu, yeni Türk demokrasisi için büyük bir talihsizlik olacaktı. İşte, Türkiye, yeni partinin, Meclis'in damı altında yerleştiği şu birkaç günden beri, dünya demokrasileri kervanına katılmış sarı gagalı bir demokrasicikti. Bunun uzun yaşaması için gerekli koşullarsa henüz doğmamıştı. Şimdilik, bu yavru, rastgele yaşamak zorundaydı. Eğer, Cumhurbaşkanı, ilgilenir, ona, süt ve biberon sağlanmasına yardımcı olursa, yaşayabilir; yavrucak, onca üvey evlât işlemi görürse, yaşaması güçleşebilirdi.

İşte, Meclis'te, güçlü bir grup kurarak, denetim günlerinin başlamasını dört gözle bekleyen (Şundan ki bu sırada Meclis tatile girmişti) yeni partinin kurucuları, kaygılar içinde böyle düşünüyordu.

Cumhurbaşkanı, kılavuz mu yoksa salt Halk Fırkası'nın başı mı olacaktı?

Onun Halk Fırkası'ndan çekilerek yansızlığı benimsemeyeceği anlaşılmakta gecikmedi. Cumhurbaşkanı, Halk Fırkası'nın kurucusu olarak kalıyor, İsmet Paşa da Parti Genel Başkan Vekili olarak görünüyordu.

Halk Fırkası, güçlü kişilerin kurduğu yeni partinin karşısında şimdilik diş gıcırdatmaktan başka bir şey yapmıyorsa da yavaş yavaş çok kötü şeyler düşünebileceğinin izlerini belli ediyordu. Yeni parti oldubittisini hiçbir zaman bağışlamayacağını gösteren

belirtiler su yüzüne çıkmaya başlamıştı: Türkiye'de iki parti bir arada yaşayamazdı. Halk Fırkası gibi ülkenin en büyük adamının korumasında bulunan en idealist bir partiye karşı böyle bunalımlı, birlik isteyen bir zamanda cephe alınması, ancak, kötü düşüncelerden doğabilirdi. Bu partiyi kurmuş olanlar, ülkeyi yeniden yıkarak bilinmeyen korkunç fırtınaların içine atmak isteyen serüvencilerdi. İçlerinde eski İttihat ve Terakki'den kişiler de bulunduğuna göre, düşüncelerinin ne olduğu kolayca anlaşılabilirdi. Bunlar, bunca kan dökülerek elde edilmiş olan özgürlükle, bağımsızlığı, Cumhuriyet'i tehlikeye atmanın arkasındaydılar. Yeni Cumhuriyet yönetiminden hoşnut olmayan bütün kuşkulu öğeleri arkalarına takarak, belki de yeni bir Hürriyet ve İtilâf Partisi yaratmanın arkasındaydılar. Ülkeyi, ta, gerilere, Padişahlık evresinin karanlıklarına bile sürükleyebilirlerdi. Cumhuriyet ve özgürlükten zarar gören «gayri memnunlar»ı çevrelerine toplamak, dünkü devrim arkadaşlarıyla kavgaya girişmek için parti kurmak, bir gericilik davranışı değil midir?

Cumhuriyet Halk Fırkası, işte bu türlü silahlarla toptan yaylım ateşe başlamıştı. Yeni doğmuş olan partiye karşı kıyasıya ateş edenlerin arkasında Cumhurbaşkanı'nın silueti kolayca seçilebiliyordu, Evet, o da bu partinin ülkeyi onulmaz karanlıklara, yıkılışlara sürükleyecek bir serüven aygıtı olduğuna inanıyordu.

TANYERİNDE AKŞAM

«Kimse yadsıyamaz ki bu savaşta ve ondan önceki savaşlarda ulusun dirim gücünü tutan hep kadınlarımızdır.»
Mustafa Kemal.

Fikriye Münih'e vardığında, bardaktan boşanırcasına yağmur yağıyordu. Trenden inip de yaprakları dökülmüş ağaçlıklar içindeki sanatoryuma varıncaya dek, bu ardı arkası kesilmez yağmur kendisini götüren otomobilin damını trampet çalarcasına dövdü durdu. Gerçi birkaç gün önce ayrıldığı Türkiye'de de güz gelmişti. Havalarda kocaman kara yorganlar gibi bulut yığınları dolaşıp duruyorsa da orası kendisi için bir ilkyaz cennetinden başka bir şey değildi. On beş yaşından beri düşlerinin Tanrısı olan sarışın adam, son yılların güzel erkeği oradaydı. Oranın güz somurtkanlığı, bu sarışın Aşk Tanrısı'nın ışıklarıyla aydınlanıyordu. Türkiye, ölümsüz ışıklar, mutluluklar ülkesiydi. Ancak, son günlerde zalim bir rüzgâr esmiş, onu, Ankara bozkırları üzerinden aşırtıp yağmurlar ülkesi Almanya'nın karanlığına fırlatmıştı. Uşşakizadelerin güzel, kültürlü kızı Lâtife, onun on yıllık aşkını elinden almış, onu, özlemin kül rengi, yakıcı cehennemine sürmüştü. Evet, ciğerlerinde, biraz da aşkı yüzünden, yitirdiği erkeği yüzünden fırtınalar koparmaya başlayan ince hastalık bahane edilerek aşk yuvasından alınıp Münih Sanatoryumu'na sürülmüştü. Başına, bir yandan özlemin ateşleri, bir yandan da Almanya'nın bitmez tükenmez yağmurları yağıp dururken, o, sanki burada iyileşecek miydi? Bu, şimdiye dek geçirdiği serüvenlerin en kötüsü değil de neydi?

Yağmurun boğucu, psikolojik labirenti içinden geçerek sanatoryuma vardığında, kendisini bir mahpushaneye kapatılmış bir hükümlü gibi buldu. Suçu da Türkiye'nin büyük adamı, kurtarıcısı Mustafa Kemal'e duyduğu büyük aşkıydı. Mustafa Kemal,

son yıllarda, artık, onun, salt sevgilisi değil, basbayağı erkeğiydi. Nikâhları yoksa da bir arada geceliyorlardı. İkisi de bu oldubittiyi benimsemişti. Kendilerini birbirlerinden ayırabilecek bir güç şimdilik görünürlerde yoktu. Savaşın son yıllarında bu böyleydi. Ancak, savaşın bitişi, Başkomutan Gazi Mustafa Kemal'in İzmir'e doğru ilerleyen Türk Ordularının safları arasında oraya varışıyla her şey bitmişti. İzmir kızı Lâtife, kendisini bir demet zambak gibi kaldırıp Paşa'nın otomobilinin önüne atmış, olağanüstü şeylere karşı ilgi duyan Paşa'yı avlayıvermiş, kaşla göz arasında, avucuna almış, kısaca, Paşasıyla arasında bir kara kedi gibi giriveriniişti.

Sarışın Alman hemşire Martha, onu son kerte nazik karşılayıp koğuşuna götürmüş, konforlu eşyalarıyla baş başa bırakarak çekilmişti. Şimdi, pencerenin çamları arkasından kül rengi yağmurun kalın perdesini yırtmaya çalışan yaşlı gözleriyle yazgısının karanlıklarına dalıp gitmişti. Evet, sanatoryumcular, onu Mustafa Kemal'in eşi diye karşılamış, ona önem verdiklerini göstermişlerdi. Bu, zavallı kadını biraz olsun avuttuysa da işin er geç sarpa saracağını, yediği ekmek gibi, biliyordu. Mustafa Kemal, Lâtife ile evlenebilmek üzere kendisini Avrupa'nın yağmurlarına sürgün etmişti. Pencerenin önüne oturarak bir zaman yağmuru seyrettikten sonra giyinekleriyle gıcır gıcır tertemiz yatağın üzerine uzandı; o da dışarıdaki yağmura inat gözlerinden sıcacık yağmur damlaları yağdırmaya başladı. Bu sırada içinin tereyağı gibi eriyip aktığını duyuyor, karanlık bir gücün kendisini karanlık derinliklere doğru çektiğini sanıyordu. İzmir kızı Lâtife'nin er geç kendisine bir oyun oynayacağını seziyordu. Herkes, bunu ondan kutsal bir giz gibi saklamıştı. Bütün eski dostları, ona yüreklerinin kapılarını kapamışlardı. Çankaya'ya gelecek gelinin kokusunu hepsi de almıştı. Çankaya'da herkesin kendisine acıyarak baktığını görüyorsa da anlamazlıktan geliyor, böylece gelecek felâketi bildiğini onlardan saklamaya çalışıyordu. Bu da gururunu korumanın bir türlü yolu sayılabilirdi. Lâtife'nin Çankaya'yı elinden alacağını biliyorsa da Paşa'nın kendisini ne yapacağını bir türlü bilemiyordu. Lâtife'yle ikisinin Köşk'te bir

arada yaşaması nice olurdu? Paşa, karısıyla metresini bir çatı altında barındırmanın utancından kurtulmak uğruna bir şeyler yapmak zorundaydı. Felek, kendisine şöyle bir tersten çarpacaksa da bunun türünü bilemiyordu.

En sonunda, onu da öğrendi: Gelinin Köşk'e getirilebilmesi için kendisinin sürgüne gönderilmesi gerekiyordu. Son günlerde, gittikçe artan göğüs ağrılarını sözde dindirmek üzere, doktorların biri gidiyor, biri geliyordu. Ortaya bir de sanatoryum sözü çıkmıştı. İsviçre'nin yüksek, sağlıklı, romantik dağları, bu ince hastalık için, birebirdi. Ne yazık ki bu küçük ülke, pek yakın bir zamanda bütün dünyanın gözlerinin dikileceği bir siyaset merkezi olacaktı. Bütün dünyanın politika adamlarıyla gazetecileri orada boy gösterecekti. Böyle bir zamanda Mustafa Kemal'in eşi olarak bilinen genç bir kadının orada görünmesi, hele bu sırada onun Lâtife'yle evlenişinin haberleri oraya varınca ne gibi skandalların olabileceğini hiç kimse bilemezdi. İşte, bundan dolayı, Dışişleri yetkilileri, Almanya'nın Münih kentindeki sanatoryumu daha uygun bulmuşlardı. Orası kör bir bölgeydi. Yenilmiş Almanya'nın bu büyük kentindeki zavallı bir Türk kadıncağızıyla kim ilgilenirdi? Fikriyecik, orada bir yağmur damlası gibi yitip giderdi.

Fikriye, bütün kışı, kıpkızıl bir cehennem ateşi içinde yanıp kavrularak geçirdi. Sonsuz yağmurların yerini donuk kar yığınları aldı. Ağaçlar, kardan örtüleri altında kocaman hortlaklar gibi pencerenin önünde dikilip durdu. Yalnız, kaloriferli koğuşlarda bir ilkyaz ılıklığı esiyordu. Eğer uzakta işlerin sarpa sarmakta olduğunu düşünmese, bu ılık yuvada yaşamak sevincinin, gençlik gücünün yardımıyla iyileşmek işten değildi.

Hastaneye gelişinin ilk günleri, Münih'teki Konsolosluk ilgilileri, kadın-erkek onun ziyaretine geliyor, ona yalnızlığını duyurmamaya çalışıyorlardı. Sonra, Fikriye de incelikleri, içten gülümseyişleri, görmüş geçirmişliğinden gelen olgunluğu ile, gerek hasta arkadaşlarının gerekse bütün hastane doktorlarının ve yöneticilerinin sevgisini kazanmıştı. İşin doğrusu şuydu ki bütün bu kişilerin ona ilgiyle sokuluşlarının biricik nedeni, Mustafa Kemal'in eşi ya da sevgilisi olduğunu bilmeleriydi. Bu yüzden,

genç kadın, bütün kış, sıcak bir insan ilgisinin kuşağıyla sarılı olarak yaşadı. Henüz Türkiye'den gelmesini yürek çarpıntılarıyla beklediği kötü haberler de gelmemişti. Dağın ardında bir umut vardı. Körün taşı rastlar gibi, bakarsın, günün birinde bu umut çiçeklenir, gerçeğin yemişiyle bezenebilirdi. Uşşakizadelerin Lâtife de avuçlarını yalardı. On yıl umut bağladığı biricik aşkını, nasıl olur da Tanrı, hiçbir günah işlemediği halde, elinden alırdı? Evet, uzak da olsa bir tek umudu vardı. Paşa, hiçbir zaman, onu elinden tutup bir paçavra gibi başından atamazdı. Bu kara günlerin de elbet sonu gelecekti. Böyle düşünürken kafası, metafizik duyuşların sislerine gömülüyor, bu mistik avunuş sisleri onu alıp umut güneşinin parladığı yerlere doğru götürüyordu. Fikriye'nin bu mistik avunuş döneminde eski ziyaretçileri gidip geliyor, onun düş mutluluğunu olsun, dengede tutuyorlardı. Onlar, yine de Fikriye'nin bildiğinden daha çoğunu biliyor, bir avutma ödevi yapmak amacıyla sanatoryumun yolunu aşındırmayı sürdürüyorlardı. Ancak son günlerde Türkiye'de çok önemli bir olay geçmiş olmalıydı ki törensel ziyaretçilerinin ayakları birdenbire hastaneden kesilivermişti. Yalnız, hastane yönetimine Fikriye'nin giderlerini ödemek üzere görevli kişiler geliyor, öteki kadın, çoluk çocuksa ancak arada bir yüzlerini gösteriyorlardı. Bu durum hiç de olağan değildi. Mustafa Kemal'le kendi arasını kesen bir karaltı vardı. Yoksa, onun korkusuyla kendisine gülümseyen bu kişiler, böyle birdenbire kendisini yüzüstü bırakamazlardı. İşin içinde bir bit yeniği varsa da bunu anlamak şu sırada elde değildi. Paşa'ya kaç mektup yazmış, hiçbirine karşılık alamamıştı. Neydi, bu tersliklerin nedeni? Evet, yolunda olmayan birtakım işler oluyordu. Kim bilir, belki de Mustafa Kemal, her zaman olduğu gibi muhaliflerle, Ali Şükrü'lerle falan boğuşuyor, kendi özel işlerine ayıracak zaman bulamıyordu. Ama ne olursa olsun, şu Konsolos için Paşa'ya birkaç yakınıcı söz söylemeye ahdetmişti. Onu, neden böyle, yabancı bir dünya ortasında yapa yalnız bırakmıştı? Paşa'nın da hiç hatırı yok muydu? Dur hele, çıkmayan canda umut var, dememişler miydi?! Bütün bu tersliklere bakmadan günün birinde iyileşerek taburcu edilecek, Türki-

ye'nin tatlı güneşine, sarı Paşasına bir kez daha, hiç ayrılmamak üzere kavuşacak, bütün şeytanları çatlatacaktı. Bundan, o Konsolos herifi de herhalde payını alacaktı.

Almanya'nın karları üzerine vuran Mart güneşi, o gün sanatoryumun bütün hastalarını dışarı dökmüş, şezlonglarında dinlendiriyordu. Fikriye de yaşlı bir Alman kadınının yanı başındaki şezlongta uzanmış, mektuplarına bir türlü gelmeyen yanıtların nedenlerini bir kez daha düşünerek, buna da alışmanın mutluluk gereği olduğuna kendini inandırmaya çalışıyordu. Soğuk Mart güneşi, içindeki mistik umutları ısıtmaya başlamıştı. Kar, kış, insanı düşüncenin çok karanlık bölgelerine itiyor, umutsuzluklarla kucaklaşttırıyordu. Oysa, ilkyaz güneşi bir yabancı ülkede bile vursa, insanın içindeki umutsuzluk bahçelerinde umulmaz güzellikte çiçekler açtırabiliyordu. İşte, Mart güneşi, onu bir kez daha bir kartal yuvasına benzeyen Çankaya Köşkü'ne götürmüştü. Sağlam, al yanaklarla bezenmiş olarak, acaba, bir kez daha oraya dönebilecek, bir genç insan gövdesini andıran Paşa'nın altın gövdesini eskiden olduğu gibi yine sarabilecek miydi? Yazgısı, bunca fedakâr yıllardan sonra ona bir kez daha güler yüz gösterecek miydi? Neden, o yuvarlacık İzmir kızı hep bu çiçekli düşlerinin önüne kara bir kedi gibi dikilip duruyor, onun düşlerini arapsaçına çeviriyordu?

Yanı başındaki Alman kadını, bol sayfalı Almanca gazeteyi hışırtılarla çevirip durdukça hep Türkiye'den haber alamamanın sıkıntısı göğsünü daraltıyor, onu soluk alamaz hale getiriyordu. Kendisine hiçbir şey demeyen Almanca yazılara, manşetlere, resimlere ilgisizce bakıp geçiyordu. O da ne? İşte, Almanca gazetede en sonunda tanıdığı kimi yüzler görmüştü. Hem de en yakından tanıdığı, canının içinde hayalini altın bir madalyonda sakladığı adamın resmi; Mustafa Kemal'in resmi gazeteden kendisine bakıyordu. Paşa, kadınlı, erkekli bir grubun ortasındaydı. Ne yapacağını, ne diyeceğini şaşırdı. Yanındaki hasta kadıncağıza yüreğinin korkunç çırpınışlarını göstermemek üzere, kendini tutmaya çalışarak ondan bir dakika bakacağını söyleyerek gazeteyi istedi. Gazeteyi aldı. Gözlerinin önüne heyecandan sisler yığıldığından, iyi göremiyordu. En sonra, yüreğinin çarpışı biraz duruldu. Mare-

şal üniformasıyla dikilen Paşa, Alman Generallerini imrendirecek bir şıklıktaydı. Yanında kısaca boylu, yuvarlakça yüzlü, yarım peçe takmış, güzel, genç bir kadın duruyordu. Paşa'ya öyle yakındı ki ortada çok üzücü bir şeylerin döndüğü, Paşasının elinden alındığı anlaşılıyordu. Bunu düşünmek bile istemedi. Hayır, böyle bir şey olamazdı! Paşa'nın yaşamında çok kadın vardı. Hiçbiriyle evlenmemişti. Acaba, Paşa'nın yanında kara eldivenli elleri, bol kürk mantosuyla dikilen genç kadın da Lâtife olmasındı?!

Alman kadınına, Paşa'nın yanında dikilen bu kadının kim olduğunu sordu.

— Karısıdır. Yeni evlenmişler.

Fikriye'nin ayakları, en sonra suya ermişti, Evet, Paşasını kapmışlardı. Birden midesi bulanır, başı döner gibi oldu. Korkunç, zalim bir karanlık, yine de şefkate benzer bir yumuşaklıkla onu kollarına aldı. Yalnız, genç kadın, kendini yitirdiği sırada bütün hastaneyi çın çın öttüren bir çığlık atmıştı. Bütün hastalar bir ölüm çığlığını andıran bu korkunç sesle yerlerinden fırlayarak, ne olduğunu anlamaya çalıştılar. Hemşireler ve doktorlar yetiştiler. Genç kadını ayıltacak ilaçlar kullanıldı.

Fikriye, enjeksiyonların etkisiyle kendine geldiğinde, anlamsız boş bakışlarla çevresine bakmaya başladı. Sonra birdenbire ayıldı. Korkunç olayı anarak, hıçkıra hıçkıra ağladı; Paşa'nın varlığını anarken mutsuzluğun en son perdesini duyuran sesler çıkarıyordu. Gerek doktorlar, gerekse hemşireler, Mustafa Kemal'in aylarca önce evlendiğini biliyor, henüz hasta olduğundan büsbütün iyileşmesini bekliyorlardı. Şimdi, olan olmuştu. Uyuşturucu ilaçlar vererek, birkaç saat olsun mutsuzluğunu unutmasını sağladılar.

Bütün veremli hastalar, günlerce Fikriye'nin acıklı serüvenini konuştular. Genç kadını deliye döndüren aşkın büyüklüğü, konuşulmayacak şey miydi?! Türkiye Cumhurbaşbakanı'nın sevgilisi olup da bunu yitiren, apansızın yitiren kim olur da yanıp kavrulmazdı?! Hele, veremli hastaların ateşli aşklar arkasında koşup durmaları gerçeği, hastanedeki bütün hasta kadınların, kızların göğsünde soluk aldığından, Fikriye'nin acıklı öyküsüyle

daha içten ilgilendiler. Onun bu karanlık yağmur kentinde kalmaya razı olması, bir ayak önce iyileşerek Paşasına kavuşmak için değil miydi?! Paşası'nı yitirdikten sonra artık bu yabancı ülkede, bu yağmurlu gurbette ne işi vardı?! Yatak komşuları, koğuş arkadaşları da böyle düşünüyorlardı. Veremi ileri derecede bulunan kadıncağızın bu son felâkete dayanıp dayanamayacağı dahi konuşulanlar arasındaydı.

Mustafa Kemal'le Lâtife'nin, 29 Ocak 1923 günü evlendiklerini bir Alman gazetesinden öğrenen Fikriye, kesin bir karar vermeden önce olayı bütün ayrıntılarıyla öğrenmek istedi. Bunun için de bütün 30 Ocak gazetelerini Türkiye'den getirmek gerekiyordu. O gün kendisini ziyarete gelen bir tanışına, Türk kadın arkadaşına, gazete işini açtı:

— Lütfen, Hemşire Martha'ya söyler misiniz, İstanbul'a bütün 30 Ocak tarihli İstanbul ve Ankara gazetelerinin ivedi bana gönderilmesi için bir telgraf çekmek istiyorum!

Arkadaşı, telgrafı kendisinin çekebileceğini, söyledi. Fikriye, bundan dolayı ona teşekkür etti. Fikriye, bu telgraf işinin bir dirimcil iş olduğunu, arkadaşına anlattı. Arkadaşı da durumu biliyordu.

Münih'ten Ankara ve İstanbul'a çekilen telgrafların yanıtları üç günde geldi. Hemşire Martha, elinde bir tomar Arap harfleriyle basılmış Türk gazetesiyle koğuşa girince, genç kadın, derin bir göğüs geçirdi. Felâketi büyük manşetlerle bildiren bu gazeteleri böyle bir zamanda getirtmekle iyi mi etmişti? Ancak, o, yiğit bir soydan geliyordu. Felâketin üstüne üstüne yürümenin gerekliliğine inanıyordu.

Mustafa Kemal, İstanbul'dan ayrılıp da Anadolu dağlarında ayaklanış bayrağını açmaya giderken, birlikte götürdüğü doksan dokuzluk tespihi zafere giden günlerde Fikriye'ye armağan etmişti. Paşa, bu tespihi çok uzun süren bunalımlı savaş yılları içinde, binlerce, on binlerce kez elinden geçirmişti. Tespih, Fikriye'nin malı olduktan sonra görev değiştirmişti. Genç kadın onu tespihlikten çıkarmış, boynuna asmış, bir kolye gibi kullanıyordu. Çıplak boynunda sıralanan taneler, onun etini serin serin ok-

şadıkça, Paşa'nın elleriyle gıdıklandığını sanarak tatlı bir aldanışın içine giriyordu. Şimdi, Hemşire Martha, bir yığın gazeteyi getirip de komodinin üzerine bırakınca, birdenbire koğuşta Paşa'nın bir boy resminin ışıktan çizilip söner gibi olduğunu sandı. Gerdanlığın serin taneleri gerdanını yaktı.

Doksan dokuzluk tespih, Paşa'nın ateşten elleri gibi boynunda gezinirken, genç kadın gazete paketini açtı. İçinden birkaç mektupla birlikte belli başlı Ankara ve İstanbul gazeteleri çıktı. Gazetelerin manşetlerine ivedi göz gezdirdi. Evet, nikâh, Ocak'ın Yirmi dokuzu'nda İzmir Kadısı'nın huzurunda kıyılmıştı. Artık, kuş, kesin olarak kafesten uçmuştu. On beş yaşından beri düşlerinin biricik kahramanı olan güzel adam, artık temelli ondan uzaklaşmıştı. Gazetelerin hemen hepsinde, Paşa'yla Lâtife'nin, onlara tanıklık eden ünlü kişilerin resimleri vardı. Evlenmenin bütün ayrıntılarını gazetelerden okuduktan sonra gelen mektuplardan birine el attı. Nikâhta bulunmuş olan bir kadın arkadaşından geliyordu. Bunda, nikâhta Lâtife'nin koyu lâcivert bir giynek giydiğinden, babası Muammer'in bu mutlu iş olup biterken sevinç yaşları döktüğünden söz ediliyordu.

Artık, her şey bitmişti. Genç kadın, yüzünü yastıklara gömerek, saatlerce ağladı, inledi. Acı düşünceler, kuş gibi yeğnikleşen gövdesini coşkun bir ırmak gibi sarsarak geçti. Sonra, kızarmış gözlerle kalkıp yatağında oturdu. Dışarıyı parlak ışıklarla yıkayan Mart güneşinin varlığını bile duymuyordu. İçinin korkunç karanlığı, onu derin bir uçurum gibi dibe çekiyordu. Yazgısının çok uzaklardan gelen kahkahalarını dinliyordu. Şimdi, Paşa'nın kız kardeşi Makbule, kınalar yakabilirdi. İşte, en sonunda istediği olmuştu. Bu sırada içeri giren doktorlardan biri, ona sırt üstü yatıp dinlenmesini, ancak böylece iyileşebileceğini, bir kez daha yineledi. Genç kadın, ona, artık buranın tufan gibi yağmurlarından bıkıp usandığını, yurduna dönmek istediğini, söyledi. Doktor, hastasının yanlış söylediğini sanarak, hastane personelinden Türkçe bilen Ermeni'yi çağırtarak, genç kadının ne demek istediğini, iyice öğrenmek istedi. Evet, genç kadın, artık bir dakika daha Münih'te kalmak istemiyordu.

Doktor, büsbütün iyi olmadıkça hastaneden çıkmaması için bayağı yalvardıysa da dinletemedi. İyi olmadan taburcu olursa, diriminin tehlikeye gireceğini havadan sudan konuşuluyormuşcasına dinledi. Artık, kendisi için yaşamak diye bir şey var mıydı? İzmir kızı Lâtife, onun cennetini elinden almış, onu cehennemin dibine atmıştı. Artık, sanatoryum da en güzel yerler de cehennemin dibinden başka bir anlam taşımıyordu.

Kararı kesindi. Hemen trene binip yurda dönecek, orada Azrail'le kozunu paylaşacaktı.

Hastane Baştabipliği, Ankara'dan da onu iyi olmadan bırakmamaları için buyruk aldığı halde genç kadını daha çok tutamadı. İvedi bavullarını hazırlayan genç kadın, bir kadın arkadaşınca uğurlanarak, tufan gibi bir Alman yağmurunun kurşun perdesini yardı. Münih Garı'na vardığında, bir ayak önce İstanbul'a, oradan da Ankara'ya uçmak için bir çift kanada sahip olmanın paha biçilmez varlığını düşündü. Şimdi, güçlü kanatlara sahip bir kuş olmak, şu pis yağmurun önüne gerdiği duvarı yararak yurda varmak vardı. O gidinceye dek sanki mutluluğundan geri kalmış olan birkaç lokmayı da Ankara'da yiyip bitireceklerdi. Belki de oraya vardığında eski güler yüzlü dostluklar yerine kapalı kapılar, kapalı suratlar bulacaktı. Paşa'nın verdiği mutlulukla ısınmış, sağlıklı, güzel, genç bir zengin kadın, belki de ona bir paçavra kertesinde bile değer vermeden bakacaktı. Belki de Paşa, onu başından çabuk savmak için elinden geleni yapacaktı. Kendisinin apar topar tutulup Münih'e doğru yola çıkarılması, yeni evliliği korumak uğruna oynanmış bir oyundan başka neydi? İstanbul'da sanatoryum mu yoktu? Güzel hastaneler mi yoktu? Almanya'nın tufan gibi yağmurları altında insan hiç iyileşebilir miydi? Türk komşusuyla eşi Başhekim onu çok alıkoymak istedilerse de başaramadılar.

Kompartımanın sıcak bir köşesinde oturmuş, düşünüyordu, bu durumda başını alıp Türkiye'ye dönmesi bile bir serüven değil miydi? Mutluluğunu çaldırmış bir kadını, artık acıklı serüvenler beklemez de ne olurdu? Bu öfkeyle Türkiye'ye ancak çıngar çıkarmaya gidilirdi. Paşa kesin buyruk vermemiş miydi?

Büsbütün iyileşmeden taburcu edilmeyecekti. Bu, ne demekti? Hiç, insan, bu delik deşik bir körüğü andıran ciğerlerle Münih'in sıkıntıdan öldüren yağmurları içinde iyi olabilir miydi? Anlaşılan, Paşa'nın, kendisini iyileştirmeden salıvermemeleri buyruğu, ölmeden bırakılmaması anlamını taşıyordu. Zaten, o burada bir yıl kalsa, ölür giderdi. Aşk özlemiyle akciğer vereminin yan yana uzun boylu yaşadıkları görülmüş şey miydi? Bu iki korkunç ateş, kuş gibi yeğnik bir genç kadının vücuduna girer de onu sömürüp bitirmeden edebilir miydi?

Ateşli özlemler, öfkeler, zavallılıklar treni, yağmurun kurduğu kurşun renkli, şakırtılı saltanat içinden dumanlar, kurumlar, buğuları saçarak doğuya doğru ilerlemeye başladığında, genç kadın, hamağında, bitkin, umutsuz uzanmış, gözleri kapalı, çocukluğundan beri başından geçenlerin silik şeridini seyrediyordu.

Tren İstanbul'a vardığında, şaşkınlığı büyük oldu. Münih Konsolosu, Fikriye'nin sanatoryumdan kaçarcasına ayrıldığını, doktorların dediğine göre daha iyi olmadan zorla kendini taburcu ettirerek Türkiye'ye doğru yola çıktığını, yazmıştı. Münih'e Paşa'nın özel kişilerince götürülen genç kadın, geriye tek başına dönüyordu. İşin acı yanı, Türkiye'ye, kime sığınacağını, nerede oturup kalkacağını da bilmeden gidiyordu. Yeni serüvenin tekerlekleri alabildiğine dönüyordu.

Tren, Sirkeci Garı'na girdiğinde, kendisini hiç kimse karşılamadı. Yalnız, Konsolosluğun telgrafını alan Cumhurbaşkanı, Fikriye'nin Valilikçe İstanbul'da alıkonulmasını, Ankara'ya gönderilmemesini buyurmuştu. Fikriye, içinde, Paşasına güzel görünmek üzere aldığı cici giynekleriyle Paşa'ya aldığı iki armağanı, güzel bir frakla, bir tabancayı saklayan bavullarını bir yana bırakarak, birkaç ay önce kendisini Mudanya'dan İstanbul'a getiren Refet Paşa'yı görüp Ankara'ya gidebilmek için onun aracılık etmesini, düşündü. Onu, Kalamış'taki Köşkü'nde ziyaret etti. Genç kadın, bu sırada Türkiye'de garip siyaset rüzgârlarının estiğini, Paşa'yla bütün çevresindeki eski büyük kişilerin arasının açıldığını, birbirlerinden temelli kopmak üzere olduklarını bilmiyordu. O, salt elinden kaçırdığı mutluluk kuşunun arkasındaydı.

Fikriye, Ankara'ya Paşa'nın müsaadesiyle gittiğinden Çankaya'da olağan biçimde karşılandı. Enver Paşa'nın eski Emir eri Ali Çavuş, onun geldiğini bildirdiğinde Paşa'yla Lâtife diz dize oturmuş şuradan buradan konuşuyorlardı. Fikriye'nin geldiğini bildiren Ali Çavuş, Paşa'nın bunu olağan karşılayıp Lâtife'nin şaşırdığını görünce, onun bu gelişinden habersiz olduğunu anladı. Lâtife, şaşırmakla birlikte kendini toparladı. Salonda bekleyen Fikriye'yi daha çok bekletmemek üzere hemen kalkıp ona, bir, hoş geldin, demelerini söyledi.

Fikriye, kabul salonunun penceresinde oturmuş, dışarıya bakıyordu. Çok heyecanlıydı. Mustafa Kemal'le Lâtife'nin ayak seslerini işittiyse de çok heyecanlı olduğundan bunu dindirmeye çalıştı.

— Hoşgeldiniz, Hanımefendi!

Bunu Çankaya Köşkü'nün yeni kadın egemeni söylüyordu. Sesinde de evin egemeni olduğunu anlatan bir ton vardı. Fikriye, onların gelişini yeni ayırt etmiş gibi döndü. Güzel yüzlü yuvarlacık genç kadınla kalbinin eski Tanrısını yan yana dikilmiş görünce, içinden kanatlarını çarparak bir baygınlık geçtiyse de kendini tuttu. Mustafa Kemal'in yüzünde protokollerde takındığı gerekli maskeye benzer yine de sevimli bir görünüş vardı. Yalnız, Lâtife'nin kendisine yukarıdan bakar gibi görünen durumu, ona bu mutlu rakibinin her şeyi elde etmiş olduğunu, artık kendisi için bu Köşk'te de Ankara'da da yapacak iş kalmadığını, anlattı. Fikriye, yanı başına dek gelmiş olan bu mutluluk çalıcının tombul, apak, biçimli elini sıkmak üzere elini bir türlü uzatamıyordu. Yerinden doğrulmayı da düşünemiyordu.

Kendi evinde oynanmakta olan bu tiyatro neydi? Evet, burası, yıllarca onun olmuştu. Onunla sarışın Paşasının evi olmuştu. Buradan kendisini ancak ölüm ayırabilir, diye düşünüyordu. Ne olmuştu, birden? Her köşesini cennete çevirmek uğruna geceli gündüzlü didinip durduğu bu kendi evinde yabancı kadınlar mı kurulup oturacak, kendisine de çalım satacak, ev sahibi diye elini de sıkmaya çalışacaktı?

— Hoşgeldin, Fikriye!

Düşüncelerinden uyandı. Evet, bu Paşa'nın, on yıldır kalbinin biricik egemeni olan adamın, sevgilisinin sesiydi.

— Hoşbulduk, Paşam!

Veremin inceltip balmumu gibi soldurduğu, eski, güzel, canlı yüzünde bir yalancı mutluluk sevinci gezinir gibi oldu. Solgun bir gülümseyiş, bu küçülmüş yüze acıklı bir anlam verdi.

Fikriye, Lâtife'den sonra Paşa'nın elini de sıktı. Ne yazık, bütün aşkının umudunu bağladığı bu el, artık karşısındaki kadının mutluluğunu süsleyen çiçekleri toplamaya uğraşmaktaydı.

Yüreğin kılavuzu olan el, genç kadına çok olumsuz şeyler söylemişti. Bir el sıkışta, kimi zaman bir roman dolusu duygu, anlam, şiir; kimi zaman da şimdi olduğu gibi bir yığın düş kırıklığı bulunurdu. Dağın ardındaki son umut da yitmişti. Genç kadının içinden bir çöl sıcaklığı geçti. Bu samyellerini estiren sıcaklık, onun içindeki son yeşillikleri, çiçekleri de yaktı, kavurdu.

Fikriye, karı kocanın arasında oturulacak koltuklara doğru ilerlerken, bir mengenenin çeneleri arasına girmiş gibiydi. Eziliyordu. Ne aptallık etmişti de kalkıp buraya gelmişti. Onun aşkı, oldum olası, bir tatlı hülyadan başka neydi ki? Fikriye, yeni gelinin gelişiyle birlikte Köşk'te birçok şeyin değişmiş olduğunu gördü. İstanbul'dan mobilyalar getirilmiş, ev, elden geldiğince zenginlikler içinde yaşamaya alışmış bir burjuva kızını doyurucu kılınmaya çalışılmıştı.

Köşk'te kendi kurduğu düzen baştan başa değiştirilmiş gibiydi. Lâtife, zavallı Fikriye'nin Köşk'teki bütün izlerini direterek silmeye çalışmıştı. Fikriye'nin Köşk'te bir hizmetçi, rastgele bir arkadaş değil, bal gibi Paşa'nın metresi olduğunu biliyordu. Ne var ki onu bir avuç çöp gibi Köşk'ten dışarı attıktan sonra, artık üzerinde durulmasının gerekli olmadığını anlayacak kerte zekiydi. Paşa'nın kendisinden önceki yaşamına karışmak, salt aptallık olurdu.

Mustafa Kemal, gönül alıcı biçimlerde Fikriye'yi sorguya çekti. Daha çok onu konuşturmak istedi. Ortada hiçbir şey yokmuş gibi davranıyor, bu oldubittinin ötesinde bir başka çözüm bulunmadığını duyurmak istiyordu. Ortaya güzel, demli, hoş ko-

kulu çaylar, tatlı yiyecekler geldi. Fikriye çayı, acı bir ilacı içer gibi zorla içmeye çalıştı. Lâtife'nin diretişine aldırış etmeyerek, pastalara, keklere hiç el sürmedi. İştahsızdı. Şu sıradaki olağanüstü durumsa bunu alabildiğine arttırmıştı.

Mustafa Kemal, çok kurnazca sorularla Fikriye'yi oyaladı, konuşturdu. Karı koca onu bütün dikkatleriyle dinler göründüler. Sonra, kalkıp yemek salonuna geçtiler. Fikriye, bu sırada karı kocanın konuşmalarına kulak veriyor, bunların içtenlik derecesini kestirmeye çalışıyordu. Onların davranışlarında mutluluklarının derecesini anlamak istiyordu. Bu sırada içine ateş gibi düşen bir iki sözcük yakaladı. Bunlar, Lâtif ile Kemal'di. Evet, Paşa, karısını, Lâtif, diye kısaltılmış adıyla çağırıyor, o da ona salt, Kemal, diyordu. Oysa, Fikriye, Paşa'nın koynunda yıllarca yattığı halde ona, «Paşam»'dan başka bir sözcükle ünleyememişti. Demek ki bu iş bitmişti.

Eğer Fikriye, çıkmayan canda umudun olduğunu bilseydi, bu sırada bu kerte öldürücü umutsuzluklara kapılmazdı.

Mustafa Kemal, bu sırada, renk vermemekle birlikte iki ateş arasında kalmış eski bir asker durumunda olduğunu anlamaya başlamıştı. Bunu, ancak içki paklardı. İlk kadehi iki kadının onuruna, «Prozit!» diye kaldırırken, şimdiye dek her zorluğu yendiği gibi bu zor anı da geride bırakacağını biliyordu. Gözlerinin mavisinde eski üzgünlüklerden biri yüzüyordu. Bunları Fikriye'ye dikerek şöyle konuştu:

— İyi olmadan sanatoryumdan ayrıldığına iyi etmedin, Fikriye. Sana, İstanbul'da Erenköy Bölgesi'nde bir ev tutalım. Oralar, sağlığın için çok uygundur. Tevfik Sağlam Paşa'ya da söylerim, sana gerekli tedaviyi yaptırır. Yarım kalan sanatoryum tedavisi de bütünlenmiş olur.

Paşa, bundan sonra paraca bir şey düşünmemesini, bunu sağlayacağını da söyledi. Orada güzel bir evi de olacağını söyleyince, Fikriye'nin eli ayağı kesildi. Köşk'te barınabilmek umudu böyle temelli suya düşmüş oluyordu. Köşk'te kalması sağlanmış olsa bile, artık bu koşullar altında burada kalamazdı. Erenköy'de kendisine, lütfen, verilecek bir evin de ona gereği yoktu. O, artık

masaldaki kara koyuna binmiş, karanlık yeraltı dünyalarına doğru yolculuğa çıkmıştı.

Akşam yemeğinden sonra geç vakit sofradan kalkıldığında, ona Köşk'ün arkasındaki tepelere bakan bir odayı gösterdiler. Mutsuzluğu içinde taşıyan insan, nereye gitse, bu yer cennet bile olsa, orada da cehennem ateşiyle yanmaktan onu hiçbir şey kurtaramazdı.

Fikriye, yatağına girip lambayı söndürerek sonsuz düşüncelere daldı. Mustafa Kemal gibi bir adama âşık olmayı, üstelik, hiçbir koşula bağlanmadan yatağına girip yıllarca yatmayı ona salıklayan yazgıdan başka neydi? Onun kuş gibi ufacık varlığıyla oynaması için yazgısına ne kötülüğü dokunmuştu? Mutluluğunu çalmış olan, gelip evine yerleşen kadın, şimdi, baştan başa mutluluk kesilmiş olarak birkaç adım ötede Paşa'ya sarılmış yatıyordu. Buna dayanılabilir miydi?

Kesik kesik öksürerek, ara sıra mendiline kan tükürerek, sabahı böylece etti. Bütün merakı, karı kocanın mutlu olup olmadıklarıydı. İçten görünüşleri, salt bir gösteriş olamaz mıydı? Kadın, Paşa'nın başını adamakıllı bağlamış mıydı? Paşa'yı bağlayacak kadın da dünyaya gelmiş miydi?..

Bütün gece, yıpratıcı bir bunalım içinde sağa sola dönüp çırpınarak sabahı eden genç kadın, gerekli karara varmıştı. Burada olan olmuştu. Onların kendisine yapmak istedikleri yardımı da iteleyerek yazgısının gösterdiği yeni yolda yürüyecekti. Bu yol uçurumlarla, ölümle çevrilmiş korkunç bir yol olmakla birlikte orada yürümenin zorunluluğunu duyuyordu. Evet, kendisine ihanet etmiş bu kişilerden beş para alamazdı. Şunun şurasında, birkaç günlük ömrü kalmıştı. Hiç kimseye minnet duymadan ölmek, çok daha insancaydı.

Geçmişle bugün arasına kalın bir ayrılık duvarı girmişti. Bunun aşılmaz bir duvar olduğunu Münih'de elbette göremezdi. Şu sırada gözlerinin önündeki kara perde yırtılmıştı. Burada daha çok direnmek, kokmak üzere bulunan bir zavallı ölüyü canlandırmaya çalışmaktan başka bir şey değildi. Demek ki erkeklerin hepsi, aşk ve sevgi konusunda birdi. Hepsi de gelgeç gönüllüy-

dü. Mustafa Kemal böyle olduktan sonra, dünyada hangi erkeğe bağlanabilirdi? Bu iş burada biterdi. Bir ayak önce buradan çekip gitmek gerekti.

Sabahleyin kapısı çalındı. Enver Paşa'nın eski Emir Çavuşu, şimdi de Mustafa Kemal'in adamı olan Ali Çavuş, büyük bir tepsi üstünde tüten çay ile kahvaltısını getirdi. Eskiden karşısında çok saygılı davranan Çavuş, şimdi de Hanımı'ymış gibi ona çok saygılı, içten davrandı. Ali Çavuş'u biraz konuşturmak isteyince onun buraya görevle gönderildiğini anladı. Çavuş, Lâtife'nin iyi yürekliliğini anlatan sözler sıralamaya başlamıştı. Kendisine çok güzel bir ev tutulmak isteniyordu. Bunda da sözde Lâtife diretiyordu. Evi de Lâtife'nin kendisi dayayıp döşeyecekti.

Ali Çavuş, bunları ballandırarak anlattıkça, Fikriye'nin içi bulanıyor, bütün varlığını korkunç bir tiksinti dolduruyordu.

Fikriye, Gazi'yi görüp hemen İstanbul'a kaçmak istiyordu. Öğleye dek göremedi. Öğle yemeğinde görebileceğini sanarak biraz daha beklemeyi düşündü. Öğle yemeğinde de yoktu. Karısıyla bilinmeyen bir yere geçip gitmişti. Genç kadın, burada daha çok kaldıkça uğrayacağı aşağılamanın artacağını düşündü. Ancak, Paşa'yla birkaç dakika olsun baş başa konuşmadan gitmek istemiyordu. O yokken geçip gitmekse Paşa'yı aşağılamak gibi bir şey olacaktı. Böyle olunca da bu geceyi de Köşk'te geçirmek zorunda kalacaktı. Bu da yeni gelini çileden çıkarabilirdi. Ne yapacağını bilemeyerek odasına kapandı, bekledi. Ancak, ikindiüstü Köşk'te ayak sesleri, konuşmalar işitildi. Lâtife'nin otoriter sesini tanıdı. Utancından yerin dibine geçti. Ne etmişti de sabahleyin defolup gitmemişti? Şundan ki Lâtife, Ali Çavuş'tan yüksek sesle kendisinin gidip gitmediğini soruyordu. Demek ki nezaket kurallarına uyarak bekleyişi çok kötü biçimde anlamlandırılmıştı. Gözlerinden yaşlar fışkırdı. Göğsünün içinden ağrılar, sızılar yükseldi. Feleğin işine bak; kadın, nereden gelmiş neredekini kovuyordu. Burası kendi eviydi. Tedavi için Avrupa'ya gönderilmişti. İzmir kızı ne çabuk bu Köşk'ün sahibi olmuştu. Kafası kızmaya görsündü; onun saçını başını yolar, onu cascavlak Köşk'ten dışarı atar, ona buraları dar ederdi. O, Mak-

bule gibi dişi ejderhayı, Zübeyde gibi görkemli bir kadını yenmemiş, onların bütün direnişlerini çiğneyerek gelip Paşasının yanına yerleşmemiş miydi? Ah, şu ciğerleri biraz fırsat verseydi, bak, ne oyunlar oynardı, o tombul İzmir kızına! Hem öksürüyor, hem de ağlıyor, sonra, mendiline ufak kan pıhtıları tükürüyordu. Saydamlaşan yüzünün derisi üstünde kan damlalarıyla gözyaşları birbirine karışıyordu.

Fikriye sabah kahvaltısını ayrı etmeye zorlandığı gibi, akşam yemeğine de çağırılmadı. Sofranın kurulduğu saati biliyordu. Kalktı, elini yüzünü yıkadı. Yalnız, ağlamaktan şişmiş olan manolya çiçeği aklığındaki gözlerinin çevresi, onun geçen geceden beri geçirdiği çetin saatlerin üzgün izlerini açığa vuruyordu. Aynada yüzünü gözünü biraz düzeltmeye çalıştıktan sonra, İzmir kızına meydan okumak üzere kalktı, kapısını hızla çarparak yemek salonuna geçti. Sofrada, geçen akşam oturduğu yere kurulduğunda kendisinden önce gelip oturmuş olan Mustafa Kemal'in, Kılıç Ali'nin, Recep Zühtü'nün, Salih Bozok'un dikkatle kendisini süzdüklerini, hiç bozuntuya vermediklerini ayırt etti. Daha önce aralarında konuşan bu kişiler, toptan susmuştu.

Fikriye'nin, işi oldubittiye getirerek çağrılmadan gelip sofraya oturması, Mustafa Kemal başta olarak bütün oradakileri şaşırtmıştı. Yine Mustafa Kemal başta olarak bütün oradakilerin unuttukları bir şey vardı. Fikriye de Mustafa Kemal gibi Makedonya Türklerinin eğitimiyle yetişmişti. Yiğitliğin, yürekliliğin kol gezdiği yerlerin kızıydı. Paşasına kavuşmak uğruna Damat Ferit İstanbul'undan kaçıp Ankara'ya dek varabilmek bir yüreklilikse, bu yolculuğu bir erkek giyneği içinde yapması da serüvenden yılmadığını gösteren bir kanıttı. Sizin anlayacağınız, Fikriye, bu hasta, çökmüş durumunda bile bir Karamürsel sepeti değildi.

Fikriye'nin oldubittisini olgunca benimsemek görevi yine Mustafa Kemal'e düştü:

— Günün nasıl geçti, Fikriye?

Onun gününün nasıl geçtiğini Mustafa Kemal'den daha iyi bilecek bir kişi elbette bulunamazdı. Lâtife, Mustafa Kemal'in yanı başındaki sandalyesinde pusuya yatmış güzel bir pars gibi

sonucu bekliyordu. İşte, kadın çağırılmadığı halde kalkıp sofraya gelmişti. Eğer burada birkaç gün daha kalmayı başarabilirse, daha başka yüreklice işler de yapması düşünülebilirdi. Onu sepetlemenin biricik yolu, küçümsemekten çok, aşağılamaktı. Sofraya kendi kendini çağıran bir kadın, ancak, aşağılamakla, o da olmazsa kovmakla gidebilirdi. Kim bilir, belki bu yöntemler de onu buradan uzaklaştırmaya yetmezdi. Demek, Paşa daha önce ona çok yüz vermiş, onu başına çıkarmıştı.

Mustafa Kemal, Fikriye'ye ünleyerek sessizliğin zor duvarını yıktıktan sonra, sofradaki konuklar da eski içtenliklerini öykünerek onu lafa tuttular. Sofranın üzerine çökmüş olan uğursuzluğu hepsi ayırt etmiş, bunun nasıl biteceğini ilgiyle bekliyorlardı. Bu uğursuz havayı dağıtmak uğruna, çat pat, şuradan buradan, konuştular.

Gazi'nin, Fikriye'ye yüreklilik vermek istercesine konuşma kapısı açması, Lâtife'nin çok canını sıkmıştı. Paşa'nın sorusuna hiçbir nezaket sözcüğü katmadan, Fikriye'nin yüzüne de bir kez olsun bakmadan sofradan kalkıp gitti.

Lâtife'nin sofradan kalkıp gitmesi, Fikriye'nin yürekliliğini arttırdı. Paşa'ya Paris'ten getirdiği iki küçük armağandan, güzel redingotla süslü tabancadan söz edecekti. En sonunda bunu söyleyebilirdi. Redingotu Ankara'ya getirebildiyse de tabancanın bulunduğu bavul Haydarpaşa Garı'nda unutulmuştu.

Kılıç Ali, hemen atılarak, Gar Direktörü'nü yakından tanıdığını, yarın hemen getirtebileceğini, söyledi. Paşa, bunu izlemesini Kılıç Ali'ye buyurduktan sonra, Fikriye'ye neden zahmet ettiğini, kendisine öteberi alsaydı, daha iyi olacağını, söyledi. Buncacık ilgi dahi hasta kadının gönlünde sevincin inci dizileri gibi sıralanmasına yardım etti. Bu konuşmada Paşa'nın eski şefkatinden bir tat vardı.

Sofra başındakiler, Fikriye'nin varlığını çoktan unutmuş, başka konulara geçmişlerdi. Fikriye, varlığının gereksiz olduğunu anlayarak, Paşa'nın müsaadesiyle çekildi.

Ertesi gün ikindiye dek odasından hiçbir yana çıkmayarak oturup düşündü. Bütün istediği, Paşa'yla birkaç dakikacık baş

başa konuşmaktı. Ona söyleyeceği birkaç söz vardı. Bunları ancak ona söyleyebilirdi. Bu konuşma fırsatını nasıl bulacağını bilmiyordu. Lâtife, Paşa'yı bir dakika yalnız bırakmıyordu. Elde ettiği mutluluğu kıskançlıkla korumaya kararlıydı. Bu şırfıntının bir ayak önce geçip gitmesi için türlü numaralar yapıyorsa da öbürü tınmıyordu. İstanbul'dan erkek giyneği giyerek kalkıp Ankaralara gelen, burada Paşa'nın koynuna giren bu gözü pek kadından, hasta masta bile olsa, korkulurdu. Bundan dolayı onu bir ayak önce salt Köşk'ten değil, Ankara'dan da uzaklaştırmalıydı. Bu kara kedinin burada ne işi vardı? Dünya onların evlendiğini işitmişti. Eski bir metresin, bu yeni evliliğin temiz çiçek bahçesinde ne işi vardı? Evet, bu şırfıntıyı bir ayak önce Köşk'ün harîminden kovmak gerekiyordu.

Lâtife, böylece dişi bir pars gibi Köşk'ün içinde dört dönüyor, Fikriye'nin kolladığı fırsatlarla Paşa'nın arasına ateşten bir duvar gibi giriyordu. Yine ikindiye dek bu karşılıklı pusu kurmalarla geçti. Fikriye, Paşa'nın ayak seslerini kolladığı bir sırada, Lâtife'nin, Köşk'ün içini, çın çın, öttüren sesini işitti. İçindeki son umut fağfurları taşlara dökülerek iniltilerle kırıldı; parça parça oldu. Kadın, Ali Çavuş'a bağırarak, o kadının ne zaman gideceğini, soruyordu. Fikriye, utancından yerin dibine geçti. Köşk'ün içinde ve dışında bunları dinleyenlerin gözlerinde, kim bilir, ne kerte küçülmüştü. Mustafa Kemal, karısının hırçın sesiyle salona çıkarak durumu gördü. Yapacak hiçbir şey bulamadı. Yukarı tükürse bıyık, aşağı türküse sakaldı. Lâtife'nin bağışlamayan bakışları altından bir suçlu gibi geçerek, içinde de bir öfke payı taşıyarak çalışma odasına gitti.

Fikriye, artık, Paşa'yla görüşebilmekten umudunu keserek kararını verdi: Görüşse de görüşmese de bu aşağılamalar dolu yerden bir ayak önce uzaklaşacak, gidip kimsenin görmediği yerlerde yazgısına ağlayacaktı. Bu, kendisine her şeyiyle yabancı yerde gözyaşı dökmek bile onur kırıcıydı. Onurunu olsun, eski bir armağan gibi koynunda taşıyarak İstanbul'a kaçacaktı. Orada gerçek dostlarının bulunabileceğini sanıyordu. Kim bilir?

Fikriye, Ali Çavuş'u çağırarak bavulunda Paris'ten beri en değerli bir armağan gibi taşıdığı güzel, pırıl pırıl, redingotu çıkarıp Paşa'ya vermesi için ona verdi. Paşa'nın bunu beğenip beğenmediğini bile öğrenemedi. Köşk'te bütün gece onunla Köşk'ün sahipleri arasında korkunç bir sessizlik duvarı yükselmişti. Köşk'te ses adına hiçbir şey de işitilmiyordu. Sanki, Köşk'ün sahipleri, sessizce burayı bırakıp ayrılmışlardı. Geceyi yine uykusuz geçirdi. Bitmiş bir dava için yeniden umuda benzer şeylerin kucağına düştüğünü anlıyordu.

Sabahleyin, yeni bir sürpriz beklediği sırada bir Yaver gelip askerce selam verdikten sonra, yeni konuklara verileceğinden, odanın boşaltılmasını bildirdi. Bu kez de kovulmuştu. Bunca aşağılamaya nasıl dayanabildiğini anlayamıyordu. Böyle ince bir gönüle sahip olan o eski Fikriye'den hiçbir iz kalmamış mıydı? Evet, kalmamıştı. Umutsuz aşkı onu bu aşağılamalara göğüs germesi için boşuna zorlayıp duruyordu. Yerini almış olan başka bir kadına da bu yeri hesaplaşmadan kaptırmamak uğruna bir savaş vermenin gerekliliğine de inanıyordu. Evet, karınca kararınca, bir savaş vermeliydi. Böyle düşünerek bir yaylıyla kente indi. Hiç olmazsa eski dostlarını birer kez görüp vedalaşmak isteğine kapıldı. Kimin kapısını çaldıysa korkudan açılmamıştı. Onun Çankaya'dan kovulduğu çoktan öğrenilmişti. Şimdi, herkes onu bir saatli bomba gibi görüyordu. Çankaya ile arasının açılmasını isteyen, oranın eski nazik, fedakâr kadını Fikriye ile görüşebilirdi. Hepsi de onun kendilerinde konuk kalmak istediğini sanıyordu. Oysa, o, eşyasını bir otele bırakmıştı. Hiç kimseyi tedirgin etmeye niyeti yoktu. Ancak, düşünemediği bir şey vardı: Paşa'nın, Lâtife'nin gözünden düşmüş bir kişinin bir başka kişice baş tacı edilmesi düşünülemezdi. Genç kadın Makedonya komiteciliğini biliyorsa da politikanın ne olduğunu bilmiyordu. Aldanışı bundandı. Buradaki kadınları da İstanbul'daki eskiden evlerinde kirayla oturduğu Memduhalara benzetmişti. Oysa, bütün buradaki kadınlar, ancak, yeni iktidarın başı olan Paşa'yla iyi geçinerek ekmek yiyebilirlerdi. İktidarın başının sevmediği insanlara göz kırpanlar, hemen çöplüğe atılırlardı.

Genç kadın, dostluk ve arkadaşlık üstüne şimdiye dek edindiği bütün romantik duyguları, düşünceleri bir kalemde silerek trene atladığı gibi İstanbul'a döndü. İçinden kan gidiyordu. Ancak, yakılmış, yıkılmış içinden, ayrıca pembe ışıklarla süslü bir direniş tepesi de yükselmekteydi. Bunun varlığını gördüğünde, yaşamak üzere yeni atılımlar yapmanın gerektiğini anladı. Lâtife, kapkara bir dev, bir tiksinti kayası gibi karşısında yükseliyor, onu yaşamaya bağlayan kin dalgaları yayıyordu. Fikriye, onun da kendisi gibi düştüğü günleri görmek istiyordu. Bu yüzden de bu delik deşik bir körüğe benzeyen hırıltılı ciğerlerle birkaç zaman daha yeryüzünün mutsuz konuklarından biri olarak kalmak istiyordu. Bu, kendi isteğine bakmadan içinden geliyordu. Sanki içinde bir şeytan yaşıyordu da bu, onu, tiksintilere, kinlere, öç almalara doğru itiyordu. Yoksa, daha Köşk'ün kapısında kendisini öldürür, bu kadının aşağılamalarına güzel bir karşılık vermiş olurdu. Ne yazık, içinde başkaldırmış olan iblis, büsbütün başka türlü düşünüyordu. «Öç, öç!» diye bağırıyordu. Böyle büyük, uzun ve acıklı bir aşk, ölümle sonuçlanamazdı. Bunun öcü alınmadan ölüp gitmek, insanlara yakışmazdı. İnsan olan, iblisle elele verip mutlulukları yiyen, kemiren, mutlulukları cehennemin en dip katlarında konuk etmeden oraya gitmezdi.

Fikriye, yataklı vagonda sarsılarak giderken, içinden Yecüç Mecüçler gibi böyle kapkara, katran gibi düşünceler geçiyordu. Dikkat etti, hiçbir iyi düşünce bu sırada bunların karşısına çıkıp bunları durdurmaya çalışmıyordu. Trende geçen gece, eksiksiz bir kara düştü. Ancak, şunu da öğrendi ki kendisini İstanbul'a dek sapasağlam getiren de bu katran renkli düşünceler, düşlerdi. İblis, genç kadını büsbütün egemenliğine almıştı. Onu bir süre keyfince kullanacağa benziyordu.

Fikriye kolu kanadı kırık olarak Haydarpaşa'daki trenden indiğinde, kendisini çok geniş bir boşlukta buldu. Birkaç yıldır dostlarla dopdolu olduğunu sandığı dünya, şimdi, insansız, dostsuz, bomboş görünüyordu. İkbal dönemindeki bütün dost azmanlarını bir kalem geçerek yoksulluk ya da orta hallilik döneminde gönül bağladığı dostlarını, arkadaşlarını, şöyle bir kafa-

sından geçirdi. Gidebileceği bir tek yer, Sultanahmet'te İshakpaşa Mahallesi'nde Kazasker Hayrettin Molla'nın konağında oturan eski arkadaşı Memduha'nın yanıydı. Onların evinde kirayla oturdukları sıralar, onunla candan arkadaş olmuştu. Trenden inip de bavullarını hamala verince, ilk usuna gelen yer orası olmuştu. Onu ancak Memduhacığının yanı paklardı. Doğruca, oraya gitti. Türkiye'ye döndü döneli, ilk kez candan insanlarla karşılaştı. Geçici konuk olarak gittiği bu eskiden kirayla oturdukları, kız kardeşini veremden yitirdiği evde çok sıcak bir kardeşlik havası buldu. Ona bir oda verdiler; orada yerleşti. Onu avutmaya çalıştılar. Büyük adamlara karı olmanın sonsuz sakıncalarından, konuştular. Lâtife'nin de hırslı bir kadın olduğundan, onun başına da yakında ummadığı işlerin geleceğinden, söz ettiler. Memduha ile evdekilerin içten davranışları, genç kadını yavaş yavaş taşkın, olumsuz duygularından uzaklaştırdı. Genç kadın, Paris'ten aldığı, etekleri topuklarına değen, açık yakalı, geniş kollu, beli kumaş kemerli giyneğini giyerek, yüksek topuklu, ince burunlu şık iskarpinlerini ayaklarına geçirerek, arkadaşı Memduha ile bir fotoğrafçıda bir anı resmi çektirdi. Memduha da tıpkı onun gibi giyinmişti. Giyimleri o zaman İstanbul'un en şık kılığıydı. Fikriye, Paşa'nın kendisine armağan ettiği doksan dokuzluk değerli tespihi yine boynunda taşıyordu. Tespihin bir ucu göbeğine iniyordu. Birbirlerinden sigara yaktıkları görülüyordu.

Eski arkadaşı Memduha'nın evi, genç kadına en güzel sanatoryum etkisi yaptı. Üzgün bakışlarının güzelliğine yavaş yavaş bir gülümseyiş de katıldı. Yalnız vücudu çok zayıflamıştı. Yüzü incelmiş, saydam bir renk almıştı. Yemeklerini nazla yemekle birlikte, aşk acısını, öç alma mutluluğunu duyabilmek için yemeye çalışıyordu. Artık, onun için bu iki temel duygudan başka, her şey anlamını yitirmiş gibiydi. Paşa'dan bir türlü tiksinemiyorsa da o Lâtife olacak(!) kadından, baştan sona tiksiniyor, kendisini Çankaya'dan bayağı kovan bu kadını mutsuzluğun çukurunda görmeden ölmek istemiyordu. Bu kin ve tiksinti, ona yaşamak gücü veriyordu. Mustafa Kemal, güvenilir adamları aracılığıyla genç kadını uzaktan uzağa da olsa izletiyordu. Onun tabiatında,

gözünden düşse bile, bir kimseyi unutmak diye bir şey yoktu. Hele Fikriye onun akrabalarından biriydi. Sonra kendisini sevmişti. Kendisiyle yaşamıştı. Ancak onu yakınında barındıramazdı. Genç karısı son kerte kıskançtı. Fikriye'nin onun adına ne anlam taşıdığını bildiğinden, onu son kerte hırçın davranışlarıyla Köşk'ten uzaklaştırmıştı. Fikriye'nin Köşk'e yakın bir yerde, Ankara'da bile kalması, Paşa'nın başını ağrıtacak birçok tatsızlıklar doğurabilirdi. Fikriye'nin İstanbul'da eski, candan bir arkadaşının evinde oturup kendisini unutmaya çalışması, en akıllıca işti. Onun para durumunu da gizlice yönetiyordu. Fikriye, Memduha'nın evinde herkesçe unutulmuş bir kişi olarak yaşamakta olduğunu sanırken, çevresinde iyiliğini isteyen gizli dostların dolaştığını bilmiyordu. Artık, Fikriye, bu evin bireylerinden biri olmuştu. Aile, Gelibolu'ya taşınmak zorunda kalınca, o da onlarla birlikte oraya gitti. Su ya da gökyüzü biçimindeki mavilikler, genişlikler, onu bir yıl süreyle oyaladı. Güneşin doğuşu, batışı, bu güzel Ege kentinde büyülü güzellikler yaratıyordu. Buralı Şair Rıza Tevfik'in bu güzellikleri betimleyen dalgalı şiiri, sanki sabah akşam görünmeyen kişilerce kulağına fısıldanıyordu:

«Bu yerlerde güneş mahmuru fikret bir peridir ki
Doğar sevdalı akşamlar nigâhı vapısininden.»

Bu iki dizenin Türkçesi de şöyleydi:
«Bu yerlerde güneş, düşünceyle sarhoş bir peridir ki
sevdalı akşamlar son bakışından doğar.»

Evet, Gelibolu, deniz mavilikleri, gök mavilikleri ortasında renkli, sevdalı akşamlarıyla ruhu büyüleyen, avutucu güzellikler taşıyan bir kentti. Burada gönlündeki korkunç yara kabuk bağlar gibi olduysa da ara sıra volkan patlamalarını andıran homurtular, derinlerden yükselerek genç kadını, çekilen bir deniz gibi gittikçe açığa sürüklüyordu. Çok yanlışlık yapmış, çok büyük bir aşka sataşmıştı. Bu kocaman aşkı kendi dengi sanarak aldanmışsa da iş işten geçmişti. Bu büyük aşk, onun ufacık varlığını büyük bir deniz gibi yutmuştu. Gelibolu'nun ayakları dibinde soluyan şu mavi deniz yanında ne kerte küçükse, mini miniyse, o büyük aşkın ya-

nında da onun varlığı tıpkı böyle ufacıktı. Hiç, kahramanları sevmek, us kârı mıydı? Bu kocaman aşkı taşıyacağını sanmakla ne büyük yanılgıya düşmüştü. Kahramanların karıları, şandan, şereften başka bir şey olabilir miydi? Onlar, ancak, bunlarla evlenmez miydi? Şandan, şereften daha güzel kadın mı olurdu, onlar için? Ezecek; evet, Paşa'nın, şandan, şereften çifte karısı Lâtife'yi de ezecek, çiğneyip geçecekti! Bu iki yavuz karıya sahip bir büyük adama kuma gitmek, olacak iş miydi? Mütareke yıllarındaki ufak flörtler kertesindeyken işi kesip Paşa'yı şanları, şerefleriyle baş başa bırakmak gerekmez miydi? Hayır; ille de bir erkek giyneği giyip bin türlü tehlike atlatarak Ankara'ya gidecek, büyük adamın bekârlık günlerine renk, tat ve mutluluk kırıntıları katacaktı! Bunu da karınca kararınca yaptı. Evdeki hesap çarşıya uymadı. Zübeyde'nin düşmanlığı işi altüst etti. Paşa'nın iki görkemli karısı da ortaya çıkınca, onun mini mini varlığı, bir kibrit çöpü gibi ayaklar altında çiğnendi. Gelibolu Kenti'nin masmavi suları, ufukları, ara sıra onu aldatıyor, ona bütün geçmişi unutmasını salıklıyordu. O da unutur gibi oluyor, maviliklerin şezlonguna uzanarak olağanüstü güzellikte yepyeni sanatoryum saatleri yaşıyordu. Gözlerini bu geniş maviliklerde gezdirdikçe, tavşan dağa küsmüş de dağın haberi olmamış, diye düşünerek gülümsüyordu. Ama, gel de unut! Paşa, o Yeniçeri tipine benzetilmiş boz kalpağıyla, Ankara'nın kalesi üstünde başı göğe değen bir tunç heykel gibi yükseliyor, Türkiye'nin her yanından kolayca görülüyordu. Gözünü kaldırsan, onu görüyordun.

Bu yüzden, burada da sıkılmaya başladı. Lâtife'yi, bir kaşık suda boğmak, üzere içinden hınçlar yükseliyordu. Sokaklarda, günlük yaşamın sokaklarında yitip gitmiş insanlara şaşıyordu. Bunlar, hep, aşksız insanlar mıydı? Neden, böyle rahat gezip dolaşabiliyor, günlük işleriyle böyle durgun uğraşabiliyorlardı?

Şimdi, İstanbul'da eski valilerden akrabası Macit'in evinde oturuyordu. Ev halkı onun duygularının şimdi bile son kerte hızlı olduğunu görerek, tetikte bulunuyordu. Ankara'dan, Mustafa Kemal'den, Lâtife'den hiç söz edilmiyordu. Sanki, bunlar yokmuş gibi davranılıyordu. Ev halkı, genç kadındaki yanardağın susmuş olduğunu sanıyor, onun, salt, ufak, geçici depremlerle

sarsıldığını sanıyordu. Kadıncağızın ciğerlerini kemirmekten bir türlü vazgeçmemiş olan canavar da onun duygularını olduğundan çok büyütüyor, onu abartılmış bir dünyanın içine atıyordu. Genç kadın, artık Paşa'yı görmeyi de istemiyordu. Onun, zaten, hiçbir zaman kendisini sevmediğini biliyordu. Kadınsız savaş yıllarında kendisiyle biraz avunmuş, şan ve şeref günleri gelip de bir de bu arada tombul İzmir kızı meydana çıkınca, bütün eskiyi, geçmişi unutuvermişti. Paşa, artık, bütün Türkiye gibi çevresindeki kişileri de değiştirmeye başlamıştı. Kadın olarak da Lâtife ortaya çıkmıştı.

Ta, Çankaya'dan İstanbul'a dek sivri bir hançer gibi uzanan Lâtife'nin varlığı, Fikriye'nin en kutsal duygularını delip geçiyor, onu sonsuz tedirgin ediyordu. Kaç kez karı kocayı bağışlamak istemişse, gözlerinin önüne hep Lâtife'nin düşman yüzü dikilmişti. Bu kadının yeryüzünde yaşaması, hem de kendi mutluluğunun eski bahçelerinde sultan gibi gezinmesi, yiyip içmesi, sevişmesi, artık dayanılacak gibi değildi. Bu mutsuzluğunun başlıca nedenini, yeryüzünün aydınlıkları arasından alıp cehennemin özel bir yerine yolcu etmek gerekiyordu. Bu yaşa dek savaş gürültüleri, askerler, subaylar, Balkan komitecilerinin korkunç öyküleri arasında yaşayan genç kadın, silah kullanmasını da biliyor, dirimini bu kerte ucuza vermemek uğruna yepyeni bir serüvene atılmak üzere duygularını ve düşüncelerini yavaştan hazırlamaya çalışıyordu. Şimdiye dek bin türlü zorluklarla elde ettiği, en büyük, paha biçilmez mutluluklarını Çankaya'nın yeni Sultanı bir anda karakuş gibi elinden kapmıştı. Bu, bir zorbadan başka neydi? Bir haramiden başka bir şey miydi? Avrupa'ya gidip birkaç yıl sürmüş olması, ona sanki bir üstünlük mü sağlıyordu? O kadın, hiç Paşasına kendi baktığı gibi bakabilir miydi? Paşa, bir çiçek bahçesi gibi bakılmak isterdi. O kadınsa, Avrupa'da öğrendiği birkaç yabancı dille, birkaç ezberlenmiş sözcükle böbürlenmekten başka, sanki, ne yapıyordu? O kadın, hiçbir zaman Çankaya'nın biricik kadını olamazdı.

Kendisine gelince, bu İzmir kızı meydana çıktığı günden sonra olacakları düşünerek, birdenbire kaygılara, tasalara kapılmış, hastalığı depreşmiş, şimdiye dek görülmemiş bir kerteye yüksel-

mişti. Felâketin başlangıcı da zaten bu olmuştu ya! Paşa, buna dayanarak onu Avrupalara sürgün etmiş, sonra da İzmir kızı kolayca gelip Çankaya'ya yerleşivermişti. Paşa, belki de kendisinin olay çıkaracağını sezdiğinden, onu Türkiye'den uzaklaştırmıştı.

Fikriye, Ankara'dan ayrılalı bir yılı geçiyordu. Evinde oturduğu arkadaşları, akrabaları, onu avutmak üzere çok diller dökmüşlerdi. Aşkını yitiren, salt, o muydu? Aşkını yitirmemiş insana şu yeryüzünde pek az rastlanırdı. Onun da unutması gerekirdi. Fikriye, çevresinin bu sürekli öğütlerine kulaklarını tıkayıp onlara inanmış gibi görünerek içine dalacağı en tehlikeli serüvenin sahnelerini kafasında evirip çevirmeye başladı. Oyun, üç kişi arasında oynanacaktı. Mustafa Kemal'le kendisi, Lâtife ile kendisi, bir de üçü arasında hep birden oynanabilirdi. Bu işte, Lâtife gibi Paşası da suçluydu. Evet, erkek alışkanlığıydı. Onlar kendi karılarının üstüne birçok gül koklamaya eskiden beri alışıktılar. Güçlü olduklarından da her zaman haklıydılar. İlk karıları yaşlandıklarında gönül tazelemek üzere eve tazecik kadınlar getirirler, evde ufak da olsa bir harem kurarlardı. Keşke, Paşası da böyle bir şey yapsaydı; onu, Çankaya'dan atmasaydı. O, yavaş yavaş bu zulme alışır, zamanla onu olağan görmeye başlardı. Hiç olmazsa, yaşamı boyunca kazanmış olduğu mutluluğun bir kırıntısını böylece korur, bununla avunur, yeryüzünün mutlu kişilerinden biri gibi geçinir giderdi. Tanıdığı, tanımadığı kadınların hemen pek çoğu bu durumda değil miydi? Erkeklerin ejderhalığıyla hiç başa çıkılabilir miydi?

Ne yazık ki güzel Paşası, bir Avrupalı kafası taşıdığından dolayı bir tek kadınla evlenmek istemiş, böylece evdeki kadını çöplüğe atmak ya da sürgüne göndermek gerekmişti. Böyle düşünceler arasında son kerte bunalımlı saatler, günler geçiren genç kadın, en sonunda bir kez daha Ankara'ya Çankaya'ya gitmeye karar verdi. Gidip sevgili Paşasını kutsal, büyük aşkını bir kez daha görecek, onunla birkaç dakikacık olsun konuşacak; onun yüreğine işleyecek birkaç sözcük olsun söyleyecek; ondan sonra onun gözlerinin önünde tabancayı yüreğine dayayarak ateş edecek; böylece vefasız Paşasına yaşadıkça kendisini acı acı an-

mak olanağı verecekti. Eğer azgın bir kadın olsaydı, bu vefasızlığın cezası olarak Paşa'yı da vurabilirdi. Ancak, Paşa, öyle yoksul bir aşk uğruna harcanacak sıradan insanlardan değildi. O, bu ulusa gerekliydi. Evet, onun gözleri önünde kendisini öldürerek, ona ölünceye dek kendisini anması olanağını verecekti. Bu arada, önüne çıksa, Lâtife'yi vurabilir miydi? İşte, buna bu arada olumlu ya da olumsuz bir yanıt veremezdi. Kim bilir, belki de onu gözünü kırpmadan vurabilirdi. Şundan ki o kadın, kendisini bir kırıntı, anlamamıştı. Çankaya'dan kendisini pek kabaca kovdurmuştu. Bilmem, konuk gelmiş de odayı hemen boşaltması gerekiyormuş. Daha neler. Evet, Lâtife, kendisini kendi evinden kovdurmuştu. Eğer, Lâtife ortaya çıkmasaydı kendisi dirimi boyunca Paşa'nın yanında kalabilirdi. Onunla karı koca yaşamı geçirmeseler bile bu yan yana bulunma mutluluğu ona yeter de artardı bile. Ne yazık ki Lâtife, onun Çankaya'da, Paşa'nın yakınında onun iki gün konuk kalmasına bile katlanamamıştı. Evet, salt bu yüzden, eline geçse, saçını başını yolmayı bir yana bırak, onu, gözünü kırpmadan öldürebilirdi. Yine de öldürmemeye çalışırdı. Şundan ki Paşa'nın sevdiği canlı cansız her şeye karşı eskiden beri sevgi duymaya alışmıştı. Salt bu duygu bile, Lâtife'yi öldürmesini önleyebilirdi. Sonra, eğer Lâtife'yi öldürürse, Paşası bu kez sevdiği bir oyuncağı elinden alındı diye kızıp köpürecek, belki şimdi bile kendisine acıdığı halde hınç beslemeye, kendisinden tiksinmeye başlayacaktı. Bu tiksinti, işte, karşısındaki düşmanların en güçlüsü, en korkuncu olacaktı. Paşasının kendisine duyduğu tiksinti, ne demekti? Bunun çapını düşünmek bile insanı ezerdi. Hayır, salt bu yüzden Lâtife'yi de vuramazdı; vurmayacaktı! Kendi kendisinin varlığını yeryüzünden kaldırarak hem dinmeyen acılara bir son verecek, hem de yeni kurulmuş bir mutluluk ocağının gölgelenmesini önleyecekti. Yalnız, burada Paşa'ya vereceği ceza şu olacaktı ki yaşadığı sürece kendisini acı acı anacaktı. Yeryüzünde kendisi için kendini öldürmüş bir kadının varlığını düşünerek hem bencil duygularını doyuracak, hem de bir yastığa baş koydukları o çetin günlerin değerli tatlarını düşünerek tatlı tatlı üzülecekti. İşte, zavallı Fikriye'ye salt bu

tat kalıyordu. Ölmeden önce bunu düşünebilmek de bir mutluluktu. Ona da yeryüzünde ancak bu yoksul tat kalmıştı.

İşte, şimdi, yeryüzünde yazgısının kendisine ayırdığı bu biricik yoksul tadı tatmaya gidecekti. Böylece, yazgının yazdığını da bozmayacak, karı kocayı rahat bırakarak bu dünyadan çekilip gidecekti.

Artık, bu karar döneminde hiçbir gizdeşi de kalmamıştı. Bunlar öyle tehlikeli şeylerdi ki zaten olsa da en içten arkadaşına anasına babasına, sağ olsalardı bile, bunları açamazdı. Yaşamının son serüvenini salt kendisi yürütecekti. Genç kadını şimdiden üzüp kara kara düşündüren şey de Paşa'nın, ölümünü gazetelere duyurmayacağı belkisiydi. Evet, bu bir skandal görünüşü alacağından, Çankaya, onun ölümünü kendi binlerce gizi arasına gömecekti.

Bir akşam, valizini eline alan Fikriye, konuk olduğu eve hiçbir haber vermeden Ankara trenine atladığı gibi son serüvenine doğru yol almaya başladı. Bütün gece kaderine ağladı; acı gözyaşları döktü. Alnına yazılanı görmeye gidiyordu. Hiç kimse bunun önüne geçemezdi. İşte, o da belinde bir tabanca, çantasında bir başka tabancayla yazgısının verdiği buyruğu yerine getirmeye gidiyordu.

Sabahleyin bozkır kentinin küçük garında trenden indiğinde, bütün özgür, başıboş insanların duyduğu rahatlığı duydu. Çevresinde kendisini tanıyan hiç kimse yoktu. Hiçbir protokol kuralı da onu mengenesine sıkıştırmak üzere kıskacını açmamıştı. Eskiden olsa, istasyon memurları falan onu tanıyabilir, protokol, hemen, davranabilirdi. Aradan bir yıldan çok zaman geçmişti. Artık, ortada bir Mustafa Kemal yapısı Fikriye yoktu. Eskiden olduğu gibi o aşkın bilinmeyen askerlerinden biriydi.

Hemen, İstasyon'un arkasında dizilen faytonlardan birine atlayarak, «Çankaya!» buyruğunu verdi. Bomboş, ıssız topraklar üzerinde tepeye doğru yükselen Çankaya yolunda da hiçbir dirim kımıltısı yoktu. Çankaya'ya yaklaştıkça, genç kadının, hasta ciğerlerinin arasına sıkışmış olan aşk hastası yüreği daha hızlı çarpmaya başladı. Çankaya'nın dış kapısında faytonu durdurdu. Orada beklemesini söyledi. Belki hiç kimseyle görüşemeden ge-

ri dönmek zorunda kalabilirdi. Kapıda bekleyen nöbetçilerle onların Komutanı'na kendisini tanıtınca, kolayca birinci barajı aştı. Bekleme odasına gideceğine, Köşk'ün sahiplerinden biriymişcesine Küçük Köşk'e uğramadan doğru Köşk'e yürüdü. Kapının sağındaki yeşil salona girmesiyle, Bekir Çavuş'la karşılaşması bir oldu. Bekir Çavuş; Fikriye, Ankara'ya gelmeden önce Paşa'nın çamaşırlarını yıkayan, hemen hemen onun bütün işlerini gören emektar bir askerdi. Adamcağız, Fikriye'yi sevmekle birlikte, Paşa'ya daha candan bağlıydı. O, ekmek kapısıydı. Hemen koşarak Paşa'yı uyandırdı. Önemli zamanlarda Paşa'yı uyandırmak, görevleri arasındaydı. Fikriye'nin geldiğini, Yeşil Salon'da beklediğini işitince, Mustafa Kemal'in rengi attı. Bu da ne demekti? Kadın, buraya dek nasıl gelmişti? Paşa, hemen, Başyaver Rüsuhi'yi çağırttı. Fikriye ile usturupluca konuşmasını, böyle randevu falan almadan gelişinin nedenini öğrenip kendisine bildirmesini, buyurdu.

Rüsuhi, alt salonda oturan ufak tefek, solgun benizli kadını hiç tanımıyordu. Salt adını işitmişti. Fikriye'ye kendini tanıttı. Başyaver, bunu yeter bulmadı, onun kimlik kâğıdını da istedi. Fikriye hiç ikirciksizce çantasını açarak kimlik kâğıdını çıkarıp Başyaver Rüsuhi'ye uzattı. Bu, Padişahlık tuğrasıyla süslü bir Osmanlı kimlik kâğıdıydı. Genç kadın, sinirlenmişti. Dal dal titrediği göze çarpıyordu. Kimlik kâğıdını şu sözlerle uzatmıştı:

— Buyurun, Başyaver Efendi!

Bununla, şimdiye dek nice Başyaverlere buyurduğunu, anlatmak istiyordu.

Rüsuhi, kiminle görüşmek istediğini, sordu. O da Mustafa Kemal Paşa'yla görüşmek istediğini, söyledi.

Rüsuhi:

— Arzularınızı ancak kendileri uyanıp hazırlandıktan sonra bildirip görüşmenizi sağlarım. Lütfen, birlikte teşrif ediniz de öbür salona girelim! Orada bekleyiniz!

Orta Köşk'teki bekleme salonuna götürülmek istenmesi, genç kadına bir tokat gibi çarptı. Oraya ancak yabancılar alınır, bekletilirdi. Başyaver'in onu oraya götürmek istemesi, kendisini

şimdi de bu Köşk'ün Hanımı sayan genç kadını çileden çıkardı. Salonu çın çın öttüren, sesiyle haykırdı:

— Gitmem! Burası benim evim!..

Başyaver, işin sarpa sardığını görerek erkeklik gücünü kullanmak zorunda kaldı. Kolundan tutup bayağı sürükleyerek onu Yaverler Köşkü'ne götürdü.

— Paşama haber veriniz, Başyaver Bey! Göreceksiniz, beni hemen kabul edecektir!

— Ziyaret için önceden randevu almak gerekir. Kim olursa olsun, Gazi Paşa'yla habersiz görüşemez!

Fikriye, Paşa'yla görüşemeyeceğini artık anlamıştı. Bu işi çabucak bitirmek gerekiyordu. Bunu Mustafa Kemal'siz de yapabilirdi.

— Yüzüme biraz su çarpacağım, diyerek tuvalete gitti.

Yüzüne gerçekten birkaç avuç su vurdu. Sinirleri bozulmuştu. Kendisini, nasıl, nerede öldüreceğini kararlaştıracaktı. Küçük çantasını açarak Browning tabancasına el attı. Burada, helada olamazdı. Hiç olmazsa Köşk'ün bahçesinde olmalıydı. Herkes ihanete uğrayan aşkının, üzücü sonucunu görmeli, İzmir kızını lanetlemeliydi. Acaba, karşısına çıksaydı, bu sabah kendisiyle birlikte Paşa'yı da vurabilecek miydi? Artık, bunu düşünmek bile lükstü. Kendisini şu Köşk'ün bahçesinde rahatça öldürebilecek miydi? Öyle mutsuzdu ki Paşa karşısına çıkmak tedbirsizliğini gösterseydi, salt «Lâtif»in elinden mutluluğunu almak uğruna ona da ateş edebilirdi. Soğukkanlılığını yitirmiş gibiydi? Yaverlerin barajını yarıp geçemeyeceğini anlamıştı. Na yapacağını da bilmeyecek duruma gelmişti. Mustafa Kemal'in yerine, tutup Başyaver'e ateş edemezdi ya!..

O, şakır şakır akan musluğun başında böyle ikircikler içinde bocalayıp durduğu sırada, Yaverler arasında, bir kuşkudur, başlamıştı. Hepsi birbirini tuvalete sokup işin anlaşılmasını istiyor, içerideki kadın olduğundan dolayı da hiçbiri girmek yürekliliğini gösteremiyordu. En sonunda Başyaver Rüsuhi bir baskın biçiminde kapıyı iterek içeri girdi. Böylece göreceğini de görmüş oldu: Uzun boyuyla onun yanı başında dikilince, küçük çantanın

içindeki küçük Browning tabancasının kara demirini gördü. Genç kadın, artık her şeyin anlaşıldığını, tabancayla buraya gelmenin ne anlamlara geldiğini pek eskiden bildiğinden, artık her şeyin bitmiş olduğunu anladı. Başyaver, içeri girerken, tabanca elindeydi. Onu şimşek gibi yerine çantasına yerleştirmek istediyse de genç Subay görmüştü. Çantasını çabucak kapadı. Foyası meydana çıkmıştı. Başı eğikti.

Başyaver, Paşa'yla görüşmenin artık düşünülmeyeceğini, hemen, Köşk'ten çıkarak gitmesini, söyledi.

Komplosunun suya düştüğünü anlayan Fikriye, Paşa'yla görüşmeye boş verir gibi yaparak Yaverlerin ellerini yapmacık bir soğukkanlılıkla sıkıp hızlı adımlarla Köşk'ten uzaklaştı. Kentten gelirken bindiği fayton, şimdi de oradaydı. Onu bekliyordu. Hiçbir şey olmamış gibi arabaya bindi. Araba, bayır aşağı inip de Fuat Bulca'nın evinin oralara varınca, Fikriye, tabancasını çantasından çıkarıp ucunu kalbine dayadı. Paşa'nın doksan dokuzluk tespihi soğuk namluyu okşuyordu. Tetiği çekmesi çok kolay oldu. Artık, yeryüzünün acısı dayanılmaz olmuştu. Yine de kurşun sol göğsünden girip kalbin pek yakınından sıyırarak geçtiğinde arabada daha çok duramadı. Sanki yeni bir kurtuluş arar gibi kendini kaldırıp arabadan dışarı attı.

Silah sesi, hele Paşa'nın Köşkü'nün yanındaki bir silah sesi, bütün tetikteki nöbetçileri, muhafızları, yaverleri yerlerinden sıçrattı. Silah sesinin geldiği yere vardıklarında, Fikriye'nin göğsünün sol yanından fışkıran kanlarla yerde yatmakta olduğunu gördüler. Hemen, Paşa'ya bildirdiler. Bütün kötü belkilere boş veren Paşa, içinde yükselen büyük bir sızıyla genç kadının, ölmemişse, hemen Numune Hastanesi'ne kaldırılmasını, buyurdu. Paşa'nın ilk usuna gelen, Sağlık Bakanı Refik (Saydam) oldu. Fikriye'nin kendini öldürmek istediğini, durumunun görünüşe göre ağır olduğunu, bu zavallı kadının mutlaka kurtarılması gerektiğini, söyledi.

Numune Hastanesi'nin Başhekimi Doktor Operatör Ömer Vasfi, göğsünden kanlar fışkırarak kendisine getirilen Fikriye'nin onmaz durumu karşısında çok üzüldü. Vaktiyle Zübeyde'nin has-

talığı nedeniyle Köşk'e sık sık gidip gelen Vasfi, hep Fikriye ile karşılaşır, görüşürdü. O nazik, güzel kadının bu son serüvenine herkesle birlikte o da çok üzüldü. Kadıncağız komadaydı. Başhekim, yaralıyı özel bir odaya alıp tedaviye başladığında bu durumdaydı. Faytoncu'yu da oraya çağırmışlar, olayın nasıl geçtiğini, soruyorlardı. Zavallı adamın korkudan dili tutulmuştu. Sorulanlara bir türlü yanıt veremiyordu.

Çankaya'dan heyecanla durumu soran Paşa'ya doktor ağzıyla şöyle demişti:

— Browning tabanca mermisi sol akciğeri büyük bir kuturla delip kalp nahiyesi yakınından geçmiş ve bu arada kalbin dış muhafazasını zedelemiştir. Hasta, büyük bir kalp zayıflığı içinde bulunmaktadır.

Başhekim Ömer Vasfi, hastanın ilk tedavisini yapıp onu dinlenmeye bıraktıktan sonra, umutsuzluk içinde onu süzerken, Sağlık Bakanı Refik (Saydam)'in geldiğini gördü. Çanakkale savaşları sırasında tanışmışlardı. Bu tanışıklık şimdi de sürüyordu. Onu bir yana çekerek, şunları söyledi:

— Fikriye'yi, onun Paşa'nın yanındaki değerini biliyorsunuz. Paşa, olaydan son kerte üzüntülüdür. Aman, Ömer, elinden gelen özeni göster! Bu kızı kurtaralım! Gerekirse İsviçre'ye de göndereceğiz. Bir de, her gün, eğer gerekirse, giderek, her saat, düzgün gözlem notları ile hastalığın gidişini inceleyiniz! Kimseyle görüştürmeyiniz!

Başhekim, Sağlık Bakanı'nın salığını olduğu gibi tuttu. Birkaç gece hastanede yattı. Bir dakika gözünü mutsuz kadının üzerinden ayırmadı.

Fikriye, ilk şoklardan sonra biraz dinginleşti. Yalnız plevre ile perikardda toplanan kanlar nedeniyle soluk darlığı çekiyordu. Bunların önü alınabilir, yaralı kurtulabilirdi. Bir ihtilât bütün umutları yıktı. Bir hafta boyunca yaranın zulmüne karşı koyan genç kadının vücudu birdenbire ateşler içinde yanmaya başladı. Ömer Vasfi, muayene ettiğinde tehlikeli bir zatürree ile karşılaştı. Mutsuz Fikriye, hastalığın ateşine ancak iki gün dayanabildi. Sonra, komadayken, arkasındaki acıklı aşk destanını bir kez daha düşünemeden geçip gitti.

MECLİSTE VURUŞANLAR

«Yaşam felsefesinin garip bir oluşumudur ki her yararlı ve yeni şeye karşı, kesinlikle bir güç çıkar.»

Mustafa Kemal.

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal, düşündüğü devrimleri tek başına yapmayı kafasına koyarak çevresinde kendine engel olabilecek bütün sivil ve asker kişileri birer ikişer kilit noktalardan uzaklaştırdığı sırada, Musul'un üzerine kesinlikle oturmaya karar vermiş olan İngilizlerin kışkırtmasıyla Hakkari Bölgesi'nde Nasturiler ayaklandılar.

İngilizler, bu ayaklanışı bir köprübaşı olarak kurduktan sonra, Musul'a asker yığmaya başladılar. Sözde, Lozan Antlaşması'na göre Musul için plebisit yapılacaktı. Oysa, İngilizler, çağın kan damarı olan petrolü burada gördükten sonra, bunu bırakmayı uslarının kıyısından bile geçirmemişlerdi. Lozan Antlaşması vız gelirdi. Petrolsüz bir imparatorluk er geç yıkılırdı. Hele, üstünde güneş batmayan İngiliz İmparatorluğu motorlu savaş araçlarını, ancak bu taze kanla besleyerek ayakta kalabilirdi. Petrol savaşının alabildiğine sürdüğü bir zamanda, hiç, Musul, kâğıt üstündeki Lozan Antlaşması'yla elden çıkarılır mıydı?

İngilizlerin er geç böyle bir kalleşlik yapacağını bilen Mustafa Kemal, Nasturi Ayaklanışı'nı, Ethem'in vaktiyle yaptığı gibi yıldırım hızıyla bastırmanın gerektiğini düşündü. İngilizler, çok belalı bir noktaya parmak basmışlardı. Buradan, bütün doğuyu baştan başa kaplayabilecek bir Kürt ayaklanışı yola çıkabilirdi.

Mustafa Kemal, İngilizlerin çıkardığı bu yangını yıldırım hızıyla söndürmenin genç Cumhuriyet'in dirim gücünü, yaşama şansını göstereceğini düşünerek, buraya ivedi iki Kolordu gönderilmesini, buyurdu. Ancak, İngilizleri kuşkulandırmamak üzere salt Yedinci Kolordu diye adlandırılan bu gücün başına getirilecek Komutan üstüne de bir karara varmak gerekiyordu. İşte, bu yüzden buraya, bölgeyi, Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla çok

iyi bilen Cafer Tayyar Paşa'nın gönderilmesi düşünüldü. Yeni devinimin stratejisini saptamak amacıyla Gazi, bir gece Cafer Tayyar Paşa'yla Ankara'da bulunan komutanlara bir şölen verdi. Yemekte, girişilecek savaş sorunu ile iç sorunlar da konuşuldu.

Şölen dağıldıktan sonra, Cafer Tayyar Paşa, Gazi'nin bir işaretiyle geriye kaldı. Cafer Tayyar Paşa ile Mustafa Kemal, ta, Makedonya devinimlerinden, beri tanışıyor, iyi arkadaşlık sürdürüyorlardı. Ulusça Kurtuluş Savaşımızın başlarında Yunanlılara tutsak düşerek ünü gölgelenmiş olan Cafer Tayyar Paşa, yeni bir serüven yaratmanın, yitmiş olan ününü kurtaracağını düşünerek, Gazi'ye şunları dedi:

— Paşam, İngilizlerin Musul'u bize plebisit yoluyla geri vermeyeceklerini siz de bilirsiniz! Bir önerim var: Ben Nasturileri, Musul yönünde süreyim! Ani bir davranışla Musul'u ele geçireyim. İngilizlerin burada bize karşı koyacak güçleri olmadığına kaniyim. Kaldı ki olsa bile üstün İngiliz güçlerini geri atmak görgüsüne sahip olarak bu işi Tanrı'nın lütuf ve yardımıyla başaracağımı doğrularsınız: Eğer, İngilizler bu oldubittiyi benimserlerse, ne âlâ! Hiç olmazsa, başka konularda daha müsaadeli davranmak zorunda kalırlar. Bakarız ki sorun ağırlık kazanıyor, bu takdirde benim, yetkimi aştığım söylenerek, ben, Divan-ı Harbe verilirim; giderek ordudan uzaklaştırılırım.

Başında oturdukları masanın üzerinde ayaklanış bölgesinin haritası vardı.

Cafer Tayyar Paşa, sözlerine şunları kattı:

— Oldubittilerin bu ülkeye neye mal olduklarını bilirsiniz! Müttefiklerle aramızda çözümlenecek birçok ihtilaflı sorun var. Ulusal Ant'ı bütünleyecek tedbirler ve sonuçlar üzerinde gücümüzü, duyarlığımızı kanıtlamak, gelecek için çok yararlıdır. Bir daha böyle bir fırsatın çıkacağını sanmıyorum.

Gazi, şöyle dedi:

— Aramızda kalacak, Paşa; özellikle, Başbakan işitmesin!

Sonra, konuşmayı komutan mebuslar üstüne getiren Gazi, Kâzım Karabekir'le Ali Fuat Paşaların çekilmeleri üstüne ne düşündüğünü, sordu.

Cafer Tayyar Paşa, kanısını şöylece açıkladı:

— Zatı Devletlerince de bilinmektedir ki kişilik ve çabaları, sizce de bilinen kimi arkadaşlarımızla İsmet Paşa arasında görüş ayrılıkları var.

Karşısındakinin sözünü kesen Gazi, şöyle dedi:

— Yalnız, İsmet Paşa'yla mı?

Bu sorunun anlamını iyi anlayan Cafer Tayyar, şöyle yanıt verdi:

— Açıkça bu noktaya inanınız!

Çok eskiden beri tanıştığı arkadaşına uzun uzun bakan Gazi, şöyle konuştu:

— Komutanların salt askerlik görevleriyle uğraşmalarını üstün tutmaktayım. Böylelikle ordunun siyasetle uğraşmaması prensiplerimizi de uygulamış oluruz. Hele, şu Nasturi Devinimi bir kez başarıyla sonuçlansın!

Cafer Tayyar Paşa, İngilizlerin Hakkari'de yaktığı Nasturi ateşini iki kolordusuyla göz açıp kapayıncaya dek söndürdü. Ancak, İngilizler, bu vuruşun kendi kafalarında patladığını anlayarak belki de blöften başka bir şey olmayan canlı bir davranışta bulundular: «Savaş niteliği» taşıyan bir ültimatomla, Mustafa Kemal'in barış ocağını tehlikeli bir ateşle tutuşturmak istediler.

Bunun üzerine Büyük Millet Meclisi'ni toplantıya çağıran Cumhurbaşkanı, İngiliz ültimatomundan aşağı kalmayan bir yanıt vermesini istedi. Nasturi Devinimi'nin böyle kısa bir zamanda bastırılışı, Türk Ordusu'nun bütün gençliğini, insiyatif olanağını taşıdığını göstermişti. Bu yenginin güçlü anlamına dayanan Türk Hükümeti, İngiliz notasını aynı gürbüz savaş narasıyla karşıladı. Evet, İngilizler savaş isterse, Türk Ordusu hazırdı.

Yedinci Kolordu, güneydoğu sınırları üzerinde, tetikte bekliyordu. Türklerin gözü pek durumunu gören İngilizler, işi serinkanlılıkla çözümlemeyi daha uygun buldular. Böylece, İngiltere ile aramızda çıkması an sorunu olan tatsız bir olaylar dizisi olasılığı ortadan kalktı.

Ancak, dış tehlikenin bir araya getirdiği düşüncelerle kişiler, iç sorunlar söz konusu olunca, yine bir cephanelik gibi ateş aldı.

Aydın Mebusu Hoca Esat Efendi'nin dokuz sorulu bir önergeyle Bakanların karşısına dikilerek, iskân, eğitim ve maliye konuları üstüne hesap istemesi, Büyük Millet Meclisi'ni toptan uyardı. Bu önerge, bir gensoru durumuna getirildi.

İşte, Gazi'nin, mebus komutanlardan, mebusluktan hemen çekilmelerini istediği şu şifreli telgraf da bu zamanda yazıldı:

«Bana olan güven ve sevginize dayanarak gördüğüm ciddi gerek üzerine hemen mebusluktan çekilmenizi, telgrafla Meclis Başkanlığı'na bildirmenizi öneririm. Önemli olan askerlik görevinize kısıtsız koşulsuz varlığınızı adamak, bildirilmeye değer.

Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Paşa Hazretleri aynı gereğe dayanan önerim üzerine istifasını vermiştir.

Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat, Birinci Kolordu Komutanı Şükrü Naili, Beşinci Kolordu Komutanı Fahrettin, Yedinci Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşalar, Hazeratına yazılmıştır.

Telgraf başında, keyfiyeti bildirmenizi bekliyorum.

Cumhurbaşkanı
Mustafa Kemal.»

Cafer Tayyar Paşa, mebusluğu ordudaki görevine üstün tutarak, mebusluktan çekilmeyeceğini bildirdi.

İşte, Mustafa Kemal'in bu önerisi, aynı zamanda orduda da görevli bulunan Halit Paşa'ya da yapılmıştı. Halit Paşa, önceden Makedonya Savaşlarında kafasından bir mermi yemiş, beyninin kıyısına çarpıp orada kalan kurşun, onu, o günden sonra, sinirli, çabuk parlar, sırasında, kafası kızınca da tabancasına asılır, karşısındakine çokça düşünmeden ateş eder, bir kişi yapmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde bozgunlar sırasında birçok subay vurmuştu. Ulusça Kurtuluş Savaşı'nda da ordumuz Sakarya'ya doğru çekilirken, ikide, bir Komutası'ndaki birliği arkadan gelen güçlü düşman birliklerine saldırtarak, pek çok askerimizin kırılmasına neden olmuştu. Şu sırada da Halit Paşa, ortada bir tehlike olarak dolaşmaktaydı. Ona dokunup geçen herkes, hiç usuna gelmeyen bir zamanda dirimini yitirebilirdi.

Bu sırada, Kemalettin Sami Paşa, Berlin Elçisi olarak yıllardır tedavisiz kalan Halit Paşa'yı da belki de Mustafa Kemal'in isteğiyle birlikte Berlin'e götürüp orada tedavi ettirmek istedi. Halit Paşa, Kemalettin Sami Paşa'nın çok eski, içten arkadaşıydı. Bu düşüncesinden Halit Paşa'nın akrabası Hakkı Şinasi Paşa'ya söz etti. O da bu düşünceyi doğru buldu:

— Bir kez de Gazi Hazretleri'ne söyleseniz, iyi olur, sanırım! Orduda genç komutanların ne kerte gereksendiğini biliyorsunuz. Belki de kendilerinin de bir buyrukları olur! dedi.

Halit Paşa, Hakkı Şinasi Paşa'nın düşüncesine ortak çıkmadı. Bunu işitince, sinirlendi:

— Biz, mebus olmayı düşünmemiştik bile. Her birimize askerlik hizmetlerimizi yaptığımızda, bizi özellikle tanıyan çevreleri üstün tutmamız söylendi. Halk kendisine yapılan öneriyi onaylayarak vekilliğe bizleri seçti. Seçiş biçimi ile niteliği ne olursa olsun, bunu böylece benimsemeliyiz. Şimdi, olayların gidişi gereğince böyle düşünülmüyor, diye mebusluktan düşünüp taşınmadan çekilmemiz, doğru olur mu?

Hoca Esat Efendi'nin gensoruya çevrilen önergesi, Meclis'te buna karşı bir yaylım ateş açılmasına yol açtı. Mustafa Kemal'in, «Kız gibi bir Meclis yapalım da görün!» diyerek bütün muhalifleri ayıklayarak kurduğu bu, «kız gibi Meclis» de bir erkek gibi dikildi. Mustafa Kemal'in kişiliğine karşı, tabu olduğundan, yapılmayan muhalefet, bir kez daha karşısında Başbakan İsmet Paşa'yı bulmuştu. Onun kişiliğinde, alabildiğine diktatörlüğünü sağlamlaştırmaya çalıştığını sandıkları Mustafa Kemal'e karşı ayaklandılar. Bu kerte güçlü bir muhalefet, yerden bitercesine, nasıl, çıkmıştı?

İsmet Paşa'nın Kabinesi bu yaylım ateşi karşılayabilecek miydi? Bakanlar, kem küm, ederek ortalığı berbat etmeyecekler miydi? Gensoruyu, gerek Cumhurbaşkanı, gerekse Bakanlar adına İsmet Paşa göğüsledi:

— Birçok Hatip'in Bayındırlık ile İskân işleri üstüne değil, türlü nedenlerle türlü Bakanlıklara ilişkin işlere değindiklerini gördüm. Giderek, kimi Hatipler, Başbakan'ın devletin iç ve dış

siyaseti üstüne çok ayrıntılı bilgi vermesi isteğini göstermişlerdir. Bu isteklere bütünüyle ve sevinçle uyuyorum. Mübadele Bakanı, Yüksek Meclis'in istemiyle Başkan Vekilliği'ne seçilmiştir. Ancak, böylece, gensorunun önem ve kapsamının hiçbir biçimde kesilmemesini öneririm. Ben, güzel «taktik»i severim.

Bundan sonra, Bakanlar sırasıyla söz aldılar. Bakanların konuşmasından sonra Meclis'in tatil döneminde zehir gibi hazırlanmış olan muhalefet bir hatibini ileri sürerek Bakanları ateşten bir çember içine alıyordu. Kıyasıya tartışılıyordu. Meclis'te yeniden derlenip toparlanmış olan muhalefet, son kozlarını oynadığını bilerek, bütün mermilerini esirgeyerek, hesaplayarak kullanıyordu.

En sonra kürsüye çıkan Hüseyin Rauf, iki buçuk saat konuştu. Bu güçlü konuşmayı, sık sık, Ali (Çetinkaya), Topçu İhsan, Ali Saip, Recep (Peker) kesti. En sonra, bu ufacık bürokratların saldırılarından bıkıp usandığını, artık, bundan böyle meydanın bunlara, bu gibilere kaldığını anlatmak ister gibi şöyle konuştu:

— Tanrı, yurdumu, ülkemi ve hepimizi korusun!

Bunlar, Hatip'in son sözleri oldu. Meclis, alkıştan yıkıldı. Büyük Millet Meclisi'nde süren çekişmenin bir benzeri de basında sürüp gidiyordu.

5 Kasım 1924'te süren gensoru, Meclis'in havasını dinamitleme tehlikeleri yaratıp duruyordu. Muhaliflerle onları göğüslemeye çalışan ufak çaplı bürokratlar, artık, salt sözü yeter görmemek gibi tehlikeli bir düşünüşün büyüsüne kapılmış gibiydiler.

Dersim Mebusu Feridun Fikri, kürsüye çıkarak, «anket parlamenter»in benimsenmesini istedi. Yunus Nadi, Kel Ali, üst üste kürsüye çıkıp indiler. En sonra, Yunus Nadi yine kürsüye gelerek Mebusluğu yeğ tutan Generallerden söz ederek, şöyle dedi:

— Refet Paşa Hazretleri, bildiğiniz üzere, altı yedi ay önce parlak ve anlamsız birtakım bildirilerle mebusluktan çekilmişlerdir. Tuhaf olaydır, gerekçe olarak eklemişlerdi ki mebusluktan çekilme nedeni, karanlık odada arkadaşlar arasında bir «ulus andı» mı ne, bir şey varmış. Orada toplanan arkadaşları iş başına getireceklermiş. Efendim, çok merak ettim bu işi!

Yunus Nadi'nin bu alaylı sözleri, ön sırada oturan Kel Ali'de yankı buldu. Yüksek sesle, şöyle taş attı:

— Evet, Generaller Hükümet'i. Anlamıyor musunuz, yani, Generaller Hükümet'i.

Barut kesilmiş olan Meclis, bu söz üzerine bir anda karıştı. Her kafadan bir ses çıkmaya başladı. Meclis Başkanı boşuna ortalığı yatıştırmaya çalışırken arka sıralardan birinden uzun boylu, geniş omuzlu, kocaman kırmızı yüzlü bir mebusun kalkarak öne doğru ilerlediği görüldü. Bu, Ardahan Mebusu Deli Halit Paşa'ydı. Kel Ali'nin yanına vararak, başucunda dikildi. Kocaman eliyle onun omuzuna dokundu. Sonra, eğilerek kulağına bir şeyler fısıldadı. Ancak, bu sırada Meclis'te öyle bir kaynaşma, gürültü egemendi ki Paşa'nın Kel Ali'ye ne dediğini hiç kimse işitecek durumda değildi. Yalnız, birçoğunun ayırt ettiği bir davranış, şimdi de sürüyordu: Anlaşılan, Paşa, ona, bir türlü karar veremediği tehlikeli bir öneride bulunmuştu. Karşısındakiyse, bu ağır durumun altından nasıl kalkacağını düşünerek zaman kazanmaya çalışıyordu.

Bu, göze pek batmayan olaycık orada geçe dursun, kürsüde, Refet Paşa, iktidar öğelerinin kendisine yüklediği ağırlıklardan kurtulmak üzere konuşuyor, olayları muhalefetin ağzıyla anlatıyordu. En sonra, şu sözlerle konuşmasını bitirdi:

— İki asker Mebus'un Meclis'e dönmesini istemişsem, acaba, Çin'de olduğu gibi bir Cumhuriyet mi yapmış olurum?

Refet Paşa'nın bu sorusuna Mahmut Esat (Bozkurt) yanıt verdi.

Bu sırada Halit Paşa'yla Kel Ali arasında geçmekte olan küçük olay, yeni bir gelişme gösterdi. Deminden beri kocaman elinin ağırlığı altında pusmuş olan Kel Ali'nin ayağa kalktığını gören Halit Paşa, ona eliyle kapıyı gösterdi. Dışarı yürümesini istediği anlaşılıyordu. Yine de bu olaycık, ancak pek yakında bulunanların gözüne çarpmış, Halit Paşa'nın huyunu suyunu bilenler, korkunç bir olayın geçeceğini anlamışlardı.

Halit Paşa önde, Kel Ali arkada, süklüm püklüm, koridora çıktı. Hiç kimsenin bulunmadığı koridorda ikisi karşı karşıya geldi. Halit Paşa, iri açık kahverengi gözlerini kendisinden daha kısa boylu olan Kel Ali'nin gözlerine yukarıdan aşağı korkutucu bakışlarla dikerek, şöyle sordu:

— Demin, Generaller Hükümet'i diye bir deyim kullandın. Bu deyimle Generalleri aşağılamak mı istedin?

Kel Ali, Azrail'in demir kanatlarının sırtına sürtünerek geçtiğini anlar gibi oldu. Gövdesini soğuk bir ter kapladı. Deli Halit denen, kafasında kurşun yatan askerin, eskiden beri ne bela olduğunu yakından biliyordu. Kafasından yediği kurşunun, şimdi bile onu birçok kez katil yapmak gücünde etkiler taşıdığını da biliyordu. Nice subayı, ufacık suçlarından dolayı elma gibi dalından düşürdüğünü de yakından biliyordu. Çok hızlı tabanca çeken Paşa'nın kendisini buraya temizlemek üzere getirdiğini anlamıştı. Bu belayı savuşturmak uğruna çok alttan almalıydı. Meclis'te muhalefet başlayıp da Mustafa Kemal Paşa karşı yanda görüldüğünden beri Halit Paşa'nın tabancaları, olduğu yerde rahat durmaz duruma gelmişti. Eskiden orduda olduğu gibi şimdi de politika alanında silahın her şey olduğuna inanıyordu. Türk Ordusu'nun en tehlikeli adamının, Deli Halit Paşa'nın, gözlerinde çakan delilik, öfke ve hınç şimşeklerinin kızıl ışıklarıyla sersemlemiş olan Kel Ali, ölüm korkusunun verdiği atiklikle uyandı. Korkusunu elden geldiğince gizlemeye çalışarak:

— Asla! Ben de asker değil miyim? Neden, Generalleri aşağılayayım?

— Sen de askersin ama General değilsin! Neden, Paşalığa yükselemediğini ben de senin gibi bilirim. Sana komuta etmiş insanlara çakıştırarak laf atmaya sıkılmıyor musun?

Bu sözler, Halit Paşa'nın tabancasının konuşmak üzere olduğunu Kel Ali'ye anlatmıştı. Koridor da bir çöl gibi ıssızdı. Ne akla uyup da koridora çıktığını düşünerek, kendi kendini suçladı, kendi kendine sövdü. Halit Paşa'nın tabancasını bir büyü ile bağlamaktan başka çözüm yoktu. Kanını içmeye kararlı görünen General'i cinayet işlemekten alıkoymak uğruna kullanabileceği tek silahı şöyle kullandı:

— Paşam, benim orduya ve ordululara ne kerte saygılı olduğumu bilirsin! Usumdan hiçbir komutanı aşağılamanın hiçbir zaman geçmediğine, seni namusumla temin ederim!

Halit Paşa, bu sözlerin önleyici etkisi altında kaldı. Kafasından uzun bir geçmişin öyküsünü, insan beyninin düşleme hızıyla

yaşadıktan sonra, bu çok eski cephe arkadaşının kanıyla ellerini bulaştırmamak istercesine kurbanına sırtını dönerek, Meclis'ten çıktı gitti.

Eski bir asker, hem de çok yürekli bir asker olan Kel Ali, Azrail'in pençesinden kurtularak Meclis'e döndüğünde, ölümle randevudan dönmüş herkes gibi büyük bir şaşkınlık içindeydi. Yaşamının en büyük korkularından birini geçirdiği anlaşılıyordu. Topçu İhsan'ın oturduğu sıraya ilişerek geçirdiği tehlikeyi ona fısıldayınca, o da ürktü. Arkadaşının ne büyük tehlike geçirdiğini, hemen, anlamıştı. Deli Halit Paşa'nın çekilmiş tabancasının önünden uçan kuşun kurtulmadığını o da herkes gibi biliyordu. Ona, Deli Halit adını salt bu katilliği, bir de eşsiz yürekliliği için vermemişler miydi?! İhsan, öyküyü dinledikten sonra, tehlikenin kendisi için de kapıda beklediğini anlamış gibi:

— Bunu Gazi'ye anlatmalısın! diye salıkladı.

Kel Ali, punduna getirerek bunu Mustafa Kemal'e anlattı, böylece tabancalı hatiplerin konuşacağı bir Meclis'te Cumhurbaşkanı'nın dahi tehlikeye düşebileceğini anlayan Gazi, hem militanları, hem de kendisi için daha sıkı bir düzen kurulmasını düşündü.

Halit Paşa, 1883 yılında İstanbul'da, Beşiktaş'ta doğdu. Babası, orduda Albaylık'a dek kalmış, sonra bu rütbe ile emekliye ayrılmıştı. Albay Ahmet de karısı Fatma gibi Eyüplüydü. Emekliye ayrılan Albay, buradaki Şifahavuzu Çiftliği'ne çekilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ölen Albay Ahmet'in, Halit'den başka, dört erkek, bir de kız çocuğu vardı. Albay, ölümünden sonra, Çiftlik Köşkü'nün yüz elli metre ötesindeki Turgutlar Mezarlığı'na gömülmesini vasiyet etmişti. Yeniçerilik kaldırıldığı sırada çıkan olaylarda ün salmış yedi şehitin mezarı burada bulunmaktaydı. Albay Ahmet, askerlik mesleğinin tarihi üzerinde durmadan okurdu. Bu konuda bir de kitap yazmıştı.

Halit de babası gibi askerliğe merak sararak asker okullarında okudu. 1903'te, Harbiye'den Piyade Üsteğmeni çıktı. Yirmi yaşında ordu saflarına katıldı. Meşrutiyet'in ilanında, Üsteğmen

olarak Yemen'e gitti. Bu zamana dek askerce yükselmek üzere normal yıllarını bekleyen savaş meydanlarında rütbeleri yemiş gibi toplar bir duruma geldi. Yemen'de geçen şiddetli savaşlarda gösterdiği olağanüstü yiğitlikle yüreklilikler sonucunda, üç yılda Yüzbaşı oldu.

Sonra, Trablusgarp Savaşı patladı. Enver Paşa, Mustafa Kemal gibi oraya koşan gönüllüler arasında, o da bulundu. İtalyan Ordusu'nun modern bir biçimde gereçlenmiş olan birliklerine karşı çarpışmak da insanoğlunun en yüksek silahı olan kahramanlıkla vuruşmak demekti. Halit'in koştuğu bu savaş sahnesinde ordunun gözü pek genç Subaylarından Kel Ali de vardı. Yüzbaşı Halit, İtalyanlarla dövüşmeye gidenlerin ilk grubunda yer almıştı. Yüzbaşı Halit, Beni Taaf Kabilesi'nin yönetimine verilmişti. Beni Taaf savaşçılarını yöneten Halit'in sağ kanadında da yine yiğit bir asker olan Kel Ali'nin savaşçıları çarpışıyordu.

Kel Ali ile Halit'in karakterleri büsbütün karşıttı. Birinin, ak, dediğine, öbürü, kara, diyordu. Halit, her usuna geleni, her yerde yürekle söylerken, Kel Ali bunları söyleyecek yeri ve zamanı çok iyi biliyordu. Karargâhta tartışmalı günler geçiyor, dazlak kafalı Ali, korkunç inadı ile Halit'i yıldırıyordu. Kendisine pusu kurmuş gibi, kirpi karakteriyle karşısında inatla susan Kel Ali'yi en sonunda Derne Cephesi Komutanı Mustafa Kemal'e, o da Enver'e bildirdi. Cephenin güveni bakımından Kel Ali'yi Halit'in cephesinden alıp başka yere verdiler. Kel Ali-Deli Halit anlaşmazlığı böyle eski bir savaş zamanına dek gidiyordu. Her iki asker de yurt topraklarından çok uzaklarda patlak veren anlaşmazlıkla, bunun sonucu olan ayrılığın olumsuz izlenimlerini hiçbir vakit unutmamıştı.

Halit, Trablusgarp Savaşı'nın yenilgiyle biten acı anılarıyla Türkiye'ye döndüğünde, sanki onun gelişini bekliyormuş gibi Balkan Savaşı patlamıştı. Nâzım Paşa'nın Komutası'nda bir Tabur Komutanı olarak savaşa katılan Deli Halit, Çorlu karşı saldırısında, taburuyla büyük başarı gösterdi. I. Dünya Savaşı patladığında Enver Paşa gerilla savaşları için yiğit komutanlar ararken Yakup Cemil'in yanı sıra Deli Halit'i de buldu. Kurulan geniş

kadrolu gerilla örgütlerinin İkinci Taburu ona verildi. Bu gerilla güçleri, Doğu Cephesi'nde görev görüyordu. Deli Halit, 93 Savaşı'nda Ruslara kaptırdığımız üç ünlü kentimizi düşmandan geri almakla görevlendirilmişti. Gerilla taktiklerine dayanan bu savaşlarda delice yiğitlikler göstermek modaydı. Yakup Cemil'in Alayı, Rus sınırına vardığında, Deli Halit, 1915 yılı korkunç kar fırtınalarıyla yoğun düşman askeri saflarını yaran güçleriyle İkinci Taburu'nun önünde Ardahan'a girdi. Ona, Ardahan Fatihi, dediler. Ondan sonra, bir fatihlik modası çıktı. Yalnız Enver Paşa, Kars Fatihi yaftasını alabilmek uğruna yüz bine yaklaşık Türk çocuğunu o bölgede Azrail'e armağan etti. Deli Halit, dokuz günlük savaş sonucunda bu başarıya ulaşmışsa da bu sırada şehit düşen erlerinin sayısını kendisi de unutmuştu. Bir ayra olarak Deli Halit'in resmi gazetelerde çıktı. Oysa Enver Paşa, komutanların gazetelerde pohpohlanmasını istemez, bütün başarıları ordunun ortak malı sayar, bu prensibi de kolay kolay bozmazdı. Ancak, Sarıkamış Bozgunu öyle korkunç bir felâketti ki ancak Deli Halit'in İkinci Taburu'yla kazanılan başarıyı burada yama olarak kullanmak istemiş, genç Komutan'ın resminin gazetelere konmasını özellikle kendisi istemişti. Ardahan'ın alınması gerçekten de ülkede bir umut uyandırmış, eski Moskof düşmanlığını bir meşale gibi yakmış, savaşa psikolojik olarak birtakım katkılarda bulunmuştu.

Ardahan Savaşı, Deli Halit'e Binbaşılık rütbesini de erkence getirdi. Ardahan halkı, ona onursal hemşehrilikle birlikte, daha sonraları kendi Mebusluğunu da verecekti. Ardahan Cephesi'nden, yine işler bozulmaya başlamadan önce Çoruh Cephesi'ne alındı; burada gösterdiği yararlıklar sonucu Enver Paşa'nın kendisince Yarbaylık'a yükseltildi. Kendi sınıfından Yarbaylık rütbesini ilk kez alan Halit, parlak bir Subay niteliği taşıdığını herkese kanıtladı.

Doğu Cephesi'nde Ruslar ağır basmaya başlayınca, Yarbay Halit, Dersim Cephesi'ne verilmişti.

1917 yılının ilkyazında yeni görevine başlayan Yarbay Halit, Koçkiri Aşireti'nin sonradan asılan ünlü Reis'i Seyit Rıza ile iç-

ten ilişki kurarak, Dersim, denen, korkunç gerçeğin yönetimini kolaylaştırmaya çalıştı. Bu halkın ruhunu iyi bildiğinden az zamanda bu devler ülkesinde disiplin sağladı. Burayı yararlı bir duruma getirdi. Yiğit Dersim halkını eğitip çakı gibi askerler yaratma işine başlarken Seyit Rıza'yı kendisine yardımcı yaptı. Burada kurduğu Milis Güçleri, Gerilla Birliği, az zamanda önem kazandı.

Koçkiri Aşireti'nin başıyla dostluk kuran Yarbay Halit, bütün Dersim Aşiretlerinin dostluğunu kazandı. Bunlara söz geçirebilecek duruma yükseldi. O, bura halkını, Kürt, değil, Kürtleşmiş Türkler, olarak benimsiyor, Kürt, deyimine de çok içerliyordu. Dersim halkı, bu yiğit dağ köyü insanları, Erzincan'la yöresini düşmandan temizleninceye dek Deli Halit'in buyruğunda, canla başla, çalıştı; çok işler gördü. Rusya'da Çarlık devrilip de devrim, bu geniş ülkeyi hallaç pamuğu gibi atarken, Türk sınırları içinde ilerlemiş Rus Ordusu birlikleri de disiplinsizlik alametleri göstermeye başlamıştı. İşte, bu sırada, Başkomutan Enver Paşa'dan hiçbir komuta beklemeden, Deli Halit, kendi Komutası'ndaki Dersimli atlılar, piyadelerle bütün gerilla taktiklerini kullanarak ileri atıldı. Erzincan'dan sonra Mamahatun'u ve Erzurum'u yıldırım hızıyla kurtardı. Artık, o, doğu halkının gözünde en sevgili, en güçlü askerdi.

Birinci Dünya Savaşı'na Almanların safında giren Türk Ordusu, onlarla birlikte yenildi. Yalnız, bu yenilgiyi benimsemeyen Enver Paşa, Yukarı Kafkasya'da kimi birlikler barındırarak Dünya Savaşı'nın ikinci yarısında, Edirne Savaşı'nda olduğu gibi yengiye ulaşmak istiyordu. Enver Paşa, Türk sınırlarının dışında tutmaya çalıştığı bu yeni kurulmuş tümenlerden birinin başına Yarbay Halit'i geçirdi. Halit, oldukça iyi gereçlendirilmiş olan tümeniyle Batum'da kalarak, bir süre İngilizlere, sonra Bolşeviklere karşı koydu. Halit, bu sırada Kafkasya'daki Bolşevik Güçleri'yle İngiliz Güçleri arasında serüvene benzer ataklıklarla vakit geçirdi. Halit'in Üçüncü İslâm Tümeni adındaki atak birliğinin, düşmanın büyük güçlerle koruduğu stratejik Ahıska Kenti'ni, ustaca, yüreklice bir çevirmeyle saldırıp alışı, dostta düşmanda şaşkınlık uyandırmaktan uzak kalmamıştı. Böyle bir za-

manda sınırlarımızın dışındaki serüven savaşlarının, ne anlamı olurdu? Yarbay Halit de yazgımızın bu korkunç sonucuna boyun eğerek yiğit Tümeni'nin önünde Erzurum'un Tortum Kasabası'na çekilirken, Kars, Ardahan ve Sarıkamış kentlerini yabancı orduların buyruğuna bırakıyordu.

Birinci Dünya Savaşı bitmişse de Enver Paşa'nın düşündüğü Kurtuluş Savaşı'nın bir ışığı Erzurum'da yanıvermişti. Kâzım Karabekir Paşa, Tekirdağ'daki Dördüncü Kolordu Komutanlığı'ndan ayrılarak kendisini On Beşinci Kolordu Komutanlığı adı altında Doğu Bölgesi'nde dağınık olarak kalmış olan güçlerin Komutanlığı'na atandırmıştı. Böylece, Deli Halit'in Birliği de onun asker kişiliğinde yeni bir dayanak bulmuş oldu.

Deli Halit, böylece Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın saflarındaki yeni yerini alınca, Kâzım Karabekir'in, topraklarımıza sarkmış olan Ermenistan düşünü yok etmek isteyen kararını şöylece karşıladı:

— Hemen, davranalım! Bu, siyaset işi değildir. Yengilerden sonra siyaset değişir.

Deli Halit, bununla Ankara'nın, Mustafa Kemal'in Bolşevikleri kızdırmamak kaygısına yanıt vermiş oluyordu. Gerçekten de Türk topraklarındaki Ermeni Ordusu'na saldırıldı. Bu ordu teslim alındı. Halit, bu yengi sonunda Albay oldu. Mustafa Kemal, onu Kocaeli Grup Komutanlığı'na atadı.

İkinci İnönü Savaşı'nda Albay Halit'in çok büyük çabaları göze çarptı. İsmet Paşa, onun kahramanca çarpıştığını yakından gördü. Bu bölgedeki en bunalımlı savaş saflarında artık en iyi birkaç komutanın adı geçecekti: Bunlar, Halit, Kemalettin Sami, İzzettin ve Nâzım'dı.

Sakarya Savaşı'nda da Albay Halit, On İkinci Grup Komutanı olarak yer aldı. Albay Halit'in bu savaşta erleriyle en ön saflarda dövüştüğüne tanık olanlar çok olmuştu.

Sakarya Savaşı'nda da Albay Halit, On İkinci Grup Kocaeli Grup Komutanı'ydı. Büyük saldırıdan bir ay önce Başkomutan Mustafa Kemal, bu grubu denetlemeye geldiğinde Deli Halit, fısıltı halinde ona, bu büyük hazırlıkların büyük bir saldırı anlamına mı geldiğini sormuş, ondan şu yanıtı almıştı:

— Salt saldırının kokusunu alıyorsun!

Deli Halit, saldırının kokusunu gerçekten iyi almıştı: Büyük saldırıda Deli Halit'e her zaman olduğu gibi en güç görevlerden biri verilmişti: Düşmanın ana güçlerinin Gemlik, Mudanya ve Bandırma üzerinden kaçışını önleyecekti. Büyük saldırı başladıktan hemen sonra Albay Halit, daha önceden bilinen Yunan Güçlerinin kaçış yönlerini tutmak üzere birliklerine Marmara Denizi kıyılarından ilerleme, komutunu verdi. Düşman güçlerinin denizle bağlantısını keserek onları karada evire çevire dövecekti. Denizi kurtuluş yolu olarak düşünen düşman da önceden burada birtakım hazırlıklar yapmıştı. Albay Halit'in bütün ereği bu hazırlığı boşa çıkarmaktı. Gerçekten de kıyıların Halit güçlerince tutulduğunu bilmeyen düşman güçleri buralara doğru çekilmeye başlamıştı. Denizle aralarına Türk Güçleri'nden bir süngü duvarı dikildiğini gören düşmanın şaşkınlığı az olmamıştı. Türk Güçleri, Gemlik'i geride bırakarak Bandırma yönünde yürüyüşünü sürdürdü. Düşman bunu görünce kendisine kalan bir tek kaçış yolu üzerinden, doludizgin kaçmaya başladı. Bu, eski Nif (Kemalpaşa) yoluydu.

Atlı Kolordu Komutanı Fahrettin Paşa, düşmanın zorladığı bütün kıyı kaçış yollarının kesildiğini kendisine muştuladığında, Başkomutan Mustafa Kemal, gülümseyerek şöyle demişti:

— Bu, Deli Halit'in işidir!

Deli Halit'in bu görevini yiğitçe yapışı sonucunda çekilmekte olan henüz bozulmamış düşman birlikleri, parça parça yakalanarak bozguna uğratılmıştı.

Albay Halit'in, kaçan düşmanı kıyılardan içeri doğru süren stratejisi, bütünüyle başarı sağlamış, savaş tarihinde kendisinden söz ettirecek bir önem kazanmıştı. Büyük yenginin ardınca, yapılan yiğitlikler, çalışmalar ve çabalamalar mizana vurulduğunda, Albay Halit'in Paşalık rütbesini hak ettiği anlaşıldı. Paşa oldu. Bu rütbeyi aldığında, henüz, yaşı, kırkına değmemişti.

«Kocaeli Grup Cephesi Komutanı Halit, Bursa'nın kurtuluşuyla birlikte (yani birliğiyle Bursa'ya girdiği gün) Paşa olmuştu ki yengiyle birlikte rütbesi ilk yükselenlerden birisi de oydu. Ben

de Mudanya Bırakışması Konferansı'na katılmak üzere görevliydim. Halit Paşa'nın Bursa'da bulunduğunu anlayınca çok sevindim. Uzun zamandır görmemiştim. Hem gidip göreyim, hem de Paşalığını kutlayayım, dedim. Bursa yanıyordu. Asker, bir yandan yangını söndürmeye uğraşıyor, öte yandan Bursa halkının coşkun sevinci arasında, binler ve on binlerce tutsağa barınacak yer arıyordu. Sokaklardan bu hava içinde geçerek Ulucami Caddesi'ndeki Komutanlık Kampı'na gittim. Kapı önünde büyük bir kargaşa vardı. Çok temiz olan Halit Paşa, yapıyı baştan başa yıkatıyordu. Geniş salonda üst üste atılmış, Kral Konstantin'den, Venizelos'tan tutunuz da Lloyd George'a dek bu serüvenin mutsuz kişilerinin fotoğrafları duruyordu. Paşa, bunların toplatılarak maliyeye verilmesini istedi. Salonda bu işle uğraşan sınıf arkadaşı Binbaşı Hasan, Adil Köprülü, beni görünce boynuma sarıldı:

— Seni Allah gönderdi! Sorma, başımıza gelenleri! Herkes Paşa olur, bayram yapar; bizimki ateş püskürüyor. Yanına gidenlerden kutlayan olursa, biz bu işi sırmalar, rütbeler için yapmadık, diye tersliyor. Aman, dikkatli ol!

Hiçbir şey demeden odaya daldım. Arkası dönük, çarçabuk duvara yerleştirdiği büyük bir haritanın üzerinde birtakım noktaları kalemle işaretliyordu. Kapıyı vurmadan, böyle, sallapati girenin kim olduğunu anlamak üzere hışımla başını çevirince, her zaman, en şiddetli zamanlarında bile bir çocuk gibi masum ela gözleriyle karşılaştım.

Onu görünce, gözlerinin içi güldü:

— Aman Allah! Nereden çıktın? Hoş geldin!

Aka Gündüz'ün boynuna sarıldı.

Gazeteci:

— Birinci Ordu Cephesi'nden Mudanya Bırakışması'na gidiyorum. Görevliyim. Senin burada olacağını haber vermişlerdi. Göreyim, gazanı kutlayayım, dedim. Eh, benim de ulus bireylerinden olarak gazanı kutlamak hakkım değil mi?

Aka Gündüz'ün bu sözleri üzerine, Paşa dikkatle onun yüzüne baktı:

— Salt, gaza mı? diye sordu.

Aka Gündüz, onun ne demek istediğini, hemen, anlamıştı.

— Elbette, gazanı ya! Seni sağlıklı, dinç ve sapasağlam gördüm. Bu yetmez mi?

— Bak, Allahaşkına; biz yurt kurtardık! Herkes beni bunun için kutlamaya geliyor. Daha takmadan, haber alan kapıya geliyor. Kuzum, söylesene; biz, bu işlerden ne zaman vazgeçeceğiz?

Gazeteci dostu, onu rahatlatarak, bunun da nezaket gereği olduğunu anlatan birkaç söz söyledi.

Paşa, eliyle, bırak bunları, der gibi bir davranışta bulundu:

— Benim yarım saat kadar ivedi işim var.

Paşa, bunu söyleyerek haritasının başına dönmüştü.

Halit Paşa üstüne bu bilgiyi verdikten sonra, yine onun yazgısına kancasını atmış en tehlikeli siyaset işlerinin kotarıldığı Meclis'e dönelim.»

Büyük Millet Meclisi'nde ara seçimlerinin tutanakları görüşülüyordu. Özellikle Nurettin Paşa'nın seçim tutanağı üzerinde diretilerek duruluyordu. Nurettin Paşa'nın Bursa'dan Mebus çıkması uğruna direten Halk Partililerin karşısında Askeri Mebuslar direniyordu. Mustafa Kemal'in körüklediğini sandıkları bu akıma karşı direnirken seçimin çelmelenmemesini, özgür olmasını istiyorlardı. Bu akımın şampiyonu da Halit Paşa'ydı. Halk Partililerin diretmesine bakmadan Bursa'dan Mebus çıkan Nurettin Paşa olayı, ortalığı allak bullak etmişti. Halk Partisi, bu güdümlü işin üstesinden gelememiş, en önemli bir kentin Mebusluğu'nu, haritadan silinmesine karar verilmiş olan bir Paşa'ya kaptırmıştı.

İşte, Halit Paşa, bu öfkeli bürokratlara karşı şöyle diyordu:

— Arkadaşlar, seçimi Nurettin Paşa'nın kazanmış olması bizi üzmemeli, bu sonuca karşı bahaneler bulmaya bizi zorlamamalıdır. Siz, bu seçim tutanağını benimseyerek, salt zamanında, katıldı, katılmadı, gibi bayağı garip nedenlerle iteleyecek olursanız, ikinci kezki seçimde Nurettin Paşa kazanırsa, hepimizin buradan tası tarağı toplamamız gerekir.

Halit Paşa'nın bu sözleri, karşısındakiler üzerinde hiç de iyi izlenimler uyandırmamıştı. Şundan ki onların hepsi de güdümlü

bir seçimden yanaydı. Özgür bir seçimde, gerek Mustafa Kemal'in, gerekse kendi yenilme olasılığı vardı. Halit Paşa'nın bu konuşması, kötü niyetlerle her yana yayılmıştı.

Hemen, o akşam, Nasturi Savaşı'nı başarıyla bitirip dönen Cafer Tayyar Paşa'ya Başbakan Ali Fethi bir yemek vererek, düşüncelerini yoklamak istedi. Bunu, elbette, Mustafa Kemal'in buyruğuyla yaptı. Cafer Tayyar, ayaklanışı düşünüldüğünden daha önce bastırmıştı. Bu, onun iyi bir Komutan olduğunu gösterdiği gibi Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda yitirdiği prestijini de yeniden kazanmış, önemli bir kişi olup çıkmıştı. Mustafa Kemal, onu muhalif Paşalara kaptırmamak istiyorsa da pek de güvenli değildi. Bir ikisi dışında bütün Paşalar, Mustafa Kemal'in çevresinde barınamayacaklarını anlamış, kendilerine başka bir sığınak aramış, Terakkiperver Parti'ye kapılanmışlardı. İçlerinde Cafer Tayyar henüz son sözünü söylemediğinden, Harbiye'den sınıf arkadaşı olan Fethi onu oyalamakla görevlendirilmişti. Seçimde, Terakkiperverlilerin şansını azaltmak uğruna her türlü çözüme başvurulacaktı.

Yemeğin sonlarına doğru. Fethi, baklayı ağzından çıkardı: Acaba Tayyar Paşa da Terekkiperverlilere katılacak mıydı?

Paşa, Başbakan'a şu yanıtı verdi:

— Henüz kesin bir karar vermedim. Ancak, Halk Fırkası çoğunluğu karşısında güçlü ve halkın güvenebileceği bir muhalefetin varlığı ülkenin yüksek çıkarları gereğidir. Bunu sen de bilirsin.

Fethi'nin, gülümseyişine kattığı yanıtı şu oldu:

— Anlaşılan, bütün General arkadaşlar, Terakkiperver Fırka'da toplanacaklar. Nurettin Paşa'nın da katılacağı anlaşılıyor; söyleniyor. Halit Paşa da dün, Nurettin Paşa'nın tutanağı dolayısıyla sinirlenmiş.

Daha o sabah Halit Paşa, Nasturi işi için, vaktiyle Üsküdar Mevki Komutanı iken, buyruğunda bulunduğu Cafer Tayyar Paşa'yı kutlamaya gittiğinde, Nurettin Paşa'nın tutanak işini anlatmış, adamcağızın Mebus çıkmaması uğruna Halk Partisi'nin nasıl çırpındığından söz etmişti. İşte, Cafer Tayyar, bu işi daha ön-

ceden öğrendiğini, bunun üstüne özel düşüncesi olduğunu göstermek üzere şöyle konuştu:

— Halit Paşa, bu sabah bana aynı olaydan söz etti. Ben de onunla aynı düşünüşteyim. Ülke için çalışmış kişilerin, siyaset gereği sahip oldukları onuru yaralayacak davranışlardan sakınılması, elbette, bir ödevdir. Nurettin Paşa'ya saldıranların kimler olduğunu halk vicdanı ölçüştürürse, bu, mağdur lehine bir davranışa yol açar. Şundan ki hepimiz bu ulusun ne civanmert ve mağdur koruyucusu olduğunu biliriz.

— Anlıyorum ki sen de Halit Paşa da Terakkiperver Fırka'ya katılacaksınız.

Halit Paşa, kendisi de malûl gazilerden sayıldığından, son günlerde Meclis'te birçok gürültüye yol açan malûl gaziler işini ele almış, izleyip duruyordu. O, bu işe kendiliğinden sarılmamıştı. Malül Gaziler Kurulu, ülkeden çıkarılmadan önce Halife Abdülmecit'e başvurarak kendilerine şefaat edilmesini istemişti. Kurulun acıklı yakınışlarını dinleyen Halife, ağlamaktan kendini alamamıştı. Ancak, malûl gaziler yanlış kapı çalmışlar, Ankara'yı gücendirmişlerdi. Böylece, Halife'yi de siyasetle uğraşır duruma düşürmüşlerdi. Şimdiyse, doğru yolu bularak Meclis'e başvurup dileklerini bildirme yolunu tutmuşlardı. Ancak, bu arada askerden gelme mebusları da ayrı ayrı görmeyi, işi bunlar aracılığıyla iyi bir sonuca erdirmeyi denemişlerdi.

Halit Paşa, kendisi de, Makedonya Dağları'nda kafasından yediği kurşunla bunun acısını çektiğinden, Kurul'un kendisini ziyaretini büyük bir heyecanla karşılamış, bunu kendi işi olarak ele almıştı. Savaş sakatlarının kurtulması için gereken çalışmaları yürütmeye başlarken ilk olarak Başbakan İsmet Paşa'ya başvurmuştu. Türlü basamaklarda yer alan malûllerin yasalarla güven altına alınması için bundan sonra daha birkaç kez Başbakan'ı yerinde gidip görmüştü. Başbakan da bunun iyi bir sonuca bağlanmasını isteyenlerdendi. Milli Savunma Bakanı Kâzım Paşa'yla Maliye Bakanı Abdülhalik (Renda)'i bu işle ilgilenmek üzere uyarmıştı. Bütün iyi niyetlere bakmadan malûl gaziler işi sürüncemede kalıyordu. Halit Paşa, bunun üzerine kendisi bu iş

üstüne bir önerge hazırl'amıştı. Ancak, bu yöntem, çoktan tarih olmuş olan Birinci Meclis'in göreneklerindendi. Önerge sahibi, eşin dostun düşünüşlerini de soruyordu.

Düşünüşünü sorduklarında, bu önergenin, malûl gazilerin haklarının alınması için bir ilgi uyandırabileceği kanısındaydılar. Bu, Meclis'te kanunlaşabilirdi de. Ancak, her şeyden önce Gazi'ye başvurup onun da bu konu üstüne düşünüşünü sormalıydı. Onun yardımı sağlanabilirse bu iş bir ayak önce kanunlaşabilirdi. Hükümet, onun kesin kılavuzluğuyla maddi olanaklar arayınca daha kolay çareler bulabilirdi.

Halit Paşa da böyle düşündüğünden, Cumhurbaşkanı'ndan randevu istedi. Mustafa Kemal, yiğitliğine eskiden beri hayran olduğu bu yürekli askeri kabul etmekte hiç duraksamadı. Ancak, o sırada Halit Paşa'nın abartmalı bir sinirlilik içinde yüzdüğü kulaktan kulağa fısıldanıyor, herkes onunla karşılaşmamak için yol değiştiriyordu. Böyle olduğu halde Mustafa Kemal, onun karşısında bütün inceliğini, şefkatini kullanarak konuştu. Kemalettin Sami Paşa'yla neden tedavi edilmek üzere Almanya'ya gitmek istemediğini, sordu. Halit Paşa, ilk fırsatta gideceğini, söyledi. Sonra mebus olduğu günden beri üzerinde uğraşıp durduğu malûl gaziler işini açtı. Milli Savunma Bakanı'nın ilgisizliğinden dert yandı. Malûl olmayan, bunun acısını bilmeyen kişinin, salt bu yüzden bu işle ilgilenmeyişinin bir mazeret olmayacağını, söyledi. Bunları oldukça sert bir biçimde anlattı. Sivil Bakanların da bu konuyu kavrayamamaları bir mazeret sayılmazdı. Hiç olmazsa, askerlikten gelmiş olanların bu işle uğraşıp bir sonuca bağlamayı vicdan borcu bilmeleri gerekiyordu.

Cumhurbaşkanı, Hükümet'in bu konuyu dikkatle ele almaya hazır olduğunu, önerisini hemen Meclis Başkanlığı'na yapmasını, bildirdi.

Halit Paşa'nın malûl gaziler önergesi, onun Terakkiperver Parti'ye girmeye hazırlandığı haberiyle aynı zamanda gazetelerde göründü. Muhalif gazetelerde büyük ölçüde resimleri çıkan Halit Paşa, birdenbire bir spekülasyon konusu olmuşa benziyor-

du. Yine gazetelerin yazdığına göre. Terakkiperver Parti, Halit Paşa'yı bütün gücüyle destekleyecekti.

Halit Paşa, İstanbul'dan gelmekte olan çok sevdiği kardeşi Sami'yi karşılamak üzere istasyona gitmişti. Orada, garip bir dayanışma içinde dikilip duran dört tanıdık kişiye denk geldi. Bunlar, Kılıç Ali, Rize Mebusu Rauf, Afyon Mebusu Kel Ali ve Cebeli Bereket Mebusu Avni'ydi. Paşa, bu dört militanı bir arada görünce biraz yadırgadıysa da önem vermedi. Dördü de saygıyla onu selamladı. Paşa, doğru onların üstüne vardı. Şuradan buradan konuşurlarken Paşa, burada kimi beklediklerini sordu.

Kel Ali:

— Operatör Emin Bey gelecek de onu bekliyoruz, dedi.

Operatör Emin, İstanbul Şehremini (Belediye Başkanı) olduğu gibi, Halk Partisi'nin Bursa için Nurettin Paşa'ya karşı çıkardığı adaydı.

Onlar, böyle soğuk soğuk konuşma öykünmesi yaptıkları sırada, tren de istasyona girdi. Operatör Emin, inerek Kel Ali ile kucaklaşıp öpüştü.

Bu öpüşüp koklaşma, Halit Paşa'nın çok tuhafına gitti. Bu, anlamlı bir öpüşmeydi. Yalnız, bunu çözmek şu sırada olacak iş değildi.

Bunu kafasına koyan Halit Paşa, öğleden sonra Meclis'te, dazlak başı üstünde tüylü bir kalpak yükselen Kel Ali'nin oturduğu sıraya yaklaşarak sordu:

— Emin Bey'le olan bu kuzu sarmasının nedeni neydi?

Karşısındaki şaşırdı:

— Arkadaşımdı; eski arkadaşım! Tabii, öpüştüm!

Halit Paşa, öpüşmenin anlamını çoktan anlamıştı.

— Salt, arkadaşın değil, aynı zamanda da Nurettin Paşa'nın karşısına çıktığından muhabbetiniz arttı, değil mi?

Bu söz, Kel Ali'yi şaşkınlığa uğrattı. Gerçekten de Operatör Emin'le öpüşürken böyle bir şey düşünmüş değildi. Paşa'nın, gereksiz bir sinirliliğe kapıldığını, bunun da yoktan yere önemli tehlikeler yaratabileceğini anlayan Kel Ali, Paşa'nın kolundan tuttu:

— Paşam, sen gerçekten rahatsızsın! Boş yere sinirleniyorsun. Benim usumdan böyle bir şey geçmedi. Ama eninde sonunda, nasıl istersem, öyle de davranırım.

Bu söz, Paşa'yı küplere bindirdi. Bu sırada bir hizmetli Kel Ali'ye kendisini dışarıda beklediklerini, söyledi. Kel Ali, Paşa'yı o kızgın durumda bırakarak kaçarcasına dışarı çıktı. Kim bilir, belki de tehlikeli anı savuşturmak üzere bir arkadaşı hizmetliyi göndererek onu dışarı çağırtmıştı.

Meclis'te hemen herkes, Halit Paşa'nın heyheylerinin üstünde olduğunu görmüştü. İki eski rakip horozlar gibi dikildiği sırada, kolayca kan dökülebilirdi. İkisinden biri ya da her ikisi birkaç mermi yiyebilirdi. Bunun olabileceği de biraz sonra anlaşıldı. Ali'nin arkasından öfkeyle salondan çıkıp giden Halit Paşa, Milli Savunma Encümeni'ne uğradı. Elleri titreyerek, dişleri gıcırdayarak, Kel Ali'ye şöyle bir yazı yazdı:

«Aramızdaki olayı silah temizler. Seni düelloya çağırıyorum!»

Trablusgarp Savaşı'ndan beri Halit Paşa'nın içinde düğüm yapmış olan tiksinti, antipati, daha çok mayalanmış olarak şimdi bir merminin ucunda Kel Ali'ye doğru uçmak istiyordu.

Kel Ali, düello çağrısını alınca, ürktü; doğruca Mustafa Kemal'in militanları Kılıç Ali'yi, Rize Mebusu Rauf'u, Avni'yi ve Salih'i gördü. Durumu dinleyen arkadaşları, Deli Halit'in kaç okka çektiğini bildiklerinden olayın barış yoluyla savuşturulmasını salıkladılar. Kılıç Ali, Halit Paşa'nın gönlünü almak üzere elçiliği benimsedi:

— Paşam, düello önerisini Ali Bey aldı! Tanık olarak geldim. Ancak, bu tanığın ilk görevi ara bulmaktır. Ortada hiçbir sorun yok. Siz, Ali Bey'le eski silah arkadaşlarısınız. Ali Bey, size karşı ancak sevgiyle ve içtenlikle doludur. Onun konuşmasında hiçbir aşağılama amacı yoktur. Buna beni inandırdı. Geliniz, bu düşünceden vazgeçiniz! Ülke, birbirini tanıyan insanların ortak emeklerini gerekser. Size, isterseniz aşağılama amacı olmadığını, Ali Bey yinelemeye hazırdır.

Kılıç Ali'nin bu sözleri, Halit Paşa'nın gergin yüzündeki öfke mozaiğini yumuşatıp tatlılaştırdı. Kılıç Ali, bu yumuşamayı

bütün bir barış bahçesine çevirmek üzere Paşa'yı akşama Fresko Bar'da eğlenceye çağırdı. Paşa da bunu benimsemekten geri kalmadı.

Halit Paşa'yla Kılıç Ali'nin bar eğlencesine bir süre sonra Kel Ali ile sonradan Paşa olan Avni de katıldı. Onların yaklaşmalarını, elini sıkmalarını durgun bir biçimde karşılayan Paşa, onlara barışın bütünlendiği umudunu verdi; sevindiler.

Bütün bu olan bitenleri büyük bir dikkatle Çankaya'dan izleyen Mustafa Kemal, her an ateş almak üzere bulunan bir cephanelik gibi gösterilen Halit Paşa'yı Çankaya'ya çağırdı. Sağlığı üstüne bilgi aldı. İzlemekte olduğu önergenin ne durumda olduğunu, sordu. Sonra, eski cephe arkadaşlığının verdiği içtenliğe dayanarak ağabeyce şöyle konuştu:

— Bu ülke sizi gereksemektedir. Kişi olarak sizi ne çok sevdiğimi bilirsiniz. Sağlığınızla kendim ilgilenmek kararındayım. Bana, hekimlerin salığını yerine getireceğine söz vereceksin!

Eskiden beri büyük bir saygı duyduğu karşısındaki büyük askerin bu şefkatli ve içten sözleri, Halit Paşa'ya çok dokundu. Ona çok teşekkür etti. Hekimlerin salıklarını yerine getireceğine söz verdi.

Onun yola geldiğini gören Gazi, şöyle konuştu:

— Ben, bu göreve akrabanız olan Hakkı Şinasi Paşa'yı atadım. İnsan kendi sağlığını çoğu zaman önemsemez. Ancak, arada güvendiği bir doktorun kılavuzluğu olunca, o zaman tedavi ödev halini alır. Sonuçtan Hakkı Şinasi Paşa bana da bilgi verecek.

Bu konuşmalardan sonra Halit Paşa'yı yemeye alıkoyan Cumhurbaşkanı, önceki konuşmayla hiçbir ilgisi olmayan konular üzerinde söyleşme olanakları yarattı. Söyleşi sona ermek üzereydi ki Hakkı Şinasi Paşa da çıkageldi.

Cumhurbaşkanı'nın salığıyla Halit Paşa, Ankara'nın en ünlü doktorlarından bir kurula muayene ettirildi. Kararı, Hakkı Şinasi, Paşa Mustafa Kemal'e bildirdi: Halit Paşa'nın kesinlikle tedavi görmesi, kendisini tedirgin eden, sinirlendiren bütün uğraşlardan, bunların yöresinden uzaklaşması gerekiyordu. Bir önemli

salık daha vardı ki Paşa'nın bir ayak önce evlenmesiydi. Bekârlığın dağınıklığı da onun sinirli bir yaşam sürmesine yol açıyordu. Hakkı Şinasi Paşa'dan bu teşhisi dinleyen Cumhurbaşkanı, ona şöyle dedi:

— Halit Paşa sizin akrabanızdır. Kendisine, tedavisinin, dirimi ve kurtuluşu için zorunlu olduğunu açıklayınız. Onu kandırınız. Bu sorun onun için olduğu gibi ülke için de gereklidir. Bir süre önce Kemalettin Sami Paşa'nın yanına, Berlin'e tedaviye gitmek isteğinden söz etmişti. Bu yolculuk için ne gerekirse hepsi yerine getirilecektir. Sizden bu konu ile yakından uğraşmanızı rica ediyorum!

Gazi'den bu buyruğu alan Hakkı Şinasi Paşa, hemen akrabası olan Halit Paşa'yı buldu, teşhisin sonucunu, Mustafa Kemal'in ilgisini ve hemen yol hazırlığına başlamasını, söyledi.

Halit Paşa, ona şöyle dedi:

— Doğrudur. Ben de bir süre dinlenmek istiyorum. Ancak şu Malûl Gaziler Kanunu'nu çıkartmadan öleceğimi bilsem, gitmem.

Bir süre düşündükten sonra, büyük bir sinirlilik içinde sözlerini şöyle sürdürdü:

— Bugün yaşamak hakkı isteyen bu eski savaşçılar, ülkenin geleceği ve özgürlüğü uğrunda sakatlandılar. Hiçbir neden, onları rahata erişmekten alıkoyamaz. Neymiş? Bütçe sorunuymuş. Genel kadro sorunuymuş. İstediklerini pekâlâ yapıyorlar.

Halit Paşa, bunları dedikten sonra, birdenbire Hakkı Şinasi Paşa'ya:

— Siz de kanun önergemi imzalarsınız, dedi.

Öteki de bunu yapacağını, söyledi.

9 Şubat 1925 Pazartesi günü, Meclis'te, Fethi Hükümeti'nin bütçe görüşmeleri yapılıyordu. Halit Paşa da bu sırada sıraların aralarında uzun boylu, iri gövdesiyle dolaşarak Malûl Gaziler Önergesi için imza topluyordu. Onun iri gövdesinin arkasında çifte tabancanın da bu önergede sözü geçtiğini anlayan Mebuslar, muhalif ve muvafık, bunu imzalayarak belayı savmaya çalışıyorlardı. Halit Paşa'nın imza toplamaya bu kerte önem verişinin

önemli nedeni şuydu: Eğer Meclis'in çoğunluğu önergeye imza koyacak olursa bunun kanunlaşması kaçınılmaz olacaktı. Sıralar arasında bir saatli bomba gibi dolaşarak hemen herkesten saygı gören, kolayca imza alan Halit Paşa'nın gözleri bu sırada sağ köşede yazı yazan Elazığ Mebusu Hüseyin Deveci'ye ilişti. Eskiden beri tanıdığı Deveci'nin yanına yaklaştı:

— Şunu imzalayıver; bildiğin malûl gaziler işi! dedi.

Halit Paşa'dan daha önce malûl veterinerlerin de malûl gaziler gibi işlem görmesi konusunda bir önerge hazırlayıp Meclis'ten geçiren Hüseyin Deveci, Paşa'nın kendi önergesi üzerinde konuştuğunu sanarak dalgaya düştü:

— Paşam, onların içinde malûl maaşı almayan bir tek veterinerler vardı, onları da bir önergeyle ben kanunlaştırdım, dedi.

Paşa da Hüseyin Deveci'nin dalgınlığını ayırt edemeyerek bütün Meclis'in işiteceği biçimde öfkeyle bağırdı:

— Salt, veterinerler mi birader?

Bunu söyledikten sonra da üç sayfalık imza kâğıdını çekip karşısındakinin elinden aldı. Bu sert çekiş sırasında son kâğıt yırtıldı. Paşa, bunu görünce, sanki başkasının suçuymuş gibi küplere bindi:

— Ver şunu! diye bağırdı; bende kabahat ki seni dost ve bu haklı işe yardım eder bilerek, yanına geldim!

İşi yeni ayırt eden Hüseyin Deveci, üzgün, şaşırmış, kâğıtları Paşa'dan almak istedi:

— Paşam, neden sinirleniyorsun? Ben, konuyu öğrenmek istedim ki görüşme sırasında belki bir yararım dokunur, diye. Yine de sen bilirsin!

Bu son söze son kerte içerleyen Paşa, şöyle bağırdı:

— Neyi ben bilirim? Bu adamlar, sizi burada rahatça oturtmak uğruna sakat kaldılar. Onların derdini benim gibi hepiniz bilmekle yükümlüsünüz. Ben, sana benim başka şeyler de bildiğimi gösteririm. Burası görüşme salonu, Meclis'e saygım var. Sen, gelsene dışarı!

Paşa'yla Hüseyin Deveci arasındaki çekişme çevreden işitilmiş, birçok mebus yerlerinden fırlayarak onlara doğru ilerlemeye

başlamıştı. Gelenlerin arasında Rize Mebusu Rauf da vardı. Rauf, Halit Paşa'nın, Hüseyin Deveci'yi dışarıya çağırışının anlamını anlamış, hemen öbür iyi silah kullanan militan arkadaşlarını olay yerine çağırmıştı. Halit Paşa'yla Hüseyin Deveci'nin çevresine üşüşen militanların hepsi de silahlıydı. Paşa'nın bir olay çıkarmak üzere olduğu sanışları dolayısıyla da silahlarını şimşek hızıyla çekebilecekleri yerlerine saklamışlardı. Kimisinin ceketleri arkadan kabararak tabancaların varlığını belli ediyordu. Oysa, Meclis'in İç Tüzüğü'ne göre silahla Meclis'e girmek yasaksa da son günlerde son kerte çığırından çıkmış görünen düşünüş, parti ayrılıkları dolayısıyla iş, bir ölüm dirim savaşına doğru gitmeye başlamıştı. Mustafa Kemal dahi, diriminin, Çerkes Ethem döneminde olduğu gibi ince bir iplikle bağlı olduğunu biliyordu.

İktidar kavgası, bütün korkunçluğuyla sürüyordu. Mustafa Kemal'in üzerine boşaltılan bütün mermileri İsmet Paşa'yla Fethi'nin göğüsleri karşılıyordu. Şu sıra Halit Paşa'nın çıkarmak üzere olduğu olay yerine koşan militanlar, Cumhurbaşkanı'nın durumuna yapılacak kasıtların önleyicileriydiler. Halit Paşa'nın tabancasının sağı solu yoktu. Öfkesinin yöneldiği her türlü erek, tehlikede sayılırdı. Bütün muhalifler gibi Halit Paşa da biliyordu ki muhaliflerin istemediği her şeyi, Türkiye'de yürütmeye çalışan biricik güç Mustafa Kemal'di. Bütün paşaları muhalefet saflarına iten, sonra da onları oradan unutuluşun cehennemine yuvarlamak, iktidarın kara listesindeki bütün muhalifleri silmek, etkisiz bırakmak isteyen tek kişi, Mustafa Kemal'di. İşte, muhaliflerin bu düşünüşlerini bilen Mustafa Kemal'le yeni arkadaşları, fedaileri, geceli gündüzlü tetikteydiler. Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan artakalmış yığınla tutku, en aşağı Mustafa Kemal kertesinde, iktidarda hakkı olduğunu düşünüyor, salt düşünmüyor, örgütleniyordu. Koskoca savaşın yemişlerini, nimetlerini salt Mustafa Kemal'e yedirmemeye ant içmişlerdi.

Yarasalar dünyasındaki alacakaranlıkta, yarasa düşüncelerin trafiği son günlerde bir hayli hızlanmıştı. Karanlıkta kırmızı-yeşil ışıklar yanıp sönüyordu. Ulusun sevgisini zırh gibi sarınmış olan Mustafa Kemal, bütün bunların çoğunu bilmekle birlikte

korkmuyordu. Paşa'nın bildiği gibi bütün vahşi hırslar, karanlıklarda dolaşıyordu. Ortada, güneş altında dolaşıp duran bir tek tehlike, Halit Paşa'ydı. Bu yüzden de bütün militanlar, açığı, kapalısı, şimdilik, onun çevresinde bir sağlık kordonu kurmuş gibiydiler. İşte bu militanlarla onların karşısındaki birkaç kişinin her zaman Meclis'e silahlı geldikleri biliniyorsa da bunlara bir şey yapılamıyordu. Cumhurbaşkanı'nın fedailerini silahtan arıtsalar bu kez onun dirimi tehlikeye girer, ötekileri yasaklasalar, berikiler büsbütün gemi azıya alabilirlerdi. İşte, salt bu düşünceler dolayısıyla iş idare ediliyordu.

Fedailer, Halit Paşa'nın çevresini aldıklarında, kürsüde Saruhan Mebusu Abidin konuşuyordu. Başbakanlık Bütçesi tartışılıyordu. Ali (Çetinkaya) ile Kılıç Ali, Halit Paşa'yı bir kez daha dinginleştirmek uğruna aşağıdan alarak onunla konuşmaya başladılar. En ön plandaki aracı, Kılıç Ali'ydi. Kel Ali, ne olur ne olmaz, diye biraz daha arka planda dikiliyordu.

Salih (Bozok), öne çıkarak Halit Paşa'ya çok tatlı bir siren türküsü gibi ünledi:

— Sevgili Paşam! Gel, Allahaşkına; idare odasına geçelim! Bir kahve iç, durul. Aşırı sinirlilik için hiçbir neden yok. Her şey senin istediğin gibi olur.

Halit Paşa bu siren avlamasına kapılmış gibiydi. Bundan yararlanan Salih (Bozok), hemen, işi ahbaplığa vurarak Paşa'nın koluna girdi. Onu yan kapıdan dışarı sürükledi. Öbür fedailer de arkadan geliyordu. İdare Odası'nda, masa başında oturmuş, *Yenigün Gazetesi*'ne yazı yetiştirmeye çalışan Yunus Nadi ile karşılaştılar. Rize Mebusu Rauf, kaşla göz arasında Yunus Nadi'ye durumu fısıldayınca, gazeteci kalkıp Halit Paşa'nın yanına vardı. Görgülü gazetecinin bütün sevimliliği, babacanlığı üzerindeydi:

— Bak, Paşa! dedi. Sen bu ülkenin çok az yetiştirdiği bir Komutan'sın! Senin dertlendirilmene, üzülmene, sinirlenmene, asla, dayanamayız! Senin civanmertliğini bütün vatan bilir. Tanrı tanık, rahatsızlığını işittiğimde kalbim sızladı. Sen, bu parlamento yaşamının girdi çıktılarına uyamazsın. Ne isteğin varsa bana söyle. Hiçbir arkadaş seni katiyen üzmek istemez. Bak rengin

nasıl değişmiş; gel, şöyle şu masa başına; bu sorunlara boş ver! Şuradan buradan konuşalım. Ne zaman Almanya'ya gidiyorsun?

Yunus Nadi'nin bu içten ve candan sözleri, Paşa'nın sinirini yatıştırmıştı. Büsbütün değilse de oldukça durulmuştu. Elini alnına götürerek şöyle dedi:

— Gideceğim, Yunus Nadi Bey! Şu işi bir bitireyim de!..

Yunus Nadi, fedailere gizlice işaret ederek kendilerini yalnız bırakmalarını istedi. Yalnız başlarına daha olumlu etkiler yapabilecek bir konuşma temposu tutturabilirlerdi. Nitekim de onlar çıktıktan sonra bir süre daha ahbapça konuştular.

Paşa, epeyce durulmuş olarak, Yunus Nadi'nin yanından ayrıldı. Gazeteci'nin anlattıkları kafasına yatmıştı. İçinde iyimserlik ışıkları göz kırpmaya başlamış gibiydi. Ancak, Meclis'in kapısından içeri girince birdenbire kötü bir görünüşle karşılaştı: Elazığ Mebusu Hüseyin Deveci, Fedai Grupu'nun oluşturduğu halkanın ortasında yüksek sesle konuşuyor, ötekiler de onu ilgiyle dinliyorlardı. Halit Paşa, bu konuşmadan kuşkulandı. Biraz önce, Yunus Nadi'nin verdiği dindirici ilacın etkisi birdenbire tersine döndü. Hele, Hüseyin Deveci'nin kendisini görür görmez konuşmasını kesişi, onun kendi üstüne konuştuğu kuşkusunu verdiğinden kızgınlığı öfkeye döndü. Hele, Meclis'in bütün bakışları üzerinde toplanınca Halit Paşa, kendisinin tefe konmuş olduğu üstüne bir düşünceye kapıldı. Öfkesi dev gibi büyüdü. İçinde tozu dumana katan öfke, onu, kendisi üstüne konuştuğunu sandığı Fedailer Grupu'na doğru sürükledi.

Hüseyin Deveci'ye şöyle ünledi:

— Bak, sana göre olay daha kapanmamış! Ağzınıza sakız gerekti anlaşılan. Öyleyse sürdürelim. Bu kertesi de çok. Ya ben, ya sen!

Fedailer Grubu, hep birden ayağa kalkarak Paşa'nın hıncını dindirmeye çalıştı. Onun durulması uğruna en çok çalışan, diller döken Kel Ali'ydi. Kel Ali ile Rauf, Paşa'yı ortaya almışlardı.

Sıraların arkasında yapılan bu konuşma, kürsüde konuşan hatiple ona laf yetiştirenlerin yaptığı gürültü yüzünden işitilmiyordu.

Paşa'yı ortalarına alan grup, konuşmalar, yalvarışlar arasında, salonun sağ kapısından dışarı çıktı.

Salih (Bozok), Hüseyin Deveci'yi salonda bırakmıştı. Dışarı çıkan gruptan Kel Ali'ye, çaycı, çay getirmişti. Daha önce istenen çayı alan Kel Ali, salona dönmek isteğini göstererek bir yandan da Halit Paşa'ya şöyle dedi:

— Paşa! Bütün bu işler, malûl gaziler işi değil mi? Neden bize güvenmiyorsun? İnan ki bu işi elbirliğiyle çözümleriz!

Bunları, kuzu kuzu, dinler gibi görünen Halit Paşa, birdenbire hızla yanındakilerden ayrıldı; biraz ötede geri dönerek bir kovboy çabukluğu ile iki yanından iki tabanca birden çıkardı. Namlularını gruba doğru çevirdiği sırada, şu sözleri söylediği işitildi:

— Sizden önce ben davranıyorum! Al, sana Ali!

Bu sözlerle birlikte iki tabanca birden patladı. Kel Ali'nin üzerine boşaltılan her iki tabancanın kurşunları da ıska geçmişti.

İki tabancanın birden üzerine boşaldığını gören Kel Ali, gerçekten şaşırmıştı. Çay bardağının elinde bulunuşu da bir talihsizlikti. Ellindeki çay bardağı düşerek şangırtıyla kırıldı. Şaşkın bir halde geri giden Kel Ali, merdivenin basamaklarına takılıp düştü. Ayakları basamağa takılıp arka üstü düşerken basamağa oturuverdi. Bunu gören Deli Halit, iri gövdesiyle, kendisinden daha kısa, tıknaz bir adam olan, ayrıca basamağa oturunca daha da küçülen Kel Ali'nin üstüne dev gibi çullandı. Sağ dirseğiyle göğsüne bastırıp kafasını arkaya yatırarak, tabancalarından birisini kurbanının alnına dayadı. Tetiğe dokunmak üzereydi ki Avni (Paşa), Deli Halit'in üstüne atıldı, onun tabancayı tutan elini hızla yana çekti. Böylece Paşa'nın iki tabancasından çıkan üçüncü mermi de yönünü şaşırdı. Kurbanın yüzünü biraz sıyırarak geçip gitti. Ölümden kurtulduğunu anlayan, yine de büsbütün kurtulmadığını gören Kel Ali, sağ elini arka cebine atarak tabancasını, zor bela, çekti. Deli Halit'in karnına dayanan tabancadan çıkan mermi, aşağıdan yukarı önüne gelen organı parçalayarak, özellikle akciğerleri işe yaramaz duruma getirdi. Halit Paşa titreyerek yere yıkıldı, kendini yitirmek üzereyken Rize Mebusu Rauf,

Paşa'nın kolunu bükerek elindeki tabancayı çekip aldı. Rauf'un elinde de tabanca vardı. Ancak bu tabanca hiç patlamamıştı.

Her şeyden habersiz bütçe görüşmelerini sürdüren Meclis, üç-dört el ateş edildiğini, seslerin de çok yakından, koridordan geldiğini işitince, yerinden oynadı. Demek ki şimdiye dek salt dışarıda patlayan silahlar, şimdi, Meclis'in içinde de cümbüş yapmaya başlamıştı. Salonun camlarını titreten silah sesleriyle yerinden fırlayanlar, şaşkın şaşkın birbirlerine sormaya başladılar:

— Ne oldu? Ne oldu?

Bu heyecanlı korkulara, sorulara, kapıya yakın bir yerden kısık bir ses şu yanıtı verdi:

— Halit Paşa'yı vurdular!

Kürsüde konuşmakta olan Abidin, kızgın, anlamlı, içli bir sesle şöyle bağırdı:

— Efendiler! Silah egemen olacaksa, hepimiz çekilir gideriz!

Birçok mebus, bir ağızdan oturumun durdurulmasını istedi. Balıkesir Mebusu Süreyya, buna karşı durdu:

— Hepimizin anlaması gerekli olaylar geçiyor. Başkanlık Makamı açıklama yapsın!

Başkan Kâzım Paşa, elindeki bir notu gözden geçirdi; bir diplomat soğukkanlılığıyla şöyle dedi:

— Halit Paşa'yla Ali Bey arasında bir tartışma olmuş; Halit Paşa vurulmuştur!

Bu açıklamadan sonra oturum durduruldu. Sonra Başkanlık Divanı toplanarak bir karar verdi. Şöyle bir bildiri yayımlandı:

«Bugün, saat altıya doğru, Meclis koridorlarında Ardahan Mebusu Halit Paşa'yla Afyon Mebusu Ali Bey arasında üzücü bir olay geçmiştir. Başkanlık Divanı'nca dinlenen tanıkların anlattıklarına göre olay aşağıdaki biçimde geçmiştir: Halit Paşa, Elazığ Mebusu Hüseyin Bey'le geçen tartışmadan doğan heyecan, öfke ve gücenikliğini dindirmek üzere, aracılıkta bulunan ve iki arkadaş arasında bir olaya meydan verilmemeye çalışan Afyonkarahisar Mebusu Ali Bey'e birdenbire şiddet göstererek, artık Hüseyin Bey'le olan kavgasından vazgeçtiğini söylemiş ve Meclis'in iç koridorunda her iki cebinden çıkardığı iki revolver-

le Ali Bey üzerine ateş etmeye başlamıştır. Bunun üzerine Ali Bey, korunmak üzere geri geri gitmekteyken, merdiven basamağına ayağı takılarak arkaüstü düşmüş ve Halit Paşa, Ali Bey'in üzerine yine saldırmıştır. Bu boğuşma sonucunda Ali Bey hafifçe yüzünden ve Ardahan Mebusu Halit Paşa da karnından yaralanmıştır. Meclis Başkanlığı Divanı yaptığı ilk araştırmadan sonra, hemen, Asliye Mahkemesi Savcılığı'nı çağırarak ilk soruşturmayla birlikte işi kendisine bırakmıştır. Soruşturma ve kanunca kovuşturma sürmekte, Halit Paşa'nın sağlık durumunda bir tehlike olmadığı, tedaviye başlayan doktorlarca söylenmektedir.»

Meclis Başkanı Kâzım Paşa, olayı telefonla Çankaya'da bulunan Cumhurbaşkanı'na bildirdi. Mustafa Kemal, hemen otomobiline atlayarak 9 Şubat gününün karlı Ankara'sında kocaman bir kan lekesi gibi büyüyen eski silah arkadaşı Halit Paşa'nın Meclis Bekçisi'nin yatağında uzanmış inleyen kanlı gövdesine doğru koştu.

Gece bekçilerinden birinin camekân arkasındaki karyolasına iri gövdesiyle uzanmış olan eski öfkeli Asker, şimdi kendine geldiyse de bilincini saran koyu sisler arkasından çevresindeki insanları birer silik çizgi gibi görüyor, yitirdiği kanın çokluğu dolayısıyla durmadan:

— Biraz su! Biraz su! diye inleyerek yalvarıyordu.

Kanıtların yitmemesi için Meclis Komiserliği'ne verilen buyruk üzerine Halit Paşa ile çevresi bir polis kordonu altına alınmıştı.

İlk tedaviyi Mersin Mebusu Doktor Reşit Galip yapmıştı. Hastayı iyice yoklayan doktor, hem yaranın ağırlığını, hem de merminin giriş yönünü, bu sırada yaptığı korkunç zararları yanılgısız saptamıştı. Sonra telefona sarılarak Sağlık Bakanı'yla Numune Hastanesi'nden mütehassıs doktorlar istemiş, operasyonun gerekli olduğunu gelen doktorlara kanıtlayarak şöyle demişti:

— Hemen, Orhan Hoca'yı (Orhan Abdi) getirtelim!

Mustafa Kemal, otomobilinden inerek soluk soluğa Meclis'e girdiğinde, bütün Mebuslar üzgün ve korkmuş yüzlerindeki ayak-

lanışla ona baktılar. Bu uğursuzlukların bir sonu gelmeyecek miydi? Yunan Ordusu'nu yenmiş olan koca eski Başkomutan, bu cinayetler serisinin kaynaklarındaki yazgıyı neden başıboş bırakıyordu?

Mustafa Kemal, eski yiğit silah arkadaşının yattığı odaya girdiğinde yüzünde gerçekten bir üzüntü anlatımı vardı. Üzgün olduğu her davranışından belli oluyordu. Doğru hastanın yanına gitti. Yaralının, usu, başındaydı. İri, sarımtrak bakışlarıyla Mustafa Kemal'in sarışın yüzünde bir sığınak aradı. Cumhurbaşkanı, onun yüzüne doğru eğilerek elini alnına koydu; ateşine baktı:

— Nasılsın, Paşa! Yaran çok acıyor mu? diye sordu.

Yaralının yanıtı şöyle oldu:

— Görüyor musun Paşam, bu adamların yaptıklarını? Beni arkamdan vurdular!

Cumhurbaşkanı, bunun doğru olup olmadığını anlamak üzere başını kaldırarak Doktor Reşit Galip'in gözlerini araştırdı.

Yarayı ilk kez yoklamış olan Reşit Galip, Cumhurbaşkanı'na şöyle dedi:

— Kurşunun seyrine göre karnından girdiği anlaşılıyor. Ciğerler yaralandığından dolayı, acının arkadan geldiği duygusunu vermektedir. Kurşun gövdeye arkadan girmemiştir.

Bunun üzerine, Mustafa Kemal, Doktor Reşit Galip'ten dinlediklerini hastaya yineleyerek onun aldandığını anlatmak istedi:

— Kurşun arkadan girmemiş. Reşit Galip hekim olarak böyle söylüyor. Çok kımıldama! Dingin ol!

Doktor Reşit Galip, hemen Orhan Abdi'nin İstanbul'dan getirilmesi işini Mustafa Kemal'e açtı. O da yüksek sesle:

— Hemen, derhal, ilk araçla hemen çağrılsın! diye buyurdu.

Bunu söyledikten sonra, hemen Başkanlık Odası'na giderek Doktor Orhan'ın ilk araçla Ankara'ya gönderilmesini, İstanbul Valisi'ne buyurdu. Orada oturup kahvelerini içtikleri sırada -yanında Meclis Başkanı Kâzım (Özalp) Paşa, Başbakan Fethi de vardı- Kel Ali'yi çağırtarak olayı bir de onun ağzından dinledi. Adli kovuşturma üstüne bilgi aldı. Sonra, Halit Paşa'nın sağlık durumu üstüne sık sık kendisine bilgi verilmesini, söyleyerek, kalktı. Yine Halit Paşa'nın yanına gitti. Bu kez, yaralı kendinde

değildi. Baygın yatıyordu. Şimdi de hastanın başucunda dikilip duran Reşit Galip'ten onun üstüne bilgi istedi. Fısıltıyla tehlike olup olmadığını sordu. Reşit Galip, tehlikenin büyük olduğunu, söylemiş olacaktı ki Cumhurbaşkanı, ailesine bilgi verilmesi salığında bulundu.

Ertesi gün, Meclis Başkanı, kürsüden üyelere şöyle ünledi:

— Dünkü üzücü olay üstüne ajansın bildirisi vardır.

Sonra, Meclis'in bildirisinden alınarak yazılmış ajans haberini okudu. Birçok söz isteyen arasında Kel Ali de vardı. Saruhan Mebusu, ilk kez söz alarak şunları söyledi:

— Bir süreden beri Meclis ortamında derebeylik havası esmektedir. Bu havanın esmesi yüzünden arkadaşlar, gerçek düşünüşlerini açıklayamıyorlar. Efendiler! Burası Millet Meclisi'dir! Herkes en güvenli bir biçimde düşünüşlerini açıklayabilmelidir. İç Tüzük'te bir kayıt vardır. O da üyelerin silahlı olarak Meclis'e giremeyecekleri kaydıdır. Bu madde, ayrasız, kısıtsız, koşulsuz uygulanmalı ya da bir kararla kaldırılmalıdır.

Meclis'te derebeyliğin egemen olduğunu söyleyen Reşat, sürekli karşı koymalara, patırtılara yol açtı. Bunların başında, fedailer ve militanlar vardı. Bu patırtıyı yaparken bile, ceplerindeki, bellerindeki tabancalara güvendikleri belliydi.

Kılıç Ali, oturduğu sıradan şöyle seslendi:

— Meclis'te derebeylik yoktur. Reşat Bey sözlerini geri alsın!

Bu sırada, söz sırası gelmiş olan Balıkesir Mebusu Süreyya ile yine Balıkesir Mebusu Sürurí, kürsüye çıkmak isteyince, Meclis Başkanı Kâzım Paşa, önlerine dikildi. Türkçesi, görüşmeleri kesmek istedi. Şundan ki bu iki mebus da eğilimce kendilerinden değildi. Belki de Hükümet'i suçlayacaklar; yine derebeylik konusu üstüne konuşacaklardı.

Kâzım Paşa, ayaklanmış olan düşünüşleri yatıştırmak üzere şöyle konuştu:

— Bu konuda Başkanlık Divanı kendisine verilen yetkiyi kullanmıştır. Güvenebilirsiniz. Bu sorun çevresinde görüşme açmanın gereği yoktur. Reşat Bey'in sözlerini düzeltmesini rica ederim!

Rize Mebusu Ekrem'in, oturduğu yerden şöyle dediği işitildi:

— Başkan Paşa, suçlama ağırdır!

Bunun üzerine, Kâzım Paşa, Genel Kurul'a sordu:

— Görüşme açılmasına karar veriyor musunuz?

Balıkesir Mebusu Ali Sürûri, Başkan'a şöyle yanıt verdi:

— Yüksek Meclis suçlama altında kalıyor. Bu suçlamayı benimsiyor musunuz?

Balıkesir Mebusu Ali Süreyya, temelde, Reşat gibi düşündüğünü söyledi: Meclis'e silahlı gelmemek. Meclis'in İç Tüzüğü'nde yer aldığı halde, Meclis Başkanlığı bunu uygulamıyordu. Bu da Meclis'in özgürlük havasını bozuyordu. Bunları söyledikten sonra, sözlerine şunları da kattı:

— Derebeylik yoktur! Buna bir Meclis'in ruhu engeldir!

Bu sırada, Kılıç Ali, oturduğu yerden durmadan kürsüdeki konuşmacıya sataşarak, sözlerini geri almasını istiyordu.

Reşat da ona şöylece yanıt verdi:

— Ben, İç Tüzüğün uygulanmasını istedim. Bunda geri alınacak ne var?

Sataşmaların çığırından çıkmak üzere olduğunu gören Başkan Kâzım Paşa, şunları dedi:

— Sorun kalmamıştır. Meclis'e hiçbir üyenin silahlı gelmemesi üstüne olan madde açıktır. Bütün arkadaşların bu hükme uymaları gerekir.

Kastamonu Mebusu Halit, kovuşturma sonuçlanınca Adliye Bakanı'nın Meclis'te açıklama yapmasını istedi.

Kâzım Paşa, tartışmaların uzamasını önlemek üzere şu sözleri söyledi:

— Yüksek Meclis, gerek Hükümet'e, gerekse Başkanlık Divanı'na düşen ödevlerin büyük bir duyarlıkla yerine getirileceğine güvenmelidir.

9 Şubat 1925 günü Mustafa Kemal'in, İstanbul Valisi aracılığıyla çağırttığı Operatör Doktor Orhan Abdi, iki gündür Meclis'te yatan, camekânlı Bekçi Odası'ndan Kâtiplerin odasına götürülen Halit Paşa'yı sıkı bir yoklamadan geçirdi. Paşa, kendindeydi; sonsuz acı içindeydi. Operatör Orhan'ın muayene ettiği

gün, Halit Paşa'nın, vurulmadan önceki günlerinde geçici bir deliliğe tutulmuş olduğu söylentileri dolaşmaya başladı. Bunu da sözde, onun akrabasından ya da yakınlarından bir doktor söylemişti. Bu söylenti, gazetecilerin kulağına da gitmişti. Bunu kendisinden soran *Vatan Gazetesi* muhabirine, Operatör Orhan, şunları söyledi:

— Yarasının acı verici ve fiziyolojik bunalım doğurucu niteliğine bakmadan, Halit Paşa'yı, us yeteneklerine bütünüyle sahip ve sinirlerine egemen gördüm. Bu tip yaralarda bilincin bütününü koruması çok az görülen hallerdendir. Paşa, olayın oluş biçimini ayrıntılarıyla anlattı.Yarayı yarın açacağım.

Araştırmayı bitirmiş olan Savcı Nazım da şöyle konuştu:

— Henüz tutuklanacak kişi yoktur. Bu konuda şimdilik bir şey söyleyemem.

12 Şubat Perşembe günü, kovuşturma sonucu kısaca şöyle yayımlandı:

«(.....) Ali Bey bu sırada, tabancasını, dirimini kurtarmak üzere Halit Paşa'nın göğsüne dayamış ve ateş etmiştir. Çıkan kurşunun Paşa'nın sol yanından girerek, Paşa'nın üstünde bulunan Avni Bey'in (Paşa) üstünde kalmıştır. Kurşun, Avni Bey'in gövdesine girmemişse de Avni Bey, büyük bir baygınlık ve ağrı duymuştur. Vurulduğunu sanan Avni Bey, Paşa'nın elinden aldığı tabancasını arkadaşlarına verirken: 'Ben de vuruldum!' diye haykırmıştır.»

Bu zamana dek cinayet üstüne muvafık-muhalif gazeteler arasında sürüp giden sert tartışmalar, kovuşturma fezlekesinin üstüne eğilerek bir kez daha alevlendi. Muhalif gazetelerin ileri sürdüğüne göre kovuşturma sonucu önemli bir noktayı meydana çıkarmıştı: Ali Bey, Paşa'ya ateş ettiği sırada, Paşa'nın elinde iki tabanca yoktu. Avni, onun elinden, salt, bir tabanca almıştı? Paşa'nın, dillere destan ikinci tabancası neredeydi? Fezlekede, bundan söz edilmediğinden muhalif gazeteler, yeni ipuçları bulduklarına dayanarak veryansın ediyordu. Evet, mademki Ali Bey'in üstüne her iki tabancasıyla son kerte doğrulukta ateş edebilen Halit Paşa, yine iki tabancayla ateş etmişti; bu kez neden isabet ettirememiş, sonra, bu tabancalardan biri ne olmuştu?

Muhaliflerin, fezlekeden çıkardıkları anlama göre, militanların hepsi suç altında kalıyordu. Kel Ali, Paşa'nın tabancası elinden alındıktan sonra ona ateş etmişti. Sonra, Avni Paşa, onun tabancasını elinden çekip almakla kalmamış, onun üstüne abanarak kımıldamasını, ikinci tabancası olsa bile onun bunu çekmesini önlemişti.

Muhalifler, bunu daha çok fezlekenin yazılış biçiminden çıkarıyorlardı.

Militanların suçlandığı bir nokta da şuydu: Avni, tabancayı, Ali'nin şakağına ateş edeceği sırada, Paşa'nın elinden aldıktan sonra da onun sırtına abanmış biçimde kalmış, Kel Ali'ye, silahsız bir adama ateş edilmek üzere meydanla zaman bırakmıştı.

Demek ki deniyordu, Ali Saip, Kılıç Ali, Avni ve Rize Mebusu Rauf, bu sırada hep birlikte, hepsi de silahlı olarak Halit Paşa'nın başına üşüşmüştü. Punduna da getirdiklerinden, Kel Ali'nin rahatça onu temizlemesi için olanak hazırlamışlardı. Neden, zararsız duruma getirilmiş olan adamın üzerine ateş edilmişti? Bu kez, bu, bal gibi, cinayet olmuyor muydu?

Bu suçlamaların, karşı suçlamaların, kulis fısıltılarının bitip tükeneceği yoktu. İş, bir kez daha dönüp dolaşmış, Birinci Meclis'in yavuz konuşmacısı Ali Şükrü'nün öldürülmesi konusuna gelmişti. O günlerden kalmış mebuslar, hep bu olayla onun arasında bir bağ bulmaya çalışıyor, temizliğin sürdüğü üzerinde, direterek duruyorlardı.

Şubat'ın, on ikisi olan Perşembe günü, Operatör Orhan Abdi, Operatör Süreyya ile birlikte, Paşa'nın yarasına ilk neşteri vurdu. Yarada bir iç kanama bulamadılar. Çok derin incelenmezse, yara, sanıldığı gibi tehlikeli ve ağır değildi. Giderek, umut verici bile sayılabilirdi.

O gün, Paşa'nın kardeşi Sami (Karsıalan) de Ankara'ya gelmiş, hemen Ağabeyi'nin yanına koşmuştu. Sami, Ağabeyi'nin dağ gibi çökmüş durumunu görünce ağlamaya başladı.

Halit Paşa, onu şöylece avutmaya çalıştı:

— Ben, ölmek istemiyorum. Bugüne dek ölümden hiç çekinmemiştim. Bugün de ondan korkmuyorum ama bir süre daha yaşamak istiyorum.

Bu sözler, Sami'nin ağlayışını sürdürmesini önleyemedi. Oradan gözleri ağlamaktan kızarmış, şişmiş olarak ayrıldı. Doğru, Savcılığa gitti. Savcı Nazım'ı bularak kovuşturmanın bitirilmesi için Halit Paşa'nın anlatımına da başvurulması gerektiğini, ancak, doktorların onu sorguya çekmek için müsaade etmediklerini, söyledi.

Sami, yüreğinin en gizli yerinde çok tehlikeli bir sezginin büyüdüğünü görüyor, ağabeyinin görünürde düzelmesine, doktorların da böyle söylemesine bakmadan korkunç sonucu içinden akan gözyaşlarıyla bekliyordu. Bu yüzden, Savcı'dan, kovuşturmanın ivedileştirilmesi, hızlandırılması dileğinde bulundu:

— Ağabeyimin sağlık durumu sizin sorularınıza yanıt verecek güçtedir. Biz, adaletin meydana çıkması ve olayın içyüzünün ortaya konulmasını onun dirimi kertesinde kutsal sayıyoruz. Bundan dolayı, bir ayak önce onun anlatımına başvurulmasını rica edeceğim! Yapılan yayınları görüyorsunuz. Bunlardan bir bölümünün doğruyla ilgisi olmadığına inanıyorum.

Paşa'nın beyninde vaktiyle kalmış olan kurşundan, Hakkı Şinasi Paşa'nın daha önce onu tedavi ettirmek üzere Almanya'ya göndermek istemesi, Mustafa Kemal'in dahi bunun bir ayak önce eyleme geçirilmesi üstüne yapılan konuşmalar sonunda, Sami şöyle dedi:

— Ağabeyim, eskiden beri sinirli tabiatlıdır. Ancak, şu var ki ne kerte çabuk sinirlenirse, o kerte çabuk da yatışır. Bir arkadaşını özel bir kasıtla ya da önceden kurarak öldürmesi olasılığı yoktur. Olayda şu ana dek bilinmez bırakılmış birtakım noktalar bulunduğuna içtenlikle inanıyorum. Bunların bir ayak önce meydana çıkarılmasını rica ediyorum!

12 Şubat 1925 Perşembe günü açılan Büyük Millet Meclisi oturumunda, Mebuslardan birinin sorduğu ağızdan bir soruya Başkan Kâzım Paşa, yaranın Orhan Abdi'ce açıldığını söyledi. Bunun üzerine, Meclis'ten, hep bir ağızdan şu sesler yükseldi:

— Tanrı şifalar versin!

Sonra, Gümüşhane Mebusu, kovuşturmanın nasıl gittiğini sordu.

Adliye Bakanı:

— Kovuşturmanın ilk aşaması bitmiş ve Savcılığın düzenlediği fezleke Sorgu Yargıçlığı'na verilmiştir. Adliye Makamları, büyük duyarlıkla kovuşturmayı sürdürmektedirler, dedi.

Gümüşhane Mebusu Zeki, bu kez Bakan'a şu soruyu yöneltti:

— Henüz, Halit Paşa Hazretleri'nin anlatımlarına başvurulmamıştır. Paşa'nın sağlık durumu, hamdolsun, olayı olduğu gibi açıklamaya elverişlidir. Kamu Hukuku'nun oluşumu için bu sorguya geçmenin varlığı zorunludur. Bu konunun bütünlenmesini diliyorum!

Adliye Bakanı da bütün bunların yapılacağı, Meclis'e durmadan bilgi verileceği, üstüne, söz verdi.

Meclis görüşmelerinin bitiminde, Halit Paşa'nın kardeşi Sami, Başkan Kâzım Paşa'ya başvurarak, ağabeyinin Meclis'ten kaldırılarak hastaneye götürülmesini rica etti.

Kâzım Paşa, hastanın durumu üstüne, salt Orhan Abdi'nin söz sahibi olduğunu, o buyurursa, hastanın hemen hastanelerden birine götürüleceğini, söyledi. Paşa, Meclis'teki yerinde sürekli olarak nöbetçi doktorların gözetimi altında bulunuyordu. Rahatı hiç de kötü değildi.

Meclis Başkanı böyle söyleyerek Sami'yi kandırmaya çalıştıktan sonra, bu sırada hastanın başucunda bulunan Operatör Orhan Abdi'yi Başkanlık Odası'na çağırttı. Paşa, Sami'nin isteğini operatöre açınca, o şöyle dedi:

— Yara yeni açılmıştır. Şu sırada ateş yükselmektedir. Daha hiç olmazsa, birkaç gün, hastayı bulunduğu yerden çıkaramayız.

Vurulduğu günden beri yüksek ateşler içinde bocalayan hastanın, bir aralık otuz dokuza düşen ateşi, yaranın açılışından biraz sonra, başını almış, tehlikeli bir doruğa doğru yükseliyordu. Kırk üç yaşındaki arslan gibi askerin ateşi kırk ikiye yükselmişti. Bu derecenin ucunda Azrail sevinçle oturmuş bıyıklarını buruyordu. Bu tehlikeyi atlatmak uğruna, Operatör Orhan'ın çırpınışları da boşa gideceğe benziyordu.

Hastanın durumu, telefonun öbür ucunda ilgiyle bekleyen Mustafa Kemal'e de bildiriliyordu. Dışarıdaki Şubat soğuğuna

karşı alabildiğine meydan okurcasına yükselen ateş, akşamleyin düşmeye başlayınca, herkes Paşa'nın kefeni yırttığını sandı. Orhan Abdi, büyük umuda kapılmış, sevinmişti. İlk günden beri, hastanın başucundan bir dakika bile ayrılmayan doktor, Yüzbaşı Asım'a şöyle dedi:

— Eğer yeni bir kriz gelirse ve ateş yeniden yükselirse ihtilât yapmış olmak için tehlikeli durumla karşılaşacağız, demektir. Meclis Başkanı'na bilgi veriniz!

Kâzım Paşa'nın, hastalığın şifaya doğru gidişini Çankaya'ya bildirmesi üzerine, Cumhurbaşkanı, sabahleyin erkenden Meclis'e geldi. Halit Paşa bu sırada, hem kendinde, hem de ruh dinginliği içindeydi. Ya da direncini kullanarak böyle görünmeye çalışıyordu. Cumhurbaşkanı, ona doğru ilerlerken, bundan sevindiğini gösterir biçimde gülümsüyordu. Mustafa Kemal'in yüzü de çok dostça, umut vericiydi. Halit Paşa'ya, yüzünün sarışın ışıklarıyla örülmüş dostluk ve iyimserlik örgüsüyle bir süre umut verdikten sonra, şunları söyledi:

— Durumunuz iyiliğe doğru gidiyor. Bu, sevindirici bir şey. Ancak, ayağa kalktıktan sonra nekahet dönemini Almanya'da geçirmelisiniz. Temelli iyileşinceye dek de orada kalmalısınız. Renginiz yerine gelmeye başlamış. Artık, tehlikeyi kesinlikle, atlatmış bulunuyorsunuz. Bunu, Orhan Bey, kesinlikle söyledi. Şimdi sizin yapacağınız biricik şey, bir ayak önce sağlığınıza kavuşmayı düşünmektir. Bundan başka hiçbir şeye aldırış etmemelisiniz.

Mustafa Kemal, bu sözleriyle hastanın direncini güçlendirmeye çalışıyordu. Bu sırada onların yanında üzgün bir yüzle dikilen Halit Paşa'nın kardeşi Sami, hiç de böyle düşünmüyordu. Ağabeyi, sonsuz bir tehlike içindeydi. Yıllardır kafasında, beyninin yanı başında yatan düşman mermisi yetmiyormuş gibi, şimdi de ciğerlerini boydan boya delip öbür yandan çıkmış, Fedai Avni'nin gövdesine bile çarpan merminin açtığı korkunç yarayla boğuşması gereken Ağabeyi ölüm tehlikesinin en büyüğüyle karşı karşıyaydı.

Cumhurbaşkanı ayrıldıktan sonra, Başbakan Fethi ile Kâzım Paşa geldi. Bir Başbakan olarak değil, eski bir savaş arkadaşı ola-

rak hastayı ziyaret etti. O da Cumhurbaşkanı gibi hastaya umut, ruh gücü vermeye çalıştı. Kardeşi Sami'ye ölmek istemediğini söyleyen Halit Paşa, elbette, bu büyük devlet, savaş arkadaşlarının söylediği güzel sözlere, candan, gönülden inanmak istiyordu. Azrail, son kez, baskın biçiminde kapıya yükleninceye dek hiçbir hasta, hiçbir zaman onun gelebileceğini içtenlikle düşünmemişti. İnsanda hayvanlık çağımızdan kalma ölmezlik duygusu, bunun biricik nedeniydi. Halit Paşa da, anlaşılan, gerek Cumhurbaşkanı'yla silah arkadaşı Fethi'nin, gerekse bu ölmezlik duygusunun kendisine verdiği iyimserlik içinde ölümle yiğitçe çarpışmak istiyordu. Yaşaması gereğini bir tek ayakta tutan payanda direği de öç alabilmek duygusuydu. Mustafa Kemal'in militanlarının yüzleri, durmadan gözlerinin önünden geçiyor, sonra, boy hedefi olarak çifte tabancalarının önünde bir süre görünüyor, en sonra da tabancalardan çıkan mermilerle delik deşik, sisler içinde yitip gidiyorlardı. O zaman, hastanın içi biraz rahatlıyor, yüzünde gülümsemeye benzeyen kasılmalar oluşuyor; kardeşi Sami, ağabeyinin yüzündeki yaşama tutkusunun gürbüz savaşını gördükçe hem umuda kapılıyor, hem de sonsuz bir acı içinde kıvranıyordu. Dirim saatinin sarkacını, bir ucundan ölüm, öbür ucundan dirim, kendi bölgesine doğru çekiyor; sarkaç büyük açılar çizerek, bir öteye, bir beriye gidip geliyordu. Bu sabah, umuda doğru koskocaman, ışıklı bir eğri çizerek yükselen sarkacın aynı hızla geri dönmeyeceğini kim garanti edebilirdi? Operatör Orhan Abdi'nin dahi bu işin sonunu Tanrı'ya bıraktığı seziliyordu.

13 Şubat sabahı, hasta, dünkü umutların üstüne yatmış, onları pestile döndürmüş gibiydi. Operatör Orhan Abdi, erkenden onu şöyle sıkı bir yoklamadan geçirdikten sonra, bir bunalımın apansızın gelebileceğini hesaplayarak bütün gerekli tedbirleri aldı. Paşa'nın konuşması bile sakıncalıydı. Ziyaretçilerin sayısını azaltmak istedi.

Ağabeyinin bitkin halinden kuşkulanan, daha çok umutsuzluğa düşen Sami, bir kez daha onun olay için konuşturulmasını istediyse de, buna da kulak asan olmadı.

Operatör şöyle dedi:

— Resmi makamlar gerekli görüyorlarsa, ben bir şey diyemem. Paşa, konuşabilmektedir. Us yetenekleri ile belleği bütünüyle yerindedir.

Biraz durduktan sonra sözlerine şunları kattı:

— Bu gibi ağır yaralarda beklenilmeyen ihtilâtlar olabilir. Bunu, usta tutmak yararlıdır.

Bir kez daha Savcı Nazım'ı gidip gören Sami, Operatör'ün dediklerini ona anlattı. Kısaca şöyle konuştu:

— Anlaşılıyor ki kovuşturmanın sürmesi için ağabeyimin başvurma zorunu vardır. Bunun bir ayak önce yapılmasını, özellikle rica edeceğim! Kendisi dün iki kez bana, «Savcı Bey, bana bir şey sormadı. Benim de anlatacaklarım var!» demiştir. Bunun önemi üzerine dikkatinizi çekerim!

Savcı Nazım, Sami'ye özetle şöyle dedi:

— (...) İlk kovuşturma bitirilmiştir. Fezlekeyi de biliyorsunuz. Bu fezlekenin, Paşa Hazretleri'nin sağlık durumu üzerinde olumsuz etki yapacağını düşünerek kendisine bildirmedik. Şundan ki bu aşamanın arkasından Sorgu Yargıçlığı soruşturmaya başlayacaktır. Paşa'nın temel anlatımı da bu sırada alınacaktır. Ancak, madem ki diretmektesiniz; müsaade buyurursanız doktorlarla yeniden ilişki kuralım!

Oysa, Sami, Halit Paşa'ya eğilimli mebuslardan şunları işitmişti:

— Eğer, Allah saklasın; bir hak buyruğu meydana gelse bile, kovuşturmanın Kamu Hukuku niteliğini alabilmesi için, yargılama aşamasının bu biçime sokulması gerekliydi.

Sami, bunu Savcı'ya sordu. O da, karşısında acı çektiği görülen adama şöyle dedi:

— Biz, doğrunun meydana çıkarılması uğruna elimizden geleni yapmaktayız. Bana inanınız! Sizin kaygınızı anlıyoruz. Hiç merak buyurmayınız! İşte, şimdi, sizinle birlikte Orhan Beyefendi'nin ziyaretine gideceğim. Durumu hep birlikte görelim.

Savcı Nazım'la Sami Meclis'e vardıklarında Operatör Orhan'ı orada buldular. Operatör Orhan'ın yüzünde hiçbir umut kı-

mıltısı yoktu. Yalnız, her doktor gibi sağlam görünmeye çalıştığı anlaşılıyordu.

Savcı, Halit Paşa'nın kardeşinin dediklerini doktora anlattı.

O da Sami'nin kaygılarını yerinde buldu:

— Siz, Efendim; bir oldubittinin olası gereklerini benimseyerek davranabilirsiniz! Şundan ki böyle öldürücü bir yaradan sonra yaralının gösterdiği yaşama direnci, ancak, çok güçlü bir gövdenin sonucudur. Bu, kesinlikle iyiliğe doğru bir gidiş olduğu gibi, olumsuz da gelişebilir.

Bunu öğrenen Savcı Nazım, Adliye'ye giderek Sorgu Yargıcı Nurettin'i gördü. Yalnız o gün Halit Paşa'nın sorgusu yapılamadı. Evrak da yarım olarak olduğu yerde kaldı. Cumartesi'yi Pazar'a bağlayan gece hastanın başucunda bekleyen nöbetçi doktoru, kuşkulanarak onun ateşini alınca bunun umutsuz bir noktaya doğru hızla yükseldiğini gördü. Operatör Orhan, durumu görünce, sonsuz üzüldü. Ateş düzgün bir biçimde yükseliyordu. Paşa'nın yüzü gittikçe kızarıyor, gözlerinde bir baygınlık göze çarpıyordu. Sık sık hastanın ateşini aldıran Operatör Orhan, ölümün insan tekniğini hiçe sayarak koşar adım gelmekte olduğunu gördü. Paşa'nın kardeşi Sami'ye durumu bildirdi. Meclis Başkanı Kâzım Paşa da bunu Cumhurbaşkanı'na bildirdi.

O gece saat ikide Halit Paşa, en yüksek ateşin kucağında, gözlerini dünyaya kapadı. Ölümü işiten bütün Mebuslar, birer ikişer, Meclis'e koşmaya başladı. Ölüm, Cumhurbaşkanı'na bildirildi. Ölümden biraz sonra Meclis Başkanı Kâzım Paşa da ölünün başucunda dikiliyordu. Savcı Nazım ile Sorgu Yargıcı Nurettin, neye yarayacaksa, gelmiş ölünün başucunda dikiliyor, artık hiçbir zaman konuşamayacak olan ölünün susmuş dudaklarına bakıyorlardı.

Bu sırada, Hükümet Doktoru, ölüyü bir kez yokladı. Ölümün kesin olduğu üstüne bir rapor yazdı. Sonra Savcı, ölümün nedeni üstüne yetkili doktor raporunun alınmasını, istedi.

Ölünün İstanbul'a götürülmesi gerekiyordu. Ailesi, onu Eyüpsultan'daki Aile Mezarlığı'na gömdürecekti. Cenazenin Memleket Hastanesi'ne kaldırılarak tahnit edilmesi, bu arada

otopsi yapılması kararlaştırıldıysa da tanyeri attığından, Cumhurbaşkanı'nın ölüyü görmeye geleceği haberi, bunu geciktirdi.

Karlı Şubat sabahının ilk ışıklarıyla birlikte Mustafa Kemal, yanında Başkâtip Tevrik Bıyıkoğlu olarak Meclis'in kapısından içeri girdi. Başkanlık Odası'na uğramadan, doğruca, cenazenin bulunduğu yere gitti. Paşa'nın gözleri, ölüden önce onun kardeşi Sami'nin ağlamaklı yüzüne ilişti. Sonra doğru, eski silah arkadaşının ölüsüne yöneldi. Ölünün başucunda dikilerek baktı: Halit Paşa, çektiği sonsuz acıyı hiçe sayarak, büyük bir dinginlik içinde, sanki tatlı derin bir uykudaymışcasına kımıltısız yatıyordu. Ölünün yüzü, bütün yaşamı boyunca gördüğü ruh fırtınalarını hiç görmemiş gibi, durgun, dingin, kırışıksızdı.

Mustafa Kemal, bu güçlü, yiğit ve tehlikeli silah ararkadaşının, sonsuzluğa armağan edilmiş arslanca yüzüne baktığı sırada, birlikte yaşadıkları bütün serüvenleri, gözyaşlarıyla ıslak bir film gibi gözlerinin önünden geçirdi. Adam, daha çok da gençti. Kendisinden ancak iki yaş küçüktü. Kırk üç yaş, anlamı olan, insanoğlu için bir yarar ve anlam taşıyan bir kişi için ne kerte azdı; ne kerte yetersizdi. Bu sevgili silah arkadaşı, ne olurdu, Makedonya Dağlarında, kafasından yediği kurşunu daha az önemli bir yerinden yeseydi de Deli Halit adını almasaydı! İşte, bu kurşunun zararları en sonra kendisine bile dokunmaya başlamıştı. Bu yiğit silah arkadaşı, en sonra, siyaset alanından elinde attığını vuran çifte tabancasıyla kendi karşısına dikilmişti. O da öbür Paşalarla kendisine karşı kumpas kurmuş, kendisine karşı belirsiz de olsa cephe almıştı. Er geç çifte tabancalarının namlularını kendisine çevirecekti. Bu sırada, karşısına alarak boğuşmaya karar verdiği kişiler, kendisinin dirimini korumak üzere örgütlenmiş fedailer değil miydi? Bunlara karşı savaş açmış bir Deli Halit, eninde sonunda bu savaşı, Mustafa Kemal'e karşı yürütmüyor muydu?

Bütün bunlar, insanoğlunun yazgısında yok muydu? İnsanoğlunun yaşamı hep korkunç bir rekabetler zincirinden başka neydi ki? Hemen herkes, kendisini yeryüzünün merkezi olarak görüyor, oraya bir başkasının yerleştiği duygusuna kapılınca da onu oradan alaşağı etmek üzere davranıyordu. Bütün iyi niyetlerin altında yatan hep bu maskaralık değil miydi? Yok, Mustafa

Kemal çekilsin, yerine Kâzım Karabekir, Ali Fuat Paşalar geçip otursun; Mustafa Kemal'i de sürgüne ya da darağacına göndersin! Deli Halit'in şu evliya gibi rüzgârsız yüz maskesinin altında, kim bilir, ne azgın tutkular yatıyordu. Bu tutkular, en aşağı kendisininkiler gibi güçlüydü. Bütün bu tutkular, elbette üzerinde işleyeceği bir toprak gereksiyordu. Bu da yurt toprağı, Türk Ulusu'ydu. Zaten bunun dışında rol alan insan tutkuları, yolunu şaşırmış tehlikeli sellerden başka neydi? Evet, zavallı yiğit Deli Halit, öbür yana yenik gitmek zorunda kalmıştı. Eğer, biraz daha uzun yaşasaydı, kendisini çıktığı basamaklardan alaşağı etmek isteyen eski silah arkadaşlarının en ön safında bulunacaktı; hem de iki elinde tuttuğu çifte tabancayla...

Mustafa Kemal, bir iki dakika baktığı ölünün yüzünde, bütün bunları şimşek gibi okuduktan sonra, üzgün bir yüzle, ölünün kardeşi Sami'ye döndü; Başkanlık Odası'nın yolunu gösterdi:

— Buyurun! diye ona yol verdi.

Birlikte yürüdüler. Paşa, bu davranışıyla Sami'nin gönlünü almıştı. Sami, dikkat etmişti, Paşa'nın sesi çok titrek, gönül yaşlarıyla ıslak gibi çıkmıştı.

Başkanlık Odası'na girdiklerinde, Cumhurbaşkanı, ölünün kardeşine karşısında yer gösterdi:

— Çok acılıyım! dedi. Ülke, temiz bir çocuğunu; ordu, kahraman bir Komutanı'nı yitirdi. Kendisine bir ayak önce Almanya'ya giderek dinlenmesi ve tedavisi için çok diretmiştim. Hakkı Şinasi Paşa'yı da bu işe koşmuştum.Yazgının bu acı oluşumu beni çok üzdü. Yazık oldu; yazık oldu!.. Ailenize bütün varlığımla başsağlığı dilerim! Lütfen, bu duygumu yakınlarınıza benim adıma iletiniz! Ne isteğiniz varsa elimden geleni yapmaya hazırım. Halit'in sonu bu olmamalıydı. Çok yazık oldu; çok yazık oldu!..

Deli Halit'in ölümü haberi, özellikle muhalefet saflarında çok büyük gürültülere yol açtı. Bunun da bir politika cinayeti olduğu düşüncesi, bu çevrelerde geneldi. İktidar savaşının cinayetlerle başladığını, bunun hangi kurbanlarla sürdürüleceğini birbirine sorup duran muhalifler, bir gün sıranın kendilerine de geleceğini düşünerek kaygılanıyorlardı.

Bu sırada, cenazeyi tez elden İstanbul'a göndermek üzere tahnit ettirdiler. Şubat'ın, on dördüncü günü, Türk Bayrağı'yla değerli örtülere sarılan tabut, trenin arkasına takılan bir vagona yerleştirildi. Cenazeyi uğurlayanlar arasında Başbakan Fethi ile bütün komutanlar, kalabalık halk yığınları bulunuyordu. Askerce törenle Memleket Hastanesi'nden alınan tabut, ağır ağır istasyona götürüldü. Uğurlamada, Cumhurbaşkanı adına, Tevfik Bıyıkoğlu bulunuyordu. Cumhurbaşkanı, ayrıca, cenazeye kendi Koruyucu Taburu'nu göndermişti. Sonra, bu Koruyucu Tabur'dan bir Birlik, cenazeyi, Eyüpsultan'daki mezarına dek izleyecekti.

Tabut, trene yerleştirilip de kalkma hazırlığı yapılırken, Başbakan Fethi, Hükümet adına Halit Paşa'nın kardeşi Sami'nin elini sıkarak, başsağlığı diledi. Hava, çok kötüydü. Karla karışık çok soğuk bir yağmur, istasyonda toplanmış olan halkla birlikte, askerleri, uğurlayıcı Hükümet adamlarını da ıslatıyordu. Saat on biri çeyrek geçe, tren, puflayarak batıya doğru uzaklaşmaya başladı. Yağmur, Halit Paşa'nın arkada bıraktığı kanları temizlemek istercesine hışımla yağıyordu. Ancak, bu kanlar, tarihin sayfalarına damladığından kolay kolay temizleneceğe benzemiyordu.

Halit Paşa'nın ölüsünü uğurlayan bir yığın mebus arasında, onu vurmuş olan Kel Ali dışında bütün öbür militanlar hazır bulunmuştu. Onların yüzlerinde de bütün öbür uğurlayıcıların yüzlerindeki genel acının mozaikleri çiçeklenmişti. Bu olayın uğursuz yükü altında kendilerini pek iyi duymadıkları anlaşılıyordu. Onlar da ne katil, ne de kötü kişiydiler. Bir ülke ya da yurt davası çevresinde örgütlenmiş yiğit bir gruptan başka bir şey değildiler. En azından, kendilerini Cumhurbaşkanı kertesinde suçsuz duymaktaydılar. Tren, yağmurlu bozkır dönemecini döndükten sonra, yine de öbür uğurlayıcılardan çok daha karmaşık bir ruh serüveni içinde bulunuyorlardı.

Tabutu götüren tren, 15 Şubat günü öğleden sonra Haydarpaşa Garı'na girdi. İstanbul'da oturan doğulular, yığınlarla gara koşmuşlar, doğunun birkaç kentini düşman çizmesinden temizleyen bu yiğit askerin ölüsüne olsun yakın olmayı bir ödev bilmişlerdi. Paşa'nın vuruluşunu, düzenlenmiş bir cinayet olarak be-

nimseyen bütün İstanbul halkının temsilcileriyle, garla yöresini, iğne atsan yere düşmeyecek, duruma getirmişlerdi. Kutsal Savaş'ın bütün irikıyım paşalarının birer ikişer tutulup kenara köşeye fırlatılışı, İstanbul halkında bir zamandan beridir türlü kuşkular uyandırmıştı. Uzun yıllar, düşman işgali altında yaşayan İstanbul halkı, bütün ad bırakmış, nam salmış paşaları, Kuvayı Milliyecileri çok seviyordu. Onlarda bayağı Tanrıcıl bir kurtarıcı niteliği görüyordu. Şimdi, bunların korkularından tutularak birer birer unutuluşun çukuruna atılışı, hele, Halit Paşa'nın kişiliğinde olduğu gibi bahaneler yaratılarak öldürülüşü, İstanbul halkıyla onların arasında bulunan doğu doğumlu hemşehrileri yüreğinden vurmuştu.

Garda, perona dizilmiş bir Asker Birliği tören için bekliyordu. Cenazenin bulunduğu kompartımanın hem önünde, hem de arkasındaki vagonlarda da Ankara'dan gelen Koruyucu Taburu'nun askerleri yer almıştı. İstasyonu dolduran kalabalık arasında ayrı ayrı yerlerde kümelenmiş Halk Partililerle Terakkiperverler, göğüslerindeki parti rozetleriyle göze çarpıyorlardı. Türk Sancağı'na sarılı olan tabutun başından yarısına dek kızıl atlas taban üzerine sırma işlemeli bir puşi de örtülmüştü.

Tabut, bu durumda vagondan indirilip de omuzlar üzerine alınınca, her yandan ağlayışlar, hıçkırıklar işitilmeye başladı. Saatlerdir orada dikilip duran eski Başbakan İsmet Paşa'yla, Şükrü Naili Paşa, tabuta doğru yürüdüler. Onlar, yiğit Halit Paşa'nın değerini en yakından bilenlerdendi. Kocaeli Grup Komutanı olarak, 26 Ağustos saldırısında, Yunanlıların, denizle olan bütün bağlantılarını kesmiş, Türk Ordusu'nun yengisine deniz kıyılarının masmavi çiçeklerinden çelenkler örmüştü. Daha önceleri de İkinci İnönü yengisinde İsmet Paşa'nın en atak Komutanlarından biri olmuş, Sakarya mezbahasında On İkinci Grup Komutanı olarak düşmana kan kusturanlardan biri olmuştu. Gözlerinin yaşardığını gören İsmet Paşa, gizlice bunları silerek tabutun yanı başında yürüyen rahmetlinin kardeşi Sami'ye başsağlığı diledi.

Süslü püslü tabut dışarı çıkarılıp da Albayların omuzları üstüne alınırken, Feridunpaşa Camii'si İmamı İsmail Hakkı, Halit Paşa'nın dirimiyle hizmetleri üstüne bir nutuk verdi. Şeyhlerin,

dedelerin tehlil ve tekbir sesleri, gök gürültüsü gibi göklere yükselmeye başlayınca, kalabalık da bunlara katıldı. Böylece, deniz kıyısına götürülen cenaze, orada özel olarak getirilen Haliç Şirketi'nin yedi numaralı vapuruna yerleştirildi. Vapur, yola çıktığında, arkasında yaslı bir uğultu bıraktı. Yolda, bütün gemiler, bayraklarını yarıya indirerek ona yol verdiler. Köprüye varıldığında, buranın da mahşerden bir örnek olduğu görüldü. Hele, Eyüpsultan'a varıldığında, halk yığınlarının burayı bir karış boş yer bırakmamacasına kapladığı görüldü. Cenaze, iskeleye çıkarılıp da omuzlar üstüne alındığında halk bu kez güçlü bir rüzgâr gibi soludu. Kafile, Eyüpsultan Camii'ne giden yolda ilerlemeye başladığında İsmet Paşa'yla Şükrü Naili Paşa'nın, tabutun hemen yanı başında yürüdükleri görüldü. Tabutun arkasından, iki kişinin tuttuğu, «Türk'ün büyük kahramanına malûl gazilerin şükran armağanı», yazılı bir bez geliyordu. Bunu hazırlayanlar, İstanbul malûl gazileriydi. Halit Paşa'nın, kendilerini savunmak üzere başlattığı kampanyada rakiplerince öldürüldüğü kanısını taşıyan malûl gaziler, hesap edilemeyecek kerte üzgündüler. Camiiye giden yolun her iki yanı dolu olduğu gibi, bütün evlerin pencerelerinden de yaşlı insan yüzleri alayı izliyordu. Tabutu gören birçok kadın, sokak ortasında, şakkadanak düşüp bayılmıştı. Ulusun hakkını arayan büyük bir adam, küçük rakiplerince Meclis'te vurulup öldürülmüştü. Halk arasında yayılan haber bu biçimdeydi. Hele, Paşa'nın, malûl gazilerin haklarını savunduğu sırada vurulup öldürülmesi, halk üzerinde çok kötü bir etki yapmıştı. Şimdi, sonsuz dinlenme yerine götürülen rahmetli Paşa, bu çeşit düşünen halk yığınlarınca bir evliya olarak karşılanıyordu. Böylece gerçek sahiplerinden birinin daha kurban gittiğini düşünüyorlar, ağlıyor, sıcak gözyaşları döküyorlardı. Hele, ölünün Eyüpsultan toprağına gömülmek üzere getirilmesi, onun kutlu bir ölü olduğu izlenimini büsbütün arttırıyor, güçlendiriyordu.

Tabut, böylece ilerleye dursun bu sırada bir orta yaşlı kadıncağız çılgın gibi üstüne atılarak hıçkırıklarla şöyle bağırdı:

— Üç evlâdım senin yanında şehit düşmüştü; askerin yiğit Paşası!

Cenaze, Eyüpsultan Camii'nin avlusuna girdiğinde namaza duruldu. İsmet Paşa da namaza duranlar arasında göze çarpmaktaydı. Namazdan sonra, bir kez daha omuzlanan tabut, Kurukavak Caddesi, Alipaşa Mahallesi, Kitapçı Sokağı derken, Şifa Havuzu Çiftliği'ndeki Halit Paşa'nın Köşkü'nün önünden geçerek, Turgutlar Mezarlığı'na vardı. Mezarlık, Çiftlik Köşkü'nün, hemen, yüzelli metre ötesindeydi. Buradaki aile mezarlığına sıralanmış babası Ahmet, büyük kardeşi Mehmet, Osman, küçük kardeşi Mahmut, yeraltındaki küçük, karanlık yuvalarında şanlı ölüyü sabırsızlıkla bekliyor gibiydiler.

Eyüpsultan'ın bütün dükkânları kapatılmış, sahipleri buraya toplanmıştı. Mezarın başında yapılan yürekler acısı törende Büyük Millet Meclisi adına İstanbul Mebusu Hakkı Şinasi Paşa, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, Çanakkale Mebusu Hilmi bulunuyordu. Yapılan üzgün konuşmalardan, dualardan sonra, tören bitti. Temsilci Mebuslar, mezarın başında, Sami'ye, Meclis adına başsağlığı dilediler.

Halit Paşa'nın, toprağa verilişinin ertesi günü, Ankara Cumhuriyet Savcısı Nazım da kovuşturmayı bitirmişti. Türk Ceza Kanunu'nun 180. Maddesi'ne göre cezalandırılması gereken Halit Paşa, ölmüş olduğundan ona hem tutuklama kâğıdı çıkarılamamış, hem de sanık olarak sorgusu yapılamamıştı. Anlatımı alınamadığından da dava düşüyordu.

Sami'ye, ağabeyinin toprağa verilişinden iki gün sonra gönderilen evrakta: Paşa'nın anlatımına başvurulamamış olmaktan doğan zorlayıcı durum dolayısıyla, Kamu Hukuku kuruluşu eyleme geçemiyor, olay, yargılama aşamasına geçmeden Ali Bey'in ademi takip kararı aldığı, böylece, her şeyin bitmiş olduğu bildiriliyordu.

FENER PATRİKHANESİ'NE KARŞI ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI

«Kurtuluş için, bağımsızlık için, önce ve sonra düşmanla bütün varlığımızla vuruşmak, onu yenmekten başka karar ve çözüm yoktur.»

Mustafa Kemal.

Papa Eftim, Fener Patrikhanesi'ndeki kara cübbelilerin başına bütün anlamıyla bilinçli bir bela kesilmişti. Arkasında kendisi gibi düşünen anılabilir bir kamuoyu da oluşmuştu. Bunlar, Fener Patrikhanesi'nin sökülüp atılamayacak biçimde Türkiye'nin göbeğine lök gibi oturduğunu anladıklarından kendilerine bir dayanak, bir sığınak gerektiğini anlıyor, her gün gruplarla Papa Eftim'e uğrayarak Türk Ortodoks Merkez Kilisesi'nin artık kurulmasını istiyorlardı. Fener Patrikhanesi'nin Türk Ortodokslarının merkezi olması işi, artık salt ideal olarak kalacağa benziyordu. Türk Hükümet'i bu nazik zamanda, o eşekarısı yuvasını orada bırakmak zorunda kalmıştı. Bu, pek acı bir şey olmakla birlikte, katlanmaktan başkaca da çıkar yol yoktu.

Papa Eftim, bu sırada, kendisini destekleyen idealist ya da gerçekçi kamuoyundan esinlenerek Fener'deki kara cübbelilere bir kez daha açıktan açığa sataştı. Sataşma öğesi, kısaca şu mektuptu:

«Şerafetlu Efendiler!

Siz, benden hem büyük hem de daha çok bilgili olduğunuz halde böyle yüzeyde düşünüşünüze, o kerte bilgisizce ve yanlış bir yolda yürüyüşünüze gerçekten şaşıyorum. Dayandığınız güç, her ne olursa olsun, korkunç bir biçimde aldandığınızı ben hakirden öğreniniz. Bu aldanışınızı kör gözlüler bile görmektedirler. Şundan ki sorunun niteliğini, benim anladığım gibi anlamanız,

çevrenizde oluşan durumları görmeniz gerekirken, siz karanlığa doğru yürüyorsunuz. Ben, gidişinizi, doğrusu, hiç beğenmiyorum.

Yürümekte olduğunuz şu karanlık, sonu bilinmez yol ile halkın rahatını da Kilise'nin onurunu da tehlikeye düşürmekte olduğunuzu görüyorum. Artık, elverir; kendinize gelin! Sorunu iyice, ağırbaşlıca düşünün. Hiç olmazsa ruhani niteliğinizi göz önüne alınız. Benim kahredici kişiliğimi saygıyla anmanızı, beni sevip halime acımanızı da istemiyorum. Benim için her ikisinin de bir değeri yoktur. Ancak, benim yürüdüğüm yolun, pek açık, güneş gibi açık olduğunu içtenlikle benimseyip dille söylemenizi isterim. Nitekim, Patrikhane'yi ilk ziyaretim sırasında aramızda yapılan konuşmada davranışımı, yolumu övmüştünüz.

Şimdiki amacınızın ne olduğunu, gittiğiniz yolun sonunda nereye varacağınızı, size bir kişi sorsa, doyurucu bir yanıt veremeyeceğinize inanıyorum. Tersine, benim amacım, gittiğim yol çok açık, çok bellidir.

(...) Biz Ortodoks Hıristiyanların üzerinde yaşadığımız bu ülkenin yönetimiyle egemenliğini Tanrı, Türk Hükümeti'ne vermiştir. Bunun tersini düşünmek, aykırı yol tutmak, Tanrı'yı öfkelendirir.

(...) Bununla birlikte, siz, şimdiye dek tutumunuz, izlediğiniz düşünüşle, yolla, uyruğu bulunduğunuz Türk Hükümeti'nin öfkesini, gücenmesini, güvensizliğini, hem kendinize karşı, hem de Ortodoks halka karşı çağırdınız. Sizin de Ortodoks halkın üstüne de Türk Ulusu'yla Hükümeti'nin güvensizliğini çağıran kişilerin adlarını, ayrı ayrı söylemeyi gerekli görmüyorum. Şundan ki artık bütün dünyanın bildiği, Patrikhane'nin o, «*Kara Kitapı*»'nın kimin Başkanlığı altında ve kimin kışkırtmasıyla düzenlenip yayımlanmış olduğunu siz bilirsiniz.

Patrikhane'nin, Hükümet'le ilişkiyi kesenleri, okullardan, Hükümet'in törensel dili olan Türkçe'yi kaldıranları bir tapınma yeri olan Kiliselerin içinde Hükümet'e karşı coşkun nutuklar verenleri, Türk Ulusu'na karşı ateşli, çirkin sözler söyleyenleri, İstanbul'da Ruhani Dairelerinde de Yunan Bayrağı'nı çekenleri, kısaca, Bırakışma sırasında Türk Ulusu'yla Türk Hükümeti'ne karşı gösterilerde bulunanları da siz daha iyi bilirsiniz.

Bu, dince, insanca olmayan davranışların hepsi, herkesçe bilinmekte olup sizce de yadsınamaz bir şeydir.

Durum, bu merkezde olduğuna göre, Müslüman ve Hıristiyan öğeler arasında açmış olduğunuz bu derin uçurumun ne biçimde, ne gibi araçlarla kapanabileceğini, bulunduğunuz acıklı, umutsuz durumun düzelmesinin neyle olabileceğini, size soruyorum?

Kilise'nin en yüksek koltuklarına, Türk Hükümeti'nce sevilmeyen, Türk Hükümeti'ni gücendirmiş, Türk Ulusu'nun duygularını hırpalamış kişilerin seçilmesine müsaade etmeniz sonucunda oluşan bugünkü acıklı durumun düzelebileceğini sanıyor musunuz? Sizlerden her biriniz, kendi kendini iyi bildiği gibi, Türk kamuoyunun da her biriniz üstüne düşüncesinin ne merkezde olduğunu da elbette, bilirsiniz!

Bu durum, böyle uzadıkça, bu tutumunuz sürdükçe, daha çok şeyler öğrenebileceğinize, daha çok şeylere tanık olacağınıza, hepiniz inanınız. Madem ki sizin lekeli durumunuzla, şimdiki acıklı durumu düzeltemezsiniz, tuttuğunuz yanlış ve karanlık yolu sürdürmekte diretişinizi, neye yormalı?

Ey, Tanrı'nın hizmetlileri! Akıllı koyunların öz çobanları! Size yalvararak soruyorum: Kilisesi'ne, Toplumu'na zerrece sevgisi olan çobanlar böyle mi düşünmelidirler?!

Ben sanıyorum ki yurdun, ulusun ve kilisenin çıkarı uğruna her şeyi feda etmeniz gerekirdi, etmelisiniz de... Şundan ki madem ki durumun düzelmesini olağan görüyorsunuz, eğer tutkularınıza, kişisel çıkarlarınıza tutsak değilseniz, bir süre için kendinize karşı olan sevginizi feda ederek Kilise'nin yönetimini şimdiye dek haklarında bir ihbar olmamış geçmişi temiz kişilere bırakırsanız Kilise'ye bundan ne gibi zarar gelebilir? Tersine, bu gibi geçmişi lekelenmemiş kişiler aracılığıyla durumun düzeltilmesine olanakla umut vardır.

İnanınız ki böylece gözlerinizi kapamanız, doğruyu söylemekten kaçınmanız, Kilise'yle ulusun uğruna kendinizi feda etmekten çekinmeniz, inadınızda diretmenizle Kilise tarihine iyi anılar bırakmayacaksınız.

Şundan ki bu çetin ve acıklı durumun, gittikçe ağırlık kazanacağı gün gelecek ki (bu gün ise yakındır) size saygı gösteren Hı-

ristiyanlar dahi, sizin tutumunuzdan dolayı oluşacak büyük felâkete dayanamayarak size karşı ayaklanmak zorunda kalacaklardır.

Siz, bayağı çıkarcı amaçlar izleyerek, kendinizi aldatarak, benim doğru yolda olan davranışlarımı yanlış yorumlamakla, yetkiniz yokken Ruhanilik sıfatımın kaldırılmasına kalkıştınız.

Ben, bu kutsal yurt, ulus ve Kilise çıkarı uğruna yaptığım karışmayı sürdürdükçe, siz beni aforoz ettiğiniz gibi, dirimime kastedip beni öldürtmek isteyeceğinizden de hiç kuşkum yok. Sizin bana yaptığınız ve yapacağınız her türlü kötülügün kutsal savaşım karşısında bir kırıntı önemi yoktur. Ölüm de bana vız gelir! Keşke, bu kutsal amaç uğrunda canımı verebilsem!

Bununla birlikte, size önceden söyler, gerçekten inanmanızı isterim ki ben ölmüş olsam, varlığım ortadan kalkmış bile olsa, kutsal ilkelerim, düşünüşlerim ve programım ölmeyecektir. Bugün olmasa bile, elbette bir gün gelecek ki yenecekler, bir başarıya ulaştıklarını bütün dünya, bütün Ortodoks âlemi görecektir. İşte, o zaman, Ortodoks Kilisesi'yle Toplumu, bu kutsal yurdun çocukları beni kutlayacak, programımın uygulanmasını engelleyip çıkan kötülüklerin nedeni olan sizleri lanetle anacaklardır. Kilise tarihinin sizi acaba nasıl anacağını düşünebiliyor musunuz?

Şu halde, önce ve sonra, size ağızdan söylediklerimi ve yazdıklarımı gözönüne almamakta inat ettiğiniz sürece, oluşacağını kuşkusuz saydığım kötülüklerin önüne geçmek üzere kutsal amacımın başarısı konusunda gereken tedbirlere başvurmak zorunda kalacağım.

Müslüman ve Hıristiyan yurttaşlar arasında yarattığınız düşmanlık ve güvensizlik, bana şu kesin kanıyı veriyor: Türk Ulusu'yla Hükümet'i, benim yurt programımın uygulanmasını Müslüman Türklerle barışarak Hükümet'le iyi ilişkiler kurma girişimlerini, Türkiye'de yaşayan biz Hıristiyanlardan bekliyor.

Türk Ortodoksları Muhadenet Derneği Başkanı,
Papa Eftim.»

Papa Eftim'in bu mektubu bir ültimatom niteliği taşıyordu. Bu mektubun yayımlanmasından sonra, Fener'deki kara cüppeliler, kara kara düşünmeye başlamış, öbür yandan, doğruyu gör-

meye başlayan Ortodoks grupları, bir kez daha Papa Eftim'in evinin merdivenlerini aşındırmaya başlamışlardı. Rumlar, Patrikhane'nin bütün kirli çamaşırlarını ortaya döktüğünden dolayı, onu övüyor, alkışlıyorlardı. Bunlar, salt Eftim'i alkışlamakla kalmayıp ona katıldıklarını da söylüyorlardı. Hele bu katılışlar, öbür yanda kuşku, kara düş içinde kıvranıp duran Fenerlileri berbat ediyordu. Bir yıkımın eşiğinde bulundukları duygusuna bile kapılıyorlardı.

Papa Eftim'in eşiğini aşındıranlardan en önemlisi de postacıydı. Onun çantası, bugünlerde salt Eftim için çalışıyordu. Ortodoksların bu sempati dolu davranışları, Eftim'e en önemli kararı vermekte kılavuzluk etmeye başladı.

Evet, artık, Türk Ortodoks Merkez Kilisesi'ni açmak zamanı gelmişti. Kim bilir, belki de geçiyordu. Papa Eftim, Fener'deki uslanmaz, arlanmaz karacübbelilere, son vuruşu vurmak, ayrı bir Kilise, ulusçul bir Kilise açmak üzere davrandı. Ancak, her şey yasalar çerçevesinde yapılacaktı. Her türlü davranış, arkasını yasalara dayayacaktı. Sonra, bir girişime başlayınca da onu olumlu bir sonuçla taçlandırmalıydı. Bu yüzden ilk önce kendinden ve düşüncelerinden yana olan Ortodokslarla bir antlaşma yapmalıydı.

Toplantı, bir kongre olarak yapıldı. İstanbul'un türlü bölgelerinde oturan İstanbullu Rumlarla, Anadolu'dan gelip buralara yerleşmiş Ortodoksların Delegeleriyle, Panaiya Kilisesi'nde yapıldı. Delegelerin dilekleri, şöylece özetleniyordu:

Fener Patrikhanesi'yle kesin olarak dine ve dünyaya ilişkin bütün ilgilerin kesilmesi. Kayseri'de önceleri kurulmuş Türk Ortodoks Merkez Kilisesi'nin İstanbul'a taşınması, başına da Papa Eftim'in getirilmesi. Ortodoks Kilisesi'nin bağımsız olması, bu bağımsızlığının Hükümet'çe onaylanmasına ilişkin gerekli işlemlere hemen başlanması. Panaiya Kilisesi'nin Türk Ortodoksluğu'nun merkezi olarak tanınması.

Görüşmeler başladı. Kavgasız, gürültüsüz bir biçimde sürdü. Sert tartışmaların olmayışı, daha çok bu kongrenin bir gereksinimden doğmuş olmasındandı. Kongre, bu biçimde bir anlaşma

havası içinde başlayıp bitti. Bütün bu dilekler, olduğu gibi benimsendi. Hemen işe başlama kararı verildi. Papa Eftim, oybirliğiyle Türk Ortodoks Kilisesi'nin Başkanlığı'na seçildi. Seçilen kurul, yapılan kongreyi, elde edilen sonucu Ankara'da gereken makamlara bildirdi.

Papa Eftim, böylece, bütün Türk Ortodokslarının Genel Ruhani Başkanı olarak törensel bir biçimde Panaiya Kilisesi'ne yerleşti. Bu birinci ereğe varıldıktan sonra, yapılması gerekli işleri sırasıyla ele almak üzere davrandı.

Pafa Eftim'in bu yeni vuruşuyla biraz sersemleyen Fenerliler, hep karanlıkta yarasa gibi çalışmış olan eski Bizans entrikalarına benzer yeraltı çalışmalarıyla Eftim'in yolunu kesmeyi düşündüler. Bunun ilk göze görünür eylemi, Fener'e körü körüne bağlı Rum militanları Papa Eftim'in üzerine saldırtmak oldu. Sonra, Galata Kiliselerini Papa Eftim'in elinden kurtarmak uğruna büyük bir eyleme geçtiler. Fenerliler, salt, entrikalarla, yeraltı oyunlarıyla yetinmeyip işi Hükümet'e yansıtıp bulanık suda balık avlamak olanağını da kurcaladılar. Ancak, gerek Başbakanlığa, gerekse Adliye Bakanlığı'na yaptıkları başvuru, bir sonuç vermedi. Şundan ki Ankara'dakiler de bu konuda Papa Eftim gibi düşünüyorlardı.

Ankara'dan bir şey çıkmadığını gören Bizans entrikalarının son temsilcileri, bu kez kabadayılarıyla iş görmeye önem verdiler. Bunun üzerine Papa Eftim de onlara özdeş silahla karşılık vermeye başladı. Gözü pek Anadolu Ortodokslarından kurulan Kuvayı Milliye Grupları, Fenerlilerin ayarttığı bıçkınları, şurada burada yakalayıp şiddetli eğitimden geçirdiler. Böylece, bu zorbalıkla iş görme yöntemi de suya düşmüş oldu. Orman kanunuyla Papa Eftim'le adamlarını yola getirmeye çalışan zorbalar, az zamanda amana geldiler. Bunlardan bir bölümü de Papa Eftimci olarak doğru yola geldi.

Gerek Başbakan, gerekse Adliye Bakanı, başvurularına olumlu yanıt vermeyince, bu kez Fenerliler, daha yüreklice bir girişim yaptılar: Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e başvurarak, Papa Eftim'in eylemlerinden yakındılar.

Mustafa Kemal'in onlara yanıtı şu oldu:

— Özdeş dinden, özdeş haklara sahip bulunan herhangi bir yurttaşın tapınağına girmekten ve ibadetini yapmaktan alıkonulmasına Cumhuriyet kanunları, kesinlikle, müsaade etmez. Sözü geçen Kiliselerin özdeş dinden bir toplumca ele geçirildiğine göre Hükümet'çe yapılacak hiçbir şey yoktur.

Fenerliler, Cumhurbaşkanı'ndan böyle bir yanıt alınca, Papa Eftim, işi büsbütün perçinlemek, karşı yana vurulan vuruşun etkisini daha çok arttırmak üzere seksen dört imzalı tutanakla Türk Ortodoks Kilisesi Ruhani Başkanlığı'na seçildiğini ve Kilise'nin yönetmeliğini yayımladı.

Bu uzun yönetmelikte, yeni, özgür, ulusçul ve insancıl bir din kuruluşunun ilkeleri vardı. Karanlık Fener yönetiminin başında bulunanlar, bu, dörtbaşı bayındır, yönetmeliğin altında ezilir gibi oldular. Önlerindeki nimetler sofrasını ellerinden kaçıracakları korkusu içlerini kapladı. Hele, Mustafa Kemal'in kendilerine verdiği yanıtla el ele görülen bu yönetmelik, onları kapkara bir umutsuzluğa sürüklemek üzereydi. Ancak, Bizanslı Papazlar, kolay can vermezler. Papa Eftim de Papaz olduğu halde bunu bilmiyordu. Şundan ki kendisi öz bir Anadolu Türk çocuğu, ötekiler eski ve çürümüş Bizans'ın bütün ince entrika geleneklerine sahip vampirler, Drakulalardı. İçinde, bağrında yaşadıkları ulusu ustura keskinliğindeki görünmez dişleriyle geceleri hacamat edip taze kan içmeye alışmışlardı. Dinle, Tanrı'yla olan ilişkileri, Megalo İdea'nın ağırlığı atlında ezilmiş pestile dönmüştü. Onlar, Türkçesi, yabancı bir devletçe desteklenen gerçek Bizanslılardır. Ellerinden alınıp kırılan her türlü silahın yerine yenilerini edinip Bizans'ın son çekirdeğini savunmaya ve korumaya çalışacaklardı. Kocaman arslan yürekli Anadolu Türkü Eftim, çok zeki, görgülü olduğu halde bu kerte derin karanlıklara inip geziler yapmamıştı. Yine de şaşılası bir sezgiye, bilgiye ve görgüye sahipti. Böyle de olsa aldanmaktan geri kalmadı.

Bütün başarı kozlarına sahip olduğunu sandığı bir sırada Fenerliler, bir kez daha can korkusuyla silkindiler, Papa Eftim'e karşı, daha önceleri yaptıkları gibi bir dava açtılar. Tebliğ, Papa Eftim'i çok şaşırttı. İşte o zaman, bu eski Bizans döllerinin do-

kuz canlı olduğunu anladı. Sırtları yere geldikçe yeniden canlanıyor, saldırıya geçiyorlardı. Mitolojinin ölümsüz kahramanı gibiydiler. Her türlü kötü davranışlarından sonra bir kez ölüyor, sırtüstü toprağa düşünce, yenilginin, ölümün has yatağı olan toprak, onlara ölümsüzlük aşısı yapıyor, onları bir kez daha iki ayak üstüne dikiyordu.

Fenerliler, Mahkeme'ye başvurarak, Eftim'e karşı işgal davası açmışlardı. Onun ele geçirdiği Galata Kiliselerini boşaltmasını istiyorlardı.

Ancak, ölümsüz karacübbeliler, bu davadan umdukları gibi bir sonuç alamadılar. Mahkeme, ortada kanunsuz fuzuli bir işgal olayı olmadığına, karar verdi. Papa Eftim'in üzerinde mütevelli sıfatıyla yetkisi bulunduğu anlaşılmış, böyle bir kişinin Kilise'nin yönetimini üzerine alabileceğine, karar verilmişti.

Fener'in ölümsüz kara güçleri, mahkemeyi yitirince, yine eski zorbalıkla sonuç alma girişimlerini ele aldılar. Taşlı, sopalı, bıçaklı palikaryalar, Panaiya Kilisesi'ne gecenin karanlıklarında saldırılar yapmaya başladılar. Papa Eftim, bunları beklediğinden, örgütlenmiş olan gözü pek adamlarını pusuda bulunduruyordu. Fenerli militanların saldırıcıları, birkaç kez iyi bir sopa yiyerek püskürtülünce bundan bir sonuç alamayacaklarını anladılar. Ancak, Galata'nın göbeğindeki Panaiya Kilisesi'nin yöresi, zamanlı zamansız tehlikeler yaratan netameli bir yer oldu. Patrikhane'nin militanları Kiliselerde, evlerde ve sokaklarda Türk Ortodokslarıyla Eftim üstüne yakası açılmamış sövüntüler savuruyorlardı. Ancak, bunlar, Patrikhane'nin onurunu düşürmekten başka bir işe yaramıyor, kendilerine eğilimli Ortodoksları da tiksindiriyorlardı. Patrikhane'ye eğilimli olup da bu çirkin davranışlar yüzünden Papa Eftim'in vaazlarına gelen Ortodokslar, Fenerliler üstüne hiç de kötü sözler dinlemiyorlardı. Papa Eftim, salt yollarını şaşırmış olan o din adamlarını doğru yola getirsin diye Tanrı'ya yalvarıyor, gerçek bir din adamının yumuşaklığı ve tatlılığıyla konuşuyordu. Papa Eftim'in bu insancıl sevgiyle dopdolu öğütleri, konuşmaları, yüreklerden düşmanlıkları ve tiksintileri siliyordu. Artık, bütün Ortodoks Toplumu, Papa Eftim'e her sürtünüp

geçenin türlü iyilikler gördüğünü öğrenmişti. Rum azınlığınca hiç de sevimli bir inanış olmayan Eftim'in güttüğü dava, şimdi, gittikçe onlara daha inanılır, daha sevimli görünüyordu. Papa Eftim'den yana olanların sayısı her gün biraz daha artıyordu. Öyle bir zaman geldi ki ondan yana olanların sayısı gözle görülür biçimde artmaya, bunu anlayan Fenerliler de daha çekingen, daha terbiyeli olmaya başladılar. Artık, sokakta ve evlerde rastgele topluluklarda, Papa Eftim'e karşı harcanan çirkin sözler işitilmez olmuştu. İstanbul'daki Rum basını da artık, Eftim üstüne uluorta yayın yapmayarak yansız gözlemciler gibi davranıyordu.

Gazeteler, şimdi, daha çok Türk Ortodoksluğu ve Rum Ortodoksluğu üstüne yazılar, incelemeler döşeniyor, bunların arasındaki ayrımları açıklamaya çalışıyorlardı.

Rum basınının vardığı sonuç şu oluyordu:

Türkiye Rumları, Papa Eftim doktriniyle Türkleştirilmek isteniyordu.

Demek ki işler şimdi tersine dönmüştü. Şimdiye dek hep Yunanlılaştırılmak istenenler, Papa Eftim'in broşürlerinde sık sık yazdığı gibi, hep, Hıristiyan Türkler olmuştu. Papa Eftim'in arkasındaki bütün Hıristiyan Türkler, çok uzun yıllar, Patrikhane'nin aracılığıyla Yunanlılaştırılmaya zorlanmıştı. Bunları deşip duran Rum basını, başı örtülü Megalo İdea yapmaktan başka bir şey yapmıyordu. Hele, kimi Rum aydınları, Papa Eftim'in, Rumları Türkleştirmeye çalıştığını açıktan açığa söyler, yayar olmuşlardı.

ŞEYH SAİT AYAKLANDI

«Mutlu devrimimize karşı düşün ve duygu taşıyanları aydınlatmak ve bilgi sahibi kılmak, aydınlara düşen ulusal görevlerin en önemlisi ve en birincisidir.»

Mustafa Kemal.

13 Şubat 1925, Cuma günü sabahıydı. Piran Köyü'ne doğru büyücek bir atlı kafilesi ilerliyordu. Atların nallarından çıkan gürültü, yöredeki ıssızlığı dövüyordu. Bütün atlılar, doğu insanlarına özgü biçimde giyinmiş, kuşanmıştı. Üstleri başları da oraların en iyi giyimlerindendi. Hiç konuşmadan ilerleyen bu kafilenin başında, kınalı sakalı göbeğine inen, gözlerine sürme çekilmiş, başındaki yeşil takkeye ak bir sarık sarılmış, iriyarı, dinç görünüşlü, sert bakışlı, yetmişlik bir adam bulunmaktaydı. Başındaki yeşil takke adamın Şeyh olduğunu gösteriyordu. Bu, Şeyh Sait'ti. Piran'da oturan kardeşi Abdürrahim'e konukluğa gidiyordu. Biraz sonra da başlarında kardeşi Abdürrahim'in bulunduğu köy kalabalığı, onlara karşıcı çıktı.

Şeyh Sait'le adamları, Piran Köyü'nde bir kale gibi yükselen kardeşinin evine yerleşti. Köyde tuhaf bir durum vardı. Şeyh Sait'in böyle kalabalık adamlarıyla gelip buraya yerleşmesi, önemli günlerde yaşandığı kuşkusunu veriyordu. Nasturi Ayaklanışı'ndan sonra, Cafer Tayyar Paşa'nın, Doğu'yla Güney'de yıldırıcı ordusuyla dolaşması, işleri yatıştıracağına, daha çok azdırmış gibiydi. Bütün bura halkı, her an yeni, büyük olayların çıkmasını bekliyor gibiydi. Bundan dolayı da yerlere gömdüğü silahları, kılıçları ve tabancaları ikide bir çıkarıp yokluyor, yağlıyor, sürekli bir ruh gerginliği içinde yaşıyordu. Halkın bütün umudu, güney sınırlarına yerleşmiş olan İngilizlerdeydi. Oradan yukarı doğru hep güzel haberler sızıyordu. Kürtçe konuşan bütün halkın gözleri, kulakları, büyük gerilim içinde, olacakları kollamaktaydı. Şeyh Sait'in böyle savaşa giden bir Osmanlı Padişahı gibi gelip

buraya yerleşmesi, hemen dört bir yana ulaklar gönderilip haberler salınması, beklenen günün geldiğini, halka anlatmış gibiydi.

Abdürrahim'in evinde kuzular kesilip kazanlar kaynadı. Çevre, kavrulmuş et kokularından geçilmez oldu. Konuklar, öğle yemeğine hazırlanıyordu ki Abdürrahim'le ağabeyinin ve adamlarının oturduğu geniş odaya bir Jandarma Teğmeni geldi. Şeyh Sait'e, şöyle dedi:

— Mahpusane kaçağı olup burada saklanan Mehmetoğlu Ahmet'in evine on mahpusane kaçağı daha gelip saklandı. Bunların teslimi için aracılık yapmanızı rica ederim! Arada kan dökülmesin. Dökülecek olan kardeş kanıdır.

Şeyh Sait, genç Subay'ı anlayışla dinledi. Sonra, kaçakların saklandıkları eve bir ulak göndererek hemen Teğmen'e teslim olmalarını bildirdi. Bu, elbette, bir buyruk değil; bir öğüttü.

Ancak, hükümlüler, teslim olamayacaklarını, bildirdiler. Şundan ki üçüzlü talâk ile (Talâkı selâse) ile ant içmişlerdi. Öyle ki teslim olacak olurlarsa, karıları kendilerinden boş düşecekti. Bu da son kerte önemliydi. Böyle boş düşmüş olan karılarını bir kez daha almaları gerektiğinde, başka bir erkeğin nikâhından geçtikten sonra alabileceklerdi.

Kaçakların teslim olmamaları üzerine, Jandarma Takımı evin çevresini sardı. Karşılıklı ateş başladı. Jandarma kuşağını yaran kaçaklar, dağların yolunu tuttular. Jandarmayı dağıtmayı kuran on kaçaktan ikisi evin içinde kalmış, öbür sekizi dışarıda pusu kurarak ateş açmış, jandarmayı iki ateş arasında bırakarak kaçırmışlardı.

On kaçağın, jandarmayı püskürterek kaçıp gitmesi, bütün köylülerle birlikte Şeyh Sait'le adamlarının da ayranını kabartmıştı. Hemen başına toplanan kalabalığa kalın, tehdit edici sesiyle şunları söyledi:

— Medreseler kapatıldı. Din ve Vakıflar Bakanlığı kaldırıldı; din okulları Eğitim Bakanlığı'na bağlandı. Gazetelerde birtakım dinsiz yazarlar, dini aşağılamaya, Peygamberimize dil uzatmaya cüret ediyorlar. Ben, bugün elimden gelse kendim dövüşmeye başlar ve dinin yükseltilmesine çabalarım.

Şeyh Sait'in arşivlere geçen bu sözleri, Piran'da halkı ayaklanışa kışkırttığı sırada söylediği sözlerin yanında, ebette, çocuk oyuncağı gibi kalmaktadır. Bir kez, Mehmet oğlu Ahmet'in evine saklanan kaçaklar, Şeyh Sait'in arkasında gezdirdiği savaşçılardan, fedailerden başka kişiler değildiler. Şeyh Sait, üç dört yıldır bütün anlamıyla ayaklanış durumundaydı. Gezdiği ve dolaştığı yerlerde, hep sistemli olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı silahlı bir ayaklanışın temellerini atıyordu. Onun Piran'a gelişi boşuna değildi. Hükümetin, kendisinin gezilerini, öğütlerini dikkatle izlediğini de biliyordu. Herhangi bir yerde kıstırılıp hazırlıksız savaşa zorlanmamak üzere en önemli noktalarda sürekli hazırlıklarda bulunuyordu. Kürt Sait'in mahpusane kaçkınlarından kurduğu Fedai Grubu, Jandarma Takımı'nı dağıtarak ıssız yerlere doğru çekilince, ilk iş olarak kendilerine katılan hazırlıklı kişilerle yöreyi birbirine bağlayan bütün telefon-telgraf tellerini kesti. Böylece, işin, kesinlikle ayaklanışa gittiği anlaşıldı.

Geçen yılki Nasturi Ayaklanışı'ndan beri kuşku altında bulunan, kuşku altında yaşayan, İstiklâl Mahkemesi'nce tanıklığa bile çağrılan Şeyh Sait, belanın gelmekte olduğunu görerek, çok uzaklardan, Londra'dan verilen işaret üzerine davranmış, alın, yazısını zorlamak kararını vermişti.

İşte, İngilizlerin hazırladığı ayaklanış, en sonra patlamıştı. Şeyh Sait, daha önce verilmiş karara göre, Genç (Bingöl) Vilayeti'nin merkezi olan Drahini'yi ele geçirmek üzere yola çıktı.

Şubat'ın, on üçüncü günü, ikindiüstü, atlılarıyla yola çıkan Şeyh Sait, yolda jandarmaları dağıtan mahkûmları da kafilesine katarak iki günlük bir yolculuktan sonra Genç Vilayeti'nin Piçar Bucağı'nın Hakik Köyü'ne vardı. Buraya biraz geççe ulaşmasının nedeni vardı: Ufak bir kafileyle yola çıkan Şeyh, yol boyunca, daha önceden sözleşmiş olduğu aşiretlerin savaşçılarını toplamaya başlamıştı: Para oğlu Ömer Ağa komutasında Butyanlılar, Fakih Hasan oğlu Abdülhamit'in Komutası'nda Mıstanlılar, Tavberli Molla Ahmet Komutası'nda Silvanlılar ona katılmışlardı.

Şeyh Sait, Hakik Köyü'ne girdiğinde, Komutası'nda bir silahlı ayaklanış kalabalığı vardı. Başıbozuk güçlerini burada di-

siplin altında bir asker birliği haline getirmek üzere davrandı. Komutanlarıyla danışmanlarını toplayarak bundan sonra yapılacak işler için ilk kararları aldı. İlk önemli iş olarak, Genç'in merkezi Drahini'yi ele geçirecek, oradaki çoğunluğu Kürt olan kırk jandarma, direnecek olursa, üzerine ateş açacaktı. Tutsaklara öğüt verilerek din yoluna girmeleri sağlanacaktı. Ayaklanıcılardan ölenler, şehit sayılacaktı. Direnirken ölen düşmanlar (Türk askeri) için şeriatça kısas ve diyet söz konusu olmayacaktı.

Şeyh Sait'in, her türlü silahla gereçlenmiş başıbozukları, on altı Şubat günü Drahini üstüne yürüdüler. Oraya varıncaya dek, daha önceden anlaşmış olan başka aşiretlerin atlıları ve yayaları da ayaklanıcılara birer birer katılarak, bu kalabalığı dağlardan inen korkunç, tehdit edici bir sele benzettiler. Çoğunun ellerinde eski zamandan kalmış kılıçlar, dolma tüfekler, Alman mavzerleri, Ruslardan kalma tüfekler, kamalar, bıçaklar ve saldırmalar parlıyordu. Hemen hepsi de düğüne gider gibi giyinmişti.

Birinci Dünya Savaşı'nda, Rus Orduları Başkomutanlığı, Türk Ordusu'nu daha çabuk saf dışı bırakabilme amacıyla, Türkiye'nin Doğu Bölgesi'ndeki Türk halkıyla koyun koyuna, barış içinde yaşayan Ermeni halkını Türk Ordusu'nu arkadan vurmak üzere örgütlendirerek sabotajlara başlatmışlardı. Bunun üzerine Alman-Türk Genelkurmay Başkanlığı da doğu halkının Kürt denen bölümünü Milis Taburları halinde örgütlendirip Ermeni sabotajcıların üzerine saldırttılar. İşte, ne olduysa, bu sırada oldu: Türk ve Kürt halkı Ermenileri, onlar da Türkleri kurşundan, kılıçtan, ateşten geçirdiler. Özellikle bu bölgede tarihin en kanlı dramlarından biri yer aldı.

İşte, bu örgütlendirilmiş Kürt milisleri, yeni bir bilince ulaşıp bunu korudular.

Ondokuzuncu Yüzyıl'ın sonlarında Çarlık Rusya'sı, gözünü Osmanlı İmparatorluğu'nun sıcak denizlerine, İstanbul'a dikmişti. Bundan dolayı, imparatorluğun içinde dayanak noktaları arıyordu. Bu noktalardan birini de bulmuştu. Bu, Türkiye sınırları içinde, özellikle doğuda yaşayan milyonlarca Ermeni'ydi. İleride

çıkacak bir savaşta kullanmak üzere bu barış içinde yaşayan insanları işlemeye, bunlara, Anadolu'yu sahiplenmek üzere bilinç vermeye çalıştı. Ararat Dağı'nın ardındaki Kafkasya'nın türlü ülkelerindeki Ermeni soyundan kalabalık gruplar, Türkiye'deki Ermenilerle zararlı ilişkiler kurdular. Bütün bu ilişkiler de Rus denetimindeydi. Bunu öğrenen İkinci Abdülhamit de doğudaki bu kalabalık Ermeni azınlığına karşı bir barikat aradı, buldu: Bu da yine o bölgede yaşayan milyonlarca Kürt'tü. İşte, Rusların desteklediği Ermeni azınlığının karşısına, Abdülhamit Kürtleri dikmeyi kafasına koyduktan sonra, Kürt Aşiretlerinin Beyleri İstanbul sokaklarında fink atmaya başladı. Aşiret Reislerinin Saray Paşası rütbesini alarak doğuda dolaşması, ora halkını canlandırdı. Gerek halk, gerekse Aşiret Reisleri, bir kişilik kazandılar. Buraların, Ermenilerden daha eski sahipleri olduklarına inandılar. Böylece, karşılarındaki Ermeni adlı Hıristiyan azınlığına karşı bilinçli bir düşmanlık beslemeye başladılar. Paşalık rütbesi alıp da İstanbul'da yerleşen bütün Aşiret Beylerinin çocukları, en iyi Türk okullarında, sonra Avrupa'da eğitim gördüler. Bu sırada, Türkiye üzerinde gözü olan Avrupa Devletlerinden kimisinin politika adamlarıyla ilişki kurdular. Artık, ayrı bir Kürt Devleti kurmak düşüncesi doğmuştu. Kürt aydınları, bundan böyle bunu gerçekleştirmenin yollarını arayacaklardı. Hele, Musul'da petrol yataklarının bulunması, bu yatakların doğu topraklarının altında ana kaynaklara sahip olduğu düşüncesi, bizim doğu halkımızı, Avrupalıların, özellikle İngilizlerin gözünde Tanrı'nın en sevgili kulları durumuna getirmişti. Bu halkı elde ederek, Kafkasya'daki Bakü petrollerinin ayaklarını ele geçirebilir, giderek Bakü petrollerinin yataklarını bile aşağıdan sızdırılan çokça petrol yüzünden kurutabilirlerdi. İkinci Dünya Savaşı'nda makineli savaş sisteminin çıkması yüzünden, petrol, yeni bir casuslar savaşına yol açmıştı. Bu savaş karmaşık bir biçimde bütün petrol sahibi ülkelerde sürüyordu.

Kürt Teali Derneği'nin Başkanı Vanlı Seyit Abdülkadir, İngiliz İstihbarat Örgütü'nün içinde doludizgin çalışıyordu. Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda Bedirhanilerin Malatya Bölgesi'nde baş-

latmak istedikleri Kürt Ayaklanışı, Mustafa Kemal'in, Sivas gibi yakın bir yerde bulunması dolayısıyla kolayca durdurulmuştu.

Kendisinin Sofi Abdülkadir Geylâni'nin soyundan geldiğini söyleyen Seyit Abdülkadir, Osmanlı Devleti'nin politika kasırgaları içinde pişip yetişmiş bir adamdı. İttihatçılar döneminde, Ayan Üyesi'ydi. Damat Ferit Kabinesi'nde, Devlet Şûrası Başkanı (Danıştay Başkanı) oldu. Şeyh Sait Ayaklanışı sırasında yetmiş yaşında olan bu adam, Kürt Bağımsızlık Komitesi Başkanı'ydı.

Anadolu'da Kurtuluş Savaşımız sürerken, Damat Ferit Hükümeti, İngilizlerin Büyük Ermenistan Projesi'ni destekliyor. Seyit Abdülkadir ise buna karşı duruyordu. Şundan ki onun Kürdistan Devleti'ni kurmak istediği Kürt halkıyla dolu bölge hep Büyük Ermenistan'a veriliyordu. Seyit Abdülkadir, bu tehlikeyi önlemek amacıyla doğuda özerk bir Kürdistan kurulması için Hürriyet ve İtilâf Partisi'yle bir antlaşma yapmaktan geri durmadı.

Yeni Türk Hükümeti kurulup da Cumhuriyet'i ilan edilince, yeni bir Kürdistan kurma projesi tehlikeye girdi. Yunanlıları denize döken Türk Ordusu'nun kahredici gücü dostun ve düşmanın gözünü yıldırmıştı. Bundan dolayı, Seyit Abdülkadir, örgütünü yeraltına indirdi. Güçlü Türk Ordusu'nun egemen olduğu Türkiye'de bile Kürt Devleti'ni kurmak üzere bütün güçleriyle çalışacaklardı. 1923 yılında, eski dağılmış Kürt Teali Derneği'nin yıkıntıları üstüne bir gizli dernek kuruldu. Seyit Abdülkadir, Ceranlı Hüsnan, Halit, Hacı Musa ve eski Mebuslardan Yusuf Ziya ile ailelerinden gizli bir Komite kurdu. Bunun amacı açıkça Kürdistan'ın bağımsızlığını kurtarmaktı.

İşte, Şeyh Sait'in meydana çıkması, bu Bağımsızlık Komitesi'nin güçlü üyesi, eski Mebus Yusuf Ziya'nın kılavuzluğuyla oldu. Hınıs'ta oturan Şeyh Sait, Bağımsızlık Komitesi'ne üye olarak alındı. Şeyh Sait, asıl, Paluluydu. Hınıs'ta göçmen olarak yaşıyordu.

Kürt Bağımsızlık Komitesi, Türkiye'nin büsbütün güçlenmesinden önce davranıp amacına ulaşmanın yolunu ararken, bunun İngilizlerden başkasıyla olamayacağına, karar verdi. Sonra,

İngiliz İstihbarat Örgütü ile ilişki kurmak üzere davrandılar. Ancak, *İntelligence Service* ile ilişki kurayım derken Türk İstihbaratı'nın kucağına düştüler.

Bağımsızlık Derneği'nin on çalışkan üyesi, Palu'lu Kör Sadi'ydi. Dernek, bu son kerte becerikli, zeki adamını, İngiliz gizli servisiyle ilişki kurmakla görevlendirdi. Bu ilişkiler 1924 sonlarında başladığı gibi, 1925 başlarında, ayaklanış başladıktan sonra da sürdü. Kör Sadi'nin ilişki kurduğu kişi «Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığı Doğu Bölümü Memurlarından Mr. Templeton»'du. Oysa, bu kişi Türk Polisi'nden Nizamettin'di. Nizamettin, Kör Sadi ile görüştükten sonra Hükümet'e verdiği raporda şunları yazıyordu:

«İngiltere, Kürt Emirliği'nin kurulmasını destekleyecek ve Emirliği komşu Hükümetlerin saldırısından koruyacaktır. 1926 ilkyazında başlayacak olan ayaklanışın ilk ereği Diyarbakır'ı ele geçirmek, Musul sınırında İngilizlerle ilişkiyi sağlamaktır. Kurulacak Kürt Emirliği'ne Akdeniz'de bir çıkış verilecektir. Emirliğin başına kesinlikle Seyit Abdülkadir getirilecek, Kabine'nin kurulması konusunda kendisine karışılmayacaktır. İngiltere, Emirliğin kuruluşuna dek Kürtlere gerekli silah, cephane ve parayı verecektir. Ancak, bunlar, Diyarbakır düştükten, Musul sınırında ilişki kurulduktan sonra verilmeye başlanacaktır. İlk taksit olarak, iki yüz elli bin altın verilecektir.»

Yalnız, Kör Sadi'nin istemleri arasında şunlar da vardı: İngilizler, Kürt Ayaklanışı sürdüğü sırada, batıdan Türkiye'ye girip İstanbul'u düşürecek, Anadolu'yu Ankara'ya karşı ayağa kaldıracaktı. Bu sırada Seyit Abdülkadir hep İstanbul'da bulunacak, Kurmay Kurulu'yla savaşı buradan yönetecekti. Türkiye, böyle çorba gibi karıştığı sırada, o da İstanbul'a eskiden beri yerleşmiş Kürtlerle şiddetli bir gericilik davranışına girişecekti. Bunda din öğesini kullanacaklar, bütün ayaklanışa katılan Kürtler, silahlı olacaklardı. İşin içine din girdiğinden bütün İstanbul'un Müslüman halkının da buna katılacağı umuluyordu.

Ayaklanıcılar, silahlı Kürt güçlerinin yönetiminde, Vilayeti, Kolordu'yu, Emniyet Müdürlüğü'nü basarak Hükümet'i ele geçireceklerdi. Kürtler'in zaten, kılıçlarıyla tabancaları vardı. İngilizler, bomba, tüfek ve altın para ile yardım edeceklerdi.

İstanbul, böylece ayaklanıcıların eline geçince, ayaklanış, hemen, Bursa, Konya ve İzmir'e yayılacak, Ankara, Şeyh Sait ile uğraşırken iki ateş arasında kalacaktı.

Cumhuriyet Hükümeti böylece ortadan kaldırılırken, İngilizler, hemen Vahidettin'i İstanbul'a getireceklerdi.

Elbette, bütün bu hazırlıklar, Türkiye'de bir karşıdevrimin yavaş yavaş, yola çıktığını gösteriyordu. Ankara'daki devrimcilerin, karşılarında yer alan en küçük olumsuz kıpırtıya bunca büyük önem vermelerinin nedeni, burada daha iyi anlaşılmaktadır.

Vahidettin'in kaçmadan çok önce ön ayak olarak kurdurduğu «Saltanatçılar Derneği», «Müdafaayı Hukuk» ve «Hilâfeti Kübra»'nın İcra Komitesi Bükreş'e sığınarak orada bir otelde, Hilâfet Kongresi, adı altında bir toplantı yapmıştı. Kongre, Mustafa Kemal'i Anadolu'ya geçiren eski İçişleri Bakanı Mehmet Ali'nin Başkanlığı'nda toplanmıştı. Bunlar, Türkiye'deki yardımcılarının aracılığıyla suikastlar yapacak, ayaklanışlar çıkararak dört başı bayındır bir karşıdevrim uğruna, ellerinden geleni arkalarına koymayacaklardı. Yalnız, kongreden önce Mehmet Ali, San Remo'ya sığınmış olan Vahidettin'e kongrenin yapılacağını bildirmeye gitmişti. Eski Padişah'la yapılan görüşmelerde, karşıdevrim başarıya ulaşınca kurulacak Kabine'nin taslağı bile hazırlanmıştı. Mehmet Ali Sadrazam (Başbakan), Kiraz Hamdi Paşa Harbiye Nazırı, Şair Rıza Tevfik (ki Sevrès Antlaşması'nı imzalamıştı) Maarif Nazırı, İtilâfçı Sabri Hoca da Şeyhülislâm olacaktı.

Kabine'nin kuruluşundan sonra, Vahidettin'in buyruğuyla Türkiye'ye dönen Hilâfetçiler, fabrika temsilcisi, müteahhit adları altında doludizgin çalışmaya koyulmuşlardı. «Diştul», diye Avusturya'da yapılan bir ilacın gezginci memurları, Hilâfetçi örgütün bastırdığı propaganda broşürlerini, bildirilerini rahatça ülke içinde yaymaktaydı. Bu sırada hocalar, hacılar da sözde ticaret amacıyla ülkeyi, vızır vızır dolaşıyor, karşıdevrim propagan-

dasında ötekilere yardımcı oluyorlardı. Bütün amaç, silahlı bir ayaklanmaydı. Bu karşıdevrim çalışmasını, doğrudan doğruya Vahidettin yönetiyordu. Birçok Şehzadeyle Yüz elliliklerin pek çoğu, San Remo'daki karşıdevrimcilerin başına canla başla yardım etmekteydi. San Remo-Kıbrıs-Musul-Halep arasında hızlı bir kurye trafiği sürüp gidiyordu.

Hilâfet Komitesi, hem Şeyh Sait'le hem de İstanbul'daki Abdülkadir'le anlaşmıştı. Karşıdevrimin Kurmay Başkanlığı, ayaklanışın yılını da belirlemişti, kesin olarak 1926'da başlayacaktı. Bu süre içinde askerce hazırlıkların bütünlenmesine çalışılacaktı. Ayaklanışın askerce yanını, Türkiye'den kaçmış olan Osmanlı Ordusu Komutanları yönetecekti.

Doğudaki Kürtler ayaklandırılıp doğudaki bütün Türk askerini o yana çektikten sonra, Sivas, Konya, Trabzon ve Adana yanları da ayaklandırılarak can korkusuyla dört bir yanda patlayan ayaklanışları bastırmak üzere, dağılan, parçalanan Cumhuriyet güçleri, bölük bölük tutsak edilecekti.

Karşıdevrim, böylece tasarlandıktan sonra, Türkiye'nin sınırları içinde, bu işi kimin patlatıp yürüteceği düşünülürken, ilk usa gelen ünlü zengin Nakşibendi Şeyhi, Şeyh Sait oldu.

Elazığ'ın Palu Kazası'nda doğup büyüyen Şeyh Sait, Nakşibendi Tarikatı'nın büyükleri arasına girdiği sırada bir yandan zengin olmuş, sayısız davarını Palu Kasabası'nın sınırları içinde yayacak otlak bulamaz duruma gelmişti. İşte, bu zorunluluk, onu buradan, zengin yeşil yaylaları bulunan Erzurum'un kazalarından Hınıs'a göç ettirmişti. Savşat Bucağı'nın otlakları, onun koyunlarını bir cennet yeşilliği güler yüzlülüğüyle karşıladı. Şeyh Sait, burada yetiştirdiği kalabalık sürüleri sürerek güneye götürüyor, Halep'te falan satıyordu. Böylece, Halep'i komşu kapısı yapan Şeyh Sait, oralarda da tanınmıştı. Vahidettin'in San Remo'da hazırladığı karşıdevrimin kuryeleriyle işte bu ticaret amacıyla sık sık indiği Arap kentlerinde görüşüp konuşmuş, anlaşmıştı. Şeyh Sait, bütün yaşamı boyunca hiç İstanbul'a gitmemişti.

Şeyh Sait, kendisi hiç İstanbul'a gitmemekle birlikte oğlu Ali Riza'yı oraya göndererek, orada ayaklanışın ayrıntıları üzerinde bilgi verip bilgi almıştı.

Şeyh Sait, Dersimli Zazalar soyundan geliyordu. Palulu Alissıpti'nin torunlarındandır. Dedesi, bir Nakşibendi Şeyhi'ydi. Ayaklanış bayrağını açtığında altmış yaşını aşkın olan Şeyh, ancak kırk yaşında görünmekteydi. Ancak sakallarının tellerinden çoğu ağarmıştı. Çok zengin bir sürü sahibi olduğundan, Hınıs'tan Halep'e dek geçtiği bütün yollarda halk onu tanıyor, sayıyordu. Konuşurken ağzını diş yerine dolduran altın kaplamalar şimşek çakıyordu. Apak bıyıklarının altında parlayan bu kromlar, onun yaşlılık yoksulluğuna bakmadan zengin bir kişi olduğunu gösteriyordu. Doğunun bütün Zaza Kürtleri, onu tanıyor, sayıyordu. Şeyh Sait, ayaklanışın başı olup da Piran Köyü'nden Bingöl yaylalarına doğru yürüyüşe başlayıncaya dek, yeryüzünde koyun sürülerinden başka sevdiği hiçbir şey yoktu. Türkiye'de İngilizlerin çil çil altınlarıyla örgütlenen karşıdevrim, onu da Kürtlerin başına geçirmek üzere rahat köşesinde gelip bulmuştu. Şeyh, bütün zenginliğinin kendisine verdiği büyük mutluluğu bir de Başkomutanlık ya da Devlet Başkanlığı ile süslemek düşlerine kapılarak kendisine önerilen görevi benimsedi. Şeyh Abdülkadir'le İngilizlerin dikte ettikleri parolaları söyleyerek, Türk toprakları üzerinde umutsuz bir serüvene atıldı.

Şeyh Sait, Genel Karargâhı'yla, Şubat'ın, on altıncı günü ikindiüstü Drahini'ye varıp orada yerleşti. Daha önce başta giden Şeyh Sait'le karargâhı geride kalmış, aşiretlerin oluşturduğu, örgütlendirdiği atlı kolları Drahini'ye varmış, saldırıya bile geçmişti. Ancak, gelen haberlerde Genç'in merkezinin dayandığı bildiriliyordu. Daha atlıları görünce kentin düşeceğini sanan Şeyh Sait, aldandığını anladı. Saldırıyı hızlandırmak için karargâhını alıp yine yürüyüşe geçti. Drahini'ye yarım saat çeken Kupar Köyü'ne vardığında, sevinçten ağzı kulaklarına varan ulaklar, kentin düştüğünü müjdelediler. Şeyh Sait, buna çok sevindi. İşler, çok iyi başlamıştı. Geceyi, Kupar'da geçirmeye karar verdi. Kavurmaların kokusu dört bir yanı sarmıştı. Bu gece burada güzel bir uyku çekip ertesi sabah vilayete şanlı onurlu girecekti. Ne var ki evdeki hesap, çarşıya uymadı. Ulaklar, çok kötü haberler getirdiler: Kent yağma edilmekteydi. Eğer Başkomutan vaktinde oraya yetişmezse, iş işten geçmiş olacaktı. Şeyh Sait, yağ-

madan irkildi. Ele geçirilen her kent yağma edilecek olursa, ayaklanış geri tepebilir, bütün kentler, kendilerini savunmak kaygısına düşerek onlara karşı gelirdi. Hangi, kendini bilmezler yapmaktaydı bu işi?

Şeyh Sait gece yarısına doğru, karargâhıyla Drahini'ye girdi. Doğruca, Ziraat Bankası'na gitti. Son kuruşuna dek bütün parayı ganimet olarak aldı. Daha önce, adamları, mal sandığını son kuruşuna dek soymuşlardı.

Başkomutan, banka sandığıyla birlikte Yusuf Ağa'nın evine gitti. Gecenin geri kalan saatlerini orada tavşan uykusuyla geçirdi. Sabahleyin bütün kentin halkını Hükümet Meydanı'na toplayarak, dinin elden gittiği üstüne kendisine ezberletilen teraneleri okudu. Halk, bunları yarı şaşkınlık, yarı korkuyla dinledi.

Bundan sonra, eski Müftü Daiberli Hacı İlyas'ı Müftülüğe, Molla Hüsnü'yü de İnzibat Memurluğu'na atadı. Eski Müftü, Başkomutan kente girerken onu karşılamış, tuttuğu yolun hak olduğunu söyleyerek, onu kutlamıştı.

Başkomutan Şeyh Sait, atadığı İnzibat Memuru'na, yirmi jandarma bulup göreve almasını buyurdu. Sonra, vilayetteki iki genç Jandarma Subayı'nı görevden uzaklaştırarak serbest bıraktı. Bunlardan birinin adı Mihri'ydi. İkisinin rütbesi de Teğmen'di. Şube Reisi olan Binbaşı ile Vali'yi vilayette gözetim altına aldı. Bu sırada, Şeyh Sait'in adamları arasında iki de Jandarma Subayı vardı. Şeyh, başarıya ulaştığında onlara yüksek görevler vermeye söz vermişti. Bu iki Jandarma Subayı Drahini'nin Jandarma kadrosundaki yüksek rütbeli kişilerdi. Bunlar önceden Şeyh Sait'in kalabalık atlı yığınlarıyla Drahini üstüne gelmekte olduğunu, biliyorlardı. Düşünceleri kötü olduğundan hiçbir tedbir almamış, aldırmamışlardı. Üstelik de Kürt Başkomutan'ın Komutası'na girmişlerdi.

Çapakçur'da Öğretmen Mehmet Zeki, ayaklanışın ilk izlerini görmüş, bunu telgrafla İçişleri Bakanlığı'na bildirmişti. İçişleri Bakanlığı da bu telgrafı Genç Vilayeti'ne göndererek araştırma yapılmasını istemişti. Genç Valisi ise işi Çapakçur Kaymakamı'na bildirmiş, araştırma yapmasını buyurmuştu. Kaymakam, öğretmenin iftira ettiğini yazarak şunları bildirmişti: Bu öğret-

men görevini kötüye kullanmış, kendisine satılmak üzere emanet edilen okul kitaplarını aşırı fiatla satarak zimmetine yirmi beş lira geçirmişti.

Ancak, Kaymakam'ın bu sudan görünen yanıtı, Vali'yi doyurmamıştı. Yüzbaşı Ali Avni'yi bu işe koşarak ihbarı bir de bu yoldan araştırmıştı. Yüzbaşı Ali Avni'nin yaptığı araştırma sonucunda, Öğretmen Mehmet Zeki suçlu görülerek zimmet suçu ile Bağdatlı Ali Riza'nın Yargıçlık ettiği Çapakçur Mahkemesi'ne verilmişti.

İşin büsbütün sarpa sardığını gören zavallı öğretmen, cebindeki son meteliğiyle İçişleri Bakanlığı'na bir telgraf daha döşenmişti. Son durumla ihbar yüzünden uğradığı haksız baskıları anlatmıştı. İçişleri Bakanı, zavallı öğretmenin bu acıklı yakınışını da kulak arkasına attığından Mehmet Zeki, tehlikeli zimmet suçuyla hapse atılmıştı.

Oysa, Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi, Şeyh Sait'in oğlu Ali Riza'yı daha önce Çapakçur'a çağırmış, kazanın bütün savunmasını, askerce gücünü yazılı olarak ona vermişti. Zavallı Öğretmen Mehmet Zeki üstüne araştırma yapılması da bu Kaymakam'a verilmişti. Sonra, ikinci araştırmayı yapan Jandarma Komutanı Yüzbaşı Ali Avni de Drahini'ye giren Kürt Başkomutan'ın yanına çalışmak isteğiyle giren adamdı.

Bağdatlı Yargıç Ali Riza da, Şeyh Sait'in yaptığı ayaklanışın hayranlarındandı. Daha ilk anda, onu, gazvelerini yapmak üzere kendi dinine ilk giren mücahitleri alarak çetin yollara düşen Muhammed'e benzetiyordu. Halk, ondan, bu ayaklanış için bir şeyler sorduğunda, «Kendisinden başarı beklenebilir,» diye yanıtlar vermiş, halkın direnme gücünü kırmıştı. Kendisi Arap'tı.

Öğretmen Mehmet Zeki'den başka bir kişi daha, Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Mebuslarından Hamdi de 1924'de Ankara'ya çok önemli ihbarlarda bulunmuş, gözüne çarpan ayaklanış hazırlıklarını, Bucak Müdürü Tayyip'in Şeyh Sait'le ayaklanış hazırlıkları üstüne mektuplaştığını, bu bölgede İngiliz parmağının oynadığını, bildirmişti. İçişleri Bakanlığı bunun araştırılmasını da aynı Vali'den istemişti. Yine aynı Yüzbaşı Ali Avni, Vali'ce, işin

araştırılmasıyla görevlendirilmişti. Yapılan araştırma sonucunda Ankara'ya gönderilen raporda, İkinci Büyük Millet Meclisi'ne Mebus seçilmeyen Hamdi'nin, Bucak Müdürü Tayyip'e iftira ederek hırsını dindirmeye çalıştığı, bildirilmişti. Yine Bucak Müdürlerinden Hükümet'e bağlı bir adamcağız, Vali'ye ayaklanış üstüne gizli bilgi vermişti. Vali, bunu da kulak arkasına atmıştı. O gün Bucak Müdürü Tevfik'in Vali'ye ayaklanış hazırlıkları üstüne verdiği gizli rapor da hasır altı edilmişti.

Ayaklanıcıların ünlü elebaşılarından Fakih Hasan, bir gün, birçok memurun önünde Vali'ye şöyle demişti:

— Hamdi ile Öğretmen Zeki'nin ihbarlarını yabana atma. Yönetim değişecektir, Vali Bey! Şimdiden namaz kılmaya, oruç tutmaya başlamalısın!

Vali, bu sözleri, gülümseyişle karşılamaktan başka bir şey yapmamıştı.

Şeyh Sait'in Başkomutanlığı'nda binlerce kişilik, atlı, yayan ayaklanıcı yığınları, naralar atarak Drahini'ye saldırdığı sırada, Vali Elazığ'a şöyle bir telgraf çekti.

«Ayaklanış, mahallidir.»

Kente giren ayaklanıcılar, yağmaya başladığında, Vali hasta olduğunu söyleyerek yatağına girdi. Bu adam, bütün anlamıyla bir fosildi. Bab-ı Âli kalemlerinde on dokuz yıl dirsek çürütmüştü. Üç yıl Ertuğrul Mutasarrıflığı etmiş, buradan uzaklaştırılmış, üç yıl boşta oturmuş, sonra, cephede çarpışmaktan kurtulmak üzere, öncekilerden daha aşağı bir memurluğa atanmayı yeğ görmüştü. Bunları da şimdiye dek hep böbürlenir gibi sırası geldikçe anlatıp durmuştu. Şeyh Sait komutasındaki her an büyüyen insan seli, Drahini üzerine yürürken bu Valicik, bir uzak görüşlülük örneği vermek üzere, mal sandığından üç aylık avans, maaş çekmiş, yatağına öylece girmişti.

Şeyh Sait'le ayaklanıcılar, üç gün iki gece Drahini'de kalarak hem kendilerine çekidüzen vermeye, hem de bundan sonra yapılacak «harekât»ın planlarını yapmaya çalıştılar. Çan Şeyhlerinden İbrahim'le Hasan, sonra yöredeki bütün Beyler, Çapakçur'un ele geçirilmesiyle görevlendirildiler. Ayrıca, Çapakçur

halkına ulaklar gönderilerek, hiç kimsenin karşı koymaması için direktif verildi. İş, bununla da kalmadı. Şeyh Sait, kurargâhındaki yakın adamlarından Şeyh Şerif'i, Aşiret adamlarıyla Çapakçur Bölgesine gönderdi. Şeyh Şerif, bu cephenin Komutanlığı'na atandı. Çapakçur Ayaklanışı'nın büyük önemi şuradaydı ki Elazığ'a varmak üzere buranın alınması gerekiyordu. Mustafa Kemal askerinin yardımına koşmaması için, Gazik Geçitleri tutulacaktı. Göynük ağalarına Çapakçur Boğazı'nın tutulması buyruğu verildi. Çan Beylerine, ek görev olarak Kiğı Boğazı'nın savunması verildi. Muş Cephesi'ne Melikanlı Şeyh Abdullah atandı. Erzurum'la Muş yönünden gelecek Mustafa Kemal askerlerinin yolunu kesecekti.

Şeyh Sait, gözlerini Diyarbakır'a dikmişti. Diyarbakır, bu ayaklanışın en büyük ereğiydi. Orayı ele geçirmekle bütün doğudaki Mustafa Kemal otoritesi yıkılmış olacaktı. Diyarbakır'ın düşmesi, Mustafa Kemal Ordusu'nun da moralini kıracaktı. Bu yüzden bu en önemli ereğe Şeyh Sait salt kendisi yürüyecekti.

Ayaklanıcıların Kurmay Kurulu, şimdilik bundan ötesi için karar verecek durumda değildi. Ancak, Diyarbakır alındıktan sonra, yeni erekler için yeni kararlar verilecekti.

Şeyh Sait, Drahini'de yeni saldırı hazırlıklarıyla oyalandığı bu sırada Kupar Aşiretleri de Hacı Sadık, Şerifoğlu Hacı Selim Ağa Komutalarındaki silahlılarıyla ona katıldılar.

Şeyh Sait'in acelesi vardı: Mustafa Kemal askeri toparlanıp yetişinceye dek en önemli kaleleri düşürmek istiyordu. Mustafa Kemal askeri tehlikeli bir askerdi. O gelmeden kalelere yerleşti mi artık çokça korkulmazdı. Yoksa, Mustafa Kemal askeri onları yollarda kıstırsa, makineli tüfekleri, toplarıyla epeyce canlarını yakabilirdi.

Şeyh Sait, böyle düşünerek 1925 yılının 19 Şubat günü akşamı ayaklanıcı yığınlarıyla Diyarbakır yönünde yola çıktı. Bu yürüyüşün ilk ereği Lice Kasabası'ydı. Şeyh Sait yolda, gidiş yönündeki Hani Bucağı'nın, sonra bu bucaktan ayaklanıcılara katılan Hanili Mustafa, eski Müftü Salih Komutası'ndaki Hanili köylüler, Servi köylüler, yöredeki köylülerce ele geçirildiğini

öğrendi. Hani Bucak Müdürü'yle Telgraf Memuru, Şeyh Sait'in buyruğuyla Drahini'ye gönderildi.

Şeyh Sait'in ayaklanıcılarını Lice'ye bir buçuk saat çeken Telek Köyü'nde Liceli Mehmet Şerif Hoca karşıladı. Onlara bu gece kasabaya girmemelerini, yoksa boş yere çok kan dökülebileceğini, söyledi. Şeyh Sait, bunun üzerine Telek'de ordugâh kurdu. Sonra, Hoca'ya ayaklanış amacını halka anlatması direktifini vererek, onu geri gönderdi. Gece yarısı, Lice eşrafından otuz altı kişi, Şeyh Sait'in yanına geldi. Bir Danışma Meclisi kurarak söyleştiler. Uzun tartışmalardan sonra, ayaklanıcı ordusunun Lice'ye girmemesine, karar verildi. Bu sırada Şeyh Sait'in kardeşinden bir muştu geldi: Serdi Köyü'nden Şeyh Mehmet, ayaklanıcılar üzerine gönderilen bir Alay Mustafa Kemal askerini yine geldikleri Diyarbakır'a doğru sürmüştü. Bu haber, ordugâhta çılgınca naraların atılmasına yol açtı. Dişinden tırnağına silahlı Mustafa Kemal askeri de demek ki yenilebilirdi. Kurmay Kurulu, bütün güçlerle hemen bozguna uğratılıp kaçırılan Mustafa Kemal Alayı'nı arkadan çevirip bütün iflahını kesmek üzere yürüyüşe geçilmesi kararını verdi. Zaferin ucu, Tanrı'nın izniyle görünmüştü. Bu, ilk avı sağ-ölü ele geçirmek üzere şimşek gibi davranan ayaklanıcılar, Karaz, Mehmetyan, Tepecik, Havril ve Şaklat gibi stratejik noktaları tutmaya seğirttiler.

Şeyh Sait, Şubat'ın, yirmi birinci günü, Lice'nin güneyindeki Hezan Köyü'ne vardı. Bu sırada Şeyh Sait'in ulakları ona, piyade, atlı ve topçu birliklerinden oluşan Mustafa Kemal Askeri'nin Lice Kasabası'na yaklaştığını bildirdiler. Bu güçlerin önünde bir savunma hattı kurabilmek üzere yukarıda adları sayılan yerlerin kesinlikle tutulması buyruğunu veren Şeyh Sait, büyük bir yürek çarpıntısıyla serüvenin gerisini beklemeye başladı.

21 Şubat günü güneş doğarken, ayaklanıcılar, Lice üstüne yürüyen Alay'ın yolunu keserek üzerine atıldılar. Çatışma, öğleye dek sürdü. Elli Mustafa Kemal askerini tutsak eden ayaklanıcılar, biraz da ganimet olarak tüfek ve cephane alarak, Alay'ı geri püskürttüler. Burada kazandığı küçük başarıyı gölgeleyecek ilk olumsuz haberler, Şeyh Sait'i gecelediği Hani Köyü'nde gelip buldu: Piran, Mustafa Kemalci Milis Güçlerince geri alınmıştı.

Piran ayaklanıcılarının Komutan'ı vurularak öldürülmüştü. Hani Köyü de Mustafa Kemalcilerin eline geçmişti. Buraya girenler de Türklerin milis güçleriydi. Piran'ı geri alan Hacı Halit'le Hacı Akif Beyler, Şeyh Sait'in hemen gelip kendilerine teslim olmasını istiyorlardı. Bu arada gelen başka bir haber de Ayaklanıcı Başkomutanı'nın canını sıkmıştı: Daha önce, Kis Ovası'yla Hezan'dan geri püskürtülen Piyade Alayı, Hani yöresindeki Pendar Köyü'nde mevziiye girmiş, yine savaş durumu almıştı.

Ayaklanıcı Başkomutanı için en tehlikeli şey, Drahini ile Ayaklanıcı Ordu'nun bağlantısının kesilmesiydi. Bu tehlikeyi ön plana alan Şeyh Sait, Kurmay Kurulu'yla tartıştıktan sonra, 22/23 Şubat gecesi soğuk ve karlı bir havada, güçlerini Hani yöresindeki pusuda bekleyen Mustafa Kemal Askerinin üstüne yürüttü. Sabahleyin tanyeri atarken çatışma başladı. Akşama dek süren savaş sonunda, Mustafa Kemal Askeri bir batarya topla mermilerini köyde bırakıp Diyarbakır yönünde çekilmeye başladı. Cephaneleri bitince burada hepsi tutsak edilebilirdi. Bu yüzden üslerine yaklaşmayı daha uygun bulmuşlardı. Geceleyin ayaklanıcı öncüleri, sabahleyin de Şeyh Sait'le karargâhı Hani'ye girdi.

Köye girdiği anda da kendisini heyecana düşüren bir kötü haber aldı: Kaban yöresine Yarbay Cemil Komutası'nda bir Atlı Alayı yetişmişti. O bölgenin kurtlarından olan Şeyh Sait'le buyruğundaki Komutanlar, hemen bir tuzak hazırladılar. Bütün Atlı Alayı'nı pusuya düşürerek tutsak aldılar. Alınan tutsaklar, Drahini'ye gönderildi.

Anadolu'nun Gücük denen korkunç ayı Şubat, doğunun bütün dağlarını, tepelerini, ovalarını, köylerini, kentlerini kalın bir kar örtüsü altında bırakınca Şeyh Sait, Ayaklanıcı Ordusu'nu köylere dağıtarak dinlenmeye bıraktı. Bu durgunluk, Şubat'ın, yirmi yedisine dek sürdü. Bu sırada Şeyh Sait, Diyarbakır'a doğru çekilen Piyade Alayı'nın, Alibayrak Köyü'nde yine mevziiye girerek savaş durumu aldığını öğrendi. Hemen, bu engeli ortadan kaldırmak üzere bütün güçlerini bu Alay'ın üstüne yürüttü. Ancak, Şeyh Sait, bu çatışmaya katılmayarak Piraliyan Köyü'nde kaldı. Bunun böyle olmasını ordunun komutasını ellerine almış

olan Şeyhler istemişlerdi. Alibayrak üzerine saldırıya geçen çok kalabalık ayaklanıcı güçleri, seksen kişilik Alay'ı mevziilerinden çıkarıp daha gerilere sürdüler. Bu kez, ayaklanıcı güçleri, Alibayrak'ta toplandılar.

Şeyh Sait, artık, bu köyden Diyarbakır üstüne yürüyecek, «Tanrı'nın izniyle» bir Mustafa Kemal Alayı'nı tutsak edip bir başka Alay'ı darmadağın eden Ayaklanıcı Ordusu'na daha büyük zaferlerin kapısını açtıracaktı. Artık, her önüne çıkacak Mustafa Kemal Askerini bu iki Alay'ın durumuna indireceğine inanıyor, bu yüzden de yürekliliği, morali, en yüksek noktasına çıkmış bulunuyordu. Ayaklanış başlayalı henüz dokuz gün olmuş, Mustafa Kemal Askeri onun kılına bile dokunamamıştı. Şeyh Sait, böyle ayranı kabarmış olarak, Diyarbakır üstüne «gaza» açmayı tasarlarken, öbür cephelerden gelen haberler de bu yürekliliği daha çok arttıracak durumdaydı:

Şeyh Şerif, Çapakçur'la Palu'yu aldıktan sonra, gittikçe kabaran güçleriyle şimdi Elazığ üstüne yürümeye başlamıştı. Şeyh Sait, biraz kıskançlıkla, biraz da sevinçle Şeyh Şerif'in başarılarını dinliyordu. En sonra, Elazığ Kenti'nin düştüğü haberi de gelince ordugâhta bir bayram havası yaşandı. Artık, İngilizlerin koruyuculuğunda büyük Kürt Devleti'nin kurulacağı günler dev adımlarıyla yaklaşıyordu. Hele Elazığ Kenti'nin düşüşü üstüne gelen ayrıntılı haberler, bütün ayaklanıcı komutanlarıyla birlikte askerleri de sevinçten uçuruyordu. Elazığ'ın düşüşü şöyle olmuştu: Genç ile Çapakçur'u ellerine geçiren ayaklanıcılar, yavaş, yavaş Palu'nun üstüne yürümüşlerdi. Ayaklanıcılar Murat Irmağı'nın batısına geçmesin diye bir Birlik gönderildi. Sonra, bu Birlik güçlendirildiyse de Şubat'ın, 23 üncü günü, saat dörtte Havik'de telgraf haberleşmesinin kesildiği, görüldü. Öğleyin saat on bire dek durum aydınlanmadı. Saat on iki sıralarında ayaklanıcıların Elazığ'a yirmi kilometre çeken bir yere vardıkları anlaşıldı. Burası Abusi Köyü idi. Bu haberi getiren de Elazığ Valisi Hilmi'nin oğluydu. Babası, onu otomobille keşfe göndermişti.

Bunun üzerine Elazığ Komutanı Osman, Harput'un doğusundaki Kaykara denen yerden Kesrik Köyü'ne dek uzanan sırt-

lara makineli tüfekler, toplar yerleştirdi. Katırlı Süvari Birliklerini burada mevziiye sokarak bekledi. Şeyh Sait güçleri, tanyeri atarken bu mevziilere saldırıya geçtiler. 24 Şubat sabahı, bu saldırı telefonla Elazığ'a bildirildi. Kentin içinden bile savaş bölgesindeki makineli tüfeklerle topların sesleri açıkça işitiliyordu. Katırlı Süvari Birlikleri ayaklanıcıların baskısına dayanamayarak yerlerini bırakıp geri çekildiler. Sonra, ayaklanıcıların, Elazığ cephaneliklerini soymaya başladıklarını işiten Vali Hilmi ile Komutan, otomobille oraya koştuklarında, bunu gözleriyle gördüler. Komutan Osman, askeriyle ayaklanıcıların üstüne atıldı. Onları, canını tehlikeye atarak oradan uzaklaştırabildi.

Sonra, otomobille kente dönen Vali ile Komutan, Beyyurdu'ndaki topçu mevziilerini denetlemeye gittiler. Oradan dürbünleriyle ayaklanıcıların iki koldan kent üzerine yürüdüklerini gördüler. Hulgu Köyü yolundan gelenler ayaklanıcıların büyük gövdesi, ova yolundan gelenlerse bunun ufak parçalarıydı. Sırtlara yerleştirilen toplar, büyük oğulları kümeleri gibi ilerleyenlerin üstüne yoğun bir ateş saçtı. Kalabalıklar, birdenbire dağıldı. Sağa sola kaçışarak darmadağın olduğu görülen ayaklanıcı yığınlarının pek az zaman sonra Beyyurdu sırtlarına çıktığını gören Vali Hilmi ile Komutan Osman, şaşkınlıktan küçük dillerini yuttular. Bunu nasıl başarmışlardı? Hele, Vali Hilmi ömrü oldukça bu bilmeceyi çözemeyecekti. Evet, otomobille kente dönmek üzere topçu mevziilerinden ancak üç yüz metre ayrılmış olan Vali ile Komutan, Katırlı Süvari erlerinin katırlarını başıboş bırakarak gerilere kaçıştıklarını gördüler. Topçu katırları, tepeye tırmanmış olan silahlı başıbozuk kalabalığı önünde ürkmüş sağa sola kaçışıyor, önüne gelene çifte atıyordu. Dağ köyü Huğu yolundan gelen ayaklanıcı kalabalığı ile ovadan gelen küçük kollar, artık önlerinin bomboş olduğunu görerek, naralarla koşarak, hiçbir korunmaya gerek görmeden ilerliyorlardı. Bir yandan da Vali'nin otomobilinin uzakta bir böcek gibi kaçan hayaline kurşun yağdırıyorlardı.

Ayaklanıcıların yoğun mermileri önünden güçlükle kaçan Vali ile Komutan, kentin doğusundaki kışla alanına vardılar. Ko-

mutan Osman, burada bir savunma hattı kurmak istediyse de ne bir tek asker, ne de daha önce ayaklanıcılara karşı savaşmak üzere ondan silah ve cephane alan sivil halktan bir tek milis bulabildi. Kentin bütün halkıyla eşrafı yitiklere karışmış, deliğe deşiğe girmişti. Savunma hattını, bu kez, kentin batısında kurmak isteyen Komutan'la Vali, bunu da başaramadılar. Bütün olanaksızlıklar kentte cirit atıyordu. Bunu gören Vali ile Komutan, ellerinde ve avuçlarında kalan son birkaç silahlı askerle bütün memurları, çoluk çocuklarını alarak Fırat üzerindeki İzoli Köprüsü'ne doğru yola çıktılar. Orada olsun, dar bir bölgede savunma olanağı arayacaklardı.

Hükümet, kenti bırakıp gidince, kollarını sallayarak oraya giren ayaklanıcılar, ilkin zenginlerin evlerini bir güzel yağmaladılar. Jandarma Dairesi'nin pencerelerini mermi yağmuruna tutarak içeri girdiler; bütün silahlarla cephaneyi yağmaladılar. Cezaevi'nin kapısını açarak bütün hükümlüleri başıboş bıraktılar. Adliye'ye girerek bütün defterleri, mahkeme evrakını dışarı çıkarıp Hükümet'in önünde törenle yaktılar. Hükümet Dairesi'ne girip buraya el koyan Şeyh Şerif, halkı toplayarak, bu ayaklanışı ayaklar altına alınan Müslümanlık diniyle Kur'an'ı azimüşşanı kurtarmak uğruna yaptıklarını anlattı. Kürt Bağımsızlığı falan gibi hiçbir tehlikeli laf etmedi. Gerek halka, gerekse onun malına hiç kimse el sürmeyecekti. Ne var ki Şeyh Şerif, burada nutuk çekerken, kentin bir ucunda yağma başlamıştı bile. Yakınıcılar gelip de Şeyh Şerif'e yakınınca Şeyh, yağmacılık yapan herkesin yakalanınca ipe çekileceğini tellâllarla bütün kente bildirdiyse de kırk yılda böyle bir fırsatı eline geçiren yeryüzünün en yoksul halklarından biri olan dağ köylüleri yağmayı sürdürdüler.

Kentin bütün mağazalarını, zengin evlerini yağmalayan ayaklanıcılar, yeni erek olan Malatya üstüne yürümek üzere hazırlık yapmaya başladılar. Ancak, oraya çok büyük insan yığınlarıyla gelmek için kentten de adam toplamak üzere tellâllar bağırtıp:

— Malatya üstüne gidiyoruz, Müslüman olan arkamızdan gelsin! diye halkı kışkırtmak istedilerse de onlara umdukları gibi kulak asan olmadı.

Ancak, din üstüne yapılan propaganda son kerte etkili oluyordu. Elazığ'ın yöre köylerinden kalkan birçok köylü yığınları, silahsız, kente doğru yürüyüşe geçmişlerdi. Amaçları, dinlerini kurtarmaya gelen Şeyhlerle adamlarını kutlamaktı. Hükümet'i dinsiz saydığından, halk, Hükümet adamlarının ayaklanıcılara karşı istediği yardıma omuz silkip geçiyordu. Ancak, kentte yapılan insafsızca yağmayla soygunlar, ilk kez onların yaptığı tehlikeli din propagandasının bayrağında yırtıklar ve delikler açtı.

Elazığ'a ilk giren Ayaklanıcı Grubu üç yüz kişiyi geçmiyordu. Bu küçük Ayaklanıcı Grubu, dev gibi bir ordu etkisi yapmış, koca kent, bunların önünde, el pençe divan durmuş, kollarını sallayarak içeri girmelerine göz yummuştu. Ancak, meydanı boş bulan eğitimsiz, ereksiz silahlı başı bozuklar, tadına doyulmaz bir yağma cennetinin balları arasına dalıvermişler, böylece de kentlileri uyarmışlardı, Subay evleri de yağmaya, aşağılanmaya uğrayan yerler arasındaydı. Başlangıçta Mehdi çıkmış gibi büyülenen halktan bir bölümü, özellikle burada oturan Bitlisli ailelerin erkekleri, silahlarını gizli yerlerden çıkarıp silahlanarak meydana atıldılar. Soygun tehlikesinin kendi kapılarını da çalmaya başladığını görerek silaha sarılan Bitlislilerin patlattığı tüfekler, Ayaklanıcı Gruplarının ağızlarının tadını yarıda bıraktı. Çapulu yarıda keserek savunmaya geçtiler. Pabucun pahalı olduğunu anlayan ayaklanıcıların karşısında şimdi, malın canın yongası olduğunu anlayan bir kent halkı örgütlenmeye başlamıştı. Birkaç yürekli Bitlislinin, beş-on silahlının yanında şimdi mallarını mülklerini, korumaya kararlı koca bir kent biçimlenmeye başlamıştı. Elazığlılar, yağmacıları kovmaya başlamışlardı.

Ancak, ayaklanış çok geniş bölgelere yayılmıştı. Muş Cephesi'ni tutmuş olan Şeyh Abdullah, vilayetin, öbür vilayetlerle bağlantısını kesmişti. Az zamanda Varto'ya girmiş, orada güçlerini derleyip toplayarak çok büyük bir lokma olan Erzurum üstüne yürümeye başlamıştı.

Ayaklanıcıların dışındaki bütün Türkiye'de büyük bir şaşkınlık egemendi. Güçlü Türk Ordusu'ndan henüz hiçbir ses çıkmıyordu. Ne olmuştu? Birkaç bin ayaklanıcının karşısında koskoca

Cumhuriyet Hükümeti'yle, batının azgın silahlı güçlerini yenmiş, darmadağın etmiş Türk Ordusu büyülenmiş, eli ayağı mı bağlanmıştı? Bütün Türkiye halkı heyecan ve kaygı içindeydi. Yağma, öldürme haberleri, kentlerden kentlere kara kanatlı kargalar gibi sürülerle uçuşarak yayılıyordu Hükümet, neden, susuyordu? Neden, davranmıyordu?

Bu kımıltısız günlerden yararlanan Şeyh Sait Komutası'ndaki ayaklanıcı yığınlarının çoğunluğunu Diyarbakır üstüne yürüttü. Kendisi ise Ergani'ye, Eğil'e yöneldi. Amacı, buradaki büyük insan, silahlı stoklarını ayaklandırmaktı. Buradaki ağalar, beyler ve şeyhler, henüz parmaklarını bile kımıldatmamışlardı. Düşündüğü gibi bu sapa bölgenin bütün silahlı stokları ayaklanıcı sürülerine katılmakta gecikmedi.

Şeyh Sait, Diyarbakır ele geçirilir geçirilmez oraya varıp Kürt Devleti'nin kuruluşunu dünyaya bildirecekti. Diyarbakır'ın çevresinde dost bölgeler yarattığına inanan ayaklanıcıların Başkomutanı, Şamaki'de bulunan Genel Karargâha yerleşti. Burada, uzunboylu hazırlık yapması, her gününü, her saatini değerlendirmesi gerekti. Diyarbakır'ın içinde kendinden yana olan bütün kişilere haber salarak Hükümet güçlerini geriden vurmak üzere tasarlanan bütün planları bildirdi. Kentin ünlü dört kapısından birden içeri dalınacaktı. Kente saldırıya hazırlanan ayaklanıcı güçlerinin doğru sayısı bilinememekle birlikte, üç-beş bin arasında olduğu sanılıyordu.

Mart'ın yedinci günü akşamüstü, Şeyh, en gözü pek güçlerini okullarla kışlaların bulunduğu kuzey yanından kente saldırttı. Hükümet Garnizonu, saldırıcıların üzerine çok yoğun bir ateş açtı. Hükümet Güçleri, Kuzey Kapısı'nı savunmaya çalışırken, Güney Kapısı'ndan da bir saldırı dalgası baş gösterdi. Kuzey bölgesindeki Hükümet güçleri, ayaklanıcıları surların dışında, güneyde ise surların arkasında mevziilenerek karşılamıştı.

Diyarbakır'ın içindeki Şeyh Sait yanlıları, daha zayıfça görünen güney kesiminde savaşa katılarak mevziilenmiş askerleri iki ateş arasında bıraktılar. İçerideki bozguncuların surlarda açtıkları lâğımlardan Şeyh Sait'in silahlıları içeri süzülmeye başlamıştı. Böylece iki ateş arasında kalan Ordu Birlikleri, tehlikeyi

ense köklerinde ölümün soğuk soluğu gibi duydukları sırada General Mürsel, Kuzey Cephesi'ni tutan atlılarından bir bölümünü dörtnalla Güney Cephesi'ne gönderdi. Bu kez, enselerinin kökünde atların kızgın soluklarını duyan içeri süzülmüş ayaklanıcılar iki ateş arasında kalarak ne yapacaklarını şaşırdılar.

Kuzey Cephesi'nde sımsıkı direnen Hükümet güçleri, ateşe atılırcasına üzerlerine koşan ayaklanıcı dalgalarını makineli tüfek ateşleriyle taramaktaydılar. Ayaklanıcılar, bu ateş kusan, yerini de bir türlü bırakmayan Hükümet Güçleri karşısında daha çok tutunamayarak çekildiler. Takvim, 8 Mart'ı gösteriyordu.

Doğan güneş, ayaklanıcı saflarının paniğini aydınlatıyordu.

Ordu, ayaklanıcıları surların içinden yürüttüğü savaşla kaçırmaya başlamıştı. Ordu Birliklerinin elindeki toplar, yoğun ve düzensiz yığınlar olarak saldıran ayaklanıcıları hallaç pamuğu gibi atıyordu.

Şeyh Sait, Piran'dan Bingöl'e doğru yola çıktığında, Hükümet, en büyük saldırı ereğinin Diyarbakır olacağını bilerek bu kentte güçlü bir düzen almıştı. Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Orbay'la Kolordu Komutanı, İzmir kahramanlarından Mürsel Paşa, türlü olasılıkları hesaplayarak deliği deşiği tıkamışlar, birlikleri, can alacak noktalara sımsıkı yerleştirmişlerdi. Halk, sokaklarda kaynaşıyor, büyük heyecan dalgaları halinde sağa sola akıp duruyordu. Bir ara Şeyh Sait'in, yani Mehdi'nin, Diyarbakır üstüne yürüdüğü söylentisi işitildi. Halkın heyecanı son kerteyi buldu. Ordu Birliklerinin gerilimi de arttıkça arttı. Kolordu Birliklerinin topçuları, dürbünlerin camlarına vuran ayaklanıcı yığınlarını uzaktan uzağa şavullarken, Hükümet, sokağa çıkma yasağı ile içlerinde Şeyh Sait'in binlerce yardımcısı olmak belkisi bulunan kalabalıkları evlerine tıktı. Sisli, puslu bir kış akşamı, şimdi ıssız caddelerde, sokaklarda yalnız başına sürükleniyordu. Saat yedide ilk toplarla birlikte, piyade tüfekleri ile makineli tüfekler, hep birden yoğun bir ateşe başlamıştı. Caddelerde ve sokaklarda yalnız subayların koşuştuğu görülüyordu. Komuta, General Mürsel'deydi.

Deminki yoğun silah sesleri, yine sürüp gitmekle birlikte, şimdi bunlara çok yoğun insan kalabalıklarının hep bir ağızdan attıkları savaş naraları da karışıyordu. Bu sırada en çok işitilen haykırış şuydu:

— Sallallah!

Saldırıcıların ilk tehlikeli saldırı dalgası, türlü silahların hep bir ağızdan kustuğu korkunç salvo karşısında kırılmıştı. Artsız aralıksız ateş kusan modern silahlar karşısında cepheden saldırıya kalkan yığınlar, kolayca biçilmiş, pabucun pahalı olduğunu görerek duraklamış, çekilmek zorunda kalmışlardı.

İşte, suskunluk sırasında Güney Mardin Kapısı'nda lâğımlardan Kale'nin içine sızan birçok kişi, Ordu Birliğini iki ateş arasında bırakmış, bunalımlı bir durum yaratmışsa da General Mürsel'in, atlı ihtiyatlarını dolu dizgin oraya sürmesi, tehlikenin ortadan kalkmasını sağlamıştı. Böylece de Diyarbakır, silahlanmış surlarıyla ayaklanışın karşısında dimdik duruyordu. Güneş doğarken Mardin Kapısı'ndan saldıran ayaklanıcılar, son kişiye dek püskürtülmüştü.

Kentin içinden katılanlarla lâğımlardan sızmış olan ayaklanıcılar, sabaha dek Ordu Birlikleriyle, sokaklarda, caddelerde boğuşmuşlardı. Kentin içinden ayaklanıcılara katılanların çok önemli sayıda olduğu, büyük tehlikeler yarattıkları, sabahleyin sokaklara çıkanların görgüleriyle anlaşılmıştı. Her yanda yüzlerce ayaklanıcı ölüsü yatmaktaydı.

Doğu Ayaklanışı, çok hızlı bir tempoyla gelişmeye başlamıştı. Bu yüzden de Hükümet, bunun kapsamı üstüne bir düşün edinememiş, bir karara varıncaya dek birkaç gün savsaklanmıştı. Türk kamuoyu ise olaydan büsbütün bilgisizdi. Ancak, 16 Şubat 1925'te, gazetelere şöyle bir bilgi verilmişti:

«Şubat'ın, on üçüncü günü, Ergani Kazası'nın Piran Köyü'nde Şeyh Sait Bediüzzaman'ın adamları ile jandarmalar arasında bir çatışma olmuştu. Olayı çıkaranlar, telgraf ve telefon tellerini kesmişlerdi. Yetişen Hükümet güçleri, olayı çıkaranları kaçırmıştı. Telefon ve telgraf telleri yine onarılmıştır. Saldırganların izlenmesi, yakalanması şiddetle buyurulmuştur.»

Bayağı bir eşkıya saldırısı olarak verilen bu bilgi, hemen hiç kimseyi ilgilendirmemişti. Bu, çok olağan bir şeydi. Her günkü işlerdendi. Gazetelerin böyle önemsemeyerek verdiği bilgi, halkı heyecanlandırmamak üzere düzenlenmiş, yapay bir gazete haberinden başka bir şey değildi.

Çoktan beri bu konuda kulağı dolu olan Hükümet, bunu doğru olarak değerlendirmiş, hemen davranmıştı.

16 Şubat günü yapılan Bakanlar Toplantısı'nda, İçişleri Bakanı durum üstüne ayrıntılı bilgi vermişti. Hükümet'in kesin görüşü, bunun doğuda her saat patlaması beklenen Kürt Ayaklanışı'ydı. Hükümet'in elinin altında bu konuda kabarık bir dosya bulunmaktaydı. Nasturi Ayaklanışı'nın başarısızlığa uğraması, İngilizlerin çoktan beri hazırladığı Kürt Ayaklanışı'nın patlamasını ivedileştirmişti. İçişleri Bakanı bunları anlattıktan sonra, olay yerine uçaklarla eldeki zabıta güçlerinin hemen gönderildiğini söylemişti. Yalnız, burada gazetelere yansıyacak haber biçimi yine kısıtlanmış, soruna kapanmış gözüyle bakıldığı söylenmiştir. Ancak, bütün Hükümet adamları, ayaklanışın başarıyla sürdüğünü, biliyordu. Sonra, yine bunlar, bu işte İngiliz parmağı olduğunu bildiklerini uluorta söylemekte de yarar görüyorlardı.

Küçümsenmeye çalışılan doğu olayında İngiliz parmağının bulunduğunun söylenmesi, İngilizlerin oyununa her zaman alışık olan usu başında halk yığınlarını düşündürmeye başladı. İngilizler, doğuda yeni bir savaş alanı açıyorlardı. Şu Türkiye'nin çilesi, hiç dolmayacak mıydı?

Sonra, ufacık eşkıya olayları için uçakların kullanıldığı nerede görülmüştü?

Şubat'ın, on sekizinci günü yapılan Meclis toplantısında bir mebus, bu işin aydınlanmasını isteyen bir önerge vermişti.

İçişleri Bakanı, bakalım ne dedi:

— Arkadaşlarımızdan birisi, Genç Olayı üstüne soru sordular. Genç'te Şeyh Sait adında bir eşkıya çıktı ortaya. Yanlılarıyla birlikte yörede yağmacılığa başladı. Ancak, Hükümetimizin ciddi tedbirleri sonucunda pek yakında büsbütün bastırılması beklenmektedir.

Hükümet sorumluları, sorunu küçümsemekle birlikte, yönetimcilik gereği küçük göstermeye çalışmayı sürdürüyordu. Ancak, işin ne büyük tehlikeler taşıdığını biricik bilen Cumhurbaşkanı'ydı. Ankara'da şu sırada kendini en iyi anlayacak olanın İsmet Paşa olduğunu anlamış, hemen, Ankara'ya dönmesini, buyurmuştu. Ancak, Heybeliada'da dinlenen İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönmesi de şöylece kamufle edilmekteydi:

«Hem biraz gezmiş olmak, hem de Hükümet, Meclis, Parti arkadaşlarıyla görüşmek» üzere.

İsmet Paşa, Şubat'ın, yirmisinde hemen Ankara'ya yollandı.

Şubat'ın, yirmi birinci günü de doğuda patlak veren şeyin bayağı bir eşkıya olayı olmayıp ayaklanış olduğu büyük manşetlerle gazetelerin birinci sayfalarında görüldü. Ancak, bunlarda da ayaklanıcıların direniş güçlerinin kırıldığı, bütünüyle kuşatılmış olan ayaklanıcıların pek yakında açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacakları, bu sırada Jandarma güçlerimizle kimi birliklerimizin bunları bozguna bile uğratmış olabileceği, üstüne belirsiz şeylerden söz ediliyordu. Sözde Şeyh Sait'le yüz elli kişilik atlısı, Genç Vilayeti'nde kuşatılmıştı!

Bu yalanları kıvırmak, elbette, yurt kaygısından ileri geliyordu. Hükümet, bu ayaklanış türünün çok tehlikeli ve önemli olduğunu yakından biliyordu.

21 Şubat günü, Ankara'ya varan İsmet Paşa'yı istasyonda başta Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Bakanlarla dostları karşıladı. Mustafa Kemal, onu arabasına alarak doğruca Çankaya'ya götürdü. Bir masanın başına geçip önlerine Türkiye haritasını açarak, eski günlerde olduğu gibi, kaşları çatık, yüzleri asık, düşünceli, sigara içerek durumu gözden geçirdiler. Öbür yanda, Bakanlar Kurulu da toplantıdaydı. Ayaklanışı bütün ağırlığıyla benimseyerek bunun bir ayak önce bastırılması uğruna düzen almaya çalışıyordu.

Şubat'ın, yirmi beşinci günü akşamı, Mustafa Kemal, Halk Partisi Genel Başkan Vekili İsmet Paşa, Başbakan Fethi Okyar, Meclis Başkanı Kâzım Paşa'yla Çankaya'da bir toplantı yaptı. Alınacak bütün genel tedbirler görüşüldü. Sonra, Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu'nu, kendi Başkanlığı'nda topladı.

Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na şu yazıyı gönderdiler:

«Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na!

Ergani Vilayeti'nin bir bölümünde Devlet'in silahlı güçlerine karşı oluşan ayaklanış, Diyarbakır, Elazığ ve Genç Vilayetlerine de geçmiş ve genişlemeye elverişli görünmüş olduğundan, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkari Vilayetleriyle Erzurum Vilayeti'ni de, Kiğı ve Hınıs Kazalarında bir ay süreyle Sıkıyönetim ilan edilmiştir. Anayasa'nın Seksen altıncı Maddesi gereğince keyfiyeti Yüksek Meclis'in onayına arz ederim!

Başbakan
Fethi Okyar.»

Doğu illerinde ilan edilen Sıkıyönetim gerek Türkiye gerekse dünya kamuoyunda büyük yankılar yaptı: Türkiye, demek, yeni bir kötü durumla karşı karşıyaydı. Artık, doğuda büyük ve önemli bir ayaklanışın patladığını hem Türkiye hem de dünya kamuoyları biliyordu. Bu durum, dünya kamuoyu için ilginçse de Türk kamuoyu için kaygı vericiydi: Yeni bir bağımsızlık savaşına mı giriyorduk? İngiliz emperyalistleri, Türkiye'nin doğusunda oturan Kürt halkının arkasına sinerek Türkiye'ye girmiş, şimdi, Kürt giynekleri giymiş olarak batıya doğru ilerleyecek, Türkiye'yi bir kez daha savaşla karşı karşıya bırakacaktı. Her kafadan bir ses çıkıyordu. Herkes, İngilizlere sövüp sayıyordu. Bu ulus, Türkiye'yi hiç kendi haline bırakmayacak mıydı?

Gazetelerin yazdıklarına göre, olay gericiliğe dayanan düşünüşlerle başlamıştı. Said-ül Kürdi, özellikle Hilâfet sorununu ele alarak bunun üstüne propaganda yapmaktaydı.

Cumhuriyet Gazetesi'nin Ankara muhabiri, ayaklanış üstüne ilginç bilgiler vermişti: Doğu vilayetlerindeki jandarmaların bir bölümü, Kürt olduklarından ırkdaşlarına silah çekmeyeceklerini söyleyerek ayaklanıcılara katılmıştı. Gazetecinin dediğine göre, ayaklanıcıların sayısı her gün biraz daha artıyordu. Bunun nedeni de etkili din, Hilâfet propagandası yapmalarıydı. Ayaklanıcıla-

rı Said-ül Kürdi, Öğretmen Fahri ve Nevres adlı biri yönetmekteydi. Ancak, Öğretmen Fahri, Diyarbakır'a saldırdıkları sırada öldürülmüştü. Fahri'nin ölümü, bir ara ayaklanıcıları şaşırtmış, sonra, komutayı ele alan Nevres, saldırının sürmesini sağlamıştı. Ayaklanıcıların büsbütün bozguna uğramamasını bu adam sağlamıştı.

23 Şubat günü, Hükümet aldığı tedbirleri, Halk Partisi Başkanlığı'na bildirdi. Grup Toplantısı'nda Genel Başkan Vekili İsmet Paşa söz aldı. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra eski rejim yanlılarıyla gericilerin alabildiğine propaganda yaparak örgütlenme olanaklarını anlattı. Doğuda patlak veren bu ayaklanış, er geç patlayacaktı. Bugün olmasaydı, yarın olacaktı.

İsmet Paşa, bundan dolayı bu olayı bir sürpriz saymıyordu. Şimdi, daha çok olacaklar üzerinde durmamız, düşmanların yaktıkları bu yeni ateşi bir ayak önce söndürmemiz gerekiyordu. Bütün tedbirler, Halk Partisi Hükümeti'nce alınmıştı. Gerektikçe daha yenileri de alınacak, bu ayaklanış ateşi kökünden söndürülecekti. Paşa, sözlerine en sonra bunları katmıştı:

— Bizim görevimiz, parti, olarak güvenmek ve bu gibi olaylara karşı şiddetle davranan ve davranacak olan Hükümet'e yardım etmektir!

Genel Başkan Vekili'nden sonra söz alan Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, şöyle dedi:

— (...) Dini aygıt edenler ve böylece kafaları karıştıranlar, en az, iki yıl kürek olmak, en ağırı, idam olmak üzere cezalandırılır.

Daha birçok hatip söz alarak din propagandasıyla ülkeyi karıştıranların en ağır cezalara çarptırılıp ortadan kaldırılmalarını istediler. Bunların arasında en şiddetli cezayı isteyen, Doktor Reşit Galip'ti. Toplantı sürdüğü sürece, Cumhurbaşkanı da bunu dikkatle izlemiş, böylece doğudaki olayın ülke ve rejim sorunu, en sonra yeniden var oluş, yok oluş sorunu olduğunu orada bulunanlara anlatmak istemişti.

Toplantı bitince, Cumhurbaşkanı, partinin ileri gelenleriyle özel bir toplantı daha yapıp uzun uzun görüşmüş, bu da olup bittikten sonra, yine toplanan Bakanlar Kurulu Toplantısı'na Baş-

kanlık etmişti. Bu toplantıda İsmet Paşa'yla Genel Kurmay İkinci Başkanı Kâzım Paşa (Özalp) da bulunmaktaydı.

24 Şubat, öğleden sonra, Meclis Genel Kurulu toplanarak Başbakan Fethi'nin şu konuşmasını dinledi:

— Devlet güçlerine karşı Genç Vilayeti'nde birtakım ayaklanıcılar, silahla ayaklandıklarından dolayı, gerek ayaklanış bölgesinde, gerekse yöredeki bölgelerde, Hükümet, Anayasa'nın bu konudaki maddesine dayanarak Sıkıyönetim ilan etmiş ve durumu yüksek Meclisinizin onayına sunmuştur. Sıkıyönetim ilanını gerektiren nedenler üstüne biraz açıklamada bulunayım: Geçen yıl Nasturi Harekâtı yapılırken kimi Subaylar, yabancı kışkırtmalarına kapılarak güneye doğru çekilmişlerdi. Kaçanlardan kimisi yakalanarak mahkemeye verilmişlerdi. Bunlarla ilgili bulunan Nakşibendi Şeyhlerinden Şeyh Sait adında bir kişi vardı. Bu adamın bu suçu işleyenlerle sıkı bir ilişkisi olduğu halde, kendisini suçlandırabilecek bir davranışı görülmediğinden, anlatımı, istinabe yoluyla alınmıştı. Bundan kuşkulanan Şeyh, sonradan Genç Vilayeti'nde bir dolaşma hareketi yapmış ve Hükümetçe muhalif tanınmış öğelerle sıkı bir ilişkiye girişmiştir. Bu sırada Piran'a da uğramış ve aynı akımları yaymaya çalışırken, önceki olayın içinde olup buyruğunda bulunan iki kaçağın jandarmalarımızca tutuklanmak istenmesi üzerine, Şeyh, buyruğundakilere, silah kullanma, komutunu vermiştir. Böylece, ayaklanış eylemce başlamıştır. Ancak, Şeyh Sait, bu devinime başlamadan önce, birisi Halep'de, öbürü İstanbul'da bulunan iki oğlunun Hınıs'a dönmelerini beklemiş ve bunların Halep'te ve İstanbul'da ilişki kurmaları belkisi olan kişilerden beklediği haberleri aldıktan sonra devinime başlamıştır.

Olay, Şubat'ın, on üçüncü günü olmuştur. Şeyh Sait devinime geçer geçmez, telgraf hatlarını tutmuş ve Hükümet'e karşı resmen ayaklandığını yöreye bildirmiştir. O gece hapishanelere saldırarak, jandarmalarımızı tutsak almıştır. Genç, Çapakçur, Hani ve Palu'da da Hükümet konaklarına saldırmış ve jandarmalarımız tutsak alınmıştır. Bunun üzerine, oranın kısa zamandan beri asker yöneticisi olup yörede bulunan Ordu Müfettişi Kâzım (Orbay) Komutası'ndaki birlikleri Kis Boğazı'ndan Lice'ye git-

mek üzere yola çıkarmış, ancak başaramayarak, Boğaz'ın güneyinde bir köyde konaklamak zorundu kalmıştır.

Öbür birlikler, Piran'dan Hani'ye yollanmak komutunu almışlardır. Bu birlikler, ayaklanıcıları bozguna uğratarak kaçırmışlardır. Ancak Hani'de bulunan birlik, bir gece ansızın: «Saliallahu Muhammet! Teslim! Teslim!» haykırışlarıyla köylünün saldırısına uğramıştır. Bir süre savunmadan sonra, içeriden ve dışarıdan ateş altında kalan birlik, çekilerek Hani'nin güneyinde bir köye gelebilmiştir. Böylece olayın önem ve ağırlık kazandığı, yörede bulunan birliklerle başka yararlanılabilir asker güçlerinin yardımıyla ayaklanışın bastırılmasını olağan göremeyen Hükümet, daha önemli güçler yollanmasını kararlaştırmış ve gereken tedbirleri almıştır.

(...) Seferberlik durumuna getirilecek büyük güçler ayaklanıcılara yakın zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin tedip ve tenkil sillesini indirecektir.

Efendiler! Ayaklanıcılar bu bölgeyi elde ettikten sonra dün Elazığ merkezine dek ilerlemişlerdir. Birliklerimiz, gece yarısından ertesi gün öğleye dek kahramanca direnmişlerse de her yandan yardım görerek güçlenen ayaklanıcılar karşısında, güneyde İzol Köprüsü'ne dek çekilmek zorunda kalmışlardır.

Şimdiye dek söylediklerim, ayaklanışın askerce niteliğini açıklar. Siyasetçe niteliğine gelince, ayaklanıcıların elindeki belgelerden yararlanmak isterim.

Bir mektuba göre, sanki, Türkiye Cumhuriyeti o bölgede sekiz yüz kişinin öldürülmesini buyurmuş ve bunların içinde Şeyh Sait de varmış. Bu haberi de para karşılığında elde etmiş. Bundan kurtulmak isteyerek önceden hazırladığı ayaklanışı yapmak zorunda kalmıştı. Bu ayaklanışı yapmaktan amacı da Şeriatı getirmekmiş.

Başka bir belge de Hilâfet'le Şeriat'ın, Abdülmecit'in oğullarından birine verilmesi istenmektedir.

Bundan başka, Diyarbakır'da ayaklanışla ilgili olduğu anlaşılan kimi kişilerin 19 Şubat'ta Hükümet Konağı yöresine bıraktıkları ve el yazısıyla yazılmış iki bildiride, Gazi'ye, orduya, subaylara, generallere ve memurlara ağız dolusu sövülmektedir.

Bir başkasındaysa, bu devinimin iki yıldan beri düşünülmekte olduğu ve Şeyh Sait'in gerçek İslâm Dini'ni yeniden yaratmak üzere Allah'ça atandığı yazılıdır.

Öbür yandan Şeyh Sait, Kozan eşrafından birine gönderdiği bildiride, bin üç yüz yıldan beri Cenab-ı Hakk'ın Peygamberimizi göndermekle yayıp bildirdiği dinimizi yok etmeye çalışanlara karşı savaş açtığı ve bunda kendisine yardım edilmeyecek olursa herkesin yok olacağı, yazılıdır.

Efendiler! Dış sorunların çözümlenmek üzere olduğu şu sıralarda oluşan bu ayaklanışların neden ve kökenlerini aradığımızda, görüyoruz ki doğru nedenler ayaklanıcılar ve kışkırtıcılarca halka karşı açıkça belirtilmektedir.

Din yok oluyor; İslâmiyet'in yok olmasına yürünüyor; dinin yaşatılması ve korunmasına Allah'ça Şeyh Sait atanmıştır, denilmiş ve Sait'e, Mehdi süsü verilmiştir. Böylece zavallı halk, en can alacak bir noktasından aldatılmıştır. Öteden beri bütün felâketlerimiz aynı silahın kullanılması sonucu olmuştur.

En yakın ve dikkate değer olaylardan, örneğin Arnavutluk Ayaklanışı'ndan ve Otuz bir Mart'tan söz edecek olursak, bu olaylarda kullanılmış olan araç ve kışkırtmaların bugünkü olayda da kullanılmış olduğunu görürüz. O zaman da «Şeriat ve din yok olmuştur; ey halk, kalkınız!» diye zavallı halk, yurda karşı ayağa kaldırılmış, dine karşı yürütülmüştür.

Efendiler! Gerek Otuz bir Mart'ın, gerekse Arnavutluk Ayaklanışı'nın Türk Ulusu'na vurduğu vuruşlardan, Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak uğruna Hükümetimiz her türlü tedbiri almayı düşünmüş ve buna karar vermiş bulunuyor. Bu ayaklanışı hazırlayan ve kışkırtanlar ulusun kurtuluşu adına en ağır cezalarla ve şiddetle cezalandırılacaklardır.

Başlayan devinimler yakında sonuçlarını gösterecektir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasası'nın İkinci Maddesi gereğince Türkiye'nin dini İslâm Dini olduğu yazılı bulunduğu halde ülke içinde fitne çıkarmak uğruna din kutsallıklarının aygıt edilerek halkı yurt ve Cumhuriyet'e karşı kışkırtanlar üstüne birtakım kanun maddeleri koymak zorundayız. Hükümet, bugün, yüksek

Meclisinize bir kanun önerecektir. Bundan başka çok güçlü askerce tedbirler alınmış ve bundan önce kurulunuzda okunmuş olan tezkerede sözü geçen bölgelerden başka, görülen gerek üzerine dünden beri Malatya'da dahi Sıkıyönetim ilan edilmiştir. Sıkıyönetim'in onaylanmasını ve alınacak düzenler için gerekli asker giderlerinin benimsenmesini yüksek kurulunuzdan rica ederim!

Başbakan Fethi'den sonra kürsüye çıkan Kâzım Karabekir, muhalefet adına, Terakkiperver Parti'nin sözcüsü olarak şöyle konuştu:

— Hükümetimizin anlatımına göre doğu vilayetlerimizin kimi yerlerinde birkaç zorbanın dış kışkırtmalara kapılarak ve dini aygıt yaparak halkı kışkırtmakta oldukları anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, Hükümet'in Sıkıyönetim ilan etmesi doğrudur.

Efendiler! Dini aygıt yaparak ulus varlığını tehlikeye koyanlar lanetlenmeye hak kazanmıştır. Bu davranış, yurda ihanettir.

Şunu bütün dünya bilsin ki dışarıda ya da içeride herhangi bir tehlike karşısında bu yurdun çocukları her zaman tek gövde olarak tehlikenin karşısına dikileceklerdir. Hükümetimize bütün gücümüzle yardımcıyız. Bundan dolayı, Hükümet'in bu konudaki açıklamasını ve tedbirlerini uygun görüyoruz.

Kâzım Karabekir'in bu sözleri, uzun uzun alkışlandı. Sıkıyönetim oybirliğiyle benimsendi. Adliye Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Yurt Hainliği Kanunu'na eklenmesi gereken bir maddeyle Meclis'in karşısına çıktı. Bu madde, şöyle diyordu:

«Dini ya da din kutsallıklarını siyaset amaçlarına ilke ya da aygıt yapmak amacıyla dernekler kuranlar ya da bu derneklere girenler, yurt haini sayılır. Dini ya da din kutsallıklarını aygıt yaparak devlet biçimini değiştirmek ya da devlet güvenliğini bozmak ya da din kutsallıklarını aygıt yaparak her ne biçimde olursa olsun, halk arasına ikilik ve bozgunculuk sokmak uğruna, gerek tek başına, gerekse topluca, sözle ya da yazıyla ya da eylemce ya da nutuk söyleyerek ya da yayın yoluyla davrananlar, yurt haini sayılır.»

Bu kanun maddesi görüşüldüğü sırada, bakalım, ayaklanış bölgelerinde neler olup bitiyordu: Ayaklanış gittikçe yayılmaktaydı. Bölgede büyük asker birlikleri yoktu. Mevsim kara kıştı. Yollar kesikti. Ağır silah götürüp getirmek son kerte güç, kimi bölgelerde de olanaksızdı. Ordu, terhis edilmiş olduğundan hazari güçler de kışlalarda ancak göstermelik olarak bulunmaktaydı. Ne var ki Sıkıyönetim ilanından sonra ivedilikle en yakın bölgelerden silah altına alınacak eğitimli erat ayaklanış bölgesine yollanacaktı. Meclis'le yurt hainliği maddesini görüşen Mebuslar, bağırları sızlayarak oy kullanıyorlardı. Meclis'in içinde dahi doğudaki ayaklanıştan propaganda kıvılcımları çıtırdıyordu. Çıkarılan yalan haberler belki de kasıtlıydı. O gün öğleden sonra, bütün mebusları arpacı kumrusu gibi düşündüren şu haber işitilmişti:

«Sözde, Diyarbakır, Malatya ve Ergani ayaklanıcıların eline düşmüştü. Dersim Kürtleri de ayaklanmışlardı. Diyarbakır ve Malatya Valileri tutsak düşmüştü.»

Ayaklanıcıların dağıttığı bildirilerde şunlar yazıyordu:

«Halife sizi bekliyor; Hilâfetsiz Müslümanlık olmaz. Hiçbir Halife ülkeden çıkarılamaz. Şeriatınız dindir. Şeriat isteyiniz! Şimdiki Hükümet durmadan dinsizlik yaymaktadır. Kadınlar çıplaktır. Okullarda dinsizlik ilerliyor.»

Bu bildiriler, uygar bölgelerdeki teknikle basılmıştı. Dağıtılışları bile uygar bölge araçlarına göreydi. Ayaklanıcılar, sırtlarında yerli başı bozuk giynek yerine yabancı ülkelerden gelmiş olduğu anlaşılan üniformalar taşıyorlardı. Bunların kullandıkları silahlar da yeni ve yabancı kökenliydi. Tutsak edilen ayaklanıcıların ceplerinden yabancı ulus paraları çıkıyordu. Bu da ayaklanışın bir elden, yabancı bir kaynaktan yönetildiğinde kuşku bırakmıyordu.

Bu ayaklanış, bir din devinimi, bir Kürt Devinimi de değildi. Doğrudan doğruya kökeninde karşıdevrim pisliği yatan bir dış kışkırtma oyunuydu.

Büyük Millet Meclisi'nde yurt hainliği maddesi heyecanla görüşülürken Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal de yerinde oturmuş, gözünü kırpmadan dinliyordu. Sonra, Mareşal Fevzi Çakmak'ı, İkinci Başkan Kâzım Paşa'yı ve İsmet Paşa'yı otomobiline alarak Çankaya'ya çıktı. Orada bütün gece, Doğu Haritası'nı en küçük çizgilerine dek taradılar. Bütün olanları, olasılıkları gözden geçirdiler. Ayaklanış bölgesini, büyük güçlerle daha çok zaman geçirmeden sarmak gerekiyordu. Bu, sımsıkı bir kuşatma olacaktı. Bu bölgeden, bir tavşan, bir sıçan bile kaçırmamalıydı. Ayaklanış bölgesini saracak güçler, Erzurum, Erzincan, Sivas, Diyarbakır ile Mardin üzerinden gönderilecekti. Eldeki bütün uçaklar, ayaklanış bölgesine sürülecekti. Mardin üzerinden gönderilecek birlikler, demiryollarından yararlanacaklardı.

Şimdilik, ayaklanış bölgesine serpilmiş küçük birlikler, büyük güçler gelinceye dek bir oyalama savaşı verecekler, savunmada kalacaklardı. Hiçbirinin mevziisini bırakarak saldırıya geçmemesi buyurulmuştu.

Ayaklanış bölgesine, Komutan olarak İsmet Paşa'nın gideceği söyleniyordu.

Mardin üzerinden ulaştırılacak birliklerin, demiryollarıyla gitmesi gerekiyordu. Ancak, bilindiği gibi, güney demiryolunun bir bölümü Suriye topraklarından geçerek Akçakale'de yine Türk topraklarına giriyordu. Hükümet, ayaklanış bölgesine asker gönderileceğini söyleyerek, Fransız Hükümeti'nden müsaade istedi. Savaş içinde Fransızlarla yapılan anlaşmaya göre Türk Hükümeti bu hattı kullanabilecekti. Fransızlar, asker gönderilmesi işine önem vermeyerek müsaade verdiler.

Ancak, bu sırada İngiltere Hükümeti, Paris Dışişleri Bakanlığı'na bu işi resmen sorarak, İngiliz Hükümeti'nin, ayaklanışın sahibi olduğunu açığa vurdu.

1921'de Türkiye'nin Fransa ile yaptığı ikili antlaşmaya göre Türkiye, İngiltere'ye karşı olmamak üzere, Suriye topraklarından geçen demiryolundan asker geçirebilecekti. Bu sırada da durumun, İngilizleri ilgilendirmemesi gerekiyordu. Türkiye'nin iç sorunuydu. Türkiye'nin doğusunda bir ayaklanış baş göstermiş,

Türk Ordusu da bunu bastırmak üzere güney demiryolundan oraya asker geçirmek istiyordu. İngilizlerin, Suriye demiryolunun Türk askerlerinin taşınmasına kapanmasını istemesi, onların Doğu Ayaklanışı'yla yakından ilgili olduklarını gösteriyordu. İngilizlerin, en azından, ayaklanıcılara zaman kazandırmak istediği anlaşılıyordu.

Öte yandan, bütün İngiliz gazeteleri, Doğu Ayaklanışı'nı destekliyor, abartmalı sayılar vererek, Şeyh Sait'in Komutası'nda çok kalabalık ayaklanıcı bulunduğuna herkesi inandırmaya çalışıyorlardı.

Doğuda ayaklanış, Diyarbakır surları gerisinde ordunun mevziiye girerek ayaklanıcıların üstüne yoğun bir ateş püskürtüp demir gibi dayanışı sonucu bir duraklama dönemi geçirirken, Ankara'da bu ayaklanışı bastırmak uğruna iki temelli düşünüş çarpışıyordu: Birincisini Başbakan Fethi, ikincisini ise İsmet Paşa temsil ediyordu. Fethi'nin düşünüşüne göre, ayaklanış, bir gericilik eyleminden başka bir şey değildi. Bu devinim, doğuda sınırlı kalabilirdi. Sıkıyönetim, bunun üstesinden gelebilirdi. İsmet Paşa ise, bunun bal gibi bir karşıdevrim habercisi olduğunu, çabucak bu duruma dönüşebileceğini ileri sürüyordu. Bu yüzden, ayaklanış, salt doğuya özgü bir şey değil, bütün ülke çapında çok tehlikeli bir eylemin ilk adımlarıydı. Bunun, gerek ilk, gerek son ereği, Cumhuriyet rejimini devirmekti. Bunda bütün rejim düşmanlarının eli vardı; er geç de olacaktı. Bundan dolayı çok sert tedbirler alarak bunun kan ve ateşle söndürülmesi gerekiyordu. Bu ayaklanışı güçlendirecek ya da buna umut verecek her türlü eylemin, yayının karşısına geçmeli, İstiklâl Mahkemelerini yine kurup hemen davranmalıydı.

İsmet Paşa'nın düşünüşünün hiç de yabana atılamayacağına ilişkin izler, Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin kenar köşedeki örgütlerinde ayaklanışın umutlandırdığı karşıdevrimi destekleyici kıpırdanmalar görünmeye başlamasıyla açığa çıkmıştı. Bu açıkça yürütülen, herkesin gözüne çarpan ters eylem, Mustafa Kemal'le onun çevresindekilerin gözüne, elbette daha büyük anlamlar alarak çarpıyordu. Mustafa Kemal, Fethi'nin kulağına fı-

sıldayarak muhalif partinin ayağını denk almasını istedi. Fethi, Parti'nin liderini çağırarak, parti örgütlerinin, doğudaki ayaklanışa ayak uydururcasına kımıldadığını, bunları us yoluna çağırmalarını, öğütledi. Eğer bu örgütler, öğütlere aldırış etmeyerek yine eski yollarında direnirlerse, bunları dağıtmalıydı.

Halk Partisi Meclis Grubu, Mart'ın, ikisinde toplanarak palazlanmaya başlayan karşı devrim devinimini kıyasıya eleştirdi ve suçladı. Bu sırada Cumhurbaşkanı her zamanki yerinde oturuyor, bütün bu eleştirinin ruhu olduğunu anlatmak istiyordu. On iki saat süren bu oturumda konuşulanlar, ülkede karşı devrimin, kara tırnaklı elleriyle gerçekten hızlı bir biçimde karanlıklardan yükseldiğini gösteriyordu. Bu sırada Cumhurbaşkanı'nın da konuşması istenmiş, o da kürsüye gelerek sorunun kimi noktaları üstüne konuşmuştu. Bu oturumda özellikle, korkunç bir silah olan İstiklâl Mahkemelerinin yine kurulması üzerinde direnilmiş, bütün muhalif basın, kıyasıya kınanmıştı.

En sonra, rejimin en uzak tehlikelerden dahi korunması, halkın erinci ve rahatı adına bir önerge verildi. Bu, altmış oya karşı doksan dört oyla benimsendi. Bu karar, Fethi'nin Kabinesi'nin büyük bir depremle sarsılması, devrilmesiyle sonuçlandı. Fethi, istifasını Cumhurbaşkanı'na verdi. Benimsenen önerge, Hükümet'in çok daha kararlı ve direnişli olmasını öngörüyordu. Bu ise, Fethi Kabinesi'nin görevini iyi yapamadığı anlamına geliyordu.

Öğleden sonra, yine toplanan Büyük Millet Meclisi'nde Fethi kürsüye çıkarak şöyle konuştu:

— Sayın arkadaşlar! Mensubu olduğum Cumhuriyet Halk Partisi'nde iç politikaya ilişkin tartışmalarda Hükümet azınlıkta kalarak dün akşam Kabine'nin istifasını, Sayın Cumhurbaşkanı'na sundum. Sayın Cumhurbaşkanı, çekilmemizi benimseyerek yeni Kabine'nin kurulmasına dek işlere vekâleten bakmamızı uygun gördüler. Başbakanlığım sırasında sevgi ve yardımlarını gördüğüm arkadaşlarıma en candan ve içten teşekkürlerimi bildiririm!

Sonra, kürsüye muhalefet adına Rauf çıktı:

— Sayın arkadaşlar! İç politikası yönünden partide azınlıkta kaldığından çekilmek zorunda kaldığını yüksek kurulunuza şimdi bildiren Fethi'nin sözleri yeterince açık değildir. Genç Olayı dolayısıyla birkaç gün önce Yüksek Meclis'e açıklama yapan Fethi'nin bu konuda aldığı bütün tedbirleri, Meclis, oybirliğiyle benimsemişti. Şimdiyse azınlıkta kaldıklarından çekilmek zorunda kaldık, demesi yetmez. Bu çekiliş, içeride ve dışarıda birtakım yorumlara yol açabilir. Bu sorun çevresinde sayın Fethi'nin Yüksek Meclis'e açıklama yapmasını yararlı görüyor ve Yüksek Meclis'e bildiriyorum!

Gecenin saat birine dek yerinde çalışan Cumhurbaşkanı, 3 Mart sabahı, İsmet Paşa'yı çağırarak Başbakanlığı kendisine verdiğini, bildirdi.

Yeni İsmet Paşa Kabinesi, devede kulak kalan birkaç önemsiz oya karşılık Meclis'ten 155 oy aldı. Hemen arkasından Meclis'e ünlü, «Takriri Sükun Kanunu», tasarısını dayadı. Bunda şöyle deniyordu:

«Gericiliğe ve ayaklanışa ve ülkenin sosyal düzeniyle erincini ve rahatını ve güvenlik ve asayişini bozmaya yönelmiş bütün örgütleri, kışkırtmaları, girişimleri, propagandaları ve yayınları, Hükümet, Cumhurbaşkanı'nın onayından sonra doğrudan doğruya ve idareten yasaklamaya yetkilidir. Bu gibi eylemlere girenleri Hükümet İstiklâl Mahkemesi'ne verebilir.»

Takriri Sükun Kanun Tasarısı, Meclis'te 122 oy alarak kanunlaştı.

Sonra, iki İstiklâl Mahkemesi kuruldu. Diyarbakır'a yetişen ilk yardım güçleri, ayaklanışın talihini burada tersine döndürdüler. Surlar önünde Şeyh Sait'in yabancı üniforma giymiş adamlarından yüzlercesi, soğuk Mart yağmurları altında gövdelerindeki kanlı deliklerle yatıyordu.

8 Mart günü, Meclis'te kürsüye çıkan Cumhurbaşkanı, şöyle konuştu:

— Genç'te başlayıp Elazığ ve Diyarbakır merkezleri sınırlarına dek genişleyen olay, kanunca suçlu olan birtakım nüfuzlula-

rın, din maskesi altında niteliğini örtmeye çalıştıkları girişimlerinin ürünüdür. Ayaklanıcılar, ülkenin her yanında Devlet Güçlerinin zayıflatılması için bir süreden beri türlü biçimlerde sürüp giden çalışmalarının, geniş etkiler oluşturacağına dayanmışlardır.

Olay, bütün yurttaşlarca tiksintiyle karşılanmış ve yöre halkı, ani bir karşı koyma duygusuyla Cumhuriyet'in savunması uğruna ayaklanmışlardır. Büyük Millet Meclisi'nin maddi ve manevi güçleriyle gereçlenmiş olan Cumhuriyet Hükümeti, ayaklanıcılara karşı gerekli silahlı araçları yöneltmiş ve pek yakında kesin sonuçlar oluşturacak etkili tedbirler alınmıştır. Bununla birlikte, Cumhuriyet Hükümeti, bütün ülkede rahatlık ve suskunluğu, güvenlik ve asayişi tehdit edebilecek bütün öğelere karşı özel kanunla önleyici yetki almış ve bu yetkiyi direniş ve inançla hemen uygulamak kararını vermiştir.

Cumhuriyet'in özgürlük ve nimetlerini, Cumhuriyet'in kendisini yıkacak yayınlar ve ağılamalara ve Cumhuriyet Ordusu'nu ve Polisini herhangi bir nedenle küçümsemeye ve hafif görmeye araç sayacak olanların en şiddetli kanun yargılarıyla kovuşturulmalarına ve bastırılmalarına karar verilmiştir.

Yurdun bir köşesinde, kamunun rahatını bozan olayın yalnız rahatını, mutluluğunu, çalışma, iktisat ve üretim yaşamını etkilediği ve zarara soktuğu saptanmıştır. Bundan dolayı, her mutluluğun ve çalışmanın, özellikle iktisat ve ticaret gelişmelerinin ilk koşulu, rahatlık ve suskunlukla güvenlik ve asayişin bozulması olanaksız bir güvenlik ve güçte bulunmasıyla ayakta durabilir. Bu nedenle de Cumhuriyet Polis ve Jandarması'nın ve Cumhuriyet Ordusu'nun onur ve itibarı her düşüncenin üstündedir. Bu onur ve itibara uymak konusunda yurttaşlarımı uyanıklığa çağırırım. Bundan dolayı da övünç duyarak demek isterim ki yurdun her yanında duygululuk ve gösteriler, kahraman ulusumuz, Cumhuriyet'i ve suskunlukla güveni kesinlikle korumak uğruna güçlü ve sağlam iradesini bir kez daha açığa vurmuştur. Üst basamaktaki memurlarla geçmişi şan ve zaferle dolu olan Cumhuriyet Ordusu mensuplarının, yurdun iç ve dış bütünlüğü uğruna fedakârlık ve yüksek görev duygularını beklerim.

Büyük Millet Meclisi'nin benimsediği kanun, bütün Hükümet memurlarına, kanunun göz önünde bulundurduğu herhangi bir olayı, olduktan sonra bastırmaktan çok, o olayı olmadan önce önlemek ödevini yüklemiştir. Bu görevin yerine eksik getirilmesinden doğacak sorumun direterek kovuşturulacağına kuşku edilmemelidir.

Devletin sarsılmaz nüfuz ve gücü sokaklarda saldırgan sarhoşların, dağlarda hırsızların, herhangi amaçla Cumhuriyet'in silahlı araçlarına karşı koymaya yeltenen ayaklanıcıların ve ulusun temiz düşünüşlerini karıştırıp bozanların elden gelen ivedilikle bastırılmasını buyurmaktadır. Sivil ve asker devlet memurlarını, her şeyden önce bu yüksek görevlerini ikirciksiz ve şiddetle yerine getirmeye çağırırım.

Diyarbakır Kalesi'nin direnmesi, ayaklanıcıların hızını yüzde doksan kırmıştı. Ancak, bir kez ok yaydan çıktığından, ayaklanıcılar, sonuç almadan, savaş alanından çekilmek niyetinde görünmüyorlardı. Doğunun en ıssız bölgelerindeki köylerine kışın şiddetine, korkunçluğuna bakmadan kışkırtıcı haberler uçuruluyor, ayaklanıcı sayısının çoğaltılmasına çalışılıyordu. Diyarbakır'ın dayanması, beri yandan, Erzurum, Mardin, Diyarbakır ve Malatya Bölgelerindeki Ordu Birliklerinin yığınak yapması için büyük zaman kazandırmıştı. Öte yandan, ayaklanıcılar da bu saydığımız merkezlere propagandacılar sokarak, buraları içeriden çökertme olanakları arıyorlardı.

Bir Dersimli olan Şeyh Sait, Dersim'den uzakta ayaklanmış, kendi bölgesinin insanlarının yardımlarından uzakta dövüşmek zorunda kalmıştı. Şimdi bütün düşüncesi, bir ayak önce Dersim'i ayaklanış bölgesi içine almak, buranın gözü pek, yiğit insanlarından yararlanmaktı. Bir yandan da güçlü Muş Beylerini yemlemek uğruna oraya adam üstüne adam yolluyor, bir türlü olumlu bir yanıt alamayarak çok üzülüyordu. Bu iki bölgenin Beyleri, dine dayalı bir karşı devrim görünüşü alan ayaklanışa katılmakta nazlanıyor, bekliyorlardı. Sanıldığına göre, bu katıksız bir Kürt Ayaklanışı olsaydı, hiç ikirciksiz, Şeyh Sait'in saflarında yer alacaklardı. Şeyh Sait'in ayaklanış bayrağının ortasında, Osmanlı Halifeliği'nin sönmüş güneşi yanıyordu.

İşte, Osmanlı Halifeliği'nin kurtarıcısı gibi görünmeye çalışan Şeyh Sait, bu yanlış taktiği yüzünden bütün Kürtleri ayaklandıramayacak, yanlış hesapların kendisini götürdüğü yolda umutsuz adımlar atacak, en sonunda yazgısının sürüklediği serüven onu darağacında sallanan yağlı bir ilmiğe dek götürecekti.

Diyarbakır Savaşı sırasında, ayaklanışın, İngilizlerce kotarılıp desteklendiği gerçeği açığa çıkmıştı. İngiliz İmparatorluğu'nun egemen olduğu ülkelerin basınında, yeni Kürt Kırallığı'nın doğmakta olduğuna ilişkin yazılar görülüyordu.

9 Mart 1925 günü, Diyarbakır'a, üzerlerinde, «Kürdistan Kraliyeti Harbiye Bakanlığı», yazılı zarflar gelmiş, ele geçirilmişti. Bu zarfların içinde kimi İngiliz silah fabrikalarının kataloglarıyla mektupları vardı. Bu da İngilizlerin kurmaya çalıştığı Kürdistan Krallığı'nın ele geçen en kesin belgesiydi. Karanlıkta geçen başlangıç serüveninin karaya vurmuş döküntüleriydi. Yalnız, Kürdistan Kraliyeti zarfları, bugüne dek ayaklanıcılarla ele geçirilmesi gereken düş Başkenti Diyarbakır'da Hükümet'in eline geçmişti. Düşün yalın ayakları, daha çok süngülerin ormanı üzerinde yürüyeceğe benzemiyordu.

Bu sırada Şeyh Sait, Diyarbakır Kalesi'nden epeyce ötede, Hükümet toplarının, makineli tüfeklerinin ateş kusamayacağı yeni karargâhında, umudunun yüzde seksenini yitirmiş olarak şöyle düşünüyordu:

«Samaki'de karar vermiştik. Diyarbakır'ın dört kapısından birden saldıracaktık. Saldırı, gece yarısından sonra baskın biçiminde başlayacaktı. Akşamın saat sekizinde başlaması çok ivedi ve çok kötü oldu. Böylece, baskın biçiminde başlamamız suya düştü. Ordu, üzerimize ateş kusmaya başladı. Sabaha dek üzerimize ateş ve çelik yağdı. Yerlerde hasır gibi serilmiş insan yatıyordu. Bizimkiler, bu ateş karşısında, çekilmesin de ne yapsın?! Çekildik. Saldırış sırasında kente giren yüz yirmi askerimin ne olduğunu bilemiyorum. Öldüler mi, kaldılar mı? Ben de askerime yiyecek kıtlığı yüzünden altı gün için evlerinde kalmaları için izin verdim. Nasıl olsa Türkler, bu sırada kentten dışarı çık-

mak yürekliliğini gösteremezler, diye düşündüm. İzin verdiğim askerler, sekiz gün sonra döndüler. Karakış, dağı taşı sarmış, yiyecek ve içecek sıkıntısı başladı. Biz, Diyarbakır'a birkaç saatte gireceğimizi sanıyorduk. Bu yüzden hazırlıksız geldik. Hiç de iyi etmedik. Askerime izin verdikten sonra, Karzar Bölgesi'ne çekildim. Burasını da güvenli bulmayarak, birkaç gün sonra oradan da batı yönündeki Triham Köyü'ne çekildim. Sekiz gün sonra, izinden dönen askerlerimle gece Siverek yollarını tutmuştuk. Salt, Mardin yolu açıktı. İşte, oradan Hükümet askeri Diyarbakır üstüne yürüyordu. Bu yolu tutmak üzere, Dengecük, Cabar, Sakiri, Hacıleylek, Gevzalan ve Karakilise köylerine gittik. Burada, Siverek'ten Hükümet Milisleriyle yüz kişilik bir Atlı Müfreze'nin geldiğini öğrendim. Bunlara karşı, üç yüz seçme askerimi gönderdim. Bunlar, Hükümet askerini yendiler; milis yazılmış olan Zazalardan seksenini tutsak aldık. Şu sırada Coksor Köyü'nde kurduğum karargâhım da temelli değildir. Yeni havaya göre buradan da bir başka yere gitmek gerekecek. Diyarbakır, düşürülecek gibi değil. Türk Ordusu da bir yandan Seferberlik yaparak askerini üstümüze göndermekte. Şu, Dersim'le Muş'un Beyleri de bize katılsaydı bugün daha umutlu bir durumda bulunurduk. Şu sırada biz, dolapçı beygirine benzedik. Durup dinlenmeden Diyarbakır bostan kuyusunun çevresinde dolanıp durmaktayız. Bakalım, hayırlısı, Allah'tan! Takvim geldi, Mart'ın, yirmi üçüne dayandı. Derler ki ayaklanışların talihi çabucak sonuç almasındadır. Acaba, başımızı bir belaya mı soktuk?»

Şeyh Sait'in korktuğu, başına gelmek üzereydi. Diyarbakır'ın ilk saldırıda düşmeyişi, bir çuval inciri berbat etmişti. Ayaklanıcıların Başkomutanı, bu kente ikinci bir saldırı daha yöneltmişse de bu, umutsuz bir davranıştan başka bir şey değildi. İlk bozgunda moralleri bozulan ayaklanıcılar, ikinci kez üstlerine yağan yoğun ve aralıksız çelik yağmuru altında birinci saldırıda gösterdikleri direnişin yarısını bile göstermeden dağılmışlardı. Mart'ın, onuncu günü, Diyarbakır'a yetişen ilk Seferberlik Birlikleri, Kaleyi daha sağlam bir üs durumuna getirdiği gibi, kentin

yöresindeki köyleri de ayaklanıcılardan temizleyerek buralarda da Hükümet'in otoritesini kurdu. On üç Mart'a dek olup biten bu işlerden sonra Şeyh Sait, Samaki'den Hani'ye çekildi. Palu, Çermik arasında yeni bir cephe kurmaya çalıştı. Bu sırada karargâhını Hani'de kurmuştu. Ordu Komutanlığı, onun kurmaya çalıştığı cepheyi daha kurulmadan dağıtmak isteyerek, yeni yetişen birliklerden birini Çermik'e doğru yola çıkardı. Bura halkı, ayaklanışın talihine yüz çevirerek Hükümet güçlerinin yanı başında yer aldı. Kasabayı, onlarla birlikte geri alarak ayaklanışa karşı savunmada bulundu. Böylece, Mart'ın, on dördünde, Diyarbakır'ın kuzeyinde zayıf da olsa cepheye benzer bir şey oluştu.

Bu sırada Varto dolaylarında çatışmalar oluyordu. Resmi tebliğlerden birinde bu çatışmalarda Şeyh Sait'in bir oğlunun öldürüldüğü bildirildi.

Mart'ın, on sekizinde, ayaklanıcıların saldırganlıklarının erimeye başladığını gösterir bir suskunluk göze çarpmaktaydı. Karakış, ayaklanıcıları aç bırakmışa benziyordu. Ergani'de ayaklanıcıların üçer beşer çekilip gittikleri, evlerine kaçmaya başladıkları işitiliyordu. Mart'ın ortasında Batı Dersimli ağalar, Diyarbakır'a vararak Hükümet'e boyunlarının kıldan ince olduğunu bildirdiler. Doğu Dersimlilerse Hükümet komutasına daha önce verdikleri Zaza Milislerinin sayısını daha da arttırmışlardı. Mart'ın, on yedisinde alınan yepyeni bir haber, ayaklanıcılar için gerçekten moral kırıcıydı. Erzurum, Bitlis, Muş ve Siirt bölgeleri Aşiretleri, ayaklanıcılara silahla karşı koymak üzere Hükümet güçlerinin yanı başında yer almışlardı.

Ancak, bu sıralarda Dersimli Koçuşağı Aşireti'nin, Çemişkezek Kasabası'na sonuçsuz bir saldırıda bulunduğu işitildi.

Mart'ın, yirmi beşinde, Silvan, ayaklanıcıların eline geçti. Gelen haberlere göre, yine bu günlerde ayaklanıcılar, rastladıkları köylerin köylülerini de önlerine katarak Dicle Irmağı'nın kuzeyiyle doğusuna çekilmeye başlamışlardı.

Ordunun yığınakları, şöyle böyle bitmişti. Birlikler, Mart'ın, yirmi altıncı, Perşembe günü, Varto, Elazığ ve Diyarbakır yönlerinden saldırıya geçtiler.

Dokuzuncu Kolordu Birlikleri, Hınıs yönünden güneye indiler. Varto'yu ele geçirebilmeleri için üç saatlik bir çarpışma yetti. Diyarbakır'dan ilerleyen birliklerse, önlerine kattıkları ayaklanıcıları kuzeye doğru püskürttüler. Bu devinim, geniş bir cephe üzerinden yapıldı.

Ergani'ye doğru ilerleyen birliklerse, hiçbir direnişle karşılaşmadılar. Bu saldırı planı, ayaklanıcıları, büyük yığınlarıyla sarıp kuşatmayı, sıkı bir çember içine almayı erekliyordu. «Ayrı yürüyüp, birlikte vurmak», taktiğini gözeten birlikler, ayaklanıcılara bütün doğuyu ve güneyi kapama amacını güdüyorlardı. Bunların topluca İran'a ya da güneyde İngilizlere sığınmaları olasılığı işi uzatabilir, savsaklatabilir, kesin sonucun alınmasını önleyebilirdi. Ayaklanıcılara bu sırada salt Batı Cephesi, Orta Anadolu kapıları açık bırakılmıştı.

Plana göre, ayaklanıcılar, burada yok edileceklerdi. Ordunun saldırısını en iyi biçimde destekleyen güç, topçu birlikleriydi. Bütün ayaklanıcı yığınları, bunun önünde darmadağın oluyordu.

Ordu Birlikleri, karlı ovalardan, bellerden durup dinlenmeden ilerliyor, ayaklanıcıların çevresindeki demirden çember günden güne daha çok daralıyordu. Elazığ'la Diyarbakır'dan gelen birlikler, Mart'ın, otuz birinci günü Ergani'de birleşti. Şeyh Sait'in karargâhı Hani, şimdi bunların elindeydi. Doğuda Silvan, Ordu Birliklerinin tehdidi altına girmişti. Silvan, Nisan'ın, birinci günü ele geçirildi. İki Nisan'da, kuşatma, demir bir çember gibi ayaklanıcıların ana güçlerinin beline dolanmıştı. Artık, Hükümet birlikleri, döküntülerle değil, doğrudan doğruya ayaklanıcıların ana güçleriyle çarpışıyordu. Dört bir yandan yedikleri ateşle çılgına dönen ayaklanıcılar, boşuna bir gedik açmak uğruna sağa sola saldırıyor, başlarını yoğun mermi yağmurlarının çelik tarağına çarparak gerisin geri kaçışıyorlardı. Bu sırada uçaklar da yukarıdan birbirine girmiş insan yığınlarına bomba yağdırıyordu.

Demir çember içinde bunalan ayaklanıcılar, kurtuluşu dağlık bölgelere sığınmakta bulacaklarını sandılar. Ayaklanıcılarda bozgun izleri görülmeye başlamıştı. Dağlara sığınan büyük yığınları izleyemeyenler, çil yavrusu gibi öteye beriye dağılıyor, canını kurtarmak kaygısıyla girecek bir delik arıyordu. Hiçbir yere ka-

çamayanlar, ya da usu başına gelenler teslim olarak bu belalı işin içinden bir ayak önce sıyrılmaya çalışıyorlardı. Lice geri alınmıştı. Kiğı'dan yola çıkan birlikler Oğnot ile Çapakçur'a doğru ilerliyordu. Ancak, bu yürüyüş, son kerte korkunç kış koşulları altında yapılıyordu. Doğunun karakışı, bütün kötülüğüyle her yanda egemendi. Kar, durmadan yağıyor, tipi, yerle göğü birbirine katıyor, ivedi yola çıkarılmış askerler, donuyordu. Soğuk, ısı sıfırın altında, yolunu sürdürüyordu.

Nisan'ın, beşinci günü, Hükümet Güçlerinin yeni başarılarıyla süslü gündü. Silvan, Piran ve Palu gibi önemli merkezler, artık Hükümet güçlerinin elindeydi. Korkunç kar tipisinin bayram yaptığı Genç Vilayeti'nin kapılarında elleri, ayakları soğuktan donmuş askercikler, mavzerlerinin, makineli tüfeklerinin, toplarının başında durmadan ateş ederek son basamakları tırmanıyorlardı. Çapakçur ise, içeridekileri umutsuz düşürecek biçimde sarılmıştı. Bu sırada öğrenildiğine göre, bütün ayaklanış liderleri, Beyler ve Ağalar, Genç Vilayeti'ne doğru kaçıyordu. Şeyh Sait, Şeyh Abdullah ve Şeyh Şemsettin de bunlar arasındaydı. Bunlar, ayrıca, ayaklanışın en sözü geçer komutanlarıydı. Şeyh Sait'in diri olarak ele geçirilmesi buyruğu gelmişti. Bu yüzden bütün birlikler, karlı tepeleri, dağları, ovaları ve ormanları, güçlerinin üstünde bir çabayla aşarak, tipinin canavarca gücüne meydan okuyarak, bir ayak önce Genç'in merkezine ulaşmaya çalışıyorlardı.

Nisan'ın, yedinci günü, Başbakan İsmet Paşa, ayaklanış üstüne şöyle konuştu:

— Yüksek Meclis'i, son bir aylık durum üstüne aydınlatmak üzere bu soru önergesine hemen yanıt veriyorum. Bir ay önce durum, ayaklanıcıların Diyarbakır'ın kuzeyindeki birkaç noktaya dek gelmiş bulunması biçimindeydi. Meclisiniz, Hükümetinizin bu bölgesinde çıkan ateşi söndürecek tedbirlerini benimsedikten sonra durum böyle kalmadı.

Ayaklanıcılar, 7/8 Mart gecesi Diyarbakır'a saldırdılar. Başaramadılar. Sonra, Silvan'ı aldılar. Sonra, Mardin'e bir saldırı gösterisi yaptılar. Bozgunculuklarını Palu yöresine sıçrattılar;

Muş'un bağlantısını kestiler, ötede Malatya'ya dek girerek Çemişkezek'e dayandılar. Eğin'i tehdit ettiler.

Durum tehlikelidir, dediğimizde, haklı olduğumuzu görüyorsunuz. Alınan tedbirler arasında Seferberlik ilan edildi. Yurttaşlar buna sevinçle, istekle boyun eğdiler. Tam barışa kavuştukları bir sırada ülkenin suskunluğunu bozanlara karşı kızgındılar ve bunda haklı, çok haklıdırlar. Seferberlik düzgünce, bilinçli bir hızla bitirildi.

Ayaklanıcılar, bugüne dek kesilmeyen bozgunculuk silahlarından çok yarar görmüşlerdi. Üzerlerinde türlü kutsallıklar yazılı bayraklarıyla her yanda düşünüşleri karıştırmaya çalışıyorlardı. Ağır çarpışmalar oldu. Gericilik, alınmaz sandığı dağlık yerlere çekildi. Çok yitik verdi. Cumhuriyet çocuklarının sert ve keskin silahları karşısında her gün biraz daha eriyerek durmadan başarısızlığa uğradılar.

Olay, 20 Mart'tan sonra genişlemeye başlamış, önemli biçimde ilerlemek yeteneği göstermiş, durumu önceden görerek alınan tedbirler sayesinde durmuştur. İlk gönderdiğimiz birlikler, ayaklanıcılarla önemli bölgelere açılan ayaklanış kapıları üzerinde aynı zamanda karşılaştılar. Siverek ve Çemişkezek böylece kurtuldu ve daha önemli genişlemelerin önü alındı.

Görüyorsunuz ki Hükümet, sanı ve kuruntuyla yönetilmiyor. Olaylara uyan tedbirlerle tehlikeli durumların önüne geçiliyor.

Bugünkü durum şudur:

Doğuda Silvan ve Beşiri, Birliklerimizin egemenliğindedir. Hani, Lice, Piran gibi Şeyh Sait'in başlıca eylem bölgeleri, işgalimiz altındadır. Elazığ'dan gönderilen birliklerimiz Palu'yu almışlardır. Çapakçur'u almak üzeredirler.

Ayaklanıcılar, kentler yöresinde denedikleri talihlerini, yenildikten sonra başka bir alanda deniyorlar. Kendilerince, savunak sandıkları dağlara çekilmişlerdir. Davalarından vazgeçmemişlerdir. Örgütlerini koruyorlar. Ne var ki er geç dağların kendilerine mezar olacağını anlayacaklardır.

Devinim bitmiştir, gibi bir söz söyleyecek durumda değilim. Dağlardaki ayaklanıcıları birer birer bulup tepeleyeceğiz. Bunu bitireceğiz.

Henüz süren ve ne zaman biteceği belli olmayan devinimden sonra bu bölgede gericiliğe ve dine dayanan karışıklıklara eğilimi olan başka bölgelerde birtakım tedbirler alacağız. Bu tedbirler Meclis'e sunulacaktır.

Seferber olarak Cumhuriyet'i savunmaya koşan yurttaşları Yüksek Meclisiniz önünde övgü ve şükranla anmak isterim. Böyle bir tehlike sırasında yapılacak şey, karşı tedbirin kesin olarak ve elden gelen ivedilikle alınmasıdır. Bu tehlike ya da yurdun karşılaşabileceği bütün öbür tehlikeler karşısında Seferberliğin ivedilikle bitirilmesi gerekir. Seferberlik, zamanında yapılmıştır.

Bildirmek zorundayım ki Cumhuriyet çocukları, Cumhuriyet'in tehlikede olduğunu gördükleri anda, kesinlikle, ivedilikle ve bilinçle davranmışlardır.

Askerce tedbirler sürüyor. Bastırma ve temizliğin sonunu bekleyerek ondan sonra alacağımız tedbirler üstüne Yüksek Meclisinize açıklamada bulunmak üzere vakit yoktur. Müsaade ederseniz, bu tedbirleri de bir iki gün içinde bildireceğim!

Ordu, Genç Bölgesi'ndeki dağlara sıkıştırdığı ayaklanıcıları, orada karlar, buzlar, tipiler içinde dondururken, bir yandan da ele geçirdiği ayaklanış bölgelerindeki son kıvılcımları söndürmeye çalışıyordu.

Nisan'ın, on beşinci günü, Ordu Birlikleri, Genç'e girdi. Bu Vilayet'in kuzeyinde sıkıştırılan Şeyh Sait'le öbür ayaklanış liderleri ve komutanları, en son kurtuluş olanağını ele geçirmek üzere doğuya doğru bir çıkış yapmayı denediler. Varto'nun güneyinde Çarpuh Köprüsü yöresinde pusu kurmuş olan Ordu Birliklerince, hemen, sarıldılar, tutsak edildiler; doğruca Varto'ya götürüldüler. Bunların arasında en önemlileri şunlardı: Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh Ali, Şeyh Galip, Ceyhan Beylerinden Kasım, İsmail, Reşit'le aynı Aşiret Ağalarından Mehmet, Timur, Kargapazarlı Reşit ile daha başka yirmi beş kişi.

Şeyh Sait'in üstü arandığında, ayaklanışla ilgili birçok evrak, heybesinde de çokça altın bulundu.

Bu sırada daha önce Silvan yöresinde Ordu'yla çatışarak kaçmış olan Şeyh Şemsettin'in erkek kardeşi Şeyh Seyfullah, kendiliğinden gelip Hükümet güçlerine teslim oldu.

Bütün komutanları, yöneticileri, ele geçen ayaklanıcı yığınları, artık teslimden başka çıkar yol olmadığını görerek, Hükümet güçlerinin kapısını çaldılar.

Yakalanarak Varto'ya götürülen Şeyh Sait, oradaki Komutan'a, istek üzerine şunları söyledi:

— Yeniden cephe tutmak üzere bütün girişimlerimiz, manevi gücün bozukluğu nedeniyle yürümedi ve artık direnilemeyeceğini, eyleme geçilemeyeceğini gören askerlerimiz dağıldı. Ben, birkaç hizmetçiyle birlikte Solahan içinden Menasküt'e geldim. Orada Şeyh Abdullah ve Kasım Bey ve İsmail Bey ve Reşit Efendi ve Kargapazarlı Mehmet Ağa, Hacı Halit ve oğlu Molla Emin ve Kasım Bey'in erkek kardeşleri Ali ve Selim ve daha adlarını hatırlamadığım kimileri hizmetçileriyle birlikte bulunuyorlardı. Orada danıştık ve görüştük. Baktık, bu ortamda barınamayacağız. Şundan ki her yandan asker sarmıştır. Bu yüzden Varto yönünde çekilip Şahprandı ve Merva'dan geçip Muşlu Nuh Bey'in yanına kaçmaya ve orada durumu anladıktan sonra, gereğine göre davranmaya karar verdik. Bir gece Girdos'ta, ikinci gece Çıpan Köyü'nde ve oradan da çıkıp Melhelun'un ilerisindeki tepede birleşerek yine tartışma sonucunda Nuh Bey'in yanına gitmekten vazgeçerek Varto'da Osman Nuri Paşa'ya teslim olmaya karar verdik. Vakta ki Abdurrahman Paşa Köprüsü'nün önüne geldik, benim yüreğimde bir fikir uyandı. Tek başıma kaçayım, teslim olmayayım, dedim. Sonra, Kasım Bey'le kardeşi Reşit razı olmadı.

Köprü başında Osman Paşa'ya bir tezkere yazdılar ve teslim olacağımızı, bildirdiler. Asker ve Çarborlu Milisler geldiler. Tüfeklerimizi teslim aldılar. Eşya ve hayvanlarımızı da birlikte Çarbor'a götürdüler. Eşyalarımızı ve kemerimle hurçta bulunan ölçeği dört bin beş yüz liradan oluşan param da orada askerin yanında kaldı. Param, maden paraydı. Oradan Varto merkezine geldik. Paşa Hazretleri'nin yanına gittik ve teslim olduk. İşin hepsi budur.

Ayaklanışın elebaşıları yakalandıktan sonra bile bu bölgelerde Ordu Birlikleri, dağ dağ gezip dolaşarak sıkı bir temizlik yaptı. Seferberlik, 31 Mayıs 1925'de kaldırıldı. Haziran'ın birinde

doğunun dondurucu soğuklarında korkunç bir görev görmüş olan bütün askerler, yavaş yavaş terhis edilmeye başlandı. Bir gün önce de Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, ulusa şu bildiriyi yayımlamıştı:

«Genelkurmay Başkanlığımızın bildirdiğine göre, son gericiliği bastırmak üzere silah altına çağrılmış olan seferber yurt çocuklarının terhis zamanı gelmiştir. Bir yandan doğudaki birliklerimizin barış kadrolarını bütünlemek üzere tedbirler alınacak ve öte yandan seferber askerler ağır ağır ve sırayla terhis olunacaktır.

Cumhuriyet'in Kurmayı ve Milli Savunma Bakanlığı'nca alınmakta bulunan tedbirlerin hepsi, Seferberliğin kaldırılmasıyla birlikte, devlet güçlerinin sağlamlığını ve büyüklüğünü korumaya ve tek tük dağınık kovalama devinimlerinin sonuçlandırılmasına yeter bulunduğu anlaşılmıştır

Yine, Büyük Millet Meclisi'nin verdiği izin ve yetkilerle, İstiklâl Mahkemelerinin ve Harp Divanlarının gericilik ve ayaklanış öğelerinin direnişlerini sürdürmeleri olağandır.

Cumhuriyet'i korumak uğruna düşman üstüne koşan kahraman ve yürekli ordumuzun seferber askerlerini, muvazzaf birliklerini ve yürekli ve görgülü Subay ve Komuta Kurulu'nu sevgi ve sevinçle kutlarım. Bu sırada ordumuzu yanılgısız ve başarıyla yönetmiş olan Genel Kurmayımıza ve onun sayın Başkanı Mareşal Fevzi'ye güven ve teşekkülerimizi ulus önünde yineleyerek söylemek ve bildirmek isterim.

Türkler, Cumhuriyet'in korunmasına, yurdun gelişmesine ve ulusun yükselme yolunda çalışmasına engel olmak isteyenlerin uğrayacakları düş kırıklığını kesin olarak kanıtlamışlardır. Anlaşılmıştır ki ulusumuz, izlediği kurtuluş ve çalışma yolunda ilerlemekten başka bir hal benimseyemez.

Aziz yuvalarına dönmeye başlayan çocuklarımıza karşı ulusumuzun beslediği sevgi ve şükrana aracı olurken, bir doğruyu bütün yurttaşlarıma yinelemeyi görevimden sayarım. Yurdun içeride ya da dışarıda herhangi bir tehlikeden en az zamanda kurtulması için tek çözüm, herhangi bir Seferberlik çağrısına her

yurttaşın hemen ve bir an yitirmeksizin koşmasıdır. Nasıl, bu son ayaklanışı bastırma deviniminin birinci derecede başarı gizi, yurttaşların gösterdiği bu anlayış ve çaba olduysa, Cumhuriyet'in karşılaşabileceği herhangi bir olasılıkta da yine birinci başarı etkeni seferberlik çağrısına, hemen ve bir an yitirmeksizin katılmak olacaktır.

Yurttaşlarım! Türk yurdunun gelişmesi, bütünlüğü ve her tehlikeden korunması, bir seferberlik çağrısına hemen katılmaktır. Bu kuralı, yetişkinlerimizin ve yetişecek çocuklarımızın sürekli olarak uslarında bulundurmalıyız. Türk yurtseverliğinin birinci özelliği, yurt savunması çağrısı karşısında her işi bırakarak silah altına koşmaktır

Cumhuriyet'i savunmuş olmanın verdiği haklı onur ve gurur duygularıyla yuvalarına dönmeye başlayan çocuklarımızı sevgi ve minnetle yine selâmlarım.»

BİR TAŞLA İKİ KUŞ

«Büyük olmak için hiç kimseye iltifat etmeyeceksin, hiç kimseyi aldatmayacaksın; ülke için doğru ülkü ne ise onu görecek, o ereğe yürüyeceksin.»

Mustafa Kemal.

Şeyh Sait Ayaklanışı, ülkeye çok kaygılı günler yaşattıysa da iktidarın ekmeğine de yağ sürmüş oldu. Mustafa Kemal'in, hiç ummadığı halde yerden mantar gibi biten son kerte güçlü ünlü generallerle beslenen bir muhalefet, onun yapmayı düşündüğü bütün yeniliklerin karşısına dikilecek gibi görünüyordu. İşin en kötü yanı, Cumhurbaşkanı'nın çevresi, çok bodur bürokratlarla dolmuştu. İsmet Paşa dışında ötekilere teke tek karşı koyacak bir tek kişi yoktu. Muhalefeti bağrında barındıran Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, oldukça ileri düşünceli kişilerden oluşmak-

taysa da partinin ilkelerinde, uzaktan uzağa da olsa dine göz kırpıyordu. Bu ufacık gedikten, ileride, içeri dev gibi düşmanlar girebilir, ülkeyi tehlikeye düşürebilirdi.

Hem, Mustafa Kemal'in egemen olduğu ülkede, muhalefet de neydi? Mustafa Kemal'in Genel Sekreteri bulunduğu Cumhuriyet Halk Fırkası, ülke hayrına düşünülen bütün devrimleri yapmaya hazırlanmıyor muydu? Bunun karşısında, zıp çıktı, gibi dikilen bu Generaller Partisi de necilik oluyordu?

Mustafa Kemal, örgütlenmiş olan tehlikeli muhalefeti sonuna dek dize getirmek üzere yeni planlar kuruyor, iyimserlikle ellerini ovuşturuyordu. Ankara İstiklâl Mahkemesi'ni yürüten yargıçlara fısıldadığı bir bildiri, Mart'ın, on ikisinde yayımlandı. Mahkeme de hemen, o gün, işe başlıyordu.

Bu çok anlamlı bildiride, kısaca şöyle deniyordu:

«Dini, kişisel ve siyasal çıkarlarına aygıt yapanlar, kamuoyunu ağılayarak şimdiki yönetime karşı tiksinti ve ayaklanış duygusu aşılayanlar, ülkenin güvenliğini aziz halkımızın erinç ve rahatını bozanlar, askerlik görevinden kaçış ya da kaçışı kışkırtmak ve her ne biçimde olursa olsun ayaklanış ve gericiliğe yardım edenler, Cumhuriyet halkının Takriri Sükun isteğini temsil eden mahkememizi hemen karşılarında bulacaktır.»

Böylece, astığı astık kestiği kestik, bir gücün sahibi olduğunu bildiren İstiklâl Mahkemesi, Mustafa Kemal iktidarına bütün karşı gelenlerin, giderek ona yan bakanların başları üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sallanacaktı. İstiklâl Mahkemesi, altmış bir Vilayet'in Adliyesi üzerinde bir patriyark olarak egemen olacak, onun yaptıklarını hiçbir örgüt, hiçbir kişi kontrol edemeyecekti.

Bu İstiklâl Mahkemesi'nin birinci ereği, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'yla onun ünlü kurucularıydı. Onlar, ülkede çok partili bir demokrasi çorbası değil, pederşahi, devrimci, iyi niyetli, bir tek Egemen'in yönetiminde bir yönetim kurulduğunu madem ki anlamamışlardı, onlara verilecek ders de sertçe olacaktı. Demokrasi oyunu bir kez başladı mı artık ülkede hiçbir devrimin yapılması düşünülemezdi. Karşıdaki parti, durmadan,

iktidarı ele almak uğruna kamuoyunun nabzına ödünlerin şekerinden yapılmış şerbetler verip duracaktı. Bu da halkı, devrimcilerin çevresinden koparıp götürmeye, yeter de artardı bile.

Bir gün, muhalif partiye karşı bilenen hıncı göstermek istercesine, Milli Savunma Bakanı, Meclis'in kürsüsünden kısaca şöyle bir söz söyledi:

— Muhalefet erbabı bir gün iktidar mevkiine gelirse, salt Teşkilâtı Esasiye değil, yurdun durumundan, damla damla, vere vere, yurt kalmayacaktır. Ancak, yarın onların da yuvalarından çıkarılarak başlarını ezmek için gereken tedbirleri alacağız.

Yıldırımların, Terakkiperver Parti'nin üzerine yöneldiğini gösteren izler, çoğalmaya başlamıştı. *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*'nin başmakalesi, Kâzım Karabekir'in ayaklanış dolayısıyla, Meclis'te söylediği sözleri söz konusu ederek şöyle diyordu:

«Bu fırkanın (Terakkiperver) ayaklanış ve kışkırtma karşısındaki gerçek durumu henüz belirmemiştir. Acaba, Paşa Hazretleri, fırkasının üyelerinden kimi sanıkları bekleyen kötü olasılıkları düşünerek, şimdiden kamuoyu önünde ihtiyatlı bulunmak mı istemektedir? Tutuklamalar ve izlemeler arasında Terakkiperver sözcüğünün sık sık geçtiği günlerde, Doğu Ayaklanışı'nda Cumhuriyet Halk Fırkası'nın sorumunu ileri sürmek, kötü bir taktik değildir. Bu sözler, yarın basının ilk sayfasında yaygaralı manşetlerle yayımlanan makaleler, politika oyunlarından anlamayan halk arasında muhalif fırkaya mazlumca bir görünüş verir. Devrimcilik bilinci, devlet sorumu ile davranan Cumhuriyet iktidar mevkiinin direniş ve iradesiyle her şey korunmuş olacaktır.»

Bu savlardan da anlaşılıyor ki Doğu Ayaklanışı'nı bahane eden iktidar, muhalif partiyi kısıtsız-koşulsuz ortadan kaldırmak istiyordu. Oysa, Terakkiperver Fırka, kurulduğundan beri ancak dört beş vilayette örgüt kurabilmişti. Cumhuriyet Halk Partisi ise, ülkenin her yanında vaktiyle kurulmuş olan Müdafaayı Hukuk örgütlerini devraldığından her yanda borusu öter durumdaydı.

Şimdi, her iki partinin adamları, karşısındakini dini siyasete aygıt etmekle suçluyordu. Terakkiperver Parti'nin üyeleri arasına türlü gericiler sızmış olmakla birlikte Halk Partisi'nin saflarında

da eskiden beri maskeli dinciler, fırsat gözleyenler vardı. Acaba, Doğu Ayaklanışı'na salt Terakkiperver Parti'den kimi dinciler mi karışmıştı? Öteki partinin şaşkınlarından neden söz edilmiyordu?

Vaktiyle önemli bir silah kaçakçılığı olayını, Başbakan Fethi'ye bildiren Hüseyin Rauf'u anan İstiklâl Mahkemesi, ondan ihbarın belgelerini istemiş, o da göndermişti. İstiklâl Mahkemesi, hemen tutuklamalara girişmişti. Silah kaçakçıları tutuklanıyordu. İstanbul Halk Partisi örgütü bu tutuklamaya paralel olarak Terakkiperver Parti için de tehlikeli bir karşı propagandaya başlamıştı. Bunda çok tehlikeli bir parola ortaya atılmıştı: Sözde muhalif partinin İstanbul Örgüt Başkanı, partiye girecek üyelere şöyle bir söz söylemişti:

«Mustafa Kemal Paşa'yı istiyorsanız, Halk Partisi'ne; Hilâfet'i istiyorsanız, bizim partiye geliniz.»

Bundan başka, Hüseyin Rauf'un İstiklâl Mahkemesi'ne yaptığı ihbar geri tepmiş, şimdi, bununla Kara Vasıf, Hüseyin Avni ve Yenibahçeli Şükrü de işe karıştırılmak isteniyordu.

Parti'nin kapanmasına neden olacak kötülükte olan bu propagandayı haber alan Kara Vasıf, hemen, Ali Fuat Paşa'ya bildirdi. Çok üzgün bir durumda İçişleri Bakanı'nın karşısına çıkan Paşa, bu korkunç uydurma üstüne ona bilgi ve güven vermeye çalıştı.

Suya düşen bu propaganda sonucunda, iktidar, bir başka yol denedi. Bu, daha karşıdan vurulmaya çalışılan bir vuruştu: İstanbul, Trabzon Terakkiperver Parti Şubelerine baskınlar yapıldı.

İstiklâl Mahkemesi'nde yürütülen birtakım davalara ışık tutması olasılığı düşünülerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün şubelerinde baskın biçiminde araştırmalar yapılmasını buyuran bir şifre İstanbul'a gelir gelmez, bütün İstanbul polisi, alarma geçirildi. Ele geçirilecek bütün evrak incelenecekti. Vali Süleyman Sami ile Polis Müdürü Ekrem Baydar (Yarbay), hemen, baskınları tertipleyerek gece yarılarına dek vilayette sonucu beklediler. Baskınlar, kentin uzak yerlerindeki, varoşlardaki şubelerden başlamıştı. Akşamın saat dokuz buçuğunda Dördüncü Şube Müdürü Şükrü, buyruğundaki on sivil polisle Cağaloğlu'ndaki merkez konağına saldırdı. Kapıyı kapıcı açtı. Buradaki

tek canlı da kapıcıydı. Onu göndererek yakın yerlerde oturan Çolak Salâhattin'le Hüseyin Avni'yi çağırttılar. Hep birlikte odaları gezerek bütün evrakı toplayıp torbalara doldurdular; bunların ağızlarını da Ayasofya Polis Merkezi damgasıyla mühürlediler. Bütün bunlar, Polis Müdürlüğü'ne götürüldü. Kapalı çekmeceleri kırmak istemeyen sorumlular, sabaha dek bunların başında polis beklettiler. Bunlar, ancak, hiçbir şeyden bilgisi olmayan Kara Vasıf'la Kâtip Siyami, Parti Merkezi'ne geldiğinde açıldı.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın sorumlusu, basılıp bütün evrakın mühür altına alınması üzerine şöyle bir anlatımda bulundu.

— Hükümetin, bütün derneklerinin işlemlerini denetlemeye yetkili olduğu kuşkusuzdur. Partimizde yapılan araştırma, görülen gerek üzerine olacaktır. Orada kanunsuz bir işlem varsa, elbette, o da Hükümetçe değerlendirilecektir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın gizli hiçbir işi yoktur. Bütün işlerimiz açıktadır. Hükümet kuruntu ile davranmaktansa, Fırka'yı denetlemeyi daha uygun bulmuştur. Fırka, kapatılmamıştır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın çok tehlikeli birtakım parolalarla suçlanmak istenmesi, bütün partililerin yüzüne bıçakla işlenmiş gibi keskin kaygılı izler çizmişti. Ali Fuat Paşa, samanın altından, ağılı, öldürücü suların gelmeye başladığını anlamıştı. Dolaylı olarak savaştıkları güç, Mustafa Kemal'den başkası değildi. Böyle de olsa yaşamak hakkını sonuna dek korumak, savunmak zorundaydılar. Sürdürdüğü tehlikeli didişmenin bütün bilincine boyun eğerek şöyle bir bildiri yayınladı:

«Terakkiperver Fırka'nın Hükümeti düşürmek düşüncesiyle gericiliğe ve kaçakçılığa yardımcı olduğuna değin birtakım yakıştırmalar ve söylentiler vardır. Kanunla kurulmasına müsaade edilmiş olan Fırkamız, Meclis'in dışında ve içinde temel haklara dayanarak meşru biçimde muhalefet etmektedir. Bunun dışında hiç bir hareket fırkamızla ilgili değildir. Bundan dolayı, partimiz kendisine yüklenecek her türlü suçtan, gizli ve kuşkulu amaçlardan uzak kalacaktır. Ulus arasında meşru ve belli amaçlarımızın gelişmesine çalışmayı kendimiz için bir yurt ödevi sayıyoruz.»

Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin, Doğu İstiklâl Mahkemesi bölgelerinde hiçbir parti örgütü yoktu. Ancak, buralarda örgüt kurulması düşünülmüş, bunun üzerine de eski Urfa Mutasarrıfı Kurmay Yarbay Fethi, incelemelerde bulunmak üzere, salt, Urfa, Siverek ve Mardin bölgesine gönderilmişti. Ayaklanış başlayıp da başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, öküzün altında buzağı arayan Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi Kurmay Yarbay Fethi'nin inceleme işini partinin şube örgütlerinin kurulmuş olduğu biçiminde yorumlamıştı. Böylece, Yarbay Fethi, Urfa'da Seferberliğe karşı propaganda yapmak, ayaklanıcılarla haberleşmekle suçlanarak tutuklanıp Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'ne götürüldü. Fethi, Mutasarrıflık yıllarında çok iyi, adil bir yönetici olmakla ün salmış bir kişiydi. Ayaklanıcılarla haberleştiği işine gelince, bu da Mutasarrıflığı zamanında tanışıp görüştüğü bir iki Şeyhle, ayaklanıştan önce konuşmasından ileri geliyordu.

Yurtsever bir insan olarak bilinen, şimdiye dek asker ve sivil olarak yüksek görevlerde bulunmuş olan Yarbay Fethi'nin tutuklanarak İstiklâl Mahkemesi'ne götürülüşü, Terakkiperver Parti'nin kurucuları arasında paniğe benzer bir hava yarattı. Oysa, ayaklanış sırasında, doğudaki bütün Halk Partisi örgütlerinin üyeleri arasında ayaklanışa karışanlar, katılanlar olduğu ortaya çıkmıştı. Bu yüzden bu örgütlere karşı hiçbir eleştiri yapılmıyordu. Halk Partisi üyesi olduğu su götürmeyen ayaklanıcıların da bu partinin adamı oldukları dikkatle saklanıyordu.

Ankara İstiklâl Mahkemesi de muhalif partiye karşı cephe almıştı. Terakkiperver Parti'nin kurucularıyla henüz pek azınlıkta bulunan üyeleri, yandaşları, arpacı kumrusu, gibi düşünüyorlardı. Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin bir tek amacı olduğu açıkça görülüyordu: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatmak. Kapatma işini sözde bir kanuna da bağlamak isteyen Mahkeme ile onun arkasında bunu yürütenler, ne olacaksa, bu tozdan dumandan geçilmeyen zamanda olacağını düşünerek, bir ayak önce muhalefetin çanına ot tıkamanın yollarını araştırmaktaydılar. İstanbul örgütünün yönetim yerlerine yapılan baskınlarda işe yarar belgeler elde edilememişti. En sonunda, İstanbul örgütünden iki

kişinin, partinin propagandasını yapmak bahanesiyle din propagandası yaptıkları saptandığı söylenerek tutuklanıp Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne götürüldü. Bunlardan biri, Paşamandıra muhabirliğine atanmış olan Kâmil, öteki de Salih Başo'ydu. Partiye üye yazarken yakalanmışlardı. İstiklâl Mahkemesi, bu iki kişinin suçlarının saptandığını bildirmişti: Hükümetin manevi kişiliğine iftira etmişler, halkın kafasını karıştırmaya yeltenmişlerdi. Suç, tanıkların anlatımları, bir de sanıkların birbirini bozan anlatımlarıyla saptanmıştı.

Muhalif partinin Beykoz Örgütü'nde yapılan araştırmada elde edilen yazılı kâğıtlar arasında dine saygılı olmak deyimini yakalayan Ankara İstiklâl Mahkemesi, dini siyasal amaçlarına aygıt ederek gericilik propagandası yaptığı saptanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın çalışma yöntemi üstüne Hükümet'in dikkatinin çekilmesini istedi, bunun için Cumhuriyet Savcılığı'na durumun bildirilmesine, oybirliğiyle karar verdi.

İstiklâl Mahkemesi'nin bu kararı üzerine, Hükümet, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın şubelerinin kapatılmasına karar verdi. 3 Haziran 1925 tarihinde İcra Vekilleri Kurulu'nun buyruğuyla bu karar hemen yürürlüğe girdi. Karar şöyleydi:

«Türlü kışkırtmalarla Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde geçen yargılanması sırasında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İstanbul yöresinde resmi görevlerini üzerine alan birtakım kişilerin Fırka'nın programında bulunan düşünüş ve din inanışlarına saygılı olmak ilkesini gericilik kışkırtmalarına neden olarak aldıkları saptanmış ve partinin durumu üstüne Hükümet'in dikkatinin çekilmesine oybirliğiyle karar verildiğini bildiren mahkeme kararı, Savcılık'tan Hükümet'e bildirilmiştir.

Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'nin kovuşturma ve yargılamaları sırasında da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın resmi temsilcilerinin Fırka programındaki din inanışlarına saygılı olmak ilkesini, ülkeyi dinsizlerden kurtarmak gibi gerilikçi propaganda aracı yaptıkları, bu yüzden tehlikeli olaylar oluştuğu saptanmıştır.

Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi, kendi adli yetkisi içinde bulunan yerlerdeki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerini kapatmaya karar vermiştir.

Türlü vilayetlerden gelen bilgiler, Terakkiperver Cumhuriyet üyelerinin programlarında bulunan belli ilkeyi, dini siyasete aygıt etmek uğruna kullandıklarını göstermiştir. Zaten Ankara İstiklâl Mahkemesi'ndeki yargılamalar, Vahidettin'in çevresinde bulunan yurt hainlerinin Avrupa'da kurdukları merkezlerde ve ülke içinde Hürriyet ve İtilâf döneminden kalma bozguncılardan oluşan geniş bir gericilik şebekesi oluşturduklarını göstermiştir.

Yurttaşların aldatılmaktan ve kışkırtmadan korunması uğruna Terakkiperver Fırka'nın çalışmaktan alıkonulması, Hükümet'in artık göz yumamayacağı görevler sırasına girmiştir. Bundan dolayı bu Kararname'nin bildirilmesi tarihinden başlayarak Takriri Sükun Kanunu yargılarına uyularak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün merkez ve şubeleri ilgili Hükümet memurlarınca kapatılacaktır.»

Dört ay önce Başbakan Fethi, resmi olmayarak, partilerini kapatmalarını, kuruculara salıklamamış mıydı?

HESAP GÜNÜ GELDİ

«Cumhuriyetimizin dayanağı Türk Toplumu'dur. Bu toplumun bireyleri ne kerte Türk kültürüyle eğitilmiş olursa, o topluma dayanan Cumhuriyet de öyle güçlü olur.»

Mustafa Kemal.

Şeyh Sait, 5 Mayıs 1925 günü, yanında Şeyh Şerif'le yirmi sekiz kişilik yakın adamıyla tutuklu olarak Diyarbakır'a götürüldü. Adı Mehdi'ye çıkan ayaklanış liderinin gelişiyle son kerte ilgilenen kent halkı, gelişini işittiği andan beri sokaklara dökülmüş, onları bekliyordu. Saat on yedi sularında, alaca karanlığın, dostu düşmanı ayırt edilemeyecek duruma getirdiği bir sırada kafile, kentin kapısından içeri girdi. Meraklı halk yığınlarının arasından geçen kafile, şöyle sıralanmıştı: En önde bir asker birliği yürüyordu. Bunların arkasından da atlara binmiş olarak, Şeyh Sait, damadı Şeyh Abdullah, Şeyh Şerif ve Binbaşı Kasım geliyor, onları da yirmi sekiz kişilik yakın adamları izliyordu. Bunların ardınca da birer Atlı ve Piyade Birliği geliyordu. Koruyucu askerler, On dokuzuncu Alay'dandılar. Hemen hepsinin göğüslerinde, tüfeklerinin namlularında köylülerin yollarda taktığı türlü çiçekler göze çarpıyordu. Bundan dolayı, kafile bir bayram havası taşıyordu. Düğüne ya da bir şenliğe gidiliyor gibiydi. Böylece, çiçeklerle süslenmiş askerler, her iki yanı insanla dolu caddeden, «*Ankara'nın taşına bak - Gözlerimin yaşına bak,*» türküsünü söyleyerek geçtiler. Hükümet Konağı'na vardılar. Konağın önünde Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım (Orbay), Kolordu Komutanı General Mürsel, Diyarbakır Valisi Mithat, İstiklâl Mahkemesi Başkanı Mazhar Müfit, üye Ali Saip (Ursavaş), Lütfü Müfit ve sivil-asker yöneticiler onları bekliyordu.

Birlikler, Hükümet'in önünde sıralanan bu kişilerin önünden neşeli bir geçit resmi yaptılar. Sonra, İç Kale Kapısı'nda atların-

dan indirilmiş olan ayaklanıcılar, Hükümet Konağı'nın önüne dek yürütüldüler.

Şeyh Sait'le adamları oraya vardıklarında, Mürsel Paşa ile Şeyh Sait arasında bir söyleşi geçti. General Mürsel, yumuşak bir sesle Şeyh Sait'e şöyle sordu:

— Hoşgeldiniz! Yolda çok rahatsız oldunuz mu? Yolculuğunuz nasıl geçti?

İnce, uzun boylu, kınalı sakallı, güneş yanığı bakır tenli yüzüyle, canlı, yaşlıca bir adam olan Şeyh Sait, General Mürsel'e şöyle yanıt verdi:

— Sefer, zahmettir!

— Hastaydınız; nasıl oldunuz?

— Şimdi, iyiceyim.

— Yemek yemeye başladınız mı?

— Hayır; daha korkuyorum!

— O halde, sizi daha tedavi etsinler. Doktorlar bakıyorlar mı?

— Allah, hepsinden razı olsun!

Söyleşi burada bitmişti.

General Mürsel, Birlik Komutanı'na şu buyruğu verdi:

— Götürün; dinlensinler!

Ancak, bu konuşma sırasında bir yandan film çekiliyor, bir yandan da bir çok gazeteci objektifi, ayaklanıcı elebaşılarının, türlü resimlerini alıyordu. Bu sırada da uçaklar, gürültüyle kentin üzerinde dönüp duruyor, karanlığı masmavi bir ışığa boğan ışık fişekleri atıyorlardı.

11 Mayıs 1925 günü de ayaklanıcıların liderlerinden Şeyh Şemsettin, bir Atlı Birliğinin koruyuculuğunda Diyarbakır'a getirildi. Şeyh, doğruca Vali'nin odasına götürüldü. Şeyh, burada Vali'yle birlikte Generaller ve Mahkeme Kurulu'yla karşılaşınca bir tuhaf oldu. Ona da buraya dek rahat gelip gelmediğini sordular.

Şeyh Şemsettin:

— Hamdolsun, Hükümetimiz sayesinde rahat geldim; bir eksiğim yoktur! Cenab-ı Hak Cumhuriyet'i başımızdan eksik etmesin! dedi.

Bu söz karşısında, bütün odadakiler, şaşkın şaşkın bakıştılar. Çoğu, soğukkanlılığını zor tuttu. Bunu bir küstahlık olarak almışlardı. Cumhuriyet'i yıkmak uğruna bunca kaygı yaratmış olan bu adam, şimdi ne biçim konuşuyordu. Hemen hepsi, daha yürekli, daha korkmadan, olduğu gibi, konuşmasını istemişti.

General Naci Eldeniz, yine de her zaman olduğu gibi nazikçe şöyle sordu:

— Amacımız sitem etmek değil ama bu davranışınız nasıl oldu acaba?

Şeyh, şöyle yanıtladı:

— Ben, Kamışlı'da bulunurken bir mektup aldım. Bu mektupta, «Şeyh Sait, Devlet'e karşı ayaklandı. Sadık ve Muharrem Beylerle Ali ve Hüseyin Ağaları alarak, hemen, Şube Başkanı'nın yanına geliniz!» deniyordu. Gittim; Sayın Cumhurbaşkanı'na, Müftü'ye ve Vali'ye telgraflar çektik. Komutan bana: «Aşiretleri doğru yola çağır!» dedi. Şeyh Sait'in katline fetva verdim. Sonra, oradan kalkıp Kulp'a gittim; reislerle aşiretleri uyardıktan sonra, Silvan'a döndüm. Orada da aşiretleri uyarmakla görevlendirildim. Ayaklanış büyüyordu, Aşiretlere bulaşıyordu. Beni öldüreceklerdi. Bundan dolayı, Umran'da bulunan tanıdıklarımın yanına kaçtım. Yeğenim Fahri'yle oğlum Fevzi ayaklanıcılara katılmışlardı. Ben, saklanmıştım. Sonra, Komutan'a başvurdum. Çağırınca da gittim.

General Naci Eldeniz, bunun üzerine ona şöyle dedi:

— Şeyh Efendi, dinlensinler! Hakkında hak ve adalet dairesinde kovuşturma yapılacaktır. Dileyelim ki dedikleri doğru çıksın. Yine sitem usumdan geçmiyor. Önce, biri Batman yöresinde, ikincisi de Batman Köprüsü'nde iki çarpışma oldu. Bu konuda kendileri ne bilirler?

Şeyh Şemsettin, yanıt verdi:

— Bu çarpışmalar üstüne hiçbir şey bilmiyorum. Bunları işitmedim de.

General Mürsel, ona şu soruyu yöneltti:

— Şeyh Efendi, önce Şeyh Sait'in katline fetva verdiklerini söylediler. Bu, doğrudur. Şeyh Efendi, Yardımcı Güçler Komu-

tanı Ali Rıza ile hareket ettiklerini söylediler. Bu da doğrudur. Ancak, ayaklanıcılar Silvan'a yaklaşınca Şeyh Efendi'nin durumları değişti. Silvan yöresinde Behram'ın bölgesinde ayaklanışın genişlemesi uğruna kışkırtmaya başladıkları, söylendi. Bunun aslı nedir?

Şeyh Şemsettin, bunu da şöyle yanıtladı:

— Ya, Mürsel Paşa! Vallah billah, bu olacak iş mi? Ayaklanıcılar Sadık Gil'i öldürmüşlerdi. Bundan sonra herkes kendi başının çaresine bakıyordu. Şeyh Nurettin'le Mehdi ile ilgili değilim. Bu yandaki bütün bilginler ve Şeyhler hepsi Hükümet'e düşmandır. Tek başıma ben Hükümet'ten yanayım.

Mürsel Paşa, şöyle dedi:

— Kendileri sonradan Hükümet memurlarıyla çalışsalardı, daha iyi ederlerdi. Dicle'yi geçerek Şekvari'ye gelebilirdi.

Şeyh Şemsettin:

— Korkumdan gelemiyordum, dedi.

General Mürsel, yine sordu:

— Ayaklanıcılardan korkmuyordunuz da Hükümet'ten neden korkuyordunuz?

— Ben, huyca korkak bir adamımdır.

İstiklâl Mahkemesi Başkanı Mazhar Müfit (Kansu) de bir soru sordu:

— Şeyhlerle Ulema, bir Müslümanı kâfir saymaya yetkili midirler?

— Hayır, bunların hepsi de cahildir.

İstiklâl Mahkemesi üyesi Ali Saip (Ursavaş) sordu:

— Şeyhlik ve müritlik, ne demektir? Kadın müridiniz var mıdır? Onlara ne biçimde zikrettirirsiniz? Tanrı ile kul arasında araç olmaya din müsaade eder mi? Cumhuriyet, İslâm ilkelerine uygun değil midir? Yüzünüze, neden nikap (peçe) koyuyorsunuz?

Şeyh Şemsettin, bunları da şöyle yanıtladı:

— Ben, Nakkşibendi Ali'yim. Mürit, Şeyh'in yanında Tanrı'ya tövbe ve istiğfar eder. Altı yüz erkek, iki yüz kadın müridim var. Kadın müritlere dört karımın en büyüğü zikrettirir. Tan-

rı ile kul arasında araç olmak doğru değildir. Ancak, gelenek olmuştur. Yüzüme peçe örtmekliğimin nedeni, sıcaktan korunmak isteğidir. Cumhuriyet'in İslâm ilkelerine uygun olup olmadığına gelince, bu konuda Peygamber'in hadisi vardır.

Ali Saip (Ursavaş), şöyle sordu:

— Peygamberimiz ölümü yettiğinde: «Aşiretleri toplayınız; içinizden birini Başkan yapınız!» demedi mi? Hilâfet'ten söz etti mi?

Şeyh, bu soruya şu yanıtı verdi:

— Bu sözleriniz çok doğrudur. Halifeye gerek yoktur. Evet, Peygamberimiz ölürken Cumhuriyet'i buyurmuşlardır. Bugünkü yönetim biçimimiz de Peygamber'in buyruğuna uygundur.

Terletilen Şeyh'e kahve getirildi. Kahveyi içerken, filmini çekmek üzere sinemacılar geldi. Onlar, makinelerini kurduğu sırada, Ali Saip:

— Bak, resim alınacak, dedi; günah değil mi?

Makinenin objektifi Şeyh'i yakalamış, kolu habire dönüyordu.

Makineye kaygısızca bakan Şeyh, şöyle dedi:

— Hayır; günah değil! Sakalıma kına koyuşuma bile, Şeyhler, günah, diyorlar. Oysa, değildir.

Şeyh rahatça konuştuğundan, odadakiler onunla bir süre daha söyleştiler.

Şeyh Şemsettin, direterek şöyle diyordu:

— Ben, Hükümet'e sadığım. Fevzi Bey'le birlikte geçen yıl Silvan'a gittiğimde, eski Bayındırlık Bakanı'nın orada Kürtçe nutuk söylediğine tanık oldum...

En sonra Vali Mithat, Şeyh'e şöyle ünledi:

— Yeriniz hazırlanmıştır. Buyurun, dinlenin!

Bunun üzerine Şeyh Şemsettin, tutuklular koğuşunu boyladı.

12 Nisan 1925 günü, oğlu Mehmet, adamları Sait, Mehmet'le birlikte İstanbul'da tutuklanan, ayaklanış devinimінin sivil lideri Abdülkadir, doğruca Diyarbakır'a gönderildi. Eski Ayan Üyesi, Damat Ferit zamanının Danıştay Başkanı Seyit Abdülkadir, 14 Mayıs 1925 günü İstiklâl Mahkemesi'ne verildi.

Mahkeme Salonu olarak sinema uygun görülmüştü. Sinemanın sahnesine yeşil örtülü, yarım dönü biçiminde bir masa yerleştirildi. Masanın arkasındaki duvara kocaman bir Türk Bayrağı asılmıştı. Yargıçlar, o gün masanın çevresinde yerlerini aldılar. Denizli Mebusu Mazhar Müfit, Başkan'dı. Üye yerlerinde, Ali Saip Ursavaş'la Lütfü Müfit, İddia Makamı'nda da Balıkesir Mebusu Süreyya (Örgeevren) bulunmaktaydı.

Oturum açılınca, Seyit Abdülkadir, Seyit Mehmet, Aşiret Başkanı Erdebilli Nafiz, Palulu Hacı Kör Abdullah, Sait oğlu Sadi, Kürtçe, *Jim Gazetesi* yazarlarından Kemal Fevzi, getirilip Mahkeme Kurulu'nun karşısına sıralandı. Seyit Abdülkadir, «Seyit», kılığındaydı. Başında yeşil takke, bunun üzerinde ak sarık, sırtında da cüppe vardı. Ondan başkası sivil giyinmişlerdi.

Mazhar Müfit, Başkan olarak, Abdülkadir'in sorgusuna geçti. Kimliği üstüne sorular sordu. Sanık, Vanlı, yetmiş beş yaşında olduğunu, İstanbul'da oturduğunu söyledi. Eski Ayan Üyelerinden, eski Şûrayı Devlet Başkanı olduğunu da ekledi.

Başkan, öbür sanıkları da kimlik sorgusundan geçirdikten sonra, iddianamenin okunmasını buyurdu.

İddianame okundu:

— Kürt ayaklanış ve ihtilâliyle ilgili ve ayaklanıcıların kışkırtıcılarından olmaktan sanık kapatılmış Kürdistan Teali Derneği Başkanı Seyit Abdülkadir ve oğlu Seyit Mehmet ve Erbilli Hoşnev Aşireti Reislerinden Nafiz ve Palulu olup çeşitli Kürt derneklerinde üye bulunan Abdullah Sadi'nin iddia edilen suçu işledikleri bağlı dava evrakı arasındaki tutanaklar, ilk anlatımlar, mektuplar, belgeler ve başka bütün kâğıtların metinlerinden ve kanıtlar ve karine ile saptanacaktır. Suçlarının niteliğine göre cezalarının belirlenmesini dava ve sanıkların işledikleri iddia olunan suçun niteliğine göre haklarında tutuklama kararı verilmesini isterim.

Başkan Mazhar Müfit, Savcı'dan, davasının açıklanmasını, rica etti. O da davasını şöylece açıkladı:

— Efendim! Mahkemeniz karşısında bulunan sanık Seyit Abdülkadir, oğlu Mehmet, Hoşnet Aşireti Başkanlarından Nafiz

ve Abdullah Sadi ile yargılanması önce, az buçuk yapılmış olan Bitlisli Kemal Fevzi, hepsi Türk yurdunun doğu bölgelerinde son zamanlarda oluşan ve ülkenin ikiye bölünmesini erek alan bir devinim hazırlayıcıları ve kışkırtıcıları olmaktan sanıktırlar. Bu haince davranışlarının ana çizgilerini şu basit sözlerle açıklayacağım. Gizli amaçlarına ulaşmak uğruna, sanıklar, dört evre geçirmişlerdir. Birinci evre, düş kurma; ikinci evre, düzen; üçüncü karar ve dördüncü ve son evre olarak da eylem! Esasen suça temel olan davranış da dört evrelik bir tasarlamanın ürünüdür. Bu tasarlayış evreleri, Kemal Fevzi'nin kendisi de içinde olarak, yıllardan beri başlayıp süregelen eylemlerle saptanmıştır.

Seyit Abdülkadir, gerçekten son zamanlarda İstanbul'da evinden çok az çıkmışsa da ayaklanış deviniminin elebaşılarıyla sonuçlandırılabilmesi uğruna, oğlu ve özellikle Abdullah Sadi aracılığıyla yabancı bir devletin koruyuculuğunu sağlamaya çalışmıştır. Sadi, kendi anlatımından da anlaşılacağı üzere, en çalışkan üye olarak çalışmıştır.

Zaten, Hoşnev Aşireti Reislerinden Erbilli Nafiz, son ayaklanıştan bir ay önce İstanbul'a gelmiş. Seyit Abdülkadir ve oğlu Mehmet'le çok candan ve etkili bir biçimde uğraşmış ve onlarla işbirliği yapmıştır. Seyit Abdülkadir, geçimini sağlamak uğruna evini ve eşyasını satmak zorunda kaldığını, direterek söylediği halde, Nafiz'i evinde günlerce konuk etmiştir.

Seyit Abdülkadir, Cumhuriyet Hükümeti Ordusu'nun ayaklanıcılara en şiddetli vuruşlarını vurduğu sıralarda, giderek, 11 Nisan'a dek bile, bu melun düşünüşünden vazgeçmemiştir. Hükümet, bütün davranışlarını bilir. Cumhuriyet Hükümeti'nin dikkatinden hiçbir şeyin kaçmayacağı bilinirken, salt, bu adamları suçüstü yakalamak uğruna ilgili makamlar, sabretmesini bilmişlerdir.

Şeyh Sait'in oğlu Ali Riza, İstanbul'a geldiğinde, Seyit Abdülkadir'in evinden çıkmayan bilinen kişilerle, acı sonuçlar verecek olan korkunç ve hain kararları saptamışlardır.

Savcılığın davaya temel olarak ayırdığı evrakın metinlerinden anlaşılacağı ve kanıtlarla karinelere dayanılarak saptanacağı

üzere, bunların işledikleri edimlerin suçluları olarak çok adil Mahkemeniz karşısında davalarının görülmesini rica ederim!

İngiliz Temsilcisi gibi davranarak ayaklanıcı liderlerini tuzağa düşüren, bunların temsilcileriyle görüştüğü sırada hazırladığı raporları Hükümet'e veren Polis Nizamettin'in çalışmaları, şimdi mahkemenin elinde sanıkları suçlayıcı en tehlikeli silah olarak bulunuyordu. Savcı, şimdi, bunlar üzerinden sorgu yaylım ateşine geçmişti: Kör Sadi, oturmakta olduğu Erenköy'deki Suadiye'den, bir süre için Yakacık'a taşınmıştı. Eski Ayan Üyesi Şeyh Abdülkadir'le görüşmüş, Şeyh'ten bu konuda bütün bir yetki almıştı. Nizamettin'le Kör Sadi, 1 Ekim, Salı günü sabahı, Beşiktaş'ta görüşmüştü. Sadi, ona Şeyh'le olan konuşmasının sonucunu anlatmış, o da bundan sonra sürekli olarak Kör Sadi ile ilişki kurmuştu. Silah ve cephane sağlanması işi üzerinde konuşmuşlardı. Silah işi konuşulduktan sonra Nizamettin, Sadi'nin çok daha kararlı davrandığını görmüştü. Sadi İngilizlerden (Templeton-Nizamettin), kısaca şunları istemişti: Mısır'da ya da Kıbrıs'ta bir görüşme, ayaklanış devinimi başarıyla sonuçlandığında Kürdistan bağımsızlığının onaylanmasına ve buna karşılık İngilizlere Kürdistan'da verilecek ödünler ve başka fedakârlıkları gösterir karşılıklı antlaşma senetlerinin imzalanması.

Ayaklanış eyleminin sürdüğü sürece silah ve cephane verilmesi, bunlar, ayaklanışın başlamasından bir süre sonra verilmeye başlanacaktır; iki yüz bin Liralık kredi verilecektir.

Başkomiser Nizamettin'le, Kör Sadi arasında şöyle bir konuşma geçmişti:

— Sana güvendiğim içindir ki arada aracı olmayı benimsedim. Ancak, böyle yüksek istemlerde bulunan bir adamdan elbette ki mevkii ve yetkisinin neye ve hangi güce dayandığı usa gelir ve sorulabilir.

— Ancak, ben de sizin gibi aracıyım. Yalnız başıma değilim ki!

— Demek, bir derneği, bir gücü temsil ediyorsunuz!?

— Evet!

— İstemleriniz arasında İngilizlerin en çok önem verecekleri nokta, sanırım ki siyasal belgeler imzalamak sorunudur. Eğer,

siz, temsil ettiğiniz dernek adına konuşmaya yetkili olduğunuzu kanıtlayabilirseniz, yetkili İngilizlerle ilişkilerinizi sağlayabilirim. Bunun dışındaki herhangi bir durumunuzla İngilizler ilgilenmekten kesinlikle çekinirler.

— Bırakışma'nın son yılında bizim derneğimiz, yani Kürdistan Teali Derneği, General Harrington'a baş vurmuştu. General, o zaman tıpkı bugünkülere benzeyen istemlerimizi benimsememişti. Kürdistan bağımsızlığının İngiltere'ce tanınacağı resmi olarak taahhüt edilirse, bütün Kürdistan ayaklanır ve başarı yüzde yüzdür. İlk davranışta Diyarbakır'da Hükümeti düşürebiliriz. Bunun dışında yapılacak herhangi bir davranış ve girişim, sönmeye mahkûm, mevzii ve bireyci çete devinimi olabilir. Ancak, İngiltere'nin Kürt Bağımsızlığını desteklemesi, bütün Kürtlüğü ayaklandırmaya yeter. Seyit Tıh ve arkadaşlarının öbür yanda bulunması, Kürtlüğü ayaklandırmaya yetmez. Bugün Kürtlük, bunların Kürt bağımsızlığını sağlamaya çalıştığına inanmıyor. İngilizlerin pek ciddi yardımlarıyla bu işe girişmek istiyoruz. Ben, yalnız bireycil davranmadığımı ve büyük bir güce dayanarak onun adına görüşmelere giriştiğimi kanıtlayabilirim. Ancak, bu sorun dışarıda görüşülebilir.

— Burası yetkilidir. Neden, burada görüşmekten çekiniyorsunuz? İstediğiniz zemini ben hazırlarım.

— Burada korkuyorum. İzlenmekteyim.

— Sanırım, Hükümet'in sözünde ben senden daha tehlikeli sayılırım. Korkak adamlar bu işlere girer mi?

— Sizi İngilizler korur.

— Gerekirse sen de korunursun. Ancak, bizim aramızda geçen işi, ben, sen ve İngilizlerden başka kimsenin bilmesi olasılığı var mı?

— 1329 yılında (1913), burada Rus Konsolosu'yla Kürdistan devrimi için görüşüyordum. Mahmut Şevket Paşa'ya Kürdistan özerkliği için bir rapor verdim. Tutuklanışımdan altı gün önce Rus Konsolosu'na tutuklanacağımı, Batum'a gönderilmekliğimi, oradan Kürdistan'a girebileceğimi, söyledim. Beni, hemen, koruyup alacağını, söylediyse de altı gün sonra tutuklandım ve

Taif'e sürüldüm. Sekiz yıl sürgünde kaldım. Ben Taif'e vardığım gün, bizim hazırladığımız Bitlis Ayaklanışı da patladı. Ancak, mevzii ve sonuçsuz kaldı. Geçmişi andıkça korkuyorum.

— Önerilerinizi İngilizlere bildiririm. Sonra size yanıt veririm.

Kürdistan Teali Derneği'nin Kurulu'ndan Palulu Kör Sadi, Seyit Abdülkadir adına Mr. Templeton'u Şişli'deki evinde gidip görmüş, onunla Kürt Ayaklanışı üstüne yeni bir görüşme yapmıştı. Kör Sadi, Başkomiser Nizamettin'e (Mr. Templeton) ilkin Yetki Belgesi'ni göstermişti. Bu, Türkçe-Fransızca yazılmıştı. Sonra, ona altı maddelik bir dilekler listesi yazdırmıştı. Bunlar, Kürt Devleti'nin kuruluşundan önce ve sonra İngilizlerle kurulacak ilişkilerle ilgiliydi. İngilizlerden maddi, manevi yardım dilekleriydi. Dilekleri not eden Templeton, bunları hemen İngiltere Hükümeti'ne bildirerek yanıtını en kısa zamanda şifreyle getirteceğine, söz verdi.

Kör Sadi'nin, İngilizlere (Polis Başkomiseri Nizamettin'e) verdiği diplomatik notanın içerisinde şunlar vardı:

«İngiliz Hükümeti'yle, Kral Hüseyin'inkine benzer bir birlik yapılacak, Türkler arkadan vurulacaktı. Kürt Emirliği'ni içine alacak vilayetlere komşu Hükümetlerce bir saldırı yapılırsa İngilizler, bu saldırıyı karşılamak üzere eylemce yardıma söz vereceklerdi.

Kürt Hükümeti'ne Akdeniz'de bir çıkış olanağı sağlanacaktı. Bunların gerçekleştirilmesi için iki yüz elli bin altın lira yardım olarak verilecekti. Bu para ayaklanışın sonuna dek kredi açılarak ödenecekti. Dehük, İmadiye ve Zaho bölgelerinde İngilizlerle ilişki kurulunca da bunun yirmi bin altını verilecekti.

Kürt Emirliği'nin başına kesinlikle Seyit Abdülkadir getirilecek, Kabine'yi o kuracaktı. Tıpkı Kral Hüseyin'in yaptığı gibi, otoriter bir Hükümet kurulacaktı. Bu durum gerçekleşince, Seyit Abdülkadir, Sultan Abdülkadir olacaktı. Kürt Hükümeti, temelli İngiliz Mandası'na girecekti.

Ancak, bu açıkça söylenmiyordu. Komşu devletlerin saldırısı, İngilizlerin eylemce yardıma koşmalarını gerektirecekti. Bu

üstü kapalı bir Mandaterlikti. Palulu Kör Sadi, 13 Kasım Perşembe günü, görüşmenin sonucunu Seyit Abdülkadir'e bildirecekti.

Kör Sadi'nin erkek kardeşi Veteriner Yüzbaşısı Fuat, Diyarbakır'daki Kolordu Birliklerinde görevliydi. Sadi'nin Nizamettin'e sözde gizli söylediğine göre, Fuat'tan üç aydır haber gelmiyordu. Kör Sadi, kardeşine, herhangi bir devrim devinimi olunca, hemen, İngilizlere, Irak'a katılacak, bunu yapamazsa geriye daha içerilere çekilecekti.

Doğu vilayetlerinden İstanbul'a iki delege gelmiş, Abdülkadir'le ilişki kurmuş, durum üstüne görüşmüşlerdi. Bunlardan biri, birkaç ay önce Hükümetçe ele geçirilerek ipe çekildiği bildirilen Şeyh Sadi'nin oğlu Hınıslı Sait'ti. Öbürü de sonra anlaşılacaktı. Bunlar, ilkin Mercan'da Çukurhan Mutasarrıfları yönetimindeki 7 numaralı konukhaneye inmişlerdi.

Halep yoluyla İstanbul'a gelmişler. Seyit Abdülkadir'le görüşerek Halep yöresinde yapılan Kürt Ulusal Örgütü'nden, doğu sınırında kendilerine son kerte uygun önerilerde bulunulduğundan söz etmişler; Abdülkadir de Muşlu Hacı Musa Bey'in önayak olarak Haydaranlı Hüseyin Paşa, Hizanlı Selâhattin Bey, Hüsanlı Halit Bey, Musa Bey'in oğlu İzzet Bey'in katılmasıyla Kürt Ulusu adına İngilizlerle antlaşma yapmaya giriştiklerini güçlü belgelere dayanarak haber aldığını söylemiş, bu nasıl iştir, demişti. Bu kişiler böyle bir işten kesinlikle haberdar değildiler. Ancak, Bolşeviklerden öneri almışlardı. Hacı Musa Bey ile Halit Bey, bundan yanaydı. Oysa, bundan da kuşkulanmaktaydılar. Şundan ki Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum gezisinde Bitlis'ten karşılayıcı olarak giden kurula katılarak Paşa'dan bir kez üç yüz, yine bir kez iki yüz bahşiş altın aldığını, Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni katliamıyla ilgili ve bu yüzden servet sahibi olduğunu söylemişler ve Hacı Musa'nın bu işin içine girmesinde Ankara'nın parmağı var mıdır, yok mudur diye sormuşlar; bu işin başına Seyit'in kendisinin geçmesini istemişlerdi. Seyit Abdülkadir, bunlara Hacı Musa ile Abdülhamit döneminde Medine'de sürgün bulunduklarında, Hacı Musa'nın ölünceye dek kendisinden ayrılmayacağına değgin ant içtiğinden söz ederek Ankara'nın göreneği olarak Türk Ulusu adına Bolşeviklerle antlaşma

yapmaya giriştiğinden hıyanet ve ihanetinin saptandığını, Bolşeviklerin din ile ulusçuluk düşmanı olduklarını, bunlarla birlikte eyleme geçmenin kesinlikle uygun olamayacağını ve Bolşeviklerle ortak bir devinim oluştuğunda bu deviniminin üstüne yürüyeceğini, hayırlı bir işe giriştiğini, ilk yazın Kürdistan'da bir devrim olacağını, birinci işinin, Hacı Musa'nın varlığını ortadan kaldırmak olacağını, söylemişti.

Seyit Abdülkadir, kendileriyle yapılan görüşmenin hemen arkasından gazetelere yansıdığını görünce şaşırmış, bunu İngilizlerin bir planına Mr. Templeton'la gazetelere yansıtıldığına, İngiliz Dışişleri Bakanı Chamberlain'in elinde birisi Irak'tan, öbürü İstanbul'dan gelen iki öneriden birinin açığa vurularak suya düşürülmesi, Ankara'nın dikkatini oraya çekerek, öbür sorunun ele ve dikkate alınmasına karar verildiği sanısında bulunmuştu.

Ancak, gazetelerin durmaksızın sorunu kurcalamaları Babanzadelerle Bayındırlık Bakanı Fevzi'nin ortaya atılması, geçmişte olmuş birtakım işlerin ortaya dökülmesi vb., dolayısıyla Seyit Abdülkadir'in bütün bu yayınların üstüne verdiği yargı şuydu: Hacı Musa Bey, Ankara hesabına çalışıyor. Kendisini kuruntu bir gücün başı göstererek İngilizlerle anlaşmak istiyor. Sonucu gelmeyince sorun karmakarışık bir biçimde ortaya vuruluyor. Bu işte Fransızların da parmağı var. Ankara'da bütün bu işleri yöneten, bu günlerde Dışişleri Bakanlığı'nda önemli bir Müdürlüğe atanan Babanzade Mahmut Bey'dir.

Seyit Abdülkadir, her bir buçuk ayda bir doğu vilayetlerinin sorunlarıyla durumu üstüne oradan İstanbul'a gelen Kürtler aracılığıyla ayrıntılı bilgi almaktaydı. Bundan dolayı, falan filanın kendi bilgisi dışında İngilizlerle uyuştuğuna ya da uyuşacağına kesinlikle güvenmemekteydi. Bir kaç gün önce Erzurum yöresinden İstanbul'a gelen iki Kürt tüccarı, Seyit Abdülkadir'in en büyük oğlu Zihni ile görüşerek kendisine Seyid'e bildirmek üzere şu sorunu açmışlardı: Bolşevikler, Kör Hüseyin Paşa ile Hacı Musa Bey'in de içinde bulunduğu bir suikasta Kürt sorunu üstüne çok uygun önerilerde bulunmuşlar, bunlar Bolşeviklerin önerisini benimsemeye yanaşmışlardı.

Sonucu Seyit Abdülkadir'e bildirerek onun oyunu soruyor ve kesinlikle onun bu devrimin başına geçmesini istiyorlardı. Bir ay sonra kesinlikle bir devinime geçmek zorunda kalacaklarını da eklemişlerdi. Oysa, Seyit Abdülkadir, Bolşeviklere karşıydı. İngilizlerle uyuşmaktan yanaydı. Seyit Abdülkadir, Bayındırlık Bakanı Fevzi Bey'in bildirgesinden son kerte üzülmüş ve Fevzi Bey'in Kürt dünyası ortamında zerrece bir değeri, önemli nüfuzu olmadığını, olamayacağını, söyleyerek Fevzi Bey kendini herkesten daha iyi bilir, demişti.

29 Mart 1925 günü Templeton'la bir daha görüşen Kör Sadi, ayaklanışın Van ve Erzurum bölgelerine yayılması üstüne ek olarak, bu kez İstanbul'da bir Hükümet darbesi yapılmasını da önermişti:

— Hükümet darbesi yapmak üzere Seyit Abdülkadir ile İngiliz Hükümeti arasında aracı olarak, Hükümet darbesi girişiminde İstanbul'daki Kürtler silahla saldırıya geçirilecek, ayaklanış, dinci ve gerici olacağından genel bir nitelik alacaktı. Silahlı Kürt güçleri Bab-ı Âli'yi, Kolordu'yu ve Emniyet, Müdürlüğü'nü işgal edecek, İstanbul'da bulunan bir takım grupların yardımı sağlanacaktı.

Devrim yapmaya, duruma egemen olmaya yeter gördükleri Kürt güçlerinde tabanca, kılıç vb., silahlar vardı. Ancak, bu düzenin başa çıkması için İngilizlerin, tüfek, bomba ve altın para ile yardımlarının sağlanması gerekiyordu.

İstanbul'da yapılacak bir Hükümet darbesi, hemen, Bursa, Konya ve İzmir'e atlayacak, bu üç vilayette de ayaklanış başlayacak, Ankara, iki ateş arasında kalacaktı.

Palulu Sadi, İngilizlerin, tüfek, bomba ve altın para gibi maddi yardımlarından başka devrimden sonra hemen Vahidettin'i İstanbul'a getirmelerini de koşulluyordu. Bu, ilk koşuldu.

Yukarıdaki raporlar okunurken, gerek Seyit Abdülkadir, gerekse bütün işlerin kahramanı Kör Sadi, renkten renge giriyor, İngilizlerle konuştuk sanarak nasıl Türk Karşı Casus Örgütü'nün ağına düştüklerini anlıyordu. Demek ki Templeton diye görüştükleri kişi onları hiç iflah olmayacakları biçimde tongaya bastır-

mıştı. Sanıklar, bu raporlar okunduğu sırada gerçek bir panik içindeydiler. Hepsinde şafak atmıştı. Korkunç bir tuzağa düşürülmüşlerdi. Şimdi, ne deseler, boştu. Yaptıkları, yenilmez yutulmaz bir işti. Bütün belgeler ortadaydı.

Bunlar, okunup dinlendikten sonra, Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit, Abdülkadir'e ünledi:

— Seyit Abdülkadir Efendi; lütfen, ayağa kalkınız! İstanbul'da nerede oturuyorsunuz?

— Şimdi, İstanbul'da, Suadiye'de oturuyorum, Efendim!

— Bir maaşınız var mıdır?

— Ayan dağılalı, maaşım yoktur.

— Siyaset yaşamınız üstüne bilgi verir misiniz?

— Sayın Başkan! Ben hukukumu koruyacağım. Savcılık beni fena halde teşhir etti.

— Rica ederim, Efendi Hazretleri; sorduklarıma yanıt veriniz!

— Bendenizi İttihat ve Terakki Derneği Mısır'a göndermişti. Mısır'dan dönüşümde...

— Siyaset yaşamınızı sormuştum. İlk önce şunu söyleyin, bakalım: İttihat ve Terakki Kabinesi'nde görev aldınız mı?

— Evet, Efendim! Ayan Üyesi oldum.

— Ferit Paşa Kabinesi'ne neden girdiniz?

— Söyleyeyim, Efendim! Bırakışma'dan sonra doğu vilayetlerinde bir Ermenistan yapmak istiyorlardı. Biz, buna karşı durduk. O zaman, bir Kürt Teali Derneği vardı. Ben, Musul'dan gelmezden önce kurulmuştu. Beni zorla Başkan yaptılar. Birinci Başkan Vekili Zihni Paşa, İkinci Başkan Vekili de Bedirhani Emin Avni Bey'di. Amacımız, Ermenistan'ın kurulmasına engel olmaktı, İzmir'in işgalinden sonra, bendeniz, istifa ettim.

— Oralara geçmeyelim. Daha anlamak istediğimiz yönler var. Ferit Paşa, «Doğu vilayetlerinden bir Ermenistan yapacağım!» dediğinde demek istifa etmediniz?

— Arzedeyim, Efendim! Ferit Paşa bunu söylediğinde onunla boğaz boğaza geldim. Bunu cümle âlem bilir. Ben, Kabine'de arkadaşların diretişi üzerine kaldım. İçeriden daha iyi direniyor-

dum. Giderek, bir gün beni İngiliz Elçiliği'ne götürdüler. Orada dediler ki: «Canım, şimdiye dek bir Kürdistan yoktu. Bunu nereden çıkardınız?» Bendeniz de: «Oraları Kürtlüktür, orası Ermenistan olamaz. Kanımızın son damlasına dek oraları Ermenilere veremeyiz!» dedim. Amacımız Ermenistan'ın kurulmasına engel olmaktı.

— Hem, Ermenistan'ın kurulmasına engel oldum, diyorsunuz; hem de bundan yana olan Ferit Paşa Kabinesi'nde İzmir'in işgaline dek kalıyorsunuz. Bu, nasıl uzlaştırılabilir?

— ....

— Kürdistan Teali Derneği'nin Başkanı'ydınız. Bundan başka bir Kürt Derneği var mıydı?

— Hayır, bilmiyorum! Herhalde, ben içinde değildim.

— Pekâlâ. Kâğıtlarınız arasında Ocak ayında imzalanmış siyasal bir sözleşme bulundu. Bu sözleşme üstüne, lütfen, bizi aydınlatır mısınız?!

— Nasıl sözleşme, Hürriyet ve İtilâf'la mı?

— Evet, bakınız!

— Evet, bilgim vardır! Yadsımam. Hürriyet ve İtilâf'la bir sözleşme yaparak Ferit Paşa'nın Ermenistan amacını kırmak istedik. Bu sözleşme gereğince Kürdistan'a bir özerklik verecektik. Ancak, Osmanlı Hükümeti'yle İslâm Halifeliği'nden ayrılmadık.

— Bu imza sahipleri kim?

— Bizim yandan, Molla Sait vardı. Bedirhanilerden Mehmet Ali vardı. Bir de bendeniz, vardım. Hürriyet ve İtilâf'tan Vasfi, Zeynelabidin ve Sabri Hocalar vardı.

— Bu sözleşmeye imza koydunuz, olduğu gibi benimsiyorsunuz, değil mi?

— Evet, benimsiyorum! İmza da koydum. Nasıl, yadsırım? Ancak, o tarihte bir Osmanlı Hükümeti vardı. Biz, Hilâfet Makamı'na bağlı bir özerklik istedik. Amacımız, Ermenilere karşı direnmekti.

— Şeyh Sait'in oğlu, Ali Riza'yı tanır mısınız?

— Tanrı tanık, Şeyh Sait'i tanımam! Oğlunu da yeni tanıdım. Ben, evimden sık sık çıkmazdım. Yalnız kimi zaman Abdülhamit

adında bir tüccara gider mağazasında bir çay içerdim. Bir gün yine gittiğimde birisi daha vardı. Oturuyordu. O adamın Şeyh Sait'in oğlu olduğunu söyledi. Beni de tanıştırdı. O zaman, Ali Riza kalktı, elimi öptü. Ben de çayımı içtim ve evime döndüm.

— Sonra, yine görüştünüz mü?

— Evet, ertesi gün bendehaneye geldi! Ziyaret için geldiğini, söyledi. Bir iki saat oturdu, gitti.

— Sonra, bir daha gelmedi mi?

— İki gün sonra bir daha geldi. Gece kaldı. Ertesi gün, sabahleyin gitti.

— Siz görüştüğünüzde yanınızda kim vardı?

— İlk geldiğinde, Nafiz vardı. İkinci gelişinde, bir adamıyla geldi.

— Bu görüşmeden sonra, Ali Riza'nın dönüşünden üç ya da dört gün sonra ayaklanış başladı. Bundan haberiniz var mı?

— Dinimle sizi inandırmak isterim ki bu ayaklanıştan haberim yoktu. Olsaydı, Hükümet'e haber verirdim.

— Peki, Efendim! Cumhuriyet yönetimi üstüne görüşünüzü anlatır mısınız?

— Ben bir İslâm Cumhuriyeti'nden yanayım. Cumhurbaşkanlığı babadan oğula geçemez. Her Meclis değiştikçe de Devlet Başkanı değişemez. Cumhurbaşkanlığı ya istifa ya uzaklaştırma ya da ölümle sona erebilir. Süreyle bağlı olmamalıdır. Gerçekten şer'en de böyledir. Hem de inanışım bu merkezdedir. Ben, Cumhuriyet'ten yanayım; işte, bildirdim!

Bundan sonra, Başkan Mazhar Müfit, Seyit Abdülkadir'in Türklere karşı yazmış olduğu şiirleri okumaya başladı.

Birisinde şöyle diyordu:

«Türkler, bütün Türkler utanmazlar.
Arslanlar, durmayınız,
Saldırınız, müşrikler mebus olmuşlar!»

Seyit Abdülkadir:

— Evet, benimdir! dedi.

Üye, Ali Saip Ursavaş, şöyle sordu:

— Size, Seyitlik nereden geliyor?

— Abdülkadir Geylâni'nin torunlarındanım. Kürt soyundan değilim. Kürdistan'da yerleşmişim.

Mahkeme Başkanı, Seyit Abdülkadir'in bir başka şiirini okudu. Bunda şöyle bir dize vardı:

«Gâvur İzmirli Necati Adliye Nazırı oldu.»

Seyit Abdülkadir:

— Galeyana gelip yazmıştım, dedi.

Lütfü Müfit, Kürt Teali Derneği kimlik kâğıdındaki altı yeşil, ortası güneşli bayrağın anlamını sordu.

Seyit Abdülkadir, öfkelendi:

— Anlaşılan, Kürt bayrağıdır! diye bağırdı.

Oturuma ara verildi.

Oturum açılınca, yine Seyit Abdülkadir'in sorgusu yapıldı.

Bedirhanlı Emin Ali, Mehmet Şükrü, Saidi Kürdi ile birlikte yabancı elçiliklere gittiklerini, Kürdistan özerkliği için muhtıra verdiklerini, söyledi. Ancak, bunu salt kendi girişimleriyle yaptıklarını, Kürt Ulusu'ndan herhangi bir vekâlet alamadıklarını söyledi.

Seyit Abdülkadir'den sonra Kör Sadi'nin soruşturmasına geçildi. 1913 yılında Kürdistan özerkliği için bir muhtıra verdiğinden dolayı Taif'e sürülmüştü. «Demokrat», «Hürriyet ve İtilâf», «İlâyı Vatan», «Müsalemet ittifakı», «Kürt Teali», «Kürt İrtika», «Kürt Havai», «Kürdistan» ve «Kürt Neşri Maarif» derneklerine girdiğini, ayrıca Kürtlerle İşbirliği Komitesi kurulmasına çalıştığını söyleyerek sözlerini şöylece sürdürdü:

— Kürt Teali Cemiyeti kimlik kâğıdı üzerindeki yeşil bayrak, Kürdistan Cumhuriyeti'ni anlatır. Kürt Teali Cemiyeti, Kürdistan Özerkliği uğruna çalışmıştır. Kürt Neşri Maarif Derneği'nde Seyit Abdülkadir, Ahmet Ramiz ve Doktor Abdullah Cevdet Beyler vardı.

Erbilli Şeyh Esat'ı, İsmet Molla'yı, Şerif Yahya'yı ve Adnan'ı Şeyhülislâmlık için Vahidettin'e ben salıkladım.

Anadolu'ya katılmak üzere geldiğimde casusluğumdan kuşkulanarak otuz beş gün tutuklandım. Sonradan, geri gönderildim. O zaman üzüntüye kapılarak Sadarete bir dilekçe verdim ve

Canik Mutasarrıflığı'na atanmamı istedim. Beş yüz kişiyle Kuvayı Milliye'yi basacağımı söyledim.

Kör Sadi ile Seyit Abdülkadir'in hücrelerinde ağız dalaşına tutuştukları görüldü. Birbirlerine söylemediklerini bırakmadılar. Bütün suçu birbirlerine yüklüyorlardı. Yargılanmanın, kendilerini ölüme sürükleyeceğini anlamışlardı. Yargılama, Mayıs'ın, yirmi birine dek bu yüzden, bozgun halinde geçti. Yanlar, çözülmeye doğru gidiyor, birbirlerinin bütün kirli çamaşırlarını meydana dökmeye çalışıyorlardı. Oysa bunların hiç de ölüme yararı yoktu. Bunu da bildikleri halde, gerek Seyit Abdülkadir, gerekse Kör Sadi, birbirlerini temelli suçlayacak biçimde anlatımlarda bulundular. Bu kez de bunlar yetmiyormuş gibi, Cemil Paşazade Ekrem de her ikisi için suçlayıcı açıklamalarda bulundu.

Mahkeme salonu dinleyicilere açık olduğundan, salondakiler, birbirlerine düşen sanıkları şaşkın şaşkın, biraz da gülerek dinliyorlardı.

Seyit Abdülkadir'in açıklamasına göre Cemil Paşazade Ekrem, İstanbul'da Teali Derneği'nde üye, Diyarbakır Gezginci Şubesi'nin de Başkanı idi. Ekrem, bu anlatımı iteledi.

Mahkemede Kör Sadi, Abdülkadir'den şöyle yakındı:

— Hapishanede zorbalık etmek istiyor. Bu gece az daha beni öldürecekti. Âlemi ateşe atıp kendilerini kurtarmak istiyorlar. Cumhuriyet'in adaletine ve şefkatine güveniyorum. Her şeyi açıklayacağım.

— (...) İstanbul'da Mr. Templeton ile görüşmeler Seyit Abdülkadir'in bilgisiyle yapılmıştır. Biz, adamı gerçek İngiliz sandık. Türk ve giderek Emniyet Memuru olduğunu hiç ayırt edemedik. Seyit Abdülkadir bana konuşmalar üstüne direktif veriyordu. Giderek, bir gün, aşiretler ücret almaz, silah, erzak ve kimi subayları elde etmek üzere para gerektir. Bundan başka, burada bırakacağım köşküme karşılık da para isterim, dedi.

Ben de bunun üzerine Templeton'dan ilk önce iki yüz elli bin, sonra da beş yüz bin Lira istedim. Konuşmalar altı aydan çok sürdü. Demin de söylediğim gibi esasları Seyit Abdülkadir yönetiyordu. Şeyh Sait'in oğlu Ali Riza, iki gün Abdülkadir'in

evinde oturdu. Ayaklanışı o zaman düzenlediler. Bu nedenledir ki Abdülkadir, ayaklanışı daha önceden biliyordu.

Zaten, Abdülkadir'in bilgisi olmadan Kürdistan'da yaprak bile kıpırdamaz. Ah, Beyler; bu giz, Bektaşi gizi gibidir! Abdülkadir, oğlu aracılığıyla komşusu olan İngilizlerle de bu konuda görüştü. Bütün iskele hamallarını elde etmişti. Cephaneyi İstanbul'dan kendisi buldu.

Seyit Abdülkadir, ilkin, Kör Sadi'nin kendisini suçlayan bu korkunç sözlerini, koyun kaval dinler gibi dinler görünürken, birden bire kükredi; celâllendi; şöyle haykırdı:

— Yalan söylüyor; bu melundur! Kovulmuştur! Haristir! Bütün bu hikâyeleri bir gecede uydurdu.

Kör Sadi, Cemilpaşazade'nin de adını karıştırdığından o da öfkeyle ayağa fırladı. Bağırarak, şunları söyledi:

— Bu herifler bir melanet dolabı çevirmişler; beni lekeliyorlar! Bir halt etmişler; benim de içinde olduğumu ileri sürüyorlar! Seyit Abdülkadir de, Kör Sadi de yalan söylüyorlar!

Mahkeme, sanıklara savunmalarını hazırlamalarını bildirdi. 23 Mayıs 1925 Cumartesi günü, savunmalarını yapmak üzere süngülülerin arasında sinema salonundan ayrılan ayaklanıcı liderlerinin yüzlerinde kendilerini ölüme sürükleyecek sonsuz bozgunun dramatik izleri okunuyordu.

Mayıs'ın, yirmi üçünde Mahkeme, çok kalabalık bir dinleyici yığını önünde sürdü. İlkin, Savcı söz aldı. Seyit Nafiz, İlyas'la dört adamlarının beraatini, sonra, davanın bunlarla birleştirilen Hacı Ahdi, Kemal Feyzi, Hoca Askeri'nin ölümle cezalandırılmasını, Cemil Paşazade Ahmet, Nakip Bekir Sıtkı'nın Şeyh Sait davasına katılmasını istedi.

Palulu Sadi, artık, kendisini savunmayı bir yana bırakmıştı. Seyit Abdülkadir'le oğlu Seyit Mehmet, bir umuda kapılarak kendilerini savunmaya çalıştılar. Vaktiyle bu devlete yaptıkları hizmetleri anlattılar. Vatan haini olmadıklarını söylediler. Sadi'nin iki yüzlü, muhbir ve iftiracı olduğunu belirtmeye çalıştılar. Çıkarı için babasını satabilecek karakterde olduğu üstünde durdular. Bu adamın çıkarları uğruna yapmayacağı kötülük yoktu.

Savunma sırası Kör Sadi'ye gelince, kendini savunmayı bir yana bırakarak, bu kez Seyit Abdülkadir'le oğlu Seyit Mehmet'e yüklendi:

— Körlerden çok iki gözü açık bakan körlerden korkmak gerekir! dedi.

Kemal Feyzi, savunma sırası kendisine gelince ayaklanışın etkenleri üzerinde durdu. Yüksek sesle bağırarak konuştu. İstanbul basınını suçlayan sözleri özellikle altını çizerek söyledi:

— Bu konuda İstanbul basınının en büyük sorum payına sahip olduğundan kuşkulanılmamalıdır. Uygar ve basın özgürlüklerinin doruğuna varmış en özgür ülkelerde bile basın, Hükümeti'ne karşı bu kerte dolu dizgin yürümemiştir. İstanbul basını, dışarıya karşı ülkemizde düşün özgürlüğünün en yüksek ve canlı örneğini göstermek isterken, Hükümet'i ulu orta eleştiriye yeltenirken, içeride cahil ve kör bir kütleyi, hain amaçlarına aygıt etmek üzere fırsat bekleyenlere Hükümet erk ve gücünü sarsılmış olarak gösterdiğini ayırt bile etmemişti.

Savunmalar bitince, İstiklâl Mahkemesi, kararını bildirdi:

Seyit Adbülkadir, Seyit Mehmet, Kemal Feyzi, Kör Sadi, Hoca Askeri ve Avukat Hacı Ahdi, ölüm hükmü yediler.

Cemil Paşazade Ahmet, İlyas, Nafiz ve dört adamları, beraat ettiler.

Nakip Bekir Sıtkı'nın yargılanmasının Şeyh Sait'le birlikte yapılmasına karar verildi.

Bütün salonu dolduran dinleyici kalabalığı, bu yargıyı alkışlayarak, bu konudaki duygularını bildirdi. Salondaki kadınlar da erkekler gibi Mahkeme'ye alkış tuttular.

27 Mayıs 1925 sabahının alaca karanlığında, ölüm hükmü yiyenler zaten gözlerini kırpmadan dönüp durdukları yataklarından kaldırılarak kalabalık süngülüler arasında Ulu Cami önüne götürüldüler. Sırayla Kemal Feyzi, Avukat Hacı Ahdi, sonra, Seyit Abdülkadir, Seyit Mehmet, Kör Sadi, Hoca Askeri asıldılar. Hükümlüler son soluklarını verdikleri sırada saat dördü elli üç geçiyordu.

Seyit Abdülkadir, boynuna ilmik geçirilirken, şunları söylemişti:

— Siz, beni asmakla Kürtleri gayretlendiriyorsunuz!

Oğlu, Seyit Mehmet:

— Peygamber soyundan olanlar asılmaz ki!

Kemal Feyzi, suçsuzluğundan söz ederek:

— Hakkınızı helâl edin! demişlerdi.

Hacı Ahdi:

— Yaşasın, Kürtlük mefkûresi! Yaşasın, Kürdistan! diye bağırmıştı.

Bir siyaset suçunun kendisini ipe götürüşünü, bir siyaset suçlusunun soğukkanlılığıyla karşılayan tek kişi, Kör Sadi oldu. İp boynuna geçirildikten sonra şunları söyledi:

— Son sözüm, ülkenin kurtuluşu adına sayın Yargıçlar Kurulu'nu hakkımızda verdiği kararı minnet ve şükranla karşılamak ve benimsemektir. Hepimiz ölüm cezasını hak ettik. Şundan ki yurda ihanet ettik. Tanrı Türk Ulus ve ülkesini korusun ve ölümsüz etsin! Başka sözüm yoktur.

Şimdi, sıra, Kürt Ayaklanışı'nın Komutanlarına gelmişti. Doğu İstiklâl Mahkemesi, 26 Mayıs 1925 Salı günü, yine Diyarbakır Sinema Salonu'nda işe başladı. Yargılama, yine açık yapılıyordu. Salon, hınca hınç, dolmuştu. Dinleyicilerin önünde kelepçeleri çıkarılarak oturtulan sanıklar, sırasıyla şunlardı: Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh İsmail, Abdüllâtif, emekli Binbaşı Kasım, İmam Molla Emin, Şeyh Ali, Bababey, Reşit Timur, Abdüllâtif, Mehmet, Süleyman, emekli Yüzbaşı Bahri, Emin, Şevket, Maksut, Halit, Malazgirt Savcısı Abdülmecit, Şeyh Şerif, Çapakçurlu Süleyman, Ali Yusuf, Hüseyin, İlkokul Öğretmeni Molla Cemil, Nimet, Niyazi ve Hacı Sadık.

Sanıklar yerlerine otururken karşılarına kurulan sinema makinelerinin kolları dönmeye başlıyor ayrıca fotoğraf makineleri türlü pozlar çekmeye hazırlanıyordu. Şeyh Sait, gözlerinin akını göstererek filim çekenlere bakıyor, onları hiç olmazsa gözlerinin yıldırımıyla çarpmak istiyordu. Bir yandan bakışları, yüzünün mimikleriyle, fotoğraf, film çekenleri terslerken bir yandan da dudakları kıpır kıpır dualar ediyordu. Belki de şu sırada bir depremde şu sinemanın yıkılması, bütün Yargıçların yıkıntı altında

kalması için dua ediyordu. Zaten, dışarıda ondan yana olan zavallı halkın önemli bir bölümü de bu havadaydı. Şeyh Sait, ölüm hükmü giyip de darağacına götürülürse, kesinlikle büyük bir deprem olur, bütün ülke sarsılır, yıkılır; Şeyh'e kötülük etmek isteyenler, yıkıntılar altında can verirdi. Mehdi'ye kötülük etmek isteyenlerin sonucu, kesinlikle, böyle olacaktı. Bütün dinleyicilerin gözleri Şeyh Sait'in durmadan okuyan, üfleyen dudaklarındaydı. Şeyh, böylece, gerek Yargıçları, gerekse dinleyicileri etkilemek istiyordu.

Mahkeme Kurulu, içeri girip de yerini alınca, salona bir ölüm sessizliği çöktü. Bu sessizlik. Şeyh Sait'i de etkiledi. Dudakları kıpırdamaz oldu. Artık, okuyup üflemiyordu. Yüzünde kireç aklığıyla ölü yeşili bir renk belirdi. Korkuyla korkusuzluk arası pis bir rüzgâr, bu rengi üfleyerek dalgalandırdı. Şeyh Sait, ölümün eşiğine geldiğini anlamıştı.

Mazhar Müfit, sordu:

— Adınız nedir?

Bu, gerçekten şimdiye dek bütün Mahkeme karşısına çıkanları çileden çıkaran bir soruydu. Ayaklanışın koskoca Komutanı ünlü Şeyh Sait'i karşılarına almış, «Kimsin?» diye soruyorlardı. Yine de buna yanıt vermek gerekliydi.

O da bir makine gibi sorulanlara yanıt vermeye başladı:

— Mehmet Sait!

— Babanızın adı?

— Şeyh Sait!

— Nerelisiniz?

— Aslen Palulu'yum; Hınıs'ta oturuyorum!

— Kaç yaşındasınız?

— Altmışı geçkinim!

Mazhar Müfit, ondan sonra, birer birer bütün sanıklara kimliğini sorarak Kâtip'e yazdırdı. Bu iş bittikten sonra, Başkan, Süreyya Örgeevre'ye iddianameyi okumasını buyurdu.

Savcı, iddianameyi kısaca şöyle anlattı:

— Türk ülkesinin belirli bir bölgesinde bütün dünyanın türlü biçimlerde öğrendiği bir ayaklanış olayı vardı. Ayaklanış, hiç

kuşku yok ki yıllarca içeriden ve ayaklanış alanı dışından yapılmış kışkırtmalar ve tasarılarla eşkıya devinimlerinin eylemce gözükmesiyle açığa çıkmıştır. Ayaklanış olayı, iddianamede anlatıldığı gibi sanki Peygamber Dini'nin yükseltilmesi perdesi altında oluşturulmuştur. Oysa, temel amaç, Türk yurdunun belli bir bölgesini ana yurttan ayırmak, yurdun birliğini bozup dağıtmaktı.

Karşınızda bulunan sanık, Hınıslı Şeyh Sait, yüzlerce ve binlerce askerin, halkın, Müslümanın malını, canını yok eden eylemleri kendisi yönetmiş ve hepsine etken olmuş inatçı bir yurt hainidir.

Öbür sanıklardan Şeyh Abdülhamit ile kardeşi Şeyh İsmail, ayaklanışın Şef'i olan Şeyh Sait'in bu eşkıyalık davranışına katılmışlar ve Diyarbakır'a yapılan saldırının başarılı olması uğruna kışkırtmalarda bulunmuşlardır.

Şeyh Mehmet Şerif, Elazığ Cephesi Komutanı adıyla oradaki devrimi yönetmiştir. Şeyh Abdullah, Genç ile Varto devinimlerinde bulunmuş, kendisine Şeyh Mehmet Şerif gibi Cephe Komutanı niteliği verilmiştir. Şeyh Sait'in de damadıdır.

Kasım, Şeyh Abdullah'ın Varto'yu ele geçirmesi üzerine kendisine katılmış, onunla uzun süre birlikte çalışmıştır. Şeyh Ali ile Şeyh Musa, bir sürü eşkıyaya komuta etmekten sanıktır. Mehmet Mihri'nin ayaklanıştan önceki günlerde hazırlıklara katıldığına değin elimizde temelli kanıtlar olmamakla birlikte Şeyh Sait'çe hizmete alınmış, görevini bırakmıştı.

Bababey'le Kâmil Bey de ayaklanıcıların birer Şef'idir. Öbür sanıklar da devinime edimce katılmışlar, hep bir amaç uğruna çalışmışlardır. İddialarımız soruşturma evrakı, mektuplar, yargılama sırasındaki sorulardan anlaşılacağından yargılamanın bu temellere göre yapılmasını ister, dava ederim.

Başkan Mazhar Müfit, Şeyh Sait'e şöyle sorular yöneltmeye başladı:

—Ayağa kalkınız! Nerede okudunuz?

— Medresede okudum!

— Medresede neler okudunuz?

— Bedi, istiare, usulü Fıkıh, sarf ve nahiv okudum!

— İstiare adında ayrıca bir bilim var mı?

— İstiare, bedi ve beyanın bölümlerindendir.

— Neden ayaklandınız?

— Din yargıları arıklamıştı. Gereğini yapmak istiyordum.

— Yunan Ordusu, İslâmiyet'in merkezini ayaklar altında çiğnerken cihadın farzlarını neden yerine getirmediniz?

— O zaman perişan ve göçmendik.

— Oğlunuz Ali Riza İstanbul'a gitti mi?

— Gitti!

— Ne zaman gitti?

— Ayaklanıştan bir ay önce.

— İstanbul'da kimden düşün almıştır?

— Hiç kimseden düşün almamıştır! Kürtlere konuk olmuştur. Seyit Abdülkadir'i de ziyaret etmiştir!

— Ne amaçla İstanbul'a gitmiştir?

— Ticaret amacıyla! Biz otuz yıldır hayvan ticareti yaparız.

— İstanbul'dan döndükten sonra oğlunuzla nerede görüştünüz?

— Şavşar'da görüştük! Genç Vilayeti'nin bir köyüdür.

— Ayaklanışın patlak vermesine jandarmaların karışması yol açtı, diyorsunuz. Jandarmalar gelmeseydi, vurulmasaydı, ayaklanış olacak mıydı?

— Gereğini yazılı olarak yapacaktım!

— O halde, size ne oluyor da işe karıştınız?

— Adam öldürüldü; öğüt verdim! Ricacı gönderdim. Sekiz sanığı tahliye ettirdim. Ben, köyden çıktım, gittim. Sonra işin içine köylüler karıştı. Ayaklanma başladı. Bir daha işin içinden çıkamadık.

— Bunu neden olağan görüyorsunuz?

— Vallahi bilmem! Tanrı bilir!

— Ayaklanışın amacı, jandarma gelmiş, adam yakalamış, gibi şeylerden olmaz.

— Jandarma işi olmasaydı gereğini yazı ile yapacaktım. Altı ay sonra, bir yıl sonra, Tanrı kader etti de oldu.

— İnsan iradesini yadsıyor musunuz?

— İnsan iradesi de vardır, elbette!

— Bu ayaklanışı sanmıyorum ki yalnız başınıza yapasınız! İşin içinde, elbette kışkırtanlar da vardır!

— Hiç kimse yoktur; içeriden ve dışarıdan hiç kimse yoktur!

— Demek ki bu ayaklanışı yalnız kendiniz düşündünüz?

— Evet, yalnız, benim fikrimde vardı! Bütün bilginleri toplayıp açık konuşma yapmak istiyordum. Sonra, Hükümet'e başvurarak, önerilerimizi benimsemese bile büyük bir bölümünü benimseyeceğini umuyorduk.

— Türkiye Cumhuriyetinin eski Hükümet'te olduğu gibi kişilerin böyle başvurma ve önerilerini dinleyeceğine, nasıl, olasılık veriyordunuz? Kimlere danıştınız?

— Kimseye danışmadım!

— Salt, Diyarbakır'ı almayı mı amaçlıyordunuz?

— Rızkımız, nasibimiz bu yana düşmüştü!

— Diyarbakır'ı almakla ne olacaktı?

— Diyarbakır'ı aldıktan sonra, kısas, uygulayacaktık! Yalancının dilini, hırsızın elini kesecektik. Din, böyle buyuruyor. Dünyayı Peygamber'in zamanındaki gibi olmasa da biraz iyileştirecektik. Üstümüze bunca asker gönderileceğini bilmiyorduk.

— Fetih, deyimi kullanıyorsunuz. Mektubunuzda imzanızın üstünde, «Emirül Mücahidin,» yazıyorsunuz; bundan amacınız neydi?

— Bu unvandan sonra tiksindim. Pişman oldum. «Hadimül Mücahidin,» yazdım, «Hadim», unvanına döndüm.

— Diyarbakır'ı böyle çabuk ele geçireceğinize, nasıl, inandınız?

— Ben, Diyarbakır üstüne yürümekten yana değildim! Kimi ağalar...

— Kimlerdir?

— Hanili Mustafa Bey, Türkanlılar!

— Başka kimler vardı?

— Mustafa Bey vardı. Başkaları usuma gelmiyor. Salih Bey'i muhakkak biliyorum. Kâğıdı yazdı, Diyarbakır üzerine gitmezsek halk dağılır, dedi. Diyarbakır'a saldırmayı salıklıyordu.

— Başarıyı neyle sağlıyorsunuz?

— Askerimin kimi zaman kazandığı başarılardan yürekleniyorduk.

— Diyarbakır içinde size yardım edecekler var mıydı?

— Vardı!

— Kimlerden yardım istiyordunuz?

— Halk'tan! Nakip'in dini bütün bir Müslüman olduğunu, Cemil Paşazadelerin dine bağlı olduklarını söylüyorlardı. Bense, kendilerini bilmiyordum, tanımıyordum.

— Bunu söyleyen kimlerdi?

— Salih Bey ve Türkan Ağaları.

— Size böyle önemli bir haber verilirse, kaynağını sormaz mısınız?

— Bu gibi haberler çoktur; böyle yalan haberler çok olur!

— İslâmiyet şöyle oldu, ayaklanma vacipti, diyorsunuz, sonra ayaklanıyorsunuz. Müslüman kanı dökülmesine neden oluyorsunuz. Bu günahı düşünmediniz mi? Bu, günah değil mi?

— Günahtır!

— Herhalde, bir tertibatınız vardır?

— Tertibatımız yoktur!

— Tertibatsız ve bilinçsiz, böyle boş yere Müslüman kanı akıtmak doğru mu? Bunu niye önceden düşünmediniz?

— Şeriatı, inşaallah, bozmam! dedim.

— Siverek'ten katılmak üzere bir kurul geldi, diyorsunuz.

— Bunu ben elimle yazmadım! İmzam varsa da Kâtip'i ben değilim.

— Mektubu sen okumadan mı imza ettin?

— Eyüp Ağa adında birisi vardı!

— Komutanlardan birini Siverek'e gönderdiniz mi?

— Habeşi'ye gönderdim! Kaynak'a dek!

— Kimdi o?

— Mir Hamit Bey ve Mehmet Bey!

— Komutanlarınız kimlerdi?

— Komutanlarımız, köylerin muhtarlarıydı!

— Örneğin, Elazığ'a giden gücün Komutanı kimdi?

— Oraya ben, Şeyh Şerif'i atadım!

Başkan, sorusunu Şeyh Şerif'e yöneltti:

— Ayağa kalkınız!

Şeyh Şerif ayağa kalkınca, Başkan, yine Şeyh Sait'e döndü:

— Elazığ'a giden bu zat mıydı?

— Evet!

— Başka kimlerdi?

— Şeyh Abdullah'ı Varto yörelerine gönderdim! Şeyh Hasan'a yazdım, Kiğı Cephesi'nden yola çıkınız! dedim.

— Başka kimler vardı?

— Ağalar, muhtarlar ve aşiretler vardı! Muvazzaf askerim yoktu. Devinimi bunlarla yönetiyordum.

— Diyarbakır'a girdiniz! Amacınız neydi? Ne yapacaktınız?

— Diyarbakır'da hep birlikte arkadaşlar, görüşüp din işini Hükümet'e resmen yazacaktım!

— Hükümet kabul etmeseydi ne yapacaktınız?

— Hükümet kabul etmeseydi, evimize gider, otururduk! O zaman günah boynumuzdan kalkardı. İzin isterdik, göç ederdik,

— Diyarbakır'ı aldıktan sonra bağımsız bir Kürdistan Krallığı istiyor muydunuz?

— Krallık bilmiyoruz. Benim biricik amacım, din yargılarını uygulamaktı. Kürdistan bağımsızlığını hiç düşünmedim.

— Burada bir bildiri var. Demin okundu. Dinlediniz mi?

— Bildiriden haberim yoktur! Kimin yazdığını bilmiyorum.

— Bildiride, Millet Meclisi'nde dindar Mebuslar var, dinsiz Mebuslar da var, diyorsunuz. Onlara, neden, dinsiz diyorsunuz?

— Açıkça görmesem dinsiz demem!

Ali Saip Ursavaş, sorguya karıştı:

— Karşınızda Müslüman oğlu Müslüman Türk askeri vardı. Onlara nasıl kurşun attınız? Bunca kan döktürdükten sonra pişman olmak, sonra da Emirül Mücahidin, adını almak ne demektir?

Başkan, sorgusunu sürdürdü:

— Lice Müftüsü'ne yazdığınız mektupta, öç aşkından, söz ediyorsunuz. Bu, ayaklanışın önceden hazırlandığını kanıtlamaz mı?

— Mektubu ben yazmadım!

— Altında imzanız var!

— Farkında değilim!

— Mustafa Bey'le Hamdi Bey'i neden barıştırmak istediniz?

— Tesatüfen oldu! Bunların arasındaki düşmanlık, pek eski zamana özgüdür.

— Ayaklanıştan biraz önce olan bu girişiminiz anlamlı değil mi?

— Bu, tesadüfen oldu!

— Demin, ben ayaklanmaya karar verdim, demiştiniz. Nasıl oldu?

— Yani, Piran Olayı olur olmaz, kararımı verdim!

— Siz, Hınıslı'sınız. Burada sizi kimse tanımaz. Herhalde karar vermiş olmalısınız ki girişimlerinizi burada yaptınız?

— Böyle bir girişim, kesinlikle, olmamıştır!

— Din yargılarından anladığınız nedir?

— İçki yasağı!

— «İslâm'a kılıç çeken İslâm değildir,» hadisinden haberiniz var mı?

— İslâmlar, din yargılarını bırakmıştı!

— Hamdolsun, hepimiz Müslümanız! Kur'an okuyoruz, zekât veriyoruz! İslâmlarda senden daha bilgini yok mudur?

— Çoktur!

— O halde?

— Aklımın kıtlığından!

— Din yargılarından söz ediyorsunuz! Din yargılarına göre, kişi çıkarı, kamu çıkarına üstün tutulabilir mi?

— Kamu çıkarı daha önce gelir!

— O halde kamu çıkarlarını düşünmeyen, din yargılarını yerine getirmemiş demektir! Şeyh Şerif'e yazdığınız mektupta «Nefis her şeyden üstündür; biz öldükten sonra dünya yıkılsın!» demekle bizzat din yargılarına saldırıda bulunmuyor musunuz?

— Oradan ayrıl! dedim. Boşuna savaşmasın diye. Orada bulunması bana yarar sağlamıyordu.

— Falcılık ve astrolojiden anlar mısınız?

— Hayır!

Lütfü Müfit söze karıştı:

— İki buçuk ay kışkırttınız, sonra patladı, değil mi?

— Patlamamayı düşünmedim! Diyarbakır'da çok fişek vardı. Onları kazandırsak başarı sağlarız! dedik.

Aldı, Başkan Mazhar Müfit:

— Eski Bitlis Milletvekili iken sonradan asılan Yusuf Ziya sizinle görüştü mü?

— Evet, bana geldi! Kürdistan kurmayı tasarlıyorum! dedi. «Cephaneyi nereden bulacaksın?» diye sordum. «Bitlis'te vardır; orayı basacağız!» dedi. Ceyranlı Halit'in salığıyla gelmişti.

Bundan sonra, Savcı Süreyya, din yargılarının ayaklanış nedeni olarak gösterilmesinin yersizliğinden, söz etti. Bunlar, hiçbir biçimde ayaklanış için usun gerektirdiği bir neden olamazdı. Bu konu üzerinde daha çok durmamaları için sanıkları uyardı. Bu sırada, anlaşılan her şeyin yittiğini anlayan Şeyh Sait, kendisini suçlayan bir çok konuşmalar yaptı.

Savcı, Nakip Bekir Sıtkı ile Cemil Paşazade Ekrem'in, Memduh'un, Kadri'nin, Cemdet'in, Muhittin'in, Çan Şeyhlerinden Hasan ile arkadaşlarının, Şeyh Şemsettin'in Şeyh Sait'le birlikte yargılanmasını, istedi. Sonra, yargılama başka güne bırakıldı.

Duruşma Haziran'ın yirmisinde başladı. Yargılamada, Mahkeme Üyesi Ali Saip, kancayı Şeyh Şemsettin'e takarak, onu iyice bocalattı:

— Hangi tarikattansınız?

— Nakşibendi'yim!

— Tekken nerede?

— Umran'da, Kınışlı'da iki tekkem var!

— Tekkelerin kaç müridi var?

— On beşer, yirmişer!

— Kaç erkek, kaç kadın müridin var?

— Elli erkek, kırk kadın!

— Önce altı yüz erkek, iki yüz kadın var, demiştin?

— Şaşırmışım!

Bu kez Şeyh Sait'e sordu:

— Birçok müritleri bulunan fikir yoldaşınız Şeyh Şemsettin'in marifetlerini rica ederim, iyi dinleyiniz!

Sonra, sorusunu yine Şeyh Şemsettin'e yöneltti:

— Hayvanlardan müridiniz var mı?

— Yoktur!

Ali Saip'in salığını ciddiye alan Şeyh Sait, sakalını eline alıp yavaş yavaş sıvazlayarak Şeyh Şemsettin'i süzmeye, Ali Saip'e verdiği yanıtları son kerte dikkatle dinlemeye başladı.

Ali Saip, Şeyh Şemsettin'i şöylece sorguya çekmeyi sürdürdü:

— Ayin zamanlarında müritleriniz ne yapar?

— Allah! diye zikreder!

— Tilki ve köpek kılığına giderek, bu hayvanların seslerini öykünerek senin onuruna bağırmazlar mı?

— Hayır!

— Müritler, huzuruna nasıl törenle girerler?

— Salt, gelip otururlar!

— Yere kapanıp sürünmezler mi?

— Hayır! Sürünmezler!

— Şeyh Efendi; ben öğrendim; huzurunuza ayakta girmek bağışlanmaz yanılgı imiş!

— Hayır!

— Yüzüne neden peçe korsun?

— Sıcaktan örterim!

Ali Saip, Şeyh Sait'e dönerek şöyle sordu:

— Siz de peçe örter misiniz?

— Vallahi, görmemişim!

Ali Saip, yine Şeyh Şemsettin'e döndü:

— Yanınıza girenler, bir süre kendilerinden geçip bayılırlar mı?

Şeyh Şemsettin, kendi Şeyhlik yöntemi üstüne çok derin bilgi sahibi olduğu anlaşılan Ali Saip'in bu soruları karşısında şaşaladı. Kızardı, bozardı.

Ali Saip sorularını sürdürüyor; Şeyh, önüne bakarak susuyordu:

— Bu kendinden geçmeler sırasında en yakın müritlerinizden biri: «Allah'ın yüzünü göster ya Şeyh!» diye bağırarak, peçenin açılmasını yalvararak ister miydi?

Şeyh, susuyordu.

— Allah'ın yüzü, senin şu suratında mı gözükür?

— ....

— Kaç karınız vardır?

— Üç!

— Hangi yıllarda evlendiniz?

— Birinciyi, otuz beş; ikinciyi, yirmi beş; üçüncüyü, on beş yıl önce aldım.

— Bundan önce hiç Diyarbakır'a sanık olarak geldiniz mi?

— Bir nikâh işinden dolayı on beş yıl önce iftira ile geldim.

— On beş yıl önce aldığın kadın, kız mıydı?

— Hayır, duldu!

— Üç yüz yirmi altı yılında (1910) Şeyh Yusuf'tan dul kalan kadınla mı evlenmiştin? Tutukluluğun bundan mıydı?

— Bundan dolayı iftira ettiler. O zaman, nikâhlandığımı söyledim, kurtuldum.

— Bundan anlaşılıyor ki ölü Şeyh Yusuf'un yani babanın ölümünden sonra sen, analığını nikahlamışsın; bundan hapse gitmişsin, mahkemede dosyan da var!?

— Evet o zaman iftiraya uğradım!

— Sen, «Şeyh Yusuf anamı nikahladığında, ben anamın karnında beş aylık yavruydum. Yusuf babam değildir,» diyerek kendini kurtarmışsın. Demek ki piçliğini resmen kanıtlamaya çalışmışsın. Bunlar, o zamanki mahkeme kayıtlarıyla kanıtlanmış!

Şeyh Şemsettin, buna da bir yanıt verecek durumda değildi. Susuşuyla olayı bir kez daha kanıtladı. Ali Saip açılmış yara üzerinde iri bir ağılı karınca gibi işlemeyi sürdürdü:

— Din perdesi altında zavallı halkı ayaklandıran Şeyhlerin neler yaptıklarını, ne kötü adamlar olduklarını şimdi bütün ulus işitiyor. Şeyhler, analıklarını nikâhlıyor. Müritler, tilkiler ve köpekler gibi bağırıyor. Tekke dediğiniz fesat ocaklarında halkı böyle mi doğru yola götürürdünüz?

Bu sözler üzerine, sanık Şeyhlerin hemen hepsi sapsarı kesildi.

Ali Saip'in bu ufak oyunundan sonra, Mahkeme, duruşmayı, Haziran'ın, yirmi yedisine bıraktı.

Çıkmayan canda umut vardır: Yetmişi aşkın sanık, mahpusanede harıl harıl savunmasını hazırlıyordu. Onların ölümden kurtulmak uğruna ne gibi cambazlıklara giriştiklerini gözetleyen ilgililer, şunları görüyorlardı: Hanili Mustafa ile Salih, ölümü atlatmak uğruna, işin pek ince yanlarını hesaplıyor, birer komiteci kurnazlığına sahip olduklarını yargılama sırasında gösterdikleri gibi savunmalarında, ölümün kapısında da göstererek Azrail'in sillesini savuşturmaya çalışıyorlardı. Bu iki kişi, bütün duruşmalar sırasında, kendilerine yöneltilen sorular karşısında rastgele teslim olmamış, türlü parendeler atmışlardı. Şimdi, ayaklanışın din uğruna mı, kültür uğruna mı yapıldığını söylemenin daha az tehlikeli olduğu üstüne, tartışıyorlardı. Hükümetin, Mustafa Kemal'in bunlardan hangisine daha çok kızdığını hesaplıyor, savunmalarını ona göze yapmak istiyorlardı. Salih: «Bu işi din uğruna yaptım!» derken, Mustafa, «Bir iştir oldu; söyleyeceğim yok!» diyordu.

Bunlar arasında en zor durumda olanlar, Cumhuriyet Hükümeti'nin memurları oldukları halde ayaklanışa katılanlardı. Çapakçur Jandarma Komutanı Avni, Jandarma Teğmeni Mihri, Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi, Binbaşı Kasım, Genç Valisi İsmail Hakkı'ydı.

Çapakçur Jandarma Komutanı Avni, işi bütün anlamıyla şarlatanlığa dökmüştü. Savunma uğruna öyle çok yazı yazıyor, öyle çok kâğıt dolduruyordu ki bunların mahkemeyi boğuntuya getireceğini sanıyordu. Onun etkisiyle ayaklanışa katılan Jandarma Teğmeni Mihri'nin durumu acıklıydı. Komutanının narına yanmıştı. Savunmak üzere söyleyebileceği, yazabileceği hiçbir şey bulamıyor, bu konuda da eski Komutanı'na sığınmaktan, ondan yardım dilenmekten başka bir şey yapamıyordu.

Çapakçur Kaymakamı Hüseyin Hilmi'nin durumu da çok güçtü: Şeyh Abdullah'a ellerinden öptüğünü söyleyerek Çapakçur'a çağrı mektubu yazmıştı. Bütün gövdesiyle ayaklanışın ba-

taklığına batmış durumdaydı. Canını kurtarmak uğruna yapacağı savunmayı, bir türlü sağlam bir temele oturtamıyordu. Şeyh Abdullah'a yazdığı çağrı mektubu, bütün bu savunma yapısının altında, vıcık vıcık, bir bataklık gibi bulunuyor, bunun üzerine kurduğu yapı, bir kaç saniye içinde çamurlara gömülüp gidiyordu. Geceli gündüzlü çalışarak birçok yazı döktürüyor, sonra, bunların boş laflar olduğunu görerek hepsini yırtıp atıyordu. Usu başında bir yönetim adamının, ayaklanışa yeşil ışık yakmasını hangi mahkeme bağışlardı?

Binbaşı Kasım ise soğukkanlılığını koruyordu. Bütün yargılama süresince soğukkanlı görünmüştü. Belki de ölüm korkusunu en iyi saklayan bu eski Subay olmuştu. Soğukkanlılık da zaten, bundan başka bir şey miydi?

Bu sırada en gülünç duruma düşen sanık da ayaklanıcılar kente girerken gidip evinde uykuya dalan, Genç Vilayeti Valisi Hüseyin Hilmi'ydi. Adam, öyle şaşırmıştı ki kendini nasıl savunacağı üstüne, Savcı'dan, kendisini Azrail'e teslim etmeye çalışan adamdan, savunma olanakları koparmaya çalışıyordu.

Şeyhlerden Abdüllâtif, Abdullah ve İsmail ise hiç okuma-yazma bilmediklerinden daha şaşkın bir durumdaydılar. Mahkemede, ölümle yüz yüze gelince bir tılsımlı kılıç gibi olmasına çalıştıkları savunmalarını, «aklı evveller»den öğrenip belleklerine kazımaya çalışıyor, bu sırada durmadan okuyup üflemeyi de unutmuyorlardı.

Şeyh Şemsettin ise, avukat tutmuştu. Sırtını avukata dayayıp o yandan güvenli olduğundan, artık, okuyup üfleyerek, Tanrı'yı, melekleri ve koruyucu meleği yardıma çağırmaktan, böylece, kurtuluşu büsbütün garantilemekten başka yapacak işi kalmıyordu.

Bütün bu şaşkınlık ve umutsuzluk içinde yüzen kurbanlarını uzun uzadıya süzen Şeyh Sait de körün taşı rastlar da kurtulur umuduyla, savunmasını yazmaya başladı. Savunmasının başlığını şöyle koymuştu:

«Heyeti Âliyeyi Adliyeyi İstiklâlimize.»

Son duruşma 27 Haziran 1925 günü açıldı. Sabahın çok erken saatlerinden beri sinemanın kapısında yığınlarla toplanmış olan meraklı kalabalığı, saati gelince, kadın-erkek itişerek yer

kapmak üzere içeri saldırdı. Bütün dinleyiciler, locaları doldurduktan sonra, kalabalık sanıklar içeri alındı. İlk içeri giren Şeyh Sait'in sırtında ilk kez olarak kürkü yoktu. Sarığı kirlenmişti. Başına düzgünce de oturmamıştı. Çok heyecanlıydı. Ancak, bunu gizlemek uğruna kendini pek çok zorladığı görülüyordu. Bugün de gözlerine sürme çekmişse de eskisi gibi değildi. Belli belirsizdi. Kalın kaşlarında rastık kalmamış, ağarmış kıllar, iyice sırıtmaya başlamıştı. Parmaklarında biraz kına kırmızılığı göze çarpıyordu. Öyle anlaşılıyordu ki Şeyh Sait, ölümün soluğunu ensesinde duymaya başlamış, rastığını, sürmesini tazelemek üzere kendine gelememişti. Bu, dinleyicilerin gözlerine çarpan ilk olağanüstülüktü. Bunun üzerine dinleyiciler de ölümün, sinemanın alacakaranlığında dolaşır gibi olduğunu duymaya başladılar. Bütün sanıkların yüzlerinde Azrail'i bir kez olsun gördüğünü gösteren karanlık bir ürperti göze çarpıyordu.

Şimdiye dek soğukkanlılık örneği gibi görünmüş olan Binbaşı Kasım da bu kez ölümün şakaya gelmediğini anlamış gibi, Mahkeme'ye tıraşsız gelmişti. Umutsuz insanlarda olduğu gibi sakalları uzamış, yüzü büsbütün gölgelere gömülmüştü. Şeyhlerin hepsi de dua ediyor, üfleyip duruyorlardı. Başlarını sağa sola çevirerek üflemeleriyle, sanki, o yanlardan gelecek Azrail'i kovmaya çalışıyorlardı.

Savcı Süreyya, ayağa kalkarak, bir çığlık gibi çıkan tiz sesiyle İddianame'yi okumaya başladı. Şeyhlerin, kendilerine yüreklilik vermek uğruna hep birden sürdürdükleri okuyup üflemeler birden kesildi. Şeyh Sait, hemen uzun kınalı sakalına sarılmış, sıvazlamaya, okşamaya başlamıştı. Ara sıra da ince uzun parmaklarına doladığı sakalını bir ip gibi bükerek sinirini bununla boğmaya çalışıyordu. Savcı, birer birer bütün sanıkların adlarını okuyor, onların bu kanlı ayaklanıştaki rollerini söylüyor, adı geçen kişi, yağlı ip hemen boynuna geçiyormuşcasına ürperiyordu.

Savcı Süreyya, ayaklanışın türünü belirtmek üzere, Osmanlı İmparatorluğu evresinde Arnavutluk'da, Arabistan'da patlak veren ayaklanışların da tıpkı böyle din perdesine büründüğünden, dinin bir aygıt olarak kullanıldığından, söz etti. Din, her zaman bir maske olmuştu.

Sonra, Rüştü'nün, Binbaşı Kasım'la arkadaşlarının, Hacı İbrahim'in, Nakip'in, Bekir Sıtkı'nın, Cemil Paşazadelerin beraatlerini istedi. Geri kalan bütün davalıların suçları, kanunun maddelerine göre idamdan aşağılara doğru indirerek, bu cezalara çarptırılmalarını istedi.

İddianame uzun sürmüş, Savcı okumaktan, davalılar da heyecandan yorulmuşlardı. Oturuma bir yemek arası verildi. Davalılar, yemek yemeye çalıştılar. Şeyh Sait, hiçbir şey yemedi; salt üst üste iki kahve içti; kahvelerin parasını da tabağa koymayı unutmadı.

Beraatleri istenenler ölümün kıyıcığından döndüklerinden, sonsuz bir sevinç içindeydiler. Öyle ki ölüm hükmü yemiş bir yığın arkadaşlarının yanında bu kerte sevinmenin insanca olmadığını dahi unutmuş gitmişlerdi.

Yemekler yenmiş, kahveler, sigaralar içilmişti. Oturum yine açıldı. Herkes yerli yerine oturarak can kulağıyla söylenecekleri dinlemeye hazırlandı. Başkan, ilkin, Şeyh Sait'e söz verdi. Şeyh, uzun boyu ile ayağa kalktı. Elindeki kâğıt, rüzgâra tutulmuşcasına titriyordu. Parmakları titreyerek gözlüklerini taktı. Sağ elinin şahadet parmağını satırların üzerinde gezdirerek, yalvarıcı sesiyle savunmasını şöylece okumaya başladı:

— Bölgemiz halkı, bilim, fen ve yeniliklerden habersiz olduklarından, din akideleri, fıkıh ve hadisten başkasını bilmez. Medreselerin, meşihatın, din mahkemelerinin İçki Yasağı Kanunu'nun kaldırılması, nikâhta boşanma yargılarının değiştirileceğine değgin söylentiler çıkması, bura halkının yüreğinde üzüntü uyandırmıştı.

Sebilürreşat, gibi gazeteler de böyle haberlerle kamunun düşünüşlerini ağır ağır bozuyordu.

Piran Olayı çıkınca, her yanda Kürtler kaynaşmaya, heyecana gelmeye başladılar. Önünü alamadım. Olayın gidişine, olduktan sonra uydum. Yöremizdeki kimi şeyhlere, beylere ve muhtarlara mektup yazdımsa da sonra anladım ki kâğıtlarımın zerrece etkisi olmadı. Herkes, kendi keyfine, tek başına davranıyordu. Şundan ki kâğıt gönderdiğim kişilerden kimisi boyun eğmiyordu. Haber vermediğim aşiretler koşa koşa gelip katıldılar.

Bu işlerde, ne öndeyim, ne de arkadayım. Belki ortada bulunmuşum. Kendim komuta etmedim. Savaşı ne uzaktan, ne yakından görmedim. Aşiretler, kendi uslarıyla davranıyordu. Kimse kimsenin sözüyle davranmıyordu.

Benim hizmetim, halka zulmetmemek, tutsaklara iyi davranmak, vaaz etmek, öğütlerde bulunmaktı. İyi ahlaklılar zulmetmiyordu. Geriye kalanlar da zaten sözümü dinlemiyorlardı. Bizim, olaya katılmaktan amacımız, din yargılarının uygulanmasını dilek yoluyla Hükümet'e bildirmekti. Sanımız buydu. İnşaallah, kabul buyurulur! Şundan ki onlar da bizim gibi, giderek daha çok Müslümandırlar, din ehlidirler. Giderek, Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun içerisinde «Türkiye Cumhuriyeti'nin dini, İslâm'dır,» diye yazılıdır. Din yargılarının yerine getirilmesi de yazılıdır. Bizim amacımız da ancak buydu.

Şeyh Sait, savunmasını böylece okuyup bitirdikten sonra, teslim olduğu sırada heybelerinde bulunan iki bin altınının da geri verilmesini istedi. Savunmasını okuduğu sürece sık sık gözlerini kaydırarak birkaç gün önce Hınıs'a kuzu yemeğe çağırdığı Ali Saip'e bakıyordu. Son olarak ona anlamlı bir bakış daha fırlatarak, şöyle dedi:

— Ben, bu işin ne öncesindeyim, ne de sonrasındayım!

Sonra, kendisince büyük anlamlar verdiği şu sözleri söyledi:

— Elhamdülillah, büyük nimetler beklemekteyiz! Peygamber'in işaretleri çoktur. Sizin gibi adil mahkemenin vicdanına bıraktım; ne karar verirseniz veriniz, kabulümdür! Yazgım, olduktan sonra ayaklanışın içinde bulunmaktır. Yazgı ne ise onu göreceğim.

Şeyh Sait, son sözlerini bitirdikten sonra, dinleyicilerin onayını bekler gibi bir karşılık aradı. Bu onay, onların bakışlarından da gelebilirdi. Sözle yanıt vermeleri düşünülemezdi. Gözleriyle her yanı taradıktan sonra, taş gibi donuk, katı yüzlerden başka bir şey göremeyince, başını önüne eğdi. Mahkeme'nin kararını anlamak üzere sakalından iki kıl çekerek birbirleriyle ölçtü; geleceğini anlamaya çalıştı.

Şeyh Sait'ten sonra savunmasını yapan damadı Şeyh Abdullah:

— Kürtçülük yapmadım. Bağışlanmam, Hükümet'in şanındandır! dedi.

Şeyh Sait'in yaşlı kayınbabası her zaman olduğu gibi şekerleme kestiriyordu. Uşağı ile çobanı tavandaki direkleri saymaktaydılar. Bu ikisinin hiçbir sorum duymadıkları belliydi. Davaya koyun gibi katılmışlardı.

Abdullah'ın arkasından Binbaşı Kasım, ayağa kalkarak savunmasını yaptı. Savunmasının salt son satırlarını okuyarak işini bitirmiş oldu. Bunda Cumhuriyet'e olan bağlılığını bildirdikten sonra, Şeyh Sait'i yakalayanlar için konan ödülün verilmesini, kendi akrabalarının beraatini istedi.

Şeyh Şerif'e gelince; başını iki dizinin arasına sokmuş, öylece duruyor, arasıra doğruluyor, sonra, yine o durumu alıyordu. Kendi yazdığı savunmasını okumayarak, Kâtip'in okuması için diretti.

Savunmalar yapılıp bittikten sonra, bir tek kişinin bile kendisini suçlu görmediği anlaşıldı. Koskoca bir ayaklanışın, dökülen kanın hesabını verecek hiç kimse çıkmadı. Salonu dolduran dinleyiciler olsun, «Bu işi biz yaptık!» diyecek birkaç kişinin ortaya çıkmasını bekliyordu. Demek ki yiğitlik öleli, çok olmuştu. Gerek Mahkeme Üyeleri, gerekse dinleyiciler böyle düşünebilirdi. Ançak, onların bir şey bilmediği anlaşılıyordu. Bütün ayaklanıcı liderleri, devrimlerin, karşıdevrimlerin en eski kurtuluş formülünü uyguluyorlardı. O da şuydu: Yiğitin kalesi, inkârdır. Onlar, bunu gelenekten biliyorlardı. Bu yüzden de bu kaleye sığınmayı İstiklâl Mahkemesi'nin yağlı ipine sığınmaktan, üstün tuttular.

Mahkeme salonu karanlığın saldırısına uğramıştı. Akşam, İstiklâl Mahkemesi'yle sanıkların arasına girmişti. Bu yüzden, karar, 28 Haziran, Pazar gününe bırakıldı.

Dinleyiciler, ertesi gün, sinemanın önünü, hınca hınç, doldurmuş, salonda yer kapmak üzere sıra bekliyordu. En sonunda, kapı açıldı. Herkes son kerte büyük bir merakla içeri saldırdı. Sonra, süngülüler arasında sanıklar getirilip yerlerine oturtuldu. Arkasından Mahkeme Kurulu gelip yerini aldı. Mazhar Müfit, ayağa kalkarak, Mahkeme'nin kararını şöylece okudu:

— Yapılan yargılamalardan ve incelemelerden, tekke ve zaviyelerden Şeyhlerin, birer kötülük ve fesat ocağı olduğu ve bu tekkelerle zaviyelerde Şeyhlerin kendilerine Tanrı süsü vererek halkı kendilerine taptırmak gibi, dinin benimseyemeyeceği işler işledikleri, Mahkeme karşısındaki anlatımlarından anlaşılması dolayısıyla Doğu İstiklâl Mahkemesi, yargı bölgesi içindeki bütün tekkelerle zaviyelerin kapatılmasıyla kaldırılmasına karar vermiştir.

Bu, büyük kararın bir bölümüydü. Kararın bu bölümünü dinleyen halk, hep bir ağızdan:

— Yaşasın, devrim ve Cumhuriyet! diye bağırdı.

Salon, alkış seslerinden yıkılıyordu. Şeyhlerle kendilerini suçlu bulan bütün insanların yüzleri kireç gibi kesilmişti. Soluk almıyor, yaşamıyor gibiydiler. Donmuş kalmışlardı. Tekkeleri, zaviyeleriyle birlikte kendileri de yıkılıp gidiyorlardı. Ne halt etmişlerdi, böyle!

Başkan Mazhar Müfit, bakışlarını salonda gezdirip, Şeyhlerin yüzlerindeki yıkımı gördükten, alkışların arkasını da aldıktan sonra, kararın gerisini şöylece okumayı sürdürdü:

— Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Kâmil Bey, Bababey, Şeyh Şerif, Fakih Hasan, Hacı Sadık Bey, Şeyh İbrahim, Şeyh Ali, Şeyh Celâl, Şeyh Hasan, Mehmet Bey, Hanili Salih Bey, Madenli Kadri Bey, Şeyh Şemsettin, Genç Tahrirat Kâtip'i Tahir, Bucak Müdürü Tayyip ve yardımcılarından yirmi dokuz kişi ölüme mahkûm edilmiştir!

Ölüme mahkûm olan Salih Beyzade Hüseyin'in cezası, küçük olmasından dolayı Adana'da on beş yıl küreğe ve yine ölüm hükümlülerinden Çapakçur Kaymakamı Çerkes Hüseyin Hilmi'nin de Kuvayı Milliye'de geçmiş eski çalışmaları göz önünde bulundurularak, cezası Konya'da bir yıl hapsine ve devlet hizmetinde çalıştırılmamasına, Jandarma Yüzbaşısı Ali Avni ve Teğmeni Mihri'nin askerlikten kovulmalarıyla, onar yıl, Cemilpaşazade Ekrem'in on yıl küreğe konulmasına, Çapakçur Yargıcı Bağdatlı Riza'nın ulusal sınır dışına kovulmasına, Cemilpaşazade Muhittin, Kadri, Memdıh ve Ömer Beylerle Nakip Bekir Sıtkı'nın sorumsuzluklarına, Bazganlı Rüştü Hüseyin, Sıhhiye Kâtip'i Niya-

zi, Fakih İlyas, emekli Binbaşı Kasım ile on arkadaşlarının beraatine karar verilmiştir.

Bütün yargılama boyunca Şeyhlerin okuyup üflemelerinin bir tek amacı vardı: Yargıçların duygularıyla düşüncelerini, sağduyularını bağlayarak normal karar vermelerini önlemek. Ne yazık ki Mahkeme Kurulu, sapasağlam ölüm kararlarını vermiş, ondan sonra da dipdiri karşılarında duruyordu. Demek ki onca güvendikleri okuma, üflemeleri de yararsızdı. Tersliğe bakınız ki kendilerini Tanrı bildiklerinden, kendilerinin dışında bir başka Tanrı'dan da yardım istemeyeceklerdi. Dört yanları ateşten bir çemberle çevrilmişti. Mahkeme'nin ölüm kararı, Şeyhlerin başlarına gerçeği anlatan bir göktaşı gibi düşmüştü. Bu sırada beraatlerine, sorumsuzluklarına karar verilenler, gözlerinde parlayan sevinç yaşlarıyla sinema salonundan dışarı fırladılar. İstiklâl Mahkemesi'ne düşenin sonu ölümdür, diye öyle bir kanı yayılmıştı ki mahkemeden kurtularak çıkanlar, gerçek bir ölümden kurtulduklarını düşünerek, tatlı gözyaşları dökmekten kendilerini alamadılar.

Beraat edenler salonu boşalttıktan sonra, Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit, mahkûmlara şöyle ünledi:

— Kiminiz hasis kişi çıkarlarına bir zümreyi aygıt, kiminiz yabancı kışkırtmasını ve siyaset hırslarını kılavuz yaparak, hepiniz bir noktaya yani Bağımsız Kürdistan kurulmasına doğru yürüdünüz. Yıllardan beri düşündüğünüz ve düzenlediğiniz genel ayaklanışı yaparak, bu bölgeyi ateş içinde bıraktınız. Cumhuriyet Hükümeti'nin azimli ve kesin davranışı, Cumhuriyet Ordusu'nun öldürücü vuruşlarıyla ayaklanışınız, gericiliğiniz hemen yok edildi ve hepiniz yakalanarak hesap vermek üzere adalet karşısına çıkarıldınız.

Herkes bilmelidir ki genç Cumhuriyet Hükümeti, fesat ve gericiliğe, her türlü lanetli eylemlere kesinlikle göz yummayacağı gibi, giderek, kesin tedbirleri sayesinde bu gibi eşkıya eylemlerine de yer vermeyecektir. Yıllardan beri Şeyhlerin ve Ağaların baskısı altında sömürülen, eriyen, inleyen, mal, can ve ırzları Şeyhlerin, Beylerin, Ağaların keyfine kurban edilen bu bölgenin zavallı halkı, artık sizin fesatınızdan ve kötülüğünüzden kurtularak Cumhuriyetimizin verimli ilerleme ve mutluluk sözü veren

yollarında yürüyerek rahatlık ve mutluluk içerisinde yaşayacaktır. Siz de döktüğünüz kanların, söndürdüğünüz ocakların cezasını adalet sehpasında canınızla ödeyerek hesap vereceksiniz. İşte, Cumhuriyet'in sert ama adil kanunlarının yargısı budur. Hükümlüleri götürünüz!

Mahkeme Başkanı'nın bu buyruğu üzerine, bütün hükümlülere kelepçe vurulmaya başlandı. Bu sırada dinleyicilerde merakları dinmiş olarak salondan çıkıyorlardı. Şeyh Sait, ilk olarak kara kuru ellerini kelepçenin vurulması için Jandarma Subayı'na uzattı. Sımsıkı bir kelepçe Şeyh'in bileklerini kavradı. Dinleyici kadınlar, erkekler geçip gittiği halde bir türlü dışarı çıkamıyorlardı. En sonunda bir Subay, onların da salonu boşaltmaları, buyruğunu verdi:

— Hanımlar, gidiniz!

Şeyh Sait, hücresine kapatılınca, vasiyetnamesini yazdı; Hükümet adamlarının kendisinden aldığı altınların hesabını bir kenara çıkardı. Sonra, Cezaevi Müdürü Osman'ı çağırtarak vasiyetnamesini, yanındaki birkaç lirayı ona teslim etti. Müdür'ün ardınca hücreye birçok gazeteci de dolmuştu. Paraların iç edileceğinden korktuğundan, gazetecileri de tanık göstererek:

— Bu paraları evlâtlarıma teslim ediniz! dedi.

Bir gazeteci sordu:

— Kaç çocuğunuz var?

— On beş kız, beş oğlan.

Şeyh Sait'in arkadaşları, Genel Koğuş'a konmuştu. Merkez Hastanesi Başhekimi Cemil onları muayeneden geçiriyordu. Koğuş, boğuk mırıltılarla uğulduyordu. Her kafadan bir ses çıkıyordu. Kırk altı hükümlü durmaksızın can sıkıntısından kısa voltalar vuruyordu. Hemen hepsinin bir tek ereği vardı: Üstlerinde başlarındaki paralarını, tabakalarını falan saklayabilecek birer fare deliği arayıp duruyorlardı. Çok para yağmalamışlardı. Bu paralara, şu sırada onları canlarından daha çok değer verdikleri görülüyordu.

Şeyh Ali'nin önüne gelen Başhekim, bir rahatsızlığı olup olmadığını, sordu. Şu yanıtı verdi:

— Bir gece ayazda yattım; belim üşüdü!

Kadı Ali Riza'nın da rahatsızlığı, o biçimdeydi.

Arap Abdi, ötede gazel okuyordu.

Komiteci Şeyh Şerif kızdı:

— Sus be herif! diye tiksintiyle bağırdı.

Şeyh İsmail, kahveciyi çağırarak kendisine on dört kuruş borcu kaldığını söyledi.

Ünlü Fakih Hasan, Jandarma Avni'nin kendisinden aldığı parası ödenmemiş seksen sansar derisinden söz ederken, sesi pek ağlamaklı çıkıyordu.

Şeyh Abdullah, gazetecilerden bir sigara istedi; sonra, şöyle dedi:

— Yazın! Biz hayınlara uyduk; başkası uymasın!

Saat, gecenin yirmi dördüydü. Muhafız Bölüğü Komutanı Nafiz'in tiz, sert sesi işitildi:

— Haydi, bakalım; birer birer çıkın!

Hükümlüler, birer birer koğuşun kapısından dışarı çıktıkça yüzlerine ılık ve temiz bir rüzgâr çarpıyor, koğuşun pis kokularla dolu havası geride kalıyordu. Hükümlüler, içerideki o pis kokulu havayı, darağacından uzak oldukça ölünceye dek bu güzel, aylı yaz gecesine üstün tutarlardı. Koğuştan açık havaya çıkan hükümlüler, gökyüzünde ak bulut parçalarıyla köşe kapmaca oynayan aya dalıyor, özgürlüğe benzer gök yüzünün bu kımıltılı halini gördükçe, ölüm duygusunun, canlarına sivri bir kama ucu gibi battığını daha çok duyuyorlardı. Gökyüzünden süzülen dolunay ışıklarına bir Jandarma erinin elinde tuttuğu lüks lambasının bol, çiğ ışığı da katılıyor, jandarmaların süngüleri, hükümlülerin kelepçeleri, sonra hükümlülerin gözleri parlıyordu. Bütün hükümlüler, kalın ipler, zincirlerle birbirine bağlanmıştı. Fakih Hasan, bir rastlantı olarak en öne düşmüştü. Şeyh Sait, uzun boyuyla ortada yer almıştı. Konuşmaları yasaklanmıştı. Hanili Salih'in mertlik salıkladığı işitiliyordu. Mustafa'nın oğlu Mahmut'un helalleştiği görülüyordu. Diyarbakır'ın yıkık dökük eski surları üzerinden Dicle kıyısındaki Diyarbakır karpuzlarına vuran ay, bir yandan da Siyaset Meydanı'na doğru yollanmak üzere cezaevinin avlusundan ayrılmaya başlayan hükümlü kafilesini aydınlatmaya çalışıyordu.

Bu sırada bütün Diyarbakır halkının yargılama sırasında tanıdığı Ali Saip Ursavaş'ın her zamanki alaycı sesi, kafilenin yanı başında işitildi:

— Şeyh Sait nerede?

Şeyh Sait, Ali Saip'in sesini işitince birdenbire heyecanlandı; olmayacak bir umuda kapıldı. Yoksa, doğruyu söylediği için, Ali Saip bir mucize olarak kendisini kurtarmaya mı geliyordu?

— Saip Bey; hani, ya, doğru söylersem, kurtaracaktın?

Şimdi, Ali Saip, Şeyh Sait'in yanı başındaydı. Lüks lambasını taşıyan er de bunu her ikisinin yüzünü aydınlatacak biçimde tutuyordu. Her zaman gülümseyerek yaşayan Ali Saip, son gülümseyişlerinden birini Şeyh Sait'e harcayarak, şöyle dedi:

— Ne yapalım, Sait Efendi; seninle Hınıs'ta kuzu yiyemedik!

Şeyh Sait, yargılama sıralarında, kurtulacak olursa, herkesi Hınıs'ta kuzu yemeye çağırmıştı. Ali Saip, buna dokunmuştu.

Şeyh Sait, kırgın, gücenik sesiyle, şöyle dedi:

— Ben, doğru söyledim. Cezamı hafifletmeliydiniz.

— Şeyh Efendi; bundan daha hafif ceza olur mu?

— Bundan daha ağırını söyle, Saip Bey!?

Şeyh Sait, bunu söylerken gülüyordu. İçindeki dileği, böylece açığa vurdu:

— Artık, kuzu falan kalmadı. Ne olurdu, Edirne'de yüz bir yıl verseydin!?

Ursavaş'ın şakaçı durumu yitti, yerine öfkeli, otoriter bir ses geldi:

— Bunca Türk kanının dökülmesine, ocakların sönmesine yol açtın! Cezanı çekeceksin!

Şeyh Sait, bu söz karşısında yıkılmadı. Soğukkanlılığını koruduğu anlaşılıyordu. Artık, ölümün karşısında yiğitlik taslanır mı taslanmaz mı diye düşünüyor, kararsız, gülümseyerek yürüyordu. Bu gülümseyiş, bilinçli bir görünüşü kurtarmak içindi. Büyük rintlerin ölüm karşısında soğukkanlılığını koruduğunu, ölümle şakalaştığını, medrese eğitimi sırasında işitmişti. Yürürken bir şeyler mırıldanyorsa da bunun Türkçe mi, Kürtçe mi, Arapça mı olduğu anlaşılmıyordu.

Hükümlüler, siyaset meydanına doğru ilerlerken, her iki yanlarında iki canlı duvar gibi yürüyen askerlerin süngüleri ay ışığında donuk bir platin ışıltısıyla parlıyordu. Diyarbakır, bütün halk uyanık olduğu halde sessizliğe gömülmüştü. Mahalle köpeklerinin, cırcırböceklerinin, bir de ayak seslerinin egemen olduğu bu Diyarbakır gecesinin derinliğinde pusmuş halk korkusunun varlığı ise, hiç belli olmuyordu. Oysa, Şeyhlerce beyni yıkanmış zavallı halk, bu gecede yırtıcı bir hayvan sürüsüne benzeyen büyük bir korkunun pençelerinde hırpalanmakta, kıvranıp durmakta, yatağında, penceresinin önünde, kapısının eşiğinde ya da sokakta korkunç bir felâket bekliyordu: Şeyh Sait'le arkadaşları asılınca büyük bir deprem olacak, ülkeyi altüst edecek, İstiklâl Mahkemesi'yle onun güvendiği kişileri, toza dumana karıştıracak, bu arada, elbette, suçsuz bir yığın çoluk çocuk da yıkıntılar altında kalarak dirimini yitirecekti. Suçlular Siyaset Meydanı'na yaklaştıkça bu korku şiddetini daha çok arttırıyordu.

Ağır aksak ilerleyen kafile, en sonra, Siverek Kapısı'ndan çıktı. Kırk yedi hükümlünün gözleri, birdenbire, ötede, ay ışığının altında yükselen kırk yedi darağacına ilişti. Hepsi, bir kez titredi. Sırtlarından serin bir rüzgâr geçti. Bir yanda, bir lüks lambasının önünde, daha önce oraya gelmiş sorumlular bekliyordu. Bunlar arasında, Kolordu Komutanı General Mürsel, Vali Mithat, İstiklâl Mahkemesi Üyesi Müfit Özdeş, Diyarbakır Mebuslarından Cavit ile Şeref ve birçok Subay vardı. Depremden korkusu olmayan bir yığın halk da darağaçlarında geçecek serüveni gözleriyle görmek üzere, saatlerdir orada dikilmiş bekliyordu.

Yüz on gün önce burada arkadan vurularak öldürülmüş bir yığın Mehmetçiğin anısı çırpınıp duruyordu. Şimdi, Şeyhler, bu suçsuz kanların aktığı yerde borçlarını ödeyeceklerdi. Bir Türk öldürmekle yetmiş gâvur öldürmüşcesine sevaba gireceğine inandırılan Zazalar, burada acımadan birçok Anadolu çocuğunun kanına girmişlerdi.

Kafile, Siyaset Meydanı'na varınca durdu.

Kırk yedi darağacının heybetli görünüşü karşısında büsbütün kendine gelen Şeyh Sait, biraz ötede dikilerek kendisine bakan Ali Saip'e:

— Ali Saip Bey; seni severim! Ancak, mahşer günü seninle yargılanacağız! dedi.

Müfit Özdeş sordu:

— Beni mi çok seversin, Saip'i mi?

Şeyh Sait, gülümseyerek, şöyle dedi:

— Saip Bey'i, sonra seni! Seninle çok sevişmiştik. Reis'ten de Allah razı olsun! En çok sevdiğim, Süreyya Bey'di. Zorlardı.

Vali Mithat, heyecanla söze karıştı:

— Mahşer gününde adil Yargıçlarımızla değil, öldürdüğün suçsuz çocuklar, ocaklarını söndürdüğün zavallılarca yargılanacaksın.

Şeyh Sait, buna, şu mırıltılarla yanıt verdi:

— Boynuzsuz keçinin ahını, boynuzludan alırlar.

General Mürsel de bir şey söylemek isteyerek, şöyle konuştu:

— Din kalktı, diyorsun; namazını kılmıyor muydun? Camiilerde ezan okunmuyor muydu?

— Evet, doğru; benim ibadetime hiç kimse karışmazdı! Minarelerde ezan da okunuyordu. Ahmet Zihni Bey'in, «Fütuhatı İslâmiye»'sinde yazılıdır. Mehdi'nin çıkışında Türkler üç yüz bin asker vereceklerdir. Anlaşılıyor ki Türkiye, kıyamete dek İslâmiyet'i koruyacaktır.

Bunu söyledikten sonra, düşünür gibi başını öne eğerek alnını kırıştırdı:

— Fena yaptık. Bundan sonra iyi olur, inşaallah! dedi.

Şeyh Sait'in yer yüzünde söylediği en son sözler, bunlardı.

Sonra, ona ak ölüm gömleğini giydirdiler. Gömleği kuzu kuzu giydi. Kuzu kuzu yürüdü. Bir sıra darağacından birincisinin altında durdu. İp boynuna geçirilirken, hiç huysuzluk etmedi. Uzun bacaklarının çevik bir davranışıyla sandalyeye çıktı. Ayaklarının altındaki sandalye çekilip alınıncaya dek, soğukkanlılığını korudu. Uzun, ince gövdesiyle, havada birkaç kez gidip geldi. Sonra, ipte sallananın artık ölü olduğu anlaşılınca, çevrede bir alkıştır koptu. Halk arasından tiz bir kadın sesi, bir çığlık gibi şunları fırlattı:

— Hani, alçağın kerameti?! İpi bile kopmadı!

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, sonra, bu olaylar üstüne, Nutuk'ta şöyle diyecekti:

— Sayın Baylar! Ciddi zorunluluk üzerine, Hükümetçe olağanüstü tedbirler alınması gereğince ilk düşüncemizi söylediğimizde, bunu iyi karşılamayanlar vardı.

Takriri Sükun Kanunu'nu ve İstiklâl Mahkemeleri'ni, istibdat aracı olarak kullanacağımız düşünüşünü ortaya atanlar ve bu düşünüşü yaymaya çalışanlar oldu. Kuşku yok ki zaman ve olaylar bu tiksinilecek düşünüşü yaymaya çalışanları, elbette, utanacak duruma düşürmüştür. Biz, olağanüstü alınan ve kanunca olan tedbirleri, hiçbir zaman ve hiçbir biçimde kanunun üstüne çıkmak uğruna bir araç olarak kullanmadık. Tersine, ülkeye suskunluk ve güven getirmek uğruna uyguladık. Devletin dirim ve bağımsızlığını sağlamak uğruna kullandık. Biz, o tedbirleri ulusun uygar ve toplumcu gelişmesinde yararlı kıldık.

Efendiler! Aldığımız olağanüstü tedbirlerin uygulanmasına gerek kalmadığı görüldükçe, onların uygulanmasından vazgeçilmekte ikircilik gösterilmemiştir. Nitekim, İstiklâl Mahkemeleri, zamanında çalışmalarını durdurdukları gibi Takriri Sükun Kanunu da geçerliliğinin sonunda, yine Büyük Millet Meclisi'nin incelemesine sunuldu. Meclis, kanunun bir süre daha geçerliliğinin sürmesini gerekli görmüşse, elbette, bu, ulus ve Cumhuriyet'in yüksek çıkarları gereği olduğundandır. Yüksek Meclis'in bu kararı bize, istibdat aracı vermek amacına yönelmiş düşünülebilir mi?

Efendiler! Takriri Sükun Kanunu'nun geçerli ve İstiklâl Mahkemeleri'nin çalıştıkları süre içinde yapılan işleri göz önüne getirecek olursanız, Meclis'in ve ulusun güvenlik ve güveninin bütünüyle yerinde harcanmış olduğu kendiliğinden anlaşılır.

Ülkede oluşturulan büyük ayaklanış ve suikastlar bir yana itilerek sağlanan güvenlik ve huzur, elbette herkesçe sevinçle karşılanmıştır.

Efendiler! Ulusumuzun başında bilgisizlik, gaflet ve bağnazlığın ve ilerleme ve uygarlaşma düşmanlığının alâmeti farikası gibi görülen fesi atarak onun yerine bütün uygar dünyaca başörtüsü olarak kullanılan şapkayı giymek ve böylece Türk Ulusu'nun uygar toplum yaşamından, düşünüşünde de hiçbir ayrımı

olmadığını, göstermek gerekliydi. Bunu Takriri Sükun Kanunu geçerli olduğu zamanda yaptık. Bu kanun geçerli olmasaydı yine yapacaktık. Ancak, bunda kanunun geçerliliği de kolaylık sağladı denirse, bu çok doğrudur. Doğrusu da şudur ki Takriri Sükun Kanunu'nun geçerliliği birtakım gericilerin, ulusu geniş ölçüde ağılamasına meydan bırakmamıştır.

Efendiler! Tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılması ve genellikle tarikatlarla Şeyhlik, dervişlik, müritlik, çelebilik, falcılık, büyücülük ve türbedarlık vb., birtakım unvanların yasaklanıp kaldırılması da Takriri Sükun döneminde yapılmıştır. Bu konuda yapılanlar ve uygulamalar, toplumumuzun kör inanışçı, ilkel bir ulus olmadığını göstermek bakımından çok gerekliydi! Bu, övgüye değer.

Bir takım Şeyhlerin, Dedelerin, Seyyitlerin, Çelebilerin, Babaların, Emirlerin arkasından sürüklenen ve falcılar, büyücülere, üfürükçülere, muskacılara talih ve dirimlerini güvenen insanlardan oluşan bir kütleye, uygar bir ulus gözüyle bakılabilir mi? Ulusumuzu yanlış anlamda gösterebilen ve yüz yıllarca göstermiş olan bu gibi öğeler ve kuruluşlar yeni Türkiye Devleti'nde, Türkiye Cumhuriyeti'nde sürdürülmeli miydi? Buna önem vermemek, ilerleyiş ve yenileşme adına en büyük bir onarılmaz yenilgi olmaz mıydı? İşte biz, Takriri Sükun Kanunu'nun geçerliliğinden yararlandıksa, bu tarihçe yanılgıyı yapmamak uğruna, ulusumuzun alnını olduğu gibi açık ve tertemiz göstermek uğruna, ulusumuzun bağnaz ve Ortaçağ düşünüşünde olmadığını kanıtlamak uğruna yararlandık.

Efendiler! Toplumca, iktisatça, kısaca, bütün uygar işlemleriyle ilişkilerinde verimli sonuçların dayanağı olan kanunlarımız da kadınların özgürlüğünü sağlamak ve aile yaşamını güçlendiren uygar kanun da bu sözünü ettiğimiz dönemde yapılmıştır. Bundan dolayı, biz, her araçtan yalnız ve ancak bir bakımdan yararlanırız. O da şudur: Türk Ulusu'nu uygar dünyada kendisine yakışan yere yükseltmek ve Türkiye Cumhuriyeti'ni, sarsılmaz temelleri üzerinde, her gün daha çok güçlendirmek. Ve bunun için de zulmü öldürmek!

GAZETECİLERE GÖZDAĞI

«Cumhuriyet döneminin kendi düşünüş ve ahlakiyatıyla eğitilmiş basınını yine ancak Cumhuriyet'in kendisi yetiştirir.»

Mustafa Kemal.

6 Mart 1925 günü altı gazete birden kapatılmıştı. *Tevhidi Efkâr, Son Telgraf, İstiklâl, Sebilürreşat, Aydınlık, Orak, Çekiç, Tevhidi Efkar*, Velit'in gazetesiydi. *Son Telgraf*'ın dört sahibi vardı: Fevzi Lütfü (Karaosmanoğlu), İlhami Safa, Hüseyin Şükrü, Suphi Nuri (İleri). Sonra Hüseyin Şükrü ile Suphi Nuri ayrıldılar. *İstiklâl Gazetesi*, 1 Aralık 1924'de İsmail Müştak'ça kurulmuştu. İstanbul gazetelerinden başka iki gazete daha kapatılmıştı. Biri, Adana'da çıkan, *Seyhan*, öbürü de Trabzon'da çıkan, *İstikbal*'di. Bu, son ikisi, Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştı.

Gazete kapatmakta formül şuydu:

«Partimize karşı (Cumhuriyet Halk Fırkası), ama Cumhuriyet'e dost olanları, bize ve Cumhuriyet'e düşman olanlardan ayırıyoruz.»

Bu formül, bir Halk Partili sorumlunun ağzından çıkmıştı.

Türkiye'de Kürt Ayaklanışı'nın, bütün gericiliğin potansiyelini arkasında sürükleyerek patlak vermesi, San Remo'da çok sıkıntılı günler geçirmekte olan Vahidettin'i de ininden çıkarmış, bayağı umutlandırmıştı. Ayaklanış dolayısıyla kendisini anıp yanına varan Fransız gazetecilerine buna çok sevindiğini söylemiş, başarıları uğruna dua ettiğini eklemişti. Fransız gazetelerindeki bu röportaj, Ankara'yı, Vahidettin'in de bu işte parmağı olabileceği konusunda kuşkulandırmıştı.

9 Mart 1925 günü dört gazete daha kapatılmıştı: İzmir'de çıkan, *Sadayı Hak*; Trabzon'da çıkan, *İstikbal, Kahkaha*; İstanbul'da çıkan, *Presse du Sori,* adlı Fransızca gazete.

Şeyh Sait'in yakalandığı sıralarda Hüseyin Cahit'in, *Tanin Gazetesi* de Bakanlar Kurulu'nun kararıyla süresiz olarak kapatılmıştı: (15 Nisan 1925).

Tanin'in kapatılmasının nedeni de, Terakkiperver Fırka'nın İstanbul merkezindeki araştırmayı baskın olarak nitelemesiydi. *Tanin,* kapatılıp da suçlular aranınca, gazetenin küçük memurları, gazeteye egemen olan kişinin kendileri olmadıklarını, söylemişler, böylece gerçek suçlu olarak Hüseyin Cahit tutuklanmıştı. Hüseyin Cahit, doğruca Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde Başkan Kel Ali, Savcı Necati, Üye Kılıç Ali, Üye Doktor Reşit Galip, Rize Mebusu Ali ile kozunu paylaşmak zorunda kalacaktı.

Birtakım yazıları askerliği aşağılar nitelikte görülen Mehmet Zekeriya (Sertel)'nın, *Resimli Hafta Dergisi* de Ankara'nın yıldırımıyla çarpılanlar arasındaydı. Yazıların yazarı Cevat Şakir (Halikarnas Balıkçısı) ile derginin sahibi tutuklanarak apar topar Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne götürülmüşler, şimşek hızıyla üçer yıl kalebentliğe çarptırılmışlardı. (Halikarnas Balıkçısı'nın ünlü Bodrum serüveni bir yaşam boyu sürmek üzere böylece başlamıştı.)

Hüseyin Cahit (Yalçın)'e sonsuz sürgün cezası verilerek, Çorum'a gönderilmişti.

Diyarbakır'daki Doğu İstiklâl Mahkemesi'nin Savcısı, 7 Haziran 1925 günü, duruşmada, ayaklanışı kışkırtan ya da kolaylaştıran gazetecilerin mahkemeye getirilmesini isteyerek, şöyle demişti:

— Ayaklanışın türlü türlü nedenleri vardır. Bunların arasına basın özgürlüğünü kişi amaçları ya da siyaset amaçları uğruna kötüye kullanan bilinçli ya da bilinçsiz olarak yazılan yazıların, ayaklanış üzerine etkileri dokunan gazetelerin tutumu da girebilir. Bu nedenle gazeteler buraya getirilmeli, yazılarının ayaklanışa etkisi dokunduğu anlaşılan gazeteciler davaya sokulmalıdır.

Diyarbakır Mahkemesi'ne getirtilen gazeteler incelenmiş, bunun sonucunda, *Tevhidi Efkâr, Son Telgraf* ve *Toksöz* gazeteleri sahiplerinin davaya sokulmasına karar verilmişti. Sonra, ayaklanışta, Şeyh Sait'in tanıklığıyla etkisi olduğu anlaşılan, bu sıra-

da Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan *Sebilürreşat* yazar ya da sahiplerinin Doğu İstiklâl Mahkemesi'ne getirilmesine karar verildi.

Gazetelerin idarehanelerinde korku esiyordu. 19 Haziran 1925 günü *Tevhidi Efkâr Gazetesi*'nin sahibi Velit'in, *Son Telgraf*'ın sahipleri Sadri Ethem (Ertem), Fevzi Lütfü, İlhami Safa'nın da Doğu İstiklâl Mahkemesi'nce tutuklanma buyrukları İstanbul'a vardı. Haziran'ın yirmisinde polise başvuran gazeteciler, Haziran'ın, yirmi ikisinde, Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'ne doğru yola çıkarıldılar.

28 Haziran'da Diyarbakır'da işini bitiren Doğu İstiklâl Mahkemesi, Elazığ'a taşındı.

Gazeteci kıyımı sürüyordu: Gazeteleri daha önce kapatılan Velit Ebüzziya, Sadri Ethem (Ertem), Fevzi Lütfü, Eşref Edip Adana'da çıkan, *Toksöz Gazetesi*'nin Başyazarı Abdülkadir Kemali (Romancı Orhan Kemal'in babası), «Hükümetin manevi gücünü kırarak ayaklanışa yol açmak,» suçlamasıyla, 11 Temmuz 1925 günü tutuklanarak doğruca Diyarbakır'a, oradan da Elazığ'a gönderildiler.

Bu gazeteciler, Mahkeme Üyelerine şöylece sızlandılar:

— Neden Ahmet Emin'le Ahmet Şükrü, gazetelerinin başında ve serbest? Neden, İsmail Müştak, Suphi Nuri ile başkaları, bizimle benzer eleştirilerde bulundukları halde, kayırılır gibi işlem görüyorlar ve buraya çağırılmıyorlar?

Bu sıralarda, Ahmet Emin'in *Vatan Gazetesi*'nde Doğu İstiklâl Mahkemesi Üyesi Ali Saip'in çirkin görünen bir resmi çıkmıştı. 14 Mart 1925 tarihinde çıkmış olan bu resim, Ali Saip'i çileden çıkarmıştı. Bu resmin kasıtla böyle çirkin basılmış olduğuna inanan Ali Saip, Ahmet Emin'e diş bilemeye başlamıştı. Ayaklanıcıların işi bitirilip de gazeteciler suçlu sıralarını doldurmaya başlayınca, Ali Saip, sık sık Ahmet Emin'i anmaya başlamıştı. Kendisini küçük düşürmeye çalışan gazetenin sahibi, neden, mahkemeye getirilmiyordu? Sonra, Mahkeme'nin Başkanı'ndan, Savcısından Üyelerine dek, hemen hepsi, İsmail Müştak'a da diş biliyor, onu da bu ağa düşürmenin yollarını arıyorlar-

dı. Şöyle diyorlardı: «İstibdat döneminde Abdülhamit'in Mabeyin Kâtip'i, Meşrutiyet döneminde Ayan Meclisi Genel Kâtip'i, sonraları, *Tanin Gazetesi*'nin mirsadı İbret (İbret Aynası) sütununun afacan yazarı olan, daha sonra Maksim Gorki'nin, «*Ana,*» romanını Fransızca'dan çeviren İsmail Müştak'ı şöyle bir ellerine geçirerek postunu yüzmeye can atıyorlardı.

12 Ağustos 1925 günü, İstiklâl Mahkemesi'nde Elazığ'dan savurduğu gülle, *Vatan Gazetesi*'nin de idarehanesine düştü. *Vatan Gazetesi,* süresiz olarak bu mahkemece kapatılıyor, Ahmet Emin'le Ahmet Şükrü'nün tutuklu olarak Elazığ'a gönderilmesi, isteniyordu. Gazeteciler, haberi henüz almışlardı ki polisler basımevine damladı, basımevinin bütün kâğıtları çuvallara doldurularak alındı. Her iki gazeteci, eve gidip haber bırakmak, kendilerine gerekli eşyalarını alabilmek üzere, müsaade aldı. Ahmet Emin eve vardığında, kaygısı bir kat daha arttı. On beş gün sonra doğacak çocuğunun anası Rezan, büyümüş karnıyla orada dikiliyor, gözlerinden yaşlar süzülüyordu. Ancak, bu felâketin gazeteciliğin şanından olduğunu düşünerek, birbirini böylece güçlendirmeye çalışarak avundular. Kendisiyle birlikte eve de gelen polisler, Ahmet Emin'in kâğıt adına, yazılı yazısız, nesi var nesi yoksa, çuvallara doldurmaya çalışıyorlardı. Babasını, annesini ve kardeşlerini görmesine müsaade edilmeyen Ahmet Emin, karısına veda ederek, polislerle birlikte evden ayrıldı. Doğru, Polis Müdürlüğü'ne gittiler. Polis Müdürü, savaş sırasında Mim-Mim gruplarından birinde baş olarak çalışmış Yarbay Ekrem Baydar'dı. Ekrem Kızılay'ı perde yaparak çalışmıştı. Ahmet Emin de Kızılaycılarla önceden beri iyi geçinirdi. Bunların arasında dostları vardı. Yarbay Ekrem de eskiden beri ona dost olanlardan biriydi. Ancak Doğu İstiklâl Mahkemesi'nin aradığı bir sanık olarak odasına girdiğinde, genç gazeteci apıştı kaldı. Şimdi karşısında eli kırbaçlı, sert bir Polis Amiri bulunmaklaydı. Yeni durum, demek, eski ahbaplığı yok etmişti. Ancak, ne de olsa, eski ahbaptılar. Polis Müdürü, geceyi kendi odasında geçirmesini, ona önerdi. Şimdilik yapabileceği en büyük iyilik buydu. Ancak, genç gazetecinin sez-

diğine göre, bu, kişi olarak Ekrem'in bir lütfu değildi. Sonradan birbirini izleyecek olay zinciri, bu nazik davranışın arkasında Ankara'dan verilmiş özel, insancıl bir buyruk yatıyordu. Elazığ'a doğru başlayan yolculuk, başlangıçta olduğu gibi sonuna dek de insanca davranışlarla geçti. Onları, sanki itibarlı birer konukmuşlar gibi, bayağı okşayarak götürdüler. Yol, çok uzun, çok tedirgindi. Konya, Adana, Gaziantep, Urfa, Siverek, Diyarbakır, Ergani ve Elazığ derken, gerçekten çok uzun bir yolculuk yapacaklardı. Her uğradıkları yerde iyi ve dostça karşılanıp karınları güzelce doyurulup temiz çarşaflı pufla gibi yataklarda yatıracaklardı. Hele uğradıkları kentlerde güler yüzle karşılanıp iyi kılavuzlarla bir turist serbestliği içinde çevreyi gezmeleri, bayağı özgür bir insanın yaşamını, yolculuğunu andıracaktı.

Yola çıkarken, trende ayrı kompartımana yerleştirilmişlerdi. Başlarında koruyucu olarak çok nazik bir Birinci Şube Memuru'yla onun buyruğunda birkaç koruyucu vardı. Koruyucular, salt bunlar değildi. Sanık kafilesine, İsmail Müştak'ın eşi Sadiye'nin adamlarından Hüseyin Ağa da katılmıştı. Nazik, becerikli, güler yüzlü bir kişiydi. Hem de usta bir aşçıydı. Bu kafiledeki gazeteciler, bu becerikli adam sayesinde salt yolculukta değil, Elazığ'daki tutukluluk süresince de ondan büyük yardımlar görecek, birçok dertlerini azaltacaktı. Kahvaltıdan başlayarak her gün onların karşısına nefis yemekler çıkaracaktı. Yataklarına, çamaşırlarına bakılacak, kısaca Hüseyin Ağa, bu küçük gazeteci kafilesi için bir Hızır yerine geçecekti.

Kafile, trenle Konya'ya vardığında onları kalabalık bir topluluk karşılamıştı. İsmail Müştak'ın Mülkiye'den sınıf arkadaşı olan Konya Valisi İzzet, bütün büyük memurları, aydınları ve eşrafı yanına alarak onları karşılamaya gelmişti. Gazetecilerin Konya'da gördükleri işlem, Konya'ya yolu düşmüş saygıdeğer, ünlü gazetecilere yapılabilecek bir işlemdi. Şaşırtıcıydı. Onlar, halkın, gelip suratlarına tükürmesini beklerken, Tanrı'nın sevgili kulları, cennet yolcuları gibi ayakları yere değmeden elden ele geçiyorlardı. Konyalılar, onlara, o kerte yakınlık, güler yüz gös-

terdiler ki eline her geçireni asan bir Mahkeme olarak ün salan Doğu Mahkemesi'ne gittiklerini bile unutur gibi oldular. Moralleri düzeldi.

Tren, Konya'dan kalktıktan sonra, tutukluların kompartımanında hoş davranışlı, güleryüzlü bir yolcu geldi, onlara şöyle ünledi:

— Beyler! Her birinize şu soruyu soruyorum: Eğitim görmek, yetişmek, bugünkü düzeyinize varmak uğruna kaç para harcadınız?

Tutuklu gazeteciler, ona elden geldiğince doğruya yakın yanıtlar vermeye çalıştılar.

Adam, bunları dinledikten sonra şöyle dedi:

— Beyler! Her birinize ikinci bir sorum var: Bütün bildiklerinizi unutmak, bu ülkede üzüntüsüz yaşamak, bu gibi sonuçlardan böylece korunmak uğruna ne verirsiniz?

Bilinmeyen adamın bu sorularından çok hoşlanan gazeteciler, onun kim olduğunu sordular. Besni Kasabası'ndan bir çiftçi olduğunu söyledi. Adı, Abdullah'tı. Fıstık yetiştiricisi, Bektaşi kültürü içinde yetişmiş bir kişiydi. Hem fıstık yetiştiriyor, hem de ihraç ediyordu. İşte, bu Bektaşi Abdullah, onlara Bektaşiliğin insanı olgunlaştıran, erdem sahibi kılan kültüründen bol bol şölen çekti. Gazeteciler, böyle bir kişiyle ilk kez karşılaştıklarından, bunları tatlı tatlı dinlediler, bir şeyler de öğrendiler. Fuzuli'den şiirler okunurken İsmail Müştak'la Abdullah arasında bir tartışma çıktı. İsmail Müştak, çok diretince, Abdullah, yanında taşıdığı, «*Fuzuli Divanı*»'nı getirdi, böylece İsmail Müştak yenik düştü.

Bunun üzerine Ahmet Emin, ülkenin çok sapa bir bucağında Abdullah gibi bilgili insanlar yetiştiren Bektaşi Ocağı'na karşı içinden derin bir saygı duydu.

Abdullah, Ahmet Emin'le Ahmet Şükrü'yü bir yana çekerek onlara şunları söyledi:

— Ben, dil bilmiyorum. Fıstıklarımı doğrudan doğruya Amerika'ya ihraç edecek yerde Suriye'deki Ermenilerin aracılığıyla yola çıkarıyorum. Böylece, birçok kâr olanaklarından yok-

sun kalıyorum. Sizse mesleğinizden uzak düşmüş ve her umut ve olanağı yitirmiş bulunuyorsunuz. Şu vefasız gazeteciliği unutunuz; benimle ortak olunuz! Amerika'da okuduğunuza ve İngilizce bildiğinize göre fıstığımı doğrudan doğruya ihracı için yollar açalım. İlişkileri elbirliğiyle yönetelim; kârı paylaşalım.

Her şeyi yitirdiklerini sanan gazetecilerde karanlığın içinden böyle birden bire bir dost insan elinin uzanması beklenmedik bir iyimserlik havası yarattı. Abdullah'ın gazeteciliği vefasız bir dost gibi betimleyişi de gazetecilerin hoşuna gitti. Gerçekten, onlar da bu felâket günlerinde gazeteciliği tıpkı onun dediği gibi buluyorlardı. Abdullah'ın dedikleri, düşünceleri öyle hoşlarına gitmişti ki hemen bu sırada Ankara'ya uzun bir telgraf çekerek bundan sonra gazeteciliği temelli bir yana bırakıp başka işlerle uğraşmak istediklerini söyleyecek gibi oldular! Hemen, Elazığ'a varır varmaz, Ankara'ya çekecekleri telgrafların taslaklarını bile hazırladılar. (Elazığ'a vardıklarında bu telgraf gerçekten de Ankara'ya çekilecek, bunu yalnız Velit Ebüzziya imzalamayacaktı. İsmet Paşa'dan da onların kimilerine kurtulmaları dileğini yansıtan nazik yanıtlar gelecekti.)

Gazeteciler, Adana'ya vardıklarında, doğruca Polis Müdürlüğü'ne götürüldüler. Ancak, burası, onlar için rahat bir otele çevrilmişti. Onlara çok güzel yemekler çıkarıldı. Polis Müdürü, Giritli bir kişiydi. Gazetecilere çok iyi davrandı. Gönüllerini almak uğruna elinden geleni arkasına koymadı.

Gazeteciler, Keller İstasyonu'na dek oldukça rahat bir yolculuk yaptılar. Orada, trenden inip otomobillere bindiler. Gaziantep'e bunlarla gittiler. Gaziantep'in aydın gençleri, hemen onları polisten teslim aldılar. Zenginlerden birinin evinde, fıskiyesi şırıldayıp duran serin bir havuz başında dört başı bayındır bir rakı sofrasının başına geçtiler. Yiyip içip dertleştiler. Geç vakitlere dek süren bu içten ağırlamadan sonra konuklar evlere dağılarak oralarda dinlenmeleri sağlandı. Sabahleyin, yola dizilmeden önce, yine gençlerin kılavuzluğunda, birkaç yıl önce düşmana karşı sonsuz bir yiğitlikle dövüşmüş olan kenti gezerek, savaşların geçtiği, kanların aktığı yerleri gördüler. Bunları, görenlerin ağızlarından dinleyerek aydınlandılar.

Oradan da otomobillerle Urfa'ya vardılar. Burası da kahraman bir kentti. Çevredeki yiğit insan topluluklarının da yardımıyla düşmanı söküp atmış, yurdun güneyini sağlam olarak anayurda bağlamışlardı. Urfa Valisi, gazetecilere, turist imişler gibi kenti gezip dolaşmakta serbest bıraktı. İbrahim Peygamber'le ilgili gölü, yemlerini insanın elinden yiyen kutsal balıkları gidip gördüler. Gölde, sudan çok balık vardı. Bunun nedeni de şuydu: Bu balıkları yiyenlerin gözleri kör olurdu(!) İşte, bu kör inanış, uzun yıllardır zavallı balıkçıkların canını kurtarıp duruyordu. Bu balıklar kutsal sayıldığından bol bol besleniyor, böylece göle sığmamacasına çoğalıp duruyordu. Halkın anlattığına göre, Fransız İşgali zamanında o kör inanışa boşveren Fransız askerleri, bu balıklardan bol bol tutup yemişler, kör olmuşlardı(!) Elbette, bu bir söylentiden ileri geçmiyordu. Gazeteciler, Antep'den Urfa'ya gelirken kendilerini Elazığ'a asılmaya götürülen felâket kurbanları olarak değil de gerçekten saygıdeğer turistler olarak görmeye başlamışlardı. Burada da bu saygıdeğerlik sürüyordu.

Siverek'te de özdeş işlemle karşılaştılar. Vali, nazik bir Kurmay Albay'dı. Onları, tıpkı öbür yöneticiler gibi karşıladı. Kendi başlarına dolaşmakta serbest bıraktı. Siverek'te gezip dolaştılarsa da görülmeye değer hiçbir şeye rastlamadılar.

Siverek'ten Diyarbakır'a yollandıklarında, Ağustos sıcağı, güneydoğu illerimizi yakıp kavuran cehennemiyle karşılarına çıktı. Güneş başlarının üzerine dikilerek beyinlerini kaynattı. Bununla birlikte, gazeteciler, hoşnuttular. Türkiye'nin hiçbir zaman gezip göremeyecekleri birçok sapa bölgelerini böylece görmüş oluyorlardı. Her şeye bir kez daha göremeyecekleri ilginç bir şey gibi alıcı gözlerle bakıyorlardı. Doğu Bölgesi'ndeki Murre Kahvesini severek içtiler. Bundan sonra, bunu bir kez daha içmek değil, belki adını dahi işitmeyeceklerdi. Bunu salt buraların aşiretleri içiyordu. Sulu kahveden çok bir kahve ruhu biçiminde oluşturulan ağı gibi kahveden fincana bir tek yudum akıtılıyor, bunu içince, ikinci bir yudum veriliyordu. Böylece, teker teker yudumlar birbirini kovalıyordu.

Diyarbakır'a yaklaştıkça gazetecilerin yürekleri daha hızlı çarpmaya, içlerine kötü bir baygınlık sinmeye başlamıştı. Bu, İstiklâl Mahkemesi'nin ölüm dağıtan, bayağı ekmek dilimleri gibi ölüm dağıtan korkunç gerçeğinden geliyordu. Hemen İstiklâl Mahkemesi'nin karşısına çıkacaklarını, o çetin sorguların başlayacağını, darağaçlarını göreceklerini düşünüyor, kendilerini bayağı bu darağaçlarının gölgesinde görüyorlardı.

Herhalde turistik gezi bitmiş olacaktı ki Diyarbakır'a vardıklarında onları eski bir karakola kapattılar. Burası, Diyarbakır'ın ünlü kazan delen akreplerinin yaşadığı bir cennete benziyordu. Evet, sıkıntılı dönem başlamışa benziyordu!

Gazeteciler, en kötü olasılıklarla köşede bucakta kazan delen akrepleri arayıp dururken, birdenbire gıcırtılarla kapılar açıldı. Karşılarında eski Diyarbakır Mebusu, şimdi Belediye Başkanı, eski dostları Şeref'i görünce gözleri sevinçle parladı. Belediye Başkanı Şeref, güler yüzlü, iyimser bir serbestlikle hepsinin ellerini sıktı; sonra, sanki bir safa yerine gelmişler gibi hepsine:

— Hoş geldiniz! dedi.

Bunun arkasından da onları sevindiren şu haberi vermekte gecikmedi:

— Doğu İstiklâl Mahkemesi, Diyarbakır'da işini bitirdi. Elazığ'a taşındı. Oradaki işleri sıraya koyuncaya dek sizin Elazığ'a gitmenizi gerekli görmüyor. Bizim konuğumuz olarak birkaç gün burada kalacak, yorgunluk çıkaracaksınız. Diyarbakır'ı gezeceksiniz. Benim evimde hepinizin yeri hazırlandı.

Onlara bu umulmaz muştuyu veren Belediye Başkanı, hepsini alıp kendi konağına götürdü. Burası, geniş bir bahçeye açılan, açık sofaları ve bir havuzu bulunan, hoş, ferah, aydınlık bir evdi.

Gazeteciler, orada, yediler, içtiler, söyleştiler, kapkara ölüm düşlerini bir yana attılar. Bütün anlamıyla felekten tatlı günler çaldıklarına da inandılar. Sanki, birkaç yüz kilometre ötede yeni darağaçları onları beklemiyormuşcasına, her şeyi unutur gibi oldular. Ya da bu korkularını, geleceğin kendileri için sakladığını bildirdikleri tehlikeleri kulak arkasına atarak bunların üzerine yattılar. İsmail Müştak'ın rakı sofraları başında yaptığı maskara-

lıklar, hepsini gülmekten kırıp geçiriyor, onları, yeryüzünün salt sevinç ve mutluluk saklayan bir yer olduğu kuruntusuna inandırıyor, her türlü karamsarlık aşılayan düşünceye ve duyguya boş vermeye çalışıyorlardı. Sanki, kıyametin birkaç gün sonra kopacağını bilen, son cümbüşlü yaşamını yaşamaya başlamış olan bir kişiye benziyorlardı. Bütün bu sevinçli günlerinin üstünde İstiklâl Mahkemesi denen, Demokles'in kılıcının sallandığını duyuyor, bunu daha çok bilinçaltına iterek son günlerini olsun kurtarmaya çalışıyorlardı.

Belediye Başkanı'nın evinde salt onlar yiyip içmiyor, salt onlar kâm almıyordu. Diyarbakır'ın bütün aydınları da onlarla birlikte rakı sofrasının başında son günlerde doğuyu kasıp kavuran felâket kasırgasını unutmaya çalışıyorlardı. Sofrada, her zaman, Diyarbakır'a özgü Güllü Rakı denen, pek hoşlarına giden rakı bulunuyordu.

Gazeteciler, Diyarbakır'ın içinde serbestçe gezip dolaşıyor, kimi yeni dostlarını, evlerinde ziyaret ediyorlardı. Gazetecilere öyle geliyordu ki Türkiye'nin yönetimini elinde bulunduran bir güç, hem de gizli bir güç, kimi zaman sert, kimi zaman tatlı saatler, günler yaşatarak onlarla bilinçli bir biçimde, kedinin fareyle oynadığı gibi, oynuyordu. Hepsi de böyle düşünüyordu. Yalnız, bu düşe benzeyen, yönetimi başkasının elinde olduğunu sezdikleri günlerin sonunda bekleyen tehlikeye doğru sürüklendiklerini de seziyorlardı.

En sonra, Elazığ yolculuğu, freni tutmayan bir otomobille başladı. 21 Ağustos'ta Elazığ'a varışları, ancak şoförün ustalığı sayesinde olabildi.

Gazetecilerin otomobilleri, Jandarma Komutanlığı'nın önünde durdu. Onları somurtkan bir Jandarma Yüzbaşısı karşıladı:

— Bakalım, bu yeni tutuklulara nerede yer bulacağız? İlk önce Kilise'yi yoklayalım! diye söylendi.

Gazeteciler, eşyalarını otomobilde bırakarak arkasından gelmelerini söyleyen Yüzbaşı'nın ardınca yürümeye başladılar. Biraz ötedeki bir Ermeni Kilisesi'nin kapısında durdular. Kilise'nin geniş kapısından içeri bakınca, yerlerde, taşların üzerinde

yüzlerce insanın hasır gibi serilmiş yatmakta olduğunu gördüler. Bunların üstleri başları pis ve kirliydi. Umutsuz bir görünüşleri vardı. Gazeteciler, bunların arasında uzanıp yatmak düşüncesiyle şöyle bir irkildiler. Korku, sırtlarından buzlu bir rüzgâr gibi geçti. Demek ki tatlı bir yolculuktan sonra burada bellerine vuracak, onlardan gazeteci oluşlarının acısını çıkaracaklardı.

Yüzbaşı, onlara Kilise'nin içindeki yoksulluğu böyle bir süre seyrettirdikten sonra, yine kendi kendine şöyle söylendi:

— Burada yer kalmamış. Tutuklulara özgü öbür yerleri yoklayalım.

Sonra, yine gazetecileri arkasına takarak yürüdü. Birkaç yapıdan girip çıktılar. Buralar da tutuklularla doluydu. Ancak, buralardakiler, Kilise'de yerlere serilmiş zavallı halk gibi değildi. Daha derli toplu, daha okur-yazar görünüşlüydüler. Eh, bunların arasına katılırlarsa feleğin geçmişine pek öyle sövüp saymayacaklardı. Buradakiler, biraz daha insana benzer kılıktaydılar. Ne var ki yine de içleri rahat değildi.

Yüzbaşı, bu geçici tutukluevlerinden de çıkarak ilerledi. Onlar da onu izlediler. Kuzu gibi onun arkasından gitmeyip de ne yapacaklardı? Bir köşeyi dönünce tanıdık İstanbullu gazeteci arkadaşlarla karşılaştılar. Hepsi, ellerinde ikişer kova su taşıyordu. Ağır çalışmaya koşulmuş hükümlüleri andırıyorlardı. Yeni gelenleri tanıdıkları halde onları hiç tanımıyorlarmışçasına başlarını eğerek yanlarından geçtiler. Korku, bir kez daha dozunu arttırarak genç gazetecilerin içinde esmeye başladı. Demek ki bu gazeteciler, çok büyük baskı altındaydılar ki kendilerine tanışlık gülümseyişi bile sunmadan geçip gitmişlerdi.

Yüzbaşı, onları büyük bir konağa götürdü. Bahçedeki bir kömürlüğün kapısı jandarmalarca açıldı.

Yüzbaşı, süngülü jandarmalara şu buyruğu verdi:

— Bu tutukluları şu kömürlüğe doldurun. Ancak, burada yaşamak yaraşır onlara.

Gazeteciler, ses çıkarma yürekliliğini göstermeden kömürlüğe girdiler. Neye uğradıklarını anlamamışlardı. Demek ki yolculuk boyunca sürüp giden, o tatlı, insancıl gibi görünen davranış-

lar, iblisçe bir tuzaktan başka bir şey değildi. Kömürlüğün içinde dikiliyor, bu kapkara pislik içinde nasıl oturup yatacaklarını düşünüyor, ağlamaklı oluyorlardı. Kapı da arkalarından kilitlendiğinden birbirlerinin yüzünü bile göremiyorlardı. Kendilerine yakıştırılan bu işlem, sonucun pek kötü olacağını göstermiyor muydu? Kara kara düşünmeye başladılar. Moralleri birdenbire sıfıra doğru bir düşüş göstermişti. Böyle epeyce dikilip durdular. Öyle şaşkındılar ki birbirleriyle iki laf edecek güçleri yoktu. Ölüm, kapkara demirden kanatlarını çarparak yanı başlarından geçti; bir süre başlarının üzerinde dolaşır gibi oldu.

Onlar, böyle en koyu karamsarlığın kuyusuna ağır ağır inmekte olsunlar, bir ara dışarıda kilitte bir anahtarın döndüğünü işittiler; kapı açıldı. İçeriye umut güzelliğinde bir gün aydınlığı doldu. Bu gül renkli aydınlığın içinde, tanıdık, sevimli eski arkadaş yüzleri belirdi. Şaşkınlıktan gözlerini ovuşturmaya zaman kalmadan kendilerinden önce buraya gelmiş olan birkaç gazeteci arkadaşları içeri daldı. Birbirlerinin boynuna atıldılar.

Eski arkadaşlar, şaşkın gazetecilere gülerek şöyle dediler:

— Size yaptığımız azizliği nasıl buldunuz?

Evet, Yüzbaşı'nın arkasına düşüp tutukluevlerini dolaşmaya başladıkları dakikadan beri arkadaşlarınca düzenlenmiş bir oyunun içindeydiler. Onlara bu oyunu oynamak üzere, Doğu İstiklâl Mahkemesi'nin adamlarıyla bütün gazeteciler el ele vermişti. Bu oyunda Mahkeme'nin Yazı Kurulu'nda Selim Sarper (Sonra Dışişleri Bakanı), Büyük Millet Meclisi Evrak Müdürü Muzaffer, Muhafız Yüzbaşı ve İstanbullu Teğmen Nazif rol almıştı.

Genç gazeteciler, kömürlük kara düşünden kurtulduktan sonra, buraya kendilerinden önce tutuklu olarak getirilmiş olan gazetecilerin tatlı sert biçiminde ikili bir yaşam yaşadıklarını gördüler. Her gün birçok kişiyi darağacına yükseltip canlarını öbür yana gönderen İstiklâl Mahkemesi, Türk aydınları olan gazetecileri, bu gerçeğin seyriyle titrettikten sonra, geri planda da onlarla, kedinin fareyle oynaması gibi, tatlı tatlı oynuyordu. Her Allah'ın günü iplerde sallanan ölüleri seyrederken günün birinde, bunlardan biri olabileceğini düşünmek zorunda kalmak, gazete-

ciler için çok acı bir gerçekti. Oysa, gerçeğin bu korkunçluğu yanında, gazetecilere öyle güdümlü bir hoşgörü gösteriliyor, onlara sözde yarı özgür oldukları üstüne öyle ödünler veriliyordu ki ne yapacaklarını, ne diyeceklerini şaşırıyorlardı. Acaba, Ankara'dan aldıkları buyruk üzerine, Elazığ İstiklâl Mahkemesi'nin Salonu, gazeteciler için yeni bir eğitim yeri olarak mı kullanılıyordu? Türk gazetecileri, acaba, Türkiye için yeni bir şey olan Türkiye Cumhuriyeti'ne birer militan olarak mı yetiştirilmek isteniyordu; yoksa, bu tatlı sert işlemin anlamı neydi?

Bütün gazeteciler, büyük bahçeli, serin bir konakta konuk edilmişlerdi. Burası, Elazığ eşrafından Çarsancaklı Ahmet Bey'ce gazetecilere gönül hoşluğuyla verilmişti. Gazeteciler, böylece mahpusane gerçeğinin soğuk demirlerinden, bitten, pireden, özgürlük düşüncesinden ve gardiyan zulmünden kurtulmuşlardı. Burada bayağı yazlıkta bulunuyorlarmış gibi oldukça eğlenceli günler geçiriyorlardı.

İsmail Müştak'ın adamı Hüseyin Ağa, hemen buranın yönetimini eline almıştı. Çok önemli bir iş olan aşçılık da en iyi bildiği bir iş olduğundan yanına aldığı bir iki yamakla yemek sorununu kökünden çözümledi. Bütün gazetecilerin verdiği ortak masrafla güzel yemekler yapılıyordu. Gazeteciler, her akşam altıda gidiyorlardı. Güzel yemeklerin yanı başında buzla soğutulmuş rakı şişeleri dikiliyordu. İşin en tuhaf olan yanı şuydu: Kurulmuş mükellef sofranın başında her akşam İstiklâl Mahkemesi'nin birer cellat gibi görülen sevimli Başkanı, Başsavcısı, üyeleri de yerlerini alıyorlardı. Yargıç-sanık olarak gündüzleyin aralarında geçen konuşmaları, yarın yine başlayacak çetin sorguları unutmuş gibi görünerek, hepsi de bambaşka insanlarmış gibi yepyeni konular üstüne konuşup gülüşüyor olmuş olacak her türlü can sıkıcı şeyleri, olasılıkları bilinçaltına itiyorlardı. Yargıçlar da sanıklar da bu durumdan kendi paylarına hoşnuttular. Gazeteciler, bu garip durumu İskoç biçimi duşa benzetiyorlardı: İlkin çok sıcak, ardından çok soğuk su ile yıkanmak.

Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit, akşam şölenlerinden başka, gazetecilerin sofrasına sabah kahvaltısına da gidiyordu. Bu sırada gençlik günlerinde geçirdiği aşk serüvenlerini anlatıyor,

sonra, oradan bir Donjuanlık övüncü duyarak ayrılıyordu. Anlattığı hikâyeler bitip tükeneceğe benzemediğinden birçok dinleyici, bunlara palavra gözüyle bakıyordu. Hikâyelerde çetin cevizlere benzeyen kadınlar da yer alıyor, bunlar da en sonra Donjuan'ın iradesine boyun eğiyordu. Gazeteciler, enselerinde yükselen darağaçlarının kara gölgelerinin yakın varlığını duyduklarından, Mahkeme Başkanı'nın aşk hikâyelerini can kulağıyla, içercesine dinliyorlardı. Bu hikâyelere inanmaz görünmek kimin haddineydi? Kim bilir, belki de bu olmayacak aşk hikâyelerini her gün dinleyip durmak, Doğu İstiklâl Mahkemesi'nin gazetecilere verip vereceği en ağır ceza olacaktı. Şimdiden kimi gazeteciler, Mazhar Müfit'i sofradan uğurlarken böyle düşünüyorlardı.

Tutuklu gazetecilerin, mahkeme personeliyle böyle içli dışlı oluşları, birtakım ayrıcalıklara yol açtı. Gelmeden önce, İsmail Müştak'a çok içerleyen, ona kan kusturacaklarını söyleyip duran Mahkeme Üyeleri, şimdi, onun zekâsı, neşesi ve hoş söyleşilerinin etkisi altında kalmış, bütün eski diş bilemelerini bir yana atmışlardı. Öyle ki İsmail Müştak, az zamanda, bütün gazetecilerden çok ayrıcalıklara sahip olmuştu. Mahkeme Üyeleri, otomobille yaptıkları gezilere onu da almadan çıkmıyorlardı. Bütün öbür gazeteciler de İsmail Müştak'ın yüzü suyu hürmetine istedikleri ayrıcalıklara ulaşıyorlardı. Duruşma olmayan günlerde at gezintileri yapıyorlardı.

Harput'a dek atla gidiyor, kırların ıssız özgürlüğü içinde kendilerini gerçekten özgür duymaya başlıyorlardı. Kelleler alan bir mahkemenin tutukluları değilmiş gibi bayağı başları dönmeye başlamıştı. Elazığ kılığıyla grup resimleri çektirdiler. Grup resimleri öyle neşeli bir hava içindeydi ki turistik bir geziye çıkmış mutlu bir grubunki sanılabilirdi. Elbette, böyle dört başı bayındır bir tutukluluk, en sonra bir yerinden açık verecekti! Onları, geceli gündüzlü gözetleyen espiyonlardan biri, bu neşeli grup resimlerinden birini gizlice Ankara'daki sorumlulara ulaştırdı. Ankara'dan ilk tepki şöylece geldi:

— Biz, onları, hadlerini bilsinler, pişmanlık duysunlar, diye oraya gönderdik. Oysa, yerli kılıklarla resimler çektirerek, her

gün at gezintileri yaparak, her akşam rakı sofralarında cümbüş ederek bizi hiçe sayıyorlar, meydan okuyorlar; şımarıklığı son kerteye vardırıyorlar. Bu böyle olamaz, gazetecilerin hadlerini bilmelerine dikkat edilmelidir.

Bu zılgıtı yiyen Mahkeme Kurulu, gazetecilerin kulağını büktü. Rakı sofraları bir iki gün kalktı, at gezintilerine birkaç gün ara verildi. Yine de gazetecilerin ortaklaşa kurdukları yaşam, bütün uyumuyla sürdü. Konağın geniş odalarını beşer altışar kişilik topluluklar olarak bölüşen arkadaşlar, geceleri, sıcaktan kurtulmak üzere yataklarını düz dama taşıtıyor, orada yıldızların altında hoş söyleşilerle, sonra da rahat uykularla geceyi geçiriyorlardı. Yatakların üstüne gerilmiş cibinlikler, sivrisinek taburlarının gazeteci kanıyla beslenmesini önlüyordu. Kentin serin gecelerini, bu sırada bütün halk paylaşıyordu. Herkes, damlarda yatıyordu. Bu serin gecelerde başlarına birdenbire çökebilecek büyük felâketleri de kulak arkasına atmaya çalışıyorlardı. Başlarının üzerinde göz kırpıp duran iri yaz yıldızları, kafalarını astronominin, metafiziğin cümbüşlü düşünceleri içinde gezdirirken nasıl uykuya daldıklarını bile bilmiyorlardı. Doğrusu, böyle mahpusluğa, can kurbandı.

Ankara'dan verildiği bilinen, gazetecileri ülke gerçekleri üstüne eğitme, yıkıcı düşüncelerden uzaklaştırıp uysallaştırarak devrime ayak uydurmaya alıştırma buyruğu, başarı ile süredursun, gazetecilerin bu programı severek izledikleri sırada, bu kez de Mahkeme Üyelerinden birinin ayranı kabarıyor, bütün iyimser havayı bozuyordu. Örneğin, Ahmet Emin, bir tesadüf olarak, gazeteciler arasında en çok rahata ulaşan kişiydi. Bunun da nedeni, Malatyalı Mahmut Nedim'in onun eniştesi oluşuydu. Eniştesinin Ağabeyi Yarbay Hakkı da Elazığ Askerlik Şubesi Başkanı'ydı. Hakkı, çok akraba canlısı bir kişi olduğundan, sık sık Ahmet Emin'i arayıp soruyor, sonra, yine sık sık onu alıp evine yemeğe götürüyordu. Böylece, Mahkeme'nin sansürü dışında İstanbul'daki evinden de haber alabiliyordu.

Ne yazık ki Mustafa Kemal'in yâranından biri olmak talihini paylaşan Urfa Savunucu'su Ali Saip, şiddetli düşmanlığıyla onun

bütün rahatını kaçırıyor, kimi zaman ona kara düşler gördürüyordu. Bir İstiklâl Mahkemesi Üyesi'nin, bir Mustafa Kemal yâranının ne büyük tehlikeler taşıdığını ancak genç gazeteci biliyordu.

Oysa, daha önce araları, şeker şerbetti. Ursavaş, Urfa'nın savunmasını anlatan kitabını, saygılı, içten bir sunuş yazısıyla genç gazeteciye armağan etmişti. İş, bununla kalmamış, Ahmet Emin, gazetesinde, kitap üstüne çok dostça, güzel bir yazı da döktürmüştü. İşte böyle güzel başlayan dostluk, sonra, bir talihsizlik olarak Ali Saip'in Ahmet Emin'e anlattığına göre, şöylece tersine dönmüştü:

— Gazetede benden söz ederken, çok çirkin bir resmim konulmuş, bunu, beni küçük düşürmek üzere sizin bilerek yaptığınızdan hiç kuşkum yoktur.

Ahmet Emin, bu suçlamayı karşılamak uğruna, bütün usunu, iyiliğini kullanarak itelemek istediyse de başaramadı.

Hayır, bu kötü resmin gazeteye konması bir talihsizlik işi falan olamazdı. Ali Saip, hepsini dinledikten sonra şöyle dedi:

— Şimdi, bizim sıramız. Öcümü alacağım!

Ali Saip'in genç gazeteciden öç alma işi çok tuhaf biçimlere girdi. Ahmet Emin, bir akşamüstü, bir yana çekilmiş, kendisi için her şeyin çöktüğünü, geleceğin karanlıklara büründüğünü, dokuz aylık bıraktığı karısının, yapayalnız, kim bilir, ne koşullar atlında doğum yapacağını derin derin düşünüyor, kahırlanıyordu. Birdenbire, yanı başında, avının üstüne sessizce atlamaya hazırlanan kara bir pars gibi Ali Saip'in gölgesinin belirdiğini gördü. Onun, esmer, güneyli yüzü, daha çok esmer, kapkara gözleri daha kara, kömür gibi görünüyor, bu gözlerin içinde şeytanca ışıklar oynaşıyordu. Ahmet Emin'e şöyle ünledi:

— Seni üzüntülü görüyorum. Buna neden yok. Sonucun belli oldu: Asılacaksın! Bu, çok basit bir şeydir. Boynuna ilmik halinde bir ip takarlar; sandalyeyi çekerler. Bundan sonra hiçbir şey duymazsın. Görüyorsun ya; bu, diş çektirmekten daha kolay ve rahat bir şey!

Ali Saip'in gazeteciye bu söylediği sözler, bütün yaşamı boyunca alacağı derslerin en büyüğü olmuştu. Bu sözler, genç

adamda uyuyan bütün dirim gücünü temellerinden sarsarak uyandırmıştı. Tehlikenin gözüne yürümenin çoğu zaman yaşamanın tek koşulu olduğu anlar gelip çatınca, pısırık pısırık, bir yanda oturup beklemek doğru değildi. Ürkmeyecek, korkmayacaktın; korkunun ölüme hiçbir yararı olmuyordu. Tehlikelere meydan okuyarak, ejderhaların üstüne yürümek, yaşamak için tek koşuldu.

Ali Saip, bilmeden, genç gazetecinin dirim deposunda uyuklayan bütün sihirli potansiyeli bir dinamit gibi ateşlemişti. Şimdi, artık, daha başka türlü düşünüyordu. Ateşlenmiş bir füze gibi tehlikeler uzayının içinden geçip gitmek, olur olmaz şeye pabuç bırakmamak, kararına vardı. Ali Saip, artık, kendi derdine yansındı.

Bir başka akşam da Ali Saip, genç gazeteciyi yalnız yakalayarak, ona şöyle dedi:

— Senin üstüne olan karar değişti. Çapakçur'a sürüleceksin. Ölündeye dek de orada, hiç kimseyle görüştürülmeden yaşayacaksın. Aileni hiç görmeyeceksin. İşittim ki çocuk bekliyormuşsun. Eğer ömrün yeterse, bu çocuğu belki yirmi yaşına vardığında görürsün.

Bir başka akşam, Ali Saip, yine gazeteciye sokuldu; ona, şunu fısıldadı:

— Babanla kardeşinin gazetede suç ortağı oldukları mahkemece saptandı. Hemen tutuklanarak buraya gönderilmeleri İstanbul'a yazıldı. Bir iki güne dek babanla kardeşine burada kavuşursun.

Elbette, bu haberin aslı yoktu. Yalandı. Ali Saip, bunu, gazeteciye manevi işkence etmek üzere uydurmuştu.

Bu sırada çok tehlikeli siyaset kaynaşmaları olmuş, diriminin tehlikeye düştüğünü anlayan Hüseyin Rauf, Avrupa'ya kaçmıştı. Gerçi izin alarak gitmişse de bu bir kaçıştı. Ondan Ahmet Emin'e gelmiş olan bir mektup, onun kâğıtları arasında ele geçmişti. İşte, genç gazeteci bunun hesabını veriyordu. Oysa o, gazetede çıkan yazılarından dolayı suçlanacağını sanarak bütün *Vatan* kolleksiyonunu birlikte getirmişti. Şimdiyse gazete yazıları solda sıfır kalmıştı. Başının üzerinde bayağı tehlike denebilecek

bir kara bulut dönüyordu. Hikâye şuydu: Rauf, Avrupa'ya kaçıp da orada küskün bir yaşam sürmeye başladıktan sonra, sözde, gazetecinin tanıdığı bir genç kadınla evlenmiş, bunu öğrenen Ahmet Emin de ona bir kutlama mektubu göndermiş, Rauf da bunun yalan olduğunu söyleyerek ona bir yanıt yazmıştı. Ancak, bu mektupta ülkede gerçek demokrasiye, özgür tartışmaya arka çevrildiğinden, rejimin totaliterliğe kaydığından söz ediyor, bu konuda duyduğu üzüntülerle kaygıları anlatıyordu.

Mahkeme, Rauf'un mektubunun rejime karşı bir ayaklanış olduğunu, Ahmet Emin'e benimsetmeye çalışıyordu.

O da onlara direterek, şu yanıtı veriyordu:

— Rauf Bey, demokrasiye, çok partili bir özgür tartışmaya inanan bir devlet adamıdır. Mektubu, bu ölçülerle ileri sürülen eleştirilerin dışında bir anlam taşımaz.

Bir gün bir duruşmada, Ali Saip, şöyle dedi:

— Ahmet Emin Bey! Ayağa kalkınız ve şu soruma yanıt veriniz: Siz, Dürzü müsünüz?

— Ne demek istediğinizi anlayamadım.

— Ahmet Şükrü Bey'in mahkemece el konulan kâğıtları arasında Lozan'da görev gördüğü sıralarda kendisinde İstanbul'dan yazdığınız bir mektup bulundu. Bu mektup: «Ey, Dürzi-i dana!» ünlemesiyle başlıyor. Dürzi-i dana, Dürzilerin başı demektir. Bundan anlaşıldığına göre, sizin, Dürzü adlı bir derneğiniz olacak. Bunun da Başkanı Ahmet Şükrü Bey'dir. Bu gizli derneğin ne amaçla kurulduğunu ve ne gibi işler çevirdiğini bize anlatır mısınız?

Ahmet Emin, işin püf noktasını anlamıştı. Az kalsın, bu korkunç mahkemenin karşısında bir kahkaha atacaktı. Şu yanıtı verdi:

— İşin içinde Amerika'daki öğrencilik zamanımıza ilişkin bir şakadan başka bir şey yoktur. 1911 yılının başlarında, New York'taki Columbia Üniversitesi'nin çağrısı üzerine Maarif Nezareti'nce oraya beş kişilik bir öğrenci grubu olarak gitmiştik. Aramızda, benimle Ahmet Şükrü'den başka, Maden Yüksek Mühendisliği okuyan Cevat Eyüp ve Elektrik Yüksek Mühendisi

olarak yetişen Abdullah Hamdi, bir de Merzifon Amerikan Koleji'nden ve İstanbul Hukuk Fakültesi'nden çıkan Niğdeli Nikola Agnidis vardı. Agnidis, o zamanki İmparatorluk uluslarının birleşmesi modasına uyularak aramıza katılmıştı.

Agnidis'in diline, bir, Dürzü, sözcüğü dolanmıştı. Her lafına bunu karıştırırdı. Bu, bize de bulaştı. Alay olsun diye birbirimizden ve her şeyden, Dürzü, diye söz ediyorduk. Dürzü tramvay, Dürzü kitap, falan gibi. İşte, bu alay alışıklığının etkisiyle Ahmet Şükrü'ye olan mektubumda, «Dürzü dana,» sözünü kullandım; işin içinde masum bir öğrenci şakasından başka bir şey yoktur.

«Dürzü dana,» sözünden bir şey çıkaramayacağını anlayan Ali Saip, işi ağız kalabalığına vurarak genç gazeteciyi başka türlü ezmeye çalıştı:

— «Dürzü,» sözcüğü bütün Anadolu'da bir ahlak düşkünlüğünün anlatımı diye bilinir. Oysa, her gün ulusa ahlak hocalığı etmeye kalkışan buradaki iki sanık ve ulusun parasıyla Amerika'da eğitim gören üç arkadaş, birbirlerine, Dürzü, diye ünleyerek bu düşkünlüğü benimsemişlerdir. Bunu da Mahkemenizin karşısında söylüyorlar. Bu noktanın önemle göz önüne alınmasını ve halka bildirilmesini isterim! diye kükredi.

Bir başka gün, Ali Saip, Mahkeme'de Ahmet Emin'i ayağa kaldırdı; gazetede vaktiyle çıkmış yazılarından birinin baş yanından birkaç satırını okudu. «Bu, bir okuyucudan aldığımız mektup,» diye başlıyor, okuyucunun düşüncelerine yanıt vermeye çalışıyordu. Bu yazının siyasetle falan hiçbir ilgisi yoktu.

Ali Saip, bir ipucu yakalamışcasına, hışımla sordu:

— Sözünü ettiğiniz mektubu, size yazan kimdir?

— Bilmiyorum! Bir gazeteye her gün sayısız mektup gelir. Gözden geçirildikten sonra çoğu sepete atılır.

— Ahmet Emin Bey! Başyazınızda tartışma konusu ettiğiniz mektubun Şeyh Sait'in oğlundan gelmediğini kanıtlayınız! Mektubunun gazetede çıktığı sıralarda bu adam İstanbul'da bulunuyordu.

Bunun üzerine, ne korkunç bir Mahkeme'nin karşısında bulunduğunu unutan Ahmet Emin, şöyle bağırdı:

— Olumsuz bir şeyin kanıtlanması hiç kimseden istenemez! Mektubun Şeyh Sait'in oğlundan geldiğini ve Mahkeme'nin ilgilendiği herhangi bir suçla, uzaktan yakından, bir ilişkisi olduğunu siz kanıtlayınız!

Ali Saip, onun bu sözlerine hiçbir yanıt vermedi. Başka bir konuya geçerek sormaya başladı.

O akşam, gazetecilerin evine yemeğe giden Ali Saip, Ahmet Emin'i görünce bir kahkaha attı; sonra, şöyle dedi:

— Evet, bugün söylediğim sözler yanılgılıydı! Ama şimdi, sıra bizim. Elimize bir kez düştünüz. Dilediğimiz gibi üzeceğiz.

Genç gazeteci, sözde devrimi korumak üzere kurulmuş olan Doğu İstiklâl Mahkemesi Üyelerinin çoğunun gerilik yanlısı olduğunu daha yakından görüyordu. Bunların düşünceleri, inanışları, bir geri kafalı olarak bilinen Velit Ebüzziya'nınkinden daha ileri geçmiyordu.

Bir yandan gazetecilerin soruşturması yürütülürken, öbür yandan da ayaklanışla ilgili yargılamalar sürüyor, her gün ipte birçok aldanmış kişi dünyasını değiştiriyor; bu dünya değiştiriş sırasında gazeteciler de hazır bulundurularak, onlara, uslarını başlarına getirebilecek temelli bir gözdağı verilmeye çalışılıyordu. Gazetecilerin bu sırada yakından tanık oldukları adaletsizlikler de vardı. Mahkeme Üyeleri, keyiflerine göre, insanlarla, kedi fareyle oynar gibi, oynuyorlardı.

Bir akşam yemeğinde, Mahkeme Kurulu'yla gazeteciler karşılıklı yerlerini aldıkları sırada, Velit Ebüzziya, Yargıçlara şunları söyledi:

— İstanbul'daki savaş suçluları davalarında Savcılık eden, nice yurtseverlerin asılmasında ya da başka cezalar görmesinde parmağı olan Haralambos, Bakırköy'de komşumdur. Ben, burada tutuklu bulunurken onun Bakırköy'de kollarını sallayarak gezmesi gücüme gidiyor.

Yargıçlar, hemen davranıp Haralambos'un İstiklâl Mahkemesi'ne getirilmesi için İstanbul'a telgraf çektiler:

«Haralambos'un Doğu Ayaklanışı'yla ilgisi keşfedildiğinden, koruma altında ivedi Elazığ'a yollanması!»

Ölüm korkuları içinde bitkin bir halde Elazığ'a gelen Haralambos, bir oyuna geldiğini anlayarak soğukkanlılığına kavuştu. Elbette, ona karşı hiçbir suçlamada bulunulamazdı. Bir kapris uğruna getirilmişti. Ancak, adamcağıza, iyi, anlayışlı bir hukukçu olduğundan, Mahkeme'nin içinden çıkılmaz bir duruma gelen evrakının bir düzene konması görevi verildi. O da bunu istenildiğinden daha iyi yaptı. Sonra, kollarını sallayarak İstanbul'a döndü. Ancak, Elazığ'a gelirken duyduğu ölüm korkusu işkencesi, ruhunda, korkunç, kara bir tortu gibi çöreklendi kaldı.

Yine bir gün, sofrada konuşulurken, Yargıçlardan birinin usuna tedirgin edici bir anısı tosladı: Sirkeci'deki Beşir Kemal Eczanesi'nin bir şişe kolonyayı kendisine fahiş fiatla sattığını, anlattı. Beşir Kemal, Arap'tı. Birçok Arap'ın ulusu kazıklayarak şimdi bile bu ülkede zengin olduklarını, iktisatça ülkeyi sömürdüğünü, söyledi. Bunlara karşı hiçbir tedbir alınmayacak mıydı?

İçki sofrasından buram buram ispirto tütüyordu. Tütsülenmiş kafalarla milliyetçilikleri birkaç kat artan Yargıçlar, hemen topluca şu karara vardılar:

— Beşir Kemal Bey, Abdülhamit'in İkinci Kâtip'i ve Başkarini İzzet Abit Paşa'nın oğlu Abdürrahman Bey ve başka bir takım Araplar, Doğu Ayaklanışı'nda ilişkileri görüldüğünden Elazığ'a getirilecek.

Adı geçen adamlar, apar topar, getirildiler. Ortada hiçbir suçlayıcı belge, kanıt bulunmadığından, korkudan titreyip duran adamcağızlara kurtuluş yolunu şöylece gösterdiler: Hayır işlerine önemli ölçekte para yardımları yaparak geçip gidebilirlerdi. Yargıçlarla bu çok zengin Arapların arasında fidyeye benzer birtakım söylentiler döndüyse de bunu hiç kimse kanıtlayacak durumda değildi. Araplar, hayır işlerine birçok paralar yatırdıktan sonra İstanbul'a döndüler.

Bir bilinmezlik içinde uzayıp giden gazeteciler işi, bir türlü aydınlık bir noktaya varmamıştı. Mahkeme Kurulu, aralıksız Ankara'yla haberleşiyor, gazetecilere karşı takınılacak tutum bile oradan bildiriliyordu. Mahkeme de, astığı astık kestiği kestik bilinmesine karşın, kılı kılına, Ankara'ya bağlıydı. Gazetecilere

uygulanacak en ufak durumlar dahi oradan fısıldanıyordu. Mustafa Kemal, bunca gazetecinin hem hüküm yemesini, hem de temelli harcanmasını doğru bulmuyor, ezilmelerini, çokça üzülmelerini, zulüm görmelerini de istemiyor, salt bir yeni rejim eğitimi görmelerini istiyordu.

Bütün gazeteciler, birer geçici konuk gibi tutuluyorlarsa da öbür yanda kurdukları işler, arkada bıraktıkları aile yuvaları bir çöküntünün eşiğindeymiş gibi görünüyordu. Özgürlük, her gün onlara bir kez görünüp göz kırpıyor, sonra, karamsarlığın kalın kara bulutları arkasında yitiyordu. Ankara, onlar için kimi zaman olumlu, kimi zaman da olumsuz düşünüyor, Yargıçlar Kurulu da buna uyarak onları kimi zaman haşlıyor, kimi zaman da okşuyordu.

Gazeteciler için iyi şeyler düşünen Avni Doğan, Mahkeme'nin Başsavcı Yardımcısı'ydı. Öbürleri, gazetecilere çullanmaya yeltenince, hemen, istifayı basıp gideceği tehdidini savuruyor, olumsuz bir davranışı böylece önlemiş oluyordu. Bütün bu gazetecilerin kanuna saygı duyarak çalıştıklarını, ancak onun elverdiği oranda yazı yazdıklarını, bundan dolayı da onların suçlanamayacağını ileri süren Başsavcı Yardımcısı, onların bir tek manevi desteği durumuna gelmişti. Ankara'dan bile umutları yoktu. Ankara'dakiler de tuhaf etkiler altındaydı. Hele, bu sırada Başsavcı Süreyya'nın uzaklarda bulunuşu, onları avutan en önemli nedendi. Avni Doğan'ın böyle ılımlı, koruyarak davranışı, gazetecilere kurtuluş umutları veriyorsa da Ankara'nın son sözünün ne olacağını, son kerte merakla bekliyorlardı. İsmet Paşa'nın af denen şeyin yanından bile geçmediğini biliyorlardı. İsmet Paşa, Türkiye'nin sivil yaşamını bir kışla düzenine sokarak yönetmeye çalışıyordu.

En sonunda, gazetecilerin büyük korkuları, Ankara'da çakan bir ılımlı şimşekle aydınlandı, dağıldı. Orada çarpışan düşünceler sarkacı ılımlı okun gösterdiği en son uçta donup kalmış gibiydi. Gazetecileri bir kaşık suda boğmaktan yana olan Ankara bürokratları, en sonunda Mustafa Kemal'in politik şefkatinin ağırlığı altına çöktüler.

Gazi Mustafa Kemal imzasıyla Doğu İstiklâl Mahkemesi'ne şöyle bir telgraf geldi:

«On gazetecinin imzasıyla bana çekilen bir telgrafı iliştiriyorum. Bunu dikkate almanın insafa uygun olacağı...»

Mahkeme Kurulu, ergeç bu buyruğun çıkacağını bildiğinden, gazetecileri tatlı-sert davranışlarıyla oyalıyorlardı. Hemen yitirdikleri eşeği bir kez daha bulan gazeteciler, yepyeni bir hayvana sahip olmuşcasına sevinerek gazetelerinin başına döndüler.

Zaman kazanılmıştı.

KAFAMIZIN DAMINDAKİ SERÜVEN

«Bilinç, her zaman ileriye ve yeniliğe götürür, geri çekiliş bilmez bir niteliktir.»

Mustafa Kemal.

1923 yılıydı. Çankaya Köşkü'nün bir odasında, Mustafa Kemal, çevresinde toplanan yedi-sekiz kişiyle söyleşiyordu. Onlardan biri, şöyle sordu:

— Bir gün başımıza şapka giyebilecek miyiz?

Mustafa Kemal, şöyle yanıt vermişti:

— Şapkayı önce deniz askerlerimize giydiririz. Onlar, halka seyrek göründüklerinden, göze batmazlar. Sonra, ordu giyer. Bu da askerlik işi olduğundan, kimse karışmaz. Onları göre göre aydınlar da alışırlar, derken...

Şeyh Sait Ayaklanışı bastırıldıktan sonra, doğu halkının temsilcileri, sekizer-onar kişilik topluluklarla Ankara'ya gelip Cumhuriyet'e olan bağlılıklarını bildiriyorlardı. Doğu vilayetlerinin ileri gelenleri, eşrafı olan bu kişiler, Cumhurbaşkanı'nın katına çıkarken özel bir kılık da benimsemişlerdi. Törensel giynek giyiyorlardı. Bu da caketatay ile melon şapkadan oluşuyordu. Ankara'nın aydınları, tarih bilenleri, bunlara, «Tanzimat Kurulu», diyordu. Bu kurulları, Gazi'ye o yıl Halk Fırkası Genel Sekreteri

olan Saffet (Arıkan) tanıtıyordu. Ancak, bu kurullar gelip gittikçe, Mustafa Kemal sıkılmaya başlamıştı. Bundan sonra gelecekleri kabul etmeyi Saffet Arıkan'a bırakmış, daha önemlicelerini de İsmet Paşa'ya götürmesini buyurmuştu.

1925 Ağustos'unun ilk günlerinde Kastamonu'dan bir Kurul geldi. Genel Sekreter, Gazi'nin daha önce verdiği buyruğa bakmadan bunu da ona bildirdi.

Mustafa Kemal, bu kurulla olağanüstü olarak ilgilendi:

— Bu Kurul'u ben kabul edeceğim; yarın Çankaya'ya getir! dedi.

Kurul'u ertesi gün kabul etti. Ancak, Genel Sekreter, Cumhurbaşkanı'nın onları bu önemseyişine bir anlam veremedi. Şaşırdı bile. Gazi, konuklarına olağanüstü iltifatta bulundu. Bir saat onlarla söyleşti. Kastamonu üstüne onlara türlü sorular sordu. Kurul'u, Çankaya'dan uğurlarken de şöyle dedi:

— Çağrınıza çok teşekkür ederim. Yakında Kastamonu'ya geleceğim. Hemşehrilerime selâmlarımı söyleyiniz!

Saffet Arıkan, Mustafa Kemal'in bu sözleri üzerine büsbütün şaşırdı. Şundan ki Kurul onu Kastamonu'ya falan çağırmış değildi. Kurul geçip gittikten sonra, Genel Sekreter'in şaşkınlığını yüzünden okuyan Mustafa Kemal, koluna girerek onu salona sürükledi. Paşa'nın yüzünde cıvıl cıvıl sarışın bir sevinç kaynaşıyordu. Arıkan'ın gözlerinin içine bakarak şunları dedi:

— Çocuğum; Kastamonu'ya gidiyorum! Şapkayı orada giyeceğim.

Saffet Arıkan'ın şaşkınlığı dindi. Şundan ki onun bir zamandan beri kafasının şapkaya saplandığını yakından biliyordu. Bunu giymek üzere her an fırsat kolluyordu. Bunun üzerine kimsenin bilmediği ufak denemeler de yapmış, İstanbul caddelerinde yaranından birkaçını şapkayla gezdirip dolaştırmış, halkın nabzını yoklamak istemişti. Bunun yankıları hiç de ürkütücü olmamıştı.

Saffet Arıkan, Gazi'nin bu sözleri üzerine böylece ileri geri düşünürken o, sözlerini şöylece bütünledi:

— Neden, Kastamonu'yu seçtiğimi bilmezsin! Dur, anlatayım! Bütün vilayetler beni tanır. Ya üniformalı ya da fesli, kal-

paklı, sivil giynekli görmüşlerdir. Yalnız, Kastamonu'ya gidemedim. İlk önce nasıl görürlerse öyle alışırlar, yadırgamazlar, üstelik, bu vilayet halkının hemen hepsi asker ocağından geçmiştir. İtaatlidirler, yumuşak başlıdırlar. Adları bağnaza çıkmışsa da anlayışlıdırlar. Bundan dolayı şapkayı orada giyeceğim.

Cumhurbaşkanı, bu konuşmasından birkaç gün sonra, 24 Ağustos 1925 Cuma günü sabahı, otomobille Kastamonu yönünde Çankaya'dan yola çıktı. Yanında Kütahya Mebusu Nuri Conker, Rize Mebusu Fuat Bulca, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik Bıyıkoğlu, Başyaver Rüsuhi, Muhafız Alayı Komutanı İsmail Hakkı Tekçe, Yaver Muzaffer Kılıç, Özel Kalem'den Lütfü vardı. Yola çıkış sessiz ve gösterişsiz oldu. Ankara'dan sessizce ayrılan Cumhurbaşkanı'nı yolunun üzerindeki Çankırı'da coşkun bir karşılama bekliyordu. Cumhurbaşkanı, orada mola verdi. Öğle yemeğini Kız Öğretmen Okulu'nda yedi. Buradan yola çıkarak Olukbaşı denen ağaçlıklı su başında bir mola daha verdi. Orada birçok kurulu kabul etti. Olukbaşı sırtlarından Kastamonu bölgesi bir ağaç denizini andırıyordu. Kent, buraya çok yakındı. Karşılayıcı Kurulları, burada karşılayıp onlarla söyleşirken başı açıktı. Arabada pusuda bekleyen bir şapka, Kastamonululara şaşırtıcı bir baskın yapacaktı ki bu onların çocuklarindan torunlarına capcanlı bir hikâye olarak geçecekti.

Giriş buyruğunu veren Mustafa Kemal, kente Ağustos güneşi altında bir bronz parıtlısıyla parlayan arkaya düzgünce taranmış kızıl saçlarınm güzelliğini göstere göstere girdi. Giriş yolunun her iki yanı her türlü kılıkta, her türden insanla iki canlı duvar halindeydi. Daha ilk adımda onun güneşte parlayan kızıl saçlarının örttüğü, kocaman, biçimli başını açık gören sarıklı, fesli, kalpaklı erkekler bir saygı olmak üzere başlarındakileri birer birer çıkarıp ellerine almaya başladılar.

Yavaş yavaş halk yığınlarının arasından geçen otomobil, açık erkek başlarını selâmlayarak Hükümet Konağı'na vardı. Mustafa Kemal, arabadan inerek Vali'nin odasına gitti. Orada biraz dinlendikten sonra, coşkun bir sevinç seli gibi caddelerde, kaynaşan halkın arasından geçerek kendisi için ayrılan Terzi

Mehmet Emin Ağa'nın konağına gitti. Evler, dükkânlar, caddeler, büyük gününü yaşıyor gibiydi. Ancak Kastamonu halkı, tarihte ilk kez şaşkınlık içindeydi. Mustafa Kemal, hiç de binlerce kez resimlerinde gördükleri kılıkta değildi. Sırtındaki kılık, gri renkte herkesin bildiği bir giynekse de elinde taşıdığı o gâvur icadı şapka neydi?

Evet, başta Mustafa Kemal, sonra arkadaşları, sokakta halkın arasında yürürlerken başı açıktılar. Mustafa Kemal'le Nuri Conker'in, Fuat Bulca'nın ellerinde birer panama şapka bulunuyordu. Günlerden beri söylenti olarak her yanı dolaşan şapka devrimi, demek ki başlamıştı. Hem de Kastamonu'da, Türkiye'nin en bağnaz bilinen vilayetlerinden birinde. Ankara'dan ayrılırken yalnız Mustafa Kemal'le Nuri Conker'in ellerinde birer panama şapka vardı. Ötekiler, eski kılıklarındaydılar. Ankara'dan beri başı açık yolculuk yapan Mustafa Kemal'le adamlarının bir şey yapacakları seziliyorsa da bunun ne olacağını kesin olarak bilenler pek azdı.

Halkın, bu şapka işini sineye çektiği görülüyordu. Bir şeyler oluyorsa bile pek derinlerde, karanlıklarda oluyordu. Şeyh Sait'le birlikte bütün ayaklanış heveslileri cehennem yolculuğuna çıkmıştı. Hiç kimse durup dururken kelle verecek kerte akılsız değildi. Yine de karanlıklarda bir şeyler oluşacaktı. Ancak, Kastamonu kenti, bu gece bir şehrayin gecesi yaşıyordu. Halk ve Hükümet, ellerindeki en son ışık olanağını, en son aydınlığını gecenin yüzüne tutmuş yıldızları söndürmüş, Mustafa Kemal'in gelişini kutluyordu. Türkocağı'nın düzenlediği fener alayları kenti baştan başa aydınlatır coştururken, buna imrenen kışla, son gazyağını askerlerinin tenekelerine dökmüş, hepsini kentin sevinçten çın çın öten sokaklarına salmıştı. Bir, hay huydur, gidiyordu. Fener alayını izleyen coşkun kalabalık, en sonra Cumhurbaşkanı'nın oturduğu evin önüne gelip durmuş, bu kez burada ulusal oyunlar oynanmaya başlamıştı.

Meydanı hıncahınç dolduran coşkun halk, sık sık:

— Yaşasın, Gazimiz! diye bağırıyordu.

Fener alayının sürüklediği halk yığınlarının evin önündeki meydanda toplandığını, oyuna başladığını gören Mustafa Kemal,

açık başıyla kapının önüne çıktı, halkın arasına karışarak oyunları öylece seyretmeye başladı. Onun, oyunları başı açık seyrettiğini gören herkes, başlarındakileri çıkarıp oyunları onun gibi başı açık seyretmeye başladı. Bir yandan sarıkları, fesleri, kalpakları ellerinde oyunu seyrediyor, bir yandan da durmadan Mustafa Kemal'i alkışlıyorlardı. Bu candan davranışları yakından izleyen Mustafa Kemal, çok duygulandı. Eğlence bitinceye dek halkın arasındaki yerini bırakmadı. Yarım saat oyunları seyreden Cumhurbaşkanı, özellikle, «Sepetçioğlu» Oyunu'ndan çok hoşlandı. Dört delikanlının çıplak olarak oynadıkları oyun, onun övgülü sözleriyle bitti. Oynayan gençleri övdü.

Cumhurbaşkanı, geceyi dinlenerek geçirdi. 25 Ağustos sabahı, Kastamonu Mebuslarından Mehmet Fuat, Ali Rıza, Çankırı Mebusu Talât, Ziya, Kütahya Mebusu Nuri Conker, Rize Mebusu Fuat Bulca'yla kışlaya gitti. Sırtında parlak Mareşal üniforması vardı. Göğsünde İstiklâl Madalyası parlıyordu. Askerleri, uzun uzun denetledi. Her birinin önünde durarak başlıklarını çıkartıp bakıyordu. Sonra, bölüklere türlü biçimlerde eğitim yaptırdı. Savaş durumları verdi. Mustafa Kemal'in hoşuna gitmek uğruna Ağustos sıcağında baştan başa ter kesilen erlerle subayların candan çabaları, onun gözünden kaçmadı. Komutanlara:

— Gördüklerimden hoşnudum. İyi çalışmışsınız. Subaylar da çalışmış. Hepinize teşekkür ederim! dedi.

Sonra, kışlanın koğuşlarını, erzak anbarını, debboyu gezdi. Koğuşta gözüne bir tank, bir de uçak modeli ilişti.

İki askeri yanına çağırdı.

— Serbest durun; konuşalım! dedi.

Uçak ve tank üstüne sorular sordu.

Koğuştan ayrılırken duvarda bir levha gördü. Bunda, «Bir Türk, on düşmana bedeldir!» yazıyordu.

Bölük Subayı'na sordu:

— Öyle mi?

— Evet, Paşam!

Mustafa Kemal, başını yukarı kaldırdı:

— Hayır, bence öyle değildir! dedi. «Bir Türk, dünyaya bedeldir!»

Biraz dinlenip subaylarla konuştuktan sonra kışladan ayrıldı. Memleket Hastanesi'ne gitti. Hastaların sağlıklarını sordu. Memleket Kitaplığı'na uğradı. Raflarda çok az kitap vardı. Buna çok üzüldü. Sorumlulara beş yüz Lira vererek:

— Kitap alınız! dedi.

Bu sırada sarık sorunu geçtiğinden şöyle konuştu:

— Sarığı yetkili olmayana sardırmamalı. Bir de görevlerini yaparken sardırmalıdır.

Gazi'nin ilk kez şapkayı Kastamonu'da giyişi, halkı açık başla selâmlayışı, o zaman Kastamonu Valisi olan Kıbrıslı Fatin'le Kastamonu Mebusları Ali Riza'yla Mehmet'i davrandırmış, kendilerine katılan kimi Kastamonulu aydınlar, memurlar ve adliyecilerle birlikte ivedi terzilere ak kumaşlardan şapkaya benzer başlıklar diktirip başlarına geçirmişlerdi. Bundan sonra, Vali Fatin'in bu uydurma şapkası, vilayet bölgesinde dolaştıkça ya elinde ya da başında her zaman göze çarpacaktı.

Mustafa Kemal, Kastamonu'dan ayrılmadan önce Ziraat Odası Kurulu'nu kabul ederek onlarla söyleşti. Ankara'da Orman Çiftliği'ni kurmaya başladığından, kendisini de çiftçi sayan Mustafa Kemal, onlara şöyle dedi:

— Ben de çiftçi olduğumdan biliyorum. Makinesiz ziraat olmaz. El emeği güçtür. Birleşiniz; birliklerle makine alırsınız! Yılda yüz dönüm çalışır, on kat eker, yüz kat elde edersiniz. Bir de toprağa sevdiği tohumu bulup atmalıdır. Ülkemiz, çiftçi ülkesi olmaya henüz hak kazanmamıştır. Tarım ülkesi olacağız. Bu da ancak makineli ziraatle olur.

Söyleşide Kastamonu Çiftçiler Birliği'nden de birçok kişi vardı. Bu Birliğin Başkanı'nın önerisiyle Mustafa Kemal, birliğin Onur Başkanı seçildi.

Yeni düşünüşlerden de söz açılınca, Mustafa Kemal şöyle konuştu:

— Genç düşünüşlü, demek, doğruyu gören, anlayan, doğru düşünüşlü demektir. Ulusun egemen istekleri, görüşü budur. Hepimiz ona uymak zorundayız.

Kastamonu'nun bütün esnafı Belediye Salonu'nda toplanmış, Liderin kendilerini kabulünü bekliyorlardı. Ayrı ayrı hep-

siyle görüşmenin olanaksızlığını gören lider, hepsiyle birden görüşmeyi daha uygun buldu. Aralarına girdi. Sanatlarını sordu, böylece serbest bir söyleşme kapısı açılmış oldu. Konuşma sırasında, işinin terzi olduğunu söyleyen bir kişiye kendi giyneğini göstererek şöyle dedi:

— Bu giynekler, herhalde ucuzdur. Kumaşı da düz. Uluslararası kılık mıdır?

— Evet, uluslararasıdır!

— Öyleyse, bu giynekler, hem ucuz, hem de yerli malıdır. Aynı giyneğe, kumaşından bir de başlık yaparsınız.

Bir başka esnafa:

— Fesini göster, bakayım! dedi.

Adam, fesini kaldırınca altından takke çıktı. Takkenin üzerinde de abani sarık vardı.

Fesli, takkeli, abani sarıklı esnafa şöyle dedi:

— Bunların hepsinin parası yabancıya gidiyor. Bunları söylemekten amacım şudur: Biz, her bakımdan uygar insan olmalıyız. Çok acılar gördük. Bunun nedeni dünyanın durumunu anlamıyışımızdır. Düşüncemiz, düşünüşümüz, tepeden tırnağa dek, uygar olmaktır. Şunun bunun sözüne önem vermeyeceğiz. Bütün Türk ve İslâm dünyasına bakın: Düşünüşlerini, düşünlerini uygarlığın buyurduğu değişim ve yüksekliğe uyduramadıklarından ne büyük felâket ve acı içindedirler. Bizim de şimdiye dek geri kalmamız ve en sonra son felâket çamuruna batışımız bundandır. Beş altı yıl içinde kendimizi kurtarmışsak, düşünüşlerimizdeki değişikliktendir. Artık, duramayız. Kesinlikle ileri gideceğiz. Şundan ki buna zorunluyuz. Ulus açıkça bilmelidir, uygarlık öyle güçlü bir ateştir ki ona yabancı olanları yakar, yok eder. İçinde bulunduğumuz uygarlık ailesinde bize yakışan yeri bulacak ve koruyarak yükselteceğiz. Rahatlık, mutluluk ve insanlık bundadır.

Mustafa Kemal'in bu sözleri, esnaflarca uzun uzun alkışlandı.

Belediye'deki söyleşiden ayrılan Mustafa Kemal, doğruca Hükümet Konağı'na gitti. Hükümet Konağı'nın bütün bahçesi, merdivenleri, memurlarla, adliyecilerle, yöreden gelen halkla dolmuştu. Paşa'yı bir Polis Müfrezesi selâmladı. Paşa, halkı, başı

açık selâmlayarak içeri girdi. Vali'nin odasına girerek onun yerine oturdu. Orada, Savcı'yı, Yargıçları, Memurları, Lise Müdürü'yle öğretmenleri kabul etti. Daire Başkanlarından vilayet üstüne ayrıntılı bilgi almaya çalışıyordu. Katına giren bütün memurlar, başlarını açıyorlardı. Bu sırada Müftü de başı açık girdi. Gazi, Müftü'ye kisvenin tarihçesini sordu. Müftü, akıllıca bir yanıt vererek kisvenin İslâmlık'taki biçimini, çıkarlara, gereksinimlere göre değişebileceğini, cübbenin hangi tarihte, kimlerce ve hangi amaçla giydirildiğini açıkladı. Ateşperest'ten alınan ineğin, yeni sahibine sütünü sağdırmazsa, o adamın Ateşperest kılığına gireceği üstüne olan yargıyı söyledi.

Gazi, Müftü'nün anlattıklarını dikkatle dinledi. Yanındaki Daire Başkanlarına teşekkür ederek Hükümet Konağı'ndan ayrıldı.

İnebolu'dan gelen bir Kurul, İnebolulular adına Mustafa Kemal'i direterek oraya çağırıyordu. Mustafa Kemal, İnebolu'nun kendisi gibi Gazi olan halkını sevindirmek üzere, hemen oraya yollandı. Yıllarca, cepheye paha biçilmez cephane ve silah taşınan Gazi, İnebolu yolunu duygulanarak geçti. Yunan savaş gemileriyle kaç kez toza toprağa karışan İnebolu'ya indiğinde Karadeniz'in sert rüzgârı yüzünü yaladı, Bandırma Vapuru'yla vaktiyle buradan Samsun'a doğru yaptığı korkulu geçişi andı.

Sırtlarında cephane taşıyan erkek, İnebolu halkınca çılgın gibi karşılandı. Eğer, bu kent de Gazi değilse, başka hiçbir kent Gazi olamazdı.

— İlk zafer yolu İnebolu'ya hoşgeldiniz, büyük Gazi!

Gazi, o günleri anmaz olur mu hiç? O günleri dile getiren duygular ve düşünceler gür bir çağlayan gibi içinin dünyasında akmaya başladı. Gözlerinde iri damlalar parlıyordu. Cephaneleri, silahları, dirimleri pahasına azgın dalgaların, düşman toplarının tehdidi altında karaya çıkarıp dağların arkasına ulaştıran atmaca bakışlı İnebolu denizcileri, onun çevresini aldı. Gazi, buraya gelmekle hem bir görev yaptığını hem de yoksun kalacağı çok güzel bir dostluk ve kahramanlık şöleninden tat aldığını görerek sevindi.

İnebolulular, gece bir fener alayı düzenlediler. Kayıkçılar, gemiciler, Gazi'nin gecesini oyunlar ve türkülerle şenlendirdiler.

Meşalelerin aydınlığında gür sesleriyle şu ünlü gemici türküsünü hep bir ağızdan söyleyerek bir kahramanlık gecesi yaşadılar, yaşattılar:

«Bir gemim var boyu uzun
Gider yazın, gelir güzün
Bu sefere yoktur sözüm.

Yamo heyamo, mola heyamo
Mola heyamo, yamo heyamo.

Sarayburnu'ndan geçerken
Al, yeşil sancak çekerken
Yar doldurup ben içerken

Heles, Salim, yessayhesse, yıssa,
Yamo, heyamo, mola heyamo.»

Mustafa Kemal, eski kahramanlık günlerinin gerçek kahramanlarıyla, sarmaş dolaş, saatler geçirdi. Yüzü hep gülümsedi.

Orada şöyle konuştu:

— Ben, şimdiye dek ülke ile ulus hayrına ne gibi atılımlar, devrimler yapmışsam, hep böyle halkımızla temas ederek, onların ilgi ve sevgilerinden, gösterdikleri içtenlikten güç ve esin alarak yaptım. Ereğimiz, amacımız, hep ulus ve ülkemizin kurtuluşu, mutluluğu ve ilerlemesidir. Şimdiye dek yaptığımız icraatımızda ve aldığımız kararlarda bizi aldatan ve ulusa karşı gelen hiçbir şeyimiz yoktur ve gösterilemez. Ulusumuzu en kısa yoldan uygarlığın nimetlerine kavuşturmaya, mutlu ve rahat ettirmeye çalışacağız ve bunu yapmak zorundayız.

Mustafa Kemal, 27 Ağustos 1925 Perşembe günü İnebolu Türkocağı'nda bir nutuk verdi. Bu, tarihe şapka nutku olarak geçecekti. Bu, bütünüyle hazırlıksız bir nutuktu. Ancak, yazılı ol-

mayan bu nutkun içine bundan sonra yapmayı düşündüğü devrimlerin çekirdeklerini de serpiştirecekti. Türkocağı Salonu, kadınlar, gençler ve erkeklerle, hıncahınçtı. Hemen herkes, onun konuşmalarından çok onun bir tarih kahramanı anlamını taşıyan varlığına dikkat ediyordu.

«Hanımlar, bey kardeşlerim! Bana temiz katınızda söz söylemek fırsatını verdiğinizden çok mutluyum! Bundan dolayı size özellikle teşekkür ederim! Hemen eklemeliyim ki İnebolu'nun saygıdeğer halkı beni çok içten benimsedi. Benim hakkımda içten gösterilerde bulundu. Bunun bende uyandırdığı sevinç duygularını Belediye Dairesi'nde ve Hükümet Konağı'nda söylemiştim. Yine burada karşınızda bir kez daha bu sevincimi ve içten teşekkürlerimi anlatmak, benim için çok zevkli bir ödevdir! Müsaadenizle onu açıklayayım:

Arkadaşlar! Ben, sevgili ülkemizin hemen her yerini gezdim, gördüm. Yurttaşlarımızın büyük yığınlarıyla yakından temas ettim. Bütün bu candan ilişkilerimin bende bıraktığı silinmez anıları saygıyla anar ve söylerken eklemeliyim ki bu bölgede, Çankırı ve Kastamonu Bölgelerinde ilk kez geziyorum.

Arkadaşlar! Bu bölgeyi yakından görmek benim için kutsal bir istekti. Bu istek, kuskusuz, ülke ve ulus görevlerini bilgiyle yapmak bakımından da aynı zamanda bir ödevdi. Bundan dolayı vilayet adına Ankara'ya gelen Sayın Kurul'un yaptığı çağrıya sevinçle ve hemen uydum. Bu noktada güzel ve yüksek olayı anlatmak benim için övgüye değer olacaktır. Önemli bir görevi yaparken, benden önce girişimci ulus olmuştur. Benim şu ya da bu nedenle geciktirdiğim önemli görevi ulus bana hatırlatmış ve yaptırmıştır. Bunu ulusun ortak ruhundaki yükseklik ve olgunluğa parlak bir örnek olarak bildirmeliyim.

Efendiler! Bu söyleşi dolayısıyla ufak bir noktayı yinelemeliyim: 'Efendiler!' dediğimde başka yerde olduğu gibi burada da bunun anlamı, 'Hanımefendiler, Beyefendiler!'dir. Bu gezim ne kadar isabet oldu. Geniş ormanlarıyla, türlü madenleriyle Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli servet kaynaklarını içeren bu bölgeyi yakından görmek benim için ne kerte yararlı oldu! Ancak,

çok yüksek sesle söylemeliyim ki bundan daha çok ve daha değerli olan şey, bu bölge halkıyle yakından söyleşmektir. Bütün gördüklerim, her bakımdan beni çok mutlu etmiştir.

Çankırı'da, Kastamonu'da, Ankara'dan İnebolu'ya dek bütün bu 350 kilometrelik yolda, bugün burada içten varlıklarıyla onurlandığım sayın İnebolulu'larda gördüğüm aydınlık, yüksek düşünüş ve gelişme derecesi gerçekten övgüye değer. Gerçekten önemle söylenmeye değer. Bu açık doğrunun tersini ileri sürenlerin de var olduğunu düşündükçe üzülüyorum. Bu gibiler, ulusa ve ulusun yüksek amaçlarına ne kerte yabancıdırlar! Bu gibiler, kendi bilinçsizliklerini genel sanmak derin bilinçsizliğindedirler. Kendi dar düşünüşlerini ölçü tutarak, ulusu her türlü yüksek yenilikten yoksun etmeye kalkışıyorlar. Ulusun uygarlık ve insanlık yolundaki uzun adımlarını durdurmak uğruna bayağı çırpınıyorlar. Ancak, o gibiler neden düşünmüyorlar ki bu artık olamaz.

Ey, ülkesini seven ve ülkesi, ulusu uğruna dirimini vermekten çekinmemiş olan değerli yurttaşlar; hep birlikte bütün dünyaya açıkça bildiririm ki bunca devrimlerin bilinçli kahramanı olan bu ulus, uygarlık güneşinin bütün sıcaklığını almıştır! Kuşkuya yer var mıdır ki bu sıcaklığın verimleri, elbette oldubitti olarak bol bol fışkırmaktadır.

Sayın arkadaşlar! Gerçi, kısa zamanda hızlı ve yoğun denilecek kerte siyaset, yönetme, toplum devrimleri yaptık. Bu yaptıklarımızın hızından ve yoğunluğundan ancak hoşnutluk ve mutlulukla söz edilebilir. Şundan ki bu böyle olmasaydı, kurtuluş olasılığı tehlikeye düşebilirdi. İnanmak uygun olur ki ve böyle yapmak gerektiği içindir ki böyle yaptık. Artık, bugün her şeyi anladığına inandığım sayın yurttaşlar, size soru biçiminde birtakım ünlemelerde bulunacağım:

Egemenliğine sahip olan bu ulusun başında bir dakika bile olsun bir Sultan'ı bırakmak doğru olabilir miydi? Bunu sizden soruyorum?! (Asla! Ve hiçbir zaman! sesleri...)

Sevgili kardeşlerim! Düşün ve anlayış sahibi olduğunu büyük olaylarla kanıtlamış olan bu ulusu, Allah'ın gölgesi, Peygamber'in Vekili olduğunu iddia küstahlığında bulunan Halife adındaki bilinçsizlere, bilgisizlere, ikiyüzlülere, yurdunda, vicda-

nında yer verebilir miydi; bunu sizden soruyorum?! (Haşa! Hiçbir zaman! sesleri...)

Büyük ulus, dünya uygarlık ailesinde saygılı bir yer sahibi olmaya yaraşan Türk Ulusu, çocuklarına vereceği eğitimi okul ve medrese adında birbirinden büsbütün başka iki türlü kuruluşa bölmeye şimdi katlanabilir mi? Eğitim ve öğretimi birleştirmeden, bir düşünde, bir düşünüşte bireylerden oluşan bir ulus yapmaya olanak aramak saçmayla uğraşmak olmaz mıydı?

Efendiler! Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk Halkı, uygardır. Tarihte uygardır, gerçekte uygardır. Ancak ben, sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi söylüyorum; uygarım diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, düşünüyle, düşünüşüyle uygar olduğunu yaşamıyla, yaşam biçimiyle göstermek zorundadır. Kısaca, uygarım, diyen Türkiye'nin gerçekten uygar olan halkı, baştan aşağı gerçek durumu ile de uygar ve olgun insanlar olduklarını eylemce göstermek zorundadırlar. Bu son sözlerimi açık söylemeliyim ki bütün ülke ve dünya ne demek istediğimi kolayca anlasın. Bu açıklamamı Yüksek Kurulunuza, hepinize bir soruyla yöneltmek istiyorum: Bizim kılığımız ulusal mıdır? (Hayır! Hayır! sesleri...)

Size katılıyorum. Deyimimi hoş görünüz. Üstü kaval, altı Şişhane, diye anlatılabilecek bir kılık, ne ulusaldır, ne de uluslararasıdır. O halde kılıksız bir ulus olur mu, Arkadaşlar? Böyle nitelenmeye razı mısınız, Arkadaşlar? (Hayır! Hayır! Hiçbir zaman! sesleri...)

Çok değerli bir cevheri çamurla sıvayarak herkese göstermenin anlamı var mıdır? Bu çamurun içinde cevher gizlidir, ancak anlamıyorsunuz, demek doğru mudur? Cevheri gösterebilmek üzere çamuru atmak gerektir, olağandır. Cevheri saklamak üzere bir korunak yapmak gerekiyorsa, onu altından ya da platinden yapmak gerekmez mi? Bu kerte açık doğru karşısında ikircik doğru mudur? Bizi ikirciklere sürükleyenler varsa, onların ahmaklıklarıyla kafasızlıklarına inanmakta yine ikirciklenecek miyiz?

Arkadaşlar! Turan kılığını araştırıp yaşatmanın yeri yoktur. Uygar ve uluslararası kılık, bizim için çok cevherli, ulusumuz

için yaraşır bir kılıktır. Onu giyeceğiz. Ayakta iskarpin ya da fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kıravat, ceket ve elbette, bunların bütünleyicisi olmak üzere başta güneş siperli başlık. Bunu açık söylemek isterim. Bu başlığın adına, şapka, denir. Redingot gibi, bonjur gibi, frak gibi, işte, şapkamız!

Buna, doğru değil, diyenler vardır. Onlara diyeyim ki çok bilinçsizsiniz. Çok bilgisizsiniz ve onlara sormak isterim:

Yunan başlığı olan fesi giymek doğru olur da şapkayı giymek neden olmaz? Ve yine onlara, bütün ulusa işittirmek isterim ki Bizans Papazlarının ve Yahudi Hahamlarının özel kılığı olan cübbeyi, ne zaman, neden ve nasıl giydiler? Buna ilişkin anlatacaklarımı bitirmeden önce birkaç sözcük daha söylemek isterim.

Efendiler! Toplum yaşamının başı aile yaşamıdır. Aile, açıklamaya gerek yoktur ki kadınla erkekten oluşur. Kadınlarımız üstüne, erkekler üstüne söz söylediğim kerte çok açıklamada bulunmayacağım. Ancak, bu yüksek varlığı özellikle katlarında hoşgörü ile susarak geçemem. Müsaade buyurulursa, bir iki sözcük söyleyeceğim. Ve siz söylemek istediğimi kolayca anlayacaksınız. Yolculuğum sırasında köylerde değil, özellikle kasaba ve kentlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok yoğun bir dikkatle örtmekte olduklarını gördüm. Özellikle bu sıcak mevsimde, bu biçimin kendileri için kesinlikle tedirgin edici olduğunu sanıyorum.

Erkek arkadaşlar! Bu biraz da bizim bencilliğimiz sonucudur. Çok namuslu ve dikkatli olduğunuzun gereğidir. Ancak, sayın arkadaşlar! Kadınlarımız da bizim gibi anlayışlı ve düşünen insanlardır. Onlara ahlakın kutsallıklarını öğretmek ve ulus halkımızı anlatmak, onların kafalarının ışıkla, temizlikle gereçlendirmek temeli üzerinde bulunduktan sonra çokça bencilliğe gerek kalmaz. Onlar da yüzlerini dünyaya göstersinler ve gözleriyle dünyayı dikkatle görebilsinler. Bunda korkulacak bir şey yoktur.

Arkadaşlar! Anlayarak ve bilerek söylüyorum: Korkmayınız! Bu gidiş zorunluluk, bizi yüksek ve önemli bir sonuca götürüyor. İsterseniz bildireyim ki bu kerte yüksek ve önemli bir sonuca varmak uğruna gerekirse kurbanlar da verelim. Bunun öne-

mi yoktur. Önemli olarak sunu bildiririm ki bu halin korunmasında dayanışma ve bağnazlık, hepimizi her an kurbanlık koyun olmak eğiliminden kurtaramaz.

Bayan ve bay arkadaşlarım! Size bildiğiniz bir doğruyu kısa bir tümceyle bir kez daha yineleyeceğim. Beni bağışlayınız! Uygarlığın coşkun seli karşısında direnmek boşunadır. Ve bilinçsiz ve boyun eğmeyenler üstüne pek acımasızdır. Dağları delen, göklerde uçan, göze görünmeyen zerrelerden, yıldızlara dek her şeyi gören, aydınlatan, inceleyen uygarlığın güçlü ve yüksek varlığı karşısında Orta Çağ düşünüşleriyle, ilkel kör inanışlarla yürümeye çalışan uluslar yok olmaya, hiç olmazsa tutsak ve düşkün kalmaya hükümlüdürler. Oysa, Türkiye Cumhuriyeti halkı, yenilikçi ve gelişmiş bir yığın olarak sonuna dek yaşamaya karar vermiş, tutsaklık zincirlerini ise tarihte eşi olmayan kahramanlıklarla parça parça etmiştir.

Mustafa Kemal, dokuz günlük Şapka Gezisi'nden 1 Eylül 1925 günü Ankara'ya döndüğünde, bütün Türkiye, bütün uygar dünya, Türkiye'de giyilen şapkadan coşkunlukla söz ediyordu.

AİLE ŞİRKETİ İLE SONRASI

«İktisatça zayıf bir ulus, yoksulluktan kurtulamaz. Güçlü bir uygarlığa, bollluk ve mutluluğa kavuşamaz, toplumsal ve siyasal felâketlerden yakasını kurtaramaz.»

Mustafa Kemal.

Ankara bozkırlarının ilkyazı gelmişti. Bu ağaçsız, zavallı, kıraç, verimsiz topraklar, ilkyaz gelince, sapsarı, altın renkli bir çiçek sağanağına tutularak, yalancı bir cennet görünüşü yaratır. Bu ilkyaz da yine o güzel ilkyazlardan biri olmuştu.

Mustafa Kemal, Çankaya'nın tepelerine çıkıp aşağılara doğru şöyle bir göz atınca, bu altın selinin Ankara Kenti'ni her yandan kucakladığını görüyordu. Ankara bozkırlarının ilkyazını çiçeğe boğan bu günler, insana salt özgürlük ve mutluluk düşündürüyordu. İnsan, kendisiyle birlikte başkalarının da mutlu olmasını istiyordu. Bu sırada Mustafa Kemal, tek başına ya da karısıyla bu geçici güzellikleri seyrederken, usuna geldi. Lâtife'nin ana-babasının, kardeşlerinin de birkaç gün olsun Çankaya'nın bu özgürlüklere tepeden bakan mutlu günlerinden kâm almasını istedi. Onların buraya gelmesiyle, kendine durmadan dertler yaratan karısının biraz olsun dingin bir yaşam içine gireceğine inanıyordu. Mutlu bir evin kendisini daha az tedirgin edeceğine inanıyordu. Çağrı, büyük sevinçle karşılandı. İzmir'in bu en zengin ailelerinden biri, çoluk-çocuk, kalkıp Ankara'ya geldi. Çankaya'nın kartal yuvasına yerleşti. Ana baba, Muammer, Adviye, çocukları, Rukiye, Vecihe, Orhan, şimdi artık, çoktandır uzak kaldıkları Lâtife'nin yanındaydılar. Çok mutluydular. Türkiye'nin, bütün dünyanın gözlerini, imrenerek ya da hırsla dikmiş olduğu yüksek bir tepede, yüksek bir devlet adamının yanındaydılar. Hepsi de Lâtife'nin güzel talihi dolayısıyla bu onurun verdiği tatlı övünç içindeydi.

Çankaya sırtlarında, Gazi'yi aralarına alarak yürüyüşlere çıkıyorlar, daha uzak yerlere, Paşa'nın otomobiliyle, faytonla geziler yapıyorlardı. Sonra, o zaman, yüksek bir lokal olan Karpiç'te sık sık yemek yiyip eğleniyorlardı. Gazi de kimi zaman aralarında yer alıyordu. Güzel keman çalan ustalar, onların yedikleri güzel yemeklerin üzerine tatlı ezgiler yağdırıyordu.

Çankaya geceleri de çok civcivlenmişti. Lâtife'nin kız kardeşi Vecihe'nin güzel sesi vardı. Salonun havasını, çın çın öttüren, bu güzel kız sesinden sonra coşan Mustafa Kemal de ölçülü ve yanık sesiyle biraz Rumeli kokan alaturka şarkılar, türküler söylemeye başlıyordu. Bu, hepsinin çok az ele geçmiş mutlu saatlerinden birini oluşturuyordu. Kimi zaman coşan dinleyiciler de onun şarkılarına katılarak bir koro yapıyorlar, böylece gerçekten, kaygının, tedirginliğin, üzüntünün unutulduğu saatler, Çankaya'nın bütün gecesine egemen oluyordu. Sessiz, ıssız Çankaya sırtları da açık pencerelerden taşan bu ele geçmiş bir kaç güzel saatin ürünleri olan güzel sesleri içercesine dinliyordu.

Lâtife, yaşamlarının en mutlu günlerini yaşıyordu. Bütün aile, eksiksiz Türkiye'nin mutluluk tepesinde bulunuyor gibiydi. Ölümlülerin düşledikleri en güzel, en onurlu övünç veren günlerin, gecelerin ve saatlerin çiçek bahçelerinde gibiydiler. Lâtife de ana-babası da böylece Gazi'yi aile sofralarına alıştırarak öteki «Yaranın» gece sofralarından koparabileceklerini umuyor, seviniyorlardı. Lâtife de bu tatlı aldanışın içindeydi. Böylece, hiçbirinin Mustafa Kemal'i tanımadığı anlaşılmış oluyordu. Bir kez daha kendilerini aldatıyordu. Yalnız, bildikleri çok temelli bir şey vardı; o da Mustafa Kemal'in ele avuca sığmaz bir kişi olduğuydu. Onu bir aile topluluğuna bağlamak uğruna bir şeyler düşünmenin gerektiğini anlayan Lâtife'nin babası Muammer, bir gün Lâtife'yi karşısına alarak onunla bu konuda konuştu. Bu konuda ne gibi çözümler gerekliydi? Mustafa Kemal'in birikmiş parasının bulunup bulunmadığını, sordu. Lâtife, iyi bilmemekle birlikte, epeyce parasının bulunduğunu söyledi.

Babası Muammer, Lâtife'ye şöyle dedi:

— Bak, benim usuma şöyle bir şeyler geliyor: Madem ki kocanın nakit parası var, bugünlerde ithalât ve ihracatta büyük ka-

zançlar dönüyor. Bir aile şirketi kuralım. Böylece aradaki bağlar da güçlenir.

Lâtife, buna olumlu bir yanıt veremedi. Şundan ki Mustafa Kemal'in böyle bir öneriyi nasıl karşılayacağı kestirilemezdi. Muammer, hemen o akşam bu önerisini Paşa'ya açacağını söyledi.

Akşam sofrasında Muammer, gerçekten de Mustafa Kemal'in yanına oturdu. Karşılıklı bir iki kadeh parlattılar. İkisi de neşelenmişti. Mustafa Kemal, Şam'da başından geçenleri anlattı. Muammer, Paris'te kendisini, nasıl, dolandırmak istediklerinden söz etti. Sonra, işin kıvama geldiğini anlayan Kayınpeder, Cumhurbaşkanı'na şöyle bir söyleşi kapısı açtı:

— Azınlıklar gideli beri ithalât ve ihracat işleri çok aksadı. Bu alana yeni giren Türk firmaları, işi gereği gibi bilmiyor; bilseler bile, dış firmalar kendilerini tanımadığından, kimi Musevilerin aracılık etmesini koşulluyorlar. Bu yüzden iktisadımızın bu kesiminde büyük bir boşluk var. Biliyorsunuz, biz, uzun yıllardan beri bu işle uğraşırız. Yabancı firmalar bizi tanırlar ve güvenirler. Çalışıyoruz, çok şükür de kazanıyoruz. Ancak, sermayemiz sınırlı. Bir şirket kurabilsek, hem ortaklar para kazanırlar, hem de ülkenin gereksinimleri daha ucuz ve daha düzenli sağlanabilir. Sizin biraz nakitiniz olacağını sanıyorum. Böyle bir şirkete ortak olur musunuz?

Mustafa Kemal, bu öneriyi hiç de olumsuz karşılamadı. Bunda yeni bir olanağın çekirdeği parlıyordu, içkinin mahmurluğu birdenbire üstünden uçup gitmiş gibiydi. Hızlı düşünce şimşeklerinin gözlerinin içinde, alnının ince, anlamlı kırışıklarında çaktığı, seyirdiği görülüyordu. En sonra, şöyle dedi:

— Ben, bu işleri bilmem. Bir paranın verimsiz durması, ülke için de hayırlı değildir. Siz, bunu İmar ve İskân Bakanı Mahmut Celâl (Bayar) Bey'le görüşün. O, size işin formülünü bulur.

Muammer, Mustafa Kemal'in, bu öneriyi olumlu karşılayışına çok sevindi. Onun, bu iş için salıkladığı Mahmut Celâl de İzmir'den eski bir tanıdıktı. İyi, demek ki bu iş bir halle yola konulabilecekti. Mahmut Celâl, piyasadan da anlardı. Demek ki karşılaşıp konuşmaları, işin kurulması için yeterdi.

— Hemen, yarın görüşürüm, Paşa Hazretleri!

Ertesi gün erkenden randevu alarak Bakanlığa giden Muammer, Mahmut Celâl'le oturup işi konuştu. Mustafa Kemal'le dün gece bunun üstüne yaptıkları konuşmayı anlattı. Muammer'in son sözü de şu oldu:

— Size bir formül bulmak düşüyor, Beyefendi!

— Çok iyi olur, Muammer Bey! Piyasanın yeni ve güçlü ortaklıklarla güçlenmesi gereklidir. Ancak, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, Cumhurbaşkanı'dır. Böyle bir ortaklığa adını vermesinin politik birtakım sakıncaları olabilir, diye düşünüyorum. Bana izin veriniz, konuyu düşüneyim. Akşam, Çankaya'ya gelip Gazi Hazretleri'ne bildiririm.

Akşamleyin Çankaya'ya varan Mahmut Celâl, Mustafa Kemal'e şunları söyledi:

— Önemli bir konudur. Ülke, bu biçimde kurulmuş ortaklıkları gereksemektedir. Ancak, Zatı Devletlerinizin Cumhurbaşkanı olmanız, böyle bir ortaklıkta bulunmanızı güçleştirir. Yanlış yorumlara, anlamlara yol açar. Bu nedenle ben, böyle bir ortaklık yerine, bu türlü ortaklıkları finanse edecek bir banka kurulmasını uygun görürüm.

— Kurabilir miyim? Para ve öğe durumunuz elverişli midir?

— Neden kuramayalım? Gerçi, bize yabancılar, «Banka kuramazsınız!» diyorlarsa da kendi çıkarları için söylüyorlar. Bizim bankacılığa atılmamızı istemiyorlar. Pekâlâ, bir banka kurulabilir, yabancı bankalar kertesinde de başarılı olabilir.

— Teşekkür ederim; hemen, çalışmalara başlayınız! Ben paranın hepsini koyuyorum. Muammer Bey de ortak olacak, iş yaşamını canlandıracak bir banka kurulsun; iş bankası olsun bu.

İşte, İş Bankası gibi, ülkenin yaşamında çok önemli bir rolü olacak olan çok önemli bir kuruluşun ilk kurulduğu gün, Lâtife'nin de en mutlu günlerinden biriydi. Mustafa Kemal ailesiyle Muammer Uşşakizade ailesi iktisat çimentosuyla böylece birbirine kaynıyordu. Artık, bu çok güçlü bağı rastgele kaprisler koparamazdı. Mustafa Kemal'se ülke bakımından seviniyordu. Ülkeye bir yerli banka kazandırmanın sevinci içinde yüzüyordu. Uş-

şakizade ailesi gibi çok para kazanacağının düşünü hiçbir zaman kurmuş değildi. İçlerinde en çok sevinen biri varsa, tüccar olarak yaşayan Muammer'di. Böylece, Tanrı ona, yürü, ya kulum! diyecekti. Mustafa Kemal, Ağustos'un, yirmi altısında, İş Bankası'nın temelini attığında, işte, başlıca ilgililer böyle düşünüyordu.

Mustafa Kemal, bundan böyle durmadan temel atacak, savaştan yengi ile çıkardığı yurdu birçok gerekli kuruluşlarla donatmaya, güçlendirmeye, ölümsüzleştirmeye çalışacaktı. Ağustos'un, otuzuncu günü, Dumlupınar'da temeli atılacak olan Şehitlik Anıtı'nın töreninde bulunmakla başlayacak yeni bir gezi serisine hazırlanan Mustafa Kemaller, yeni bir umutla yola çıktılar. Işıklı bir yaz göğü altında yapılan tören, çok parlak oldu. Mustafa Kemal'in bütün Kurtuluş Savaşı'nın yiğitlik tablolarını çizen nutku, bir buçuk saat sürdü. Geçit resmi bitince Mustafa Kemal'le Lâtife'nin küçük kafilesi Bursa'ya doğru yola çıktı. Bu, programda vardı. Bursa'da onları karşılamak üzere, kentin bütün yeşili sanki ayağa kalktı. Orada iki gün kaldılar. Lâtife, daha önce yaptığı hırçınlıkları yapan kadın değilmiş gibi, herkesi şaşırtıyordu. Sanki, bu evliliğin, eldoradosuna ulaşmış gibiydiler.

Mustafa Kemal, tırnaklarını, ayaklarının yumuşak tüyleri içinde saklamış bu güzel İzmir kedisinin bunları ne zaman çıkaracağını düşünerek, durumu dikkatle kolluyordu. Lâtife, gerek Mustafa Kemal'e, gerekse çevresine son kerte yumuşak ve anlayışlı davranıyor, herkesi şaşırtıyordu. Bütün ziyaretleri kocasıyla birlikte yapıyor, sanki bu olaysız mutlu günlerin bütün tadını çıkarmak ister gibi, bütün bilinçli uysallığını kullanıyordu.

Bursa'nın insanlarını, görülecek yerlerini görerek sıkıntılı bir noktaya gelmiş olan Mustafa Kemal, bir gün Lâtife'ye şöyle önerdi:

— Hamidiye Kruvazörü Mudanya'ya gelmiş; haydi, gidip Marmara'da şöyle bir gezi yapalım! Hem deniz havası alır, hem de yorgunluk çıkarırız.

Otomobiller, bütün hızlarıyla Mudanya'ya vardılar. Denizin canlandırıcı kokusu burunlarına çarpınca, hepsi başkalaştı. Hamidiye, Rauf'un ölümsüz kül rengi gemisi, biraz ötede yatıyor,

güvertesinde ak giynekli deniz askerleri kaynaşıyordu. Bir motor, konukları alarak Hamidiye'ye götürdü. Gemi, Marmara'nın güzel kıyılarını gösteren bir seyir izleyerek saatlerce yol aldı. Deniz havası, konukları öyle canlandırdı ki bu gemi yolculuğunu sonsuzluğa dek sürdürmek istiyorlardı.

Çevresindekilerin, özellikle Lâtife'nin bu yolculuktan pek çok hoşlanmış olması, Mustafa Kemal'i de coşturdu:

— Yolumuzu sürdürelim, İstanbul'a uğramadan doğru Karadeniz'e. Kıyı kentlerini gezer, halkla söyleşiriz, dedi.

Bunun üzerine Hamidiye, son mil, Karadeniz Boğazı'na yöneldi. İstanbul halkı, Hamidiye'nin milini azaltarak Karadeniz'e doğru süzüldüğünü gördüyse de içinde Mustafa Kemal'i götürdüğünü bilemedi. Yoksa bütün kıyılar, denizin üstü insan yığınlarıyla dolardı. Yalnız, Mustafa Kemal, Lâtife ve çevresindekiler, İstanbul'u bir bardak su içercesine, bayılarak seyrettiler. İçlerinde en derin duygularla dopdolu olan yalnız Mustafa Kemal'di. Daha çok Anadolu'ya geçeceği sıralarda geçirdiği yoğun olayların acı tatlı yükü altında bir arı oğulları gibi kaynaşan anılar, kafasının içinde ateşböcekleri gibi uçuşup duruyordu.

Karadenize çıktıklarında güneş batıyordu. Güvertede kurulan sofradaki kadehler birçok kez doldu, boşaldı. Mustafa Kemal'in başladığı şarkıya, bütün masa başındakiler katılmaktan kendilerini alamadılar. Bu şarkıyı, hemen hepsi biliyordu:

«Karadeniz, Karadeniz
Gelen düşman değil, biziz.»

Yüksek sesle, Karadeniz'in hışıldayan dalgalarına, akşam esintisine meydan okuyan bu şarkı, geçmişteki acıklı günlere de meydan okuyordu. Evet, bütün Ulusal Kurtuluş Savaşı süresince Boğaz'dan bu güzel denize pek çok düşman savaş gemisi geçmiş, Anadolu kıyısı kentlerini topa tutmuş, Kuvayı Milliye'ye silah ve cephane taşıyan motorları, yerli ve yabancı gemileri çevirmiş, içindekileri ya denize dökmüş ya da onlara el koyarak Anadolu kahramanlarını kaç kez silahsız bırakmıştı. Evet, bu güzel deniz, vaktiyle bu yolda öyle çok düşman gemisi görmüştü ki

kahraman Hamidiye'yi de düşman gemisi sanabilirdi. Mustafa Kemal, ona düşman olmadıklarını haykırarak bildiriyordu. Koro olarak söylenen bu şarkı, geminin adamlarını da coşturmuştu. Ufak bir boğaz ya da Karadeniz gezisi olarak bir anda karar verilen yolculuk, yaşama sevincinin kadehlerden fışkıran parıltısında Trabzon'a dek sürdü. Yol boyunca birçok kıyı kentini onurlandırmışlar, halkı sevindirmişler, bayağı sevinçli günler geçirmişlerdi.

Ancak, Trabzon'da iş değişti. Neşeli yolculuğun başına Erzurum'dan kopan kocaman bir kaya yuvarlandı. Bu kocaman kaya, Erzurum'da patlayan depremden yuvarlanmıştı. Mustafa Kemal'in elinde tuttuğu telgraf, Erzurum'da büyük bir deprem olduğunu bildiriyordu: Deprem, pek çok şeyin yıkılışına, birçok kişinin ölümüne yol açtı. Mustafa Kemal, hemen Samsun'a dönüp oradan Erzurum'a gitmeye karar verdi. Oradan Erzurum yolculuğu otomobillerle yapılacaktı. Halkın böyle bir felâkette yalnız bırakılamayacağını, söyledi. O akşam, sofraya içki konmadı. Mustafa Kemal'le Lâtife, yemeklerini erkenden yiyip kamaralarına çekildiler. Hamidiye geri dönme hazırlığına başladığında, Mustafa Kemal, Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa'ya bir telgraf çekerek depremde yaralananların hemen asker hastanelerine kaldırılmalarını, ordu-sağlık ekiplerinin davranmasını, evi yıkılanlara asker çadırı verilmesini, ordu fırınlarıyla aşevlerinin halka yardıma koşmasını, Erzurum Valiliği'yle işbirliği yapılmasını, buyurdu.

Deprem haberi, Lâtife'yi kaygılandırmış, sarsmıştı. Bu, anlamsız gibi görünen bir kaygı ise de genç kadının ruhunun derinliklerinden geliyordu. Bu iç sızısını da Mustafa Kemal'e açmaktan kendini alamadı. Ona, bir şeylerden korkmakta olduğunu, söyledi. Neden olduğunu bilmiyordu. Mustafa Kemal, «Yavrucuğum!» okşamalarıyla onun üzüntüsünü silip atmak istediyse de genç kadın, oralarda değildi. Sanki, olacak bir yeni felâketin, kendini perişan edecek bir depremin kokusunu almış gibiydi.

Kocasına bunu anlatabilmek üzere, şöyle dedi:

— Ah, anlatamıyorum, Kemal! Oralara gitmek, benim için yeni bir felâket olacakmış gibi geliyor bana. İçimde böyle bir tuhaf duygu var. Biliyorum, bunun için hiçbir neden yok. Sinirlerim zayıflamış sadece. Ne var ki korkudan içim titriyor.

— İstersen bir kadeh iç; iyi gelir! Sinirlerini toparlar. Rahat da bir uyku uyursun.

— Bilmem ki bir şey içmek istemiyorum. Pusuya yaklaşan bir hayvan tedirginliği var bende. Yıllardır, böyle bir tıkanıklığa düşmemiştim.

— İstersen, Erzurum'a gelme, Lâtife'ciğim! Seni Samsun'dan Ankara'ya göndereyim.

— Yok, yok; hayır! O zavallı insanların acısından kaçamam. Bizi görmek bile o zavallı insanlar için bir avunuştur.

— Haydi, öyleyse; seninle birlikte güvertede biraz dolaşalım! Temiz hava iyi gelir. Derin derin soluk al! Göreceksin, hiçbir şeyin kalmayacak!

Samsun'da karaya çıktılar. Mustafa Kemal, Lâtife'yle birlikte Salih Bozok'u, Kılıç Ali'yi de otomobiline aldı. Başyaver Rüsuhi'yi öbür arabalardan birinde bıraktı. Oysa, Lâtife, arabada salt kocasıyla kendisinin, bir de Başyaver'in bulunmasını istiyordu. Böylece kocası bütün yol boyunca hep kendisiyle konuşuyor, böylece yalnızlıktan kurtuluyordu. Oysa konuşkan adamlar olan Salih'le Kılıç Ali bütün yol boyunca Paşa'yla konuşup duracaklar, kendisi orada bir sığıntı, kenara atılmış bir eski giynek gibi kalacaktı. Kocasının bu davranışı onu çok öfkelendirdi. Bir çok kez başına gelmiş, kendisini her zaman çileden çıkarmış olan bu davranış için kocasına kaç kez de yakınmıştı. Ancak kocası, bütün bu yalvarışlarını kulak arkasına atarak, bir kez daha bu arkadaşlarını yanına aldı. Lâtife, bu geziyi kocasının burnundan getirmeye karar vererek bütün yol boyunca pusuya yattıysa da onun pusuda bulunduğunu bilen Kılıç Ali ile Salih Bozok, Mustafa Kemal'i onun pususundan uzak tutmak üzere tetikte beklediler. Otomobil kafilesi, Mustafa Kemal'in, *«Dağ Başını Duman Almış,»* şarkısını söyleyerek ilk kez Anadolu'ya girdiği eski tozlu yollarda tozu dumana katarak ilerliyordu. Şimdi, Paşa'nın altında eski dolma tekerlekli külüstür araba yerine kız gibi oynak, en yeni model bir araba vardı. Ancak, gidecekleri yerin acıklı durumunu, şimdiden yüreğinde sızlar buluyordu. Paşa, otomobiline aldığı iki yakın adamı ya da arkadaşıyla, sere serpe, konuştukça

Lâtife'nin içi gidiyordu. Genç kadın, kafile Amasya'ya girinceye dek kocasıyla bir tek söz edememişti. Bütün yol boyunca, kocası, iki arkadaşıyla durmadan alay etmiş, şakalaşmış, bir diziye uzayıp giden yolun sıkıntısını gidermeye çalışmışsa da kendi sıkıntısı durmadan artmış, patlayacak duruma gelmişti. Yüz yirmi kilometre çeken upuzun bir yolda nasıl olur da bir karı koca, bir tek laf etmeden yolculuk edebilirdi? Genç kadının anladığına göre kendisi hırçınlaşıp küserek suratını astıkça Paşa daha çok neşelenir görünüyor, onun küskünlüğüne bilinçli olarak pul vermediğini göstermek istiyordu. Lâtife, bunu düşündükçe çileden çıkıyordu. Kendi yerini almış olan o iki herifin yüzünü gözünü de tırmalamak, kan içinde bırakmak istiyordu.

Kafile, Amasya'ya varıp biraz mola verdikten sonra, orayı da arkada bırakarak Yeşilırmak boyunun söğütlü ıssızlıklarını seyrederek Tokat'a vardı. Tokat'la Sivas arasında yol çok uzun olduğundan geceyi Tokat'ta geçirmeye karar verdiler. Konuk edildikleri evde güzel yemeklerle süslü sofranın başına geçtiklerinde, ancak, ellerinin, yüzlerinin tozunu yıkayacak zaman bulmuşlardı. Sofrada Lâtife, kocasının sağında oturuyordu. Paşa'nın solunda da Tokat Valisi yer almıştı. Karşılarında Kılıç Ali ile Salih Bozok oturuyordu. Sofraya içki konmamıştı. Bu yüzden çabucak biten yemeğin arkasından kahveler içildi. Paşa, Tokat Valisi'nden bölge üstüne bilgi aldıktan sonra, Tokat Mebusu Mustafa ile konuşmaya başladı. O, Paşa'nın eski Karargâh Subaylarındandı.

Lâtife, bu konuşmanın sonunun gelmeyeceğini kestirdiğinden, kocasına:

— Yavaş yavaş kalkalım mı, Paşam? Yarın, erkenden yola çıkacağız! dedi.

— Kalkarız!

Kocası, kendisine bu kısa sözcükle yanıt verdikten sonra, yine konuşmasını rahatça sürdürdü. Ancak, dikkatli bir göz, Paşa'nın yüzünde çok ince, ışın gibi uçucu öfke, tiksinti, direniş ve meydan okuma çizgilerinin çakıp söndüğünü görebilirdi. Bunu Lâtife de görmekle birlikte bütün bu meydan okuyuşun üstüne üstüne yürümek gücünü kendinde bulan bir pehlivan gibi saldırı-

ya hazırlanıyordu. Genç kadının kaprisini sezmiş olan Kılıç Ali'yle Salih Bozok da Paşa'yı desteklemek ister gibi, eski arkadaşları Mustafa'ya sorular soruyor, ilgilendikleri kimi konular üstüne bilgi almaya çalışıyorlardı.

Genç kadın, bu bir avuç erkeğin başına koskoca bir kaya gibi düşmek istediyse de ancak:

— Kalkalım! diye bir kez daha yinelemekle yetinmek zorunda kaldı.

Paşa, son kerte dingin bir davranışla, «olur», anlamına başını salladıktan sonra, karısını büsbütün çileden çıkararak hıncını almak üzere geçmişte başından geçen bir olayı anlatmaya başladı. Lâtife, kocasının bu direnişinin kendisini erek alan bir bilinçle gereçlenmiş olduğunu sezdiğinden, içinden kızıp köpürmeye başladı. Patlayacak gibiydi. Bunu kendisine yapan erkek, bir Gazi de olsa bağışlayamayacak duruma gelmişti. Gerçekten de on dakikalık bir sabır denemesinden sonra, birdenbire patladı:

— Kemal! Kalkmıyor muyuz?

Lâtife, baktı. Kocasını öfkelendirmişti. Paşa, öfkesini ancak askerce saklamaya çalışıyordu. Genç kadın, onun direniş sırasında ne kerte güç harcayıp ne biçim tedirgin olduğunu görerek biraz seviniyorsa da karşısındaki erkeğin bir dev olduğunu anladığından yine umutsuzluğa düşüyordu.

Paşa, bunca düşman yenmiş bir görgülü insan katılığıyla vurdumduymaz gibi görünmeye çalışarak, elden geldiğince yumuşak bir sesle karısına:

— Otur biraz! Bak, Kılıç Ali şimdi ne anlatacak! dedi.

Genç kadın, sabahtan beri kocasıyla arasına bir sağır duvar gibi dikilen Kılıç Ali'nin bu kez de bilinçli bir engel gibi kullanılmak istenişine daha çok dayanamadı. Bütün oradakilerden sıfır not almak pahasına yaptığı bu davranış, kurdukları altın mut evinin duvarlarından birkaç altın tuğlanın daha sökülüp alınmasından başka bir anlama gelmiyordu. Yatak odasına çıkan genç kadın, çılgın gibiydi. Zengin bir burjuva kızının niteliklerine biraz da son kerte büyük bir adamın ya da bir mevkiinin büyüsü sindiğinden, şimdi genç kadın, tehlikeli bir aldanışın içine düştüğünü ayırt edemeyecek duruma gelmişti.

Genç kadın, Mustafa Kemal denen gerçeği, Napolyon'u dize getiren, inleten Jozefin gibi kullanmak istiyordu. Her egemenin yaşamında bir Jozefin bulunabilirse de her egemenin bir Napolyon olmadığını düşünmek de gerekiyordu. Goethe'nin, «*Genç Werther*»'ini yedi kez okuyup ağlayan Napolyon'da hiç dinmemiş, doymamış bir aşk romantizmi yaşıyordu. Onun Jozefin'e yazdığı yalvarıcı mektuplar, Werther'in, Şarlot'a karşı yaptığı romantik ünlemelerden başka bir şey değildi. Demek ki Napolyon, Jozefin'i, bütün yaşamı boyunca sarılmamış, kucaklanmamış, öpülüp sevilmemiş bir soğuk ve duygusuz Şarlot olarak düşünmekle Werther'i öykünmüştü. Böylece de Goethe'nin yaşadığı gerçek aşk dramını o da kendi yaşamında görmek istemişti. Mustafa Kemal'in yaşamında da romantik gençlik ürpermeleri olmakla birlikte, bunlardan hiçbiri su yüzüne çıkacak kerte güçlü olmamış, cılız mahzen otları gibi ruhunun karanlık yanlarında yaşamıştı. Böyle bir adama bir Jozefin aşısı yapmaya çalışmak, elbette, boş bir çabadan başka bir şey değildi.

Lâtife'nin sofradan kalkıp gidişi, elbette, bu derin kökleri düşünülmeden, bir şımarıklık, kendini bilmezlik olarak alınmıştı. Yine de her ne olursa olsun, ona karşı not edilmiş, çok kötü bir puan oldu. Bu kötü puan şimdilik Lâtife'nin umurunda bile değilse de kocası için durum hiç de öyle değildi. Aşağı tükürse sakal, yukarı tükürse bıyıktı. Bütün düşmanlara pes dedirten, Lioyd George'u Başbakanlık'tan düşüren, bütün Türkiye'deki siyasal rakiplerini ortadan silen güçlü adam, bir zavallı kadının elinde mi kalmıştı? Bu küçük sorunun çözümü de bayağı ötekiler gibi önemli bir hale gelmişti.

Mustafa Kemal, karısının bu kaprisi karşısında Napolyon gibi değil, Mustafa Kemal gibi davrandı. Zaferi ufacık bir kadının ellerine bırakmayacaktı. Karısının umduğunu boşa çıkardı. Koltuğuna daha iyi yerleşti. Sigara üstüne sigara yakılmaya, konuşma üstüne konuşma yapılmaya başlandı. Ancak, biraz sonra, tavandan Lâtife'nin, Çankaya Köşkü'nde epeyce egzersiz yapmış eski topuklarının sesleri gelmeye başladı. Lâtife, yatak odasının ortasında dikilmiş, küt küt, döşemeyi dövüyordu. Paşa, bu sesleri işitmezlikten geliyor, ötekiler de onun gibi yapıyordu. Aşağı-

dakilerin vurdumduymazlığı, Latife'yi bir ara umutsuzluğa düşürür gibi oldu. Topuklarıyla döşeme tahtalarını hoyratça dövmeyi bırakarak gidip yatağın kenarına ilişti. Aşağıdaki konuşmaların sürüp gittiğini anlayınca, bu kez daha hırçın bir biçimde döşemede trampet çalmaya başladı. Genç kadın, bir iki dakika ara verdikten sonra, yine döşemeye vurmaya başlıyordu. Mustafa Kemal, bir asker sabrı göstermeye çalışıyor, ara sıra öfkeyle karışık kahkahalar atıyordu. Ötekiler de onun güç durumunu örtmek üzere kahkahalarına candan katılıyorlardı.

Paşa, çok yorgundu. Erkenden yatıp dinlenmek istiyordu. Ancak, karısının bu densizliği onun da cinlerini başına çıkarmış, dinlenme isteğini acımaksızın dinamitlemişti. Artık, o da küçük insanların düştüğü aile didişmelerinin yıpratıcı dikenliğine düşmüştü. Bunu derinden duyuyor, üzülüyordu. Aile yuvası denen kuramca mutluluk cennetinin ne içinden çıkılmaz sorunlar ve üzüntüler sakladığını görerek, içeriden demir gibi bir karara doğru hızlı adımlarla ilerliyordu.

En sonunda, Mustafa Kemal'in asker iradesi, karısının inadını yendi. Onun sinirlerini perişan edinceye dek sofra söyleşisini uzattı. Topuk sesleri kesildi. Paşa, yeni bir yenginin tadına varacağı bir sırada, yukarıdan kadın hıçkırıkları gelmeye başladı. Deminki yapmacık kahkahalar, bu kez yerini üzgün bir sessizliğe bıraktı. Artık, ortada saklanacak hiçbir şeyin kalmadığını gören Paşa, gerçekçi bir davranışla olayın üstüne yürüdü:

— Yaşamımda yaptığım yanlışlıklardan biri de evlenmektir. İşte, görüyorsunuz. Ordular yönettim, ancak, bir kadını yönetemiyorum. Okumuş da olsa, iyi aileden de olsa; eninde sonunda bir kadın! Bir devlet adamına eş olmak, belki zor bir sanat, ancak, bir devlet adamının eşi olarak kendisine ne yapmak düştüğünü bilmemek, acıklı bir şey, dedi.

Paşa, bütün sofradakilere iyi geceler diledi. Rüsuhi'ye sabahleyin kalkacakları saati bildirdi. Sonra, ağır ağır merdivenlerden yukarı, yatak odasına çıktı. Baktı, karısı yüzünü yastığa gömmüş, hafiften hıçkırıyordu. Kocasının geldiğini anlayınca yüzükoyun yattığı yataktan başını kaldırıp uzun kirpiklerinde

ağır yaş damlaları sallanan gözlerle kocasına baktı. Sonra, elinin tersiyle yaşlarını silerek, şöyle dedi:

— Ben, senin karın değil bastonun olsam, bana daha çok ilgi gösterirdin. Bu, nasıl kabalık?! Sen beni verem edip öldürmek mi istiyorsun?!

— Lâtife, yeter artık! Parmağıma zilin düğmesini aratıyorsun. Bir sözcük daha söylersen, seni İzmir'e gönderirim.

Bunu işiten genç kadın, sesini daha çok çıkararak hıçkırmaya başladı. Çılgınca hıçkırıklar, sessiz gecenin içinde uzaklaşıyordu.

Cumhurbaşkanı'nın otomobil kafilesi, en sonra Sivas'ı da aşmış, Erzincan'a varmıştı. Erzurum'un yıkıldığını işitmişlerdi. Oysa Erzincan da sarsılmış, zarar görmüştü. Halk, heyecan içindeydi. Paşa, Komutanlarla, halkla konuşarak hızlı tedbirler alınması için buyruk verdi. Vakit geç olduğundan, kafile o geceyi Erzincan'da, Ordu Evi'nde geçirmek zorunda kaldı. Vali, konuklarına bir akşam yemeği verdi. Sofrada Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa, Üçüncü Ordu Komutanı Ali Sait Paşa ve Kolordu Komutanlarıyla kentin ileri gelenleri bulunuyordu. Komutanlar da Gazi gibi sofraya eşleriyle oturdular. Masa, çok büyüktü. Mustafa Kemal'le karısı karşılıklı oturmuşlardı. Ordu Komutanı Ali Sait Paşa'nın eşi Naciye, Lâtife'nin yanında oturuyordu. Cumhurbaşkanı, sofrada bulunanların hemen hepsiyle, her zaman olduğu gibi, ilgilenerek hepsini uyanık bulunduruyor, güçlü etkisini böylece daha çok belli ediyordu. Bu, onun, gençlik günlerinden beri sofrasında bulunan herkes de ondan bir ilgi beklerdi. O, böyle yaparken salt kendi otoritesini değil, onların isteklerini de doyurduğunun bilinci içinde bulunurdu.

Bu gece, hemen karşısına düşen Naciye ile daha çok ilgileniyor, belki de onu Lâtife'yi çileden çıkarmanın gizli hıncıyla yapıyordu. Ne var ki bu, görünürde Devlet Başkanı'nın eşine yaptığı iltifat olarak benimsenmek zorunluluğu taşıyor gibiydi. Devlet Başkanı'yla eşi, bu sırada içlerinden birbirine veryansın etmenin tedirgin edici ortamında çırpınmaktaydılar. Devlet Başka-

nı, Naciye'ye yaptığı her iltifatın, karısının kafasına bir bomba gibi düştüğünü bilmenin sevincini yaşıyordu. Bu olanaktan yoksun olduğunu duyan Lâtife, ne yapacağını bilemiyordu. Bekârlık günlerinin sultanlığını özlemle anan Devlet Başkanı, bu sultanlığa bir kez daha kavuşabilmenin zalim olmakla birlikte iç açıcı kararı içinde, durmadan cephede son saldırının hazırlığını yapıyordu. Bekârlığın saltanatına kavuşacağı günlerin her gün biraz daha yaklaştığını anlıyordu. Ne kerte neşelenmeye, sofranın havasını canlandırmaya çalışmışsa da karşısında somurtup duran, bu somurtkanlığını her an biraz daha arttıran karısının sinir küpü varlığı bunu önlüyor, onun hızını kırıyordu. Bu yüzden de sofrada resmi bir hava karanlık yağmur bulutları gibi sarkıyor, herkesin yüzüne kara gölgeler yansıtıyordu.

Devlet Başkanı'nın, Erzincan'daki subay ve subay karılarının yaşamları üstüne sorduğu soruları Naciye büyük bir törensellik içinde yanıtlıyor, böylece salt sofranın sessizliği kırılmış oluyordu. Sofradaki bütün konuklar, çoktan Mustafa Kemal-Lâtife savaşının gizlice başladığını biliyorlardı. Bu bilinç, sofranın uğursuz sessizliğini büsbütün arttırıyordu. Lâtife'nin mosmor kesilmiş yüzü, onun bu sırada duyduğu kıskançlıkla birlikte bin türlü olumsuz duygunun tanığı durumundaydı.

Sofra, az zamanda dağıldı. Herkes, oradan ağırlık verici ön sezilerle ayrıldı. Ancak, Devlet Başkanı'yla karısı, sofradan, kurulu iki saatli bomba gibi kalktı. Onlar, bitişik yatak odasına geçince, salonda, salt, birkaç militan kaldı: Salih Bozok, Kılıç Ali, Başyaver Muzaffer Kılıç ve Rize Mebusu Rauf.

Gazi'nin bu en yakın adamları, bitişik dairedeki patlamayı işiterek irkildiler. Çığlık çığlık, çıkan bir kadın sesi, bütün görgü kurallarını çiğneyerek çınlıyor, gecenin sessizliğini paramparça ediyordu. Makineli tüfek gibi konuşan kadının sesi, ara sıra Devlet Başkanı'nın biraz boğuk, sabırlı, yine de öfkeli, hışımlı sesiyle kesiliyordu:

— Sus, diyorum, sus; elimden bir kaza çıkacak!

— Susmuyorum! Öldürecek misin?! İşte, buyur, öldür; susmayacağım!

Mustafa Kemal, bir erkek sabrının en son olanaklarını kullanarak yandaki bir kapıyı açıp oraya girdi. Kapı arkasından da kapandı. Sonra, giyneğiyle olduğu gibi oradaki bir kanepeye boylu boyunca uzandı. Odanın genişleyen karanlığına sığınmıştı. Bu, ona, bir özgürlük havası gibi göründü. Cephede, düşman karşısında kritik bir an geçiren eski Mustafa Kemal'i yanına çağırdı. Ufacık, mini minnacık, hırçın ve öfkeli kadın varlığını, bir çakıl taşı gibi karanlığa fırlattı.

Bütün direncini kullandıysa da bu korkunç kararın arifesinde türlü gerekçeler hazırlayan kafası, ona sabaha dek uykuyu haram etti. Hırçın bir cephe uykusuzluğunun verdiği eziklikle sabahleyin salona geçtiğinde, sarışın yüzü morarmış gibiydi. Özellikle gözlerinin altı mosmordu. Salih Bozok'la Kılıç Ali onun bütün geceyi, büyük bir karar vermek üzere harcadığını anlamakta güçlük çekmediler. Evet; Lâtife, artık, topun ağzındaydı! Genç kadın, bu gece, Paşa'nın en son acıma duygusunu hovardaca harcatmıştı.

Paşa'ya, kendine gelmesi için bir kahve söylediler. Kahvelerini içerlerken bir yandan da bir köşede alçak sesle konuşmaya başladılar. Mustafa Kemal, geceki kepazeliğin can sıkıcı yankılarını onlardan dinlemek istedi. Bu sırada, Lâtife'nin yatak odasından çıktığını gördüler. Genç kadın, onların dertleştiği köşeye doğru ilerledi. Karısının kendine doğru geldiğini gören Mustafa Kemal, yerinden fırlayarak kapıya doğru yürüdü. Kapıda, Naciye ile yüz yüze geldiler. Onun bir adım arkasında da Ali Sait Paşa duruyordu. Mustafa Kemal, her ikisinin de hatırını sorduktan sonra, kendisine verilen yoldan dışarı çıktı. Dışarıda yola çıkmaya hazır otomobiller, alçak, sesle homurdanıyordu. Mustafa Kemal, karısının, iki adım arkasından geldiğini biliyor, hiç ayırt etmemiş gibi görünüyordu. Kendi otomobilinin yanına varınca, kapısını açtı, yanı sıra yürüyen Naciye'ye:

— Buyurunuz, Hanımefendi! dedi.

Naciye, otomobilin sağına oturdu. Lâtife, Paşa'nın kendisini de çağıracağını düşünürken, Paşa otomobile binerek kapısını çarpıp kapadı. Lâtife, ortada tek başına kalınca, çok fena oldu. Ne gibi bir tepki göstereceğini bilemedi. Mustafa Kemal, bütün

yaşamı boyunca hiçbir kadına böyle bir kabalık yapmamıştı. Lâtife, böylece ortada ne yapacağını, ne diyeceğini bilmez bir durumda şaşkın dikilip dururken, Paşa'nın Genel Sekreteri Tevfik Bıyıkoğlu ona yanaştı; kendi arabasının onun buyruğunda olduğunu, söyledi. Lâtife, ilk kez işin sarpa sardığını anlar gibi oldu.

Karı-koca, büyük bir felâkete yol açan Erzurum depreminin üzüntülerini bir yana iterek, bütün yol boyunca kendi üzüntüleri ve öfkeleriyle bencilcesine uğraşmaktan kendilerini alamadılar. Bencil öfke, kadın-erkek ilişkilerinden doğan öfke, dünyaya meydan okurcasına insana egemen oluyordu. Mustafa Kemal, Erzurum Kenti'nin İstanbul Kapısı'ndan içeri girince, kendine geldi. Depremin zaferi, bütün bencil duyguları ve üzüntüleri ezecek kerte güçlüydü. Birinci Dünya Savaşı'nda yakılıp yıkılmış olan, çileli, ağırbaşlı Erzurum, bu kez de doğanın bilinçsiz elleriyle altüst edilmişti. Sağlam biçimde yapılmış olan birkaç yapıdan başka yerle bir olmuştu. Üçüncü Ordu erleri, yıkıntıları kaldırıyor, altından hayvan ve insan ölüleri çıkarıyorlardı. Boş meydanlara kurulmuş ordu ya da Kızılay çadırlarında depremin evlerinden kovduğu üstü başı perişan halk, Mustafa Kemal'in geldiğini işitince dışarı döküldü. Onun gelişi, bu sırada Hızır'ın gelişinden ayırtsızdı. Hepsinin, üzgün ve umutsuz yüzlerine birden güneş vurdu. Paşa, çadırları dolaşarak bütün felâket görmüşlere, «Geçmiş olsun!» dedi, gerektiğinde, başsağlığı diledi. Çadırları gezerken, Lâtife'nin de yanı başında yürüdüğünü, üstleri başları yırtık pırtık, kirli çocukları okşadığını gözünün ucuyla izliyorsa da ayırt etmez, görünüyordu. Hemen bütün kadınlar, bu törensel şefkat karşısında yitirdikleri canları bir kez daha anarak ağlaşıyorlardı. Lâtife, salt çocukları değil, onları da avutmaya çalışıyordu.

Erzurum'un, yeni canlar yitirmiş havasında da karı-kocanın öfkeleri dinmedi. Mustafa Kemal, o gece de ayrı odaya çekildi. Kafası son kerte kızmış olan Paşa, bu evliligin kendisine mutsuzluktan başka bir şey vermeyeceğini, kesinlikle, anlamış gibiydi. Kangren olmuş bir yarayı gövdemizde barındırmak da nedendi? Paşa, geceleyin Başyaver Rüsuhi'yi çağırdı. Ona, hemen, yarın sabah, Lâtife'yi alıp Ankara'ya götürmesini istedi. Rüsuhi,

geceyarısı, Lâtife'nin odasının kapısını çalarak içeri girdi. Gözleri kıpkırmızı olan kadının ruhu altüsttü. O da Paşa kertesinde üzgündü. Ancak, Paşa, boş üzgünlüğünü çiğneyerek onun üstüne kararın sağlam yapısını kurmuştu.

Başyaver, son kerte çekinerek, Lâtife'ye şunları söyleyebildi:

— Hanımefendi Hazretleri! Size şunları söylemekle görevliyim: Paşa Hazretleri Ankara'ya dönmenizi uygun buldular! Acaba, ne zaman hazır olabilirsiniz?

Lâtife, gözlerini Başyaver'den kaçırarak bir karara varmaya çalıştı. Biraz düşündükten sonra, şöyle dedi:

— Bir bakıma uygun olur. Bu koşullar altında geziyi sürdüremeyiz. Ancak, Paşa'ya söyleyiniz, benim Ankara'ya dönmem gerekiyorsa, yalnız Salih Bey'le dönebilirim!

— Arzularınızı Paşa Hazretleri'ne ulaştıracağım, Hanımefendi Hazretleri!

Rüsuhi'nin, durumu anlatması üzerine, Paşa, Salih'i çağırdı:

— Lâtife'yi Ankara'ya göndereceğim. Ancak, Rüsuhi'ye, «Ben yalnız Salih'le giderim, başka kimseyle gitmem!» demiş.

— Emredersiniz!

— Henüz nikâhım altındadır. Bu yüzden bu yol boyunca törensel niteliğe uygun olarak karşılanacaktır. Ankara'ya varınca İsmet Paşa'ya haber verirsin. Gereken işlemleri yaparlar. Bu evlilik işi de burada biter.

— Hemen mi yola çıkılacak?

— Hemen; bir ayak önce!

— Emredersiniz!

Salih, dışarı çıkınca, Kılıç Ali'yle yüz yüze geldi. Öteki, durumu öğrenince bayağı üzüldü:

— Ben de sizinle birlikte Kaplıcalar'a dek geleyim. Yolda hiç değilse onu avutmaya çalışırız.

Salih, burada uzun uzun düşündü. Ne halt etmişti de iki yıl önce Zübeyde'nin kendisine verdiği gizi Paşa'ya söylememişti? Bu kızın Paşa'ya yaramayacağını söyleyen yaşlı kadın, demek ki bir şeyler sezmişti. O zaman, Lâtife'ye acımakla ne büyük halt ettiğini şimdi anlıyordu. Yaşlı kadının kuşkusu, çok üzücü bir bi-

çimde gerçekleşmişti. Salih, bunları düşündükçe, kendisini bayağı suçlu buluyordu.

Buyruk, buyruktu! Salih, Lâtife'nin odasına giderek bavulları toplamasına yardım etti. Sonra, Paşa'ya durumu bildirdi.

Paşa:

— Yola çıkılırken bana bildir! dedi; kendilerine, iyi yolculuklar, dilemek isterim!

Başyaver Rüsuhi ile Rize Mebusu Rauf otomobilin önüne, Lâtife, Kılıç Ali ve Salih de arkaya oturmuşlardı. Bu sırada Mustafa Kemal, soğukkanlı bir görünüşle ilerleyerek karısının yüzüne, hiçbir şey belli etmeden baktı:

— Bon voyage! (İyi yolculuklar!) dedi.

Belki de içten bir, «Güle güle!» dememek için, son sözünü Fransızca söylemişti. Otomobil, gürültüyle ileri atıldı. Mustafa Kemal, arkasından bir dakika düşünceli bakışlar fırlattıktan sonra, somurtarak içeri girdi. Yeni bir sigara yakarak oturdu; bacak bacak üstüne atıp sigarasının dumanlarında bir süre yitti. Yaşamının mutluluk duygularıyla başlayan bir parçası daha geçmişte kalıyordu.

Mustafa Kemal'in karşısında ağlamamak için kendini tutan Lâtife, kentten çıkıp da Ilıcalara doğru ilerlemeye başlayınca, gözyaşlarıyla birlikte hıçkırıklarına da yol verdi. Bunun en son oyun olduğunu sezmiş gibiydi. Mustafa Kemal'i rastgele bir erkek sanmanın ya da kendisini onun kertesinde güçlü sanmanın yanlışlığı, işte, açığa çıkmıştı. Yanlış hesap üzerine kurulan psikolojik savaşın sonu, başarısızlıkla gelmişti. Anafartalar'ı, Sakarya'yı, büyük saldırıyı yapmış bir askerin, her şeyi bu ölçüye vurabileceğini hiçbir zaman usunun kıyıcığından bile geçirmemişti.

Şimdiyse, Kılıç Ali'nin ellerine sarılmış, bu son tehlikeli uçurumdan da kurtarılması için boşuna yalvarıyordu. O da, Gazi'nin çok iyi yürekli olduğunu, düşüncesini değiştirebileciğini, yine eski mutlu günlere dönebileceklerini, boşuna ağlamamasını, söyleyerek onu avutmaya çalışıyordu.

Lâtife, Kılıç Ali'nin ellerini sıksıkı kavrayarak, şöyle diyordu:

— Bir hiç yüzünden bu hale düştük. Kusurlarım olduğunu biliyorum. Hangi insan kusursuzdur? Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin hiçbir kusuru yok mu? Araya girin, yuvamızı yıkmayalım! Bağışlasın beni! Kendisine bir daha huysuzluk etmeyeceğime, size söz veriyorum!

— Hiç üzülmeyin, Hanımefendi Hazretleri! Çok yakın bir zamanda işlerin yoluna gireceğine inanıyorum. Döndüğümde Gazi Paşa'ya konuştuklarımızı anlatacağım. Çok üzüleceğine inanıyorum.

Kılıç Ali ile Salih, aralarında bir parola kararlaştırarak birbirinden ayrıldılar. Lâtife, üstüne bu parolayla konuşacaklardı. Kılıç Ali, Erzurum'un kapısı demek olan Ilıcalar'dan geri döndü. Aşktan, gururdan, hırçınlıktan, büyüklenmeden, tutkudan, boş şeylerden güzel bir varlık olan Lâtife, Erzurum yaylasının bakir ıssızlıklarında batıya doğru ilerleyen otomobilde ufacık bir noktadan başka bir şey değildi. Dağın doruğundan yuvarlanmış görkemli bir kaya, dipte yerini buluncaya dek ufalana ufalana bir toz zerresine döner; bir kez, doruktan yuvarlanmamış ola!

Kılıç Ali, Paşa'nın yanına döndüğünde, gerçekten de yufka yüreklilikle küçük otomobil yolculuğunda olup bitenleri olduğu gibi ona anlattı.

Mustafa Kemal, ona şu kısa yanıtı verdi:

— O, bu aptesle çok namaz kılar!

Ertesi gün, Kılıç Ali, Salih Bozok'tan bir telgraf aldı. Bunda hastanın durumu soruluyordu. Parola işlemeye başlamıştı. Lâtife ile Salih, hastanın durumunu soracaklar, Mustafa Kemal düşünüşünü değiştirmemişse, Kılıç Ali de hastanın iyileştiğinden söz edecekti. Kılıç Ali, bu parola işini de Paşa'ya anlatmıştı. Şimdi, Paşa, «İyidir!» ile, «Ateşi yüksek!» parolasının ne olduğunu biliyordu.

Kılıç Ali, bu telgrafa ne yanıt vereceğini Paşa'ya sorunca, o, şöyle dedi:

— Ateş yüksek! dersin.

Kılıç Ali'nin böylece çektiği telgraf, öte yandaki aşkı şımarıklık sayan genç bir kadını bir süre daha ağlattı.

Cumhurbaşkanı, Erzurum'dan Erzincan'a döndü. Kolordu Komutanı Asım Gündüz, Kılıç Ali'ye gizlice bir mektup verdi. Bunu, buradan geçerken Lâtife'nin bıraktığını söyledi. Kılıç Ali, zarfı yırtınca, içinden bir zarf daha çıktı. Bu, Paşa'ya yazılmıştı.

Kılıç Ali, mektubu Paşa'ya uzattı:

— Lâtife Hanımefendi'den bir mektubunuz var, Paşam!

Paşa, gülerek ona baktı:

— Açtın mı?

— Hayır, Paşam! Adınıza yazılmış.

— Aç da oku, bakalım!

Kılıç Ali, mektubu okumaya başladı. Paşa dikkatle dinliyor, arada bir gülüyordu. Lâtife, suçlu olduğunu söyleyerek bağışlanmasını, istiyordu. Sanki, bütün bu huysuzluklarıyla hırçınlıklarını, depreme uğramış Erzurum toprakları vermiş gibi, artık bunları o felâketli topraklara gömeceğini, söylüyordu.

Mektubu okuyup bitiren Kılıç Ali, Paşa'nın iyimserlik okunan yüzüne gülerek baktı:

— Hasta, nasıl, Paşam?

Paşa, bunun üzerine gülmeye başladı. O korkunç, karanlık fırtına bulutlarından hiçbir iz kalmamış gibiydi:

— Hasta, iyidir! dersin. Sonra, Salih'e söyle; Kayseri'de kalsınlar. Orada buluşalım.

Kılıç Ali'nin Kayseri'ye çektiği telgraf, bu kez de genç kadının sevinç gözyaşları dökmesine yol açtı.

— Salih Bey, neden, Kayseri'de oturup bekleyelim? Gelecekleri yol, bizim geçtiğimiz yol değil mi? Dönelim geriye doğru. Nerede rastlarsak, orada kavuşalım. Hem Kemal'e de sürpriz olur.

Salih'in bu işe usu yattıysa da birdenbire bir ürperti duydu. Bu, «Kemal», lafı da ne oluyordu? Gazi Paşa Hazretleri, sözünü dilinden düşürmeyen kadın, birdenbire laubalileşmişti. Bu durum, Salih'in midesini bulandırmaktan uzak kalmadı.

Ertesi gün, tanyeri atarken, Lâtife'nin bindiği otomobil bir kez daha umutla, yeni mutsuzlukların tohumlarıyla yüklü olarak

Erzincan yönünde yola çıktı. Elli kilometrelik bir yol almışlardı ki yol üstündeki bir handa biraz mola vermek istediler. Biraz sonra Paşa'nın kafilesi toz bulutları arasında göründü. Lâtife, hanın kapısında dikilmiş, kocasını bekliyordu. Paşa, otomobilden inerek karısına doğru ilerledi. Son kerte doğal, son kerte içten, sevimli olmaya çalışan bir yüzle, onun, içinde şimdi bile bir ürkeklik yüzen iri gözlerine bakarak şöyle dedi:

— Gördünüz mü, Hanımefendi? Siz, acele ettinizse de biz yine size yetiştik.

Sonra, hanın önündeki çardakta oturup birer kahve içtiler. Kılıç Ali ile Salih, bu sırada bir yana çekilmiş, fiskos ediyorlardı. Kılıç Ali'nin bakışları, bir ara Lâtife'nin bakışlarıyla karşılaştı. Bu iri, güzel gözlerde minnet, sanki, bar bar bağırıyordu.

Mustafa Kemal, yolcunun yolunda gerek olduğunu söyleyerek kalktı, arabasına doğru yürüdü. Lâtife'yi sağına oturttu.

İkisinden başka hiç kimsenin arabalarına binmediğini gören Lâtife, Paşa'ya:

— Kılıç Ali Bey'le Salih Bey'i almayacak mısınız, Paşam? diye sordu.

Paşa, onun bu düşünüşünü olumlu karşıladı:

— İyi düşündün, Lâtife! dedi. Bu kez, bizimle gelmeyi de iyice hak ettiler.

Kılıç Ali ile Salih, bunun üzerine şoförün yanındaki yerlerini aldılar. Mustafa Kemal Paşa ile Lâtife'nin evlilikleri, ikinci yılını, oldukça tehlikeli bir uçurumdan atlarken doldurmuştu.

Karı-koca, yine Çankaya'ya döndüler. Eski yaşamlarına benzer günlerini sürdürmeye başladılar. Ortada değişen hiçbir şey yoktu. Lâtife, şimdi de eski Lâtife'ydi. Şimdi de Paşa'yla aşık atılabileceğini sanan eski uslanmamış, şımarık burjuva kızıydı. Şimdi bile kocasını, salt, bir erkek sanmakta yanılıyordu. Onun Türk tarihinin bir parçası durumuna geldiğini, bu tarihin birçok tabular yarattığını, yarı Tanrılığın sınırlarındaki psikolojik zenginliklere bulaştığını anlayacak kıratta değildi. Eski başarısız evlilik günlerinin çıkmaz dönüşüne bir kez daha düşmüş olan Mus-

tafa Kemal, artık, evliliğin kendisi için gerçek bir çıkmaz olduğunu anlamış, bu beladan nasıl kurtulacağını düşünüp duruyordu. Bir gün, bu bağ da elbette, en ince yerinden kopacaktı. Bundan dolayı da acele davranmıyordu.

Bir gün Kılıç Ali'yle bu konuda dertleşirken şöyle dedi:

— Fransız gazetecisi Bertha, Lâtife Hanımı gördüğü gün: «İşte, sizin ilk yenilginiz,» demişti. Galiba, kadının hakkı varmış. Bütün çabalarıma karşın Lâtife'ye bir yön veremiyorum. Bu sallanan ocağın bir gün yıkılacağından korkarım.

Mustafa Kemal, evlilik konağının bir gün çökeceğini biliyor, ancak buna kendisi neden olmak istemiyordu. Sabırla bekliyordu. Nasıl olsa evliliğin tekniğini öğrenmemekte direnen genç kadın, en usta karateci gibi hiç beklenmedik bir zamanda bu konağa son vuruşu vuracaktı. Ondan sonra, sen sağ ben selâmet, Paşa elden geldiğince Lâtife'yle karşılaşmamaya çalışıyor, böylece, evliliğin ruhuna doldurduğu ağılı dumandan uzak kalmak istiyordu. Kimi gecelerini de dışarıda geçiriyordu. Evlilik cehenneminden uzak kalacağı saatleri iple çekiyordu. Ancak, bir Cumhurbaşkanı oluşu, protokol kurallarının çemberinden dışarı çıkamayışı, onu döndürüp dolaştırıp Çankaya'ya getiriyor, ona yeni cehennem saatleri hazırlıyordu.

İri yıldızlı bir Ağustos gecesiydi. Bozkır yıldızları bütün irilikleri ve güzellikleriyle Ankara'nın gecesini haraca kesmişti. Otomobille gecenin sessizliği içinde, bu kinsiz, kavgasız, gürültüsüz yıldız yağmurunun altında, biraz da içkili, Çankaya'ya varan Paşa, şimdi kendisini dört gözle bekleyen karısının yanına elden geldiğince geç varmak üzere Çankaya'nın dış kapısı önünde rastladığı genç Muhafız Subaylar ve erlerle söyleşiye daldı. Her zaman yaptığı gibi, gerek subaylara, gerekse askerlere şaşırtıcı sorular soruyor, gecenin uğursuz karanlığından birazını daha böylece öldürmeye çalışıyordu. Bir süre sonra, üst katın balkonunda bir kadın silueti belirdi. Bu, Lâtife'ydi. Paşa, onu gördüyse de görmezlikten geldi. Askerleri sınava çekmeyi sürdürdü.

Bu sırada Çankaya'nın sessiz havasında, tiz, öfkeli bir kadın sesi çınladı:

— Kemal! Buraya gel! Mahalle arkadaşlarınla yarenlik bitti, şimdi bunlarla mı başladı? Buraya gel, diyorum!

Oradaki genç subaylar ve askerler, şaşkınlıktan küçük dillerini yutacaklardı. Bu, ne biçim işti? Gazi'ye bu biçimde bağırılır mıydı? Yedi düveli yenmiş bir Başkomutanı, bir Cumhurbaşkanı'nı, bir kadın, nasıl olur da böyle çağırabilirdi?

Mustafa Kemal de onlar gibi şaşkındı. Kadın, onların yanında kendisini beş paralık etmiş, bir mahalle erkeğinin durumuna düşürmüştü. Son sorularının yanıtını aldıktan sonra, ağır, kararlı adımlarla Köşk'e doğru yürüdü. Çalışma odasına girdi. Yaver Muzaffer'e, Kılıç Ali'yle Salih Bozok'un hemen buldurulmasını buyurdu. Kılıç Ali ile Salih Bozok odaya girdiklerinde, onu kanepede upuzun uzanmış buldular. Sarışın yüzü mosmor kesilmişti. Türkçesi, yüzü mosmor bir öfke ateşi gibiydi.

İki içten adamının içeri girdiğini gören Mustafa Kemal, yattığı yerden haykırdı:

— Bu evden kaçayım! Yoksa, şimdi gaz döküp evi yakacağım!

Salih, hemen Paşa'nın boynunu sıkan kıravatı çözdü. Gömleğinin yaka düğmesini açtı. Böylece onun yüzüne saldıran kanı azaltmak istiyordu. Biraz kendine gelen Cumhurbaşkanı, karısının, kendisini, polislerin, erlerin ve subayların yanında nasıl sıfıra indirdiğini, anlattı. Bu yüzden de eve gitmeyerek Orta Köşk'e kaçmıştı.

İki adamına:

— Şimdi, siz kalınız! Ben, yalnızca şöyle bir kafamı dinlendirmek üzere çıkayım. Biraz otomobille gezip hava alayım, dedi.

Kalktı. Başyaver Rüsuhi'yi yanına alarak otomobiline bindi:

— Asi Yozgat'a doğru! buyruğunu verdi.

Gecenin derin sessizliği içinde, bir otomobilin bayır aşağı uzaklaştığı işitildi.

Kılıç Ali ile Salih Bozok üzgün bir durumda konuşarak evlerine gittiler. Kılıç Ali'nin evi, Köşk'e yakındı. Salih'in dayısı Milli Savunma Müsteşarı Derviş Paşa da evde konuktu. Onu da kaldırdılar. Adamcağız derin uykulardaydı. Üçü baş başa vererek bu son bunalımın nasıl çözümleneceği üstüne kafa yormaya baş-

ladılar. Bu sonuncunun çok tehlikeli tonlar taşıdığını anlıyorlardı. Gazi, görünüşe göre çok kararlıydı. Demek ki bardağı taşıran damlayı, Lâtife, kaygısızca damlatmıştı.

Asi Yozgat'a! buyruğunu vererek Köşk'ten uzaklaşan Mustafa Kemal, şoföre Marmara Köşkü'ne çekmesini buyurdu. Orman Çiftliği'nin tepesindeki hoş görünüşlü bir yerde kurulmuş olan Marmara Köşkü'ne tırmanan otomobil, muhafızları ve sofracıları uykusundan uyandırdı. Paşa, hepsine sıkıca uyarıda bulundu: Hiç kimse, bu gece onun buraya geldiğini kimseye bildirmeyecekti. Personel, sıkı buyruk aldığından şuradan buradan gelen sorular, sağır bir duvara çarpıp kırılıyordu. En sonra, bir kez daha kaprislerinin kurbanı olduğunu anlayan Lâtife de usa gelen, gelmeyen her yana telefon ettikten sonra, bir de Marmara Köşkü'ne etmişse de oradan da «Yok!» yanıtını alınca, böylece, kendi eliyle çizdiği yazgısının gözyaşılı karanlığında sabahı etmeye çalıştı.

Kılıç Ali ile Salih de Paşa'nın nereye gittiğini bilmiyordu. Uslarına geldi, Marmara Köşkü'nü telefonla aradılar. Onlara da herkese verilen yanıt verildi:

— Buraya gelmediler!

Gazi, o gece gözünü kırpmadan sabahı etti. Güneş, Orman Çiftliği'nin akasya fidanlarının cılız sıralarına vurduğunda, kararını vermişti. Bu karar, 26 Ağustos saldırısı kararı gibi, kesindi, değişmezdi: Lâtife'den ayrılacaktı. Mustafa Kemal, bu kararı daha dün gece vermişti.

Başyaver Rüsuhi'yi alarak Asi Yozgat'a gitmek üzere yola çıkar gibi yaparak, hemen oracıkta otomobilden inip Yaverlerin dairesine girmiş, oradan Başbakan İsmet'e Lâtife'yi boşadığını bildirerek telefon etmişti. Ona gerekli bütün bilgiyi vermiş, yarın Anadolu Ajansı'na verilecek boşanma haberini bile dikte ettirmişti. Lâtife, yarın, hemen, İzmir'e babasının evine gönderilmeliydi. İsmet Paşa'ya geceyi Yozgat'ta geçireceğini, Lâtife'nin Ankara'dan ayrılış haberini de orada bekleyeceğini söylemişti.

İşte, boşanma işini bir Devlet işi gibi üstüne alan İsmet Paşa, o gece davranmış, Özel Kadem Müdürü'nü hemen Çankaya'ya gönderip Hükümet'in aldığı kararı Lâtife'ye bildirmişti.

Lâtife, bu kararı son kerte soğukkanlılıkla dinlemiş, İsmet Paşa'nın Özel Kalem Müdürü'nü şaşırtan soğukkanlılığıyla Hükümet'in buyruğuna uyacağını, söylemişti.

Sabaha dek son direncini harcayan genç kadın, valizleri arabaya taşınıp da binince, yıkılmış dünyasının kapısında kendini artık daha çok tutamayarak boşandı. Gözyaşları yanaklarından aşağı yağmur gibi yağdı. Demek ki kısmet böyleymiş. Çankaya'nın suyu, ekmeği kendisini ancak iki buçuk yıl konuk edecekmiş.

Otomobil, istasyona vardığında İsmet Paşa'nın, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın, Hükümet üyeleriyle kimi Mebusların kendisini uğurlamak üzere orada beklediklerini gördü.

Böyle görkemli bir biçimde uğurlanan kadının, Mustafa Kemal'den sonsuz olarak kopmadığını sananların çokluğu yanında doğruyu bilen iki kişi vardı: Bunlardan birisi Başbakan İsmet Paşa, öbürü de Kılıç Ali'ydi.

Kılıç Ali, trenin kalkmasına birkaç dakika kala, genç kadının kompartımanına girdi. Lâtife, dünyası yıkılmış bir insan yıkıntısından başka bir şey değildi. Kılıç Ali, ona, iyi yolculuklar diledi. Herhangi bir iyimserce söz söylemek ikiyüzlülüğünde de bulunmadı. Şundan ki bu iş artık sonrasız bitmişti. İyimserlik şimşekleri şimdi artık ufukların çok ötelerinde çakıyor, gittikçe de uzaklaşıyordu.

Genç kadın, yine de ondan yardım istedi:

— Birkaç ay önce kopan bir ayrılığı önlemiştiniz. Size bunun için yine teşekkür ederim! Son umudum yine sizsiniz. Eğer bu ayrılığı bir kez daha önleyebilirseniz size ömrüm oldukça borçlu kalacağım! Buna çalışacağınıza söz veriyorsunuz, değil mi?

— Elimden geleni yapacağım, Hanımefendi Hazretleri!

Trenin kalkmak üzere olduğunu gören genç kadın, kendisini uğurlamaya gelenlerin hepsiyle ayrı ayrı vedalaştı.

Tren, uzun düdükler çalarak sağında uzun bir bataklık, solunda yeni kurulmuş Gazi Orman Çiftliği topraklarınca uzanan demiryolu boyunca batıya doğru uzaklaştı.

FENER PATRİKHANESİ'NE KARŞI ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI

«Bağımsızlık ve özgürlük âşığı uluslar için acı dönemler, o acının nedenleri, o acının etkenleri ders alıp tetikte durmak üzere her zaman anılmalıdır.»

Mustafa Kemal.

1925 yılının sonuna doğru, Papa Eftim'in herkesi imrendiren örnek davranışları, tutumu, güzel yemişlerini vermekte gecikmedi. Kimi Fener Papazları, bayağı, yola gelmişe benziyordu. Birbirlerinden gizli Papa Eftim'in ziyaretine geliyor, türlü yeni entrikaların kapısını açmak üzere yoklamalar yapıyorlardı. Eftim, bütün bunların ne mal olduklarını yakından biliyordu. Ancak, hiçbir şey bilmiyormuş gibi davranarak hepsini ayrı ayrı kabul edip onlarla söyleşiyordu. Onların, şimdiye dek kendisine oynadıkları bütün oyunları unutmuş gibi davranan Eftim, ziyaretçileri büsbütün şaşırtıyor, ne diyeceklerini, bunu nasıl yorumlayacaklarını bilemiyorlardı.

Şimdiye dek çok iyi anladıklarını sandıkları bu politikacı, Kuvayı Milliyeci Papazı hiç de tanımadıklarını sezerek kuşkuya düşüyor, şaşırıyorlardı. Eftim'in bu ziyaretçilerinden kimisi, onun doğru yolun yolcusu olduğunu anlayarak öbür entrikacılara karşı gelmeye başlıyordu.

Hemen, bu sıralarda, Patrik Grigoryos öldü. O, Papa Eftim'in bütün yaşamı boyunca ölümüne sevindiği bir tek kişi oldu. O, hem Türkiye'nin, hem de Eftim'in kanlı düşmanıydı. Onun yürüttüğü insancıl akımın baş düşmanı olan Patrik'in ölümü, birçok tutkuları bir kez daha ayağa kaldıracaktı. Papa Eftim'e gizli gizli yanaşan Papazlar, belki de Grigoryos'un öleceğini sezmişlerdi. Belki de onun kendilerinin Patrik seçilmelerine yardımcı olmasını istiyorlardı. Papa Eftim de onların bu tutkularını kullanarak amacına erişeceğinin sevincine kapılmıştı.

Grigoryos'un apansızın ölümü, ortaya yeni bir sorun çıkarmıştı. Bu sırada Papa Eftim'in güttüğü akım bir ağırlık kazanmakla birlikte, yeni Patrik'in seçilmesi işine, Kralcı, Venizelist diye iki akım daha karışıyordu. Bu her iki akımdan yana olan Papazlar, şimdi bile Eftim'le gizli ilişkilerini sürdürüyor, onun desteğini sağlamanın gereğine inanır görünüyorlardı.

Patriklik için, Eftim'in daha önce Sen Sinot Meclisi'ne getirdiği Konstantinos üzerinde spekülasyon yapılıyordu. Eftim, söyleşilerde bunu açıkça söylüyorsa da kesin düşünüşünü açığa vurmaktan dikkatle kaçınıyordu. Konstantinos'u açıkça tutmasının nedeni şuydu: Onun da kendi davasına yar olmayacağını biliyordu. Onun bütün amacı, işlerin, kendi düşüncelerinin doğrultusunda yürümesiydi. Bütün öbür çözümler, oportünistçe davranışlardan başka bir şey değildi. Fener Papazları'yla gizli görüşmeler yapmasının bir tek nedeni de kendi davasının çıkarına olanaklar sağlamak içindi.

Kralcı, Venizelosçu, diye ikiye ayrılan Fener Papazlarının Kralcı yanı, bu sırada daha güçlü gibi görünüyordu. Bunlar, Eftim'in de desteklediğini sanarak Konstantinos üzerinde durduklarını, Eftim'e işittiriyorlardı. Bu grup, en sonra bir yolunu bulup Konstantinos'u Patrik seçtirdi.

Yunanistan'da iktidarda bulunan Venizelosçular, bundan hiç hoşnut olmadılar. Bunun üzerine davrandılar. Bu sırada Türkiye ile Yunan Hükümetleri karşılıklı Türk-Rum halklarını değiş tokuş ediyorlardı. Bundan dolayı da İstanbul'da Türk-Yunan Mübadele Komisyonu diye bir kurul kurulmuştu. İşte Venizelosçular, bu Komisyon'daki Yunanlı memurlara baskı yaparak, bir Anadolu Rumu olan Patrik Konstantinos'un Yunanistan'a göç ettirilmesini sağladılar.

Konstantinos, Patriklik Makamı'ndan indirilerek apar topar Yunanistan'a gönderildi. Venizelosçuların bu becerikliliğine, doğrusu, Papa Eftim de şaşa kaldı. Eski Bizans entrikalarının tipindeki bu oyun Patriklik Makamı'nı bir kez daha boş bırakmıştı. Venizelosçular, Patrik'i kendi kurdukları mancınıkla Yunanistan'a fırlattıktan sonra da onun Türklerce göç ettirildiği söylenti-

sini çıkarıp Türk Devleti'ni suçlayarak kendi entrikalarını örtbas etmek istediler. Bu iş, büyük bir dedikodu çalkantısı doğurmuş, Türk Mübadele Komisyonu Üyeleri aldatılmış olduklarını neden sonra anlamışlardı.

En sonra, duruma el koyan Türk Hükümeti, aldatılmış olmanın acı yemişlerini ısırıp durmaktan başka yapacak bir iş olmadığını anladı. Yapılan yanlışlığın onarılması olanağını bulamayan Türk Hükümeti, o günlerde değiş-tokuş edilmek üzere bulunan Fener Başpapazlarından Erdek Metropoliti Agatankelos'un göçünü durdurdu. Bunu doğrudan doğruya Bakanlar Kurulu yaptı; onu İstanbul'da bıraktı. Bu işlem, Fener Patrikhanesi'nin hemen bütün Papazlarını sevindirdi. Böylece, dönüp duran çirkin dedikoduların kökü de kurudu. Bu işlemin Türk Hükümeti'yle Patrikhane arasında geçişi sırasında baş rolü oynayan Papa Eftim olduğundan, Fener Papazlarının çoğunluğu, ona daha çok ısındı; yaklaşma çabası gösterdi.

Bütün Papazlar, bir kez daha Eftim'le gizli gizli görüşme olanakları arıyor, boşalan Patriklik'e kimin getirilmesi gerektiği üstüne inceleme yapıyor, bu sırada Eftim de onların bu konudaki en gizli düşünüşlerini kolayca öğreniyordu. Papa'nın onlara yaptığı biricik salık, Türk Hükümeti'yle elden geldiğince çabuk bir uzlaşmaya, anlaşmaya varmalarıydı. Türk Hükümeti'ni hoşnut etmedikçe hep böyle didişme, kuşku ve korku içinde yaşayacaklardı. Papa Eftim, Papazlarla söyleşmek uğruna geceyarıları sokağa çıkıyor, onları ayrı ayrı, çok gizli bir biçimde ziyaret ediyordu. Bizans entrikalarının hep karanlıkta döndüğünü bildiğinden onların yöntemlerini kullanarak daha verimli olduğuna da inanıyordu.

Yeni Patrik seçimi konusu ortaya çıkınca, Fener Papazları arasında yine sert bir didişme ve çekişme baş göstermişti. Bu kez, bütün Sen Sinot Papazları, ayrı ayrı Patrik olmak hevesine düşmüştü. Hepsi de el altından birbirine veriştiriyor, birbirini karalıyor, o yere, salt, kendilerinin yaraştığını kanıtlamaya çalışıyorlardı. Böylece, bir kez daha Papa Eftim'in gücüne sığınmaya, ondan medet ummaya, kendilerini desteklemesi için, onun düşü-

nüşlerine yatkın olduklarını duyurmaya çalışıyorlardı. Papa'nın yüzüne gülüyor, kendilerinin ondan olduğunu anlatmak uğruna bayağı yarışıyorlardı.

Fener Papazlarının, hemen hemen, hepsinin kafasına da şu dank etmişti; Papa Eftim'in desteği, onayı olmadan hiçbiri Patrik olamayacaktı. Bu yüzden onun sevgisini kazanmak uğruna türlü şaklabanlıklar yapıyor, ona utanmazca sırnaşıyorlardı. Papa Eftim'se bunların hiçbirine güvenmiyordu. Bunlar, her zaman olduğu gibi, değişmez eski mallardı, tampon mallardı. Papa Eftim, elinde kemendi, becerikli bir avcı gibi, bunu hepsinin boynuna geçirmek üzere fırsat bekliyor, bunun gelmekte olduğunu da görüyordu. Onlara ayrı ayrı, Türk Ortodoks Kilisesi'nin gücünü benimsetmeye çalışıyor, buna katıldıklarında Ortodoksluğa yapacakları büyük iyiliği anlatıyordu. Papazlar, onun bu tatlı kandırıcı sözlerine bayılıyor, Patrik olacaklarına inanarak mutlu düşler kuruyorlardı. Oysa, Eftim, hepsiyle, kedi fareyle oynar gibi oynuyordu.

Ayrıca, Bizans kalıtımının bu kaşarlanmış döküntüleri de karşılıklı Papa Eftim'i kandırmaya çalışıyor, eğer Patrik seçilmelerine yardım edecek olursa, onun idealini gerçekleştirmek uğruna ellerinden geleni yapacaklarına söz veriyorlardı.

En sonunda, Yunanlıların dediği oldu. Vasilyos, Patrik seçildi. Ne var ki Vasilyos, sabıkalıydı. Herif, Bırakışma, işgal ve savaş günlerinde Amerika'da çıkmakta olan, *Ekselsiyor Gazetesi*'nde Ulusal Kurtuluş Savaşı kahramanlarını, özellikle Mustafa Kemal Paşa'yı aşağılayan birçok yazılar yazmış, Türk kamuoyunda kara listeye geçmişti. Fener Papazları olsun, onlara yakın çevreler olsun, Vasilyos'un Patriklik'inin çok uzun sürmeyeceği kanısındaydılar. Onun geçmişini bilen Türk Hükümeti, Patriklik'ten atılması için er geç davranacaktı.

Vasilyos'un Patrik seçilmesine karşı olan Papazlar da ortadaki bu sakıncayı yaymakta önayak oluyorlar, günün birinde Patriklik'in devletkuşu gibi kendi başlarına konabileceğini umarak Papa Eftim'in doğrultusunda çalışıyorlardı. Vasilyos'un Patriklik'ten uzaklaştırılması uğruna var güçleriyle çalışan bu Papazlar,

ötekilerin kös kös dinlediklerini görerek, yine Papa Eftim'e yanaşmaya başlıyorlardı. Dini siyasete alet etmeyi öteden beri iş edinen Fener'in kaşarlanmış adamlarına söz geçiremeyeceklerini anlayınca da bütün umutlarını Eftim'e bağlıyor, onun çevresinde dört dönüyorlardı. Ancak, Papa Eftim, Fener Papazlarının kendisine karşı gösterdikleri bu içtenliğin, yakınlığın bir gösteri, bir Bizans oyunu, olabileceğinden kuşkulanmaya başlamıştı. Belki de onu, çokça gürültü çıkarıp ortalığı karıştırmasın diye uyutmaya çalışıyorlardı. Bu adamların her şey yapabilecek kıratta olduklarını yakından biliyordu. Ayrıca, bildiği bir şey daha vardı ki bunların hemen hepsi de ayrı ayrı Patrik olmak sevdasındaydı. Hepsi de bulanık suda balık avlamak istiyordu.

Fener Papazlarının bu birkaç erekli yaklaşma çabalarının altında türlü entrikanın varlığını sezen Eftim de bu oyundan kendince yararlanmanın hesabı içindeydi. Onun da planı vardı. Fenerlilerin, Patrikliği koparmak üzere üstüne çokça düştüklerini gören Eftim, bundan kendi payına yararlanmanın çözümünü şöylece düşündü: Vaktiyle Sen Sinotçularca aforoz cezasına çarptırılarak Papazlık kimliği üzerinden alınmıştı. Kilise Kanunları gereğince, bu durumda hiçbir Kilise ya da din işine karışamaz, Papazlık, Piskoposluk gibi hiçbir din görevinde bulunamazdı. Bu davanın yürümesi içinse, onun bu kimliklere kesinlikle sahip olması gerekiyordu. Patrikhane'dekilerin yeni bir Patrik seçimi için birbirlerine düştükleri, birçok Papaz'ın kendisinden yardım beklediği bir zamanda yitirdiği eski kimliklerini yine elde etmek olanağını ete geçirebilirdi. Ancak, bu planı son kerte zekice uygulamak gerekiyordu. Patrikhanelilerin böyle birbirine düştükleri sisli günlerin yemişini toplamak isteyen Eftim, hemen davranarak eski Kayseri Metropoliti Amorsiyos ile baş başa verip temelli bir anlaşma yaptı. Amorsiyos, daha önce Sen Sinotçularca Kayseri Metropolitliği'nden atılmıştı. O günden beri. Patrikhane çevresine uğratılmıyor, bütün din örgütlerinden dikkatle uzak tutuluyordu. Adam, Fenerlilere diş biliyordu. Her yerde Fenerlilere atıp tutuyor, onların onurunu kıracak biçimde konuşuyordu. Bu arada, Türk Ortodokslarının Patrikhane'ye karşı

açtıkları savaşı da övmeyi unutmuyor, Papa Eftim'e durmadan ödün veriyordu. Kişi olarak Papa'yı, onun arkasından gidenleri ve ötekileri çileden çıkarırcasına övüp duruyordu. Ancak Amorsiyos'un Papa ile ondan yana olanları övüp durması, salt Patrikhane'ye karşı olan kızgınlığından değildi. Vaktiyle Papa'dan gördüğü iyiliklere karşı minnet borcunu ödercesine konuşuyordu: Papa, vaktiyle ilk kez görevli olarak Ankara'dan İstanbul'a geldiğinde, Fener Papazlarının şiddetli karşı durmalarına boşvererek Amorsiyos'u Patrikhane'ye yerleştirmişti. Bu yüzden ikisinin arasında o günden bu yana çok güçlü bir dostluk oluşmuştu.

Amorsiyos, Papa ile uzun uzun görüşüp konuşuyor, onun doğru yolda olduğunu yüzüne karşı da söylüyordu. Papa, bu söyleşiler sırasında bir gün karanlığa bir taş attı: Vasilyos'un seçiminin kaldırılması, onun Patrik seçilmesi uğruna çalışmak istediğini, söyleyiverdi. Papa, ayrıca şunu da söyledi: Eğer Patriklik'e seçilirse kendi üzerindeki aforoz kaldırılacak, Türk Ortodoks Kilisesi'ni tanıyacak, Episkoposluk'a da Papa Eftim'i atayacaktı.

Bu söyleşilerde bu koşulları birkaç kez ileri süren Eftim, karşısındakinden de birkaç kez bütün dileklerin yerine getirileceği üstüne, söz aldı. Ancak, kâğıda geçmeden verilen sözün, kum üstüne yazılan yazıdan ne ayrımı vardı? Türk Ortodoksları Kilisesi'nin, Patrik seçiminden sonraya bırakılması çok önemli değilse de kendisine verilecek Episkoposluk görevi secimden önce gizlice yapılmalıydı. Amorsiyos, bu öneriyi de ikirciksiz benimsedi. Bu arada Amorsiyos, vaktiyle Papa Eftim'in Yunanistan'a göç etmekten kurtardığı Erdek Metropoliti Kirillos'la Agatankelos'un da bu işte yardımlarını sağlayabileceğini söyledi.

Böylece, bir anlaşmaya vardılar.

Amorsiyos, birkaç gün sonra verdiği sözü tuttuğunu gösterdi. Kirillos ile Agatankelos'un da katıldığı gizli toplantıda Papa Eftim'in aforoz cezasını kaldırıp ona Episkoposluk rütbesini verdi. Sonra onu yöntemine göre kutsadı, Papalık kimliğini de geri verdi. Bu kutsamayı belgelendirmek ve güçlendirmek üzere bir tutanak tutuldu. Papa Eftim'e teslim edilen bu tutanak, kesin bir gereksinim olmadıkça hiç kimseye gösterilmeyecek, Eftim ile

öbür üç kişi arasında bir giz olarak kalacaktı. Eftim, cebine koyduğu bu küçük kâğıt parcasıyla dev gibi büyüdüğünü duydu. Artık, bu kimliğe sahip olduklarından dolayı kendilerini birer dev sanan Fenerli cücelerle özdeş olanaklarla boğuşabilecekti.

Eftim, Amorsiyos'a verdiği sözü yerine getirebilmenin sıtmalı çabası içine atıldı. Ancak, bu sırada Hükümet, Patrik ve Patrikhane sorunlarına karşı garip bir ilgisizlik gösterip hele, Amorsiyos'un Patrik seçilmesi önerisine karşı omuz silkince, Papa Eftim'in ateşli umutları bir kez daha suya düştü. Bunu, büyük üzüntüler, bağışlanması dilekleriyle, Amorsiyos'a bildirdi. Kendisi de Patrik sorunlarıyla uğraşmaktan vazgeçti.

Artık, bundan sonra bütün gücüyle Türk Ortodoks Kilisesi'nin canlandırılması ve güçlendirilmesi uğruna çalışmaya başladı.

İZMİR SUİKASTI

«Benim ölümlü gövdem nasıl olsa bir gün toprak olacaktır. Ne var ki Türkiye Cumhuriyeti sonuna dek yaşayacaktır.»
Mustafa Kemal.

Açık renk giynekli, ak hasır şapkalı, gürbüz gövdeli genç irisi, çok yakışıklı bir adam, kimseye çaktırmamaya çalışarak ara sıra dönüp arkasına bakarak ilerliyordu. Böylece çevresini inceledikten sonra, hemen biraz ötedeki bir evin kapısından içeri süzüldü. Burası, eski Ankara Valisi Abdülkadir'in eviydi; içeri giren de eski Lâzistan Mebusu Ziya Hurşit'ti. Ev sahibi onu belli etmemeye çalıştığı bir heyecanla karşıladı. Perdeleri inik bir odada oturup kahvelerini içerken, işten(!) konuşmaya başladılar.

Birinci Meclis'ten atıldığı günden beri Mustafa Kemal'i öldürmeyi kafasına koyan Ziya Hurşit, bunun için birçok nedenler ileri sürüyordu: Mustafa Kemal, Mustafa Suphi ile arkadaşlarını,

Enver Paşa'nın eski adamı Trabzon Kayıkçılar Kâhyası, bu kentin sekiz yüz kişilik Kuvayı Milliye Müfrezesine sahip Yahya Kâhya'ya öldürtmüş, sonra, ileride ağzından bir şey kaçırmasın diye, bir de Enver Paşa'nın adamı olduğundan, onu da Çankaya Muhafız Komutanı Topal Osman'a öldürtmüştü. Yine, Ziya Hurşit'e göre, Mustafa Kemal, Birinci Meclis'te Hükümet adamlarına nutukları ve saldırılarıyla ter döktüren ünlü Trabzon Mebusu eski Deniz Subayı Ali Şükrü'yü de Topal Osman'a öldürtmüş, böylece Topal Osman'ı da belgeleri ortadan kaldırmak üzere, Muhafız Taburu Komutanı İsmail Hakkı Tekçe'ye öldürtmüştü.

Ziya Hurşit'in düşüncesine göre ortada hiçbir dişli muhalif ya da düşünen adam kalmayıncaya dek, bu cinayet serisi sürüp gidecekti. Karadeniz kıyılarının büyük adamlarını kalp para gibi harcayan, hiçbir sorum da taşımayan bu Hükümeti, onun başı olan Paşa'yı ortadan kaldırmak, artık farz olmuştu. Ateşli, hırslı bir karakter taşıyan eski genç Deniz Subayı, Halit Paşa'yı Meclis'in çatısı altında vurup öldüren Kel Ali'nin, şimdi bile elde silah dolaşıp durmasının, türlü tehlikeler altında yaşayan muhaliflerin başlarının ucunda Demokles'in kılıcı gibi sallandığını görüyor, artık, Hükümet'in katil olmayan ellere geçmesini eylemce sağlamak istiyordu. Onun kafası çoktan beri bu sularda dolaşmakla birlikte Muhalif Paşaların Partisinin kapatılması üzerine büsbütün ateşlenmiş, biraz daha gecikilirse, her şeyin yitirileceği noktasına gelip dayanmıştı. Bütün muhalifler, bütün eski ikinci ve üçüncü derecedeki İttihatçılar tehlikedeydi. Bundan dolayı, onlar da henüz ortada bir güç olarak gezip dolaşırken, bu aralıktan yararlanarak Hükümeti alaşağı etmeli, onların da yardımıyla yapılacak bu işten sonra daha insaflı bir Hükümet kurmalıydı.

Genç adam, eski İttihatçı Abdülkadir'in evine kafasında bu patlayıcı düşüncelerle gelmişti. Ziya Hurşit, Abdülkadir'le yeni tanışmıyordu. Eskiden beri dostlukları vardı. Ziya Hurşit, Abdülkadir'e randevu vermeden önce, İstanbul'da güvenebileceği birkaç kulağı kesiği dolaşmışsa da bunlardan bir hayır çıkmayacağını anlamıştı. Bunlardan biri eski Adliye Bakanı Hafız Mehmet, öbürü de Nafiz'di. Bunlar, siyasetten büsbütün vazgeçmiş görü-

nüyorlardı. Ağızlarını yokladığında hiç kımıldanmamışlardı. Bunun üzerine, Ziya Hurşit, daha az, daha sağlam adamlarla yapılacak bir suikastın ya da bir Hükümet devirmenin daha sağlam olacağına karar vererek, bütün umudunu eski Vali Abdülkadir'e bağlamıştı. İşte, şimdi, odanın loşluğunda baş başa vermiş, bunun nasıl yapılacağı üstüne uzun uzun düşünüyor, tartışıyorlardı.

Bunca az kişiyle bir suikast olabilirse de Hükümet devrilebilir miydi? Bu yüzden temelli bir örgüt kurmak, işin içine eski İttihatçılar döneminden kalmış usta komitecileri karıştırmak gerekiyordu. Bu usta siyasetçilerin ve komitecilerin yardımı olmaksızın hiçbir girişime geçilemezdi. Ancak, ilk önce teknik öğeleri bulmak gerekiyordu. Tabancayı kullanacak, bombayı atacak gözü pek suikastçıları bulmadan bu işe bulaşmak olacak iş değildi.

O günlük görüşüp konuşma burada bitti. Ziya Hurşit, teknik öğelerin arkasına düştü. Birkaç kiralık katil kesinlikle gerekliydi. Kafasında evirip çevirdiği adlar arasından biri, birdenbire ön plana çıktı: Eskiden beri tanıdığı Lâz İsmail... Eski bir Yedek Subay... Bir gün randevu vererek buluştu. Mustafa Kemal'i temizleyip Hükümeti ele geçirmeye karar verildiğini, bunda kendisine düşecek önemli görevi anlattı. Pek gözlü bir adam olan Lâz İsmail, öneriyi çokça düşünmeden benimsedi. Birer sigara içimi süren bir zaman içinde anlaştılar. Ziya Hurşit, bunun bir kişiyle olamayacağını, bir arkadaş daha bulmasını söyledi. Ayrıldılar.

İkinci görüşmelerinde, ikinci adam da bulundu: Gürcü Yusuf...

Ziya Hurşit, iki kiralık katili bulduktan sonra, bir kez daha Abdülkadir'le baş başa verdi:

— Adamlar bulundu; hazır! Bunlardan nasıl yararlanacağız?

— Ankara'ya gitmek gerek!

— Benim param yok! Ankara'ya nasıl gideyim?

Aradaki anlaşmaya göre, Mustafa Kemal Ankara'da öldürülecekti. İki komplocu, böylece anlaştıktan sonra, biraz para, biraz da yüreklilik gerektiğinin bilinci içinde yeni hazırlıklara başlamak üzere davrandılar. Ziya Hurşit, Abdülkadir'le İstanbul'da teknik elemanları bulup Ankara'ya doğru yola çıkacakları sıra-

da, kocaman bir Suikast Örgütü'nün yürekli, gerekli bir parçası olduklarını biliyorlardı. Temel mekanizma, eski İttihat ve Terakkicilerin elindeydi.

Muhalefet'in içindeki herkes hemen hemen bir komplonun hazırlandığını biliyordu. Ancak, işler henüz ayağa düşmediğinden Hükümet'in kulağına varmamıştı. Komplonun kurmayları, geri planda yeni Hükümet Başkanı'yla Devlet Başkanı'nın seçimiyle uğraşmakta, buna oldubitti gözüyle bakmaktaydılar. Demezler mi? «Bir şeyi düşünmek, onu yarı yarıya yapmaktır...»

Ziya Hurşit, ortada bayağı bir teknik öğeden başka bir şey değildi. İstanbul'da ağırlık eski Ankara Valisi Abdülkadir'deydi. Abdülkadir, bu komplo işi ortaya atıldıktan sonra sık sık eski İttihatçıların Maarif Nazırı Şükrü'den söz ediyor, onun Ankara'da, elleri ayakları, olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Terakkiperver Parti kapatıldıktan sonra, hemen bütün muhalefet, az çok, bu yeni komplo çözümünden umutlanıyor, bunu sabırsızlık, umut, heyecan, korku ve istekle bekliyordu. Hepsi, artık bundan böyle kendilerine Türkiye'de yaşamak hakkı verilmeyeceğine, başlarının üzerinde çok büyük tehlikelerin dolaştığına inanıyorlardı. Doktor Adnan, Halide Edip ve Hamidiye Kahramanı Rauf, tehlikenin kapıda olduğunu anlayarak, İngiltere'ye sığınmışlardı. Komplonun hazırlandığını onlar da yakından biliyordu. Ancak, bunun başarı derecesini kestiremediklerinden sıvışmak zorunda kalmışlardı. Suikast teknisyenleri, bu işi bir kez yüzlerine gözlerine bulaştırırsa, pek çok kelle gidebilirdi. Bu kargaşada kimin okkanın altına gidip kimin kurtulabileceği de pek bilinmezdi. Bir olasılığa göre, bütün muhalif başlar, topun ağzındaydı.

Ancak, ok yaydan çıkmış, bütün muhalif başlar, biricik kurtuluşu bu suikasttan bekler olmuştu. Hiç birisi yarınından güvenli değildi. Onların, Kürt Ayaklanışı'na moral desteği olduklarına inanan Mustafa Kemal, hemen hepsini vicdanında cezalandırmıştı. Bu güzden karşılıklı korkulu ve atak girişimler yaparak, birbirinin kökünü kurutmaya hazırlanıyorlardı.

Abdülkadir, bir gün Şükrü'yü, Kadıköy İskelesi'nin güvenli bir köşesinde Ziya Hurşit'le buluşturdu. Şükrü, suikastın Anka-

ra'da yapılmasını daha uygun buluyor, hazırlıklarını da bu yönde sürdürüyordu. Şükrü, eski bir komiteci olduğundan, suikastın hemen arkasından Hükümet'e el konması düşüncesindeydi. Nitekim, vaktiyle İstanbul'da Enver Paşa'nın yönettiği Bab-ı Âli baskını sonucunda Hükümet mekanizması hemen oracıkta ele geçirilmiş, buna herhangi bir serüven karıştırılmasına olanak bırakılmamıştı.

Devlet Başkanı Mustafa Kemal'le Hükümet Başkanı İsmet Paşa'yı bir yana ittikten sonra, hemen, sıcağı sıcağına, Hükümet'i ele geçirmeliydi. Yoksa, hiç usa gelmeyen sürprizler, bir çuval inciri berbat edebilirdi. Kâzım Karabekir Paşa, hemen posta oturmak üzere Ankara'da bekliyordu. Ali Fuat Paşa, İstanbul'un en yüksek yönetim mekanizmasına el koyarak, bir anda İstanbul'u Ankara'ya bağlayacaktı. Artık, bu iki yüksek, denenmiş, yurtsever Komutan'a hiç kimse çıkıp da gözünün üstünde kaşın var, diyemezdi.

Şükrü, Ziya Hurşit'le Ankara'da yapılması kararlaştırılan suikastın tekniği üstüne uzun uzun konuştu. Bu teknik, inceden inceye bilinmedikçe her zaman başarısızlık tehlikesi vardı. Bu da bütün muhalifler için, ölüm, demekti. Suikasttan kurtulmuş bir Mustafa Kemal, buna karışmış bir karıncayı dahi bağışlamazdı. Bundan dolayı, son kerte uyanık ve dikkatli bulunmalıydı. Bütün hesapların doğruluk derecesi birkaç kez gözden geçirilmeliydi. Suikastın başarıya ulaşması uğruna, bunun yapılacağı yerin, saatinin, dakikasının bile hesaplanması gerekliydi. Abdülhamit'e atılan bomba, Padişahı daha zalim yapmaktan başka işe yaramamıştı. Ankara'da atılacak tabanca ya da savrulacak bombalar, bir tek dirimin gitmesine karşılık birçok ülke büyüğünün tehlikeden kurtulmasını sağlamalıydı. Bakanlar Kurulu'nun toplandığı konağa kolayca girebilmenin olanağı düşünülmeli, hazırlanmalıydı. Cumhurbaşkanı öldürülünce, hemen bütün Bakanlar, burunlarının dibindeki tabanca namlularına boyun eğerek ellerindeki kelepçelerle zindanı boylayacak, yeni Cumhurbaşkanı, hemen, *Anadolu Ajansı*'yla bütün yurda, bütün dünyaya bildirilecek, Mustafa Kemal'e bağlı güçlerin sağda ve solda kımıldamasına olanak verilmeden, her şey son kerte hızlı yapılıp bitirilecekti.

Evet, Şükrü, Mustafa Kemal'in Bakanlar Kurulu toplantısında bulunduğu sırada öldürülmesini istiyordu. Hazır, bütün Hükümet, Devlet Erkânı bir araya gelmişken bombayı savurmak, tabancaları konuşturmak, bu işi bitirmek gerekti. Tilkileri, inlerinde yaptıkları toplantı sırasında bastırıp dumanlamak, çözümü son kerte hızlandırmak demekti.

Ancak, son kerte sıkı korunan bu yapıya teknik suikast elemanlarıyla Bakanlar Kurulu'nu hemen teslim alacak kişilerin hep birden girmesi, nasıl sağlanacaktı? İşin en güç noktası da buydu. Bunun üstüne bir karara varamadıklarından, Şükrü:

— Bu, işin can alacak noktalarından biri. Benim Ankara'ya gidip bunu yakından incelemem gerek. Bu işi çözümleyebilirsek, gerisi pek öyle zor olmayacak. Ellerinde attığını vuran tabancalar, bombalarla Bakanlar Kurulu'nun karşısına dikilen nişancılarımızın elinden onları şeytan bile kurtaramaz.

Ziya Hurşit, Şükrü'ye:

— Madem ki Ankara'ya gidiyorsunuz, adamlarınızı da alıp götürün. Orada incelemeniz olumlu sonuç verirse, birdenbire onları gerekseyebilirsiniz. Nişancılarımızdan biri olan Lâz İsmail, şimdi, benim fakirhanede bulunmaktadır. Buyurun, oraya gidelim! dedi.

Suikast işinin, Ziya Hurşit'in yardımıyla bu kerte yaklaştığını anlayan Şükrü, heyecana kapıldı. Eylemin yaklaşması olasılığı da onu olumsuz yolda etkiledi. Gövdesinde bir üşüme duydu. Titriyordu. Yapılacak işin son kerte tehlikeli ve büyük olduğunu, sanki, yeni anlamışa benziyordu. Kalkıp iskeleden uzaklaştılar. İş, birdenbire öyle büyümüştü ki böyle insan yığınlarının arasında tartışılmak durumundan çıkmıştı. Bunu daha gizli, güvenli bir yerde konuşmalıydı.

Kalkıp bir yaylıya binerek Moda'ya giden caddeye saptılar. Deniz, kirli kurşun rengiyle, gök yüzündeki kirli kış bulutlarına meydan okuyordu. Coşkun bir yıldızkarayel, denizi Mudanya'ya doğru sürüyor, uzakta, ak dalgalarla yelkenliler dövüşüyordu. Bu kış görünüşünün, yüzlerine çarpan ıslak rüzgârın, bir de yapılacak korkunç işin verdiği heyecan, onları, Moda, Cevizli, Şifa So-

kağı, 16 numaralı eve girinceye dek ürpertti, titretti. Bu sırada Mustafa Kemal'in asık yüzü, kalın kaşlarının altında mavi hançer uçları gibi parlayan kurt gözleri, gözlerinin önünden hiç gitmiyordu.

Öyle korkuyorlardı ki hemen hepsi de birbirine belli etmemeye çalışarak birer kez yöreyi göz ucuyle olsun, şöyle bir taradı. Sonra, sıcak odanın havasında sinirleri yatıştı. Titremeleri geçti. Eh, bu titremeler, bu korku, birkaç gün ya da birkaç ay sonra başlarına konacak devlet kuşuna değerdi! Birer yana ilişip de birer kahve, birkaç çay içtikten sonra, yapılacak suikastı başarıyla bitirmiş gibi rahatladılar.

Onlara çay pişirip hizmet eden Lâz İsmail'di. Birkaç gündür, burada, Ziya Hurşit'in evinde barınıyordu.

Ziya Hurşit, nişancı başı olarak onu Şükrü'yle tanıştırdı. Şükrü, yeni iktidarın yolunu açacak olan bu zavallı adama uzun uzun araştırıcı gözlerle baktı. Bu zavallı adam, ilk elde harcanabilirdi de. Bir zavallı kiralık katil, bir devlet makinesinde bir çoban köpeğinden daha iyi bir yer alabilir miydi?

Dört arkadaş, baş başa verip suikastın, Ankara'da yapılacağına göre, tekniği üstüne uzun uzadıya konuşup tartıştılar.

Şükrü, şöyle konuştu:

— Ben, düşüncemi açıkça bir kez daha söyleyeyim: Bu işin Ankara'da yapılması, en iyi çözümdür. İkincisi, Bakanlar Kurulu Konağı'nda yapılmalıdır. Ancak, Mustafa Kemal'in Bakanlar Kurulu toplantısında bulunduğu kesin olarak bilindikten sonra, oraya girilip bombalar, tabancalar konuşturulacaktır. En yakın yoldan iktidarı, Ankara'yı ele geçirmek, ancak böylece olabilir. Bütün bugünkü düşmanlarımızı orada, tilki ininde kıstırmış olacağız. Bütün bunların başı olan bombalarımızın ilk ereği olacak olan Mustafa Kemal orada, Hükümet'in başı, diktatör kafalı İsmet Paşa orada, bütün sarı gagalı Hükümet adamları oradadır. Bu küçük topluluğu, tabancalarımız, bombalarımızla birkaç dakikada sonrasız susturduğumuzda, her şey olup bitmiş sayılır. Hemen, yeni iktidarı ülkeye bildirmekten başka yapacak işimiz kalmaz.

Arkadaşlarım! İşin bu yanına hiçbir eleştiriniz var mı? Demek, yok; iyi! Yalnız, işin bu yanını saptadıktan sonra, bunun zamanını düşünmek kalıyor. Şu sırada ülkede karakış egemen olduğundan, bizim çok tehlikeli işimizi aksatabilir. Herkesin kapalı kapılar ardına çekildiği bir zamanda yapacağımız iş, çetin bir durum alabilir.

Benim önerim şu: Biz, bu işi ilkyaza ya da yaza bırakalım. İşimizi yapacağımız sırada kesinlikle dikkat edeceğimiz nokta, Cumhurbaşkanı'nın da Bakanlar Kurulu toplantısında bulunduğu bir zamanı seçmektir.

Abdülkadir, şöyle dedi:

— Bana kalırsa, girilmesi güç bir yer olan Bakanlar Kurulu Konağını bir yana bırakıp işimizi Büyük Millet Meclisi'nin çatısı altında bitirmeliyiz. Cumhurbaşkanı'nın locasına aşağıdan yukarıya doğru fırlatılacak bir ya da birkaç bomba, onu yüzde yüz öbür yana gönderir.

Abdülkadir'in bu önerisini hiç kimse desteklemedi.

Şükrü, Bakanlar Kurulu Konağı'nda yapılması gereken suikast işinde şimdilik salt kendi düşüncesini geçerli görerek, kararlı bir biçimde Lâz İsmail'e döndü:

— Ben, Ankara'ya gidiyorum. Benimle birlikte gelir, durumu görürsünüz, dedi.

Sonra, Ziya Hurşit'in gözlerine baktı:

— Siz de bizimle birlikte gelmelisiniz! diye diretti.

Tek başına Ankara'ya gitmekten çekiniyor, korkuyordu.

Ziya Hurşit, kendisini Ankara'da görmek istemeyen ağabeyi Ordu Mebusu Faik'ten, daha başka olasılıklardan çekindiğinden Ankara'ya gitmek istemiyordu. Şükrü de kiralık katille tek başına gitmekten korktuğunu, bunların her zaman ihanet edebileceğini bir kenarda Ziya Hurşit'e çıtlattı:

— Belki, bu adamlar bize ihanet ederler; tanımıyorum. Hiçbirinin huyunu suyunu bilmiyorum.

Ziya Hurşit, kısaca:

— Bana güvenme; Ankara'ya gitmem! diye kestirip attı.

Yine de oraya gitmek zorunda kalacaktı.

Suikastın bir tek kiralık katille yapılamayacağını anlayan tertipçiler, Lâz İsmail'e, kendisine bir arkadaş daha bulması gerektiğini, söylediler. Onun usuna ilk gelen, Gürcü Yusuf olmuştu. Ona bir pastanede randevu vererek görüşmeye gitti. Gürcü Yusuf, bir cinayet işinden dolayı Batum'dan kaçıp İstanbul'a sığınmıştı. Şimdi, İstanbul'un haraç yiyicilerinden olan Lâz İsmail'in adamlarındandı. Lâz İsmail, Ankara'ya gideceklerini, zengin bir adamın evinin soyulacağını söyledi. Gürcü Yusuf, Ankara'ya gidebilmek üzere parası ve kimlik cüzdanı olmadığını söyledi. Lâz İsmail, bunların kolay olduğunu söyleyerek bir iki gün sonra yine burada buluşmak üzere ayrıldı. Lâz İsmail, bir iki gün sonra çıkageldiğinde, Gürcü Yusuf'a, Halim, adlı bir kimlik kâğıdıyla yirmi beş lira da para getirdi.

İstanbul-Ankara trenine Ziya Hurşit, Lâz İsmail, Gürcü Yusuf, ayrı ayrı binerek Ankara'ya yollandılar. Bütün yolculuk boyunca Ziya Hurşit'in yüzünü hiç görmediler. Tren, Ankara İstasyonu'nda durunca, çıkageldi; her ikisini de alarak Karadeniz Oteli'ne götürdü. Onları otele bıraktıktan sonra, yine geleceğini söyleyerek ayrıldı. Gürcü Yusuf, Lâz İsmail'e sonuna dek güveniyordu. Onun serüvenlerini yakından biliyordu. Tuttuğunu koparan, bu adamla ateşe atılabilirdi. Lâz İsmail'in Bırakışma Dönemi'ndeki serüvenleri dillerde geziyordu. Yine Bırakışma yıllarında Karadeniz'in ortasında küçük bir motorla Pake Fransız Kumpanyası'nın bir vapuruna yanaşmış, adamlarıyla vapuru ele geçirerek milyonlarca Frank alıp kaçmıştı. Sonra, güpegündüz, Kapalıcarşı'da bir arkadaşıyla bir kuyumcu dükkânını basmış, yığınla mücevherat ve para alıp götürmüştü. Başkaca, İstanbul'un o zamanki karışık ortamında bin türlü karanlık işe karışmış, daha çok da azınlıkların haracını yemiş bir kabadayıydı.

Gürcü Yusuf, sürekli kaçak bir adam olduğundan, onun korumasına sığınmıştı. Böylece, bir serüven havası içinde günlerini geçirirken hiç usuna gelmeyen korkunç bir işe bulaşacaktı.

Mustafa Kemal'e yapılacak suikast, içeriden ve dışarıdan bütün eski İttihatçılar, dargınlar, küskünler ve kızgınlarca da destekleniyordu. Batum'da, Ulusal Kurtuluş Savaşı boyunca Enver Paşa'nın yanında Türkiye'ye girip yönetimi ele geçirmek tutku-

suyla bekleyip durmuş olan bu eski İttihatçılardan bir grup, eylemci bir komite olarak suikast işine de el atmış, sonucu sonsuz bir sabırsızlıkla bekliyordu. İçeride, Kara Kemal, İsmail Canbolat, Cavit, Şükrü ve Abdülkadir gibi yavuz adamlarının bulunuşuna büyük umut bağlamışlardı. Birinci Dönem Mebuslarından, ayrıca o Meclis'in Adliye Bakanlığı'nı yapmış olan Hafız Mehmet, Batum'daki İttihatçı Komite'yle ilişki kurmuş durumdaydı. O, Batum'a gidip dönmüş, bu arada kiralık katil olarak Sürmeneli Keleş Mehmet adlı birini de bulmuştu. Şu sırada Keleş Mehmet'in de Ankara'da bulunması gerekirken, ortalarda yoktu. Ziya Hurşit, çok iyi bir nişancı olan Keleş Mehmet'i elde etmek uğruna çok çalışıp çabalamışsa da bunu başaramamıştı. Keleş Mehmet'i elde etmek üzere onun üzerinde otoritesi olan Vahap, parayı kıtır kıtır yemiş, Ziya Hurşit'ten bağışlamasını dilemiş, parayı yavaş yavaş ödeyeceğine söz vermişti.

Oysa, Ziya Hurşit, bu paracıkları ne güçlükle bulmuştu. Bu parayı bulmak, Ziya Hurşit için yüz kızartıcı da olmuştu: İstiklâl Mahkemesi'nin iki korkunç öğesi, Kel Ali ile Kılıç Ali, İstanbul'da Tokatlıyan Oteli'nde oturuyorlardı. Ziya Hurşit, Keleş Mehmet'in kiralık katil olarak avlanması için dönüp dolaşıyor, bunun için gereken parayı nereden bulacağını bilemiyordu. En sonra usuna Kel Ali ile Kılıç Ali gelmişti. Onlar aracılığıyla İş Bankası'ndan birkaç bin lira alınamaz mıydı? Eğer bu parayı bulabilirlerse, suikasttan sonra bu iki korkunç herifi astırmamak üzere şefaatte bulunabilirdi.

Kılıç Ali, Kel Ali ve Ziya Hurşit, birinci Büyük Millet Meclisi'nden arkadaştılar. Mustafa Kemal'in Meclis'ten attığı birçok kişi gibi Ziya Hurşit'in de işleri bozuktu. Savaş boyunca bütün güçlerini ülke işlerine verdiklerinden dışarıda bir iş tutamamışlardı. Bir süre, sonradan ünlü bir eğitimci olacak olan İsmail Hakkı Tonguç'la birlikte Eskişehir Lisesi'nde Almanca öğretmenliği yapmış, bu onu doyurmamış, komisyonculuğu andıran ufak tefek ticaret işleri yaparak karnını doyurmaya çalışmıştı. İşte, bu sırada Kılıç Ali ile bir iki arkadaşı, bu genç ve acar adama, yitip gitmemesi, Mustafa Kemal'e duyduğu hınç yüzünden zarar-

lı işlere kalkışmaması için, ticaret işlerinde yardımcı olmayı denemişlerdi.

İşte, Ziya Hurşit, haldır haldır, suikast örgütü arkasında koşup durduğu günlerden bir gün, Kılıç Ali ile Kel Ali'yi Tokatlıyan'da yakalayarak onlardan bir sıkıntısına yanıt vermelerini istemişti. İş Bankası'nda kendisine bir hesap açılması için aracılıkta bulunmalıydılar. Her ikisi de bu eski arkadaşlarını içinde bulunduğu zorluktan kurtarmak üzere İş Bankası'na ağırlıklarını koydular; onun oradan Keleş Mehmet için harcayacağı parayı almasını, bilmeksizin sağlamış oldular. (Neden sonra iki kafadar, onun bankadan almasına yardım ettikleri paranın Cumhurbaşkanı'nı öldürmek uğruna kullanılacağını düşünerek, kızacak, üzüleceklerdi.)

Ziya Hurşit, iki kiralık katili otele yerleştirdikten sonra, bütün muhalif Mebusların, ağabeyi, Ordu Mebusu Faik'in bulunduğu kulübe gitti. Kendisini pek de istemeyen ağabeyi Faik'in konuğu oldu. Oteldekiler, Ziya Hurşit'in buyruğunda üç sıkıntılı ve tehlikeli gün geçirdiler. Üçüncü gün, Laz İsmail, Ziya Hurşit'in kılavuzluğuyla Gürcü Yusuf'u alıp Şükrü'nün Yenimahalle'deki evine götürdü. Lâz İsmail'le Gürcü Yusuf, Şükrü'den buyruk aldılar. Şükrü, onlara silahlarla mermilerin hazırlandığını söyledi. Sırası gelince ya Ziya Hurşit ya da Lâz İsmail, bunları Şükrü'nün evinden alacaktı. Kiralık katiller, böylece suikastın elebaşısıyla tanıştıktan sonra, yine otellerine döndüler. Ancak, Şükrü'nün salığına uyan Lâz İsmail, ertesi gün yine Çankaya yoluna düşerek Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nün yöresini iyice gözden geçirdi. Paşa'yı vurabilmek, öldürebilmek üzere, nereden en iyi ateş edilebileceğini saptadı. Daha önce verilmiş karara göre, İstanbul Salon Pastanesi'ne gidip Ziya Hurşit'i beklediler.

Ziya Hurşit, onları çok bekletmedi. Onlarla biraz oturduktan sonra:

— Şimdi ben, Meclis'e gidiyorum! İsterseniz, size de iki kart çıkartayım! Serbestçe oraya girer, içeriyi bir güzel gözden geçirir, orası üstüne bir düşün edinirsiniz, dedi.

Ziya Hurşit, ivedi çayını içip pastasını yedikten sonra, yine geleceğini söyleyerek, çıkıp gitti. Biraz sonra döndüğünde, onlara Meclis'e serbestçe girip çıkabilecekleri iki müsaade kartı getirdi.

Bu kez, üçü birden kalkıp pastaneden çıktı. Ziya Hurşit, doğruca, Meclis'e gitmelerini salıklayarak, onlardan ayrıldı. İki kafadar, Meclis'e gitti. Konuk localarında ayrı yerlere oturarak, çevreyi dikkatle gözden geçirdiler. Orada göreceklerini gereği gibi görüp saptadıktan sonra çıktılar. Sokakta birleştiklerinde, Lâz İsmail, ilk kez Gürcü Yusuf'a yapacakları işin türünü açıkladı:

— Arkadaşım, buraya gelmekten amacımız, soygun moygun değil! Gazi'yi öldüreceğiz! Gazi'yi; anladın mı?

Gürcü Yusuf'un titremeye başladığını gören Lâz İsmail, şu avutucu sözleri söyledi:

— Bize istediğimiz parayı ve memuriyeti verecekler. Daha ne istersin? Şükrü Bey Cumhurbaşkanı olacak. Biz de onun yanına Çankaya'ya yerleşiriz. Ömrümüzün bundan sonrası olsun, rahat geçer.

Lâz İsmail, bunları dedikten sonra, ayrılırken şunları ekledi:

— Bu akşam, Hurşit Bey'le birlikte Albay Arif Bey'in evine gideceğiz. Belki, orada geceleriz. Sen, otele dönersin. Biz, Gazi'nin Köşkü'nün yöresini gözden geçirip araştırma yapacağız. Orada, atış için elverişli pusu yerleri bulmaya çalışacağız.

Ertesi sabah, otele dönen Lâz İsmail, geceyi Albay Arif'in evinde geçirdiğini, geceleyin tek başına Gazi'nin Çankaya Köşkü'ne giden yolları iyice gözden geçirip pusu yerleri aradığını, ne yazık ki bulamadığını söyledi. Bu kez üç kafadar, başka komplo yerleri aramak zorunda kaldı. Ankara Kulübü'nün suikasta daha elverişli olabileceğini düşünerek, üçü birden ertesi akşam bunun yöresini dolaşıp inceledi.

Lâz İsmail'le Gürcü Yusuf'un Ankara'nın içinin bir tuzak olduğu, buradan kaçılamayacağı kanısında olduklarını gören Ziya Hurşit, onları, şöylece yüreklendirdi:

— Siz, Gazi'ye ateş edip vurduktan sonra, hemen, buyruğunuza bir otomobil, gerekirse, bir uçak verilecektir! Uçak, şimdiden kaçmanız için hazırdır!

Ziya Hurşit, iki yoldaşıyla keşiften dönerken, Meclis'in yöresinde Kâzım Karabekir Paşa'ya rastladı. Selâmlaşıp geçtiler. Ziya Hurşit, arkadaşlarını yüreklendirmek üzere, şunları söylemek zorunda kaldı:

— İşte, şu gördüğünüz adam, hepimizin çok iyi tanıdığımız büyük Komutan Kâzım Karabekir Paşa'dır! Ankara'ya gelince onunla da görüştüm. O da bizdendir. Yapacağımız işi yakından bilmektedir. Hiç korkmayın, bütün ülke bizi destekliyor!

Suikasttan haberi olan ağabeyi Faik, bir ayak önce çekip İstanbul'a gitmesi, başlarını belaya sokmaması için onu sıkıştırıp duruyordu.

Ziya Hurşit, iki arkadaşını birlikte alıp bir gece Albay Arif'in köşküne götürdü. Arif, onları kırk yıllık dostları gibi karşıladı. Ağırladı. Bir kenara itilmişliğin bütün hıncıyla yanıp tutuşan Albay, suikastın bir ayak önce olmasını, hakkın yerini bulmasını, dört gözle, bekliyordu. Karşısındaki iki halk adamını kahramanlar gibi överek alınlarından öptü; sonra, şöyle konuştu:

— Ülkeyi Yunan'dan ve Padişah'tan kurtardık. Şöyle insanca, özgürlük içinde yaşayalım, dedik, baktık; başımıza taç ettiğimiz kişi salt kendisini düşünüyor. Çevresine bir sürü haşerat doldurarak onlarla egemenliğini korumaya çalışıyor. Bütün savaş kahramanlarını, eski canciğer dostlarını bir yana fırlatarak Türkiye'yi tek başına avucuna almaya çalışıyor. Halkı düşünen kim? Sizin gibi iyi adamlar gerek bize. Herkes pısmış, korkmuş; ne yapacağını, ne diyeceğini bilmeksizin bir kenarda tevekkülle olacakları bekliyor. Siz, halk yiğitleri bu pısırıklığa tükürerek yiğitçe yazgının üstüne yürüyorsunuz. Gazanız kutlu olsun!

Ziya Hurşit, kafadarlarını alıp bir kez de Bakanlar Kurulu'nun toplandıkları konağı keşfe götürdü. Uzun uzadıya inceledikten sonra buraya girilemeyeceğinden, son kerte sıkı bir biçimde korunmakta olduğunda, karar kıldılar. Ankara'da suikast yapılamayacağı kanısına varan ekiple daha çok onların buradaki yöneticileri, işi burada kestiler. Ekibin yine İstanbul'a dönüp göz önünden uzaklaşması gerekiyordu. Bu sırada başka olanaklar aranacaktı. Laz İsmail'le Yusuf, Ankara'dan ayrılacakları sırada, bir daha Şükrü'yle karşılaştılar. Şükrü, onlara ellişer lira harçlıkla, birer Parabellum tabanca verdi.

Ziya Hurşit'le Şükrü'nün Ankara'ya gelip de etekleri zil çalarak ötede beride dolaşıp durmaları, Gazi'nin, çevresinden püs-

kürttüğü bütün kişileri umutlandırmış ya da tedirgin etmişti. Cumhurbaşkanı'nın tabanca kurşunlarıyla delik deşik ya da bombalarla paramparça yerde yattığını daha şimdiden görür gibi olan bu adamlar, türlü düşünüşler, kaygılar içinde bocalamaya başlamışlardı.

Gazi'ye diş bileyen bu kişilerin çoğu, yumurta kapıya gelip de kan döküleceğini, sonu belirsiz korkunç bir serüvenin başlamak üzere olduğunu anlayınca, titremekten, kaygılanmaktan kendilerini alamamışlardı. Yiğit, gözüpek adamlar olan Rüştü Paşa'yla Sabit bile ürkmüş, hemen, ortalarda kocaman bir sağduyu olarak dolaşan Hüseyin Rauf'a koşmuşlardı:

— Rauf Bey, Rauf Bey; bu Şükrü ile Ziya Hurşit, şimdiye dek peynir gemisi gibi yürüttükleri o korkunç işi eyleme geçirmek üzereler! Vallahi, hepimiz gürültüye gideriz! Ufacık bir el titremesi, Türkiye'nin kırk yılda zorla yetiştirdiği bir yığın aydını ipe gönderir. Gazi, böyle hallerde hiçbirimize acımaz. Şeyh Sait bunağının yaptığı iş, hem Gazi'nin ekmeğine yağ sürdü, hem de Türk demokrasisinin içine etti. Türkiye, Cumhuriyet adı altında sert bir diktatörlüğe kaydı. Şu sırada yapılacak başarısız bir suikast girişimi de bütün geriye kalan aydınlarla birlikte en son özgürlük kırıntılarını da süresiz sürgüne gönderir. Aman, gözünü seveyim; Hurşit'in Ağabeyi Faik'e mi söylersin, yoksa Şükrü'ye mi, bir şey yap da bu işi durdurmaya bak! Yoksa, hepimizin kellesi gider!

Hüseyin Rauf, iki arkadaşının, partilisinin kaygılarını bütünüyle yerinde görüyordu. Evet, bundan böyle, Türkiye'de hepsinin siyasal yaşamı bitmişti. Gazi'nin kaptanlığında yol alan gemiye artık hiçbiri tayfa olarak bile giremezdi. Onlar, kıyıda durup ufuklara doğru kara dumanlar savurarak gitmekte olan geminin arkasından ancak yaşlı gözler, küskün yüreklerle bakıp duracaklardı. Bu da insanın yazgısıydı.

Hüseyin Rauf, cinayetin her an yapılmak üzere olduğunu, bunun arkasından sökün edecek felâketin büyüklüğünü bir an düşünerek, en azından kendi canını kurtarmanın yolunu bulmak üzere davranmak zorunluluğunu duydu. Bununla birlikte, he-

men, Ziya Hurşit'in ağabeyi Faik'i bularak bir köşeye çekip kardeşinin olmayacak bir işin arkasına düştüğünü, hemen, onu Ankara'dan kovalamasını, yoksa felâketin gök taşları gibi hepsinin başına yağacağını, söyledi.

Mustafa Kemal'i öldürmenin öyle sanıldığı gibi kolay olmadığını, onun bu konuda çok şanslı olduğunu, şimdiye dek onun kaç suikastten kurtulduğunu, bundan da kurtulacağını, ancak, hiçbir muhalifin, onun gazabından kurtulamayacağını, söyledi. Hemen, kardeşini İstanbul'a def etmeliydi.

Bunun üzerine, Faik, Ziya Hurşit'i karşısına alarak, iyice payladı; sıkıştırdı. Ziya Hurşit'in hızını epeyce kırdıysa da onu bütün anlamıyla yola getirdiği söylenemezdi. Hemen bütün partileri dağıtılan muhalifler, kurbanın verilmesini istiyorlarsa da ya ellerindeki bıçak kurbanı kesmez de kurban, sonra aynı bıçakla üzerlerine yürürse, diye düşünüyorlardı.

Rauf da aşağı yukarı bu kanıda olmakla birlikte, Mustafa Kemal için onlardan daha başka türlü, daha insancıl düşündüğü, söylenebilirdi. Hüseyin Rauf, Ordu Mebusu Faik'i bir güzel haşladıktan sonra Şükrü'yü bulmakta gecikmedi. Onu da yakın mesafeden bombaladı:

— Şükrü Bey, olmayacak bir iş arkasında koştuğunuzu, bunu da bu günlerde denemek üzere olduğunuzu bütün arkadaşlar gibi ben de öğrenmiş bulunuyorum! Çok yanlış bir iş arkasındasınız. Eğer ayağınızı denk almayacak olursanız, dört savaştan sağ çıkmış olan bütün Türk aydınlarını cellâtın ipine vereceksiniz. Kendiniz de en başta olarak, Mustafa Kemal, son kerte atik, atak bir askerdir. Onun kaç kez suikasttan kurtulmuş olduğunu siz de benim gibi bilirsiniz. İttihat ve Terakki zamanında, onu Selanik'te, Halil Paşa'ya vurdurtmak istediler. Onu atlattı. İki kez Ethem Bey öldürmek istedi. Bir kez Direksiyon'daki odasında, hatta yatağında, bir kez de Taşhan'ın önünde. Sonra, Mustafa Sağir denen Hintli İngiliz casusu onu vurmak üzere Ankara'ya, onun burnunun ucuna dek sokuldu; ipte can verdi. Bir de Samsun'a ilk çıktığında onu bir Kürt'e tabancayla öldürtmek istediler; ondan da kurtuldu. Kim bilir, daha nice kişi ya da örgütçe öl-

dürülmek istendi de kurtuldu; orasını ancak Allah bilir. Daha yakın zamanlarda, çifte tabanca taşıyan Halit Paşa, Kel Ali'nin mermileri altında can vermeseydi, kesinlikle Mustafa Kemal'i vuracaktı. Bunca suikast başarısızlığı insana sağ duyuya götüren birtakım ipuçları vermelidir. Ben, Mustafa Kemal'ce tekmelenmiş, siyasal yaşamdan uzaklaştırılmış bir adamım. Yine de onun vurulup öldürülmesini, buna girişilmesini dahi istemiyorum. Sizin, bütün eski İttihatçıların dirimi tehlikeye girdiği gibi, benim de benim gibi yansız olan birçok kişinin de dirimi tehlikeye girecektir. Şimdilik, bu işin salt söylentisi geldi kulağımıza; eğer bunu gelip bize bütün ayrıntılarıyla açıklamazsanız, ben kendim durumu Gazi'ye bildirmek zorunda kalacağım. Sizin bu davranışınız, yolunu şaşırmaya başlamış olan dönemi büsbütün yokuşa, yanlış yollara sürecektir. Mustafa Kemal, bundan sonra ülke için çalışacağına, devrimler yapacağına salt kendini savunmak üzere düzen almak zorunda kalacak; onu uyaracak hiçbir eski görgülü dostunu yanı başında bulamamanın bunalımı içinde zor günler geçirecek; bundan bütün ülke zarar görecektir. Gözünüzü seveyim; durdurun, bu suikast kepazeliğini!

Şükrü, zılgıtı yiyince, Suikast Takımı'nı İstanbul'a kovalamaya karar verdi. Burada, suikastın başarısına inanmayan bir çok irikıyım kişinin varlığı, bu eyleme karşı direnmesi, işin şansını azaltacak öğelerdi.

Ordu Mebusu Faik de Hüseyin Rauf'un tehdidinden söz ederek, kardeşini bir güzel haşladı. Ankara'da başına bir iş gelmeden hemen takım taklavatını toplayarak geçip gitmeliydi.

Suikastın Şükrü ve Ziya Hurşit gibi iki temelli öğesi, Hüseyin Rauf'un uyarması üzerine, Ankara'da yapılamayan suikastı başka bir vilayette yapmak üzere İstanbul'a yollanmak zorunda kaldı.

Hüseyin Rauf, suikast işini hiç olmazsa Ankara'nın göbeğinden uzaklaştırdıktan sonra, çenesini ellerinin arasına alarak şöyle bir düşündü: İşler, sağ duyunun elinden çıkmış, başını almış gidiyordu. Onun nerede duracağını, ancak Tanrı bilirdi. Mustafa Kemal'in yanında yer almamış bütün siyasete bulaşmış başlar, tehli-

kedeydi. Kara Kemal'le Cavit, sonra eski Maarif Nazırı Şükrü, gemi azıya almıştı. Malta Adası'nda bile örgütlenmiş olarak yaşayan İttihat ve Terakki'nin bu ortalama başları, şimdi, gemi azıya almış, harıl harıl, 1909 günlerinin coşkun özgürlük romantizmini geri getirtmeye çalışıyorlardı. Böylece hem kendi başlarını yiyecekler, hem de bütün aydın birikiminin canına okuyacaklardı. Abdülhamit'i öbür yana göndermek üzere kurulan saatli bomba ya da cehennem makinesi, şimdi de kıyasıya bir özgürlük ve bağımsızlık kahramanı ya da şampiyonu için kullanılacaktı. Ne korkunç şey! İktidarı da böyle özgürlüğü de onların olsundu!

Kelleyi boşuna vermeden bu belalı yerden bir ayak önce uzaklaşmalıydı. Bak, Doktor Adnan'la Halide Edip de tehlikeyi sezmiş, Londra'yı boylamışlardı! Türkiye'de pek yakında başlayacak aydın kıyımına sürüklenmeyi beklemek aptallıktı. Madem ki gelecek fırtınayı durduramıyorsun, onun seni kökünden koparılmış bir yaşlı çınar gibi sürüklemesini beklemeden tehlikenin göbeğinden uzaklaşmalısın!

Böyle düşünen Hüseyin Rauf, Avusturya banyolarında tedavi olmak üzere Meclis Başkanlığı'ndan, başkaca gereken yerlerden izin alarak, üstüne yeni tehlike çanları çalan Türkiye'yi, sevgili yurdunu bir kez daha, kim bilir, ne zaman dönmek üzere bırakarak Avrupa treninin sıcak bir kompartımanında yazgısını bilinmeyen lâcivert ufuklarına doğru yola çıktı.

Hüseyin Rauf, cinayetin Ankara'da yapılmasını önleyerek Avrupa'ya doğru yola çıkacağı sırada, Şükrü, Ziya Hurşit, Lâz İsmail ve Gürcü Yusuf da elleri boş İstanbul'a döndüler. Şükrü, suikastın kesinlikle yapılmasını kafasına koyduğundan, İstanbul'a varır varmaz, yeni bir plan tasarladı. Cumhurbaşkanı, güney illerinden dönüşte Bursa'ya da uğrayacağından, orada vurulmalıydı. Hemen, Ziya Hurşit'le birlikte Lâz İsmail'i çağırıp yeni planı ona anlattılar. O da hemen Gürcü Yusuf'u bulup yeni durumu ona anlattıysa da Bursa'ya gitmek istemedi. Gürcü Yusuf'un Bursa'ya gitmeyeceği anlaşıldıktan sonra, Lâz İsmail, Ziya Hurşit'le Şükrü'nün diretişine dayanamayarak, oraya yalnız başına gitmeyi benimsedi. Ancak, iyi tanımadığı, tanışlarının da bulun-

madığı bir yer olan Bursa'da kuşkulu bir insan olarak gezip dolaşmamak üzere yanına bir kadın almak istedi. Evet, Bursa'da Mustafa Kemal'i tek başına vuracaktı! Şükrü'den aldığı harçlığı cebine atarak, eskiden tanıdığı Naciye Nimet adlı kadını da yanına aldı; vapura atladığı gibi Mudanya'ya doğru yola çıktı. Naciye Nimet, daha önce çalıştığı bir yerden tanıdığı Lâz İsmail'in Bursa'ya gitme önerisini benimsediği sırada, romatizma ağrılarından kurtulmak üzere Bursa kaplıcalarına gitmeye hazırlanmaktaydı. Lâz İsmail'in gizli düşüncelerinden hiç bilgisi olmayan kadıncağız, onunla bu son kerte tehlikeli yolculuğu yaparak Bursa'ya gitti. O, kaplıcalarda ağrılarını dindirmeye çalışırken, Lâz İsmail de Cumhurbaşkanı'nı vuracağı yerleri ayarlamaya çalıştı. Ancak, Paşa'nın çevresinde öyle sıkı güvenlik düzenleri kurulmuştu ki kendi postunu tuzlatmadan onu vuramayacağını anladı. Özellikle kılavuzsuz oluşu, işi engelliyordu. Böylece Bursa'da bomboş günler geçirip aldığı harçlığı otele, lokantaya ve kaplıcalara veren Lâz İsmail, elleri boş İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.

Bursa'da işlenecek suikastın gürültüsünün bomba gibi gazetelerde patlayacağını uman, bunu dört gözle bekleyen İstanbul'daki Şükrü, Ziya Hurşit, Abdülkadir ve Veteriner emeklisi Albay Rasim, İsmail'in ellerini kollarını sallayarak İstanbul'a dönüşünü düş kırıklığıyla karşıladılar. Lâz İsmail, bu işin kılavuzsuz Bursa'da yapılamayacağını söyleyerek işin içinden çıktı.

Suikastçı Grubu, işin Bursa'da bitirilemeyişini çok büyük üzüntüyle karşılayarak bunu kesinlikle sona erdirebilmek üzere Şükrü'nün evinde toplandı. Gazi'nin İzmir'e gitmesi gün sorunuydu. İşi orada bitirmeliydi. Son kerte gizli tutulması gereken iş, öyle dal budak salmıştı ki Mustafa Kemal'le arkadaşlarının bunu işitmemiş olması, bir mucize sayılabilirdi. Rize'de «Dindar paşalar» için yapılan gösteri, Mustafa Kemal'in vurulmuş olması söylentisi, işin zıvanadan çıktığını göstermiyor muydu? Evet, artık, lâmı cimi yok, bu işi İzmir'de bitirmeli, ülkeyi bir ayak önce gerçek sahiplerinin ellerine vermeliydi.

Şükrü'nün evinde yapılan toplantı, salt bu suikastle ilgili olmayıp Hükümet'in değişimi, yeni iktidarın sorunuyla da ilgiliydi. Yeni Hükümet'in nasıl kurulacağı, kimlerin nerelere atanacağı işi, pek tatlı düşlere bulanarak, toplantının yapıldığı odayı dolduran sigara dumanları arasında yineleniyordu.

Birinci toplantıda bütün sorunlar çözümlenemediğinden, Şükrü'nün evinde birkaç toplantı daha yapıldı. İşin, bir sorun durumuna sokulması, sınırlarının çok geniş tutulması yüzünden bir karara varılamıyordu. Daha şimdiden nimet koltukları üzerinde tartışmalar başlamıştı.

Eski Ankara Valisi Abdülkadir, işe kestirmeden gidilmesini, önerdi. İlk önce yapılması gereken iş, suikasttı. Ondan sonra öteki işler düşünülebilirdi. En kısa yoldan, en az gürültüyle suikast, hemen, yapılmalıydı. Böyle tartışmalarla zaman yitirilecek olursa, tehlike çok az zamanda başlarının üzerinde demir kanatlarıyla dolaşmaya başlayabilirdi. Ondan sonra, tut, kelin perçeminden!

Abdülkadir'in düşüncesi ağır bastığından, Ziya Hurşit, Şükrü'den aldığı yeni paralarla yine tabanca ve bomba satın aldı; İzmir yolculuğuna hazırlandı. Lâz İsmail'le Gürcü Yusuf'u da yanına katarak İzmir'e yollandı.

İzmir'de Gaffarzade Oteli'ne inen Ziya Hurşit, Otel Müdürü Abdullah Efendi'nin odasında otururken, Ulusal Kurtuluş Savaşı kahramanlarından Sarı Efe Edip içeri girdi. Müdür, onu Ziya Hurşit'le tanıştırdı.

Ziya Hurşit, hemen, parolayı Sarı Efe'ye söyledi:

— Size arkadaşlarınızdan selâm getirdim. Özel olarak görüşmek isterim.

O gece, iki yeni tanış, Ziya Hurşit'in odasında görüştü. Ziya Hurşit, İstanbul'daki suikast elebaşılarının imzalarını taşıyan mektubu çıkarıp Sarı Efe Edip'e uzattı. Efe baktı. Mektubun altında eski Maarif Nazırı Şükrü ile Veteriner Albay Rasim'in imzaları vardı. Mektupta bir tütün işinden söz ediliyordu.

Albay Edip, bu tütün işinin ne olduğunu, Ziya Hurşit'e sordu.

— Bu, tütün işi değildir.

Edip, mektubu okuyup bitirince, Ziya Hurşit bunu onun elinden alarak yırtıp attı. Sarı Efe, işin, aslını astarını, öğrenmek isteyince, Ziya Hurşit, Gazi'nin öldürülmesini üstüne alarak İzmir'e geldiğini söyledi. Bunu tek başına yapmayacaktı. Yanında güvenilir kişiler vardı. Suikast, Genel Kurulca karar altına alınmıştı. Salt birkaç kişinin işi değildi. Genel Kurul, bu işin yapılmasını kendisiyle arkadaşlarına vermişti.

— Genel Kurul'dan amacınız nedir?

— Terakkiperverlerin hepsi.

— Bu işi burada yapabilecek misiniz? Yapacaksanız, ne biçimde yapacaksınız; arkadaşlarınız kimlerdir?

— Arkadaşlarım, suikastı yapabilecek güçte, denenmiş, sağlam kişilerdir.

Sarı Efe Edip, suikast işinin yoluna girdiğini anladıktan sonra, bu başarılsın başarılmasın, kaçmanın gerektiğini anlayarak ortaya hızlı bir motor sorunu attı. Böyle bir motora sahip olan kişiyi kendisi tanıyordu. Bunu bulmak üzere davrandı. Kaçakçı Kirtikoz Şevki denen Giritli Şevki'yi buldu. Bu kez suikast işine bir yabancı daha karışmış oldu. Kirtikoz Şevki, yürekli bir kaçakçı olarak tanınmakla birlikte, böyle bir işe elverişli olup olmadığı hiç düşünülmeden benimsenmişti.

Suikast işinin kesinleştiğini anlayan Sarı Efe, canını kurtarmak kaygısına düşmüştü. Eski, görgülü bir askerdi. Her tehlikeli atılımın bir başarısızlık payı taşıdığını biliyordu. Bundan dolayı, silahlar patlar patlamaz, İzmir'den sıvışmalıydı. Suikast başarılı olsa da olmasa da Yunan Adalarına doğru kaçmak gerekliydi, Başarısız bir suikastın kötü sonucundan kurtulmak, böylece, elde bir olduğu gibi, başarılı bir suikastın ilk dakikalardaki hışmından sakınmak da gerekiyordu.

Sarı Efe, Şevki'yi bulup onun da suikast işine katılmasını sağladıktan sonra, motorun nerede olduğunu sordu. Motor, Sakız Adası'nda haciz altındaydı. Altı yüz Lira verilerek kurtarılabilirdi. Sarı Efe Edip, motor işini sağlama bağlamadan bir adım daha ileri atmamaya kararlıydı. Ziya Hurşit'e altı yüz Lira bulup motoru hacizden kurtarmasını, söyledi. Onda da bu para yoktu. Sarı

Efe bunun üzerine Saruhan Mebusu Abidin'den istedi. Onun üzerinde de istenen ölçekte para bulunamadı. Ancak Abidin, akşama bu parayı bulabileceğini söyleyerek onları sevindirdi. Ne var ki akşamüstü, Abidin, elleri boş döndü. Bunun üzerine Sarı Efe, bir kez daha Ziya Hurşit'i bularak buna bir çözüm bulunmasını istedi.

Ertesi gece, Sarı Efe Edip, Ziya Hurşit, Edip'le kahyası Çopur Hilmi, Kirtikoz Şevki, İdris'in Bahçesi denen yerde toplandılar. Burada suikast için en elverişli yerin neresi olabileceği üstüne düşünüp konuştular. İleri geri birçok tartıştıktan sonra, en uygun yerin Kemeraltı olduğunda karar kıldılar. Bu çözümü ortaya atan Sait Efe Edip'ti. Bu da karara bağlandıktan sonra, ayrıldılar. Sarı Efe, daha önce Giritli Şevki'ye verdiği iki bombayı ondan alarak, Çopur Hilmi'yle Ziya Hurşit'e gönderdi. Motorla kaçış işi suya düşünce, Sarı Efe'yi, bir korkudur, almıştı. Şevki'nin artık bu tehlikeli işte rolü kalmadığından bombaları da ondan almıştı.

Artık, İzmir de son kerte tehlikeli bir durum aldığından, ertesi gün rıhtımda kalkmak üzere bulunan Mahmut Şevket Paşa Vapuru'na atladığı gibi İstanbul'a kaçtı. Ancak, arkasında Giritli Kirtikoz Şevki diye bir saatli bombayı suikastçıların ayakları dibine bırakarak gittiğini de unutmuştu. Bunun patlamasıyla kendi canını da tehlikeye atabileceğini şaşkınlıktan düşünememişti. Sarı Efe, İstanbul'a Abidin'le birlikte kaçmıştı. İstanbul'a vardıklarında, Abidin, Tepebaşı'ndaki Bristol Oteli'ne indi. Sarı Efe de kayınbiraderi diş doktoru Mustafa Şevket'in evine konuk oldu.

O geceyi kara düşlü saatlerle boğuşarak geçiren Sarı Efe, ertesi sabah erkenden yatağından fırladığı gibi Bristol Oteli'ne koştu:

— İzmir'den ne haber, Abidin?

— Sabah gazetelerinde hiçbir şey yok. Bakalım, akşam gazetelerini bekleyelim.

Meraktan patlayacaklardı. Ne oluyordu? Veteriner Albay Rasim'i de alarak Şükrü'nün evine koştular. Onu da büyük heyecan ve kaygı içinde buldular.

Şükrü, kızıp köpürerek, yanıp yakılarak, Ankara suikast girişiminin öyküsünü anlattı:

— Korkak, beceriksiz herifler! Ankara'daki dört başı bayındır suikast işini İzmir'e götürmek zorunda kaldık. Suikastçıların iyi bilmedikleri bir çevre. Kim bilir, belki de işi yüzlerine gözlerine bulaştırmışlardır. Kim bilir, belki de şu dakikada hepimiz tehlikedeyiz. Arif Bey'in Köşkü'nde gecelediğimiz gece, ne güzel bir pozisyon yakalamıştık. Çok elverişli bir yerde, İyisu mevkiinde, mezarlığın yanına bir pusu yeri bulmuştum. Atıcılara beğendiremedim. Neden mi? Canlarından korkuyorlar da ondan. Yoksa, çoktan bu iş olup bitmişti. Ankara'da iktidarı tehlikesiz bir elma, dikensiz bir gül gibi ellerine geçirmek isteyen bir sürü ham ervah var. İş zora gelince, hemen, gözleri büyüyor, yürekleri çarpmaya başlıyor. Azrail'i yanı başlarında görmeye başlıyorlar. Kalıplarına bakarsanız kendilerini bir adam sanırsınız: Örneğin, Rüştü Paşa ile Sabit, bir gün korkudan gözleri dönmüş olarak gelip beni buldular. Korkudan soluyorlardı. Böyle bir iş olup olmadığını, sordular. Kim bilir, belki de kendilerine danışılmadan işe girişildiğinden, iktidarı tek başımıza ele geçirmemiz olasılığından dolayı kaygıya kapılmışlardı. Hemen, Rauf Bey'e koşarak durumu anlatmışlar. Bu kez de Rauf Bey heyecan içinde beni buldu:

«Gelip durumu açıklamazsanız, işi Gazi'ye bildirmek zorunda kalacağım!» dedi.

Hüseyin Rauf Bey'in bu direnişi üzerine Ankara suikast planı suya düştü. Bombalarımız, tabancalarımız, şaha kalkmış umutlarımızla yine İstanbul'a döndük.

Şükrü, suikast işinin kesinlikle bir sonuca vardırılacağını, ülkede askeri diktatörlüğünün kurulmasının önleneceğini, her neye mal olursa olsun, bunun yapılacağını, bu işin İzmir'de olmazsa başka bir yerde yapılması gerektiğini, söyleyerek, onları aydınlatmaya çalıştı.

Şükrü, yeni usuna gelmiş gibi Sarı Efe'ye şöyle sordu:

— Yahu, seferberlikte asılarak öldürülen Serezli Çerkez Ahmet'in oğlu ile arkadaşları, işittiğime göre İzmir'deymişler; bunları soruşturup öğrenmeli! Bunlar, bizim iş için biçilmiş kaftandır! Bunları bulup bu işe yanaşıp yanaşmayacaklarını öğrenmeli!

Sarı Efe Edip, bu son görüşmede çok şey öğrenmişti: Demek ki bütün Birinci Meclis'ten atılan mebuslarla Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin kurucuları, uzaktan yakından bu işin içindeydi. Hemen hepsi, suikast örgütünün içinde görünüyordu. Ancak, Terakkiperver Parti'nin suikastla eylemce ilgilenenleri arasında eski Maarif Nazırı Şükrü, Rüştü Paşa, Halet, Halis Turgut, Necati, Abidin'le, askerlerden Albay Arif, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Rauf Bey, bulunmaktaydı.

Birinci Meclis'in İkinci Grup denen muhaliflerinden Albay Kara Vasıf, eski Ankara Valisi Abdülkadir, eski Ardahan Mebusu Hilmi de geniş suikast eyleminin içinde yer almış gibi görünmekteydi. Yine, Sarı Efe'nin anladığına göre, bütün bu suikast işinin Kurmay Başkanlığı'nı, en geri planda eski İaşe Nazırı Kara Kemal yapıyordu. Veteriner Albay Rasim de Terakkiperverlerle onun arasında kuryelik yapmaktaydı. Ayrıca, Kara Vasıf ve Abdülkadir, birçok girgin kişilerle şirketlerden para yardımı sağlayarak örgütü yaşatmaya çalışıyorlardı. Bu arada zengin bir adam olan eski Maliye Nazırı Cavit'ten de para sızdırarak, örgüte veriyorlardı.

Sarı Efe Edip, bunları zamanla şundan bundan edindiği bilgilerle öğrenmiş, bütünlemişti.

17 Haziran 1926 Çarşamba günü, saat on bire doğru, İzmir Hükümet Konağı'nın basamaklarını tırmanan Kirtikoz Şevki, üzerine kar yağıyormuşcasına heyecandan titriyordu. Vali Kâzım (Dirik), bütün görgü kurallarını çiğneyerek odaya giren genç adamı şöyle azarladı:

— Ne var? Bu, nasıl giriş?

Şevki, belki heyecandan söyleyemem, diye söyleyeceklerini kurşun kalemle bir kâğıda yazmıştı. Bunu Vali'ye uzattı:

— Vali Bey, bunu kendi el yazımla yazdım; Gazi Paşa'ya!..

Kâzım Dirik, bunda bir bit yeniği olduğunu anlamış, onun heyecanının dinmesini bekliyordu.

— Gazi Paşa'ya mı yazdın? diye yumuşak bir sesle sordu.

Şevki, çok karışık duyguların ve düşüncelerin etkisi altında bunalmış bir durumdaydı. Kesik kesik şöyle konuştu:

— Emir verin; Gazi'ye bildirin! Hepsini yakalayın! Daha vakit var. Vuracaklar Gazi Paşa'yı, bomba atacaklar. Gazi'yi öldürecekler. Otomobili Kemeraltı Caddesi'nden geçerken yapacaklar bu işi. Saldırıya geçecekler. Aman, vakit yitirmeyin! Hepsini yakalayın! Size haber veriyorum. Gazi'ye karşı bir suikast hazırlanmıştır!

Vali Kâzım Dirik, az zaman içinde genç adamın anlatmak istediği korkunç gerçeği anladı.

Vali Kâzım Dirik, karşısındaki adamın deli olmayıp korkunç bir gizi açıkladığını anlar anlamaz, Hükümet'in altındaki Polis Müdürlüğü'nü alarma geçirdi. Bütün Ulusal Kurtuluş Savaşı boyunca Antalya bölgesinde casuslara karşı korkunç bir savaş açmış olan, şimdi, İzmir Polis Müdüriyeti'nde görevli olan Mehmet Ali, iri gövdesiyle sokağa fırladı. Arkasından ellerinde kelepçeler taşıyan sekiz-on sivil memur koşuyordu.

Gaffarzade Oteli'nin çevresi sarıldı. Mehmet Ali, yanındaki tabancalarını çekmiş polislerle otelin merdivenlerini tırmanmaya başladı. Otelin en üst katında merdiven başındaki odanın kapısına tilki adımlarıyla vardılar. Kapının içeriden kilitli olduğunu sanarak bütün güçleriyle kocaman bir kaya gibi kapıya yüklendiler. Kilitli olmayan kapı ardına dek acıldı. Kapıya yüklenen memurlar, birdenbire kendilerini odanın ortasında buldular. Birisi elektriği yaktı. Ziya Hurşit, elleri yastığının altındaki çifte tabancada, uzanmış durumdaydı. İri, güzel gözleri korkuyla açılmışsa da sonra çabucak kendine geldi. Yüzü, bir gülümseyişle aydınlandı. Mehmet Ali, tabancasını onun burnuna dayayarak:

— Davranma; teslim ol; ayağa kalk! diye gürledi.

Ziya Hurşit, uzandığı yatağından yere atladı. İki polis, getirdikleri kelepçelerden birini onun bileklerine geçirdi. Ziya Hurşit'in gülümseyen yüzü, soğukkanlılığı Mehmet Ali ile birlikte öbür polisleri de şaşırtmıştı. Onlara yastığının altındaki dolu tabancaların, yatağının altındaki İngiliz bombalarının yerini gösterdi. Sonra, giyindi. Otelden çıktılar. Polis Müdürlüğü'ne yollandılar. Polis Müdürlüğü o yöredeydi. Ancak, oraya gitmeden önce, yolun sağındaki Ragıp Paşa Oteli'ne de küçük bir baskın

yaparak Çopur Hilmi'yi, Lâz İsmail'i ve Gürcü Yusuf'u yataklarından kaldırdılar. Dört kişilik suikastçı grubu, elleri kelepçeli, Polis Müdürlüğü'ne götürüldüğünde, saat, gecenin bir buçuğuydu. Bütün memurlar yataklarından kaldırılıp oraya getirilmişti. Koridorlar tabancalı, asık, öfkeli suratlı insanlarla doluydu. Oradan oraya eşyalar taşınıyor, bir kaynaşmadır, gidiyordu.

Vali Kâzım Dirik de etekleri zil çalarak, öteye beriye koşup duruyordu. Mobilyaları ve eşyaları boşaltılmış, tamtakır, odalardan, koridorun dibindeki birincisine Ziya Hurşit tıkıldı. Öbür üç suikastçı da o bölümdeki ayrı ayrı odalara kondu. Dört kapıya da ayrı nöbetçiler dikildi.

Gece yarısı tatlı uykularından kaldırılan iki Savcı, Hasan ve Ekmel, sanıkları birer birer sorguya çekmeye başladılar.

Ancak, bu saatte, gerek İstanbul'da, gerekse Ankara'da tutuklamalar sürdüğünden, Vali ile Polis Müdürü onlar için de burada yer hazırlamak zorunda olduklarını düşünerek, harıl harıl, çalışmalarını sürdürdüler.

17 Haziran 1926, Çarşamba günüydü. Ankara İstiklâl Mahkemesi Üyeleri, o gün çok çalışmış, kan ter içinde kararlar vermişler, kapalı bir salonun baskısı altında iyice bunalmış, kendilerini dışarı attıklarında bu sıcak günün hıncını almak üzere bir karara varmış bulunuyorlardı. Candan arkadaşları, Maraş Mebusu Nurettin'in, Çankaya yöresindeki evinde serinlemek üzere kendilerini bir akşam yemeğine çağırtmışlardı. İki otomobil dolusu, son kerte korkulu insan, Çankaya sırtlarına doğru yollandı. Bir ayak önce bir serinliğe ulaşmaya can atıyorlardı. İlk arabaya Afyon Mebusu Ali Çetinkaya, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, ikinci arabaya da Necip Ali Küçüka, Doktor Reşit Galip, Rize Mebusu Ali binmişti.

Kavaklıdere'den geçerken eski bir dostu çiğneyip geçmemek üzere bir karara vardılar: Albay Ayıcı Arif'in köşkü oracıktaydı. Kılıç Ali, Kel Ali'ye oraya da biraz uğramalarını önerdi.

— İyi olur; biraz laf atarız!

Ancak, oraya uğramak üzere karár verinceye dek, otomobiller köşkü bir hayli geçmişti. Arkadan gelen arkadaşları işaretle

durdurdular. Daracık yolda dönemediğinden, her iki araba da geri geri giderek Albay'ın Köşkü'nün önüne vardı. Her iki arabadan inen korkunç Mahkeme Kurulu, ağır ağır, köşke doğru ilerledi.

Öbür yandan eksiksiz bir Mahkeme Kurulu olarak köşküne doğru ilerleyen bu, astığı astık kestiği kestik, korkunç heriflerin gelişini gören Albay Arif'te şafak attı. Albay, bu gelişin olağanüstü bir şey olduğuna inanarak onları soğukkanlıca karşıladı. Bu, neyin nesiydi? Gösterdiği soğukkanlılığı, ancak cephelerde çok dövüşmüş bir asker gösterebilirdi. İzmir'de yapılmasına kesin olarak karar verilen suikast saatlerinde bu cellâtların onun evinde ne işi vardı? Albay Arif, soğukkanlı görünmek üzere kendini pek çok zorlamışsa da yüzünün rengi atmış, gözlerinin mavisi su katılmış rakı gibi bulanmıştı. Yine de işi şakaya vurarak şöyle dedi:

— Hayrihi ve şerrihi minallahi tealâ! (İyilik de kötülük de Allah'tandır!)

Yargıçlar, Köşk'e girmeyerek, evin önündeki serince bahçede oturdular.

Kılıç Ali, Albay Arif'in şakasına şu şakayla yanıt verdi:

— Ey, Arif Bey, şimdi doğruyu söyle bize, bakalım! Son toplantınızda kimler vardı? Ne gibi konularda karara vardınız?

Albay Arif, bu soruyu büsbütün doğruya alarak büyük bir korku geçirdi. Demek ki Ziya Hurşit'le ve Şükrü'yle falan yapılan toplantı açığa çıkmıştı. Demek ki suikast örgütüne katılan o cahil bıçkınlardan biri baklayı ağzından çıkarmıştı. Şimdi ne olacaktı? Yargıçlar kalkmış evine dek gelmişti. Demek ki sorgusu burada yapılacaktı.

Albay'ın gösterdiği büyük korku, Kel Ali'nin de gözünden kaçmamıştı. Adamcağızın korkmasına acıdı, bu pis şakanın etkisini silmek üzere, şöyle konuştu:

— Arif Bey; Kılıç Ali sana muziplik yapıyor! Aldırma!

Albay, Kel Ali'nin doğruyu söylemesine sevineceği sırada, Kılıç Ali, şakasını sürdürdü. Hizmetçi kadın kahveleri getirdiği sırada, Albaya şöyle dedi:

— Sen, hele, şu kahveyi bir yana bırak da toplantıda kimler vardı, onları söyle!

Albay, bir süre daha yıkıcı ve gizli heyecanın, korkusunun pençesinde kıvrandıktan sonra, bu işin doğrunun üstüne basan son kerte tehlikeli, bilinçsiz bir şaka olduğu kanısına vararak kendine geldi.

Albay Arif'e soğuk ölüm terleri döktüren Kılıç Ali ile öbür Yargıçlar, akşama doğru hep birlikte kalkıp daha yukarıdaki Maraş Mebusu Nurettin'in evine yollandıklarında İzmir bölgesinde suikast ihbarı yapılmış; Vilayet'te, Polis Müdürlüğü'nde, İstanbul güvenlik güçlerinde kıyamet kopuyordu. Kaçakçı Giritli Şevki, birçok etkenin etkisi altında, suikast işini İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Paşa'ya korku ve heyecan içinde aktarıvermişti.

7 Mayıs 1926, Cuma günü, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal, Ankara İstasyonu'nda trene bindi. İstasyon bomboştu. Kalabalık tören uğurlayıcıları yoktu. Öyle istemişti. Sessiz, dinlendirici bir gidişti. Tropik iklimlere kardeş, sıcak, bol yemişli, zengin bir iklime sahip olan Türkiye'nin Akdeniz kıyılarında şöyle birkaç gün kafasını dinlendirmek istiyordu. Akşamın saat yedi buçuğunda tren kalkarken, Cumhurbaşkanı'nın sarışın başı, açık kompartımanın penceresinden dışarı sarkmış, kendisine karşı çılgınca gösteri yapan halkı selâmlıyordu. Güneye doğru bu ikinci gidişiydi. Birincisini Lâtife'yle yapmıştı. Şimdi, tek başınaydı. Bu yüzden biraz üzgünse de kendisini alkışlayan şu kalabalık karşısında bulundukça, hiçbir zaman kendisini yalnız duymayacağını anlıyordu. Bu yüzden de yaşamının en mutlu günlerinde olduğunu duyuyordu.

Tren, bozkırın karanlığında dumanlar saçarak uzaklaşırken, Paşa, içki sofrasının başında, tren tekerleklerinin birdiziye tıkırtısına kendini verdi. Eskişehir, Afyon, Konya duraklarında trenden inmeyerek, buralarda biraz çok, biraz az mola vererek Tarsus'a vardı. Orada güneyin tropik havası ve çiçek kokularıyla yüklü olarak yüzüne çarptı. Oradan Mersin'e, sonra, Silifke'ye uzandı. Silifke'de kurmaya başladığı çiftliğini gezdi, dolaştı; bilgi aldı. Birkaç gün orada kaldı. Güneyin sıcak, verimli topraklarına bayılıyordu. Hele böyle bir yerde kendine özgü bir çiftliği

olması, ona mutlu düşünceler veriyordu. Bir çiftlik, biraz da eski romantik duygularla karışık olarak ona gerçekten sonsuz mutluluk veriyordu. Öyle sanıyordu ki bütün Türkiye az zamanda böyle örnek çiftlikler gibi işlenip güzelleşecekti. Paşa, bu mutlu düşüncelerle sarmaş dolaş, orada bir süre daha eğlendikten sonra, yine trenle geri döndü. Ceyhan'a ve Adana'ya uğradı.

Ondan sonra, yollarda hiçbir yana uğramadan Bursa'ya doğru yol aldı. Bursa'nın da sıcak, yeşil günleri gelip çatmıştı. Bu, yeşil camiler, türbeler, sıcak kaynar sular kentini de çok seviyordu. Kaplıcalara girip gençliğinden beri böbreklerini bıçaklayıp duran ağrılardan arınmaya çalıştı.

Sonra, denizin can veren kokusuna kavuşmak üzere Mudanya'ya gitti. Orada da birkaç gün kaldı. Hele, Paşa'nın İstanbul'un yanı başına sokulması, bu kentin hayalini gıcıklamaya, Mudanya'ya üst üste dostluk bildirici kurullar gelmeye başlamıştı. Bu dinleniş sırasında bu protokol kuralları Paşa'yı çok yoruyorsa da canının çok çektiği bu güzel kentin kendisini seven insanlarını sık sık karşısında gördükçe ayrı bir mutluluk duyuyordu. Kurtuluş Savaşı biteli çok olduğu halde oraya gidememiş, gençlik ya da felâket günlerinin bu çok güzel kentinin güzelliğiyle yakından, sarmaş dolaş, olamamıştı. Oradan, uğramaksızın Hamidiye ile geçmiş, Trabzon'a gitmiş, Erzurum'da oluşan deprem yüzünden bu zevk de çarçur olmuştu. İşleri bir türlü yoluna koyamıyordu. Doğudaki ayaklanış da onu Anadolu'da bir süre daha tutmaya zorlamıştı.

Muhalifler, daha çok İstanbul'u merkez edinmiş, orada harıl harıl Cumhuriyet'i yıkmak uğruna çalışıp duruyorlardı. Bütün bu muhalif zararlı öğeleri temizlemeden İstanbul'a gönül rahatlığıyla nasıl giderdi? Bütün İstanbul gazetecileri, orada her gün kamuoyunu karıştırıcı, kuşkuya düşürücü bir yayın yaylım ateşi yapmaktaydı. Bu haşeratın sonu alınmadıkça, oraya girmeyi hiç de canı istemiyordu.

Cumhurbaşkanı, bir süre Mudanya'nın hem yeşil hem mavi ilk yaz güzellikleri içinde biraz kafasını dinlendirmek istediyse de bunu başaramadı. Onun Mudanya'da bulunduğunu öğrenen

İstanbullular, daha başka kentler bir çok kuruluşlar adına kurullar göndererek ona saygılarını sunuyor, onu yine protokollara zorluyordu. O da bunları sevgiyle karşılıyordu. Halkla ya da onun delegeleriyle karşılaştıkça kendi egemenliğinin gerçek anlamını anlar gibi oluyor, yalnızlıktan kurtulduğunu duyuyordu. Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı birlikte yaptığı bütün kavga arkadaşlarıyla birbirlerinden kopmuş durumdaydılar. Hangi nedenle olursa olsun, bu onu yalnızlığa düşen egemenlerin korkunç yalnızlığına itiyordu. Halkın kendisine gösterdiği bu yakınlık, onun egemenlere özgü derin yalnızlığını avutuyordu. Mudanya'nın önünde demirleyen Gülcemal Vapuru, bir gezici sergi haline getirilmişti. Onu gezdi, inceledi. Sonra, Bursa'ya yollandı. Oradan da bir otomobil konvoyu ile İzmir'e yollanmak üzereyken, İzmir Valisi Kâzım Dirik'ten son kerte önemli bir yıldırım telgrafı aldı. Bunda şöyle diyordu:

«Şahsı Devletlerine karşı düzenlendiği anlaşılan melunca bir suikast girişimi meydana çıkarılmış olduğundan, lütfen, yolculuklarının geri bırakılması!»

Mustafa Kemal, makine başında durumu yakından öğrenmek istedi. Telgraf telleri, İzmir'le Balıkesir arasında çok cansıkıcı laflar taşıdı durdu. O zaman, Paşa, bir zaman önce İzmir'deki yeşil-kırmızı orduların manevraları sırasında fısıldanan suikast söylentisinden çok daha geniş ve doğruya benzer bir suikast işinin karşısında bulunduğunu anladı.

Ancak, bir rastlayışla açığa çıkan bir suikast işinin dallandırılıp budaklandırmaması için düzen alındı. Ankara'daki birkaç Hükümet adamıyla İzmir'deki teknik kişilerden başka hiç kimse durumu bilmemeliydi.

Cumhurbaşkanı, Balıkesir'den hiçbir yana kıpırdamayarak, Ankara ile İzmir arasında bir haberleşme trafiği açtı. Haziran'ın, on altıncı ve on yedinci günleri boyunca bunlarla uğraştı. Kendisine suikast yapması olasılığı olan bütün irili ufaklı kuşkulular tutuklanıp sıkı bir gözaltına alındıktan sonra, İzmir yolculuğunu yapmaya kararlıydı.

17 Haziran 1926 günü, biraz serinlemek üzere Nurettin'in Çankaya'daki Köşkü'ne giderken yol üstündeki Ayıcı Arif'i de çiğneyerek geçmemek üzere onun Köşkü'ne de uğrayıp söyleşen İstiklâl Mahkemesi Yargıçları, geç vakit geri döndüklerinde, Kılıç Ali, annesinin kendisini dört gözle beklediğini gördü. Tedirgin edilmemeleri için, Nurettin'in Köşkü'ne gittiklerini hiç kimseye söylememişlerdi.

Annesi, Kılıç Ali'yi, daha dış kapıda karşıladı. Kadıncağız, çok heyecanlıydı. Bekâr oğluyla evde yalnız oturan kadıncağızın, yüzünden, heyecanlı olduğu anlaşılıyordu.

— İsmet Paşa seni arıyor, oğlum! Neredesin?

— Gece yarısı, İsmet Paşa beni ne yapacak?

— Bilmem, İçişleri Bakanlığı'nda seni bekliyormuş. Gelince kendisine hemen haber veriniz! dedi.

Kılıç Ali, gece yarısı, Başbakan'ın, İçişleri Bakanlığı'nda kendisini bekleyişini çok garip buldu. İçine bir kurt düşmüştü. Bu bir kuşku değil, bayağı, bir kaygıydı. Son kerte önemli bir iş olmasa, Başbakan onu böyle yatağından kaldırırcasına çağırır mıydı?

Hemen, İçişleri Bakanlığı'na koştu. İsmet Paşa, oturmuş, asık kaygılı yüzüyle bekliyordu. Ali Çetinkaya, Necip Ali Küçüka, Doktor Reşip Galip de aradan çok geçmeden geldiler.

İsmet Paşa, bir zamandan beri elinde tuttuğu telgrafı onlara verdi: Korkunç durumu böylece öğrendiler. Cumhurbaşkanı'na çok geniş bir suikast örgütünce suikast yapılacaktı. Hükümet, İstiklâl Mahkemesi'nin hiç vakit geçirmeden İzmir'e yollanmasını, istiyordu. Bu sırada İsmet Paşa'ya İzmir'den gelen ikinci bir telgraf da o gün İzmir'e varacak olan Mustafa Kemal'e, bombalar, tabancalarla saldıracak olan Ziya Hurşit ile kiralık katillerin yakalandığını bildiriyordu.

İsmet Paşa, İstiklâl Mahkemesi'nin İzmir'e elden geldiğince hızlı gitmesi için özel bir tren hazırlattı. Trenin yola çıkmasından önce, Yargıçlar, kompartımanda toplanarak durumu görüştüler. Ziya Hurşit, yapılacak suikastı, en ince ayrıntılarına dek anlatmış olmakla birlikte, bunun genişliği üstüne bilgi vermemişti. Acaba

Terakkiperverler bir örgüt olarak bu işin içinde yok muydu? Suikasttan sonra Hükümet'i değiştirecek, teslim alacak kişiler neredeydi? Salt, birkaç zibidinin suikast yapması, neyi gösterirdi ki? Terakkiperver Parti'nin üyeleri kesinlikle bu işin içinde, yöneticileri durumundaydılar. Hemen, hepsinin ayrasız tutuklanması gerekti. Yargıçlar, bu karara vardıktan sonra bütün Terakkiperverlerin bulundukları yerlerde aynı saatte tutuklanmaları için Hükümet'i uyardılar. Tutuklanan herkesin evi de inceden inceye aranacak, ele geçecek bütün belgelerle kâğıtlar İzmir'e gönderilecekti.

İstiklâl Mahkemesi üyeleri, vakit geçirmeden yola çıktı. İzmir'e varınca polisin daha önce yaptığı kovuşturma ve soruşturma dosyalarına el koydular. Düşündüklerine göre, başta Kara Kemal olarak, bütün eski İttihatçılarla Terakkiperver Parti'nin üyeleri bu işin içindeydi.

Bütün kuşkulu kişiler tutuklanıp kilit altına alındıktan sonra, Cumhurbaşkanı, artık, İzmir'e doğru yola çıkmakta bir sakınca görmedi.

Cumhurbaşkanı İzmir'e yollandığı sırada, Hükümet şöyle bir bildiri yayımladı:

«Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin yolculukları sırasında İzmir'de yapılmak üzere bir suikast düzenlendiği meydana çıkmıştır. Düzenleyiciler silahları, bombaları, hazırlıklarıyla Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin İzmir'e varmalarından bir gün önce tutuklanmışlar, tutuklular suikast girişimlerini açıkça söylemişlerdir. Sorun, İstiklâl Mahkemesi'ne verilmiş; Mahkeme Kurulu davayı yerinde izlemek ve görmek üzere İzmir'e yollanmıştır.»

Ertesi gün de Cumhurbaşkanı, kendisi ulusa şu bildiriyi yayımladı:

«Türk Ulusu'na!

Yapılmasına engel olunmuş olan suikast girişimi dolayısıyla, derneklerden, kuruluşlardan, memurlardan, komutanlardan, subaylardan, mebuslardan, bütün arkadaşlarla yurttaşlardan aldığım içten üzgünlüklerini içeren mektuplarla telgraflardan dolayı pek duygulu ve minnettarım.

Girişimlerinin, benim kişiliğimden çok, kutsal Cumhuriyetimize ve onun dayandığı yüksek ilkelerimize doğrultulmuş olduğuna kuşku yoktur. Bu nedenle, genel olarak gösterilen duyarlıkla Cumhuriyet ilkelerimize olan büyük bağlılığın ne kerte sarsılmaz olduğuna bir kez daha inandım.

Temeli büyük Türk Ulusu'nun ve onun kahraman çocuklarından oluşan büyük ordumuzun vicdanında, us ve bilincinden kurulmuş olan Cumhuriyetimizin ve ulusun ruhundan esinlenmiş ilkelerimizin, bir gövdenin ortadan kaldırılmasıyla yıkılabileceği sanısında bulunanlar çok zayıf beyinli mutsuzlardır. Bu gibi zavallıların, Cumhuriyet'in adalet ve kudret pençesinde hak ettikleri işleme uğramaktan başka nasipleri olamaz.

Benim naçiz gövdem bir gün elbet toprak olacaktır. Ancak, Türkiye Cumhuriyeti sonrasız yaşayacaktır ve Türk Ulusu güvenlik ve mutluluğunu koruyan ilkelerle uygarlık yolunda ikirciksiz yürümeyi sürdürecektir.

Cumhurbaşkanı,
Gazi Mustafa Kemal.»

Cumhurbaşkanı'nın bildirisi yayımlandıktan sonra, yurdun her yanından ona bağlılık telgrafları yağmaya başladı. Ona bağlı kalınacağına ant içiliyor, suikast düzenleyiciler lanetleniyordu.

İzmir kentinin seçtiği bir kurul da Cumhurbaşkanı'na, geçmiş olsuna gitti. Paşa onlara şöyle ünledi:

— Yüksek kurulunuzu saygıyla selâmlarım. Sayın İzmirlilerle yöre halkının, soylu hemşehrilerimin, bana karşı düzenlenen suikasttan dolayı gösterdikleri derin duygulanmaları, yüksek heyecanı minnettarca öğreniyorum. Çok duygulandım. Soylu ulusumuzun beni ne kerte sevdiğini biliyorum. Bu gösteriler bana olan sevginin, şefkatin, özellikle, ortak ülkümüze olan bağlılığın yüksek derecesini gösteren yeni bir kanıttır. Teşekkür ederim! Mutluyum!

Beni öldürürlerse, yurttaşlarımın benim öcümü alacaklarına inanıyorum. Ben ölürsem, soylu ulusumuzun, birlikte yürüdüğümüz yoldan hiçbir zaman ayrılmayacağına inanıyorum; bundan dolayı içim rahattır.

Hasımlarımız, düşünebildikleri iğrenç çözümlere istediklerince başvursunlar. Onların çılgınca davranışları bizim devrim ateşimizi söndüremez. Onların kendilerini felâkete, zaman zaman ulusu acıya uğratan akılsızlıklarına acıyorum. Cumhuriyet Hükümetimizin demir pençesi ve yüksek İstiklâl Mahkemesi'nin adaletli eli, duruma bütünüyle egemen bulunuyor. Sayın halka, onların adaletli çalışmaları sonuçlarını beklemelerini salıklarım!

— Yaşasın, ulus! Yaşasın, devrimimiz!

Naim Palas Oteli'nin yöresi çok sıkı bir güvenlik kordonu altına alınmıştı. Kapıda bombalı erler, sivil ve resmi polisler nöbet bekliyordu. Otelin arka kapılarına da polisler ve nöbetçiler konmuştu.

Başyaver Rüsuhi, etekleri zil çalarak bu güvenlik düzenini denetliyor, nöbetçilerle polislere sert buyruklar veriyordu:

— Buraya dışarıdan hiç kimse girmeyecek! Mebus da olsa, Paşa da. Bana haber vermeden içeri kimseyi almayacaksınız! Yalnız, Vali Kâzım, Komutan Fahrettin (Altay), Başbakan İsmet ve Mareşal Fevzi Paşalar başka. Onlar, girebilirler.

Oysa, bunu kim dinliyordu? Cumhurbaşkanı'na geçmiş olsuna gelenlerin haddi hesabı yoktu. Bu sırada pek çok kişi de kapıdan dönmek zorunda kalıyordu. Ancak, kapıdan dönenler kızmıyor, durumun önemini düşünerek anlayışlı davranıyorlardı. Naim Palas'a en çok girip çıkan da Vali Kâzım Dirik'ti. Bir ara, Samsun Valisi Fahri geldi. İçeri alındı. Arkasından gelen birkaç Mebus içeri alınmadı. Cumhurbaşkanı'nın çok iyi olduğundan, başını kaşıyacak zamanı bulunmadığından, söz edilerek gelenlerin geriye çevrildiği bu sırada kapıda bir otomobil durdu. Halk, şoförün yanından bir polisin, arkadan da Başmemur Mehmet Ali ile, hasır şapkalı, yakışıklı, boylu boslu, elleri kelepçeli genç bir adamın indiğini gördü. Elleri kelepçeli adam, Mehmet Ali'nin yardımıyla inmişti. Elleri kelepçeli adamın, eski Lâzistan Mebusu Ziya Hurşit olduğunu anlayan kapıdaki memurlarla çevredeki halk, onun buraya neden getirildiğini birbirlerine sorarak meraka kapıldılar. Oysa, Cumhurbaşkanı daha önce:

— Getirin, göreyim! diye buyurmuştu.

Ziya Hurşit, kollarından sıkıca tutan, arkasından ceketini yakalamış olan polislerin itip kakmasıyla, yukarı kata, Cumhurbaşkanı'nın karşısına çıkarıldı. Memurlar geri çekilerek, onu Mustafa Kemal'in karşısında yalnız bıraktılar. Bir koltukta oturan Paşa, biraz öne eğilerek, Birinci Meclis'in bu genç, yakışıklı, yırtıcı, kavgacı üyesini, eski Deniz Subayı'nı ilgiyle ve yumuşak bakışlarla süzdü. Elden geldiğince, kinsiz, öfkesiz, rüzgârsız bir durum takınarak onun iri, güzel gözlerine babaca baktı. Bu soğukkanlı bakış, kinsiz yüz karşısında, Ziya Hurşit'in bocaladığı görüldü. Gözlerini yere indirdi.

Paşa, şöylece söze başladı:

— Ziya Hurşit Bey, uzun bir zaman iş ortaklığı yapmış değil miydik? Bir amaç uğruna çalışmamış mıydık?

— Evet, Paşam!

— Nedir bu suikast? Hem de örgütün elebaşısı, ruhu imişsiniz, öyle mi?

— Öyle... Doğrudur. Suikast yapmaya geldim. Ancak, kuvvede kaldı. Eyleme çıkmadı.

— Sizden bunu beklemezdim.

— Dünya beklenmedik şeylerle doludur, Paşam! Ne yapayım ki karşınızda bu durumda suçlu olarak bulunuyorum. Ne diyebilirim?

Artık, konuşulacak bir şey kalmadığını gören Paşa, gizli bir işaretle Ziya Hurşit'i alıp götürmelerini buyurdu.

Ziya Hurşit, Paşa'nın yanından döndükten sonra, tedirgin saatler geçirmeye başladı. Bütün gece odada volta vurarak düşündü. Öldürmek üzere olduğu adamda kendisine karşı hiçbir düşmanlık görmeyince şaşırıp kalmış, bundan birtakım önemli yemişler toplayabilmenin umuduna bile kapılmıştı. Acaba, durumu, mertçe, bütün ayrıntılarıyla anlatması, kendisine yardımcı olamaz mıydı? Acaba, Mustafa Kemal, kendisine neden böyle yumuşak, şefkatli davranmıştı? Kendisinden af dilemesini mi istemişti yoksa? Ne yapmalıydı? Evet, bir kez daha Paşa'yı görecek, durumu olduğu gibi, bir çocuk saflığıyla ona da anlatacaktı. Kim bilir, bir umuttu. Bu genç yaşta ölmek de kötü bir şeydi.

Paşa'yı neden öldürmek istediğini düşününce, temelde, Paşa'nın Karadenizlilerin büyüklerine karşı açmış gibi göründüğü ölüm kampanyasını andı. On beş Türk solcusunu Trabzon'un tek Egemeni Yahya Kâhya'ya öldürtmüş, sonra, tehlikeli bir tanık olan Yahya Kâhya'yı Trabzon kışlasının önünden geçen yolda Topal Osman'a öldürtmüş, eski Deniz Subayı gazeteci Ali Şükrü'yü öldürtmüş, en sonra, Topal Osman'ı da kendi asker arkadaşlarından İsmail Hakkı Tekçe'ye öldürtmüştü.

Ziya Hurşit'in bu düşünceleri, belgelere, kanıtlara dayanmıyorsa da o bunlara inanıyordu. Trabzon bölgesinde şimdi bile egemen olan Vandetta (kan davası) geleneğine uyarak, o da bunların, bu ölülerin öcünü alacaktı. Devlet katlarında hiçbir yüksek memurluk istemiyordu.

Ziya Hurşit'in böyle durmadan aşağı yukarı dolaşmasını kötü yorumlayan polisler, güvenlik düzenini arttırdılar. Adamın kendisini öldürmesinden korkuyorlardı. Darağacına gidinceye dek onu sık bir kontrol altında bulundurmakla görevli değiller miydi? Sabahleyin Ziya Hurşit, kendisini bir kez daha Paşa'nın karşısına çıkarmalarını isteyince, işin, düşündükleri kertede kötü olmadığını anladılar. Onun, kendisiyle konuşmak istediğini öğrenen Paşa, getirmelerini, buyurdu.

Ziya Hurşit, hücresinde nasıl bütün gece, bir aşağı bir yukarı, uykusuz dolaşıp durmuşsa, Mustafa Kemal de yatak odasında gözünü kırpmamıştı. Bütün bu eski ideal arkadaşlarının elbirliğiyle canına kıymaya hazırlanmaları, onu derin derin düşündürmüştü. Ulusu uygarlığa götürecek devrimlerin yapılmakta olduğu bir sırada hepsinin kendisine düşman oluşunu bir türlü anlayamıyordu. Bunların hepsi de uslarını peynir ekmekle mi yemişlerdi? Bunların hiçbiri de mi ulusunu, yurdunu sevmiyordu? Ziya Hurşit'e varıncaya dek bunların hepsi Cumhurbaşkanı, Başbakan olmaya kalkarsa, ufak memurluklara kim bakacaktı?

Kendisi için Cumhurbaşkanlığı hiç de sorun değildi. Bütün sorun, Türk Ulusu'nun kurtuluşuydu, batı uygarlığı düzeyine yükselmesiydi. Bütün bu kendisine diş bileyen, canını almak isteyen irili ufaklı kişilerin, Paşaların hepsi de belki Türkiye'de

Cumhurbaşkanlığı yapabilirdi. Ne var ki bunların batı uygarlığı kavramı üstüne hiçbir temelli düşünceleri yoktu. Aradan çok geçmeden, Halifeliği ya da Padişahlığı geri getirebilirlerdi. Hepsinin de giyneklerinin altında Orta Çağ kalıntıları yaşıyordu. Ükeyi bu adamlara, nasıl, bırakabilirdi? Ne korkunç dönemlerden geçerek kurtardıkları bu güzel yurdu, nasıl olur da bir kez daha iç ve dış düşmanların ellerine bırakabilirdi? Hayır; bu, olacak iş değildi!

Bu sırada bu suikast işinin, kendisini zalim ve kaygısız yapmasından da korkuyordu. Kâzım Karabekir neyse ne de Ali Fuat Paşa, o candan, eski, sınıf, ideal, mahpusane arkadaşı, nasıl olur da bu işlerin içinde bulunabilirdi? Evet, bu eski, yiğit, kahraman arkadaşı, İstanbul'un yönetimini ele almak üzere orada beklemekteymiş!

Paşa, sabaha dek bu çeşit düşünüşler altında iyice bunalmıştı. Ziya Hurşit'in kendisiyle bir kez daha konuşmak istediğini hiç düşünmeden benimsedi. Ziya Hurşit, bir kez daha onun karşısında dikilip durunca, iki yorgun, uykusuz insanın bakışları karşılaştı. Ziya Hurşit, Paşa'nın dünkü canlılığının, insancıllığının üstünde olmadığını gördü, iki iri, şehla mavi göz, yorgun ve bıkkın kendisine bakıyordu.

Paşa'nın geceyi uykusuz geçirdiğini anlayan Ziya Hurşit, onun bir şey sormasını beklemeden şöyle konuştu:

— Paşam, dün gece hakkımda gösterdiğiniz lütufkârlıktan son kerte duygulandım; sonra da üzüldüm! Şaşkınlıkla konuşamadım. Kimi sorularınıza istediğim gibi yanıt veremedim. Ancak, her şeye karşın elverişli davranışınız bana güven ve yüreklilik verdi. Size karşı bir suikast örgütü bulunduğunu, yapılmasının da salt bence benimsenmiş olduğunu, bir kez daha açıkladım. Nedenler, sizce bilinmektedir. Epey zamandan beri aramızda şiddetini arttıra arttıra sürüp giden anlaşmazlıklardır. Örgüt, yeni değildir. Çoktan beri gizlice çalışmaktadır. Suikast, daha önce Ankara'da yapılacaktı. Ancak, biraderim Ordu Mebusu Faik sonuçtan korkarak ya da kişice kaygılanarak, uygulanmanın geri bırakılmasını bize salıkladı. O zaman, onu dinledik. Bu kez hiç kimseyi dinlemedik. Uygulama kararımız kesindi.

Ziya Hurşit, bütün gece kurduğu, «Paşa'ya sığınarak kurtulmak» düşüncesini Paşa'ya duyurur gibi yapınca, o, şöyle dedi:

— Ben, kendim, öç almaktan hoşlanan bir adam değilim. İş, mahkemeye kalmıştır. Bunun sonucunu beklemelidir. Bu işe karışmaya hakkım yoktur.

Ziya Hurşit, böylece içini döktükten sonra yine hücresine götürüldü. Cumhurbaşkanı, bu kez, Gürcü Yusuf'u görmek istedi. Gürcü Yusuf, zavallı bir halk adamıydı. Lâz İsmail'in kurbanı sayılabilirdi. Mustafa Kemal'in karşısında elleri kelepçeli, süklüm püklüm dikiliyor, onun yüzüne bakmak yürekliliğini bile gösteremiyordu. Paşa, sordu:

— Bana bomba atabilecek miydin?

— Seni gördükten sonra atamazdım, Paşam!

Mustafa Kemal, akşam sofrasını, Naim Palas'ın altındaki holde kurdurmuştu. Buradan halka görünmek istiyordu. Kendisini yalnız bırakmış olan bütün ideal, savaş arkadaşlarının bıraktığı boşluğu halkın kendisine gösterdiği içtenlikle doldurmak istiyordu. Şu sırada Saray'a başkaldırdığı günden beri kendisini en çok yalnız duyduğu saatleri yaşıyordu. Kalın duvarlar arkasına çekilip bir Abdülhamit gibi korkudan titrer görünmek, gücüne gidiyordu. Şundan ki o bir Abdülhamit değildi. Yaptığına inandığı iş de bütün Abdülhamitlere, Vahidettinlere karşıydı. Birçok Cumhurbaşkanı olmayı kurmuş rakiplerinden uzak kalışının gerekliliğini, yapmayı düşündüğü devrimlerin ulusçul niteliğinde buluyor, o ulusun içtenliğine sığınarak anlayışsızlığa bir kez daha meydan okumak istiyordu. Hükümetin yayımladığı bildirinin, halkı nasıl coşturduğunu görerek, haklı olduğuna daha çok inanıyordu. İşte, halkın gözünde bir efsane kahramanı gibi büyüyüp gitmiş olan Kâzım Karabekir'le Ali Fuat Paşa, yeni haber aldığına göre, kendisini öldürmekten sanık olarak İzmir'e getirilmek üzereydiler. Kendisine inanan İzmir halkı da onları linç etmeye hazırlanıyordu. Bunu güvenlik güçlerinden öğrenmiş, hemen buna şiddetle engel olunmasını istemişti. Her şey adil mahkemeye bırakılmalıydı.

Gazi, Naim Palas'ın önünü dolduran halkın karşısında yemeğini yer, rakısını içerken, aldığı bu linç haberiyle birdenbire ürpermişti.

Bir ara otelin önündeki halkın dost bakışlarından yoksun kalan Paşa, kapıların, pencerelerin sımsıkı kapatıldığını görerek, şaşırmıştı. Bunun neden yapıldığını sorunca, içki içildiğini, halkın görmemesi için yapıldığını söylediler. Buna bayağı öfkelendi. Canı sıkılmıştı. Eski Padişahlar gibi onu da halktan gizlemek mi istiyorlardı? Şöyle bağırarak, hemen, kapıların, pencerelerin açılmasını, buyurdu:

— Ulusumdan gizli yaptığım hiçbir işim yoktur. Her şeyi ulusumun gözü önünde yaparım. Hemen kapıları açınız!

Kapılar, pencereler açılır açılmaz halk, bir coşkunluk gibi uğuldadı. Hele, Gazi, kalkıp kapının önüne çıkıp da bilinçli olarak kendini gösterince, bunu anlayan halkın ona gösterdiği sevgi gösterisi gerçekten görülecek şeydi. Bu, halkın onu kurtarıcı olarak iyice benimsediğini gösteriyordu. Halk, sevinçten durduğu yerde zıpzıp zıplıyor, sıçrıyor, «yaşasın»larla, ortalığı çınlatıyordu.

Mustafa Kemal, halkı selâmladıktan sonra birkaç söz de söylemek istediyse de gösteri bir türlü bitmiyordu. Bu aralık onun konuşmak istediğini anlayan halk, birdenbire sustu. Şimdi, gittikçe artan kalabalığa egemen olan onun sesiydi:

— Beni öldürürlerse, öcümü yurttaşlarımın alacağına inanıyorum. Ben, ölürsem soylu ulusumuzun, birlikte yürümekte olduğumuz yoldan hiçbir zaman ayrılmayacağına inanıyorum. Bununla içim rahattır. Hasımlarımız başvurdukları iğrenç çözümlere istediklerince başvursunlar, onların boğazlanan hayvanların çırpınışından ayrımsız davranışları, bizim devrim ateşimizi söndüremez. Onların kendilerini hüsrana uğratan ussuzluklarına acıyorum. Cumhuriyet Hükümetimizin demir pençesi, yüksek İstiklâl Mahkemesi'nin adil eli duruma egemen bulunmaktadır. Onun adilce icraatının sonucuna dek sayın halkın soğukkanlıca beklemesini, kendilerine salıklarım!

*

Bütün gazeteler, korkunç suikast haberleriyle çalkalanmaya başlayınca, özellikle, bütün Terakkiperver Partililerin de tutuklananlar arasında bulunduğunu gören Ali Fuat Paşa, Kuzguncuk'taki anasının evinden ayrılıp Büyükdere'ye gitti. Orada iki gün saklanarak gelmekte olan felâketin ne renk alacağını anlamak istedi. 17-20 Haziran günleri arasında yapılan tutuklamalar, bunun çok geniş tutulduğunu gösteriyordu. Ali Fuat Paşa, sıranın kendisine de geleceğini biliyordu. Doktor Adnan'la Halide Edip'in, özellikle, Hüseyin Rauf'un suikast işinin er geç sarpa saracağını bilerek, birer bahaneyle Avrupa'ya kaçıp gitmiş olmasının ne kerte yerinde olduğunu, anlıyordu. Onlar da kesinlikle tutuklanabilirdi.

Eski Maarif Nazırı Şükrü, Abdülkadir, Ziya Hurşit işi yüzlerine gözlerine bulaştırmışlardı. İş, o kerte dalbudak salmıştı ki Erzurum'la Rize'de bile dindar Paşaların Hükümeti ellerine geçirdikleri söylentisi yayılmış, bundan yüreklenen bütün gerici, dinci, hoşnut olmayan gruplar, ayaklanma yürekliliği göstermişlerdi. Mustafa Kemal başta olarak, ne İsmet Paşa, ne Fethi, ne de militanlar, cehennem kazanının fokurtularını işitmemişlerdi. Ne var ki halk işitmişti. Demek ki büyük boş boğazlıklar yapılmıştı.

Büyükdere'deki evde, ayın on dokuzuna dek sinerek durumu kollayan Ali Fuat Paşa, bu işten kurtuluş olmadığını anlayarak kalkıp anasının Kuzguncuk'taki evine gitti. Ankara'da ve İzmir'de bulunan bütün Terakkiperverler tutuklandığına göre hiç kimsenin bunun dışında bırakılmayacağı anlaşılıyordu. Nitekim, Paşa, eve varıp da kapıdan içeri adımını atar atmaz, anneciği ona polisin kendisini aradığı haberini vermekte gecikmedi.

Paşa, tuhaf bir tedirginlik içindeydi. Abdülhamit döneminde, Kurmay Subay çıktıkları günlerde, provokatör bir arkadaşlarının ihbarıyla nasıl iş üzerinde kıstırılıp tutuklandıklarını, düşündü. O, ne pis ruh tedirginliğiydi. İğrenç suratlarıyla zulmün polisleri, ellerine kelepçeleri vurup götürmüşlerdi. Şu sırada, denizin lâcivert güzelliğini seyrederek, anneciğiyle yan yana pencerenin önünde oturmuş, bunlardan söz eden Paşa, yine, o günkü pis, yıpratıcı heyecana benzer bir tedirginliğin bataklığına düşmüş gibiydi. Evet, gelecekler, onu da ötekiler gibi götüreceklerdi.

Tarihte, egemenlerin tavuğuna kış dedin mi sonuç hep böyleydi. Rahmetli babasının, annesinin, kendisinin başından geçen destanlar gibi serüveni, anneciğiyle baş başa bir kez daha andılar. Tarihte Egemenler sık sık değişiyorsa da toplum çok yavaş değişiyordu.

Annesi, ilk gençliğinden beri ailenin başından geçenleri, sıcak, şefkatli sesiyle bir bir anlatarak, sözlerini şöylece bitirdi:

— Oğlum; ailemizin başından geçen siyasal serüvenlerin tarihi pek eskidir! Ben, henüz evlenmemiştim. 1877'de Yakova'da şehit edilen büyükbabanız Mareşal Mehmet Ali Paşa'nın zamanında başlar. Türk yurduna ve ulusuna hizmet edenlerin başından bu serüvenler ayrasız geçer. Yeter ki yurt bizim ve bağımsız olsun. Harbiye sınıflarından beri kendisini tanıdığım arkadaşın Mustafa Kemal'den sana hiçbir zaman kötülük gelmeyecektir. Dingin ol! Haydi, yatalım! Seni de sabahleyin erkenden kaldırıp götüreceklerdir.

Ana-oğul, gece yarısı horozları öterken yataklarına girdikten sonra da uyuyamadılar. Her ikisi de uyur gibi yaparak polislerin kapıyı yumruklayacakları dakikayı yürek çarpıntısıyla beklediler. Polis, genellikle gece gelirdi. Baskın biçiminde gelir, uykunun içine ok gibi girer, alır götürürdü.

Sabah horozları Kuzguncuk'un yeşillikleri içinde güzel sesleriyle tanyerini kızartırken, kapıda duran bir otomobilin homurtusu anayla oğulu yataklarından fırlattı. Bu saatte burada bir otomobil, bir kara haberciden başka ne olabilirdi? Ancak, bir iki saat dalmış olan Paşa, giyinmek üzere kalkıp bir de ayakyoluna uğradığı sırada, -aksi gibi insan da hep bu sıralarda sıkışırdı- aşağıdaki kapı, güm güm vurulmaya başlandı. Ana, soğukkanlıca gidip kapıyı açtı. Üç sivil polis ok gibi içeri daldı. Paşa, eski bir savaşçının bütün soğukkanlılığını takınarak polislerin önünde aşağıya indi. Polislerden biri, öne şoförün yanına, öbür ikisi de Paşa'yı ortalarına alarak arkaya bindi. Otomobil, sabahın sessizliğini yararak doğruca Üsküdar Emniyet Amirliği'ne gitti. Paşa'yı caddeye bakan bir odaya koydular. Tutuklu bulunduğu sürece, kendisine gerekli eşyasının listesini yazarak bunların getirilmesini, ilgililerden istedi. Biraz sonra, portatif karyolası, yatağı, battaniyesi,

giynekleriyle çamaşırları getirilip kendisine verildi. Karyolasını, bu caddeye bakan odaya kuran Paşa, Haziran'ın, yirmisinden yirmi üçüne dek burada kaldı. Burada, Ali Fuat Paşa'ya çok iyi davranıldı.

Üçüncü gün, öğleden sonra bir buçuk vapuruyla karşıya geçip köprüde bekleyen bir otomobile bindirilerek Bab-ı Âli'ye götürüleceğini öğrendi. Bu küçük yolculuk da Paşa'nın onuru kırılmadan yapıldı. Bu nazik davranış, Bab-ı Âli'de Vali Süleyman Sami'nin odasına girinceye dek sürdü. Vali de ona saygılı davranmakta kusur etmediyse de Polis Müdürü Kurmay Yarbay Ekrem (Baydar), ateş gibi düştüğü yeri yakmaya başladı. Vali Süleyman Sami'nin odasında, onun yanı başında, Polis Müdürü'nün Paşa'ya yaptığı sert işlem, kabalık, aşağılamalar, yenilir yutulur, unutulur türden değildi.

Ulusal Kurtuluş Savavaşı'nda İstanbul'da Mustafa Kemal'in gizli servislerinden birinin başkanlığını yapmış, birçok başarı da sağlamış olan Kurmay Yarbay Ekrem Baydar'ın kendisine neden böyle kabalıklar yaptığını, Ali Fuat Paşa, elbette, anlayamazdı. Şundan ki tutuklamalardan sonra, suikast işinin nerelere dek genişlediğini bilmiyordu. Ziya Hurşit'le iki kiralık katilinin becermeye çalıştığı suikast işinin arkasından koskoca bir Hükümet değişimi (Taklibi Hükümet) işi de açığa çıkmıştı. Kimin Cumhurbaşkanı, kimin Başbakan ya da Bakan olacağı ortaya serilmişti. Ali Fuat Paşa'nın, İstanbul Polis Müdürü'nü alaşağı ederek güvenlik güçlerini eline geçirip İstanbul'u teslim alacağı, artık, Hükümetçe biliniyordu. Ali Fuat Paşa'nın, Polis Müdürlüğü'nün yöresinde birkaç kez göründüğü de saptanmış, bu gezip dolaşmalar, yeni raporlara bağlanarak böylece büyük suç kanıtı saptanmış bulunuyordu.

Yarbay Ekrem, şimdi karşısında, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın üç büyük başından biri olan Ali Fuat Paşa'yı değil de bir rakibini görüyor gibiydi. Şundan ki Hükümet değişikliği yapılmış olsaydı, şu sırada Yarbay Ekrem, karşı yanın önemli adamlarından biri olan Ali Fuat Paşa'nın elinde tutsak bulunacaktı. Yarbay Ekrem, İstanbul gizli haber örgütlerinden birini yıllarca yönetmiş çok görgülü bir memur olarak, Ali Fuat Paşa'yı beş altı saat çok

ince yöntemlerle sorguya çekti. Bütün bu soruşturmanın temelini, Sabit'in işitip de Hüseyin Rauf'a söylediği suikast işi oluşturuyordu. Paşa, suikast söylentisini olduğu gibi anlattıysa da Yarbay Ekrem bu kerte az bilgiyle kanmıyordu. O, İstanbul'u ele geçirmek üzere hazırlanmış Ali Fuat Paşa'yı söyletmeye çalışıyordu. Vali Süleyman Sami, bu sıkı soruşturmadan sıkıldıysa da Polis Müdürü'nün tek sorumlu durumunda görünmesi, onu durduruyordu. Paşa'ya öyle geliyordu ki Polis Müdürü Ekrem, bir yandan İstiklâl Mahkemesi'nin bir üyesi gibi davranmak görevini almış, bir yandan da İsmet Paşa'yla Gazi'nin en yetkili İstanbul görevlisi olarak bulunuyordu. Ya da böyle görünmekle abartmalı bir görevseverlik içinde bulunduğunu göstermek istiyordu. Ankara'nın, İstiklâl Mahkemesi'nin koruduğu bir sorumlu olarak görünüp gösterdiği sertliğin, şiddetin, bir görevlinin olağan davranışı olarak görünmesini de göstermeye çalışıyordu.

Ali Fuat Paşa, zaten sinirli olan tabiatının etkisiyle kıpkırmızı kesilmiş yüzüyle karşısındakine yanıtlar bulup vermeye çalışırken, ateş alacağa benziyordu.

En sonunda Vali, soruşturmanın yeterli olduğunu, Paşa'yı rahat bırakmasını söyledi. Vakit de çok geçtiğinden, en sonunda bir işkenceyi andıran soruşturmaya son verildi. Saat akşamın sekizini gösteriyordu.

Ali Fuat Paşa, Polis Müdürü Yarbay Ekrem Baydar'ın son kerte sıkıntılı odasından alınıp da Gülcemal Vapuru'na götürülürken, sonsuz bir iç rahatlığı duydu. Her tutuklunun en zor saatlerinin polisin elinde geçtiğini o da her devrimci gibi biliyordu. Abdülhamit'in polisiyle karşı karşıya geldiklerinde bunu öğrenmişti. Mahpusane, polisteki günlerin yanında cennet gibi kalıyordu. Kamarada tek başınaydı. Bütün dünyayla ilişkisi kesilmişti. Yalnız, makinelerin gürültüsüyle, denizin hışırtısını işitiyordu. Geminin üstünden geçen martıların tiz çığlıkları da bu iki gürültüye bir renk katıyordu. İzmir'e gittiğini biliyorsa da başka bir şey bilmiyordu. Gazete okuması yasaktı. Vapurda kendisiyle birlikte tutuklu olarak kimlerin bulunduğunu da bilmiyordu. Paşa, yatağına uzanarak, yanına almasına ses çıkarmadıkları Charles Gide'in, «*İktisat Siyaseti,*» adlı iki ciltlik kitabı okuyor, böy-

lece kendisini gözetleyen gizli gözlere karşı direnerek soğukkanlı görünmeye çalışıyordu. Yoksa, kalbinin ortasına bir kaygı kazığının çakıldığını duyuyor, bir karşıdevrimci olarak tutuklanmanın verdiği üzücü düşünceler ve duygular, bilincinin alacakaranlığında cirit oynuyordu. O da Mustafa Kemal gibi bütün İttihatçı döküntüleriyle Terakkiperverlerin, iktidar tutkusuyla şaha kalkmış olduklarını biliyordu. Araya bir de komplo girince, Hükümeti devirmek düşüncesi, daha yırtıcı ve tehlikeli renk alıyordu. Gide'in satırları üzerinden engelleri aşmaya çalışan bir yarış atı gibi atlayan bakışları, tehlikenin nereden patlak vereceğini anlamaya çalışan kafasının buyruğunda türlü suikastçı arkadaş ya da bildik tiplerinin, şu sırada türlü işkenceli duygular ve düşüncelerle kırışıp duran kaygılı yüzleri üzerinde geziniyordu. Zorlu gün gelip çatmıştı. Mustafa Kemal gibi bir adama, bir eski arkadaşa suikast yapmak isteyenlerin listesine girerek tutuklanmaktan daha tehlikeli, daha korkunç bir olay olamazdı.

İşte, yaşamının en bunalımlı saati gelip çatmıştı. Bu, Batı Cephesi Komutanlığı'ndan alınıp Moskova'nın karlı ufkuna sürülmekten çok daha korkunçtu. Kel Ali, Kılıç Ali, Necip Ali gibi çok ufak çaplı teknik adamların elinde çarçur olmak işten bile değildi. Subaylıkları boyunca ıkınıp sıkınarak ancak bir arpa boyu süren bu adamların hepsi de Paşa düşmanıydı. İşte, Halit Paşa'dan başlamışlardı. Şimdi de bütün Paşalar, ellerindeydi. Artık, bütün komplekslerini doyurabilecek fırsat ellerindeydi. Hele, pek derinlerde yatan birtakım pek ince ipuçlarını da ellerine geçirme zekâsını gösterebilirlerse, bütün Paşalar kolayca öbür yanı boylayabilirdi. Bir Kel Ali'nin elinde gitmek de az buz bir talihsizlik sayılamazdı.

Polis Müdürü Yarbay Ekrem, onu istediği tehlikeli ve yasak bölgelerden geçirmeye çalışmış, terletmişti. Engelli yarışın birinci hendeği ya da duvarı aşılmıştı. Şimdi, daha küçük işkencelerin eline gidiyordu. Bunların yükselteceği engel, eğer Çankaya'dan bir şefaat edici buyruk gelmezse, kolay kolay aşılmazdı. Bunlar, Güliver'in cüceler ülkesinde gördüğü ufacık askerler de olsalar, incecik iplerle onu öyle bir bağlarlardı ki belki de bu tuzaktan kurtulması çok güç olur, belki de hiç olamazdı.

Çanakkale Boğazı'na girileceği sırada, ona öğle yemeği getirdiler. Anasının evinden alındığından beri ağzına bir lokma bir şey koymamıştı. Ağzının ağı gibi acılığı da ancak bir iki saat önce geçmişti. Yemekleri görünce çok acıktığını anladı. Umutsuz insanların çok yemek yiyerek umutsuzluğu unutmak, boğmak istemeleri türünden bir iştihayla önüne konulan bütün yemekleri yiyip bitirdi. Bunları salt açlıkla değil de ölüme, yokluğa meydan okumak istercesine silip süpürmüştü. Karyolasının pencerenin önünde bulunuşu, onu alıp uzak maviliklere doğru götürüyor, ona bütün mahpusların o engin özgürlüğü içinde aldatıcı yolculuklar yaptırıyordu. Ancak, maviliklerin romantik özgürlüğü, onda yaşamak sevincine doğru kanatlanma tutkuları uyandırıyordu. Paşa, pencerenin önündeki karyolasında sırtüstü uzanarak, bir yandan da ara sıra gözlerini mavi göklerin derinliklerine daldırarak, düşlere daldığı saatler içinde ruh durumunu gözetleme buyruğunu almış olan memurlar, hiçbir şey anlamadan Gülcemal, Çanakkale Boğazı'nı geçiyordu. Kendisini gözetlemeye atanmış memurlara en suçsuz insanın kaygısızlığı içinde görünmenin çok önemli olduğunu bilen Paşa, bunu eksiksiz yapıyordu. Vapurdaki öbür tutukluların kimler olduklarını bilmemekle birlikte, bütün İstanbul'daki İttihatçılarla Terakkipervercilerin bu arada bulunduğunu anlıyordu.

Vapurdaki kalabalık polislerin, güvenlik memurlarının varlığı, kalabalık bir tutuklu grubunun varlığına kuşku bırakmıyordu. Ne iyi etmişlerdi de Rauf, Adnan, Halide Edip, atik davranıp bu tuzaktan sıyrılmasını bilmiş, Paris'i boylamışlardı. Yoksa, bu karışık zamanda, birkaç ufacık, hırslı yargıç taslağının elinde insan kim vurduya giderdi. Paşa, ara sıra bastıran karamsar ruh durumunun etkisi altında böyle düşünmek zorunda kalıyordu. Gülcemal Vapuru Paşa'yı sıkıntılı, kötümser düşüncelerle sallaya sarsa, kısa süren yaz gecesinden çıkarıp 26 Haziran Cumartesi sabahı, İzmir Körfezi'nin çivit rengi, biraz kirli sularına ulaştırdı. İzmir'de kellesini almak üzere bekleyen ufacık cellâtlarının ellerinden kurtulabilmek uğruna, zekâsının, görgüsünün, soğukkanlılığının bütün cephaneliklerini kullanmaya kararlı olmakla bir-

likte yine de kaygılıydı. Gazi, kendisini affetse bile, bütün Türkiye'nin gözünde, o, bir suikastçı olarak kalacaktı. Böylece ülkenin damgalanmış, lanetlenmiş insanları arasına girecekti. Çerkes Ethem'in durumundan daha parlağını bekleyemezdi. O da kardeşleriyle lanetle damgalanarak Türkiye'nin sınırlarından dışarı kaçmıştı. O da kardeşleriyle birlikte Mustafa Kemal'e birkaç kez suikast yapmak istemiş, başaramamıştı.

İstanbul'dan beri kendisiyle bir tek sözcük konuşmayan Polislerin, İzmir panoraması karşısında dilleri çözülmüştü. Hemen hepsi, Paşa'nın çevresinde fır dönüyor, ona tuhaf usa gelmez sorular soruyor, söz birliği etmişcesine ondan bir şeyler sızdırmaya çalışıyorlardı. Sanki, İzmir'de ağını kurmuş bekleyen Kel Ali'ye varmadan, Paşa'daki bütün gizleri ele geçirmek ister gibiydiler. Karakterinden, ruh durumundan başlayarak ona suikast üstüne neler düşündüğünü bile sormaktaydılar. Özellikle, Paşa'nın kafasına yerleştirmek istedikleri şuydu: İstiklâl Mahkemesi, güvenilir bir Mahkeme'ydi. Hele, Kel Ali, gerçek bir babaydı. Orada bütün tutuklulara iyi davranılıyordu. Bunlar, türlü memurlarca Paşa'ya birçok kez yinelendi. Hiç korkmamalıydı. Nasıl olsa ortada bir yanlışlık vardı. Mahkemede, hemen, şıp diye, anlaşılıverecekti.

Paşa, bütün bunları, bu ufak görevlilerin ağzından dinlerken, politikanın insanı ne korkunç bataklıklara sürüklediğini düşünüyor, Ulusal Kurtuluş Savaşı bitince hemen bir köşeye çekilip kaygısız bir yaşama başlamadığına bin kez pişman oluyordu.

Paşa kendisiyle böyle dost maskesi altında konuşan memurların hiç de içten olmadıklarını, aldıkları buyruğa göre konuştuklarını anlıyor, kendisini bu küçük durumlara düşüren yazgısına bin kez sövüp sayıyordu.

Gülcemal, öğleye doğru İzmir rıhtımına yanaştı. Rıhtım, insanla hıncahınçtı. Bu kaynaşmanın nedenini anlamak zor değildi. Hepsi de vapurdan çıkacak siyasal tutukluları görmek üzere bekleşiyordu.

Vapur rıhtıma yanaşalı saatler geçtiği halde, onları bir türlü dışarı çıkarmıyorlardı. En sonunda güneş, körfezi kızıla boyayarak Tuzla'nın ardındaki mavi dağların arkasına çekilip de kentin

ışıkları körfezin sularına yansıyınca, onları rıhtıma çıkarmaya davrandılar. Sabahtan beri merakla bekleyen halktan ancak pek azı onların siluetini görebildi. İlkin, şimdi bile can sıkıntısını yok etmek üzere, «*İktisat Siyaseti*»'ni okuyup duran Ali Fuat Paşa'yla eşyasını rıhtıma çıkardılar. Sonra, bütün İstanbul tutukluları, rıhtıma çıkarılarak orada bekleyen arabalara bindirildi. Biraz sonra, Vilayet'in alt katındaki Polis Müdürlüğü'ndeydiler. Ali Fuat Paşa'yı en başta bahçeye bakan odaya yerleştirdiler.

Paşa, kendisiyle İstanbul'dan beri yolculuk eden tutuklu arkadaşlarının kimler olduğunu, ancak bu odaya yerleştikten sonra öğrenebildi. Bunlar, Refet, Cafer Tayyar, Rüştü Paşalarla, İsmail Canbolat, Sabit, Necati, Halis Turgut, eski Maliye Nazırı Cavit, eski Ardahan Mebusu Hilmi'ydi. Bütün tutuklular, İstanbul'dan beri birbirleriyle hiç görüştürülmedikleri gibi rıhtıma çıkarılırken de yan yana gelmeleri, fısıldaşmaları önlenmiş, hepsi ayrı ayrı otomobillerle Polis Müdürlüğü'ne götürülmüştü. Buna, yıldırım hızıyla götürüldüler, demek daha doğru olurdu. Saat, gecenin dokuzu olduğundan, meraklı halkın çoğu umudunu kesmiş, çoktan evinin yolunu tutmuştu. Tutuklular, ikiye on kala İzmir'e gelmişler, vapurda yedi saat bekletilmişlerdi.

Ali Fuat Paşa'nın öğrendiğine göre, Ankara'da tutuklanan bütün sanıklar, buraya onlardan önce getirilmişti. Bunların arasında Kâzım Karabekir, Münir Hüsrev, eski Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, Trabzon Mebusu, eski Adliye Bakanı Hafız Mehmet, Ordu Mebusu Faik, Saruhan Mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Albay Arif, Ergani Mebusu İhsan, İstanbul Mebusu Şükrü, Mersin Mebusu Çolak Selâhattin, Amasya Mebusu Bekir Sami, emekli Veteriner Albay Rasim, eski Mersin Mebusu Mersinli Cemal Paşa vardı.

Ali Fuat Paşa, Vilayet'in bahçesine bakan yeni hücresinde yatağına uzanarak, kulakları kirişte, ellerini başının altına alarak bir tavşan uykusu kestirmeye çalıştı. Her ayak sesinden, her fısıltıdan, yeni bir şeyden yeni bir haber almaya, bu korkunç durumu aydınlatmaya yarayacak, mini mini, ipuçları elde etmeye çalışıyordu.

26 Haziran 1926 Cumartesi günü öğleden sonra, Milli Kütüphane'nin büyük salonunda kurulan İstiklâl Mahkemesi'nin ilk oturumu çok kalabalık bir dinleyici yığını karşısında açılıyordu. Bütün dinleyiciler, güvenilir yurttaşlar olarak çağrılı geldikleri halde, yine de her iki üç çağırılının yanı başında bir sivil polis dikiliyordu. Tutuklular, cezaevinden kelepçeli olarak getirildi. Süngülü jandarmaların arasında salona alındılar. Parmaklıklarla çevrili özel yere sokularak sırayla oturtuldular. Biraz sonra, İstiklâl Mahkemesi'nin Yargıçları, başta Kel Ali, onun arkasından Kılıç Ali, onun arkasından Doktor Reşit Galip, onun arkasından da Savcı Necip Ali, salona girerek yerlerini aldılar.

Başkan Kel Ali, sorguya, suikast olayının kara yıldızı Ziya Hurşit'le başladı. Eski Deniz Subayı, eski Mebus, eski Almanca Öğretmeni Ziya Hurşit, Rize'nin Hemşin Bucağı'ndandı. 1308 doğumluydu. Doğduğu yerin Molla Reis ailesindendi. Almanya'da deniz inşaatıyla telsiz-telgraf ihtisası yapmış bir Deniz Subayı'ydı. Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Lazistan Mebusu'ydu. Bekârdı.

Başkan, Ziya Hurşit'ten sonra sırasıyla öbür sanıkların kimliklerini de saptadı. Sonra, sanıklara şöyle dedi:

— Savcı, olayın bütün aşamalarını bütün ayrıntılarıyla açıklayacaktır. Dinledikten sonra, ayrı ayrı yargılanacaksınız.

Sözü, Savcı Necip Ali Küçüka alarak iddianameyi şöylece okumaya başladı:

— Türkiye kamuoyundan aldığı güç ve esinle... egemen olduğu alan içinde ülkenin toplumsal, ekonomik ve uygar gelişimine çalışmaktan bir an uzak durmayan Cumhuriyet ve devrim Hükümetiyle demokrasi yönteminin egemen olduğu her ülkede kullanılan siyasal ve uygar çekişme, her zaman olağan ve hiçbir kanun kısıtlamasıyla kapalı değilken, adları aşağıda söylenen kişiler iğrenç ve karanlık bir ruh taşıyan zümreden aldıkları telkin çevresinde dünya tarihinde oluşturdukları çok iğrenç ve kanlı, dolayısıyla, her zaman insanlığın lanet ve tiksintisiyle karşılanan kanunsuz ve canice girişimlerle Hükümeti yıkmak ve iğrenç amaçlarına ulaşabilmek uğruna, Türk Cumhuriyet ve devriminin

hakkıyla temsilcisi bulunan Cumhurbaşkanı Hazretleri'ne suikast yaparak, ülkede bugün korkunçluğunun anlaşılması olanaksız olan bir felâket hazırlamak girişiminde bulunmuşlardır. Çok kızıl ve alçakça düşünüşlerin çevresinde birleşen, Türk devrim tarihinde sonuna dek uğursuz bir kara leke gibi yaşayacağı su götürmeyen bu zümrenin örgütleyip oluşturduğu alçakça girişimleri ayrıntılarıyla açıklayacağım.

Bu ayın 17'nci Çarşamba günü İzmir'e varacak olan Cumhurbaşkanı Hazretleri'ne suikast yapılacağından söz edilerek, verilen bilgi ve haberler üzerine bu tarihten iki-üç gün önce Gülcemal Vapuru'yla İzmir'e gelmiş olan eski Lazistan Mebusu Ziya Hurşit ve Laz İsmail ve Gürcü Yusuf ve Üsteğmenlikten emekli Çopur Hilmi adındaki kişiler, ayrı ayrı, bulundukları yerlerde polisçe tutuklanmışlardır. Bunların üzerlerindeki iki İngiliz bombası, hiç kullanılmamış dört, kullanılmış iki Belçika polis tabancası ile kurşunları bulunmuştur. Yöntemiyle uzun uzadıya yapılan soruşturma ve yüzleştirmeler sonucunda bunlardan Ziya Hurşit, 1925 yılı ortalarından beri Cumhurbaşkanı'nın öldürülmesi uğruna suikast örgütüyle ilgili bulunduğunu ve daha önce eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey'le ve onun aracılığı ile de eski İzmit Mebusu Şükrü Bey'le anlaştıklarını, toplanıp görüşmeler yaptıklarını ve amaca varılması uğruna adları geçen Lâz İsmail ve daha sonra Gürcü Yusuf'u bularak Şükrü Bey'le tanıştırdıklarını ve geçen yıl Aralık ayında Şükrü Bey'in Ankara'da bulunan suikastçı adamlarıyla birlikte iş bu suikast edimini işleyebilmek üzere Lâz İsmail'le Gürcü Yusuf'u alıp Ankara'ya gittiğini ve Terakkiperver Partisi'nde konuk kaldığını ve Lâz İsmail'le Gürcü Yusuf'un Ankara'daki evine giderek, Şükrü Bey'in salık ve kılavuzluğuyla Eskişehir Mebusu Arif Bey'in Çankaya yolu üzerinde bulunan Köşkü'ne götürdüklerini, Çankaya yolu üzerinde suikast yapmaya elverişli yerlerin incelendiğini ve bundan başka yine birlikte Büyük Millet Meclisi'ne gittiklerini, akşamdan sonra Bakanlar Kurulu'nun toplandığı konağın durumunu ve Ankara Kulübü'nün yöresini incelediklerini ve her nasılsa suikast girişimini o sırada uygun görmeyen Ziya Hurşit'in kardeşi Faik ve öbür Te-

rakkiperver başlarının karşı koymasıyla tasarıdan edime çıkarmayı başaramadıklarını ve İstanbul'a döndüklerini ve Şükrü Bey'in İstanbul'dan, Ankara'ya dek gidiş-dönüş vb., gereksinimlerini karşılamak üzere gereken parayı sağlayarak verdiğini, daha sonra, bu yıl içinde Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin Bursa gezisi dolayısıyla yine davranarak Lâz İsmail, Nimet adlı bir kadını yanına katarak incelemelerde bulunmak üzere Bursa'ya gönderdiklerini ve Lâz İsmail'in yapmış olduğu incelemelerin elverişli olmamasından dolayı İzmir'e yapılacak gezi sırasında suikast yapmayı tasarlayıp kararlaştırdıklarını ve bu gezi için dahi Şükrü Bey'ce yeterince para verildiğini, Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin İzmir'e yolculuğunun kararlaştırıldığının anlaşılması üzerine, yeniden Şükrü Bey'in durumu incelemesi ve düşünmesinden ve Lâz İsmail'le Gürcü Yusuf'un da ayrıca Şükrü Bey'le görüşmesinden sonra İzmir'e yollanmalarını saptadıklarını ve İzmir'de daha önce Şükrü Bey'le anlaşmış olan Sarı Efe Edip'e Ziya Hurşit'e güvenilmesini ve birlikte kararlaştırılmış suikastın yapılmasını anlatmak üzere en yakın ve içten arkadaşı olan emekli Veteriner Albay Rasim Bey'in imzasıyla bir mektup ve önemli ölçekte parayla yeterince revolver ve cephanesini Şükrü Bey'den alarak İzmir'e yollandıklarını ve varışlarında Ziya Hurşit Bey'in Gaffarzade Oteli'nde, öbürlerinin de Ragıp Paşa Oteli'nde dikkati çekmemek üzere ayrı ayrı kaldıklarını ve hemen Sarı Efe Edip'i bularak otelde sözü geçen mektubu birlikte okuyup üstlerine aldıkları görevin yapılması çevresinde konuştuklarını ve Edip Bey'in kendi adamlarıyla birlikte Karşıyaka'da İdris'in Bahçesi'nde görüşmek üzere hazırlıkta bulunacaklarını ve gerçekten o günün ertesi akşamı Edip Bey'in Müdür olarak kullandığı Çopur Hilmi adlı kişiyle birlikte bahçede toplanıp suikastın biçimi, yeri ve yapılış biçimi üzerinde uzun uzadıya konuşulduktan sonra suikastın Gaffarzade Oteli yöresinde dar sokağın dönemeç noktasında yapılmasını kararlaştırdıklarını ve Ziya Hurşit'in, arkadaşları İsmail ve Gürcü Yusuf'la birlikte, ertesi gece Giritli Şevki'nin evinde toplanarak danışmak ve suikastın yapılmasından sonraki anlarda her birisinin üstüne düşen görevlerin düzenlenerek bölüştürülme-

si için toplanmaya karar verdiklerini ve nitekim, ertesi gün Edip'ten başka olarak Hurşit ve arkadaşlarının Şevki'nin evinde toplanıp konuştuklarını, son biçim üzerinde yani Gaffarzade Oteli yöresinde Lâz İsmail ve Gürcü Yusuf'la Ziya Hurşit'çe ilk önce rovelverle ve gerekirse bombalarla yapılması ve oradan kaçmalarıyla Şevki ve Çopur Hilmi'nin geride hazır bulunduracakları otomobile binip karşı yana geçtikten sonra Şevki'nin motoruyla Sakız Adası'na geçilmesi konusunun karar altına alındığı ve ayrıldıktan sonra oturdukları yerlerde suç eşyalarıyla birer birer yakalandıkları ve suikast davranış ve ediminin kişice değil, Şükrü ve Abdülkadir Beylerin de içinde bulundukları siyasal örgütün nam ve hesabına olduğunu, anlatmıştır.

Sanıkların, gerek İzmir suikastına değin, kerte kerte verdikleri anlatımlar pek dikkate değer görünmesi ve bunlardan Gürcü Yusuf'un anlatımına göre, yedi sekiz ay önce postanede otururlarken, Lâz İsmail gelerek bir arkadaşının kendisini Ankara'ya, zengin bir kişinin evini soymaya götürmek istediğini ve pek yağlı olan bu işe girmesini önermesi üzerine, para ve kimlik kâğıdı bulunmadığını ileri sürmesine karşı bu engellerin kolayca çözümlenebileceğini anlatmış ve birkaç gün sonra da yirmi beş Lira'yla Halim adlı bir başkasına özgü bir kimlik kâğıdıyla gelerek ertesi gün her ikisinin Haydarpaşa'dan Ankara'ya yollandığını ve varıncaya dek Ziya Hurşit'le trende görüşmediğini ve trenden indikleri sırada yanlarına Ziya Hurşit'in geldiğini ve Ankara'da her üçünün de birlikte Karadeniz Oteli'ne gittiklerini, üçüncü günü de İsmail aracılığıyla Şükrü Bey'in: «Silahlar hazırdır, gerektiğinde Ziya Hurşit'e vereceğim. O, gelmezse İsmail'e veririm,» dediğini, bu konuşmadan sonra da evden çıkıp İstanbul Pastanesi'ne gittiklerinde Ziya Hurşit'in kendilerine ünleyerek: «Buraya gelmekten amacımız Cumhurbaşkanı'nı öldürmektir. Bize istediğimiz para ve memurluğu vereceklerdir. Şükrü Bey Cumhurbaşkanı olacaktır!» dediğini ve ertesi gece Arif Bey'in evinde konuk kalarak, Çankaya'daki Gazi'nin Köşk'ü yöresinde incelemeler ve keşiflerde bulunduğunu, ancak buraları suikasta elverişli görmediğini, Ankara Kulübü'nün bu işe daha elverişli olduğunu ve

kulübün çevresini Ziya Hurşit'le birlikte keşfettiklerini ve kaçışlarını sağlamak üzere otomobil ya da uçak hazırlandığını Ziya Hurşit'ten işiterek söylediğini ve yolda giderlerken orta boylu şişmanca bir kişiyle görüşen Ziya Hurşit'in: «Bu, Kâzım Karabekir Paşa'dır. Çok güçlü ve nüfuzludur. Bizim düzenimizden de haberi vardır,» dediğini ve ertesi gün İsmail'in gelerek Ziya Hurşit Bey'i gördüğünü, ancak kardeşi Faik Bey'in düzenden haberi olduğundan hemen İstanbul'a yollanacaklarını söylemesi üzerine ertesi gün trenle yollanmadan önce, Şükrü Bey'in kendilerine ellişer Lira para ile birer tabanca verdiğini, Lâz İsmail'in ise, Gürcü Yusuf'un bu dediklerini bütünüyle onayladıktan başka, bir gece Ziya Hurşit'le Eskişehir Mebusu Arif Bey'in evine gittiğini ve Arif Bey'in suikastı anlatır biçimde, ülkede haksızlıklar, yolsuzluklar yapıldığından söz ederek, bundan sonra Lâz İsmail'e ünleyerek: «Sizin gibi iyi adamlara gereksinim vardır,» gibi sözler ederek suikastı kışkırtıp yüreklendirmek istediğini ve ertesi gün Arif Bey'in evine gittiğini ve Gürcü Yusuf'la birlikte Ziya Hurşit de içinde olmak üzere Bakanlar Kurulu'nun toplandığı konağı keşfettiklerini ve ancak kendi kanısına göre, korunma düzeninin eksikliğine göre burada hiçbir şey yapılamayacağını anladıklarını ve bu aşamaya özgü olan Ziya Hurşit'in yukarıda sayılan anlatımından başka Arif Bey'in evine Lâz İsmail'i götürmediğini direterek söylemesiyle Arif Bey'i koruyacak bir durum göstermek istemiş ve her üçü İstanbul'a dönmüşlerdir.

Ankara'da böylece birtakım nedenler ve engeller yüzünden kısır kalan suikastı, Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin Bursa'ya yaptığı son gezisinde uygulamak ve yapmak üzere Ziya Hurşit, Lâz İsmail ve Gürcü Yusuf'u bularak Bursa'ya suikast amacı üzere gideceklerinin kararlaştırılmış bulunduğunu, söylemiş, ancak Yusuf bu öneriyi benimsemediğinden, Lâz İsmail yine Şükrü ve Ziya Hurşit Beylerin kışkırtmasıyla amacını uygulamak üzere Şükrü Bey'den aldığı parayla Naciye adlı kadını da karısı gibi yanına katarak Bursa'ya yollamışsa da yukarıda da söylendiği gibi cinayet isteklerinde başarı sağlayamayarak yine İstanbul'a dönmüşlerdir.

Savcı, bunları sayıp döktükten sonra, bütün sanıkların suça katıldıklarını, hepsinin cezalandırılmasını istedi.

Sonra, Mahkeme Başkanı söz alarak jandarmalara şu buyruğu verdi:

— Sanıkların hepsini sırayla dışarı çıkarınız! Yalnız, Ziya Hurşit Bey kalsın!

Sonra, Ziya Hurşit'e buyurdu:

— Ziya Hurşit Bey; ayağa kalk!

Ziya Hurşit ayağa kalkınca, Başkan'a şöyle dedi:

— Müsaade ederseniz, bir şey söyleyeceğim! Burada sanık olarak ve ellerim kelepçeli olarak bulunuyorum. Yanımdaki Subay Efendi, biraz önce, çok sert bir davranışla bana: «Şuraya geç!» diyerek yiğitlik tasladı. Bunu Subaylık onuru ile uzlaşır bulmadım, Başkan Bey!

Başkan, onun yakınmalarını işitmezlikten gelerek, sorguya başladı:

— Kanunca yasal yaşta olmadığınız halde, eskiden Büyük Millet Meclisi'ne üye olduğunuz anlaşılıyor. Ayrıca, Millet Meclisi'nin son evrelerinde, İkinci Grup'ta, yani muhalefet yanındaydınız, değil mi?

— Evet; öyledir!

— İkinci seçim evresinden sonra, Terakkiperver Parti'ye sizin grubunuz katıldı mı?

— Bizim grubun çoğunluğu katıldıysa da aynı tarihte Meclis dağılmış olduğundan, elbette, grup da yok demekti! Ancak önce gruptan olanlar, Terakkiperver Parti'ye katıldılar,

— Bu katılma işini görüşmek üzere bir kongre yapıp yapmamak konusunda bir karar verildiğini biliyor musunuz?

— O zamanki Yönetim Kurulunda ben de vardım. Ancak, sözünü ettiğiniz biçimde bir karar vermedik.

— Ya, ne yaptınız?

— Kara Vasıf, Hüseyin Avni, Nafiz ve Çolak Selâhattin Beylerle Cemal Paşa bana: «Biz, Terakkiperver'le çalışacağız, sen de gel! dediler.

— İkinci Grup'un tüzüğü var mıdır?

— Hayır; yoktur!

— Grubun izlediği tutumun, Terakkiperverlerin benimsedikleri ilkeler arasında bir benzerlik, uyarlık var mıydı? Bir partinin maddelerini benimseyerek o partiye girildiğine göre, siz Terakkiperver Parti'den misiniz?

— Evet, Samsun Şubesi'ni açmak üzere bana yetki verilmişti!

— Orada eylemde bulundunuz mu?

— Vakit kalmadı. Elbette, bulunacaktık! Olmadı.

— Üye yazdınız mı?

— Evet; başvuranlar çoktu!

— Şu halde, kapatılıncaya dek o partinin üyelerinden sayıyordunuz kendinizi?

— Pek öyle değil! Şundan ki ben uğraşamayacağımı kendilerine bildirmiştim.

— Kâğıtlarınız arasındaysa, Terakkiperver Parti'deki çalışmanızdan dolayı övüldüğünüzü gösteren belgeler görüyoruz.

— Samsun Belediye seçimi vardı. Bu belge o zamana ilişkin olmalı. Şundan ki bu Belediye seçiminde çaba gösterdik. Adaylarımızı kazandırdık.

— Size oradaki göreviniz dolayısıyla tahsisat verecekler miydi?

— Böyle bir şey söz konusu değildi. Hiçbir para almadım. İstemedim de.

— Eylem bölgeleriniz nereleriydi?

— Amasya'da örgüt olmadığından orada da çalışacaktım.

— Oradaki görevinizi ne zamandan beri bırakmış bulunuyorsunuz?

— 10 Şubat 1925'den beri asker olmuştum.

— Memleketinizle süren ne gibi ilişkiniz var?

— Evim var; toprağım var; amcalarım, akrabalarım var. Arasıra hava değişimine giderim. 1924 yılı yaz aylarını memlekette geçirmiştim.

— Rize'de kimlerle haberleşip ilişkide bulunuyorsunuz?

— Hiç kimseyle.

— Seçim bölgeniz olduğu halde. Nasıl olur?
— Rize'yle öteden beri haberleşmem.
— Ya Samsun'da kimlerle?
— Ticaretle, alışverişle.
— Ne gibi?
— Yemiş'de, Liman İskelesi'nde komisyon üzerine iş yaparım.
— Nerelerle?
— Ordu'ya, Atina'ya mal gönderirim.
— Sermayeniz?
— Yoktur.
— Siyasetle uğraşmayı sürdürdüğünüzü söylüyorsunuz. Son yolculuğunuzun ne amaca dayandığını söyler misiniz? Yani, İzmir'e, Lâz İsmail ve Gürcü Yusuf'la ne amaçla geldiniz?
— Sarı Efe Edip Bey'le ilişki kurmak üzere geldik. Amacımız, suikasttı.
— Edip Bey'le ilişki kurdunuz mu?
— Evet, İzmir'e geldiğimizde onu buldum!
— Ve baş başa vererek suikast için düzenler kurdunuz, değil mi?
— Evet; görüştük, tartıştık! Ve buyurduğunuz gibi düzenler aldık.
— 16 Haziran gecesi, Girit'li Şevki'nin evinde toplandıktan sonra odanıza geldiniz; yattınız. Sonra, birer birer tutuklandınız, değil mi?
— Öyledir; doğru!
— Açık olarak suikast niyetiyle geldiğinizi söylüyorsunuz. Doğruyu söylüyorsunuz.
— Evet, gizlenecek bir şey yok! Dosdoğru, apaçık söylüyorum.
— Peki, suikastı siyasal amaçla yaptığınızı da benimseyelim mi?
— Elbette; benimseyiniz! Suikast başka ne amaçla yapılır ki!?
— Ancak, siyasal amacınız neydi? Yani ne gibi bir siyasal amaçla yapacaktınız?

— Geçen yıl bu sıralar, İstanbul'da Ankara Valisi Abdülkadir Bey'le görüştüm. O zaman Terakkiperver Parti örgütü yoktu. Abdütkadir'i eskiden tanırdım. İlişki kurdum. Başka arkadaşlar da vardı. Ancak durumlarını beğenmedim. Durumlarını olumsuz gördüm. Örneğin, Hafız Mehmet Bey, Nafiz Bey büsbütün vazgeçmişlerdi. Ötekiler de öyle gibiydiler. Kımıltısız görünüyorlardı. Bu nedenle düşündüm ve Hükümet'i devirmeye Abdülkadir'le birlikte karar verdik. Hayli kafa yorduk. Yalnız olur mu? Hayır! Bu iş için kesinlikle gerektiğince öğe bulmalı, dedik. İlk önce Lâz İsmail'i buldum. Bir arkadaş daha bul! dedim. Gürcü Yusuf'u buldu. Ondan sonra Abdülkadir'e söyledim:

«Adamlar bulundu. Hazır. Bunlardan nasıl yararlanacağız?»

«Ankara'ya gitmeli.»

«Benim param yok. Ankara'ya nasıl gideyim?»

Abdülkadir'le böyle konuştuk.

— Abdülkadir'le bu biçimde anlaşmış oluyorsunuz. Ancak, amaç, Hükümet'i devirmek değil mi?

— Evet!

— Peki! Ama, bu kerte büyük bir iş iki kişiyle yapılamaz! Herhalde bir siyasal örgütün katılması, düşüncesi alınmak gerekmez mi?

— Ben, onu düşünmedim. Her şeyden önce suikastı en kolay yoldan yapmayı düşünüyordum.

— Bu konuda birbirinize ant içerek söz verdiniz mi?

— Hayır; salt karşılıklı güven ve inanış!

— Şükrü Bey'le nasıl tanıştınız?

— Kadıköy İskelesi'nde tanıştık. Adülkadir tanıştırdı. Ankara'da Bakanlar Kurulu Konağı'na nasıl girebileceğimiz sorununu konuştuk. O: «Gidip durumu bir göreyim!» dedi. Ben de: «Adamlarınızı da al, birlikte götür!» dedim.

Benimsedi. Sonra, Kadıköy'deki evime geldi. Lâz İsmail de oradaydı. Şükrü Bey'e tanıttım.

— Evet; sürdürünüz! Bakanlar Kurulu'nu düşürmekle işe başlamak kararını verdiniz. Ankara'ya gidiyorsunuz; sonra?

— Şükrü Bey o sırada, mevsim kış olduğundan, zamanı elverişli bulmadı. Cumhurbaşkanı'nın da Bakanlar Kurulu'nda bu-

lunduğu bir zamanda yapılmasını uygun buluyordu: Abdülkadir ise: «Bombayı Meclise atalım, Cumhurbaşkanı da oradayken...» diyordu. Locaya fırlatılacak bomba, yukarı doğru etki yapacak ve hiç kimse kurtulamayacaktı. Ancak, bu düşünüş tartışmada kaldı. Ben bundan yana değildim. Şükrü Bey'le Lâz İsmail ve ben üç saat birlikte oturduk.

— Nerede?

— Moda'da; Cevizlik'te Şifa Sokağı, 16 numaralı evde. Bu görüşmeler orada yapıldı. Şükrü Bey'e: «İşte, Ankara için bulduğum adam!» diye Lâz İsmail'i gösterdim. O da: «Ben, Ankara'ya gidiyorum. Benimle birlikte gelir, durumu görürsünüz!» dedi. Lâz İsmail de benimsedi. Ne varki benim de birlikte gelmemi istiyordu. Bir çekingenliği vardı: «Belki bu adamlar bize ihanet ederler; tanımıyorum! Sen de gel!» diyordu. Ben: «Gitmem!» dedim. Ayrıldık; çıktık. Şükrü Bey ertesi gün Ankara'ya gitti. Birkaç gün sonra da ben gittim.

— Hatırlıyor musunuz, hangi ayda idi? Erzurum'da ve Rize'de ayaklanışlar olduğu zamana mı rastlıyordu?

— Evet; o zamana rastlıyordu! Rize'de: «Cumhurbaşkanı yaralı; İsmet Paşa vuruldu. Dindar Paşalar Hükümet'i ele almışlar,» söylentileri işitildiği günlerdi.

— Şu halde, yolculuğumuzla bu söylentiler arasında bir ilişki olması düşünülebilir, değil mi?

— Hayır! Ben, Rizelilerden hiç kimseye güvenmem. Trabzon'a bile bir şey yazmadım. Zaten, Abdülkadir'le bu işi kararlaştırdıktan sonra hiçbir mecliste ve toplantıda bulunmadık. Sanki siyasal yaşamdan büsbütün çekilmiş gibi bir durum aldık. Dikkati çekmemek istiyorduk.

— Peki, Ankara'da ne yaptınız?

— Lâz İsmail yöreyi inceledikten sonra bana geldi: «Burada hiçbir şey yapılacağı yok!» dedi. Şükrü Bey de: «Ben iyi bir plan hazırladım. Vakti gelince size anlatırım!» diyordu. Bir sabah bana Lâz İsmail'in, iyi denen yeri beğenmediğini söyledi. Bu yeri bilmiyordum. Neresidir? dedim. «Mezarlığın kenarı. Hele gece geçilirse, suikast için, en elverişli yerdir,» dedi ve şunları ekledi: «Siz, artık burada kalmayın! Belki, iş çakılır. Hemen, gidiniz!»

— Ve İstanbul'a yollandınız. Ayrılırken Şükrü Bey'den para aldınız mı?

— Evet; dört yüz Lira aldık!

— Kime verdiniz?

— Laz İsmail'le Yusuf'a. Revolverleri Ankara'ya götürmüştük. Şükrü Bey üç revolver almıştı. Bombaya güvenemiyorduk. Revolverle yapmayı uygun bulduk. Biz ayrılırken, Şükrü Bey de yakında İstanbul'a geleceğini söyledi.

— Şükrü Bey Ankara'da kimlerle birlikte oturuyordu?

— Mebus arkadaşlarından Bekir Sami ve Sabit Beylerle.

— Siz, Ankara'da nerede kaldınız?

— Terakkiperver Kulübü'nde konuktum.

— Başka kim vardı, orada?

— Halis Turgut, Hilmi, Faki, Feridun Fikri Beylerle Cafer Tayyar ve Kâzım Karabekir Paşalardan başka bütün Terakkiperver Parti Üyesi Mebuslar, Meclis'ten çıkınca hep oraya gelirlerdi. İçlerinde en dingin ve sessizi Şükrü Bey'di.

— Rauf Bey'le o günlerde kulüpte görüştünüz mü?

— Görüştüm.

— Bu işe dokundunuz mu?

— Hayır!

— Ali Fuat Paşa'yla?

— Hayır! Esasen, suikast işine karar verdikten sonra, bütün Terakkiperverlerle ilişkiyi kesmiştim. Şundan ki hepsi korkak ve çekingen adamlardı. İçlerinde suikast yapacak karakterde insan bulamıyordum.

— Biraz önce okunan iddianamede gördünüz; Ankara'da Lâz İsmail'le giderken yolda şişmanca birisine rastgelmiş, konuşmuş: «Bu adam, Kâzım Karabekir Paşa'dır!» demişsiniz.

— Evet; Meclis'e girerken selâmlaşmıştık! Durup konuşmadım.

— Ankara kararını uygulamak üzere oraya giderken Abdülkadir'le görüştünüz mü?

— Zaten her gün görüşürdük. Öğle yemeklerini Sirkeci'de, Konyalı Lokantası'nda yerdik.

— Peki, Ankara'dan İstanbul'a dönünce ne yaptınız? Anlat bakalım!

— İlk önce Abdülkadir'le buluştum. Abdülkadir Ankara'da işin kısır kalışına çok üzüldü. Eskişehir Mebusu Arif'e bu işi söyleyişimizi de doğru bulmadı. Sonra, Şükrü geldi. Arif Bey için: «Merak etmeyin; en güvenilir adamımızdır!» dedi. O sırada Cumhurbaşkanı geziye çıktı. Biz, doğruca, İzmir'e gidecek sandık. Adana'ya, Silifke'ye gitti. Sonra, ansızın Bursa'ya gitti. Şükrü Bey de: «Bu iş için Bursa iyidir!» deyince, Lâz İsmail'i çağırdık: «Bursa'ya gezi vapurları var. Onlardan birine bin; git! Ancak, dikkati çekmemek üzere tedbirli bulun!» dedik. O da tedbir olarak yanına Naciye adlı kadını almış. Verdiğimiz seksen Lira'yla gitti. Birkaç gün sonra da: «Bursa silah kullanmaya elverişli değil; kılavuzluk yapacak kimse yok. Kendi kendimi bile bile ateşe atamam!» diye döndü geldi. Şükrü ve Abdülkadir'le bunu konuştuk. «İsmail'e bir arkadaş bulalım,» dedik. Abdülkadir, aradı; bulamadı. İsmail'e: «Sen bul!» dedik. Gürcü Yusuf'u buldu.

— Sonra?

— Bursa işi bu biçimde kısır kalınca, İzmir için girişime geçtik. Bulgar Çarşısı'nda bir yerde Şükrü ve Abdülkadir'le buluştuk; görüştük. Sonra, Şükrü Bey'in evinde toplandık. Şükrü: «İzmir, bu iş için biçilmiş kaftandır; fırsatı kaçırmayalım!» diyordu. Bense, İzmir'i tanımıyordum. «Bizim orada adamımız var; Sarı Efe Edip. Çiftlik sahibi, zengindir, falan,» dediler. Bir salık mektubu vereceklerini söylediler. Şükrü: «Bir tütün işinden söz edersin; o anlar!» diye mektubu yazdı. Rasim Bey de gelmişti: «İzmir'de Gaffarzade Oteli'ne inersin, orada Sarı Efe'yi bulursun!» diye bir kroki de yaptılar; verdiler. Rasim Bey'e: «Sen de birlikte gel!» dedim. İstemedi. Yalnız bana: «Çok tehlikeli bir işe giriyorsun; dikkat et!» dedi. «Ne tehlikesi var? Allahaısmarladık!» dedim. Ondan sonra, tabancaları buldum. Dört tabanca. Yüz elli de fişek. Hepsini Şükrü Bey'in evine bıraktım.

— Parasını kim verdi, tabancaların?

— Şükrü Bey verdi. Biletleri aldık. Sekiz yüz Lira da para. En sonra İzmir'e geldik.

Sarı Efe Edip Bey'i buldum. İstanbul'dan salık mektubunu kendisine verdim: «Sen bunu üstlenmişsin, söz vermişsin. Haydi, bakalım; vakit geldi! Ne yapacaksak yapalım! dedim. O da: «Yalnız başıma bu işi nasıl yaparım? Birkaç adamım vardı ama şimdi burada değiller. Bu iş de adamsız olamaz. Düşünelim; bir yola koyalım!» dedi. Kaç adam gereksediğini sordum. «İki adam!» dedi. Ben bulurum; merak etme! dedim. Bunun üzerine ertesi akşam Karşıyaka'da başka arkadaşlarla buluşma kararı verildi. Gittik. Çopur Hilmi ile buluştuk. Suikast için Çeşme Yolunu daha elverişli buluyorlardı. Ben, o yanları bilmem. Motor işini de konuştuk. Giritli Şevki'nin motoru hacizliymiş. Kurtarmak için beş yüz Lira gerekliymiş. Bu parayı kim verecek, derken, Hükümet'ten sızdırılan bir haber geldi. Çeşme'ye beş yüz jandarma gönderilmişti. Artık bu iş orada olmaz. Çeşme yolundan vazgeçmeli. İşi İzmir'de bitirmeli. En sonra, Kemeraltı'nda, karakolun, Gaffarzade Oteli'nin köşesinde yapılmasını kararlaştırdık. Karakol olması dolayısıyla, burası kuşkuyu ve dikkati çekmeyeceğinden en iyi ve uygun yerdir, dedik. Sonra Şevki ve Hilmi bombaları getirdi. Yapacak başka bir şey kalmamıştı. Çopur Hilmi, Edip ve ben otomobile bindik; ayrıldık. Ertesi gün, Gazi gelecekti. Edip, o gün, öğleden sonra saat birde beni bulacak tertibat alacaktık. Gelmedi, Şevki gelmiş. Hilmi'yi aramış. Edip'i bulamamıştı. Gece sekiz buçuk vapuru ile Karşıyaka'ya geçtik. Şevki'nin evine gittik. Cumhurbaşkanı'nın henüz gelmediğini, beklendiğini söyledi ve: «Size daha elverişli bir biçim göstereceğim,» dedi ve anlattı: «Gazi'nin otomobili tam Gaffarzade Oteli'nin önünden geçerken, ilk önce Hilmi tabancasına davranıp ateş edecek; onu izleyerek ötekiler atacak. Tütüncü dükkânında saklanmış olarak durumu izleyen Şevki de otomobilin hareketini düzenleyecek ve yerini gösterecek.» Edip de gelecekti. Ayrıntılarıyla saptanan bu kararlardan sonra, yatmıştık ki tutuklandık.

— Köşede Hilmi'den başka kimler silah atacaktı? Nasıl atılacaktı? Kim komuta edecekti?

— Bu işlerde komuta sökmez. İşi karıştırır. Bu, zaten, bir anlık iş.

— Peki ama karakol önünde, diyorsunuz? Orada polis bulunmaz mı?

— Bulunsun! Ne olur?

— Tutuklandığın zaman üzerinde ne vardı?

— Tabancamla, yüz otuz beş Lira.

— Abidin Bey'i Gaffarzade Oteli'nde gördünüz mü?

— Bir aralık gelmiş, gitmiş. Sonra, Salih Bey'in bahçesinde gördüm. Abidin Bey'le geçen yıl, Ankara'da Cafer Tayyar Paşa'nın evinde tanışmıştık. Ancak, İzmir'de görünce beni tanımadı.

— Abidin Bey, bu iş üstüne, acaba, Edip Bey'le görüşmüş mü?

— Ben, bilmiyorum. Abidin Bey'in bu işten bilgisi var mı yok mu bilmiyorum.

— Ziya Hurşit Bey, şimdilik yargılanmanız yeter! Gerektiğinde, çağırırız!

Mahkeme Başkanı'nın bu son sözüyle, Ziya Hurşit yerine oturdu. Bütün salondaki dinleyiciler, onun soğukkanlılığına şaşıp kalmıştı. Hiçbir soruda ikirciğe düşmeden, duraksamadan, saklayıp gizlemeye çalışmadan, bütün doğruları apaçık söylemesi, gerçekten de şaşırtıcıydı. Ziya Hurşit, iktidara rest çekmiş ya hep ya hiç yanlısı bir politikacı olarak düşünülürse, onun bu şaşırtıcı davranışı olağan sayılırdı. Onun yürekli, olağanüstü bir suikastçı olması için bir çok gerekli kompleksler taşıdığını bildiğimizden, onun bu olağanüstü soğukkanlılığını yadırgamıyoruz. Ziya Hurşit'in, Ali Şükrü'yle birlikte Birinci Meclis'te egemenlik nitelikleri görünmeye başlamış kişilere karşı yürüttüğü parlamento savaşı sırasında, bu kompleksleri yaratan öğeler üzerinde ufak tefek ipuçları vermiştik. Karadeniz Kuvayı Milliyecilerini birbirlerine kırdırarak temizleyen iktidara karşı duyduğu güçlü hınç, onu, bu talihsiz, olumsuz serüvende başlıca rolü oynamaya sürüklemişti. Bu yüzden, kendisini, hiç de bir kiralık katil gibi değil, kana kan isteyen bir kan davası (Vandetta) arkasında yürüyen geleneklere bağlı bir Karadenizli kan davası izleyicisi gibi duyuyor, sonra, tek kişinin egemenliğine giden bir rejime karşı duyduğu iç ayaklanış da bunu destekliyordu. 1920-21 kışı içinde Mustafa Ke-

mal'in kayıkçılar kâhyası Yahya'ya öldürttüğü Mustafa Suphi ile on dört arkadaşının ölüleri üstüne bir süre sonra yine aynı Egemen gücün buyruğuyla Yahya Kâhya'nın ölüsü de atılmıştı. Bu kez, Trabzon Kışlası yöresinde hemen de biraz ötesinde öldürülen Yahya Kâhya'nın gövdesini bir yığın mermiyle dolduran kişi de Giresun kahramanı Topal Osman'dı. Sonra, Meclis'te gizli direktifle Trabzon'un dillere destan Hatip'i Ali Şükrü'yü de iple boğarak öldüren Topal Osman, temizleme sırasının kendisine geleceğini hiç düşünmemişti. En sonra, o da öldürülerek, düzenli ordunun dışında sivrilmiş bütün kişiler temizlenmişti.

İşte, bu Karadenizli kahramanların ortadan kaldırılması sırasında çokça sesi çıkmış olan Ziya Hurşit, kendisini de tehdit altında duyuyordu. Günün birinde bir köşede ölüsünün bir sıçan ölüsü gibi uzanıp yatacağını bile düşlemeye başlamıştı. Büyük Millet Meclisi'nden bütün diri üyeleri pireler gibi silkeleyerek İkinci Meclis'i yarattıktan sonra son kerte güçlenen egemen, esir arkadaşlarını hep unutmuş gibiydi.

İşte, kısaca anlatmak istediğimiz bu komplekslerden bir kaçı, Ziya Hurşit'i azgın bir suikastçı olarak ortaya çıkarmıştı. Kendisini tepeden tırnağa haklı duyması, bütün gücünü yaratan tek etkendi. Gazi öldürülürse, onun yerine geçecek kişilerin de neler yapacaklarını bildiği halde, yine de suikast düşüncesinin kılıcını elinde tutması onun izlediği davada hiçbir iktidar tutkusu taşımadığını da gösteriyordu. Ancak, Ziya Hurşit, gözleri bağlı, elinde tabanca ile üstüne yürüdüğü ereğin bu sırada, gerek yeryüzünde gerekse Türkiye'de ne anlama geldiğini düşünemeyecek kerte sağduyunun dışında kalmıştı.

Ziya Hurşit'in arkasından, Lâz İsmail'le Gürcü Yusuf sorguya çekildi. Ziya Hurşit'in anlattığından başka ilginç bir şeyler söyleyemediler. Kandırılmış bilgisiz kişiler olduklarını söyleyerek, mahkemenin şefkatine sığınmakla bir kurtuluş olanağı aradılar.

Sarı Efe Edip, Ziya Hurşit'le birlikte suikastın yapılması işine, evet, demekle birlikte, sonradan düşünmek olanağı bulunca, bu işten caydığını, şu sözlerle anlattı:

— Akşam olunca düşünmeye başladım. Bu durum karşısında ne yapacaktım? Hemen karar verdim. İstanbul'a gideyim, Celâl Bey'le (Bayar) görüşeyim. İşi ona anlatayım. Her şeyi haber vereyim, dedim; vapura atlayıp gittim.

Buraya dek bir şeyler yakıştıran Sarı Efe, sonra neden haber vermediği, sorusu karşısında tökezledi.

Veteriner emeklisi Albay Rasim'le, Abidin de kem küm, ederek, saplandıkları bataklıktan kurtulmaya çalıştılarsa da başaramadılar.

Ziya Hurşit'in Ağabeyi, Ordu Mebusu Faik, dişe dokunur şeyler söyledi.

Mahkeme Başkanı'nın:

— Büyük Millet Meclisi'nde hangi partidensiniz? diye başlayan sorularına, aşağıdaki gibi yanıt verdi:

— Terakkiperver Parti'den.

— Bu partinin, nasıl ve kimlerce kurulduğunu söyler misiniz?

— Bilindiği gibi, geçen yıl Meclis'te kimi arkadaşlar Halk Partisi'nden çekilerek toplanmışlar, yeni bir Parti Programı yapmışlardı.

— Sözünü ettiğiniz Program'ın müsveddesini kimler hazırladı?

— Şükrü, İsmail Canbolat Beylerle, kimi arkadaşları.

— Kardeşiniz Ziya Hurşit Bey Ankara'ya geldiğinde nerede kalmıştı?

— Bizim kulüpte. Halis Turgut ve Feridun Fikri Beylerle birlikte bir odada. Ben, Halit Bey'le ayrı bir odadaydım. Kardeşim konuktu.

— Kimin konuğu?

— Elbette, benim! Ve dolayısıyla arkadaşlarının da konuğu sayılırdı.

— Neden? Ankara'ya geldiğini biliyor muydunuz? Lütfen, açık konuşun!

— İlk anlatımım var. Okunursa anlaşılır.

— Yurt davasının aydınlanması uğruna ulus karşısında söyleyiniz! Daha yararlı olur.

— Peki, söyleyeyim: Kardeşime Ankara'ya neden geldiğini sordum: «Milli Savunma'da işim var; İş Bankası'nda da,» dedi. İki gün sonra Rauf Bey geldi. Beni yataktan kaldırdı: «Sen uyuyorsun! Senin kardeşinle Şükrü suikast düzenlemişler. Bugün yapacaklarmış. Sabit Bey haber verdi. Hemen, bunun önüne geçeceksin!» dedi. Ben de: «Şimdi, Şükrü Bey'in evinde bekle; ben de Rüştü Paşa'ya gideyim; madem ki suikast Arif Bey'in evinin yöresinde yapılacakmış; Rüştü Paşa'yı göreyim, araştıralım!» dedim. Rauf Bey çok üzgün ve tedirgindi: «Maazallah; böyle bir şey yapılacak olursa mahvoluruz!» diyordu. Karaoğlan Çarşısı'na yaklaştığımız sırada Ziya Hurşit'e rastladık. Bir kenara çekip sordum. Son kerte soğukkanlı ve kesin konuştu: «Ne münasebet! Nereden çıkardınız bunu? Yoktur, böyle bir şey! Varsa, git, Hükümet'e bildir!» dedi. Suçlu bir adam bu kerte cüretkâr olamazdı. İnandım, ancak, daha çok inanmak için ağızlarını aramak üzere, Arif Bey'in evine gittim. Şükrü Bey de oradaydı: «Ne yapıyorsunuz; çıldırdınız mı kuzum? Felâkettir!» dedim. Şükrü Bey çıktı, gitti. Arif Bey durgunca, böyle bir şeyin söz konusu olmadığını söyledi. Demek, yadsıyorlarmış. Nitekim, Sabit Bey'e de böyle demiştim. Rauf Bey'e bunu söyledim: «Yadsıyorlar bunlar!» dedim. Ancak, ne yapılabilirdi? Elde olumlu bir kanıt yoktu.

— Kâzım Karabekir Paşa'nın da haberi oldu mu?

— Evet; Rauf Bey söyledi! Birlikte oturduklarından Refet Paşa da özdeş biçimde işitti. O sırada Sabit Bey bana demişti ki: «Bir iki gündür kuşkulanıyordum. Ancak, bugün artık kuşkularım yok oldu. Baksana, ne diyorlar! Yokmuş, aslı bu işin! Ben de Sabit Bey'in bu anlatımını Rauf Bey'e söyledim. Hiç sesini çıkarmadı.

— Sizce, Faik Bey, üzerinde durulan bu suikastın nedeni neydi? Onları bu davranışa götüren etken, ne olabilirdi?

— Vallahi; ne diyeyim, bilmem ki!.. Ben, o günden beri kardeşimle ilişkiyi kesmiştim; Meclis'in sonuna dek Ankara'da kaldım. Ne olmuş, ne bitmiş farkında değilim.

— Ziya Hurşit'in İzmir'e, geldiğini nasıl öğrendiniz?

— Gazetelerden.

— Daha önce böyle bir şey yapması olasılığını düşünerek, bir girişimde bulundunuz mu?

— Söylediğim gibi; ilişkiyi kesmiştim. Böyle bir şey yapmak olasılığı da yok gibiydi; Ankara'daki sözlerine göre.

— Ziya Hurşit, bu suikastı kendi hesabına mı yapacaktı; ne dersiniz?

— Sanmam! Nasıl olur? Olasılık veremem! Kendi hesabına böyle bir şey yapılır mı? Salt kardeşim için değil, ötekiler için de böyle bir şey usa gelmez. Şükrü Bey'de de öbürlerinde de beş para yoktu. Parasız yapılır mı? Herhalde sorunun açıklanması güç yanları var. İnce noktalar, sonunun nereye varacağını, Allah bilir! Elimde bu konuda bir kanıya vardıracak araç ve belgeler yok.

— Peki; teşrif buyurunuz!

Ordu Mebusu Faik, başının üzerinde deminden beri demir kanatlarıyla hışırdayarak dolaşan Azrail'in, birdenbire kendisini bırakarak uzaklaştığını anladı. Sırat Köprüsü'nü geçmiş gibiydi. Şimdi, kardeşinin korkunç yazgısı her yanından kan damlayan delik deşik bir yürek gibi gözlerinin önünde umutsuzca çarpıp duruyordu. Bu arada kardeşi, Ziya Hurşit'i de safkan bir katil olarak düşünemiyordu. Buna bir türlü dili varmıyordu. Kardeşini bu korkunç serüvene sürükleyen nedenleri Büyük Millet Meclisi'nin içinde ve dışında işlenmiş siyasal cinayetlerdi. Karadenizli hemşehrilerinin öldürülmesi ya da öldürtülmesi, onu ayaklandırmış, başarısız bir komplocu olarak damgacının altına dek getirmişti.

Kurtuluş sevinciyle kardeşinin ölüm kompleksi, ruhunda bir yumak gibi birbirine dolanırken, Faik, şimdi, İttihat ve Terakki'nin ünlü Maarif Nazırı Şükrü'nün, Yargıçların karşısında pehlivanı andıran gövdesiyle dikilişine büyülenir gibi dalmış, bu iri gövdenin bir lokomotif gibi bütün kılıç artığı İttihatçılarla birlikte birçok ordu adamını nasıl darağacının altına sürükleyeceğini düşünüyordu.

İzmit Mebusu Şükrü, dev gibi gövdesiyle ayağa kalktığında, bu iri varlığın içinde suyu çekilmiş buruşuk bir limona benzeyen

bir ruh kalıntısı soluk almaktaydı. Şükrü, serüvenin başlamasıyla bittiğini anlamıştı. Devrimin acımasız mantığı, bütün sivri ve keskin yanlarıyla karşısındaydı. Yargıç olarak, devrimin kocaman kılıcına dayanmış, mini mini bürokratlar vardı. Şimdi, bütün muhaliflerin başlarıyla bin bir beladan artakalmış en son İttihatçıların başları da tehlikedeydi. Nasıl etmişti de bu fırsatı onların ellerine vermişti?

İşte, Kel Ali, küçük, kara gözlerine devrimin kılıcından daha keskin bir anlam vermeye çalışarak onun yüksek kalıbını hiçe sayarak, ilk soruyu şöylece sordu:

— Sizin geçmişteki birtakım ilişkilerinizi anlamak zorundayız. Lozan Konferansı sona ererken ya da o sırada İttihat ve Terakki adına özel bir toplantı yaptınız mı?

— Hayır; buna toplantı denmez! Yaptığımız, salt arkadaşça bir toplantıydı. Söyleşi için.

— Kimlerle?

— Aradan zaman geçti. Pek usumda yoktu. Herhalde, Rahmi, Kara Kemal, İsmail Canbolat Beyler vardı.

— Ne konuştunuz?

— Seçim başlamıştı. Biz de katılalım mı katılmayalım mı sorununu konuştuk. En sonunda, isteyen adaylığını koysun, istemeyen koymasın, diye karar verdik.

— Biz de diyorsunuz. Siz kimsiniz? Niteliğiniz ne? Yani, İttihat ve Terakki adına davranıyordunuz, değil mi?

— Hayır! Ben o zaman İzmit Müdafaayı Hukuk Derneği Başkanı bulunuyordum. Benim için o sorun düşünülemez.

İzmit Mebusu Şükrü, sorular karşısında bunalmıştı. Şöyle dedi:

— Olayla ilgili olmayan sorular yöneltiyorsunuz...

— Yargıçlar Kurulu aydınlanmak uğruna ne isterse onu sorar!

— Ancak, sorarken azarlıyorsunuz.

— Sen, cinayet işledin. Sana en yüksek müsaadeleri veriyoruz.

— Yargıçlar, yansız olur.

— Biz de yansızız. Yurdun varlığına dirimlerini adamış insanlarız. Vicdana ve kanuna karşı bir görev aldık. Şimdi, soruyorum sana: Ziya Hurşit'le ilişkin?

— Onu dört yıl önce Ankara'da tanımıştım. İki buçuk yıldır hiç görmedim. Terakkiperver Parti'ye girip Samsun Şubesi'ni açtıktan sonra gördüm. Ara sıra da bana gelir giderdi.

— Bu ilişkilerinizde özel bir davranış, yani, parti ya da kişileriniz hesabına? Suikast'la bir anlaşmaya vardınız mı?

— Ne münasebet! Böyle bir şey söz konusu olmadı!

— Şükrü Bey, şimdi bile yadsıyor musunuz?

— Sizi, namusumla inandırırım.

— Bırak, şimdi; namusu, inancı karıştırma bu işe! Artık sorun çırılçıplak, apaçık ortada, saptanmış. Sizden resmen ve kendim adına rica ediyorum; namusu bırak, doğruyu söyle!

— Ben de öyle söylüyorum.

— Eskişehir Mebusu Arif Bey'in evinde Ziya Hurşit'le Lâz İsmail'i gördünüz mü?

— Hayır; Lâz İsmail'i tanımam! Onu, burada, mahkemede siz gösterdiniz.

— Ziya Hurşit'le suikast için konuşmadınız mı?

— Hayır!

— Abdülkadir'le?

— Hayır! Hiçbiriyle, hiç kimseyle böyle bir iş söz konusu olmadı.

— İyi düşün! Sarı Efe Edip, Veteriner Rasim Beylerle de mi öyle?

— Onlarla da konuşmadım; evet!

— İyi düşünün! Edip ve Rasim Beyler şimdi gelip yüzünüze karşı söylerlerse ne diyeceksiniz?

— Çıldırmışlar! derim. Olmayan bir şey, vardır, denirse, başka ne yapılır?

— Bu savunmadan vazgeçiniz. Elimizde kanıtlar var. Ben sanıyordum ki siz pişman olarak her şeyi açıkça söyleyeceksiniz.

— Başkan Beyefendi! Siz şimdiye dek mahkemelerinizde herhalde görmüşsünüzdür; ne entrikalar çevriliyor? Gizli polis memurları ne işler uyduruyor. Ben, adımın çevresinde becerikli-

ce kurulmuş ve ustalıkla işletilen bir tuzak görüyorum. Abdülkadir'in bu işte büyük bir rol oynadığını sanıyorum. Abdülkadir, partiyi yok edecek bir yol tutmuştur. Ziya Hurşit'i de kendine aygıt etmiştir. Benim adımı bu işe karıştıran da odur. Bu adamlar, lekeliyorlar; yalan söylüyorlar!

— Kim? Abdülkadir mi, Ziya Hurşit mi?

— Evet!

— Tuhaf şey! Ya Sarı Efe Edip'le Rasim Beylerin anlatımlarına ne dersin?

— Dinlemedim ki?

— Getireceğiz; göstereceğiz! Ziya Hurşit'e bir mektup verdiniz mi?

— Evet! Bir salık mektubu vermiştim. Tütün işi yapacakmış. Edip Bey'in çiftliği var. Kendisine yardım etsin, diye, bir salık mektubu verdim.

— Neden, Rasim Bey'e de imzalattınız?

— Şundan ki Rasim Bey, Edip'in daha içten arkadaşıdır.

— Ancak, onların hiçbiri böyle söylemiyor.

— Vallahi, onların ne dediklerini bilmiyorum! Benim bildiğim bu!

Mahkeme Başkanı Kel Ali, jandarmalara şöyle buyurdu:

— Sarı Efe ve Rasim Beyleri getiriniz!

İki sanık, elleri kelepçeli olarak jandarmaların ortasında salona getirildi. Başkan, Şükrü'nün yüzüne ince alaylı bir bakışla bakarak şöyle dedi:

— Şükrü Bey, Edip ve Rasim Beyler işte geldiler! Şimdi, sorunu aydınlatacaklardır. Neler konuştuğunuzu, salık mektubunun nasıl yazıldığını vb., söyleyecekler. İyi dinleyiniz! Edip Bey; ilk önce siz anlatın! Üçünüz nasıl toplandınız; açıkça anlatın; Şükrü Bey de dinlesin!

Sarı Efe Edip, anlatmaya başladı:

— Ankara'dan dönüşte İstanbul'da Rasim ile birlikte Şükrü Bey'i bulduk. Şükrü Bey, bütün arkadaşlarıyla birlikte suikastı tasarlamakta olduklarını, anlattı. Benim de çalışmamı önerdi. Yanıt olarak, beni karıştırmamalarını, söyledim. Ayrıldıktan son-

ra Rasim'e de söyledim, rica ettim. Şükrü düşüncesinden vazgeçsin; başımızı belaya sokmasın! dedim. Sonra, Ziya Hurşit İzmir'de Şükrü ile Rasim'in imzaları bulunan mektubu bana verdi. Ziya Hurşit'i tanımam. İlk o gün görüyordum. Mektupta tütünden söz ediliyor; tütün işi kolaydır, yaparız! dedim. Ziya Hurşıt, tütünün, suikastı anlattığını söyledi. Bu, Şükrü'nün kendi kanısıdır, demek, şimdi bile vazgeçmemiş. Hepsinin anlamı yoktur, dedimse de Ziya Hurşit: «Bu karar artık geneldir; uygulanacaktır! Arkadaşlar, anlaşmıştır; biz de bunun uğruna buraya geldik! Burası olmazsa, başka bir yer olacak; kesinlikle yapılacaktır! Olup bitince de hemen Meclis toplanacak, Fevzi Paşa Cumhurbaşkanı olacak; o olmazsa Kâzım Karabekir Paşa olacak!» diye diretti. Ondan sonrasını, biliyorsunuz.

Mahkeme Başkanı, sözü, Veteriner Rasim'e verdi:

— Rasim Bey; şimdi siz de anlatınız!

Veteriner Rasim, şunları söyledi:

— Efendim, on altı yıllık bir arkadaşımla böyle bir suikast işinde ulusun önünde yüzleşmek, gerçekten çok acı bir felâket. Ancak, ne çare! Yazgı! Söyleyeceğim: Şükrü, Ziya Hurşit'le Lâz İsmail'i Edip'e göndermek istediğinde: «Gönderme; Edip suikast yanlısı değildir!» demiştim. Salık mektubunu da bu yüzden onaylamamıştım. Diretti ve mektubu bira içerken diretişi üzerine, sarhoşlukla imza ettim.

Şükrü, ona şöyle sordu:

— Aramızda konuşurken, biz, parola falan kullanır mıydık?

Edip:

— Hayır, parola falan yoktu! dedi.

— O halde, benim salık mektubumda yazdığım, tütün işini neden, suikasta mal ediyorlar, Başkan Bey?!

Başkan, Rasim'e sordu:

— Siz, söyleyiniz; Rasim Bey! İmzaladığınız mektuptaki tütün işinin anlamı neydi?

— Evet; öyle, Efendim! Suikast işiydi!

— Rica ederim; böyle önemli bir iş için salık, bira içilirken yazılır mı?!

Şükrü'nün bu sorusunu, Başkan, Rasim'e aktardı:

— Yanıt ver; Rasim Bey!?

— Lokantada yazdık, Efendim; bira içerken!

Başkan, Şükrü'ye şöyle sordu:

— Bu söylenenlere ne dersiniz, Şükrü Bey?

— Yalandır; yalandır, Efendim!

Başkan, jandarmalara buyurdu:

— Ziya Hurşit, Faik, Lâz İsmail, Gürcü Yusuf'u getiriniz! Yüzleştirelim!

Biraz sonra, denilenler getirildiler.

Başkan, ilkin, Ziya Hurşit'e ünledi:

— Sizi Şükrü Bey'le yüzleştirmek zorunu doğdu. Temelde olayın aşamaları anlaşılmıştır. Ancak, bir daha yüzleştirmek gerek. Şükrü Bey sizinle suikast çevresindeki ilişkileri, girişimleri, konuşmaları yadsıyor ve bütün düzenlerin Abdülkadir Beyce yapılmış olduğunu söylüyor. Şimdi, siz açıklayınız!

— Siz sorunuz; ben anlatayım!

Başkan:

— Şükrü Bey, suikastla ilgim yok! diyor. Yok mu? Siz, ne diyorsunuz?

— Var, Efendim; açıklayayım! Önceki anlatımımda da belirttiğim gibi, ben, ilkin Abdülkadir'le ilişki kurdum. O da bana bu suikast işi için Ankara'da eli olduğunu söyledi. Kimdir? dedim. Şükrü Bey'dir! dedi. Ondan sonra gittik; Fikri Bey'le görüştük.

Şükrü:

— Bu işte Abdülkadir'in pek önemli bir rol oynadığı anlaşılıyor. Açıklayacağım! Bir avukat tutacağım!

Başkan:

— İstiklâl Mahkemeleri, avukatların cambazlığına gelmez! Mahkememizin derecesi yoktur. Halis yargıyı bekliyor. Ne söyleyecekseniz, sordukça söyleyiniz! Avukatlarla falan geçiştirilecek vaktimiz yok. Ziya Hurşit Bey'in anlatımına yanıt ver!

Şükrü:

— Ziya Hurşit Bey Abdülkadir'in tuzağına düşmüştür. Onun kurbanı olmuştur.

Başkan:

— Ziya Hurşit Bey; bak, Şükrü Bey ne diyor?

— Hayır, Efendim! Lâz İsmail'i Şükrü Bey'e ben tanıttım. Hem de kendi evinde. Suikast işini görüştük. Silah paralarını ve öbür silahları da Şükrü Bey'den aldık.

Başkan:

— Sen, söyle Yusuf! Silahları kimden aldın?

— Şükrü Bey'den, Efendim; Şükrü Bey'den!

— İsmail; sen de söyle: Kimden aldın silahları?

— Şükrü Bey'den; Şişli'deki evinden; Yusuf'la birlikte dört tüfek aldım!

Başkan:

— Ne diyorsunuz, Şükrü Bey, bunlara?

— Bunlar, öğretilmiş papağanlar gibi konuşuyorlar, Başkan Bey!

Salonda, bu söz üzerine kahkahalar patladı. Şükrü, halkın durumu yakından bildiğini anlayarak, umutsuz düştü.

Başkan, kara kara düşünmeye başlayan Şükrü'ye şu soruyu yöneltti:

— Ankara'da suikast işi üzerinde Ordu Mebusu Faik Bey'le aranızda bir şey geçti mi?

— Hayır!

— Faik Bey size: Bu işten vaz geçin; felâkettir! demedi mi?

— Hayır!

Başkan, bunun üzerine Faik'e ünledi:

— O halde, siz söyleyiniz, Faik Bey! Ne görüşmüştünüz?

— Demiştim ki Şükrü Bey, bu yaptığınız felâkettir! Ancak, yadsımıştı.

Başkan:

— Lâz İsmail, kalk! Söyle, bakayım! Şükrü Bey evinde seni nereye sakladı?

— Alt kattaki odaya. Sonra çıktık, sokakta buluştuk.

Başkan:

— Ama bak; ne diyor?! Şükrü Bey, papağan gibi söylüyorlar, diyor.

Lâz İsmail, Karadeniz diyalektiyle şöyle yanıtladı:

— O zaman papogan degilduk da ha şimdi olduk?

Yüzleştirme bitmişti.

Cumhurbaşkanı'nın Bırakışma yıllarında olduğu gibi, Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında da en iyi, en içten arkadaşı olan Eskişehir Mebusu, Kurmay Albaylıktan emekli Ayıcı Arif, jandarmaların ortasında Mahkeme Salonu'na getirilirken sert bir asker yürüyüşüyle geldi. Kendisinde camide namaz kılarken yakalanıp getirilmiş bir adam hali vardı. Yargıçlara, aşağılayıcı, küçümseyici bakışlarla bakıyordu. Bütün varlığında, bir direnme, karşı koyma taşıyordu. Başkan, Kel Ali'nin sorusunu şöylece yüksekten bir tonla yanıtlamaya başladı:

— Ziya Hurşit'le, nerede, nasıl mı tanıdım; anlatayım: Bir akşam, Ankara'da bizim kulüpte oturuyordum. Ali Fuat Paşa geldi, yanındaki genci, «Eski Lâzistan Mebusu Ziya Hurşit!» diye tanıttı. Başla selâmlaştık. El bile sıkışmadık. Bundan sonra, bir kez daha yine kulüpte kendisiyle karşılaşmış, görüşmüştüm. Bir akşam kulüpte alt kattaki odada oturuyorduk. Şükrü geldi: «Vaktiyle komutanızda bulunmuş bir adam var; sizi görmek istiyor!» dedi. «Beklesin!» dedim. Akşam ezanından bir hayli sonra kulüpten ayrıldım. Kapıdan çıkarken karşıma dikildi: «Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda sizin Komutanızda bulundum. Bir ticaret işi için geldim. Param da tükendi. Bana bir memurluk bulmanız için aracılıkta bulunmanızı dilerim, Komutanım!» dedi. Ben de: «Muhalif Mebusum. Hükümet katında yapacağım girişim bir yarar vermez!» diye yürüdüm. Otomobilime bindim; evime gittim. İşte, Lâz İsmail'le de ilişkim budur. Başka bir şey bilmiyorum.

Başkan:

— Yanılıyorsunuz; Lâz İsmail'le ilişkinizin salt bu olmadığı, tersine onu otomobilinize bindirip evinize götürdüğünüze değgin arkadaşlarınızın anlatımları var.

— Benimseyemem; yalandır! Ben, Lâz İsmail'i, ne otomobilime bindirdim ne de evime aldım.

Başkan:

— Yadsıyorsunuz! Şimdi gelir de yüzünüze karşı derlerse, ne diyeceksiniz?

— Söyleyemezler! Şundan ki böyle bir şeyin aslı yok!

Başkan'ın verdiği buyruk üzerine, jandarmalar, Lâz İsmail'i getirdiler. Başkan, ona şöyle ünledi:

— Anlat bakalım! Şu gördüğün Arif Bey'in evine nasıl gittin?

— Beni kulüpten çıkınca otomobiline bindirdi. Evine götürdü. Sabaha dek de alıkoydu. O gece Arif Bey'in evinde yattım.

Başkan, Arif'e ünledi:

— Arif Bey! Ne dersin bu anlatıma?

— Aslı yok; olsa olsa belki para vererek, benim haberim olmadan şoförü kandırıp yanına oturtmuşlardır! Evin alt katına da karışmam. Olabilir ki benden habersiz orada yatırmışlardır.

— Demek ki bu anlatımı da benimsemiyorsunuz?

Başkan Kel Ali, jandarmalara buyurarak, şoförle birlikte hizmetçi Ayşe Kadın'ı getirtti. Albay Arif, onları görünce biraz sarsıldı. Yine de eski askerliği yardımına koştu. Bir kale, sonuna dek savunulmalıydı. Umutsuzca da olsa bu iş yapılmalıydı. Binde bir kurtuluş umudunun bile savunulması gerekliydi. Ayşe Kadın'la şoförünün salona girdiğini görünce, onlara, şöyle, önemsiz bir göz atar gibi yaparak, olduğu yerde mahpusane voltası vurmaya başladı. Sanki çalışma odasındaymışcasına, öteye beriye, gidip gelerek geziyor, tek başına bir şeyler düşünüyor gibiydi. Çevresindeki korkunç ölüm makinesi İstiklâl Mahkemesi'yle yüzlerce seyircinin varlığından habersizmiş gibi davranıyordu.

Başkan, şoförle Ayşe Kadın'a Kur'an'a el bastırarak Lâz İsmail'i Arif'in yanında görüp görmediklerini sordu. Gördüklerini, söylediler. Böylece, Albay'ın, Lâz İsmail'i kulüpten otomobille alıp eve getirdiği açığa çıktı. Gerek Ayşe Kadın, gerekse şoför, Efendilerinin Lâz İsmail'i karşısına alıp uzun uzadıya söyleştiğini, söyledi.

Albay Arif, bütün bu yeminli anlatımlara karşı da şöyle söyleyerek direnmesini sürdürdü:

— Yalandır; bütün bunları baskı sonucunda söylüyorlar! Kesinlikle, yalandır!

O, yalandır, dedikçe de hem şoför hem de Ayşe Kadın, iki gözleri iki çeşme ağlayıp duruyorlardı:

— Kur'an'a el bastık; yalan yere yemin edilir mi? diye yüksek sesle hıçkırıyorlardı.

Başkan, bu son tanıklıklarından sonra her iki tanığı da serbest bıraktı:

— Buyurun; istediğiniz yere gidebilirsiniz, artık! dedi.

Albay Arif'in bu iki emektar adamı son kez Albay'a bakarak, gözyaşlarını sile sile Mahkeme Salonu'ndan çıktılar. Bundan sonra, nerede, kimin yanında barınacaklardı? Albay'ın ipte can vereceğini anlamışlardı! Yine de Azrail'in, yakalarından el çekmesine öyle çok sevindiler ki mutluluk yaşlarıyla umutsuzluk yaşları bir ara birbirlerine karışır gibi oldu.

Haziran'ın, 28'inde, Pazartesi günü, Elhamra Sinema Salonu, türlü duygularla dolu meraklı yığınlarıyla kaynaşıyordu. Fısıltılarla konuşulan salon, bir dev arı kovanı gibi uğulduyordu. Bugün burada Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın en büyük başlarından birkaçı yargılanacaktı. Sinemanın içi ve dışı son kerte sıkı bir güvenlik düzeniyle korunmaktaydı. Ancak, bütün bu sıkı düzeni hiçe sayan Kâzım Karabekir'in eski Subayları, törensel ya da sivil kara giynekleri içinde Mahkeme Salonuyla, Mahkeme'nin dışını sıkı bir denetim altına almışlardı. Paşa'nın eski silah arkadaşları, sivil kılıklarıyla sinemanın önüne iki sıra olarak dizilmiş, eski Komutanları, kapkara bir yas giyneği, bir yas şapkasıyla aralarından geçerken onu sonsuz bir yüreklilikle, sevgiyle selâmlamak üzere bekliyorlardı. İçeride meraklı sıralarını dolduranların büyük bir bölümü, üniformalarını çıkarmış eski Doğu Ordusu Subaylarıydı. Mahkeme'nin çevresinde görev gören bütün Subaylar da doğudaki Ermenistan fethinden arta kalmış Subaylardı.

Kâzım Karabekir'le Ali Fuat Paşa'nın ölüme mahkûm edilmeleri olasılığı baş gösterince, başlarında Kel Ali'nin bulunduğu bütün öbür ailelerin de dirimi tehlikeye girebilirdi. Mahkeme Salonu'nu çevreleyen yöredeki asker birliklerindeki Subaylar da heyecanla beklemekteydiler. Hayır; Kâzım Karabekir'le Ali Fuat Paşa'nın kellelerini vermeyeceklerdi! Ali Çetinkaya ile Kılıç

Ali, hemen tehlikeyi sezerek, başa bildirmişlerse de bu sırada yapacak çokça bir şey yoktu.

Dışarıda sanıkları getiren otomobillerin homurtuları işitilince, hınca hınç dolu salon, sanki bir tek kişi gibi göğüs geçirdi. Sivil giyneklerine bakmadan Subay oldukları sert yüz anlatımlarından, yağsız, biçimli, çevik gövdelerinden anlaşılan kişiler bakışlarından, tiksinti, acıma, öfke ve umutsuzluk saçarak kapıdan yana başlarını çevirdiler.

Kâzım Karabekir, arabadan inerek sinemanın kapısına doğru yürürken, yolun her iki yanında yükselen insan duvarının tuhaflığını sezmekte gecikmedi. Kapkara sivil giynekler içindeki bu adamların yüzlerine dikkatlice bakınca, hepsinin de kendi tanıdık Subayları olduğunu gördü. Teftişe gelmiş gibi onlarca selâmlanarak salona girerken, gözlerinin yaşardığını duydu. Demek ki ordu, onunla öbür Paşa arkadaşlarını ipe vermeyecekti.

Mustafa Kemal İzmir'de bulunduğu bu sırada ordunun sivil giyinerek kendilerini karşılamaya gelişi, çok önemli bir şeylerin döndüğünü gösteriyordu. Paşalar, sinema salonuna girmişlerdi ki bir Polis Amiri, Kâzım Karabekir Paşa'yı iterek merdivenin altına sokmak istedi. Kapıda bekleyen acar Yüzbaşı da Kâzım Karabekir'in Subaylarındandı. Bir saat önce, bu görevi bir başka Subaydan devralmıştı. Kâzım Karabekir, Polis Amiri'nin kendisini böyle itekleyerek merdivenin altına sürmesine dayanamadı. Bütün gücüyle, adamın yüzüne bir tokat patlattı.

Sonra, Paşaları sinema salonunun en ön sandalyelerine oturttular. Sandalyelere arkadan bir ip çektiler. Bütün çevre, silahlı, süngülü jandarmalarla kordon altına alınmıştı. Sanıkların arkasına çekilen ipten sonra, dinleyici sıraları başlıyordu. Fısıltıyla konuşan halkın çıkardığı uğultu, İstiklâl Mahkemesi Üyelerinin birer birer görünmesiyle yavaş yavaş azaldı, en sonra dindi.

Yargıçlar, sahnedeki sandalyelerine tüneyerek sanıklarla halka yukarıdan bakmaya başlamışlardı. Başkan Ali Çetinkaya olsun, Savcı Necip Ali ya da üye Kılıç Ali olsun, ancak ölüm cezaları veren bir mahkemenin hoş görüsüz havasını yansıtan, sert, acımasız yüzleriyle birer büst olarak görünüyorlardı.

Savcı Necip Ali (Küçüka) yeni sanık grubunun suçlarını açıklamak ister gibi, şöyle bir iddianameyle ortaya çıktı:

— Cumhurbaşkanı Hazretleri'ne suikast yapılmasıyla Bakanlar Kurulu'nu düşürmek ve Hükümet'i devirmeyi amaç edinerek topluca suç işlemek üzere davranan ve silahları, bombaları yakalanan Ziya Hurşit ve arkadaşları gibi vaki cinayetlerin yapılmalarını buyrukları altında uğursuz olaylara götüren ve cinayetin yapılmasını sağlamak üzere, silah ve başka eşya hazırlamış olan dağıtılmış Terakkiperver Partisi'nden olan Mebuslarla bu uğurdaki amacın elde edilmesinde bütün bir birlikle birleşmiş olan vaktiyle yurdun yazgısında keyfince, har vurup harman savuran, iaşecilerin elebaşısı Kara Kemal ve Cavit Beyler gibi bilinen kişilerin suçun tasarlanmasına hazırlanması gibi başlangıçlardı. Parmakları ve yapılmasında bilgileri bulunduğu araştırmayla anlaşılan suikastın hemen yapılacağı sıra, bütün kanıtları ve araçlarıyla elde edilmesi nedeni kanunca meşhur suçlardan sayıldığından konulmuş yöntem içinde tutuklanmış olan Büyük Millet Meclisi Üyelerinden Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet, Rüştü Paşalar ve Sabit, Halis Turgut, İhsan, İsmail Canbolat, Münir Hüsrev ve Faik Beylerle eski Maliye Nazırlarından Cavit, eski Ardahan Mebusu Hilmi ve bugün ortadan yitmiş bulunan Kara Kemal Beylerin yargılanarak cezalandırılmaları gerekiyordu.

Sonra, yargılama başladı. İlk önce, muhbir olarak bilinen Erzincan Mebusu Sabit sorguya çekildi. Suikast girişimini nasıl işitmiş olduğunu anlattı.

Başkan, onun arkasından Rüştü Paşa'ya:

— Suikast üstüne bilginizi söyleyiniz! dedi.

— Bilgim yok. Ancak, Erzincan Mebusu Sabit Bey, bir gün, «Şükrü bir suikast işiyle uğraşıyor, önüne geçelim!» demişti. Arkadaşlarla konuştuk. Şükrü'ye sormuşlar, «Böyle bir şey yoktur!» demiş. En sonra, bu bir kuruntudur, Sabit Bey'in kuruntusudur, dendi, inanılmadı ve öyle kaldı.

— Mebus arkadaşlarınız Abidin Bey'le olan ilişkinizi söyleyiniz!

— Abidin'i, Ramazan'da İstanbul'da gördüm. İzmir'den yeni gelmişti. Laf arasında: «Sarı Efe İzmir'de dolaşıyor,» deyince: «Bana ne? Tanımam ki! Kimdir, bu adam?» dedim.

— Ancak, ilk anlatımınızda böyle anlatmıyorsunuz.

— Olduğu gibi söylüyorum!

— Yurt, seni Paşalık rütbesine yükseltmiş; Mebus yapmış. Böyle bir işte doğruyu söylemiyorsun! Bak, anlatımını okuyoruz! Gör, ne diyorsun: Abidin bana sordu: «Suikast işinden partinin bilgisi var mı?» dedi. Bunu söyleyen kim; sen değil misin?

— Yanlış tutulmuş. Ben, böyle demedim. Benim suikast işinden haberim yok. Abidin'in bana rastlayışı kötü bir rastlayıştır. Önüme bela gibi çıkmış.

— Nerede rastlamıştı?

— Şule Kahvesi'nde. Sabit Bey de vardı. O gün Şükrü Bey tutuklanmıştı. Meclis Başkanı'ndan sorsanız, dedi. Başka bir şey görüşülmedi.

— O gün Refet Paşa'nın evinde toplanmışsınız.

— Evet; Şükrü'nün tutuklanması işini görüşmek üzere toplanmıştık!

— Demek, Şükrü'nün tutuklanışıyla bu kerte ilgiliydiniz?

— Elbette; bir Mebus arkadaşımızdı!

General Rüştü'nün sorgusu böylece bitmiş oldu.

Sorgu sırası, Kâzım Karabekir Paşa'ya gelmişti. Salonu dolduran sivil subaylarla halkın kaçamak bakışlarla süzüp durduğu Kâzım Karabekir, kapkara yas giyneği içinde kendisine yönelmiş bütün bu bakışlardan habersiz, dalgın, düşünceli, umutsuz, üzgün oturuyor; elinde tuttuğu kapkara şapkasını arasıra evirip çevirerek kafasından geçen üzgün düşünce kervanlarını yelpazeliyordu.

Rüştü Paşa'nın sorgusunu bitirerek dinlenmeye çekilen Mahkeme Kurulu'nun dönüşünü dört gözle bekleyen dinleyiciler, onların salona girişini görünce, fısıltıyı kesti. Kâzım Karabekir Paşa, kurulun döndüğünü gördüyse de önemsemedi. Ancak, Mahkeme Kurulu'nun bayağı düşünceli olduğunu ayırt etti. Kurul, bir şeyden ürkmüşe benziyordu. İşin doğrusu şuydu ki Kâ-

zım Karabekir'in Doğu Ordusu'nun bütün Subayları, verilecek ölüm kararına karşı gelmeye hazırlanmıştı. Bütün yöre, Mahkeme'nin vereceği ölüm kararını belki de silahla protesto etmek üzere örgütlenmiş durumdaydı. Mahkeme Kurulu'yla birlikte sorumlular, bunu sezmiş; daha büyük sorumlulara bildirmişlerdi.

Daha önce, Kâzım Karabekir üstüne ilk kozunu İsmet Paşa oynamış, Terakkiperver Parti'nin Başkanı olarak tutuklanmış olan Paşa'yı Ankara Polis Müdürü'ne buyruk vererek salıverdirmiş; bu kez İstiklâl Mahkemesi'nin, Büyük Millet Meclisi'nin bütün yetkisini taşıyan Mahkeme Kurulu direterek Paşa'yı yine polisin eline verdirmişti.

İstiklâl Mahkemesi daha da ileri gitmiş, Büyük Millet Meclisi'nin yetkisine karşı geldiğinden İsmet Paşa'nın tutuklanarak sorguya çekilmesi üstüne, diretmişti. Ancak, Mustafa Kemal, onların diretişini kırmış, İsmet Paşa'nın tükürdüğünü yalayarak yargılanmadan kurtulmasını sağlamıştı. İsmet Paşa, İzmir'e gelerek Mahkeme Kurulu'nun ayak toprağına yüz sürmek zorunda kalmıştı. Cumhurbaşkanı, bu işin Mahkeme'den geçerek adaletin çarkından çıkmasını doğru bulmuştu.

Şimdiyse, İzmir İstiklâl Mahkemesi, gücenik Subay Ordu mensuplarıyla çevrilmiş, kuşatılmıştı.

Başkan Kel Ali, sert, keskin çizgilerle süslü ablak yüzünün ortasındaki kapkara gözlerini tatlı, yumuşak bir şeylerle doldurmaya çalışarak Kâzım Karabekir Paşa'ya ünledi; çok nazik bir dille, ayağa kalkmasını, söyledi. Sonra, ona şöyle bir soru yöneltti:

— Zatıaliniz Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında birçok büyük hizmetler görmüş ve yararlıklar göstermiş olduğunuz halde, neden, daha sonra muhalefete geçtiniz? Terakkiperver Parti'nin kuruluşundaki özel, genel girişimler üstüne bilgilerinizin açıklanmasını, rica ederim!

Kâzım Karabekir Paşa, biraz düşündükten sonra ağır, inançlı, biraz üzgün bir tonla şöyle yanıt verdi:

— Lozan Barış Konferansı sırasında Rauf Bey'le Başdelegemiz İsmet Paşa arasında tehlikeli bir anlaşmazlık başlamıştı. Ben, o sırada Doğu Cephesi Komutanı olarak Ankara'da izinli

bulunuyordum. Bu durumu öğrenince, kesin yengimizin daha başlangıcında, Rauf Bey-İsmet Paşa gibi Kurtuluş Savaşımızın temel taşını oluşturan iki devlet adamının arasındaki anlaşmazlığı gidermek uğruna ilk önce Rauf Bey, dönüşlerinde İsmet Paşa'yla Gazi Paşa katlarında durmaksızın uğraştım. Ne yazık ki olumlu bir sonuç elde etmeyi başaramadım. Kurtuluş Savaşımızın başlarında, bugünkü devlet adamlarımız arasındaki daha ağır olan güvensizlikleri gidermeyi başaran ben, şimdi, daha kolay olan bu durumda bir şey yapamayışımdan çok üzgündüm. Bu durumda ben yine umutsuzluğa düşmeyerek, arkadaşlarla daha yakın, aynı çevrede bulunmayı yararlı sayarak Birinci Ordu Müfettişliği'ne atanmamı istedim ve atanmamın sözünü alarak doğuya döndüm.

Cumhuriyet'in ilanını, doğudan dönüşümde, Trabzon'da öğrendim. Ancak, bu konuda bana hiçbir şey bildirilmemişti. Milli Savunma Bakanlığı, Trabzon Deniz Komutanlığı'na top attırılması için buyruk vermişti. Bu durumu Genelkurmay'a yazarak, henüz Doğu Cephesi Komutanı bulunduğum halde, ne bana ne de başka askeri ve mülki makamlara «Cumhuriyet»'in bildirilmemesinin kimi yanlı düşüncelere yol açabileceğini bildirdim ve durumun gerçek kendiliğini ancak iki gün sonra öğrenebildim. Bu aralık, Birinci Ordu Müfettişlik buyruğum da geldiğinden, İstanbul'a yollandım.

Yollanmadan önce Cumhurbaşkanı Gazi Paşa Hazretleri'ne, Cumhuriyet'in ilk Başbakanı İsmet Paşa Hazretleri'ne de içten kutlamalarımı bildirmiştim. İstanbul'a varışımda Cumhuriyet'in apansız bir biçimde ilan edilişinden dolayı, gazetelerde korkunç tartışmalar ve bu arada Rauf Bey'le de Ankara arasında çekişmelerin sürdüğünü gördüm. Ne yazık, çok açık olarak görülüyordu ki büyük devrimlerin hepsinde olduğu gibi, bizde de bütün varlıkları, can ve başlarıyla el ele verip çalışmış olan kişiler arasına birtakım parazitler girmiştir ve bunlar, büyük yengiyle ereğe varılarak tehlikelerin ortadan kalktığını görür görmez iktidar mevkiindekilere sokulup yaranmak için, tıpkı bir kamanın bir cismi ikiye bölüşü gibi bizi birbirimizden ayırmaya çalışmışlardır. As-

ker görevinde bulunduğum halde, benden de söz çakıştırarak söz etmeye yeltenenleri görmekle pek üzülüyordum.

En büyük üzüntüm, İstanbul'da Ordu Müfettişi bulunduğum sırada, oraya Topçu İhsan Bey Başkanlığı'nda bir İstiklâl Mahkemesi'nin gönderilmesinden haberdar edilmemiş oluşumdur. İstanbul, benim Ordu Müfettişliğim sınırı içinde ve Ordu Müfettişleri de bölgelerindeki her türlü işlerle ilgili bulunduğundan bir İstiklâl Mahkemesi'nin İstanbul'a gönderilmesi, kesinlikle bana bildirilmek gerekiyordu. Hemen Ankara'ya geldim. Başbakan İsmet Paşa'ya bunu yakınmakla birlikte, Rauf Bey'le aralarını bulup eski içtenlikle dostluğu sürdürmeye çok çalıştım. Bu çalışmaların, elbette, büyük kişiler arasında soğukluk yaratmak uğruna sokulan kimi parazit yaratıkların yollarını kesmek içindi. Fırsat buldukça, bu konuda Gazi Paşa Hazretleri katında elimden geleni yaptım. Büyük devrimlerden sonra devlet adamlarının birbirine düşerek ülkelerinin birçok kötülüklere uğramalarına yol açtıklarını tarihçe bildiğim gibi, kendi yurdumuzun tarihinde dahi bu ayrılıkların oluşturduğu kötülükleri kaç kez görmüştük.

Ara bulmak ve soğuklukları gidermek uğruna uğraşmalarımdan bir sonuç alamadığıma ve tersine, Rauf Bey'in bir muhalif parti kurması için yayın yapılıp kışkırtmalarda bulunduğunu görmekle üzgündüm.

İsmet Paşa, hiç anlamaya yanaşmıyordu. Öyle ki eğer Rauf Bey, Gazi Paşa'yla anlaşır da Hükümet kurarsa, İsmet Paşa, hemen, Halk Partisi'nden ayrılıp muhalif bir parti kurmaya dek gidecekti.

Gerçi ortada birtakım düşünüş ayrılıkları varsa da daha çok Lozan Konferansı sırasında, nasılsa başlayan yanlış anlama ile kimi fırsat düşkünlerinin durumu bu düzeye düşürdüklerini gördüm. Rauf Bey katında da çok çalıştım. Cumhuriyet'in ilanında her arkadaşla danışacak kerte zamana sahip olunamayacak önemli bir durum oluştuğunu Gazi Paşa Hazretleri'nden öğrendiğimi, eğer bu konuda güceniklikleri varsa, artık bunu unutmaları gerektiğini, söyledim. Uygun buldular. «Eğer suç bendeyse, tarziye veririm!» demekle, iyi yürekliliğini dahi gösterdiler. Ancak,

yazık ki bu da olmadı. Halk Partisi'nin tutumu ve durmaksızın yapılan saldırılar, bu arkadaşları birbirlerinden daha çok ayırdı.

İsmet Paşa Hazretleri'nin, Ra'uf Bey'e açıkça muhalif parti kurmasını önerdiğini, gazetelerde büyük üzüntü duyarak okuduk. Benim için artık yapılacak bir tek iş kalmıştı ki bunu yapmayı yurt için pek gerekli sayıyordum. Bu, hem Mebus, hem asker olmak sorununun çözümüydü. Benim gibi daha başka arkadaşlar, işte, böyle, hem asker, yani Komutan, hem Mebus bulunuyorduk. Bu, doğru değildi. Ben, Meşrutiyet'in ilanında, yani yıllarca önce dahi bu düşünüşümü ileri sürerek, bizlerin Mebusluk'tan affımızı Meclis Başkanlığı'na önermiştim. O zaman Başkan olan Ali Fethi Bey'den aldığım kanıttan Millet Meclisi'nce onaylanmadığımı anlamıştım. Buna bakmadan ben, askerin artık kesin olarak siyasetle uğraşmaması zamanı geldiğine inanıyordum.

Ben, kendim, hem asker, hem Mebus nitelikleri üstümde olduğu halde Ordu Müfettişliği görevimi görürken, pek güç ve beni gerçekten çok üzen birtakım durumlar karşısında kalıyordum. Asker ve Komutan olarak da çalışamaz duruma geliyordum.

Örneğin, orduda daha 1924'te kararlaştırılan İlim ve Bilgi Komisyonu, benim Başkanlığım altında kurulmuşken, şimdi yine bu konuda verdiğim önergeler hiç dikkate alınmıyordu. Bu durumu birçok kez Milli Savunma Bakanlığı'na yakındım. Avrupa ordularında asker-yönetim işleri durmadan düzeltilerek değişirken, bizde de hiç olmazsa görgülü komutanların belli zamanlarda Asker Şûrası halinde toplanıp demiryolları vb., kuruluşlarla asker kuruluşları konusunda incelemeler ve yenilikler yapması gerektiğini, önerdim. Ankara'da Ordu Müfettişi olarak bulunduğum zamanlar dahi örneğin, demiryollarının stratejik yönleri konusunda düşüncemin sorulması şöyle dursun, hiçbir şeyden haberim bile olmuyordu. Bu durumları Gazi Paşa Hazretleri'ne de İsmet Paşa Hazretleri'ne de vakit vakit yakındım.

Özellikle askeri okullarımızın düzeltilmesi üstüne görgülü arkadaşlarla komisyonda hazırlamış olduğumuz önerge de hiç önemsenmemiş ve toy bir Eğitim Bakanı'nın rastgele bir vuruşuyla bir kenara atılmıştı. Buna da çok üzüldüm. Bir ordunun te-

meli, Subaylarıdır. Genel savaş deneyleri üzerine her devlet, asker okullarını iyice düzelterek çoğaltırken, bizim görüşümüzce kararlarla var olanı dahi sarsıntıya uğratmamızın tehlikesini büyüklerimize anlatmaya çalıştım. Bu konuda askerlikten çekilerek düşüncelerimi Meclis Kürsüsü'nden savunmaya dek gideceğimi, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa Hazretleri'ne söyledim.

Üzerimde, İstanbul Mebusluğu sıfatı da vardı. Bir aralık, her iki görevi de omuzumdan atarak bir köşeye çekilmeyi düşündüm.

Bağımsızlık Savaşı'nın ilk günlerindeki o büyük karşılıklı sevgi ve güven ne duruma gelmişti? Düşününüz, Ordu Müfettişiyim, mektuplarım açılıyor, çalınıyor, astlarıma karşı küçük düşecek durumlara sokuluyordum. Bunları, Milli Savunma Bakanlığı'na yakındım ve protesto ettim.

Durmaksızın kötü durumlara düşürülüyordum.

Bana en üzücü gelen vuruş, bir gün Gazi Paşa Hazretleri'nin beni belli bir saatte kabul edeceklerken bir saatten çok bekletmiş olmalarıdır. Bundan sonra, artık birtakım ahlaksız parazitlerin kışkırtmalarıyla, eski içtenlikten iz kalmadığına inandım.

Gazetelerde benim bağımsızlık savaşındaki hizmetlerim de yok edilmek isteniyordu. Buna önem vermedim.

Ancak, denetim harcırahlarımızın kesilmesi ve arkasından «*Düstur*»'un bilmem kaçıncı maddesi gereğince: «Denetime çıkmadan önce Milli Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'ndan izin alınması,» buyrukları beni üzdü.

Önergelerim ve ağızdan dileklerimle gösterdiğim iyi niyet tersine, üzerimde baskıyı arttırıyordu.

Son bir ödev olmak üzere, ne yapabileceğimi düşündüm. Meclis'teki görevime gitmek ve orada her iki yan arkadaşlarımla Ulusal Savaş'ın başından, Sivas Kongresi'ni izleyerek yaptığım gibi bir içtenlik, bağlı olmak kararını verdim.

Ancak, Gazi Paşa Hazretleri'ne gitmeye artık hiç yürekliliğim yoktu. Bana karşı eski içtenlik ve güvenin, kesinlikle, kalmadığını görüyordum. Sert bir davranışla ve gönlümü kıracak sözlerle karşılaşmaktan çekindim. Ordu Müfettişliğimden çekil-

memi, doğrudan doğruya, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa Hazretleri'ne gönderdim. Meclis'e gelmekle birlikte İsmet Paşa Hazretleri'ni de ziyaret ettim. Cumhuriyet'in Yıldönümü Bayramı günü, Gazi Paşa Hazretleri'ni Meclis'teki makamlarında ziyaretle kutladım. Benimle ve durumumla ilgilenmediklerini ve Ordu Müfettişliği'nden çekilmiş olmamın iyi karşılanmış olduğunu ve bana karşı davranışlarından, «Gerektiğince küçümsendiğimi ve askerlik görevimden çekilmem için itildiğimi duymakta haklı olduğumu», bir daha anladım.

Gazi Paşa Hazretleri'nin isteklerine aykırı bir şey yazamayacaklarını bildiğim, *Hakimiyeti Milliye* ve *Cumhuriyet* gazeteleri, Rauf Bey'le kimi arkadaşlarımın kesinlikle bir muhalif parti kurmaları için diretiyorlardı.

Eğer Gazi Paşa Hazretleri eski içtenliği yinelemek isteğinde bulunsalardı, ben Meclis'e geldikten sonra bütün dünyaya karşı dostça anlaşıp birleşmek ya da herhangi bir, «düşün ayrılığı dolayısıyla belli bir muhalefet partisi kurulmasını», gerçekleştirmek, siyasi tarihimiz için büyük bir başarı ve Gazi Paşa Hazretleri için de daha büyük bir onur sağlamış olurdu. O zaman Gazi Paşa: «Ben, ulus babasıyım,» deyip o makamda dünyaya karşı içtenlikle hepimizi büyülerdi.

Ben, Meclis'e gelince, Rauf Bey'in yanına oturmuştum. Bu, bana korkunç saldırışlara yol açtı. Ve «Henüz yerine atanan Ordu Müfettişi, görevi devrü teslim almamıştır,» diye benim bir süre Meclis görüşmelerine katılmam önlendi. Durmadan, «Muhalif parti kurulsun!» denilip duruluyordu. O sırada gerçekten Halk Partisi'nden çekilmelerle, muhalefet partisi kurma girişimleri de başladı. Ancak ben, bu durumda ne olup bittiğini bilmiyordum. Yerime atanan Vekil'in bir ayak önce gelmesini bekliyordum. En sonunda, geldi. Görevi kendisine devredip Meclis'e döndüğümde, muhalefet partisi kurulmuş olduğu halde, ben Halk Partisi'nden çekilmedim. Ancak, bilinen halkçı gazeteler birtakım yakıştırmalarla benim gibi, «çıkmayanların, zorla çıkarılacaklarını», yazıp duruyorlardı. Bu durum karşısında bence yapılacak şey belli olmuştu: Halk Partisi'nden çekildim. Terakkiperver Par-

ti'ye girdim. İlk seçimde de bu partinin Başkanlığı'na seçildim. Bence, bu durumda da anlaşmazlıkların yine karşılıklı içtenlikle çözümüne olanak vardı.

Gazi Paşa Hazretleri'nin «Halk Partisi'nin Başkanıyım» diye ilanda bulunduğu o günlerde muhalefet partisinin kurulmasına pekâlâ engel olunabilirdi. Oysa, Hükümet, «Cumhuriyet yönetiminin verimli oluşumlarındandır,» diye bu partiyi bayağı kutluyor ve yüreklendiriyordu. Parti, işte bu biçimde çalışmaya başladı. Bilinen bağnaz halkçı gazeteler de bana karşı olan yayınlarını şiddetlendirdiler. Artık, açıkça anlaşılıyordu ki pek kısa bir zaman önce, ortak dava uğrunda dirimlerimizi feda ettiğimiz kimi arkadaşlar ve özellikle Gazi Paşa Hazretleri, bana karşı bütünüyle sevgilerini yitirmişler ve kötü sanıda bulunuyorlar. Sözü geçen gazetelerden biri, «Maskaralık», başlıklı yazısında benim Padişahçı, Halifeci, bağnaz ve geri düşünüşlü bir insan olduğumu, açıkça yazıyordu.

Geçen yıl, İsmet Paşa Hazretleri'ne yazdığım bir mektupla bu durumlardan yakınmış ve demiştim ki: «Bu gibi adamların şimdiye dek ki lekelemeleriyle, işte, bu duruma geldik. Bu parazitlerin üzerimize bu biçimde saldırmaları, sizler için acı bir talihsizliktir. Bunlara yüz vermeyiniz. Vaktiyle *Dergâh Dergisi*'nde, Müslümanları beş vakitte camilere sokan, tekkelere ve dervişlere saygı öğreten, mavi rengi kutsayarak ulusal rengimizle bir tutan ve Sakarya Çekilişi günlerinde bağımsızlık savaşçılarını Rum garsonlarıyla Bulgar komitacılarına benzeten bu gibi yeniliksever insanlar aramızdan çıkarıldıktan sonra, kendimiz karşı karşıya gelip görüşülerek, eski içtenlik geri getirilebilir.»

Bu mektubu yazıp gönderdikten sonra, toplantı yılının başında, Ali Fuat Paşa ile birlikte İsmet Paşa'ya gittik. Yurtta birçok yeniliklere girişildiği bu sırada birçok dış sorunlar da varken, Meclis'te hâlâ partimizin kapatılması gibi konularla çelişmediğimizin doğru olmayacağını ve yurt işleriyle bizim de ayrı gayrı tutulamayacağımız Meclis Kürsüsü'nden açıkça anlatılmış olduğu halde, sözü geçen iki gazetenin partimizi hâlâ suikastçılıkla suçlamakta oluşlarını önlemek gerektiğini, söyleyerek: «Bunları

açıkça yalanlayınız!» dedik, İsmet Paşa'yla bu görüşmemizi, bir ikincisi izledi. Her iki görüşme de içten oldu. Biz, bu durumda Gazi Paşa Hazretleri'nin bizimle görüşmek isteğini belirtmelerini beklerken, ertesi günkü gazetelerde yayınlanan, «Muhalefet partisi bize sığındı,» diye hepimizi inciten birtakım bildiriler karşısında kalarak üzüldük. İşte, söyleyeceklerim bunlardır!

Mahkeme Başkanı'yla Terakkiperver Parti üstüne ileri geri ufak tefek çatışmalar olduysa da bunlar konuyu suikast işine getirmek üzere bir basamaktı.

Ali Çetinkaya, en sonra buna şöylece değindi:

— Biliyorsunuz, Ziya Hurşit, Şükrü Bey'le anlaşarak Cumhurbaşkanı Hazretleri'ne karşı bir suikast düzenlemişler. Hükümeti de devireceklermiş. Bu konudaki bilginizi, lütfen, söyleyiniz! Asıl davamız budur!

— Şükrü Bey'in bu girişiminden hiçbir bilgim yoktur. Bana kimse bir şey söylemedi. Sabit Bey'in de bilgisi varmış. Varsa, öyle bir durumda partiyi hemen silah başına çağırarak, Hükümet'e de bilgi vermek, ödeviydi. Sabit Bey'in böyle yapmamış oluşuna şaşarım. Bana gelip bilgi vermeyişi de şaşılası şeydir.

— Size de bilgi vermedi mi?

— Hiçbir biçimde! Ne o, ne de başka bir kimse, bana bu konuda hiçbir şey söylememiştir! Haber verdim diyen varsa, gelsin, yüzüme karşı söylesin!

— Sabit Bey, anlatımında, Rauf Bey bilgi verdi, diyor.

— Hayır; Rauf Bey bana bir şey söylemedi!

— Ancak, Faik Bey'in alınmış anlatımında bir nokta var. Zatıalinize bilgi verilmiş olduğuna değgin.

— Olamaz! Gelsinler, yüzüme karşı söylesinler! Hiç kimse bu savda bulunamaz! Söylemiş olsalardı, gizliyecek değildim. Belki bilgi vermek istemişler de işitince partiyi dağıtma girişimine geçerim diye korkmuşlar, yine saklamış olabilirler.

— O halde, bu anlatımınızla, arkadaşlarınız suçlama altında kalıyorlar.

— Orasını bilmem. Ben, doğruyu söylüyorum. Başka bir şey düşünmem. Kan dökerek bir iktidar mevkiini elde etmek üstüne

düşünceyi hayretle karşılarım. Allah etmesin; Gazi Paşa Hazretleri'ne karşı bir suikast yapılsaydı, iktidar mevkiine kim geçecekti, anlamadım! Ziya Hurşit'in Terakkiperver Parti üyelerinden birinin kardeşi ve onun Ankara'da Terakkiperverlerle ilişki kurmuş olması, suikastın aynı zamanda Gazi Paşa Hazretleri'yle Terakkiperverlere yöneltilmiş olduğunu gösteriyor. Yani, aynı zamanda hepimiz yok olacaktık. Baştan sona dek pek kaygıca bir biçimde resmolunmak istenilen bu melun olayın, hangi iğrenç yerden geldiğinin açıklanması, bütün dünyaya ve özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin onunla başlayan tarihine karşı, gerçekten borçtu!

— Buyurunuz; yagılama bugünlük yeter!

Kâzım Karabekir Paşa geçip yerine oturduktan sonra, Başkan, Ali Fuat Paşa'yı kaldırarak, uzun uzadıya, kırıntı sorularla bombaladı. Sonra, temel soruna geldi. Suikast işi üstüne bildiklerini anlatmasını, istedi.

Paşa, şöyle konuştu:

— Hayır; suikast işini gazeteler yazıncaya dek hiç kimseden işitmedim! Böyle bir işten küçücük bir bilgim olsaydı, bu yurdun namuslu bir çocuğu olarak hemen Hükümet'e bildirirdim.

— Ancak, Sabit Bey size bilgi verdiğini, söylemiş.

— Hiçbir biçimde, Sabit bir gün Şükrü Bey'le aralarında sarhoşluk haliyle geçen bir kavga sırasında ileri geri birtakım şeyler söylediklerini ve bu arada, vurmak, falan gibi laflar ettiklerini, yani bir içki sofrası biçiminde anlatmıştı.

— Ordu Mebusu Faik Bey'in anlatımında da size bilgi verildiğine değgin bir fıkra var.

— Hatırlamıyorum. Belki laf arasında çoğu kez yapıldığı gibi şöyle böyle demişler, falan biçiminde bir şeyler söylenmiş olabilir, önem vermemişlerdir. Ancak, hiçbir biçimde suikast olduğu üstüne hiçbir şey söylenmemiştir.

Ali Fuat Paşa'nın sorgusundan sonra, sıra Refet Paşa'ya geldi. Başkan, herhangi bir giriş yapmadan, doğrudan doğruya, suikast işine girdi:

— Ziya Hurşit'le Şükrü Bey, geçen yıl bir suikast düzenleyerek Ankara'ya geliyorlar. Bu düzeni işiten Sabit Bey de Rauf

Bey'e bildiriyor. O zaman siz de Rauf Bey'in yanında aynı evde bulunduğunuza göre, bu konudaki bilgi ve ilginiz nedir? Bu şebekenin, bu kez de aynı suikast işi için İzmir'e gittiklerinde yakalanmış olduklarını da elbette, biliyorsunuzdur.

— Bu iş üstüne hiçbir bilgim yoktur. Belleğimde bir şey bulamıyorum. Yalnız, bir akşam, Ankara'da, kulüp dediğimiz yerde oyun oynuyordum. Rauf Bey geldi; elimden tuttu; «Gidelim!» dedi. Kalktım. Avludan geçerken, «Dikkatli bulun!» diye çevresine bakındı. Ve bu kuşkunun nedenini şöyle anlattı: «Oraya gelirken iki üç kişi kapıya yaklaştığı sırada: 'Odur,' gibi bir ses çıkarmışlar. 'Kimi istiyorsunuz?' diye sormuş. 'Hayır; bir şey yok!' yanıtını vermişler. Bunu konuştuk. Ne olabilir, kimdi bunlar? dedik. Herhalde iyi bir şey değildi. Konuşa konuşa yürüyorduk. Kişisel bir düşmanımız yok. Ancak Hükümet mevkiilerinde çalışmalarımız var. Belki kırdıklarımız olmuştur. Bilinmez ki.»

— Herhangi bir bekleyen bulunabilirdi. Kulüp kapısı bu. Kuşkuyu kendi üzerinize çekiş, neden?

— Kendimize de olmasa, gidip geldiğimiz bir kulüp ve arkadaşlar vardı. Ben, Hükümet'e bildirmekten yanaydım. Rauf Bey, «Neden göstermek gerek? Ortada bir kuşkudan başka bir şey yok,» dedi. Sonra, bir gün, bu kulüpte Ziya Hurşit'i gördük. Rauf Bey'in usuna geldi: «Sakın bunu aramasınlar?» dedi. Bütün bunlar, en sonra, temelli hiçbir şey anlatmayan kuşkulardır. Başka bir şey yok.

— Şükrü Bey'in tutuklanışı üzerine, arkadaşlarınızla apartmanınızda ne amaçla toplandınız?

— Ben, evimdeydim. Şükrü Bey'in tutuklanmış olduğunu biliyordum. Tokatlıyan'dan telefon ettiler. «Rüştü Paşa, Bekir Sami ve Feridun Fikri Beyler, hep birlikte sizi ziyarete geleceğiz,» dediler. «Buyurun!» dedim. Geldiler. Şükrü Bey'in tutuklandığını, Polis Müdürlüğü'ne götürüldüğünü işitmişler: «Meclis Başkanı'na başvuralım, dokunulmazlık sorunu var, meşhut suç olmadıkça mebus tutuklanabilir mi? Soralım!» dediler. Ben de dedim ki: «Böyle bir şeye başvursak, kuşkulanarak, kendimizi dokunulmazlık perdesi arkasına gizlemek kaygısında olduğumu-

zu sanırlar.» Yine de telefonla Meclis Başkanı Kâzım Paşa'yı aradım, bulamadım. Arkadaşlar gittiler.

— Şükrü Bey'in tutuklanışı, sizi neden bu kerte ilgilendiriyordu?

— Bir Mebus arkadaş diye. Yoksa, dokunulmazlık sorununa önem vermedim.

Mahkeme Başkanı, Refet Paşa'yı bırakarak Cafer Tayyar Paşa'ya geçti. Önemsiz kimi sorulardan sonra, ansızın şu tehlikeli soruya geçti:

— Ziya Hurşit'i tanır mısınız?

— Ankara'ya gelmişti. Ağabeyi Faik Bey'in yanında gördüm. Çok iyi piket oynadığını söylediler. Bir kez birlikte oynadık. Başka hiçbir ilişkim yoktur.

— Ya, Eskişehir Mebusu Arif Bey?

— Onunla askerlik dolayısıyla eskiden tanışırdık. Ankara'da iki kez evine gittim. Şükrü Bey'le, şöyle böyle, tanışırım. Bir kez evine gittik; poker oynadıktı.

— Şükrü'nün ruh durumu üstüne kanınız?

— Çok içer. İçtiği zaman da çenesi durmaz, gevezelik eder. Atak adamdır.

— Cumhuriyet Hükümeti'ne karşı ne gibi düşünceleri vardı? Ne derdi?

— Temelde her şeyi eleştirirdi. Göreneği böyleydi. Ben, bir şey sormazdım. Bu biçimde kendisini içkiye vermiş kişilerle tartışmayı sevmem. O da bana pek açılmazdı.

— Sizin, ülkenin siyasal yönetimi üstüne bugünkü yönetime değgin kanınız nedir?

— Hükümetin başarısına duacıyım.

— O halde, muhalifliğin nerede kaldı?

— Takriri Sükun Kanunu'ndan sonra muhalefet susmak zorunda kalmıştır.

— Demek ki Takriri Sükun Kanunu olmasaydı, bombayı koyacaktınız, değil mi?

— Hiçbir biçimde! Ben, bomba kullanmış bir adam değilim.

— Senin koymayacağını bilirim ama partin koydu.

— Ant içerim ki!..

— Sanığa ant içmek düşmez. Siz, yalnız arkadaşlarınızın yapmayı düşündüğü suikast üstüne ne biliyorsunuz, onları söyleyiniz!

— Bu konuda kesinlikle hiçbir şey bilmiyorum. Bana hiç kimse bu konuda bir şey söylememiştir.

Muhalif Paşaların sorgusu da böylece bitmişti.

Sonra, Sivas Mebusu Halis Turgut'unkine geçildi.

Başkan, şöyle sordu:

— Şükrü Bey'le Arif Bey'in Gazi Paşa üstüne düzenledikleri suikasta değgin bir şey işittiniz mi?

— Hayır, işitmedim!

— Oysa, Faik Bey, size bildirdiğini söylüyor.

— Ulusun önünde ve tarih karşısında bulunuyorum. Hiçbir doğruyu saklamaya ahlakım elverişli değildir.

— Tersine; salt işitmiş olduğunuzu değil bunu düzenleyenler arasında bulunduğunuzu kanıtlarsak?

— Cezama razıyım.

— Suikast üstüne Şükrü Bey'le birlik olduğunuzu benimsemiyorsunuz, demek?

— Hayır!

— Bu gelişinde Ziya Hurşit sizden tabanca istedi mi?

— Hayır; ne münasebet! Temelde onunla bu biçimde ilişkim yoktur.

— Peki, öyleyse; Ziya Hurşit'in anlatımını okuyacağım şimdi, dinleyiniz! Bakınız; ne diyor: «Halis Turgut Bey İstanbul'dayken Abdülkadir'e yardım olmak üzere bir polis tabancası vermeye söz vermişse de sonra istedim, vermedi.»

Halis Turgut, bu anlatımı dinlerken, renkten renge girdi; kızardı, bozardı; yüzünde umutsuzluğun izleri, kurumları uçuşur gibi oldu. Sonra, bir çabayla kurtuluş çığlığı biçiminde şöyle bağırdı:

— Baştan başa yalandır bu; yalan!

Başkan, onun sözünü şu sözlerle kesti:

— Durun, kaygılanmayın! Mademki yalandır; kendisini çağıralım; yüzünüze karşı söylesin!

— Hay hay; benimsiyorum; gelsin!

— Suikastta siz de eylemce silah kullanacak, bombalarla Bakanlar Kurulu'na saldıracak, suikastı yapacaklara katılacak, onlarla birlikte bulunacakmışsınız?

— Haşa; hiçbir zaman! Lekelemedir!

— Ben söylemiyorum; arkadaşlarınız söylüyorlar!

— Baştan başa, lekeleme ve yalandır!

— Ziya Hurşit'i getireceğiz, öyleyse; yüzünüze karşı söylesin!

— Hay hay; söyleyebilirse! Olmamış bir şeyi, nasıl söyler?

Başkan, buyurdu. Ziya Hurşit getirildi. Bir yığın süngülünün arasında elleri kelepçeli salona giren Ziya Hurşit, yakışıklılığından, neşesinden hiçbir şey yitirmemiş, güleç yüzüyle bütün seyircilerle birlikte, Yargıçları, sanıkları ve Halis Turgut'u da bir kez daha şaşırtarak, Mahkeme Başkanı'nın karşısına dikildi. Başkan'ın, suikast işini yinelemesi buyruğunu son kerte dingin davranışlarla, sık sık gülümseyerek, bir tavla partisini anlatıyormuşcasına şöyle kısaca anlattı:

— Efendim; İstanbul'da Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey bana Şükrü Bey'in benimle görüşmek istediğini söylemiş, ben de bunun üzerine gidip görüşmüştüm! Ondan sonra da Erzurum Mebusu Rüştü Paşa'yla, Sivas Mebusu Halis Turgut Bey'le görüştüm. Bütün bu görüşmeler, elbette, suikast işine değgindi. Şükrü Bey: «Silahınız eksikse, Halis Turgut Bey size silah verecek, ancak, Rüştü Paşa'dan yararlanamayacağız,» demişti. Halis Turgut Bey'le birlikte kaldığımızda kendisine: «Hani! Vereceğin tabanca nerede?» dedimse de bir türlü vermedi. Bulamadığını söyledi. Halis Turgut Bey nedense çekingen bir durum almıştı.

Başkan, Halis Turgut'a ünledi:

— Halis Turgut Bey; kalk; yanıt ver!

— Yalandır, Başkan Beyefendi; yalandır! Zaten kendisi de benimle suikast işi üstüne bir şey konuşmadığını söylüyor. Temel üstüne benimle bir şey konuşmayan, benden tabanca ister mi?

— Sizinle konuşmamış olabilir. Siz, işin temelini Şükrü Bey ve Abdülkadir'le görüşmüşsünüz ya!.. Ziya Hurşit de onların, eli, kolu.

— Ben, Şükrü Bey'le de görüşmedim. Abdülkadir'le de. Kişice ilişkim yok. Doğru; Şükrü arkadaşımdır. Ancak, Meclis arkadaşı, parti arkadaşı. İşte, hepsi bu! Bu iş üstüne aramızda hiçbir şey geçmemiştir. Zaten yaşlarımız arasındaki ayırım da büyüktür.

Başkan, Ziya Hurşit'e sordu:

— Ne dersin, Ziya Hurşit Bey?

— Dediğim doğrudur. Hiçbir yanlışlığım yok. Yaş maş, işini bilmem. Benim bildiğim gördüklerimdir. Suikast işini Halis Turgut Bey'le konuştuk; anlaştık, tartıştık ve tabanca vereceğine söz verdi. Ancak, sonra, istedimse de vermedi. Bildiğim, budur!

Başkan, Halis Turgut'a ünledi:

— Ne dersin, Halis Bey?

— Ne benden tabanca istedi, ne de ben böyle söz verdim; hepsi hayal ürünüdür! Hiçbirinin aslı yok!

Salona girdiğinden beri neşesini korumaya kararlı görünen Ziya Hurşit, Halis Turgut'un şiddetli yadsıması karşısında, onu ezici, acı, vurucu, küçümseyici gülümseyişiyle süzmeye başladı. «Ölümün kapısına bu kerte yaklaşmışken erkekçe konuşmaktan kaçmanın ne anlamı var?» demek istiyordu. Her suikast girişimi, iple iktidar koltuğu arasında bir sarkaç davranışı değil miydi? Bütün bu işe burnunu sokanlar, kurtuluşu olmayan ölüm yürüyüşüne çıkmış değil miydi?

Başkan'ın buyruğu üzerine jandarmalar, Ziya Hurşit'i alıp götürdüler. Başkan, sonra, Halis Turgut'a ünledi:

— Ziya Hurşit'in dedikleri sizin için ağır delildir. Ancak, yadsırsanız, daha kötü olur. Durum, bütün çıplaklığıyla apaçık ortadadır. Bu doğru karşısında yadsımanın ne yararı olabilir?

İttihat ve Terakki'nin ünlü Maliye Nazırı Cavit, uzun boyu, yarı dazlak başı, entellektüel yüzüyle, arkasında sürükleyip getirdiği efsanesiyle İstiklâl Mahkemesi'nin yargıçları karşısına dikildiğinde, salonda çıt çıkmaz olmuştu.

Dinleyiciler arasında, İstiklâl Mahkemesi'nin, boyundan büyük işlere el attığı kanısında olanlar çoğunluktaydı, denebilirdi. Demek ki burjuva devrimini, Voltaire özgürlüğünü Türkiye'ye getirmiş olan bütün İttihat ve Terakki'nin son kalıntıları sahneden silinmek üzereydi.

Kel Ali, süngülüler arasında karşısında dikilen adama bir suç yakıştırmak uğruna kafasının içini boşuna kazıyıp durmaktaydı. Nereden başlamalıydı? En iyisi, ona İttihat ve Terakki evresinin olaylarını kurcalatmalı, bunların arasında onu kıstıracak ipuçları yakalamalıydı? Eski maliyecinin güçlü mantığı altında çökertilmek tehlikesi de vardı. Dur hele, şöyle şatafatlı sözlerle bir başlangıç yapıp işe girişmeli! Ya bismillah!:

— Tarih, bir bilmecedir. Anlaşılmış olsun artık. Talât Paşa Kabinesi'nin çekilmesine yol açan durumları açıklayınız! Genel durumu değil, parti bakımından, içyüzünü anlatınız!

— Bu çekilmenin bir içyüzü yoktur. Talât Paşa, vekilleri toplayıp: «Bu durumda biz Hükümet'te kalamayız, gidip Padişah'a istifamı vereceğim!» diye iktidar mevkiinden çekilmiştir.

— Sonra, ortadan yittiniz, değil mi?

— Yüz seksen gün saklandım; sonra kaçtım.

— Talât, Enver ve Cemal Paşaların kaçışlarından bilginiz yok muydu?

— Hayır; kesinlikle bilgimiz yoktu!

— İşte, o zaman birtakımlarınız yurdu felâkete sürükledikten sonra kaçtı. Birtakımlarınız da kaçamayarak İngilizlere teslim oldunuz. Daha sonra da bir ulus, canıyla, malıyla, fedakârlıklar ederek sizin Anadolu'ya gelmenize olanak sağladı. Dehalet ettiniz.

— Evet; o sayede geldik!

— Geldinizse de rahat durmadınız. İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle bir toplantı yaptınız. Açıklayınız, bakalım!

— Bizim evde on beş arkadaş toplanmış, Hükümeti kurtaranlara nice hizmet edeceğimiz konusunu konuşmuştuk. Bundan başka bir şey konuşulmadı. Bu konuşma sonucunu Kara Kemal Bey, İzmit'e giderek Gazi Paşa Hazretleri'ne bildirdi.

— Bu görüşmeyi kim yönetti?

— Ev sahibi olduğumdan, ben!

Başkan, dişe dokunur sorular bulup soramayınca, sorgunun geri kalan bölümünü Savcı Necip Ali Küçüka'ya bıraktı.

Necip Ali, şu biçimde konuştu:

— Şimdiye dek geçen yargılamalar, sorunun genel görünüşüyle iki bölüme ayrıldığını gösteriyor: Birisi, Cumhurbaşkanı Hazretleri'ne, burada, İzmir'de suikast girişiminde bulunanlar; öbürü de yurtta suikast yapmak ve Hükümet devirmek amacıyla bir kara çete vardır ki eski İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden oluşmaktadır. Bu nedenle, Cavit, Ardahan Mebusu Hilmi, Ergani Mebusu İhsan Beylerin davanın görülüş ve gelişimi bakımından davalarının ayrılmasıyla ikinci aşamanın Ankara'da görülmesi kararlaştırıldığından dolayı, bunların da İttihatçılarla Ankara'da yargılanmalarına yüksek kurulunuzca karar verilmesini ister ve rica ederim!

Mahkeme Kurulu, Savcı'nın istemini yerinde buldu. Eski Maliye Nazırı Cavit, sorgudan alıkonuldu. Böylece daha geniş kapsamlı bir davaya sokulmak istenen İttihatçıların tasfiyesi işinin görülmesi, Ankara'da gözaltında görülecek, bu sırada Mahkeme daha çok güven altında çalışmış olacaktı.

Cavit, yargılanması Ankara'da yapılmak üzere süngülüler arasında alınıp götürüldükten sonra, yerine İsmail Canbolat getirildi. Kel Ali, ona şu soruyu yöneltti:

— Kurtuluştan sonra Ulusal Yönetim İstanbul'a yerleşince siz de geldiniz ve İttihat ve Terakki ileri gelenleri sayılanlarla toplantılar yaptınız. Bu konuda bilgi veriniz!

— Bu toplantı, Kara Kemal Bey'in İzmit'te Mustafa Kemal Paşa'yla görüştüğü şeyleri konuşmak üzere yapılmıştı.

— Peki ama mademki İttihat ve Terakki yoktu. Öyleyse, bu toplantılarda başka bir özellik aramalı değil miyiz?

— Başka bir özellik yoktur!

— Vardır! Bugünkü suikastın ilk adımı o toplantıdır!

— Hiç ilişkisi yok! Biz, orada salt İzmit'te Mustafa Kemal Paşa'yla konuşulan şeyleri öğrenmek üzere toplandık. Suikastla ne ilişkisi var?

— İşte, baksana; Rahmi Bey, mebusluk için Sarı Efe'ye mektup yazmış, yardım istiyor; o Sarı Efe ki bugün suikast içinde birinci derecede eylemci durumundadır!

— Efendim, Edip Bey'in o toplantılarla bir ilişkisi yoktu! Temelde Edip Bey sözünü ettiğiniz tarihlerde en büyük kişilerin de yakını, içten dostu durumunda, nüfuz ve itibar sahibi bir kişiydi!

— Şu halde, siz, Halk Partisi'nin adayı olarak Büyük Millet Meclisi'ne geldiniz, değil mi?

— Evet!

— Ondan sonra da Terakkiperver Parti. Değil mi? Bu partiyi kimler kurmuştu? Kim istemişti?

— Yunus Nadi böylece istendi. Meclis'te çıkmış, bizim için, «Ben onlarla çalışmam; ayrı oturmalıyız!» demiş. Partinin o zaman değerli üyesi olan Yunus Nadi Bey'in bu sözüne parti yanıt vermedi. Siz de parti üyelerindendiniz. Nadi Bey'in saldırışlarına ses çıkarmadınız. Parti Genel Kurulu da susmuştu. Demek ki bu sözleri partice onanıyordu.

— Hayır; siz, bu sözlerden üzülerek değil, çok daha önce Terakkiperver Parti'yi kurmaya girişmiş, karar vermiştiniz!

— Hiçbir zaman!

— Şimdi, temel işe gelelim: Şükrü Bey'in İstanbul'dan getirdiği Ziya Hurşit ve öbür adamlarla Ankara'da bu suikast girişiminde bulunduğu üstüne bilginizi anlatın!

— Böyle bir şeyden bilgim yok. Yalnız, Sabit Bey, bir şeyler söylemişti. Yani, Sabit Bey'le Şükrü Bey arasında bir dedikodu olmuştu, benim bildiğim.

— Dedikodu nedir, demediniz mi?

— Sormuştum; Sabit Bey de doğru dürüst bir şey bilmiyordu.

— Şükrü Bey'e sormadınız mı?

— Ona da sordum. Sabit Bey'den aldığım bilgiyi Şükrü'ye söyledim. Boş laflar; hiçbir şey yok; dedikodu, dedi.

— Oysa, Şükrü Bey'den açıkça kuşkulandıklarını söylüyorlar.

— Olabilir; ben kuşkulanmadım. Onlar, belki bir şey biliyorlardı; kuşkulanmışlardır. Ben, bir şey bilmiyordum.

— Sizin de bilmeniz gerekir!

— Ben, o sırada onlar gibi Ankara'da değildim. Sorun kapanmış, bitmişti. Ben İstanbul'dan Ankara'ya gittiğimde...

— Ziya Hurşit'i tanır mısınız?

— Hayır; tanışıklığım yoktur!

— Yine, o kişiler, bu kez de İzmir'de suikast yapmak istemişler; bunun üstüne bilginiz?

— Hiçbir bilgim yok! Şükrü'nün tutuklandığını gazetelerde okudum.

— Görülüyor ki birtakım işlerde belleğiniz çok güçlü, birtakımında da çok zayıf.

— Ne gibi, hangi sorunlar?

— Örneğin, Şükrü'nün tutuklanışını gazetelerden önce öğrenerek, Refet Paşa'ya gidişiniz.

— Evet, doğru! Refet Paşa'ya gitmiş olduğumuzu dalgınlıkla unutmuşum. Ancak, bu bir suç mudur? Bu unutkanlıkla günaha mı girmiş oluyorum?

İsmail Canbolat, süngülüler arasında hücresine giderken yazgısının, vıcık vıcık, bir katran denizine dalmakta olduğunu sezer gibi olmuştu.

İzmir'deki sinema salonu, bugün yine yeni bir sanık kalabalığının ipe yollanması işleminin yargılama adıyla geçtiği bir tarih sahnesi olmuştu.

İçlerinde Avrupa'ya sıvışmış birkaç kişinin okkalı adlar da bulunan sanık listesini elinde tutan Savcı Necip Ali, iddianamesini uzun uzadıya okuduktan sonra, şöyle bir özet yaptı:

— Suikast suçunun hemen bir yıldan beri düzenlenme ve hazırlanmasında elleri ve ortaklıkları ve yapımından da bilgileri bulunduğu anlaşılmakla birlikte, suikastın kısır kalması ve İzmit Mebusu Şükrü Bey'in tutuklanması üzerine adları aşağıda belirtilen kişilerden birtakımının durumu incelemek üzere Refet Paşa'nın evinde ve daha sonra Beyoğlu'nda toplanmaları gibi kanıtlar ve en sonra mahkememizde açığa çıkmış olan doğrular ile de saptanmıştır. Bundan dolayı suçun başlangıcını hazırlayarak

Avrupa'ya gitmiş olan Rauf, Doktor Adnan ve eski İzmir Valisi Rahmi, arkalarında Bekir Sami, Halit, Kâmil, Feridun Fikri, Çolak Sefahattin, Hüseyin Avni, Mersin Mebusu Besim, Erzurum Mebusu Necati, Hafız Mehmet, Kara Vasıf Beylerle, Mersinli Cemal Paşa'nın yargılanmalarının yapılması...

Mahkeme Kurulu, Savcı'nın istemine uyarak, hemen, yargılamaya girişti. Eski Valilerden Bekir Sami'yi ayağa kaldırdı. Dev gövdeli, ak saçlı, mavi gözlü, entellektüel bir anlam taşıyan kocaman başıyla Bekir Sami, bu eski Kuvayı Milliyeci, süngülülerin arasında biraz umutsuz, üzgün, dikiliyordu.

Başkan Kel Ali, bu koca adamı birçok soruyla bir limon sıkar gibi sıktıysa da umduğu suyu çıkaramadı.

Bütün bu sonuçsuz çabalama sonunda Bekir Sami, bıkkın ve karamsar bir sesle şöyle dedi:

— Altmış iki yaşında bir ihtiyarım. Bundan sonra benim için devrim yok; durgunluk var. Bugüne dek yurduma, ulusuma namusumla çalıştım. Rica ederim; haysiyetim, onurum ve namusumla oynamayın! Çetecilik, komitecilik benden uzaktır. Bütün kutsallıklarım üstüne ant içerim ki hiçbir örgütle bir kırıntı ilgim yoktur!

Bekir Sami'nin ağlayışlı bir sesle söylediği bu sözler, salondaki dinleyicilerin birçoğunu ağlattı. Ancak, bir suikast sanığı için ağlamanın suç olabileceğini bildiklerinden, bu gözyaşlarını içlerinden döktüler.

Başkan, Bekir Sami'den sonra, ünlü muhalif gazeteci Feridun Fikri'yi kaldırdı. Onda da dişe dokunur bir şeyler bulamadı. Mersinli Cemal Paşa'yı kaldırdı. Onda da bir şey yoktu. Adamcağızın en son sözü şu oldu:

— Bendenizin, böyle bir şeyden haberi yoktur!

Mersinli Cemal Paşa'nın arkasından eski Büyük Millet Meclisi üyelerinden Kâmil, Halit, Besim, Zeki, Nafiz ve Çolak Selâhattin sorguya çekildiler. Onlar da suikast üstüne hiçbir şey bilmediklerini, söylediler.

Başkan, ilk Erzurumlu Müdafaayı Hukukçulardan Hüseyin Avni'yi kaldırdı:

— Ziya Hurşit sizinle arkadaşlık etmiş. Bir suikast hazırlama yolunda çalışmış, Rauf Bey bile bu işten haber almış iken, sizin bilginiz olmaması olağan olabilir mi? diye sorunca, Hüseyin Avni, ona ağı gibi acı bir sesle şöyle yanıt verdi:

— İyi bilirsiniz ki namuslu ve mert bir insanım. Tanrı'dan başka hiç kimseden korkum yok. Ben komiteci değilim. Bilim adamıyım. Suikast işlerinden de bir kırıntı bilgim yok.

Başkan, elindeki avların çokluğuna bir yandan sevinirken, öbür yandan da hiçbirine diş geçiremeyişinden umarsız düşmüşe benziyordu. Neredeydi, o Ziya Hurşit'in bir çağlayan gibi gürül gürül akan olumlu yanıtları? Bir suikastçı bundan daha namuslu konuşamazdı. Demek ki Ziya Hurşit olmasaydı, bunca sanığı konuşturmak uğruna türlü polis işkenceleri uygulamak zorunluluğu doğacaktı. Bu son sanıklar, ne hasis heriflerdi. Hepsi de suikasta bal gibi ellerini soktukları halde, durmadan yadsıyorlardı. Bunlar, Ziya Hurşit'in onda biri kertesinde namuslu, doğru kişiler olsalardı, şimdi sorgu işi çoktan bitmiş, darağaçları ziyareti çoktan başlamış olacaktı. O zavallı üç ayaklılar da beklemekten sıkılmaya başlamışlardı. İpler rüzgârda boşuna sallanıp duruyordu.

Başkan, bu pinti herifleri, sanık, diye kendisine veren Hükümet'e bayağı kızmaya başlamıştı. Pintiler paralarını saklar; bunlarsa, adaletin mutluluğunu sağlayacak bilgiyi, gizi saklıyorlardı. Oysa, devrimi yurda yerleştirmek uğruna sayısız darağacını doyurmak gerekti. Bunun ayrıca bir güzelliği vardı; şiiri vardı. Sonra daha çok hükümlü durumuna getirmek de adalet makinesiyle Yargıçların başarısı sayılmaz mıydı?

Başkan Kel Ali, bunları düşünürken, gözlerini, gizlice, ufarak, fare bıyıklı, cin bakışlı, iyi insan görünüşlü Kara Vasıf'ın üzerinde gezdiriyordu. Ah, onu bir tongaya bastırabilse, bu eski mandacıyı bir darağacına yolcu edebilse, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ni, kim bilir, ne kerte hoşnut ederdi! En sonunda, kancasını Kara Vasıf'a attıysa da kendisinden on kez daha zeki, görgülü olan av, onun ellerinden sıyrılmasını bildi. Bütün köşeye sıkıştırmak üzere çalışmalar, sorgular, boşa gitti.

Kara Vasıf gibi okkalı bir avı elinden kaçıran Kel Ali, o hırsla ondan sonra gelen eski Adalet Bakanı, Trabzon Mebusu Hafız

Mehmet'e saldırdı. Kendisinden, oldum olası, tiksinen, bunu da açığa vurmaktan çekinmeyen bu adama haddini bildirmenin zamanı gelmişti. Küçük, kara gözlerinden ateşler saçarak bu yeni avın üstüne atıldı. Anlaşılan, suikastta da parmağı bulunan Hafız Mehmet, bu eski düşmanının elinde çarçur olup gideceğini anladığından çok üzgün, umarsız, umutsuz bir durumda büzülmüş, küçülmüş, sandalyesinde oturuyor, göz ucuyla, ara sıra düşmanının kendisiyle ilgilenip ilgilenmediğine bakıyordu. Evet; anlamakta da gecikmedi! Kel Ali, uzaktan bir felâketli kara fırtına bulutu gibi onun üstüne gelmekteydi. Öteki sanıkların sırasını bir ayak önce savıp kendisine gelmek üzere, bayağı, sabırsızlanır gibiydi.

Kara Vasıf'ı da bir sıçan ölüsü gibi çiğneyip bir yana atan Başkan, en sonra, parlayan hırslı gözleriyle eski Adalet Bakanı'nın üstüne atıldı:

— Anlat bakalım, Hafız Bey; Ziya Hurşit'i suikast işine nasıl kışkırttınız?

Şaşılası şey! Ziya Hurşit'in hemşehrisi Hafız Mehmet de doğrucu bir insanmış. Tereyağından kıl çeker gibi kendisini onun ellerine teslim etti. Şöyle ki:

— O, bana bir gün geldi: «Ben, Rüştü Paşa, Halis Turgut ve Sabit, Ankara'da bir Hükümet darbesi yapacağız; Cumhurbaşkanlığı'nın karışmasından kurtulmuş bir Cumhuriyet kuracağız!» diyerek, benden yardım istedi.

— Adliye Bakanlığı yapan bir Hafız Mehmet'in bu istem karşısında susması mı gerekirdi?

— Susmadım ki. «Yardım ederim!» dedim. Sonra, Şükrü Bey'e rastladım. O da bana işi açtı. «O halde Ziya Huşit'le görüşünüz!» dedim. Şükrü Bey bana ilk suikasttan söz ediyordu. İlk önce, salt, yurt durumundan, baştakilerden yakınırdı. İki gün sonra, yeğenim Vahap'ı Ziya Hurşit'e gönderdim. Vahap, Ziya Hurşit'le görüşmüş, uyuşmuşlar. Ancak, bu sırada suikast işinin kötüye varacağını düşünerek vazgeçtim. Ziya Hurşit'e köprüde rastgeldim. Ankara'dan henüz gelmişti. Sordum. «Sabit, Rauf ve Halis Turgut bize yardım ettiler; biz de bıraktık, geldik,» dedi.

Ondan sonraki çalışmalarını bilmiyorum. Yalnız, bir aralık, Ziya Hurşit, yanındaki adamları Mısır'a gönderdiğini söylemişti.

— Hafız Bey, Vahap'ı falan vermekle kalmamış, düşünle de hayli yardımda bulunmuşsunuz.

— Vallahi; billahi, yoktur!

— Ant içmenin de ne gereği var?

Kel Ali'nin bu son sözü üzerine Hafız Mehmet, kellenin gittiğini anladı. Artık onu ant içmek değil, hiçbir şey, hiçbir mucize, Kel Ali'nin elinden kurtaramazdı! Bunu anlamıştı. Kırçıl sakallarını eline alarak uzun uzun sıvazladı. Yağlı ilmiğin sakallarının altında yılan gibi kıvrıldığını duyar gibi oldu.

İstiklâl Mahkemesi'nin korkunç Yargıçları, yavaş yavaş yerlerinden doğrulup salondan çıkarken, süngülü jandarmalar da korkudan kireç gibi ağarmış umutsuz yüzleriyle suikastçıları hücrelerine götürmeye hazırlanıyorlardı.

İddianame okunacaktı. Bir kez daha bütün sanıklar dizilmiş, Yargıçların donuk, taş gibi katı yüzlerine bakarak yazgılarının ne olacağı üstüne bir şeyler sezinlemeye çalışıyorlardı. Hepsinin yüzünde umutsuzluğun güneş tutulmasını andıran alacakaranlığı egemendi.

Denizli Mebusu Necip Ali, davranışlarına görkemli bir anlatım vermeye çalışarak, kahredici bir ses tonuyla iddianameyi şöylece okumaya başladı:

— Sayın Yargıçlar! Hükümet amacıyla Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin İzmir'e yapılan 17 Haziran 1926 tarihindeki gezileri sırasında aziz varlıklarına yöneltilecek suikast girişimi üstüne yargılamanın geçişini baştan aşağı dinleyerek derin derin inceledim. Suçun düzen ve hazırlanışı biçimini ve ne gibi bir amaç ve ereğe yöneltildiğini ve suçun yüksek katınızda sanık olarak yeralmış olan şu kişilerle ilgili ve ilişki derecelerini birer birer açıklayarak ayrıntılarla anlatacağım. İlk önce, sorunu güçlü bir analiz ve incelemeden geçirebilmek üzere, işlemin genel kendiliğini bir panorama biçiminde gözden geçirelim.

Bu başlangıçtan sonra, bütün olayı ayrıntılarıyla bir kez daha anlatan, sanıklara yeni nitelikler yakıştıran Savcı, şöyle okudu:

— (...) Ankara'da bir Hükümet darbesiyle Hükümet'i devirmek üzere muhalif parti ileri gelenleri arasında bir akım vardı. Bunlardan bir bölümü de orduya başvurarak, bir asker ayaklanışıyla ereğe varmak ve bir başka bölümü ise bu sorunun zamanla çözümlenmesini istediklerini anlatmıştı. Edip'in bu anlatımı kovuşturma evrakı arasındadır.

Temel olaydan Ali Fuat Paşa'yla öbür kişilerin derece derece bilgileri vardır.

Olay, çok önemlidir. Parti ve parlamento yaşamı yaşayan herkes bilir ki böyle suikast dedikoduları hemen işitilir. Böyle bir sorun olur da Kâzım Karabekir Paşa bilmez mi? Evet; Refet Paşa da biliyor, Rauf Bey de biliyor! Ali Fuat, Cafer Tayyar Paşalar da biliyorlardı. Vicdani kanıma göre kesin biçimde hepsi olayı biliyordu. Ancak, bu işte onayları yoktur.

Erzincan Mebusu Sabit Bey'i, doğrudan doğruya, Ankara'daki suikast işinin önünü alan biricik etken olarak bilir ve kendisini kutlarım! Abidin Bey, Gaffarzade Oteli'nde ilkin Sarı Efe Edip'le bu işi konuşmuştur ve ona para yardımı için söz vermiştir. Rüştü Paşa, Abidin Bey'in durumunu kesinlikle belgeleyen bir anlatımda bulunmuştur. Buna göre, Abidin Bey üç ay önce Rüştü Paşa'ya, böyle bir olay olacaktır, demiştir. Bundan dolayı, bu işte, doğrudan doğruya, Abidin Bey'in yakından suçla ilişki kurmakta olduğunu benimsemeyi, vicdan zorunu bilmekteyim.

Gürcü Yusuf, olayı, en sade, en doğru, en temiz anlatan adamdır. Ancak, işlediği canice edim, çok önemlidir. Çopur Hilmi, Gazi'ye kurşun atmayı üstüne alan adamdır.

Abdülkadir'le bütün bu tragedyaların yapılışını tasarlayan aktörlerin dizginini tutan Kara Kemal'in de aynı biçimde üstlerinde ceza tehdidini isterim!

Lâz İsmail, canice olayın en kanlı adamıdır. Bir takım suçlar vardır ki bunlara hukuk dilinde, bayağı suçlar, denir. Bu gibi suçlular, ruhlarında suç alışkanlığı duyarlar. Nasıl sigara içmek, alkol kullanmak, kimi insanlar için bir gereksinim ve zorunluluk ise, bu mutsuz insanlar için de ne yazık ki adam öldürmek, bir gereksinim ve zorunluluktur. Şükrü Bey'in bana güçlü bir biçimde sal-

dıracağını bilmekle birlikte, bir tarih doğrusunu, şu büyük ve tarihçil yargılama katında açığa vurmaklığıma müsaade ediniz:

Meşrutiyetin ilk zamanlarında, Serez Mutasarrıfı bulunduğu sıralarda Halil İbrahim adlı adamın Albay emeklisi Mustafa Kemal Bey'in öldürülmesinde biricik etken, Şükrü Bey'dir.

Ne var ki zaman aşımına uğramış, aflar görmüş ve suç niteliklerini yitirmiş olan bu sorunlardan kendisine bir soru sorulamamasını dilerim!

Şükrü Bey kendisine yüklenen şeyleri baştan aşağı yadsımaktadır. Oysa, Ziya Hurşit, Lâz İsmail ve Gürcü Yusuf'un anlatımları kendisine okunmuş ve yüzleştirmişlerdir. Acaba kendisiyle hiçbir ilişkileri ve elbette düşmanlıkları da bulunmayan Şükrü Bey'i lekeliyorlar mı? Ve lekelemekle ne kazanacaklardır? Bunlar leke atıyorlarsa, kendisinin bunca yıllık eski arkadaşları olan Edip, Rasim, Faik ve Sabit Beylerin sözlerine ne diyelim? Ziya Hurşit Bey'den başka, en sonra, dün dinlediğiniz Hafız Mehmet Bey'in sözleri de mi yalan? Bundan dolayı, Şükrü Bey'i, de, Ziya Hurşit Bey gibi, aynı biçimde suçluyorum.

Sarı Efe Edip, Jandarma Komutanı iken, komitecilik etmiş bir adamdır; doğruyu da bölük pörçük söylemiştir. Onu da öbürleri gibi suçluyorum; Arif Bey bölük pörçük ve kanıtlayarak olayı doğruluyor. Lâz İsmail'in geldiğini, söylüyor. Şoförü de Lâz İsmail'i Arif Bey'le götürdüğünü, hizmetçisi Ayşe Kadın da eve gelip yattığını ve birlikte çıktıklarını, söylemektedirler. Lâz İsmail, kendi anlatımında ise Arif Bey'le birlikte pusu kurulacak yeri görmüş, keşfetmek üzere birlikte çıktıklarını, söylemektedir.

Halis Turgut Bey, namuslu bir adam olarak bütün hesaplarını vereceğini söylediyse de vermek istememiştir. Onun da suikast yapmak amacıyla örgütlenen «Onbaşı Komitesi»'nde Rüştü Paşa'nın da bulunduğuna ve yakından ilgili olduklarına bütün vicdanımla inanıyorum.

Şükrü Bey'le Hafız Mehmet, Ziya Hurşit ve Halis Turgut Bey'le Rüştü Paşa'nın bu işle yakından ilgili olduğunu, ancak korkaklık gösterdiğini, şaşarak anlatmıştı. Bundan dolayı, bunların da doğrudan doğruya ilgili bulunduklarına vicdanımca inanıyorum.

İsmail Canbolat, Kara Kemal, parti içinde Şükrü Bey'le birlikte en eylemci, en önemli üyedir. Cavit Bey'in evindeki toplantıda Mebusluğu ayırt edilmiştir. Ülkede yapılması tasarlanan suikast olaylarında Canbolat Bey'i Şükrü Bey'den ayırmak olanak ve olasılığı yoktur. Bundan dolayı Canbolat Bey'i de aynı biçimde olayla ilgili ve ilişkinin güçlü kişilerinden olarak, suçluyorum! Rauf ve Doktor Adnan Beylere gelince; saptanan durumlarına göre, suç olan olayda ilgileri bulunduğu kesindir. Kendilerine bildirildiyse de Avrupa'dan gelmemişlerdir. Dönüşlerinde yine yargılanmaları yapılmak üzere, bunları da aynı biçimde suçluyorum! Necati, Çolak Selâhattin, Hüseyin Avni, Nafiz ve Kara Vasıf Beylerin doğrudan doğruya ilgileri olmadığına, vicdanca inanmaktayım. Ancak, kendilerinin Kara Kemal ve Kara Kuvvet Çetesi'yle pek karmaşık ilgileri bulunduğuna inanmaktayım. Bundan dolayı, davalarının Ankara'da görülmesini isterim.

Temel makineyi işleten ve temel beyin durumunda bulunan bir güç vardı ki o da Kara Kemal'in çevresinde toplanmış olan uğursuz güçtür. Bu kez yakalanıp tutuklanan Azmi Bey'in evinin aranması sırasında bulunan bir mektubun yeri ve konusu, son kerte ilginçtir. Azmi Bey'in bundan daha dört beş yıl önce, ülkenin savaşta bulunduğu zamanda, mektubunda, «Şimdi bununla, yani Mustafa Kemal'le didişmenin sırası değildir. Ancak, savaş biter bitmez bununla didişme durumuna geçmeli ve kesinlikle yok etmeli!» demiştir.

Kuşkusuz ki Azmi Bey'in düşünceleri ve niyetleriyle Kara Kemal'inkiler arasında derin bir uygunluk vardır.

Kara Kemal de Azmi Bey gibi, Terakkiperver Parti'ye girmek istememiş, geride Terakkiperver Parti içinde gizlenerek örgütledikleri gizli parti ile Bab-ı Âli olayı gibi bir olay hazırlamak istemişlerdir.

Şu halde, bugün bu bilgileri özetleyerek sonucu düşünürsek, bu suikast olayı salt Cumhurbaşkanı'nın kendilerine herhangi bir kin ve garazın etkisiyle yapılmak istenen bir cinayet suçu değil, bununla doğrudan doğruya bütün bir siyasal amaç güdüldüğüne inanıyorum.

Eğer bu canice girişimler başarıyla sonuçlanmış olsaydı, ne olacaktı?

Kuşkusuz ki Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin yanlıları, sevenleri bunu hiçbir zaman sindiremeyecekler, misillemeye geçecekler; derken, yurt çocukları arasında genel bir boğuşma ve vuruşma başlayacak ve belki gericilik ifriti başkaldırmış olacaktı. Ülke içinde böyle bir çatışma başladığında hiç kuşku yok ki sosyal varlığımız derin ve büyük yaralar alacak, direncimiz azalacaktı. Acaba, direncimizin azaldığı bir sırada, ülkemize hırslı ve kinci gözlerini dikmiş olan düşmanlarımız bu duruma karşı yabancı ve seyirci durumunda mı kalacaklardı?

Vaktiyle Lord Dikensfilit'in İtalyan Elçisine söylediği: «O büsbütün hizaya geldiğinde, tetiği çekmelidir!» sözünü gerçekten uygulamak isteyenler, bulunmayacak mıydı?

Bir yüzyıl geri gidecek ve belki kutsal ideallerimiz sonrasız topraklara gömülmüş olacaktı. Suikastın ruhudur. Bunu yüksek kurulumuza kısaca açıklayayım. Bilirsiniz ki particiler olumlu düşünüşler çevresinde toplanan, ideali uğrunda az çok kişiliklerinden veren, fedakârlık eden kişilerdir. Her şeyden önce şunu söyleyeyim ki Türkiye Devleti'nin kanunlarında particiliğe karşı bir kanun maddesi yoktur. Devlet, Büyük Millet Meclisi gerisinden yapılacak düşün eleştirileriyle tartışmalarını her zaman iyi karşılar. Ancak, partilerin tarihi çok kanlı ve acıklı görünüşler gösterir.

Kendi ulus tarihimizi göz önüne alacak olursak, görürüz ki yüzyıllarca koruduğumuz sevgili Rumeli, on beş gün içinde düşman çizmeleri altında kaldı ve ordularımız bir an içinde dağıldı. Bu sonucun doğrudan doğruya nedenini, ülkede bulunan partiler rekabetinden başka bir şey anlatmaz. Devrim sıralarında ve ülke dış tehlike geçirdiği günlerde, ülkenin birlik olması, artık bir mütearife biçiminde bir doğrudur.

Böyle olduğu halde, ülke büyük bunalım ve devrim geçirirken, ülkede Terakkiperverler denilen bir zümre oluşmuştur. Bu parti kurulduğu sırada, birtakım kişiler, tarihten örnek getirerek kendilerini uyarmak istemişlerdir. Ancak, her nedense, dertlerini anlatamamışlardır.

Ancak, zamanla saptandığına göre, doğuda patlak veren ayaklanışlarda, Trabzon'da, Rize'de, Erzurum'da ve Giresun'da şapka sorunu dolayısıyla çıkan olayların hepsinin içinde, Terakkiperver zümresinin hortlağı görülmüştür.

Şurasını her şeyden önce açıklayayım ki: Şeyh Sait Ayaklanışı'yla, ne Kâzım Karabekir Paşa'nın, ne Ali Fuat Paşa'nın ve ne de öbür kişilerin ilgisi vardır ve kuşkusuzdur ki damarlarında Türk kanı akan bu kişiler, doğrudan doğruya, buna tenezzül etmezler.

Ancak, yurtta kesinlikle bir ayaklanışa geçmek isteyenler, bu kişilerin varlıklarını dayanak edinmişler. İşte, bu yüzdendir ki büyük görüntüsünü (heyula) gördüğümüz Rize'deki Butamıza Deresi'ndeki toplantıda «Bizim Paşalarımız var; onlar, falan falan Paşalardır, biz, onlara dayanırız,» diyen bir köy hatibi halkı kışkırtmak üzere nutuklar atmıştı. Elbette, Paşaların bunlardan bilgisi yoktu. Ancak, onlar, bu muhaliflik durumundan yüreklenerek ayaklanmışlardır.

İşte, bundan dolayıdır ki özellikle devrim sıralarında yurt bir tek kütle göstermelidir. Bu mahkemede, ne yazık öğrenmiş olduğumuza göre, Terakkiperver Parti'nin içinden, doğrudan doğruya, komplo ile ilgili ve komplonun başlıca elebaşılarından bulunan kişiler, Terakkiperver Parti'nin Yönetim Kurulu'nda üye bulunan kişilerdir.

Şuna göre, particilik tutkusu da ne yazık ki komploya dönmüş ve herkesin her zaman tiksindiği particilikten doğan görünüşlerin yurdumuzda da Tanrı saklasın, doğmasına kıl payı kalmıştır.

Yukarıda açıkladığım gibi, bu sorunların içinde bir de İttihat ve Terakki parmağı olduğu anlaşılmaktadır. Hepinizin bildiği gibi, İttihat ve Terakki Partisi, bütün iyilikler ve kötülükleriyle tarihe geçen bir dernektir. İttihat ve Terakki, ülkeyi monarşiden meşrutiyete geçirerek, hayli hizmetlerde bulunmuştur. İttihat ve Terakki'den olup da bugün yurtta yurtseverce işler gören pek çok kişi vardır. Düşman ve Ermeni kurşunlarıyla aramızdan ayrılmış olan kişileri saygı ve rahmetle anarım. Ancak, İttihat ve Terakki Hükümeti'yle ve kendi kararıyla tarihe geçmiştir.

Kendi kararıyla dağılmış olan bir parti adına, doğrudan doğruya, söz söylemek hak ve yetkisini, Şükrü, Kemal ve Canbolat Beyler, nereden buluyorlar? Bunu ulusun önünde kendilerinden soruyorum: Hem, İttihat ve Terakki, öyle bir yönetim biçimiydi ki şimdi ülkeye bu sistemin uygulama yeteneği yoktur. İttihat ve Terakki'yi ülkeye yine geri getirmek isteyenler, bu partinin tarihini bilmeyenlerdir.

Sayın Yargıçlar! İttihat ve Terakki ülkeyi teslim aldığında, ülkenin sınırları Saray-Bosna'dan Hint Denizi'ne dek uzuyordu. İttihat ve Terakki'nin elinden düşürdüğü altın anahtarı biz aldığımızda, Hükümet merkezi bile işgal edilmiş, ülkenin en güzel yerleri yine öylece işgale uğramış ve düşman süngüleri altında kalmış durumdaydı. Acaba, İttihat ve Terakki'nin bu genel görünüşü tarih bakımından nice yargılanır? İttihat ve Terakki, kuşkusuz ki tarih bakımından sorumludur. Bu pek büyük olan sorum, şimdi de elebaşılarının omuzlarındadır.

Genel Savaşı'n sürdüğü sürece yurdun geçirdiği büyük dramlar, kuşkusuz ki yazgı işiydi. Ancak, Almanların yenilgisi gerçekleştikten sonra savaşın durumu, genel çizgileriyle belirmiş ve açığa çıkmıştı. Mademki savaşa girmiştik, kesinlikle, yenilmiş olacaktık. Ancak, daha az zararla, daha az yitikle ve binlerce yurt çocuğunun canlarını düşman kurşunlarından koruyarak.

Bu savaştan kurtuluşun bir çıkar yolu yok muydu? İttihat ve Terakki, bu yenilgiyle tarih katında övünebilir mi?

Sayın Yargıçlar! Sakarya'da, Dumlupınar'da, İnönü'nde yurdun sevgili gençlerinin kemikleri üstünde yükselen kutsal Cumhuriyet yönetiminde artık böyle Hükümet darbeleriyle iktidarı devirmek, olanak ve olasılığı yoktur. Artık bu biçim haince davranışları Cumhuriyet Devleti'nin kanunları her zaman bu sonuca uğratacaktır. Yurdun şu yüksek kürsüsünden bütün yeryüzü kamuoyuna ünlerim ki: İktidar mevkiine geçmek üzere, artık bundan sonra tabanca, bomba değil, Meclis gücü, mantık gücü gerekir!

Savcı'nın iddianamesi burada bitmişti. Bitmişti ya, lafların arkasından salona çağırdığı Azrail, elinde şimşek çakan eski kılıcı, şu mutsuz başların üzerinde demir kanatlarını birbirine çarpa-

rak dolaşmaya başlamıştı: Eski Maarif Nazırı Şükrü, Albay Arif, Abidin, Veteriner Rasim, Ziya Hurşit, Lâz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Nafiz, Mehmet, Kara Kemal ve Abdülkadir.

Şimdilik Azrail'in egemenliğinden uzakça bir yerde kalanlar da şunlardı: Halis Turgut, İsmail Canbolat, eski İzmir Valisi Rahmi, İdris, Vahap, Doktor Adnan, Hüseyin Rauf ve Rüştü Paşa. Bunlar, kürek cezasına çarptırılmışlardı. Bu, herhalde ölüm cezasından yüz kat daha iyiydi. Çıkmayan canda, umut vardı. Ancak, bakalım, Azrail, bu sevgili kullarına umudu bağışlayacak mıydı?

Ordunun içindeki gizli kükremenin Azrail'i ürküttüğü sırada, yeryüzünde birkaç gün daha, kör, topal da olsa yaşamalarına müsaade edilen, Yargıçların oybirliğiyle beraatlerini istediği kişiler de şunlardı: Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet, Mersinli Cemal Paşalarla, Sabit, Münir Hüsrev, Faik, Bekir Sami, Kâmil, Zeki, Besim, Feridun Fikri, Halit ve Necati.

Kel Ali, hükümlülere ertesi gün için savunmalarını hazırlamalarını, söyleyerek duruşmayı bitirdi. Ancak, Azrail, bütün çerden çöpten savunmaları demir kanatlarıyla kırıp dökmek üzere Mahkeme Salonu'nda yer almıştı. O eski bıçkın, eski cellât, Mahkeme Başkanı'nın kaş göz işaretlerinden hükümlülerin yazgılarını çoktan öğrenmişti.

On biri, on ikiye bağlayan Temmuz gecesi, İzmir Mahpusanesi'nin bütün ferhanelerinde, geç vakitlere dek o gün ölüm hükmü giymiş suikastçıların yazgılarından konuşuldu. Bayağı suçluların ferhanelerinde bu konuşmalar bittiyse de ölüm hükmü giyenlerin ferhanesinde sabaha dek sürdü. İstiklâl Mahkemesi'nin acımasızlığı bilinmekle birlikte, yine de hemen bütün bu kader kurbanları, yaptıkları işin kendilerini ölüme dek sürükleyebileceğini sanmıyorlardı. Yapılan iş, sözde kalmış, edime geçmemişti. Bundan dolayı da Türk Kanunları bir kişiyi ölüme götüremezdi.

Herkesten önce Ziya Hurşit, böyle düşünüyordu. Komplonun sözde kalıp edime geçmediğini, Cumhurbaşkanı'nın karşısında bile söylemişti. Oysa, dışarıda bütün gazeteler onun üstüne, «Kanlı katil!» diye kocaman manşetler atıyordu. Bunu bilseydi, soğukkanlılığı böyle herkesi şaşırtacak bir nitelik taşıyamazdı.

1926'nın, 12. gününü 13. gününe bağlayan Temmuz gecesinin sıcaklığı da soluğu kesecek güçteydi. Basık, kuytu koğuşların havasında, sivrisinekler; duvarlarında, tahtakuruları; yerlerinde, pireler kaynaşıyordu. Ölüm hükmü giymiş olanlar, mucize etkisi yapacak güçte savunmalar hazırlamaya çalışırken, kapıldıkları iktidar hırsı yüzünden sonsuz pişmanlıklar duydukları gibi, yeni çağın egemenine karşı da umutsuzların yaptıkları biçimde diş biliyor, sövüp sayıyorlardı.

İttihat ve Terakki komiteciliği, en talihsiz bir zamanda şahlanmış, yazgısının korkunç gayya kuyusuna düşmüştü. Bir kez daha da oradan çıkamayacağı belliydi. Çağının geçtiğini bilip de bir köşeye çekilmek bilgeliğini gösteremeyenlerin başına gelecekler, hep bu tür felâketler değil miydi?

Eski Maarif Nazırı Şükrü, iri gövdesinin içinde suyu çekilmiş bir limon gibi büzülmüş ruhuyla bir köşede oturuyor, artık bu kez kurtuluş olmadığını anlıyordu. Komitecilik hastalığı çok ters bir zamanda depreşmiş, güzel yeryüzü cennetini kaşla göz arasında ellerinden almıştı.

Türkiye'ye özgürlüğü getirmiş olan bir yığın insan, şimdi, bu yüzden özgürlük düşmanı olarak asılacaktı. Hemen bütün ölüm hükmü giymiş olanlar, ölümü durduracak olan mucizeyi bekler ya da yaratmak ister gibi çırpınıp dururlarken, beraatleri istenen Paşalarla birkaç sivil arkadaşları da kapıyı çalmakta olan özgürlüğün, kurtuluşun burnu dibinden bir kez daha alınıp götürülmemeleri için içlerinden dualar ediyor, sabahı iple çekiyorlardı.

En sonunda, hiç geçmeyecekmiş gibi görünen boğucu Temmuz gecesi de geçti. Hepsi, bir kez daha ünlü Aliler Mahkemesi'nin asık suatlı Yargıçları karşısında boy gösterdi.

İlk savunmayı, «Kanlı katil», Ziya Hurşit yaptı:

— Bir şey yazmadım, dedi. Ağızdan söyleyeceğim. Doğruyu ortaya koyarak kanunun müsaadelerinden yararlanmaya çalışarak kendimi savunacağım. Savcı Bey, bir yıldan beri suikast düşüncesini kafama yerleştirdiğimi, ileri sürüyor. Bunu yadsımıyorum. Doğrudur. Ancak, yine o Savcı Bey, bu suikast düşkünlüğünü, bir saplantı haline getirmiş olduğumu, ileri sürüyor. İşte, benim savunmam da bu noktadadır:

Ben, Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nu değiştirmeye ve değiştirgemeye girişmedim. Büyük Millet Meclisi'ni görevlerini yapmaktan alıkoymak da usumdan geçmemiştir. Salt, suikast yapacaktım. Yargılanmam sırasında da bunun saptandığını gördünüz. Buna göre, Savcı Bey'in hakkımda uygulanmasını istediği madde beni ilgilendirmez. Bu madde, bana uygulanamaz. Şundan ki yineleyeyim; ben, ne İcra Vekilleri Kurulu'nu devirmeyi, ne de Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun değiştirgenmesini falan istedim. Kimseyi silahlı ayaklanışa kışkırtmadım. Bundan dolayı beni, ancak, tutuklandığım sırada geçerli olan, 46. Madde'ye göre cezalandırabilirsiniz. O da şudur: «Suikast düşünüşü gerçekleşmemişse, kanunun açıklığı olmayan yerlerde cinayet sayılacak suç, bir yıldan eksik olmamak üzere kalebentliğe değiştirilir.» Ben, suikastı yani suçu işledikten sonra Hükümet'i devirmek, Meclis'i görevden alıkoymak isteseydim, yurttan bir yana ayrılmaz, burada kalırdım. Oysa, siz de anladınız: Ben, Sakız Adası'na kaçacaktım. Kısaca: Kanunun açıkça cezalandırdığı edimlerden başka hiçbir biçimde ceza verilemez.

Sarı Efe Edip, kendini şöyle savundu:

— Benim suikasta katılışım, bütün değildir. İzmir'de yapılmış bir düzen ve örgütün girişimcisi değilim. Onları bırakıp İstanbul'a gittim. Tam Bristol Oteli'nde Celâl (Bayar) Bey'e bildirecektim ki kapıda sivil memurlarca tutuklandım. Böylece haber veremedim. Bundan dolayı bu işin temel yapıcısı olamam. Cezamın da ona göre verilmesi gerekir.

Gürcü Yusuf, kısaca şöyle dedi:

— Cahilim. Doğru dürüst Türkçe bile bilmiyorum. Aldatıldım. Bize: «Bu silahları İzmir'e götürüp döneceksiniz. Adamlarımız var, sizi gereksemiyoruz,» demişlerdi. Amaçları başkaymış. Aldattılar. İşin temelini ancak buraya gelince öğrendik. Beni affediniz! Gazi Paşa'ya, doğrusunu söylediğimden dolayı, beni affedeceğine söz verdi.

Savcı, onu şöyle tersledi:

— Gazi Paşa kendi affedebilirse de kanun affetmez!

Başkan Kel Ali de Gürcü Yusuf'un af isteğine sinirlenmişti. Jandarmalara ters bir suratla:

— Alın, götürün! diye buyurdu.

Jandarmalar, kelepçeli adamı apar topar dışarı çıkardılar.

Gürcü Yusuf'un arkasından Lâz İsmail de Gazi Paşa'ya sığındığını yana yakıla anlattıysa da hiçbir karşılık görmedi. Azrail, onları çoktan listeye almıştı. Günlerdir, kılıcını bileyip duruyor, iplerini yağlıyordu.

Eski Yedek Subay Çopur Hilmi de heyecanlı; dokunaklı bir sesle şöyle konuştu:

— Türkoğlu Türk'üm. Şimdiye dek askerlik görevimden başka bir şey yapmadım. Bu kez Ziya Hurşit'in önerileri karşısında yine yurtçul duygulara kapılarak davrandığımı sanıyordum. Ben, bunlara aygıt olacak adam değilim. Haber vermeye karar vermiştim. Giritli Şevki'ye bile söylemiştim. O, benden önce davrandı. Bana ihanet etti. Birlikte haber verseydik, ne yitirirdi?

Şevki, mahkemede sabıkası olmadığını söylüyor. Yalandır. Küçük bir araştırma onun korkunç bir şerir olduğunu gösterir. Bana karşı olan isnatlarını itelerim.

Şükrü de pısırık, acıklı bir durum takınmıştı:

— İddianamenin ancak genel çizgilerini belleğimde tutabildim. Benim üstüme olan bütün isnatlar temelsizdir. Komitecilik isnadı da böyledir. Tersine, Maarif Nazırlığım sırasında Darülfünun'u ben düzelttim. Ülkeyi adalet ve hak, bilim dağıtan bir kuruluşu yükselten adamda, hiç kan dökmek isteği olur mu? diye dokunaklı bir sesle sözlerini bitirdi.

Mustafa Kemal'in eski, çok içten arkadaşı Albay Arif de şunları dedi:

— Bendeniz, ortadaki kanıtlara göre iddia ediyorum ki bu suikastın karar ve yapım aşamasıyla kesinlikle ilgili değilim. Suikastın düşünüldüğü toplantılardan bir kırıntı bilgim yoktur. Ne kimseye silah verdim, ne kimseyle pusu yeri aradım. Sabit Bey'in davranışı, ne yazık, beni bu kötü sanı altına sokmuştur. Ancak, söylediklerinin değeri yoktur. Temelde Ankara Suikastı yapılmamıştır. İzmir Suikastı'ndan ise hiçbir bilgim yoktur. Tanıklar da yalan söylüyorlar. Yüksek Mahkeme Kurulu'nun adalet ve acımasına sığınırım.

Abidin de kendini kısaca şöyle savundu:

— Suçsuzum. Hiçbir şeye karışmadım. Para istediler, vermedim. Oysa, verebilecek durumda olduğumu, siz de özellikle Başkan Bey de bilirsiniz. Neden vermedim? Şundan ki bu davranışı doğru bulmadım. Almadıklarını da kendileri söylüyorlar. Rüştü Paşa'ya böyle bir şeyden söz edişime gelince; o zaman hastaydım, ne dediğini bilmiyorum. Benim ahlakım, namusum, sizce de bilinir. Ancak, bildiriyorum ki ben, vicdanıma karşı temizim.

Hafız Mehmet, şöyle konuştu:

— (...) Ben, ilkin bu girişime katıldığımı söyledim. Ancak, sonradan vazgeçtim.

Veteriner Rasim de eski Adalet Bakanı Hafız Mehmet gibi bitkin, umutsuz, acıma dilenir bir durumdaydı. Kısaca şöyle dedi:

— Ne diyeyim? Her şeyi söyledim. Yargılama sırasındaki dediklerimden başka bir şey söylemeyeceğim.

Vahap, kendini şöyle savundu:

— Yoksul bir adamım; amacım Hafız Mehmet'e başvurarak bana bir iş bulmasını rica etmekti. Beni Ziya Hurşit'e gönderdi. O da işte, buraya getirdi. Hiçbir şeyden haberim yok. Zaten Ziya Hurşit'ten de ayrılmış, memlekete gitmiştim. Benim bir günahım yok.

Bahçesinde toplantı yapılan İdris de şöyle savundu:

— Bütün suçum, Karşıyaka'daki bahçemde bu uğursuz adamların toplanmalarına müsaade etmiş olmamdır. Ancak, bunların neden toplandıklarını bilmiyordum. Başka bir suçum yok.

İsmail Canbolat, uzun bir savunma yazmıştı. Onu okuyarak şöyle bitirdi:

— (...) Her zaman kanunu saymış, kanunsuz girişimlere girişmekten çekinmiş bir adamım. Son yıllarda da siyasete karşı bir bezginlik duyuyordum. Bu suikast işiyle de kesinlikle hiçbir ilgim yoktur.

Rüştü Paşa, yanıp yakılarak, şöylece çığlık atarcasına konuştu:

— Mahvoldum; mahvoluyorum! Bunca yıl askerlik ettim; kendimi yurda adadım. Başka hiçbir şey düşünmedim. Bu işte hiçbir suçum yok. Talih, suikastta beni bu adamlarla arkadaş ettı

Etmez olaydı! Adımın bu işe karışışı da bu yüzdendir. Suçsuzum! Vicdanınıza, adaletinize, acımanıza başvuruyorum!

Halis Turgut da kısaca şunları söyledi:

— Bu cinayette ne sözce ne de eylemce hiçbir ilgim yoktur.

Sıra ünlü Paşalara gelince, Başkan Kel Ali, Kâzım Karabekir Paşa'ya ünledi:

— Savunma yapacak mısınız?

Kara fötr şapkasını tombul ellerinde şiddetle sıkan Paşa, bu soruya şu sözcükle yanıt verdi:

— Hayır!

Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Bekir Sami ile öbür arkadaşları da Kâzım Karabekir Paşa'yı öykünerek:

— Hayır! dediler.

Bunun üzerine Başkan, şöyle konuştu:

— Yarın saat dörtte, yargı bildirilecektir!

Sonra, kalkıp salondan çıktı; ötekiler de onu izledi.

İstiklâl Mahkemesi'nin bu korkunç adamları, odalarına çekildiler; gecenin yirmi birine dek sözüm ona bu savunmaları göz önüne alarak, sanıklar üstüne bir karara varmaya çalıştılar. Oysa, kararlar, çok önceden verilmişti. Bu saatlerde, salt, bunları birer formüle yerleştirmeye, daha usturuplu bir adalet belgesi, bir tarih belgesi yaratmaya çalıştılar. Karşılarındaki kişilerin canlarıyla değil de bu canların alınış yöntemi üzerinde düşünüş birliğine varmaya çabaladılar. Yalnız, ordunun eski şampiyonları olan Paşalar için kararı veren onlar değil, İzmir'i doldurmakta olan sivil giyinmiş, her an patlamaya hazır Subay yığınlarıydı. Bugünkü Subay Kadrosu, Mustafa Kemal'den çok bu Paşaların adamlarıydı. Onlarla siperlerde daha yakın, daha içten ilişki kurmuş durumdaydılar. Kel Ali'ye, Halit Paşa'nın bu acımasız katiline, yurdun en büyük kurtarıcılarından birkaçını daha yedirmeyeceklerdi. Bu Paşalar, bugün dahi bağımsız, özgür yurdun birer kopmaz, ayrılmaz parçasından başka bir şey miydiler ki? Bu düşünceler, bütün ordu Subaylarınca paylaşılıyordu. Bundan dolayı, bu iri lokmalar İstiklâl Mahkemesi'nin ufacık üyelerinin boğazından aşağı inmeyecekti.

Karar, son biçimini aldığında, Paşalar, karar listesinden çıkarılmıştı. Artık, İstiklâl Mahkemesi, biftek, pirzola için İttihat ve Terakki'nin son kalıntılarından yararlanmaya çalışacaktı.

1926 yılı Temmuz'unun, on üçüncü Salı günü, İstiklâl Mahkemesi Salonu ana-baba günü yaşıyordu. Saat on beşte, sinema salonunun içi gibi dışı da insan yığınlarıyla kaynaşmaya başlamıştı. İğne atsan yere düşmez, deyimi, bu kalabalığı anlatmak üzere biçilmiş kaftandı. Sinemanın önünden başlayan kalabalık, yolu kapadığı gibi karşı kaldırımlara taşmış, trafiği durdurmuştu.

İki sıra jandarmanın güçlükle açtığı incecik bir koridordan ünlü suçluların başı göründü. Kafilenin en önünde umutsuzluğunu hiç belli etmeyen, büyükçe burunlu, elmacık kemikleri daha çok çıkmış, zayıf gövdesi bir sivil giynek içinde gizlenmiş olan Refet Paşa vardı. Onun arkasından, iriyarı gövdesi, göbeği, esmer tombul yüzüyle Mersinli Cemal Paşa, sonra yine tombul gövdeli, dolgun, kahraman yüzlü, kara giynekli, kara fötr şapkalı Kâzım Karabekir Paşa, onun arkasından, iriyarı Cafer Tayyar Paşa, onun arkasından da uzun boylu, kırmızı yüzü, sarı saçları, mavi gözleriyle yakışıklı bir adam olan Ali Fuat Paşa geliyor, onları da eski Valilerden Bekir Sami, Sait, Münir Hüsrev, Necati, Halit, Besim, Faik, Feridun Fikri ve Kâmil gibi siviller izliyordu.

Onların salondaki parmaklıkla ayrılmış sanık sandalyelerine oturabilmeleri uğruna jandarmalar epeyce güçlük çektiler. Salonu dolduran korkunç kalabalık, boğucu Temmuz sıcağından buram buram terliyor, herkes elindeki mendille habire yüzlerini, enselerini siliyordu. En öndeki sandalyelere oturan Paşalarla birkaç sivil, böyle yanlız kalışlarına bir anlam veremeyerek sağa sola bakınırlarken, beş dakika sonra yeni bir kafile, jandarmaların parıldayan süngüleri arasında sökün etti. Bunlar, ikinci sıraya oturtuldular. Kamuoyuna birer kanlı katil, ejderha gibi gösterilen Ziya Hurşit'le arkadaşları, neredeydi? Sanıklar da seyirciler de merak içinde kapıyı gözlüyorlardı. Bekleyiş uzunca sürdü; merak da gittikçe arttı. Salona getirilmeyenler, iki oturum önce ölümleri istenenlerdi. Seyirciler, onları görmek için çırpınıyordu.

Gerek gelmiş olan sanıklar, gerekse dinleyiciler ağır suçluların gelmesini beklerken, Başkan Kel Ali'nin başını çektiği Aliler-

den oluşan Mahkeme Üyelerinin salonun sessizliğini çiğneyerek içeri girdikleri görüldü. Hepsi, yerini aldıktan sonra, Başkan, son kerte önemli bir iş yapan kişilere özgü bir durum takınarak, bütün sanıkları, salonu gözden geçirdikten sonra, pek yüksek, pek otoriter çıkmasını istediği eski asker sesiyle şöyle konuştu:

— Mahkemenin kararı okunacaktır; dinleyiniz!

Salon, birdenbire koyu bir sessizliğe gömüldü. Herkes, bu sırada yüreğinin çarpışını işitebilirdi.

Kâtip, elindeki kâğıttan kararı şöylece okumaya başladı:

— Şeyh Sait Ayaklanışı'nın bastırılmasından sonra yurtta başlayan doğal suskunluk ve güvenin etkisi altında umutsuzluğa düşen şu gizli zümrenin (İttihatçıların) en sonra yurdun bağımsızlık simgesi olan Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin dirimlerini yok ederek Hükümet'i düşürme ve değiştirme işine karar vererek ve böylece nasıl bir akıbete uğranılacağını düşünmeyerek yurdun yönetimini ellerine geçirmek sevdasına kapılmışlar ve bu niyetleri, giriştikleri kötü girişimle saptama aşamasına varmıştır.

Bundan dolayı, sanıklardan İzmit Mebusu Şükrü, Saruhan Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canbolat, Erzurum Mebusu Rüştü, eski Lâzistan Mebusu Ziya Hurşit ve eski Trabzon Mebusu Hafız Mehmet, Sarı Efe adıyla tanınan Edip, Üsteğmen'likten emekli Çopur Hilmi, Veteriner Albay'lıktan emekli Rasim, Lâz İsmail, Gürcü Yusuf, eski Ankara Valisi Abdülkadir ve Kara Kemal'in vaki davranışları Ceza Kanunu'nun, «Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nu büsbütün ya da bir bölük olarak değiştirmeye, değiştirgemeye ve sözü geçen kanuna uyularak kurulan Büyük Millet Meclisi'ni düşürmeye ya da görevden alıkoymaya cüret edenler ölüm cezasına çarpılır. Sözü geçen edimleri yapmaya eylemce kışkırtanlar fesat maddesi edime çıkarsa, ölümle cezalandırılırlar. Ve fesadın yapımına başlanmış olursa, yedi yıldan az olmamak üzere küreğe konulur. Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Kurulu'nu zorla düşürme ya da görevden alıkoyma ya da iş bu suçu yapan ve eylemce kışkırtanlar sonrasız ya da on beş yıldan aşağı olmamak üzere geçici olarak küreğe konulur,» diye yazılı olan işbu fıkrası kılavuzluğuyla, sözü geçen Kanun'un 57. Maddesi'nin: «Yukarıda yazılı 55. ve

56. Maddelerde bildirilen fesatlardan birini, birtakım kişiler topluca yapar, ya da yapmaya kalkışırsa, o derneğe girmiş olanlardan asıl bozgunculuğun başı ve kışkırtıcılar her nerede tutulurlarsa öldürülürler,» diye yazılı olan ilk fıkrasına uyularak, adları yukarıda yazılmış olan on beş kişiden Abdülkadir ve Kara Kemal'in gıyaplarında ve on üçünün dahi yüzlerine karşı olmak üzere idamlarına ve Sürmeneli Vahap'ın dahi geçmiş davranışı sözü geçen Kanun'un 58. Maddesi'ne göre, on yıl kalebentliğe ve yürürlüğe giren yeni Kanun'un Özel Maddesi'ne göre de bu kalebentliğinin geçici sürgüne değiştirilmesiyle sürgün yerinin Konya olmak üzere belirtilmesine ve Erzincan Mebusu İhsan, eski Ardahan Mebusu Hilmi, eski Maliye Nazırı Cavit, eski Sivas Mebusu Selâhattin, eski İzmir Valisi Rahmi, İstanbul Mebusu Rauf, eski İstanbul Mebusu Adnan Beylerin iş bu davanın bütünleyici bir aşaması olmak üzere, bu davadan ayrılması ve vaki suçlarda hiçbir ilişki ve ortaklıkları anlaşılmayan Ordu Mebusu Faik, Halet, Feridun Fikri, Kâmil, Zeki, Bekir Sami, Besim, Necati, Münir Hüsrev Beylerle Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Cafer Tayyar, Refet ve Mersinli Cemal Paşalarla eski Erzurum Mebusu Necati ve Mebus Ahmet Nafiz Beyler ve Torbalılı Emin, Trabzonlu Naciye Nimet, Sürmeneli Keleş Mehmet, Bahçıvan İdris, Mustafa oğlu Şakir Çavuş ve Yedek Subaylardan Bahaettin ile Girit'li Hüseyin oğlu Mustafa'nın beraatlerine, oybirliğiyle karar verdi.

Bir karadüş korkunçluğuyla beklenen karar okununca, bütün dinleyicilerden sürekli bir alkış koptu. Bu alkış, daha çok sonuçları son kerte merakla, kaygıyla beklenen Paşalar içindi. Bütün dinleyicilerde olduğu gibi halkta da Paşaların ortadan kaldırılması için yapılacak bir işlemin türlü karışıklıklara yol açabileceği, kuşkusu vardı. Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet gibi ulusun kanına, canına işlemiş kahramanların asılması olasılığı, halkın kafasını karıştırıyor, onu karanlık düşüncelere itiyordu.

Ordunun, bu ulusal savaş kahramanlarını kurtarmak uğruna ayaklanıp onları ipten alacağını yayan söylentilerse, ortalığa bir güvensizlik yayıyordu. Ulus, iç boğuşmalardan öyle yılmıştı ki bunun bir iç savaşa dönüşmemesi için bayağı dua ediyordu. İşte, salonda, Paşaların kurtuluşunu kutlayan sürekli alkışlar, bu kara-

düşten kurtuluşun da kutlanmasıydı. Dinleyicilerin sevinci, çılgıncaydı.

Mahkemede, hem de her sözcüğü ölümle biten korkunç bir mahkemede bulunduklarını dahi unutan umutsuzluğun zincirinden boşanan halk, sevincin en yüksek katlarında uçuyordu. Bu sırada sinemanın dışını, bütün caddeyi dolduran, trafiği aksatan kalabalık da içeride geçenleri çabucak öğrenmiş, içerideki dinleyicilerin sevincine coşkun haykırışlar, naralarla ortak oluyordu:

— Yaşasın, Paşalarımız!

Hemen hemen bütün bu kalabalık, Kâzım Karabekir'le arkadaşlarının yok edilmek üzere tutuklandığı kanısındaydı. Şimdi, böyle birdenbire beraat ettirildiklerini görünce, hem sevinmiş hem de şaşkına dönmüştü. Paşalarla öbür beraat edenler, Mahkeme Salonu'ndan çıkarlarken çevrelerini yoğun bir dinleyici kalabalığı aldı. Bu kalabalık, bunları hep bir ipin ucunda sallanır görmeye kendisini öyle alıştırmıştı ki şimdi onların yanı başlarında kendileri gibi özgür, sağ yürüdüklerini gördükçe coşkun duygulara kapılıyor, onların kurtuluşunda kendi kurtuluşunu da kutlar gibi oluyor, bunu derinden duyuyordu. Aliler Mahkemesi'nin, bu irikıyım avlarını ellerinden kaçırışını türlü biçimde yorumlayanlar varsa da bunların başlıcasının, onları tutan kalabalık ordu mensuplarının dayanışması sonucu kurtuldukları açıktı.

Aliler, halkın Paşaların beraatini, böyle doğal olmayan bir biçimde coşkunlukla kutlayışı karşısında şaşırmıştı. İlkin, bunu kendilerinin, bilinenin tersine adil kişiler olduklarının değerlendirilmesi olarak aldılarsa da; sonradan doğrusunu anladılar: Halk, zulmün elinden kıl payı kurtulan Paşalarını, onlarla birlikte ipten kıl payı kurtulan, bir rastlayışla kurtulan adaleti alkışlıyordu. Bunun kurtuluşunda Alilerin hiçbir payı yoktu. Aliler Mahkemesi, bir Fransız giyotini gibi kullandığı adaletin böyle elinden kaçarak halka sığınışını çok büyük üzüntüyle karşıladı. Paşaların ağır gövdelerinin ipte sallandığını görememek gerçekten de büyük bir talihsizlikti. Böyle büyük, onurlu avları asmakla insan büyük bir iş yapmış olabilirdi. Şimdiye dek hep dişe dokunmaz avları tüy gibi darağaçlarına yükletmişlerdi.

Aliler, içeride ve dışarıda sevinçten kıyametler koparken, yenilgilerini derinden duyarak, yerlerinden doğrulup salondan çıktılar, otomobillerine binerek oradan uzaklaştılar.

Sonra, ölüme çarptırılmış olan on üç kişi, şaşkın, korkmuş, bitmiş, umutsuzluğun çamuruna gömülmüş gibi bir yığın jandarmanın ortasında alınıp genel cezaevine götürüldü.

Beraat etmiş olanlar da hemen salıverilmeyerek sinemanın yanı başındaki bir ambara götürüldüler. Orada, başlarına yeni bir bela gelmesin, diye korkarak beklemeye başladılar. Sokağa salıverilmek yerine, neden, buraya getirildiklerini birbirlerine soruyorlardı. Beraatin kendilerini çarpan sevinci yerine şimdi genel bir şaşkınlığa tutulmuşlardı. Beraat ettikten sonra, yine yargılanmaya mı götürüleceklerdi? Başlarına yeni bir iş mi açılacaktı? Aliler, onlar için yeni bir hınzırlık mı düşünüyorlardı? Zaten, mahkeme onları dudağının ucuyla beraat ettirmemiş miydi? Aliler, onları beraat ettirirken, suçlu olduklarını bilerek beraat ettirdiğini duyurmak yolunu tutmuştu. Mahkeme, siz de ötekiler gibi suçlusunuz, ancak sizi salıvermek zorunda olduğumuzdan kurtuluyorsunuz. Yoksa bize kalsa, en aşağı on beşer, yirmişer yılla küreğe konulurdunuz, demek istemişti. Yoksa Aliler, yeni bir suç yükleyerek, onları bu kez ipe mi yollayacaktı? Kim bilir, içeride ve dışarıda halkın Paşalara gösterdiği sevgi, Alilerin düşüncesini değiştirmiş de olabilirdi. Onlar, İstiklâl Mahkemesi'nin elinde kasaplık büyük baş hayvanlardan başka neydi ki? Belki de Aliler, onları, bu zoraki beraatin acısını çıkarmak üzere bu karanlık ambara tıktırmıştı. Hepsi ambarda oturulacak birer yer bulup dertleşmeye başlamıştı.

Ali Fuat Paşa, Mersinli Cemal Paşa'yla Kâzım Karabekir Paşa'nın arasında bir çuval yığınının üstüne oturmuştu. İçlerinden korkunç, karanlık düşünceler geçip duruyorsa da ağızlarını bıçak açmıyordu. Kim bilir, belki de kendilerini hiç uslarına getiremeyecekleri bir felâket bekliyordu. Hemen hepsi, bu felâketin önsezilerini duyuyor gibiydi. Eski birer eşya gibi tıkıldıkları bu hangar, ne anlam taşıyordu? Bir ulusun kahramanlarını bu kerte aşağılamak yetkisini, bu adamlara kim ya da kimler vermişti? Evet,

bir yeni felâket başlarının üzerinde dolaşıp duruyor, geniş kara kanatlarından onların ruhlarına karanlık gölgeler döküyordu...

Mersinli Cemal Paşa, fısıldayarak Ali Fuat Paşa'ya şöyle sordu:

— Paşa; beraat ettiğimize inanalım mı?!

Ali Fuat Paşa da onun gibi düşünüyorsa da daha iyimserce düşünmek gerektiğine de inanıyordu:

— İnanmayıp da ne yapacağız?!

Onların fısıltılarına kulak kabartan Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa'nın yanıtını olduğu gibi yineledi:

— İnanmayıp da ne yapacağız?!

Bir aydan beridir ölümün korkunç baskısı altında ezilen Paşalar, artık yer yüzünde iyi bir şeylerin bulunduğuna da inanmaz olmuşlardı. Haksızlık, adaletsizlik, zulüm, diz boyu bir çamur gibi her yana sıvanmıştı. İnsan, gittikçe derinleşen bu bataklık içinde soluk alamıyor, iyi bir şeyler düşünebilmek üzere kendinde güç bulamıyordu. Onurlu Paşalık rütbeleri, geçmişteki paha biçilmez hizmetler, ulusun kendilerine duyduğu sevgi, sanki düş olup uçmuş, onları çırılçıplak, savunmasız ve örtüsüz bırakmıştı. Artık, her yapılan işlem, onların başlarına bir eski zaman gürzü gibi iniyor, son kalan varlıklarını da biraz daha yıkıyor, tuz buz ediyordu. Artık, ölümden kurtulsalar bile eski onurlu insan, yurttaş, yurt kahramanı durumuna yine dönebilecekler miydi? Zalim bir rüzgâr, bunların hepsini bir daha geri gelmemek üzere süpürüp götürmemiş miydi? Gelecek üstüne artık en küçük bir umutları bile kalmamıştı. Ulusun ayakları dibine düşürülmüş birer paçavradan başka neydiler ki? Mahkeme, onları baştan sona dek suçlamanın ağır yükü altında bulundurmuş, beraat ettirirken dahi bu suçlamayı, kirli, eski bir tutsaklık paçavrası gibi sırtlarında bırakmıştı. Onları, onursuz, bayağı bir duruma düşürmek uğruna ellerinden geleni artlarına komamıştı. Onları, süpürüp bu onurlu çağın dışına atmak uğruna neler yapmamışlardı?

Ali Fuat Paşa, eski çuvalların üzerinde oturmuş, başını iki elinin arasına almış, gerçekten çok acı düşüncelere dalmıştı. Mustafa Kemal'le ortak anılarının filmi, kafasının ateşli karanlığında hızla oynuyordu. Harbiye Okulu'ndaki idealist yurtseverce

çırpınışları, birlikte geçirdikleri tatil günleri, onu annesine, babasına tanıştırışı, birbirlerine olan romantik, sıkı arkadaşlık bağlılıkları, şimdi içinden sıralanmış ışıklı göz yaşları gibi geçiyordu. Evet; herbir anı, ışıklı bir gözyaşı olmuş, içinin bir yerlerini yakarak geçiyordu! Gençliğinin bu güzel, tatlı, idealist günlerinden sonra başlayan kocaman kavgacı, yurtsever, kahraman eylem yılları geliyordu. Mustafa Kemal'in liderliğinde en umutsuz yılların karanlıklarında birer kahraman olarak, ateşten, ışıktan birer heykel gibi parlayarak bağımsızlık, özgürlük savaşına girişlerinin ölümsüz destanı, unutulacak şeyler miydi? Bir şeyler, şimdi, kendisini bu onurlu günlerin kucağından koparıp almış, onursuzlukların, çamurların, katranların içine atıyor, Mustafa Kemal, oracıkta durmuş, elini uzatıp kendisini kurtarmak uğruna ufacık bir çaba dahi göstermekten çekiniyordu. Sanki, yedi başlı bir ejderhaya benzeyen İstiklâl Mahkemesi, onun mahkemesi olduğu halde onu da korkutmuş gibiydi. Hayır; böyle bir şey olamazdı! Mustafa Kemal denen yiğit gerçek, onları kurtarmak üzere bir şeyler yapmak zorundaydı.

Böyle acı acı düşünüp duran Ali Fuat Paşa, geçmişin dumanları arasında yitip gitmişti. Birden, karşısında koyu bir gölgenin dikildiğini görünce, irkildi. Başını kaldırınca gözleri Erzurum Mebusu Halet'in kaygılı bakışlarıyla karşılaştı.

Halet, yakın tehlikenin üzerinden bir aşırtma yaparak, çok uzaklarda önemini ister istemez yitirmiş olan bir şeyi sordu:

— Meclis'teki Parti Grubumuzun tutumu ne olacaktır?

— Bunca büyük bir felâketten sonra grup kendi kendini fesh etmiş sayılmaz mı, Halet Bey?

Hangarda salt beraat edenler değil, sürgün cezalarına çarptırılmış olanlar da bulunuyordu. Bundan dolayı, havası oldukça ağırdı. İttihatçıların en iyi adamlarından biri olan İstanbul Mebusu ünlü İsmail Canbolat da bunlardan biriydi. Herkesin işiteceği bir sesle, şöyle bağırdı:

— Ben, yine mahkemeye çıkacağım! Bana haksızlık ettiler; kendimi savunacağım! Ben, on yıl sürgün cezasını hak etmiş değilim; hakkımı arayacağım!

Ondan sonra, Sivas Mebusu Halis Turgut da İsmail Canbolat gibi bağırarak, karara karşı duracağını, kendisini savunacağını, söyledi. Herkes bu yüreklilıği tehlikeli görerek, pustu. Bu, gerçekten de yüreklilikti. Heriflerin kafası kızınca on yıllık sürgün cezasını ölüme çevirmekte, hiç ikirciklenmezlerdi. Bu arkadaşlar, ne günlerde yaşandığını bilmiyorlar mıydı?

Arkadaşlarının yanlış yol tuttuklarını gören Ali Fuat Paşa, onlara şu öğüdü verdi:

— Siyasal mahkûmiyetler zamanla çözümlenir. İvedi karar verip hemen davranmayınız!

— Suç altında yaşayamayız; kendimizi savunacağız! diye direttiler.

Biraz sonra Mübaşir, hangarın kapısından içeri seslendi:

— Kendilerini savunacaklar, buyursunlar!

Her ikisi de çılgın gibiydi. Ölümden kurtulduklarına şükredeceklerine, devi uyandırmaya çalışacaklardı. Şu sırada, suspus olmaktan, başka yapılacak akıllıca bir iş var mıydı? Onlardan başka hemen bütün hangar konukları böyle düşünüyordu. Mahkemeye çıkacaklarını bildirdiler. Süngülü jandarmalar arasında götürüldüler. Biraz sonra da muhbir Sabit alınıp götürüldü. İsmail Canbolat'la Halis Turgut pek az zaman sonra darağaçlarında can verenlerin arasındaki yerlerini alacak, tanyerinin umutlu aydınlığında on yıllık sürgünün tatlı düşünü yaşayarak, boyunlarını yağlı iplere uzatacaklardı. İstiklâl Mahkemesi'nin verdiği yargıya karşı duranların cezası, işte, buydu!

İsmail Canbolat'la Halis Turgut'un dönmeyişleri, hangardakileri kaygılandırdıysa da yapacak bir şey yoktu. Hangardakiler, bir süre daha orada bekletildiler. Bir ara hangarın kapısında otomobil gürültüleri işitildi. Açılan kapılardan süngülü jandarmalar göründü. Hepsini alıp tutukevi olarak kullanılan Polis Müdürlüğü'ne götürdüler. Hepsi ayrı odalara kapatıldı. Ancak, burada içlerini sevinçle dolduran bir haber aldılar: Ertesi sabah serbest bırakılacaklardı. Bir aydır duydukları boğucu, kahredici korku, birdenbire buğulaşarak uçup gitti. İzmir'in sıcağı, Ali Fuat Paşa'nın bahçeye bakan odasını bir cehennem hücresi gibi doldu-

ruyordu. Cehennemde en son hücre cezası olarak yaşadığı bu günü arkada bırakacak saatlerin yaklaşmakta oluşu, onu yine diriltmeye başlamıştı.

Kendisini, buram buram, terleten giyneklerini sırtından çıkararak gönül rahatlığıyla bir ter banyosu yaptı. Özgürlüğün yaklaştığını bilerek onu beklemek ne korkunç bir umut duygusu yaratıyordu. Bunun tadı hiçbir şeyde yoktu. Saatler çok yavaş ilerliyordu. Yine de akşam oldu; ortalık karardı. Akşam karanlığı bile havanın serinlemesine yardım etmedi. Hücrenin açık kapısının önünde iki sivil polis dikiliyor, onlar da durmadan elleriyle, mendilleriyle yüzlerinin terlerini siliyorlardr. Paşa, bir yandan sıcakla boğuşurken, bir yandan da Halis Turgut'la İsmail Canbolat'ı düşünüp duruyordu. Kafasına fena takılmışlardı. Geri gelmediklerine göre, acaba, Aliler bu iki adamcağızı da öbür yana gideceklerin arasına mı katmışlardı. Genel cezaevine gönderilmişlerse kesinlikle ölüm cezasına çarptırılmışlardı. Bunu düşünmek, Paşa'yı, ruhunun temellerine dek sarstı. Demek ki hakkını arayan ipe gidiyordu. Bu düşünceden ne kerte uzaklaşmak istese, dönüp dolaşıp hep buna geliyordu: Acaba, hakkını aramak üzere hışım gibi hangardan fırlayıp giden bu iki Türk aydını, şimdi ne olmuştu?

İsmail Canbolat'la Halis Turgut fena halde Ali Fuat Paşa'nın kafasına takılmıştı. Savunmalarının sonucu ne olmuştu? Korkunç bir bekleyiş, ateşten saatleri yalayıp yuttu. Hayır; iki aydın kendisini ateşe atmıştı! Bir rastlayış sonucu kurtuluşlarını, hiç, olmazsa şimdilik ölümden kurtuluşlarını az görüp ya hep ya hiç diyerek tehlikenin üstüne yürümüş, anlaşılan, ölümün kurduğu tuzağa düşmüşlerdi. Dönmeyişlerinden anlaşılan buydu.

İttihat ve Terakkicilerin kendi aralarından ayrılarak başka bir yere götürüldüklerini öğrenen Paşalarla arkadaşları, İsmail Canbolat'la Halis Turgut'un Genel Cezaevi'ne, ölüme çarptırılanların yanına gönderildiklerini de öğrenmekten uzak kalmadılar. Aliler Mahkemesi, on yıl sürgün cezasını beğenmeyen iki arkadaşı ahiret yolcuları arasına katarak, bir kez daha kendilerine kafa tutmak yürekliliğini göstermemelerini istemişti.

Ölüm cezasına çarptırılan arkadaşlarının, hemen, o gece asılacaklarını öğrenen beraatçiler, bütün geceyi uykusuz geçirmek zorunda kaldılar. Kafaları öyle bozulmuştu ki Alilerden herhangi birinin usuna eser de gece yarısı kendisini yatağından kaldırıp darağacına gönderir, düşüncesiyle kaygılar içinde beklediler.

1926 yılının, on üçünü, on dördüne bağlayan Temmuz gecesi, İzmir Mahpusanesi, uyanıktı. İçeride ve dışarıda büyük güvenlik düzeni alınmıştı. Bütün jandarmalar, memurlar, gardiyanlar, hizmetliler ayaktaydı. İstiklâl Mahkemesi Hukuk Danışmanı Nail'le Savcı Necip Ali de mahpusanede bulunmaktaydı. Ölüm hükümlülerinin son ziyaretçileri olacak olan bir İmam da bir köşede yerini almıştı. Gece yarısı horozları, uzak mahallelerden birbirleriyle yarışırcasına seslerini işittirmeye başlayınca, Savcı Necip Ali, Müdür Nuri'nin gözlerine baktı. Sonra, saatini uzun uzun gözden geçirdi. Eh, vakit gelmiş sayılabilirdi. Yavaş yavaş kalkıp bu belalı işi de bir ayak önce bitirmeliydi. Müdür, Başgardiyan'ı, gardiyanları yanına alarak aşağı indi. Bahçede hazır bekleyen bir manga jandarmayı da arkasına takarak hükümlülerin hücrelerine doğru ilerledi. İçinde çoğu zaman cezalıların barındığı kapıdan başka girip çıkacak deliği bulunmayan hücrelere vardığında, ilk hücrenin kapısında durdu.

İçeride uykusuz bir gece geçirmiş olan Gürcü Yusuf, bir apartman dairesiyle ölümüne dek gidecek bir aylık para uğruna başına sardıkları bu belalı işin en son öldürücü kaygıları içinde, buram buram, terleyerek yerinden fırladı. Evet, kapıdaki kalabalık ayak sesleri, son yolculuğa çıkma saatinin geldiğini gösteriyordu. Titreyerek ayakta dikilmiş bekledi. Kilitte dönen kocaman anahtarın paslı gıcırtısı, korkunç balyoz vuruşları gibi kafasına indi. Yarı ölü beklerken, kapının açıldığını, iriyarı Başgardiyanın içeri süzüldüğünü gördü. Hele, süngü takmış jandarmaların, canını alırcasına üzerine gelişine daha çok dayanamadı. Kolundan tutan Başgardiyan'ın kollarına düştü. Adamcağızı Müdürlüğe götürebilmek uğruna, sürüklemek zorunda kaldılar. Ölüm karşısında gövdesi pelteleşmişti. Yarı baygın, Müdür'ün odasına sokulunca, gardiyanlar her iki yandan kollarına girerek onu ayakta tutmaya çalıştılar.

Bu sırada Başgardiyan, şöyle bağırdı:

— Dinle; mahkemenin senin üstüne verdiği karar okunacak!

Bunun üzerine, biraz ayılır gibi oldu. Acaba, mahkemenin kararında bir kurtuluş umudu var mıydı?

Karar, yüksek sesle okundu. Asılarak öldürüleceğini anlayan adam:

— Asılacak, yalnız ben miyim? diye sordu.

— Arkadaşlarınla birlikte! diye yanıtladılar.

Bunun üzerine genç adam, bir avuntu duydu. Herkesle gelen, düğün bayramdı. Ona, tek başına öbür yana gitmek, çok acı gelmişti. Şimdiyse ortada bir dayanışma vardı:

— Yaa! Demek, hep birlikte! Öyleyse, şu kırk Liramı size vereyim, Batum'daki çocuklarıma gönderin. Okuyorlar; fakirler; işlerine yarar.

Cebinden çıkardığı kırk kâğıt Lira'yı müdüre verdi. Sonra, hocanın önünde eğildi; kelimei şahadet getirdi. Tövbe edip Tanrı'dan af diledi.

Ondan sonra, Veteriner Rasim getirildi. Okunan kararı sessizce dinledi:

— Ne diyeyim? Yazgı! Memleket kurtulsun! dedi.

Ayıcı Albay Arif, bir elini arkasına atarak sigarasını tüttürmeye çalıştı. Okunan korkunç kararı böylece dinledi. Ancak kararın okunmasından sonra elleri kelepçelenmeye başlanırken, birdenbire kükreyip silkindi:

— Ben, Gazi'nin yirmi yıllık arkadaşıyım! O, beni bağışlar! Verin, şuradan bir kâğıt kalem; kendisine bir mektup yazacağım! diye bağırdı.

Ona bir kâğıt kalem verdiler. Masanın başına çöküp titreyen eliyle Mustafa Kemal'e şöyle bir mektup yazdı: «Yirmi yıllık arkadaşınızım. Birçok meydan savaşlarında size fedakârca çalıştım. Ölüme yaklaştığım şu dakikalarda, beni bağışlayacağınıza inanıyorum!»

Mektubu, Müdür Nuri'ye uzattı:

— Bu mektubu, hemen, kendisine ulaştırın!

Müdür, yumuşak bir sesle:

— Peki; şimdi! dedi.

Sonra, ilgililerin işareti üzerine, Tanrı'dan af dilemesi için köşede bekleyen İmam'ın yanına götürülmek istendi. İmam, ona kelimei şahadet getirmesini, söyleyince, öfkelendi:

— Ders verecek, sen mi kaldın? Ben bilirim, yapacağım işi! Çekil; sen kendi işine bak! dedi.

Albay Arif'ten sonra odaya getirilen İsmail Canbolat, okunan kararı çok dingin bir yüzle dinledi. Salt, şunları söyledi:

— Hay hay!

Sonra, cebindeki paraları çıkarıp mahpusane personeline bıraktı. Öbür yana yaklaşan yolculuğun kaygısını hiç duymazmış gibi görünmeye çabaladığı, anlaşılıyordu.

Halis Turgut da kararı dingin bir yüzle dinledi. Taş kesilmiş gibiydi. İnsan zekâsının ölümü yenemeyeceği bir noktaya gelindiğini, anlamışa benziyordu.

— Bir diyeceğiniz, bir vasiyetiniz var mı? sorusuna şöyle yanıt verdi:

— Çocuklarıma söyleyin; sakın siyasetle uğraşmasınlar! Okusunlar; çalışsınlar; düşün adamı olsunlar. Yaşasın, ülküm! Yaşasın, Türklük! Bir Türk, Türklüğe nasıl kötülük yapar?

Rüştü Paşa, ölümün ağır yükünü sırtında duyuyormuş gibi omuzları çökmüş, bitkin bir durumdaydı. Ağlamaklı bir sesle şunları söyledi:

— Elli dört yaşındayım. Küreğe konulmuş olsaydım, çok acı çekerdim. Bu biçimde kurtuluyorum. Ancak, bu cezayı hak etmiş değilim. Suçsuzum! Bir gün bu elbette anlaşılacaktır. Ancak, o zaman ruhum sevinir. Son dakikasında insan yalan söyleyebilir mi? Vallahi, İzmir Suikastı'ndan haberim yok! Ankara'dakinden haberim var. Ancak o zaman da haber alınca Şükrü'ye: «Bütün muhalif mebusların dirimi ile oynuyorsun, muhalefete kastediyorsun!» diye engel olmak istemiştim. Suçum bu mu? Böyle bir adam, asılır mı?

Abidin, Müdür'ün odasına adımını atar atmaz, şunları söyledi:

— Buraya bu durumda gelecek adam değilim. Yatağımdan, palas pandıras, kaldırıp getirdiler. Kıyafetim perişan. Giyneğimi giyeyim.

Gerçekten de vakit geçiyor, diye adamcağızı yatağından kaldırıp apar topar, getirmişlerdi. Giynekleri her yanından, salkım saçak, sarkıyordu.

— Söyleyecek başka bir şeyiniz var mı? diye sordular.

Bunu soranı ters bir suratla azarladı:

— Hayır; söyleyecek şeylerin hepsini söyledim! Anlatamadım. Şimdi, ne isterseniz yapın! Güç sizde!

Eski bir muhbirliğinden dolayı kendisini kurtaracaklarına söz veren mahkeme üyelerinin sözlerinde durmamış olmalarına son kerte içerleyen Sarı Efe Edip, politika bıçağının, ensesini kaşıyıp duran keskin ağzından kurtuluş olmadığını anladığından, eski bir askerin filozofluğuna büründü. Ne anlama geldiğini bile anlamadan, birkaç mırıltı salıverdi.

Gardiyanlarla jandarmalar hücresine gittiklerinde, Ziya Hurşit son uykulardaydı. Son gecesinin gelmiş olduğunu hiç umursamadan, rahatça uyuduğu görülüyordu. Ancak, bu, görünüşteydi. Genç adamın öbür yanda kendisine saldırıp kara düşleri boğmak üzere çırpınıp durduğunu, elbette, hiç kimse bilemezdi. Uyandırılınca, yine her zamanki gibi korkusuz, sağlam görünmeye çalışarak neşeli bir sesle şöyle konuştu:

— Anladım! Kaygılanmayın! Hele, bir hazırlanayım!

Giyinirken bir yandan da baştan beri yineleyip durduğu şarkının son dizesini söylemeye başladı:

— *«Bu rüzgârı bimedetin inkılâbı var.»*

Ellerine kolonya dökerek yüzüne gözüne sürdü. Ensesini, sarı saçlarını bununla ovaladı. Saçlarını taradı. Giyneğinin mendil cebinden dışarı fırlayan ipek mendilini şöyle bir düzeltti. Önemli bir kişiyle buluşmaya gidiyormuşcasına, kendisine çeki düzen verdi. Sonra:

— Buyurun, gidelim! diye gardiyanlarla jandarmalara buyurdu.

Memurların beklediği odaya girince, bir koltuğa oturdu; bacak bacak üstüne attı. Okunan hükmü güler yüzle dinledi. Bitince:

— Hepsi, bu mu? Başka bir şey yok mu? diye sordu.

Ona, hepsinin bu olduğunu, söylediler. Ziya Hurşit'in merak ettiği öbür arkadaşlarının durumlarıydı. Bunu sordu:

— Onlar da aynı cezaya çarptırıldı, diye yanıtladılar.

O zaman dalgın, düşünceli bir durum alan Ziya Hurşit, kendi kendine konuşur gibi şunları söyledi:

— Galiba, kimileri ölümü hak etmiş değildi. Herhalde, bir yanlışlık olmalı!

Sonra, ayağa kalktı. Cebinden çıkardığı iki yüz Lira'yı Cezaevi Müdürü'ne uzatarak:

— Bunu, ağabeyim Faik'e verin! Mezarıma onuruma uygun bir mezar taşı diktirsin; vasiyetim bu! Nuri Bey, vasiyetimi yerine getirmezsen, bak karışmam; yarın öbür dünyada iki elim yakandadır! Sana da orada suikast yaparım! Hem de elimden kurtulamazsın!

Sonra, İmam'ın karşısında saygılı, güçle bir yüz takınarak onun telkinini dinledi.

O da sırasını savınca, eski Trabzon Mebusu, Adalet Bakanı Hafız Mehmet geldi. Adamcağız, yarı yarıya ölmüş gibi bir durumdaydı. Ufacık tefecik gövdesi biraz daha erimiş, küçülmüş gibiydi. Elindeki tespihi çekerek, anlaşılmaz şeyler mırıldanarak gelmişti. Onu bir koltuğa oturtarak ölüm kararını okuduklarında, adamcağız, büsbütün, ölür gibi oldu. Ölüme çarptırılacağını şöyle böyle seziyorsa da yine de mucizevi bir kurtuluş payı bekliyordu. Bunun da yitip gittiğini öğrenince:

— Eyvah! diye haykırdı.

Kendine gelsin diye, eline bir bardak su tutuşturdular. Bir yandan, oradakilerin yardımıyla, döke saça, suyu yudumlamaya çalışıyor, bir yandan da:

— Tıkanıyorum! diyordu.

En sonra, kendi bulduğu bir güç kırıntısıyla İmam'a sokuldu. Ona anlaşılmaz bir şeyler söyledi. Sonra, bitkin bir durumda bir iskemleye çöktü.

Odaya en sonra getirilen eski Maarif Nazırı Şükrü, oradaki kişilerin, sonra ölümün karşısında bir taş duygusuzluğuyla dikildi. Bütün söylenenlere, sorulanlara karşı sağır kaldı.

Bütün hükümlüler, elleri bağlanmış, ölüm gömlekleri giydirilmiş, göğüslerine yaftaları asılmış olarak mahpusanede bir süre bekletildi.

İlk önce Şükrü, elleri kelepçeli olarak siyaset meydanına doğru yayan yola çıkarıldı. Bütün öbür suçlular, sonradan Hükümet Meydanı'na araba ile götürülecekleri halde, Şükrü'yü, zulüm olsun, diye, kentin göbeğinde yayan yürüttüler. Sırtında ak bir gömlek, göğsünde yaftası, elleri kelepçeli darağacına dek götürülen Şükrü, orada da garip bir olayla karşılaşacaktı,

Selanik çingenelerinden Cellât Ali, Hükümet Konağı'nın Kemeraltı yanındaki büyük kapısı önünde kurulmuş olan darağacında sallanan ipe ünlü düğümünü attıktan sonra, yatakta kadın, sofrada yemek bekleyen bir kişi gibi sabırsız, yollara bakınarak bekliyordu. En sonra, bir süngülü kalabalığın ortasında iriyarı bir adam olan baş suikastçı Şükrü'nün geldiğini görerek, ellerini ovuşturdu.

Şükrü, darağacının yanına varıncaya dek darağacını görememişti. Birden ayırt edince, irkildi. Sanki çarpmamak için başını geriye atarak, irkildiğini gösterdi. Bu sırada ağzından üç kez yinelenen şu söz çıktı:

— Vah, vah, vah!

Bunu söylerken iri gövdesi korkudan titriyordu. Bunu önleyecek güce sahip olmadığı da anlaşılıyordu. Meraklı gözlerin önünde başını eğerek Cellât Kara Ali'nin işini kolaylaştırır gibi yaptı. Bundan yararlanan Kara Ali, elinde patlamaya hazır bir bomba gibi tuttuğu ilmiği çabucak onun boynuna geçirdi. Sonra, birçok kişinin yardımıyla kurbanını sandalyeye çıkaran cellât, onun herhangi bir karşı koymasına meydan vermeden ayağının altındaki sandalyeyi devirirken darağacı şöyle bir gıcırdadı, ağır gövdenin hışmına uğrayan ip koptu, adam boydan boya yere yuvarlandı. Ancak, ağır gövdenin ilk tartışında Şükrü yarı yarıya boğulmuştu. Eskiden beri herkesin kafasında şöyle bir inanış var-

dı: Bir adam asılırken ip koparsa, onu artık bağışlarlar, bir daha asmazlardı. Bütün oradaki sorumluların kafasından o sırada bu düşünce geçmekle birlikte, hemen, yerde kımıltısız uzanan gövdeye doğru koştular: Mustafa Kemal'in düşmanının asılması gerekliydi. Kaşla göz arasında anlaştılar. Cellât Ali'ye yardım ederek ellerinin altında hiçbir direniş göstermeyen yumuşak gövdeyi kaldırıp öbür yandaki darağacına götürdüler; dili yarı dışarı düşmüş başı, bir kez daha ilmiğe geçirdiler. Cellât, adamı son olarak boşluğa salıverdi. Şükrü'nün boğazından boğuk bir hırıltı çıktı. Artık, bütün iktidar tutkularıyla ölüm korkusu arkada kalmıştı.

Daha Şükrü'nün ölüsü soğumadan, eski Adliye Balkanı Hafız Mehmet, bir otomobille getirilip Hükümet avlusuna bırakıldı. Hiç olmazsa cezaevinden buraya dek yayan yürütülmemişti. Hafız Mehmet'in ayakları tutmuyor, bacakları bükülüyordu. Gözlerini kapamış, jandarmaların yardımıyla yürüyordu. İkide bir dizleri bükülüyor, düşecek gibi oluyor, kollarından tutup kaldırarak yere düşmesini önlüyorlardı. Onu, demin ipi kopan darağacına götürdüler. Hafız Mehmet bir ara gözlerini açıp çevresine bakarken, Şükrü'nün, uzamış boynuyla ötede sallandığını gördü.

Cellât, onu sandalyeye çıkarmaya çalışırken, sanki bir şölene çağırır gibi:

— Şöyle buyurun, Hafız Bey! dedi.

Cellâtın yardımıyla sandalyeye çıkan Hafız'ın gözleri ipiri açılmıştı. Ağlarcasına:

— Zulüm! Zulüm! diye inledi.

Ali, ilmiği boynuna geçirince, biraz daha kendine gelen kurban, şöyle bağırıp çağırmaya başladı:

— Zulüm ile yapılan yapı yaşamaz!

Bu sırada, kaşla göz arasında, ayaklarının altından sandalyesi çekilen adamcağız, kuş gibi havada sallanmaya başladı.

Onun ölüsü orada titreyedursun, Erzurum Mebusu Şükrü Paşa, otomobille getirilerek hızla darağacının altına götürüldü. Bu sırada gözlerinden yaşlar akan Paşa, şöyle konuşuyordu:

— Korkumdan değil, savaş meydanlarında bin kez ölüme göğüs gerdim. Gözlerimi bile kırpmadım. Ölümün böylesi kah-

rediyor insanı. Ne olur, beni kurşuna dizin! Bu son dileğimi olsun, yapın! Ve bilin ki suçsuzum! Bir yanlışlığın kurbanıyım. Beni boşu boşuna suçluyorlar. Suikast girişimini işitince kaç kez: Yapmayın; hem kendinizi, hem de muhalefeti yok edeceksiniz! dedim. Bilir miydim dinlenmeyeceğimi?

Bu sırada, seyirciler arasında bulunan İstiklâl Mahkemesi üyelerinden biri, ona şu soruyu sordu:

— Yalnız muhalefeti mi, Paşa?

Rüştü Paşa, ona dönerek yanıt verdi:

— Muhalefet dolayısıyla hepimizi; memleketi!

Sonra, gözyaşlarını silmek üzere ellerini kullanmak istediyse de başaramadı. İlmiği geçirmesine yardım etmek istediğini anlatmak üzere, Çingene Ali'ye şöyle dedi:

— Ellerim kelepçeli, size yardım edemiyorum. Gözyaşlarımı bile silemiyorum. Silin, kuzum! Hah, şöyle!

Cellât, bu sırada adamcağızın ayaklarının altından sandalyeyi çekti. Paşa'nın ağzından son kez bir:

— Ah! çıktı.

Bu sırada Mustafa Kemal'in Bırakışma yıllarından beri en içten arkadaşı, suikastın da şampiyonlarından olan Ayıcı Albay Arif'i otomobilden indirmeye çalışıyorlardı. Hükümet Konağı Meydanı'nın alacakaranlığını bir asker komutunu andıran şu sesler doldurdu:

— Çıkarın, şu kelepçeleri! Kaçacak değiliz, ya! Başım çok ağrıyor. Nedir bu, eza ve cefa?

Otomobilden indikten sonra koluna girmek isteyenleri de iteleyerek şöyle tersledi:

— Bırakın; ben kendim giderim! Size ne oluyor? Çekilin!

Darağacının altına kendisi gitti. Orada durakladı. Usundaki uzak imdat zilini bir daha çaldı:

— Hani, Paşa'dan yanıt yok mu? Verir, mutlaka. Beş dakika bekleyelim.

Albayı çokça bekletmeye hiç kimsenin vakti yoktu. Hemen kollarına girerek onu sandalyeye çıkardılar. Ali, hızla ilmeği boynuna geçirdi.

Albay'ın titeyerek can verdiği sırada Abidin'i getiren otomobil, Hükümet'in önünde durdu. Arabadan soğukkanlılığını koruyarak inen eski Mebus, ağlamanın, inlemenin, korkunun ölüme yararı olmadığını yakından bilen bir kimsenin sağlam adımlarıyla darağacına doğru ilerledi. Ancak, yanı başında yürüyen görevlilere dingin sesiyle şöyle dedi:

— Bırakın; kendi kendimi öldüreyim! Ölümümü istemiyor musunuz? Bırakın; ben kendim yapayım! Böyle ölmek istemem!

Darağacına dek böyle söyleyerek ilerledi. Sandalyeye çıkarılınca da Cellât Ali'ye şöyle dedi:

— Bari, ipi kendim geçireyim! Sana zahmet olmasın! Ver, şunu bana!

Cellât, bu sırada ustalıkla ipi onun boynuna geçirmişti bile. Kurban, bu sırada yapılacak işleri düşünebiliyorsa da hem kelepçeli olduğunu, hem kelepçesiz bile olsa, bunu yapmak gücüne sahip olamayacağını bilmiyordu.

Darağaçlarından birkaçı da Kışla Meydanı'nda kurulmuştu.

İsmail Canbolat, oradaki darağaçlarından birine götürüldü. Çingene Ali, ipi boynuna geçirirken onun gözlüğünü çıkarmak isteyince, bağırarak bunu önledi:

— Bırak, gözlüğümü; görevine bak!

İttihat ve Terakkicilerin bu son Dahiliye Nazırı, ölümün karşısında direnerek soğuk ecel terleri döktüğü sırada, Jandarma Subaylarından biri koşarak oraya geldi:

— İsmail Canbolat, bu mu?

— Bu!

Bunun üzerine sandalyede son saniyelerini yaşayan kurbana sokulan Jandarma Subayı, suratına tükürürcesine şöyle bağırdı:

— Nasıl? Erenköy'de zavallı suçsuz İnzibat Çavuşu'nu vurur musun? İşte, öcü alınıyor!

Sandalyenin üzerinden Jandarma Subayı'na hiçbir yanıt vermeden bakan Canbolat'ın boynuna ilmik geçmişti bile.

Sarı Efe Edip de öteki suikastçılardan ayrı bir yerde asılacaktı. Suikastın yapılması düşünülen İkinci Beyler Sokağı başındaki darağacına, hiç sesini çıkarmadan, kuzu kuzu, ilerledi. Ancak, Cellât Ali'ye yavaşça şöyle dediği işitildi:

— Beni çokça eziyete sokma! Elini çabuk tut!

Cellât Ali de ona şunları dedi:

— Haydi, haydi; merak etme! Bir anlık iş; sık dişini biraz!

Biraz sonra, Sarı Efe de ipte sallanıyordu.

Ziya Hurşit, suikast yapmaya karar verdiği Kemeraltı Cami-i'nin köşesinde asılacaktı. Darağacına ilerlerken, yanındakilere şunları sordu:

— En sonra gelir bezme ekabir, derler, ya! Ben de en sonuncu asılan mıyım?

Bu soruya hiç kimse yanıt vermeyince daha yüksek sesle konuştu:

— Ben, zaten başka bir şey beklemiyordum! Sizin elinizden yalnız bu gelir! Ama, bu da bir zevk! Özgürlüksüz bir ülkede yaşamaktansa, namusuyla ölmek daha hayırlıdır! Zahmet buyurmayın. Ben, işimi kendim görürüm!

Sonra, güler yüzle darağacına bakarak, alaycı bir biçimde şunları söyledi:

— Ne güzel şey! Salıncağa da benziyor. Yüksekliğine de diyecek yok! Yerde kalan insanlara yukarıdan bakacağım. İstediğim de buydu!

Bunları söylerken bir yandan da seyircileri gözden geçiriyordu. Bu sırada gözleri Kılıç Ali'ye ilişti:

— Kılıç Ali mi? Nerede, bakayım?

Bütün gözlerin kendi üzerine dikildiğini gören Kılıç Ali, olduğu yerde sinerek Ziya Hurşit'in gözünden saklandı.

Cellât Ali, ilmiği onun boynuna geçirmek için sabırsızlanıyordu:

— Aman, beyim; vakit geçiyor; çabuk ol! diye onu uyardı.

Ziya Hurşit, kızılası uyarıya da güleç, alaycı bir yüzle şöyle yanıt verdi:

— Acelen ne, be kuzum? Ölecek olan ben değil miyim? Gidiyorum işte; dünya sana kalacak; merak etme! Beş dakika sonra öbür yanda, soyuna sopuna kavuşacağım. Mektubun falan varsa, ver de götüreyim! Haydi; Allahaısmarladık!

Polis Müdürü Azmi:

— Uğurlar olsun! dedi.

Ziya Hurşit, Polis Müdürü'nün bu sözüne gülümseyerek ipte dönmeye başladı.

Halis Turgut, Hükümet Meydanı'nın denize yakın tramvay durağı yöresinde kurulmuş olan darağacının önünde otomobilden indirildi. Darağacıyla karşılaşınca, kafasını birçok kez sallayarak, şöyle seslendi:

— Hey Allahım! Hey Allahım!

Sonra hiç karşı koymadan, uslu uslu, boynunu cellâda uzattı:

— Ben ölüyorum ama düşüncem ölmez! Yaşasın Türklük!

Veteriner Rasim'e de kışla kapısının önündeki darağacında asılmak düşmüştü. Otomobilden indirilerek ona doğru götürülürken, şöyle dedi:

— Akşam düşümde görmüştüm. Buyur, bakalım! İşte, şimdi, karşımda! Her zaman düşüm böyle çıksaydı, ya!

Böyle kendi kendine bir iki dakika konuşan Rasim, son olarak şunları söyledi:

— Yolcu yolunda gerek! Haklı haksız, gidiyoruz işte!

Çopur Hilmi ile Gürcü Yusuf'un yolculukları çok zavallıca oldu. Sehpaya yarı ölü, çıktılar; komada gibi gittiler.

Lâz İsmail, mahpusaneden getirildiği sırada, darağacında ne biçim can verileceğini, sordu durdu. Otomobilden indirildikten sonra darağacıyla karşılaşınca, başını kaldırıp bu acımasız rakibini korkuyla süzdü:

— Vay anasını! Bu ha? Ben de başka bir şey sanıyordum! Bunu çok seyrettik! Haydi, öyleyse! Çaba bizden, güç sizden! Ama, tez olsun! Canımı çok çatmayın! İpimi boğazıma iyi geçirin! Ne olacaksa olsun bitsin! Allah taksiratımı affetsin!

İzmir Kenti'nin Saat Kulesi üçü vururken en son hükümlü olan Laz İsmail'in ölüsü de denizden gelen ıslak bir inbat rüzgârıyla havada hafifçe dönüp durmaktaydı. İsmail'in göğsünde görülen şu yaftayı ilk meraklı seyirci şöylece okudu: «Türk yurt ve namusunu kurtaran sevgili Cumhurbaşkanı Hazretleri'ne suikast yaparak ve Bakanlar Kurulu'nu düşürerek Hükümet'i değiştirecekleri bir sırada tutuklanıp yargılanarak suçu saptanan ve Ceza Kanunu'nun 55. Maddesi kılavuzluğuyla, 57. Özel Maddesi uyarınca, asılarak öldürülmesine karar verilen...»

Kentin türlü yerlerinde asılan suçluların göğüslerinde, hep, bu yafta vardı.

Ölüler, saat ona dek darağaçlarında bırakılarak halka gösterildi. Sonra, hepsini indirip arabalara yüklediler. Karantina'daki Memleket Hastanesi'ne götürülen ölüler, soyularak, üstlerinde başlarındakiler alındı. Sonra, götürülüp Kadifekale yöresindeki Kozluca Mezarlığı'na gömüldüler.

TAVUK KÜMESİNDE ÖLÜM

«Düşüncelerini, duygularını ve girişimlerini gizli tutanlar, gizli araçlar kullanmaya girişenler, kesinlikle utanç verecek, usun, mantığın dışında davrananlar olabilirler. Bu gibi girişkenlerin sonları, önce ve sonra yıkımdır.»

Mustafa Kemal.

İstanbul'daki bütün asker-sivil güvenlik güçleri, suikastın baş yapıcısı olduğuna inandıkları eski İaşe Nazırı Kara Kemal'i arıyorlardı. Ancak, uzun zamandır dört koldan yapılan izlemeler hiçbir sonuç vermemişti. Bütün güvenlik güçlerinin, İstiklâl Mahkemesi'nin karşısında bayağı suçlu düşeceği bu umutsuz günlerden bir gün, Polis Müdüriyeti'ne adsız sansız bir haber geldi:

«Kara Kemal, kaçmak hazırlığında bulunuyor. Saklı bulunduğu yerden dışarıyla bağlantısını sağlayan eski sadık adamlarından, Katil, adıyla bilinen Niyazi Bey, bu işle uğraşıyor. Bugünlerde Kara Kemal'i Avrupa'ya kaçıracaklar.»

Polis Müdürlüğü'nde gizli bir bayram havası esmeye başlamıştı. Bu bir tek, «Katil Niyazi», adı bile Kara Kemal'i ininde bastırmak için yeter de artardı. Polis Müdürü'nün en becerikli,

en acar adamları, Katil Niyazi'nin arkasına düştüler. Niyazi, kendisini arayan polislerin saptadığına göre, Kara Kemal'in vaktiyle kurduğu Kantariye Ortaklığı'nın adamlarından biriydi. Bu da anlaşıldıktan sonra, izleme büsbütün hızlandırıldı. Katil Niyazi, az zaman içinde Beşiktaş'ta bulundu ve tutuklandı. Apar topar, Polis Müdürlüğü'ne götürülen Niyazi'ye yağmur gibi sorular yağmaya başladı.

— Kara Kemal nerede?

— Ne bileyim ben; yıllar var ki yüzünü görmedim!

— Yadsıma; biz, her şeyi biliyoruz! Onunla yakından ilişkide bulunduğunuzu biz biliyoruz; doğruyu söyle!

— Vallahi, bilmiyorum! Ben vaktiyle onun hizmetinde bulunmuştum ama çoktandır ayrılmışım.

— Hayır, şimdi de onun yanında çalışıyorsun! Bağlantın var, doğruyu söyle!

— Yok! Ben, yalan söylemem! Bir şey bilsem, dosdoğru söylerim!

— Sana bu işten zarar gelecek değil. Ancak, yadsırsan... Söz veriyoruz: Hiçbir sorumun olmaz.

— Ant içerim ki Kara Kemal'in nerede olduğunu bilmiyorum! Yalnız, geçen gün sokakta, tanımadığım biri yanıma geldi. «Sen, Niyazi Bey değil misin?» dedi. «Evet, benim!» dedim. Bunun üzerine beni bir kenara çekerek kulağıma eğildi: «Kara Kemal Bey'in mahsus selâmı var! Beni kaçırmak uğruna ne yaparsa yapsın; vakit geçirmeden bu işi bitirsin, diyor!» dedi. İşte, Kara Kemal üstüne bütün bildiğim bu.

— Peki, sen ne yanıt verdin?

— Hiç; ne yanıt vereceğim! Bana ne? Onu bilmiyorum. Bilsem de neme gerek! Ben, böyle şeylere karışmam! Herhalde, bir yanlışlık olacak. Başka bir Niyazi'yi arıyordu, besbelli. İstanbul'da Niyazi'den çok, ne var?

— İyi ama Kara Kemal senin eski efendin değil mi?

— Doğru, öyle! Ben, vaktiyle Kara Kemal Bey'in kurmuş olduğu Kantariye Ortaklığı'nda memurken kendisiyle hususiyetimiz vardı. Oradan beni iyi tanır. Belki, o arkadaşlığımızdan yararlanmak istemiştir. Kim bilir?

— Peki, o adamı hiç tanımıyor musun; hani, sana Kara Kemal'in selâmını ve buyruğunu getiren adamı?

— Hiç tanımam! O gün ilk kez gördüm. Adını bile bilmem.

— Şimdi görsen, tanır mısın?

— Tanırım! Yüzünü unutmadım.

— Nasıldı, tanımla, bakalım?

Niyazi; adamı gördüğü gibi tanımladı. Adamın bütün biçimini, inceden inceye sayıp döktü. Polis, Niyazi'nin verdiği sağlam tanımlamaya göre kafasında canlandırdığı bilinmeyen kişinin arkasına düştü. Bu tip, Kara Kemal'le eskiden beri ilişkide bulunan yakın adamlarının listesinde olmalıydı. Bu yönden girişilen sıtmalı bir kovuşturma, izleme, bir sürek avı şiddetiyle sürdü. İttihat ve Terakki'nin üçüncü, dördüncü derecedeki bütün kılıç artıkları arasından seçilen, Enver Bey, adlı kişi üzerinde duruldu. Enver, Aksaray'da oturmaktaydı. Vaktiyle siyasal suçlu olarak Sinop Kalesi'ne sürüleceği sırada Kara Kemal'ce kurtarılmıştı. Bundan dolayı da Kara Kemal'e çok minnet beslemesi gerekiyordu.

Kara Kemal'in izi üzerinde olduğunu anlayan polis, büyük bir coşkunlukla, Aksaray'da Cambazhane Mahallesi, Tatlıkuyu Sokağı'ndaki 10 Numaralı evi, uzaktan, yakından bütün gücüyle kuşattı. 10 Numaralı evin, çevresinde birdenbire kalabalık arttı. Görülmedik bir trafik canlılığı başladı: Gezgin satıcılar, kundura boyacıları, dilenciler, eskiciler Tatlıkuyu Sokağı'nın kaldırımlarını aşındırmaya başladı. Anlaşılacağı gibi, bunların hepsi, kılık değiştirmiş polislerden başkası değildi.

26 Temmuz 1926 Salı günü, Posta Müdürü İhsan'ın sarı boyalı evi, çok sıkı bir ateş çemberi içine alındı. Posta Müdürü, evin selâmlık bölümünde oturmaktaysa da bugünlerde evde yoktu. Yazlığa gitmişti. Onun yerinde kız kardeşi Safiye oturuyordu. Evin harem bölümündeyse Enver oturmaktaydı.

Öğleden sonra saat dörtte baskın başladı: İstanbul Polis Müdürlüğü'nün Siyasi Bölümü Başmemurlarından Sait, Ziya, Komiser Mucip, Mecit ile memurlardan İsmail Hakkı, Hayri, Sait, Basri, Atıf, Halil 10 Numaralı evin kapısından yıldırım gibi içeri daldılar. Daha önceden kilidin kalıbı alınarak ona göre yaptırılan ye-

ni anahtarla kapı kolayca açılmıştı. Sekiz on kişinin, paldır küldür, kapıyı göğüsleyerek taşlığa dalıvermesi, Posta Müdürü'nün kız kardeşini korkudan yerinden sıçratmıştı. Safiye, büyümüş gözlerle, tabancalarını çekmiş bu kalabalığa korkuyla bakıyordu.

Başmemurlardan biri, sertçe:

— Kara Kemal nerede? diye sordu.

Kadıncağız, gerçekten de böyle bir kişiyi tanımıyor, tanısa bile burada oturduğunu bilmiyordu:

— Burada yok; bilmiyorum! diye yanıtladı.

— Çabuk söyle; yalanı bırak!

— Vallahi görmedim! Burada böyle bir adam yok!

Polisler, kadınla daha çok uğraşmak istemediler. Üç basamaklı merdiveni tırmanıp önlerine gelen kapıyı göğüsleyerek içeri daldılar. Odada, cinler cirit oynuyordu. Oradan çıkarak onun yanındaki bir başka odaya saldırdılar. Orası da boştu. Boştu, ya, biraz önce belki bir dakika önce buranın dolu olduğu anlaşılıyordu. Avın yepyeni izleri ortada sırıtıyordu: Yerde kaygıyla bırakılmış bir çift erkek terliği duruyordu. Polislerin gözleri, fıldır fıldır, dönerek köşede bucakta yeni izler, kanıtlar, belgeler arıyordu. Birisinin gözlerine bir minderin üzerinde rastgele bırakılmış bir kitap ilişti. Hemen kitabın üstüne atıldılar: «*Abdülhamit'in Devri Satlanatı.*» Polisler, henüz bir elin sıcaklığını taşır gibi olan kitaptan sonra daha canlı bir izin üzerine vardılar. Hemen hepsi de birer av köpeği gibi havayı koklamaya başlamışlardı. Havada biraz önce içildiği anlaşılan bir sigaranın dumanları yüzüyordu.

Polisler, hemen, hep bir ağızdan:

— Kaçtı! diye üzülerek söylendiler.

— Kesinlikle, odur! Bu sigara dumanı ondan!

— Terliklerini bırakarak sıvıştı.

— Herhalde, bu yana.

Baktılar: Pencere açıktı. Pencerenin altında da evin bahçesi bulunmaktaydı. Ellerinde parlayan tabancalarıyla birer ikişer bahçeye atlayan polisler, gözlerini dört açmış, çevreyi tarıyorlardı. Kara Kemal'den ufacık bir iz bile yoktu. Sanki adam, bir dakika içinde, yer yarılmış da içine girmişti. Hemen, bütün polis-

ler, avı kaçırışın üzüntüsü içinde ne yapacaklarını şaşırmış dikilip dururken bahçenin bir köşesinden bir silah sesi geldi. Kendilerine ateş edildiğini sanan polisler, hemen, yere yattılarsa da ateşin sürmediğini görerek yerlerinden doğruldular.

Biraz önce silah sesinin geldiği köşedeki tavuk kümesine doğru koşarak:

— Teslim ol! Kim var orada? diye bağırdılarsa da hiçbir ses, kımıltı kendilerine yanıt vermedi.

Kümesin kapısını iterek açtılar. İçeride, sakalı, bıyığı birbirine karışmış, orta boylu, orta yaşlı bir adamın yüzünden kanlar akarak yatmakta olduğunu gördüler. Bu, Kara Kemal'di. Can çekişiyordu. Göğsünden hırıltılar çıkıyordu.

Polisler, onu tanıdılar:

— Kemal Bey! Kemal Bey! diye bağırdılar.

Hepsinin gözleri büyülenmişcesine bu efsane adama dikilmişti. Şakağında parlayarak fışkıran taze kan, toprağa süzülüyordu. Bir ara Kara Kemal, gözlerini açarak başucundaki avcılara bakar gibi oldu. Sonra, gözleri yine temelli yumuldu. Ölmüştü. Kırma Golt tabanca, şimdi bile sağ elindeydi, kabzasını sıkı sıkı kavramıştı.

Sağ şakağından girerek beynini parçalayan kurşun, Kara Kemal'i dirilerin listesinden silmekle kalmamış, onu sahipsiz bir ölü olarak bırakmıştı. Morga kaldırılan ölü, günlerce sahipsiz orada burada bekleyip durdu. Parçalanmış sağ şakağı, barutun yaktığı bu yandaki kır saçları, şişmiş, morarmış sağ gözkapağıyla, en sonra beyninde gömülüp kalmış kurşunla zavallılığı büsbütün artan ölü, erkek ya da kız kardeşlerince bile dokunulmaz, sahip çıkılmaz, lanetli, korkulu bir varlık olup çıkmıştı.

Yalnız, öteki kurbanlar için olduğu gibi bu kurban için de zamanın bütün aydınları, yüreklerinin derinliklerinde siyasal bir cinayet zinciriyle karşı karşıya bulundukları duygusunu, hepsi, belki de bilgisini taşıdıklarına inanıyorlardı. Bunların, Kara Kemal'i olduğu gibi öbür 1908 özgürlükçülerinin hepsinin de içlerinden birkaçı dışında suçsuz olarak benimsiyordu. Tarihin bu suçsuzluğu açığa çıkarabileceğini sanmak da bir düş olarak kalacaktı.

Kara Kemal'in yüzü kanlara bulanmış genç ölüsü, soğuk mermerler üstünde kendisine sahip çıkacak korkusuz bir akrabasını bekleyedursun, bu haber Ankara'ya vardığında, İstiklâl Mahkemesi'nin Başkanı Kel Ali, Sovyet Elçiliği'ndeki şölende yiyip içiyor, votkayla kafa tütsülüyordu. Kara Kemal'in kendini öldürdüğü haberini alınca, sevinçten çılgına döndü. Hemen, biraz ötesindeki Başbakan İnönü'ye koşarak şöyle bağırdı:

— Paşam; muştu! Kara Kemal gürledi, gitti! Kendi kendini öldürmüş!

İTTİHAT VE TERAKKİCİLERE ÖLÜM

«Yaşam felsefesinin garip bir oluşumudur ki her yararlı ve yeni şeye karşı kesinlikle bir güç çıkar.»

Mustafa Kemal.

2 Ağustos 1926 Pazartesi günü, Ankara'da İstiklâl Mahkemesi'nin salonu sıcaktan terleyen, bir yandan ellerindeki mendillerle yüzlerini, boyunlarını silen meraklı kalabalığıyla hıncahınç doluydu. Bütün bu dinleyici kalabalığı, son İttihatçı döküntülerinin Cumhurbaşkanı'na gerçek suikast yapmak isteyip istemediklerini öğrenmek istiyordu. Bu ölüm adayları arasında ünlü kişilerin bulunuşu, dinleyici sıralarını dolduran meraklıları derinden ilgilendiriyordu. Bunların birçoğu, bu yargılamanın, İttihat ve Terakki döküntülerinin sonu olacağını biliyordu.

Mustafa Kemal, çok eskiden beri diş bilediği bütün bu belalı kişileri, suikast dolayısıyla defterden silmeye kararlı görünüyordu. Muhalif denen yırtıcı kuş sürüsü, böylece, ülkenin üzerinden sonrasız silinmiş olacaktı. Artık, bundan sonra dikensiz gül bahçesi durumuna gelecek olan Türkiye'de bütün devrimler, hiçbir karşı koyma ile karşılaşmayacaktı. Ülkenin kırk yıldır yetiştirdiği bütün politikacılar, böyle ipe gittikten sonra, ortada devrimleri

yapacak birkaç bürokratla Cumhurbaşkanı'ndan başka söz sahibi kişi kalmayacaktı.

Süngülüler arasında ikişerle getirilen sanıklar sıralara oturtulurken, salonda silah ve süngü şakırtısından başka ses işitilmiyordu. Dinleyicilerin çoğu, bu yargılamanın bir komedi olduğunu, bunların hemen hepsinin şimdiden ölü olduğunu biliyordu.

Eski Maliye Nazırı Cavit başta olmak üzere, sanıklar şöylece sıralandılar: Ergani Mebusu İhsan, Mithat Şükrü, Dr. Nâzım, Ardahan Mebusu Hilmi, İzzet, Rifat Cevat, Kara Vasıf, Salâh Cimcoz, Salim, Hüsnü, Ahmet Nesimi, Eyüp Sabri, Dr. Rüsuhi, Çolak Salâhattin. Dr. Hüseyinzade Ali, Gaziantepli Ahmet Muhtar, Hüseyin Avni ve Ali İhsan.

Dinleyicilerin gözleri, ünlü Kalemşor Hüseyin Cahit'i aradıysa da bulamadı. Çorum'da sürgün bulunan gazeteci, henüz getirilememişti. Daha çok eksik vardı. Hepsi getirilecek, bu köprüden geçebilen geçecek, geçemeyenler, kellelerini bırakıp borçlarını ödemiş olacaklardı. Suikast örgütünün en yavuz öğeleri sayılan Kara Kemal'le eski Vali Abdülkadir, yitiklere karışmışsa da pek yakında onların da bu kıldan ince, kılıçtan keskin köprüden geçmek üzere buraya getirileceği sanılıyordu.

Sanıkların gelişlerinden biraz sonra, Mahkeme Üyeleri de asık, bağışlamaz yüzleriyle görünerek yerlerini aldılar. Başkan Kel Ali, salondaki dinleyicileri, sonra, sanıkları, küçük gözleriyle şöyle bir süzdükten sonra, sonunculara şunları söyledi:

— İstiklâl Mahkemesi Savcısı, hakkınızdaki davanın iddianamesini okuyacaktır; dinleyiniz!

Başkan Kel Ali, yerine oturunca, Necip Ali, kalkarak elindeki kâğıttan şunları okudu:

— Öteden beri en ince noktaları ve ayrıntılarına dek tasarlanıp kararlaştırılarak bu konuda Ankara ve Bursa'da birtakım deneyimler yapıldıktan sonra, Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin İzmir yolculukları sırasında uygulamaya karar verilen suikast işinin Ziya Hurşit ile adamlarınca, Gazi Hazretleri'ne herhangi bir kin ve garezin doğurduğu kişisel garezlerden çok sanıkların Hükümet'i devirmek tiksinç amacıyla örgütlenmiş bir gizli komitece

kımıldatılıp kışkırtırdıkları bu kanlı dernekte Terakkiperver Parti'den olup suçlulukları gerçekleşen birçok kişiden başka kapatılmış İttihat ve Terakki Derneği Başkanlarından kimilerinin de ilgili bulunduğu ve ancak sanık olarak yargılama altına alınmış olan bu kişilerin suçlu görülmekle birlikte daha geniş kapsamlı eylemlerde de bulundukları sezilmiş olduğundan, başlı başına bir konu oluşturan bu davanın ayrıca görülmesi üstüne Savcılığımızın istemi, Yüksek Kurulunuzca duruma ve maslahata uygun görülerek, iş bu davanın temel davadan ayrılmasıyla Ankara'da çözümlenip sonuçlandırılması, kararlaştırılmıştı. Bütün dava evrakının baştan aşağı incelenmesinden ve bu bapta yapılan araştırmadan alınan sonuca göre, iş bu gizli derneğin Başkanı ve koruyucusu bulunan Kara Kemal'in baştan beri yaptığı rol ile gizli derneğin niteliğini bütünüyle aydınlatmaya yaramak üzere ne biçimde belirlenip örgütlenerek, ne gibi evrelere ve biçimlere dönüştüğünü, sanıkların anlatımlarına ve elde edilen kanıtlara göre ayrı ayrı bildiririm.

Kaldırılmış Anayasa'nın gösterdiği biçim ve yönteme aykırı ve büsbütün keyfi bir kararla Türk Ulusu'nu Dünya Savaşı'nın alevleri içine atanlar, ulusun gösterdiği olağanüstü mitolojik kahramanlıklara bakmadan, ne yazık, savaş talihinin bütün korkunçluk ve açıklılığıyla bize karşı geliştiğini artık anlamaya başlamışlar ve bunun üzerine Talât Paşa'nın diretiş ve istekleriyle en sonra iktidardan çekilmişlerdir.

Kabine ile birlikte Parti Genel Merkezi ve en sonra, İttihat ve Terakki de son yaptığı kongre ile dağıtılmaktaydı.

O zaman genel merkezde bulunup da bu dava dolayısıyla tutuklanmış olan kişilerin kerte kerte anlatımlarına göre, Kabine'nin düşüşünü izleyen günlerdeki Genel Merkez Toplantısı'nda, Talât, Enver ve Cemal Paşalar gibi parti liderlerinin hemen ülkeden ayrılmaları, konusu en çok sorumlu Sekreter ve eski İaşe Nazırı Kara Kemal'in direnişi üzerine olmuş ve Enver Paşa'nın bulup buluşturduğu bir Alman torpidosuyla kaçmışlardır.

Kara Kemal Bey'in temel amaç ve ereği, kendisinin şimdilik başka bir ad altında çalıştıktan ve durumun gelişmesinden sonra,

savaş sorumuyla ilgili bulunan liderleri yine iktidara getirmek kaygısından oluşmaktaydı. İşte, kongre kararıyla dağılan partiyi diriltmek uğruna Kara Kemal Bey'in ilk girişimi buradan başlamış ve tabancayı beynine sıktığı ana dek amacına varmak uğruna olumsuz karanlık yollardan giderek bir an isteklerinden vazgeçmemiştir. (Kara Kemal, bu iddianamenin okunuşundan dört gün önce kümeste yakalanmak üzereyken beynine tabanca sıkarak kendisini öldürmüştü.)

(...) Liderlerini Moda kıyılarında uğurlayan Kara Kemal, önceden çizdiği eylem alanına geçmek istemiş, durumun pek bunalımlı ve karışık olması ve örgütlenecek Yenilik Partisi'nin çalışmasına olanak ve zaman bulunmaması ve daha sonra İstanbul'un işgali ile Malta'ya sürülmesiyle ilk düşüncelerini uygulamayı başaramamıştır. Malta'dan kaçıp bir hayli yerler dolaştıktan sonra henüz düşman işgali altında bulunan İstanbul'a gelmiş olduğu ve vaktiyle İaşe Nazırlığı'nda bulunduğu sıralarda tahıl maddelerinin alım-satımından biriktirdiği paraların bir bölümünü bir seri hile ile örgütlediği Ulusal Ürünler ve Ulusal Kantariye, Ulusal Ekmekçiler Ortaklıkları ve Ulusal İktisat Bankası'nın toplam servetini Genel Savaş'ın sürdüğü zamanlarda bir milyon dört yüz bin Lira'ya dek yükselttiği ve Ferit Paşa Kabinesi iktidarda bulunduğu zaman yapılan bir geçici yasayla bu ortaklıklara Hükümet'çe el konarak sermayelerin bir bölümünün Hürriyet ve İtilâf Partisi liderlerine dağıtılarak sözü geçen kuruluşların sermayesi yüz yirmi bin Lira'ya dek düştüğü zaman da Ulusal Savaş'ın başarı ile sonuçlanmasından yararlanarak Kara Kemal'in yine bu kuruluşların başına geçip bunlara olağanüstü önem vererek siyasal amacına varabilmek uğruna eski arkadaşlarını çevresine toplamak istediğini ve yine Ulusal Savaş'ın başarıya ulaşmasıyla kurtulan eski arkadaşlarını iktidara getirmek isteğiyle eyleme geçtiklerini ve sureti haktan görünerek ülkenin büyük kurtarıcısının bayrağı altında çalışmaya söz verdiklerini, Gazi Paşa'nın da onayladığını, ancak Ardahan Mebusu Hilmi'nin saçma ve anlamsız önerilerinden üzülerek başka bir zamana bırakılması üzerine Gazi Paşa'ya af dileğinde bulunmaya karar verip bu işin

böylece sonuçsuz kaldığını sanıklardan Ali İhsan Bey'in anlatımından anlıyoruz.

Bundan sonra Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin İzmit'i ziyareti sırasında Kara Kemal'in kendisiyle ilişki kurduğu ve seçimler üstüne görüşme açmak istediğinde Gazi Paşa, Kara Kemal'e bir zümre adına konuşmak istiyorsa görüşemeyeceğini; yok, bir yurt bireyi olarak konuşuyorsa, düşün alış-verişinde bulunabileceğini söylemesi üzerine, Kara Kemal, bir birey olarak konuştuğunu, söylemiş. Gazi Paşa Hazretleri de böylece onu dinlemiş olduğu ve Kara Kemal'in İstanbul'a döndüğünde eski Maliye Nazırı Cavit Bey'in Şişli'deki evinde ve Cavit Bey'in başkanlığında Kara Kemal, İsmail Canbolat, Şükrü, eski İzmir Valisi Rahmi, Dr. Hüseyinzade Ali, Dr. Nazım, Ahmet Nesimi, eski sorumlu Kâtiplerden Vehbi, Ethem ve Nail Beyler vb., den oluşmuş olan toplantılar yapıldığını ve bu toplantıların da dört beş kez yinelendiğini ve en sonra İzmir'de aranan Dr. Nazım'ın evinde bulunan programın da bu toplantılar sırasında saptandığı da Cavit Bey'in itiraflarından anlaşılmaktadır.

İş bu toplantılarda salt seçim sorunu konuşulduğu, başka konulara ilişkin bir şey görüşülmediği ve en sonra zümre olarak seçimlere katılmanın kendi anlatımlarıyla ülkenin kurtarıcısına karşı kadirbilmezlik olacağı ve ancak seçim güçleri olup da hayata atılmak isteyen bulunduğunda Müdafaayı Hukukçular arasında birey olarak adaylık konması uygun olacağı konusunun konuşulduğunu toplantıda hazır bulunmuş olan sanıklar söylemişlerse de niteliği dolayısıyla bu kerte sudan bir sorunun gece toplantıları da içinde olmak üzere dört toplantıyı gereksetmeyeceği en sudan bir yargılamayla anlaşılmakla birlikte, Cavit Bey'in bu program maddelerinin birer birer görüşülmesi ve oybirliğiyle benimsendiğine değin anlatımı, bu toplantıda salt seçim sorunu görüşülmeyip başka konuların da konuşulduğu açığa çıkmaktadır. Bir kopyası elde edilen programın içerdiği maddelerin yasal nitelikleri yönünden sözü geçen düşün özgürlüğü ve vicdan özgürlüğü bakımından yasal bir suç sayılmayacağı açıksa da programda saptanan ilkeleri düşün durumundan gerçeğe ge-

çirmek üzere gizli eylemlere başlanması, Hüseyin Cahit Bey'in gazetesiyle ve Dr. Nazım Bey'in halk arasındaki kendi düşünceleri ürünü imişcesine belli bir sistem içinde propaganda yapmaları ve en sonra daha gerçekçi ve kesin yoldan yürümek isteyen Kara Kemal Bey'in suikastlar düzenlemesiyle amaca ulaşmak istemesi, yasaya göre, elbette, bir suçtur.

Gerçekten bu toplantılardan sonra, Kara Kemal Bey'in temelli bir eylem yaşamına geçmesinin, Şükrü, Cavit ve Cahit Beylerin kışkırtışı ve aldatışıyla oluştuğu, İzmir'deki yargılamayla da anlaşıldığı Kara Kemal Bey'in Ziya Hurşit ve Hafız Mehmet Beylerle çok gizli işler üzerinde görüşmelerde bulunduklarının anlaşılması ve bu görüşmelerin doğrudan doğruya suikast işi olduğu doğru ve açıktır. Bu nedenle Talât Paşa'nın Hükümet'ten çekilmesi ve İttihat ve Terakki Partisi'nin dağılmasıyla başlayan günlerden bu yana bir süre başka ad altında çalıştıktan sonra, yine iktidara gelmek uğruna saptanan düşün, yukarıda ayrıntılarıyla bildirilen birtakım aşama ve evreler geçirdikten sonra, suikast yapmak ve alıştıkları biçimde, bir Bab-ı Âli Olayı oluşturarak iktidara gelmek noktasında karar kılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Kara Kemal Bey'in büsbütün gizli eyleme geçmezden önce Terakkiperver Partisi'nin örgütlenmesinde önemli etken olduğu ve Terakkiperver Parti kurulmazdan önce Rauf Bey'in kılavuzluğuyla Çolak Salâhattin Bey ve Kara Kemal Bey gibi kişilerle ilişki kurarak eylemde bulunmuş olduğu ve program görüşmesi ve tartışmasında Kara Kemal Bey'le hayli düşün alış-verişinde bulundukları ve partinin kuruluşunda yine Kara Kemal Bey'in en güçlü etken olduğu halde, partiye girince içyüzünü açığa çıkarmaya ve Terakkiperver Parti'nin dağıtılan İttihat ve Terakkinin değişik biçimi olduğu anlaşılacağı ve bu konuda kişiliğinin sarsılacağını düşünmekle resmi olarak partiye girmeyerek perde altında çalışmayı uygun gördüğünü ve ancak Terakkiperver Parti'nin programında bulunan alanlardan, kanunsuz eylemlerde bulunduğu yargılamayla saptanmış olduğundan, partinin mahkeme kararıyla kapatılması üzerine işbu gizli bozgunculuk kurulunun eylemine daha çok hız vermiş olduğu, anlaşılıyor.

Davanın genel görünüşüne göre, Cavit Bey'in evinde toplantıda bulunan ve gerek öteden beri kanunsuz eyleme katılıp kanunsuz tutkular altında Terakkiperver Parti'yi örgütleyen ve ticaret amacından çok siyasal amaca varmak uğruna çalışan ve ticaret kuruluşlarındaki müdürlerin işbu gizli kurulla kerte kerte görecelik ve ilgileri görünmüş bulunduğundan, bunlardan Dr. Nâzım, Cavit, Kör Ali İhsan, Ardahan Mebusu Hilmi, Küçük Talât, eski Polis Müdürü Azmi, eski Mebuslardan Kara Vasıf, Hüseyin Avni, Selâhattin, Nail, İhsan ve *Tanin Gazetesi* sahip ve yazarı olup başka bir maddeden dolayı süresiz sürgüne hükmedilmiş bulunan Hüseyin Cahit Bey'le İttihat ve Terakki Genel Sekreteri Mithat Şükrü Bey ve kendilerine usulü dairesinde bildirildiği halde hâlâ çağrıya uymayan Rauf, Dr. Adnan ve Rahmi Beylerin suçları saptandığında, gerek suçun işlendiği tarihe ve gerek yeni Ceza Kanunu'nda buna rastlayan 171. Madde'nin içerdiği ceza yargılarının daha ağır olmasına ve yeğnikleştirilmiş ceza olması dolayısıyla, yeni Ceza Kanunu'nun 55. Maddesi kılavuzluğuyla 58. Maddesi'ne uyarak ceza belirlenmesi ve sınırlandırılmasının, Dr. Hüseyinzade Ali, Hamdi Baba adıyla ünlü Hamdi Bey, Posta-Telgraf eski Müdürü Hilmi, eski Fatih Sorumlu Sekreteri Vehbi, Bakırköy Sorumlu Sekreteri İbrahim Ethem, Hamal Ferit, eski Genel Merkez Üyelerinden Eyüp Sabri, Dr. Rüsuhi, eski Hariciye nazırlarından Ahmet Nesimi, Salâh Cimcoz, Kurmay emeklisi Rıza, Sorumlu Sekreterlerden Hüsnü, Ordu Donanma Müdürü Naim Cevat, Tırnakçı Salim, Yakup Cemil'in kardeşi Sait, Ali Osman Kâhya, Salih Reis, Komiser Cavit, Düyunu Umumiye Müfettişlerinden Nazım, Kaymakam emeklisi Çerkes Bey, Ekmekçiler Ortaklığı Müdürü İzzet, eski Üsküdar Belediye Başkanı Refet, Kara Kemal'in odacısı Hasip, Bakırköy Sorumlu Sekreteri Muhtar, eski Bakırköy Kaymakamı Neşet, Gözlüklü Büyük Mithat, İktisat Bankası Müdürü Mehmet Ali, Serveznedar Rıza, Saadettin Rıza, Kantariye Ortaklığı Müdürü Bekir Sıtkı, Milli Ticaret Genel Temsilcisi İhsan, Milli Ürünlerden Hasan Fehmi Beylerin, yine suçları saptandığında, 58. Madde kılavuzluğuyla 45. Madde'nin özel fıkrasına uyularak cezalarının sınırlandırılması istemiyle, dava evrakı Yüksek Bakanlığa sunuldu.

Okumayı bitiren Savcı, ölümün soğuk terlerini gövdelerinde duyan sanıkların korkudan kararmış yüzlerini gözden geçirdikten sonra, şöyle dedi:

— Sanıklar arasında adları iddianamede bulunan kişilerden kimileri henüz buraya gelmemişlerdir. Geldiklerinde, yine kendilerine bildirilecektir.

Savcı, sonra Koruyucu Subayı'na şöyle ünledi:

— Bu Efendiler, geldikleri gibi gideceklerdir! Yalnız, Küçük Talât Bey kalacak ve yargılamaları sırasıyla sürecektir!

Sanık sıralarında, tek başına Küçük Talât kalmıştı.

Başkan, ona ilk sorusunu sordu:

— Büyük Savaş'ın başından sonuna ve Talât Paşa'nın çekilmesine kadarki evrede neler yaptınız? Yani, üzerinize aldığınız İttihat ve Terakki Genel Merkezi'ndeki görevlere göre siyasal yaşamınızı anlatınız!

Küçük Talât, Başkan'ın sorusunu bayağı şeylerle savuşturmaya çalışarak, üzerine yağacak hışımdan kurtulmaya çalıştıysa da başaramadı.

Başkan, onun başka şeyler söylemesini istedi:

— Partiniz, Hükümet işlerine de karışır, iktisat işlerine de burnunu sokardı; değil mi?

— Hayır, Efendim; Talât Paşa, Parti'nin siyasal eylemde bulunarak Hükümet işlerine karışmasını yasaklamış, ancak örgütün salt halka hizmet amacıyla iktisat işlerinde Hükümet'e yardım etmesini onaylamıştı!

— Yani, iaşe işlerine karışmak ve halkı soymaya başlamak, değil mi?

— Haşa! Genel merkez iaşe işlerine kesinlikle karışmamıştır, Başkan Beyefendi. Savaş sorumunu benimserim. Ancak, iaşe işlerinden dolayı suçlanmak istemem. Şundan ki bu işle hiçbir ilişkim olmamıştır. Giderek, Ziya Gökalp ile ben, Genel Merkez Üyesi olarak Kara Kemal Bey'in bile uğraşmasına şiddetle karşıydık. Ne var ki Kara Kemal Bey, bizi dinlemez; kendi arkadaşlarıyla istedikleri gibi davranırlardı.

— Siz, Kongre'yi temsil ediyorsunuz. Maddi ve manevi sorumlarınız ve ödevleriniz vardı. Savaş içinde ülkeyi kasıp kavuran halkı açlık yoksulluğuna düşüren şu iaşe kepazeliklerini bilmez olur musunuz? Onları açıkça anlatsanıza!

— Efendim; iaşe işi Balkan Savaşı'ndan sonra İstanbul'da örgütlenen küçük kooperatiflerle esnafı koruma sorunundan çıkmıştır! Bundan önce, iaşe işi diye bir şey yoktu. Genel Savaş Seferberliği olunca, birtakım ekmek, yevgi bunalımı başgösterdi. Kara Kemal Bey de yardım uğruna davrandı. Bunun üzerine birtakım dedikodular çıktı. Genel Merkez de Kemal Bey'i çağırdı ve iaşe işlerine karışmamasını, bildirdi. Kemal Bey, zaten karışmadığını, esnafın kendi kendine böyle yaptığını; yalnız, bunları yönettiğini, söyledi. Ne var ki dedikodular arttıkça artıyordu. Şundan ki birtakım kazançlar olmuştu. En sonra, iş Parti Kongresi'ne yansıdı. Paranın ölçeği saptanarak bu para vakfedildi. Bu sırada Kemal Bey'le Genel Asker Levazım Müdürü Topal İsmail Hakkı Paşa'nın arası açıldı. Talât Paşa da Kemal Bey'in elinden bu işleri aldı. Topal'a verdi ve sonra Kemal Bey'i de İaşe Nazırı yaptı.

— Karmakarışık işler. Parti kodamanları, halkın ekmeği üzerinde oyunlar oynarken, devlet neredeydi? Yok muydu? Öyle bir zamanda iaşe işleri, Kara Kemal'in kafasına bırakılır mı? Siz, Genel Merkez Üyelerindensiniz. Bundan sorumlu değil misiniz? Bu davranış biçimi, yasal mıydı?

— Şurası bir doğrudur ki İttihat ve Terakki Genel Merkezi İstanbul'daki Kara Kemal Bey gibi kimi Merkez Kurulu üzerinde etkili değildi.

— Ne demek? İttihat ve Terakki Hükümeti var! Bunun bir Ayan, bir de Mebusan Meclisi var! Belediyesi var; Ticaret Nazırı var! Bir de başlı başına Kara Kemal örgütü var! Bu, daha o tarihten bu yana ülke içinde bir anarşi, bir komitecilik yaşamının başladığını göstermeye yetmez mi?

— Ben, böyle düşünmüyorum! Onlar, esnafa yardım ederek, ulusal ortaklıklar kurarak halka yararlı olacaklarına inanıyorlardı.

— Halka hizmet edecek devlet yok muydu?

— Vardı, elbette!

— Nerede?

— ....

— Sonra, Kara Kemal'in yaptığı karışmalarla yevgi işlerinden kazanılan paraların Hükümet kararıyla vakfedildiğini söylediniz. Hükümet'in bu vakıf davranışı yasal mıdır? Bu para bir şer'i hile ile yine onlara devrolunmuştur. Bu, ne demektir?

— Bilmiyorum, Efendim! Bu iş, kongrede kararlaştırılmıştır. Genel Merkez'de söz konusu olmadı.

— Peki, siz, bundan dolayı manen olsun bir sorum duymuyor musunuz?

— Kuşku yoktur ki şimdi bugün bu davranışın çirkin olduğunu benimsiyorum. Ancak, o zaman bir şey yapamazdım. Yapamadım.

Başkan, sanki bugünkü yargılama konusu İttihat ve Terakki imişcesine, Küçük Talât'ı çok eski olaylar üstünde bir süre terletti. En sonra kafasındaki bir soruya yanıt aramak üzere, şöyle sordu:

— Şimdi, Enver Paşa'yla çalışmanıza gelelim: Bakü Kongresi'ni yaptınız. Paşa'yla birlikte İslâm Devrim Derneği Birliği'nin Türkiye dalını kuruyorsunuz. Sonra, kalkıp Trabzon'a gidiyorsunuz. Gazi Paşa'ya, Zinoviyef'in sözlerini açıyorsun ve İslâm Devrim Dernekleri üstüne özel olarak neler yapıyorsun? Kimlerle ilişki kuruyor, bu işten kimlere söz ediyorsun?

— Hiç kimseye! Yalnız, Gazi Paşa'ya yazdığım telgrafta bu örgütten söz ettim.

— Ancak, bir yandan da program yapıyor, sonra, öte yandan Müdafaayı Hukuk Derneği'ne giriyorsun; bu, ne demektir?

— Evet, program yaptımsa da önemli bir şey değildi! Edebi biçiminde bir şeydi. Nail Bey'le Ankara'ya gönderdim. Gazi Paşa'ya sundum.

— Nail Bey Ankara'ya Fırka yapmaya gitmiştir. Ne yazık, yapılan araştırmadan da anlaşılmıştır ki Abdülkadir'le Şükrü'nün uğursuz eylemleri de o zaman Nail'in Ankara'ya gelişiyle başlıyor. Durum büsbütün anlaşılmıştır. Buna ne dersin?

— Ben, o zaman ülke çıkarlarına aykırı çalışmadım. Doğrusu Trabzon'da boş da durdum, diyemem. Hacı Sami oraya gelmişti. Görüştük. Ancak, örgüt söz konusu olmadı.

— Bütün davranışlarınız, Ulusal Devinime aykırıdır. Genel ayaklanış var. Bolşeviklik geliyormuş diye savunma uğruna program yaptık, diyorsunuz. Ancak, kendi hesabınıza örgüt yapıyorsunuz ve Bolşevikliği istediğini kendin söylediğin Mustafa Suphi'ye mektup yazıyorsun. Oysa sen, Bolşevikliğe karşı örgüt yapmakla görevli değil miydin? Bak, yazdığın mektuba, okuyayım: «Sevgili kardeşim! Program ve yönetmelik gönderildi. Dört gün sonra arkadaşlar Ankara'ya geliyorlar. Artık, hepimizin ciddi eyleme geçmemiz gerekir. Biz, burada tedbirler aldık. Oraya da programımızı gönderdik. Şükrü Efendi'ye görev veriniz!»

— Gördünüz, ya! Ne dersiniz, şimdi?

— İlk anlatımda söylemiştim. Yineleyeyim: Ben, Trabzon'a geldikten sonra salt üç dört kişiye ant içirdim. Ancak, örgüt adına hiç kimseyle ilişki kurmamışımdır.

— Elbette, kurmazsın. Şundan ki herkesin arkandan geleceğini umdun. Sen, halkı, aptal mı sandın? Kim gelir, senin arkandan?

— Kimseye, gel, demedim ki. Örgütten de söz etmediğime göre, zaten arkamdan gelecek kimseyi beklemedim, demektir. Ant içirdiğim kişiler arasında Halk Partisi'nden İzmir Müfettişi Dr. Selâhattin Bey de vardır. Bu arkadaşın Bolşevikliğe eğilimi vardı. Fena mı ettim? Ben, Ulusal Savaş'a karşı, kimseye ant içirmedim.

— Peki, bu yeminleri kimin adına ne yetkiyle ettiriyorsun; onu söyle!

— Doğrusu, bu konuda haklısınız! Ben, yanılmışım.

— Şimdi, Hacı Sami'nin gelişini anlatınız!

— Hacı Sami, Türkistan'da tutsakmış. Moskova'ya gelmiş. Oradan Batum yoluyla Trabzon'a geldi. Epeyce kaldı. Ben, kendisiyle görüşmedim.

— Hacı Sami, Enver Paşa'nın yanından geliyor. Sizde o zaman Müdafaayı Hukuk'ta ünlü Kâhya ile çalışıyorsunuz. Kâhya, sizin örgütten miydi?

— Evet; ancak ant içirilmemişti.

— Başka kim vardı?

— Doğuda ticaret yapmaya gelmiş Fethi Bey, Gâvur İmam.

— Şu, idam edilen, Gâvur İmam mı?

— Evet!

— Sonra, Hacı Sami ile nasıl ilişki kurdunuz; onu anlat bakalım?!

— Ben, İslâm Devrim Dernekleri birliği Türkiye Elçisi olarak bunları topladım. Hacı Sami, Gâvur İmam'ı falan korumak istiyordu. Yani, çevreleri için saygın bir duruma getirmek.

— Açık söyle; Türkçe söyle! Ne demek istiyorsun?

— Benim anladığım şuydu ki benim oradaki eylemim, Enver Paşa'yı doyurmadığından, o, Trabzon'a Hacı Sami'yi göndermişti.

— Yani, Ankara Hükümeti'ne suikast yapmak uğruna, değil mi?

— Belki, öyledir. Batum'da daha önce bildirdiğim gibi, böyle düşünce vardı. Hacı Sami'den sonra Halil Paşa da Trabzon'a geldi. Ancak, Hükümet kendisine bildiride bulundu. Esasen Halil Paşa'dan önce, ben, gerek onun, gerek Enver Paşa'nın Türkiye sınırları içine sokulmamaları üstüne tamimden haberdardım. Halil Paşa, hastalığını bahane etti. Bir gün kaldı. Ailesi de birlikteydi. Ankara'ya telgrafla başvurdu, müsaade istedi. Müsaade etmediler. Benim anladığım, Enver Paşa, amcası Halil Paşa'ya herhalde, «Türkiye'den çıkma!» demiş olmalıydı. Ancak, Halil Paşa, Hükümet'in buyruğuna boyun eğdi. Trabzon'dan çıktı gitti. Bana da bir görev önerdiler. Durumumun çirkinliğini anladım. Verilecek herhangi bir görevi benimsemeye hazırdım. Ne var ki daha sonra, bana da çık, dediler.

— Şu halde, örgütten vaz geçtiniz?

— Evet; üç ay sonra, Enver ve Nâzım imzalarıyla bir mektup aldım!

— Demek, siz, Trabzon'dan İstanbul'a gidince dışarıdaki arkadaşlarınızla haberleşmeyi sürdürdünüz?

— Hayır; kimseyle haberleşmedim! Mektubu getiren Hacı Sami'ydi. Berlin'e gitmişti. Enver Paşa oradan mektubu vermiş. O da getirdi. O sırada Sakarya'da savaş başlamıştı.

— Enver Paşa o mektubunda ne yazıyor? Size ne diyor?

— Halil Paşa da buradadır. Önemli işleri görüşmek üzere geliniz. Sonra, dönersiniz, diyordu. Giderek, üç yüz Lira da göndermişti. Almadım.

— Ne var ki gittiniz?!

— Evet; Hacı Sami Bey'le Batum'a gittik!

— Enver Paşa'yı buldunuz; sonra?!

— Batum'da Enver Paşa'yla Dr. Nâzım Bey, işi şöyle ortaya koydular: «Düşman, ordumuzu birçok yerden geri atmıştır. Durum, çok naziktir. Felâkete çevrilirse yardım etmekliğimiz gerekir.» Sonra, bu yardım biçimi konuşuldu. Anadolu'ya geçmek söz konusu oldu. Enver Paşa geçmek istiyordu. Dr. Nâzım, girmemiz doğru değildir, durup dururken ülkede bozgunculuk çıkarırız, diye önledi. Enver Paşa tuhaftır, üç dört kişiyi topladı mı kongre oldu, der. Batum'da da öyle yaptı.

— Anadolu'ya ne biçimde geçilecekti?

— Enver Paşa, sözde, durumu incelemek üzere Trabzon'a çıkacak. Orada, zaten, ünlü Kâhya var. Yandaşı. Hacı Sami de zaten, bu amaçla gelmiş. Ondan sonra, kim bilir, ne yapacak? Derken, bir mektup geldi. Bedri Bey, Moskova'dan Batum'a, Halil Paşa'ya gönderiyor. Partiye, «Halk Partisi», adını verdiğini bildiriyordu. Başka bir mektup da anavatandaki yeni utkuyu bildiriyordu. Bu mektupta aynı zamanda, «Artık Enver Paşa'nın bu yana geçmesi doğru olmaz,» deniyordu. Bu mektup üzerine, Enver'le benim Anadolu'ya geçmekliğimiz sonuçsuz kaldı. Dr. Nâzım da: «Türkistan'a gider, istediğim gibi davranırım,» diyordu. Biz de Anadolu'ya geçmemek koşuluyla serbest olduğunu söyledik. «Böylece olsun tarihin gözünde melun olmak istemiyoruz,» dedik. Sonra, Batum'da bir kongre toplanmış gibi Enver Paşa'nın çabasıyla bir bildiri yayımladı. Giderek, Büyük Millet Meclisi'ne de sunuldu.

— Halk Partisi'ni Batum'da mı kurmuştunuz?

— Asıl kuranlar, Enver Paşa, Bedri, Dr. Nâzım ve Halil Paşa'dır ve Moskova'da kurmuşlardır. Batum'da parti kuracak olanak yoktu. Enver Paşa da çok hırslıydı. Arkasından gidemezdik. Ne var ki Enver Paşa o sırada, Halk Partisi adını kaldıralım, doğrudan doğruya İttihat ve Terakki diyelim, dedi. Ancak, Halil Paşa'yla birlikte buna karşı durduk.

— Şimdi, İttihat ve Terakki'nin bu evrelerinde Halil Paşa'yla eyleminizi anlatınız.

— Eylemde bulunmadık, gibidir. Salt, birkaç mektup yazmışımdır.

— Ben, Malta'dan döndükten sonra, Ankara'da sizin parti adına göndermiş olduğunuz mektuplardan birini okumuştum. O zaman bunu görmüş olmaklığım, bugün şu işte çok işime yarıyor. Sizin ve Halil Paşa'nın takma adlarla yazmış olduğunuz o mektup da kendi kendine, İttihat ve Terakki alanındaki eyleminizin bir kanıtı değil midir? Kısaca, her davranışınızla, daha o zamandan Anadolu Savaşı'na karşı eyleme geçtiğiniz açık. Sonrasını anlat!

— Halil Paşa Moskova'ya gitti. Ben de İstanbul'a.

— Şimdi, bir doğru açığa çıkıyor. Siz, Trabzon'dan İstanbul'a yollanmak üzereyken, gizli bir amacınız vardı, herhalde?!

— Ne gibi gizli amacım olabilir? Benim esasen Enver Paşa'yı görmek üzere Batum'a gidişim bir fedakârlıktı. Bu fedakârlığa yalnız, Paşa'yı Anadolu'ya geçmekten, Ulusal Savaş işlerine karışmaktan vazgeçirmek uğruna katlandım. Ancak, böyle temiz bir düşünceyle gitmiş olduğum halde, oradaki işlere bulaşmış oldum. Vicdanımın sesi budur.

— Ben, Sizin Ulusal Savaşa karşı edimce çalışmış olduğunuzu söylüyorum, Talât Bey! Şimdi, siz de söyleyin; kurtuluşa dek hep İstanbul'da mı kaldınız?

— Evet, oradan Gazi Paşa'ya arziye gönderdim. Gazeteler, benden söz ederek olur olmaz şeyler yazıyorlardı. Topal İsmail, Hakkı Paşa ile görüşmüş, falan diye birçok şeyler uyduruyorlardı. Bunları yalanladım. Sonra, İzmir'e gittim.

— Hangi tarihte?

— Dört yıl oluyor. Bir süre sonra da seçimler başlamıştı.

— Uzun zamanlardan beri birlikte yaşadığınız Kara Kemal, İsmail Canbolat vb., ile aranızda bir anlaşma var mıydı?

— Hayır, bu arkadaşlarla aramda kesin biçimde sıkı bir ilişki yoktu! Bunu kanıtlayacak birçok tanığım vardır.

— Halil Paşa'yla nasıl ayrıldınız?

— Ben, kardeşimle gidiyorum, sen de çiftliğini satar, siyasal yaşamdan çekilirsin, dedim. Yaptığımız zararlar yeterdi. Bilinçli bir davranış ve gönül rızasıyla bu yola gitmek daha iyi ve uygundu.

— Ya öteki Efendilerin bitmez tükenmez eylemleri. Hüseyin Cahit Bey'in, *Tanin*'deki yazıları ve yine bunların üst üste yaptıkları kongreler, toplantılar, gizli çalışmalar? Hepsini gördünüz. Size bir danışma olmadı mı?

— Olmadı. Olamazdı da. Öyle açık bir durum aldım ki İzmir'de üç yıl bulunduğum halde Mithat Şükrü Bey'le bile en sonra bir iki kez şöyle kısacık görüştüm. Kendisine sorabilirsiniz.

— Bu eski İttihatçı artıkları birbirlerini bulduklarında size de sokulanlar oldu mu?

— Olur; olabilir. Giderek, bu durumumdan dolayı Dr. Nâzım beni miskin sayardı.

— Yine soruyorum: İlk çalışma için size hiçbir başvurma olmadı mı?

— Kesinlikle, hayır, Efendim; hayır!

— Çeteci İpsiz Recep'e Enver Paşa'dan bir mektup gelmiş; size vermişler.

— Verdilerse de nasıl geldiğini bilmiyorum. Enver Paşa gibi Başkomutanlık yapmış bir adamın böyle çeteci İpsiz'e mektup göndermesini küçük saydım, yırttım attım.

— Erzurumlu Cafer Bey'e de bir mektup göndermiş.

— Evet ama Cafer yanıt vermemişti!

— Hafız Mehmet, Naim Cevat, falan?

— Onlarla ilişkim yok.

— Hafız Mehmet'e Devrim Derneği'nin İkinci Başkanı olduğuna değgin belge verilmiş midir?

— Benim haberim yok.

— Peki; bugünlük bu kadar yeter! Gerek görülürse, yine soruştururuz.

Kel Ali, İttihat ve Terakki'nin birçok adamını önemsemeden sorguya çektikten sonra, çok ünlü eski Maliye Nazırı Cavit'in üstüne bir düşman kalesine saldırır gibi saldırmak üzere hazırlandı. Ele çok önemli bir koz geçmişti. Bunu iyi kullanarak İttihat ve Terakki denen kaleyi çökertmek, yerle bir etmek gerekiyordu. Birçok önemli duvarı göçmüş olan kalenin burcundaki eski Maliye Nazırı'nın ünü bir bayrak gibi dalgalanıyordu. Yeni egemenlerin yurdunda bu bayrak çok tehlikeliydi. Onu oradan indirip parçalamak, burcu yıkıp yerle bir etmek gerekiyordu. Bu burcun Avrupa'da da ünü olduğundan bütün İttihat ve Terakki'nin döküntüleri onun gölgesine sığınıyorlardı. Yeni dönemin egemenleriyle birlikte şu sırada yargılamaya hazırlanan Kel Ali de böyle düşünüyordu.

Uzun zamandır hücresinin karanlığında insan yüzü görmeden son kerte sıkıntılı günler geçirmekte olan eski Maliye Nazırı, karısına yazmayı bir gelenek haline getirdiği bir mektuba başlamıştı ki demir kapıdaki küçük delik açıldı. Oradan birçok baş onu görmek üzere merakla içeri bakıp çekildikten sonra, kapı açıldı. Cavit, Mahpusane Savcısı'nı, Müdürü, ellerinde kelepçe bulunan süngülü jandarmaları görünce, mahkemeye gideceğini anlayarak hemen sırtından pijamalarını çıkarıp giyindi. Fötr şapkasını başına geçirdi. Böylece başının ön bölümünde dökülmüş kendisine bir rahip görünüşü vermiş olan çıplaklığı örttü.

Cezaevinin avlusunda bekleyen arabaya bindiğinde, yeni bir yürüyen hücreye benzeyen bu arabada göğsünün iyice daraldığını duydu.

Yeni bir iktidar değişikliği olduğundan acımasız bir döneme girildiğini anlıyordu. Yeni dönemin egemenleri de köklü bir örgüt olan İttihat ve Terakki'nin kalıntılarından korkuyordu. Bunlar, örgütlenmesini, ıskartaya çıkarılmış Paşalardan, gericilerden, Şeyhlerden daha iyi biliyorlardı. Bu yüzden de çok tehlikeliydiler. Bunların bir bölümü, Cumhuriyet Halk Partisi'ne kapılanarak ye-

ni dönemin egemenlerine boyun eğmiş, ekmeklerini bu kapıdan yemeye kesinlikle karar vermişlerdi. Ötekilerse, şimdi bile damarlarında eski egemenliğin kışkırtıcı ağısını taşıyorlardı. Bu, onları her an iktidarı ele geçirmek uğruna eyleme geçirebilir, yeni egemenlerin keyfini kaçırabilirlerdi. Cavit, yeni efendilerin böyle düşündüklerini biliyordu. Ne yazık ki iş de bu durumdaydı.

İşte, Ziya Hurşit'le eski Maarif Nazırı Şükrü'nün, suikast, diye yüzlerine gözlerine bulaştırdıkları işi fırsat bilen yeni egemenler, bu örgütlü belayı temelli kökünden kazıyıp ortadan kaldırmak kararıyla davranmış, böylece, İttihat ve Terakki'nin bütün döküntüleri yediden yetmişe tehlikeye girmişti. Komiser Nizamettin'in, Templeton, takma adıyla, sözüm ona, bir İngiliz ajanı olarak kışkırttığı Şeyh Sait Ayaklanışı'yla bu suikast maskaralığı, ülkeyi bir asker diktatörlüğü altına sürüklemek tehlikesini yaratmıştı. Egemenler elbette, biraz üzülmüşlerse de daha çok sevinmişlerdi. Muhalefet, bilmeyerek öyle tehlikeli oyuncaklarla oynamıştı ki bir iktidarın arayıp da bulamayacağı bir ortam yaratmıştı.

Eski Maliye Nazırı, hücresinde çıldırmaktan kurtulmak üzere bir tek çözüm bulmuştu: Genç karıcığına her gün son kerte sade tümcelerle bir mektup yazmak, bunların hiçbir zaman yerine varmayacağını bilerek yazıyordu. Ufacık oğlu Osman, inşaallah, ileride büyür yaşarsa, hiçbir siyasal partiye girmemeliydi. En namuslu particinin bile başı tehlikeye girmekteydi.

Şimdi, salt adaletin kırıntısının bulunmadığı bir mahkemeye gittiğini biliyordu. Onu bu davadan ancak bir mucize kurtarabilirdi. Dava, salt suikast davası olsa, yine de bir kırıntı kurtuluş umudu bulunabilirdi. Ne yazık ki iş, İttihat ve Terakki'yle başlayıp bitiyordu. İttihat ve Terakki döneminin bütün başarısız kişileri, şimdi İttihat ve Terakki'nin son kalıntılarını kaldırıp ölümün çöplüğüne atmaya hazırlanıyorlardı.

Cavit, saat on dörde doğru mahkemenin kapısından içeri girdiğinde, kendisi gibi sinirleri gerilmiş bir çağrılı kalabalığıyla karşılaştı. Bütün bu kalabalık, bugün, burada İttihat ve Terakki'nin Cavit'in kişiliğinde yargılanacağını biliyordu. Birçok inanç yenilemiş, bugün Halk Partisi'nin saflarına geçmiş olan

eski İttihatçı, ön sıralarda oturuyordu. Cavit, süngülülerin arasında salona girerken, bir düşman ülkeye girercesine büyük bir ürküntü duydu. Sanıklara özgü parmaklıklı bölüme geçtiğinde, şöyle bir dönüp salonu tıklım tıklım dolduran dinleyicileri gözden geçirdi. Birçok bildik yüz, onun gözleriyle karşılaşınca gözlerini kaçırmak zorunluluğunu duydu. Şu sırada, Cavit, düştüğü yeri yakan bir ateşti. Onun acı gülümseyişine gizli de olsa sempatik bir dostluk selâmı göndermek, kimin haddineydi? Onun bakışları, dinleyici sıraları üzerinden geçerken dinleyici başları rüzgâr önündeki bir buğday tarlası gibi öne eğiliyordu. Cavit, eski dostların, tanıdıkların, bildiklerin bu iğrenç korkusu karşısında bütün gövdesinde soğuk bir ürperti duydu. Daha şimdiden ölüm yargısını yediğini, hemen, anladı.

Mahkeme Kurulu, küçük dağları ben yarattım, gibilerden davranışlar içinde gelip yerine oturunca, Cavit, onların yüzlerinde de uğursuz bir rüzgârın estiğini gördü. Mahkeme Başkanı, Cavit'i suikast suçundan değil de ittihat ve Terakkicilik'ten yargıladığını anlatır biçimde sorular sorarak bunaltmaya, İttihat ve Terakkiciliğin bağışlanmaz bir suç olduğunu ona da benimsetmeye çalışarak, psikolojik bir baskı yöntemi kullandı.

En sonra, Cavit Bey olmanın da bağışlanmaz bir suç olduğunu sanığa duyurarak, adaletin büsbütün dışında bir yargılama yöntemi üzerinde diretti. Ona, Bırakışma sırasında İttihat ve Terakki'nin siyasal eylemlerinden sorular sordu.

Sanık, şöyle konuştu:

— İlkin, İzzet Paşa Kabinesi'nden sonra Ferit Paşa gelmedi. Tevfik Paşa Kabinesi kuruldu. Bunun arkasından da tutuklamalar başladı. Ancak, Tevfik Paşa, bu biçimde geniş ölçüde tutuklamalar yapılmasına razı olmadı. Salt mimlenmiş kimi Genel Merkez Üyelerini tutuklattırdı. Ben de bu sırada İstanbul'da kaldım. Damat Ferit Paşa, Mart'ın beşinde Kabinesi'ni kurduktan dört gün sonra, yine tutuklamalara başlandı ve savaş sırasında Nazırlık yapanların hepsinin yakalanacakları söylentisi yayıldı. Bunun üzerine ben de saklandım ve yüz yetmiş beş gün kimseye görünmedim; saklı kaldım. Sonra, yurttan uzaklaştım.

— Nereye gittiniz?
— İsviçre'ye ve hep orada kaldım.
— Cavit Bey, yurtta Ulusal Savaş başlamış ve herkes yurt görevini yapmakla yükümlü bulunurken, siz nasıl olur da kaçar gidersiniz?
— Efendim, söylediğim gibi; İstanbul'da kapalı, saklı bir durumdaydım! Hiç kimseyle bağlantım, ilişkim yoktu.
— Gazeteler, Ulusal Savaş'ın başladığını haber vermiyorlar. Her kattan insanlar görevlerini yapmak üzere Anadolu'ya geçmiyorlar mıydı? Siz de herkes gibi geçemez miydiniz?
— Başkan Bey, savaş henüz başlamıştı! O tarihlerde İstanbul'da Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin terörü, korkunç baskısı vardı. Anadolu'ya gidebilen henüz yoktu. Yollar kapalı, herkes sinmiş, kimsenin kimseye hayrı yoktu. Özellikle kapalı kalmış olduğumdan, bir şey yapabilecek durumda değildim. Nasıl kaçabilirdim?
— Fransızlar, falan söylemişlerdir. Hem, siz bir yabancının evinde saklıydınız!
— Hayır, Başkan Bey; ben Hürriyet ve İtilâf Fırkası Başkanı Nuri Paşa'nın evinde saklıydım!
— Ancak, Ulusal Savaşı bildiğiniz halde, Avrupa'ya gittiniz?!
— Damat Ferit'in eline düşmemek uğruna başka çözüm yoktu.
— Elbette, Fransızlar, sizin Cavit Bey olduğunuzu biliyorlardı!
— Hayır, bilmiyorlardı!
— O halde, Avrupa'daki yaşamınızı anlatınız, bakalım!
— 1919 Eylül'ünde İsviçre'ye gittim. Bütün kış Lozan'da kaldım. Cemal Paşa'nın bir dağ köyünde oturduğunu haber aldım. Ancak, kendisini göremedim.
— İstanbul'daki arkadaşlarınızla haberleştiniz mi?
— Hayır, hiç kimseyle haberleşmedim!
— Nasıl olur?
— Gerek yoktu. Herkes kendi derdine düşmüştü. Haberleşip de ne olacaktı? Yalnız, Talât Paşa benim İsviçre'de bulunduğu-

mu gazetelerden öğrenince haberleşmeye başladı ve bir süre sonra İsviçre'ye geldi.

— 1921'de neredeydiniz?

— Yine İsviçre'de. Bu yılı da orada geçirdim. Bir kez Şerif Paşa'yı gördüm. Bir de Malta'dan kurtulanları. İsmail Canbolat Bey de gelmişti.

— Ya Hüseyin Cahit Bey?

— Elbette, onu da gördüm! İsviçre'ye gelirken sınıra gittim; karşıladım. Bern'de birlikte bir buçuk ay oturduk. Kışı, Fransa'nın güneyinde ailelerimizle birlikte geçirdik. O sırada Canbolat da ailesiyle birlikte geldi. Bir hafta konuk kaldı. Sonra, Cemal Paşa da geldi. O da bir hafta kaldı.

— Talât Paşa?

— Onunla Berlin'de buluştuk. Sonra da İsviçre'de.

— Sizin ve Cavit Bey'in İngilizlerle ilişkiniz var mı?

— Hayır; Bekir Sami Bey'le birlikte Londra'ya gidinceye dek hiçbir İngiliz'le görüşmedim! Londra'da ilişkilerimiz de bildiğiniz gibi, törensel nitelikteydi. Ancak, biz, Londra'ya gitmezden önce Talât Paşa'nın, sanırım, Amsterdam'da ya da Lahey'de bir İngiliz'le görüşmüş olduğunu işittim.

— Demek, İstanbul'dan çekildikten sonra siyasal eylemde bulunmadınız?

— Evet, hiç bulunmadım!

— Peki, İttihatçı arkadaşlarınızın bir büro kurduklarını, kongreler yaptıklarını bilmiyor muydunuz? Bilmez olur musunuz?

— Kesinlikle, böyle şeylerden bilgim yok!

— Nasıl olur? Bütün arkadaşlarınız bunu anlattılar. Sizin bulunduğunuzu da söylediler.

— Olamaz! Böyle bir şey olmamıştır!

— Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmek istediğini de işitmediniz mi?

— Evet, böyle bir şey işittim ve hemen Talât Paşa'ya bir mektup yazarak, Enver Paşa'yı, yurtta bir ikilik ve parçalanma çıkarabilecek böyle bir davranıştan vazgeçirmesini, bunun kesinlikle doğru olmadığını bildirdim!

— Yurda ne zaman döndünüz?
— 1921 Temmuz'unun, ikinci günü.
— Neyle uğraştınız?
— Duyunu Umumiye'yle. Daha doğrusu, okuyup yazmakla.
— Eski İttihat ve Terakki arkadaşlarınızla ilişki kurmadınız mı?
— Cahit ve Kara Kemal Beyler vardı. Cahit Bey'le sürekli ilişkim vardı. İsmail Canbolat Bey'i de görürdüm. Bunlar, eski içten arkadaşlarımdır.
— 1926 ikinci seçim döneminin başlayacağı sıralarda, Belediye Meclisi ve Genel Meclis Üyelikleri seçimi yapılıyordu. İttihat ve Terakki arkadaşları dediğiniz bu efendilerin bugünlerdeki eylemlerinden ne biliyorsunuz? Yani o yıl İstanbul'daki evinizde yapılan toplantıları soruyorum, anlatınız!
— Birinci Lozan Konferansı'ndan sonraydı. Kara Kemal Bey İzmit'e gitmiş, Mustafa Kemal Paşa'yla görüşmüş. Biz de Konferans'tan dönmüştük. Kara Kemal Bey, İzmit'te Mustafa Kemal Paşa'yla neler görüştüğünü bana anlattı: Paşa Hazretleri, İttihat ve Terakki arkadaşlarının ne yapacaklarını sormuş, o da bu konuda bir şey söyleyemeyeceğini, ancak, kendisi üstüne davranabileceğini, arkadaşları üstüne bir şey söyleyebilmek üzere onlarla görüşmek gerektiğini ve ancak sonra size bir yanıt verebilirim, demiş.
— Sonra?
— Bunun üzerine salt Gazi Paşa'nın isteğini yerine getirerek bekledikleri yanıtı verebilmek, düşüncelerini almak üzere Kara Kemal Bey, eski arkadaşlarını çağırdı. Bu arada Dr. Nazım ve Rahmi Beyler İzmir'den çağırıldılar.
— Nerede toplanıldı?
— Bendehanede, (Benim evimde.)
— Saptayalım: Nasıl toplandınız; kimler vardı? Kaç toplantı yaptınız; neler konuştunuz? Bir bir anlatınız!
— İki kez, yani iki gün toplanıldı. Birinci günü, öğleden önce ve sonra, beşe dek, yani altı saat kadar sürdü toplantı. Ne var ki şimdi, bu toplantılarda kimler vardı; ad ad, anamıyorum. Örneğin, Hüseyinzade Ali Bey ve Nail Bey vardı.

— Hamal Ferit Bey var mıydı?
— Hayır, yoktu!
— Hamdi Baba?
— Bir göründü; sonra, gitti. Çok oturmadı.
— Öbür anabildikleriniz?
— Hüseyin Cahit Bey, Dr. Nâzım.
— Rahmi Bey? Canbolat, Hafız Mehmet, Azmi Beyler?
— Hayır; kesinlikle, yoklardı!
— Her neyse, toplandınız; daha bir çokları da vardı. Elbette, anacaksınız! Şimdi. Neler görüştünüz? Böyle uzun süren bu toplantılar, elbette, boş geçmedi. Söyleyiniz, konuştuklarınızı!
— Söylediğim gibi. Kara Kemal Bey, İzmit'e gitmiş. Gazi Paşa Hazretleri'yle görüşmüştü. İlk önce, bu iş konuşuldu. Bu arada seçimlere katılıp katılmama işi söz konusu oldu. Sonuç olarak, bir İttihatçı topluluğu biçiminde Gazi Paşa'ya bilgi verilmesinin doğru olmayacağı, düşünüldü. Ulusal Savaş'ın başında bulunan büyük kişinin isteklerine boyun eğmek ve buyruğunda bulunmak, kararı verildi. Yine Kemal Bey, bunu Gazi Paşa'ya bildirecekti. Bunlardan istedikleriniz buyruğunuza hazırdır! diyecekti.
— Başka ne görüştünüz?
— Program işini.
Başkan, elindeki dokuz maddelik programı ona uzattı:
— Zaten biliyorsunuz. Okudunuz, değil mi? diye sordu.
— Evet, bunu görüştük!
— Ama neden bunu ilk anlatımınızda ve İzmir'de büsbütün yadsıdınız?
— Yadsımak değil, aklıma gelmedi. Aradan zaman geçmiş.
— Hayır! Elimize geçmeyeceğini sandığınızdan söylemek istemediniz, değil mi?
— Katiyen, Efendim! Ancak unutmuşum. Sizi inandırmak isterim ki aklıma gelmedi. Zaten büyük bir önemi de yoktu. Not biçiminde yapılmıştı.
— Birinci Madde'yi kim saptadı?
— Tartışma ile oldu. Kimin yaptığını bilmiyorum.

Bunun üzerine Başkan Birinci Madde'yi şu biçimde okudu:

— İttihat ve Terakki bütün özgürlüklerden yana radikal bir siyasal partidir. Bireylerin temel haklarına saldıran kanunların yargıları bu amaca göre değiştirgenecek ve düzeltilecektir.

Başkan, bunu okuyup bitirdikten sonra sanığa şöyle sordu:

— Bu madde çoğunlukla mı benimsendi?

— Elbette; öyle olması gerekir!

— Teşkilâtı Esasiye Kanunu'ndan haberiniz yok muydu? O kanun varken, bu nedir? İttihat ve Terakki'nin radikal bir parti olması ilkesini benimsemişsiniz. Oysa, eskiden radikal değildi. Bu değişikliği neden gerekli gördünüz?

— Zaman değişmişti. Yanılgılar anlaşılmış, daha iyi ve ülke gereksinimine uygun ilkeler üzerine program düzenlenilmesi düşünülmüştü.

— Ya bu madde? «Egemenlik ve saltanat ulusundur.» Bu formülü kim yaptı?

— Hepimiz.

— Saltanat'tan amacınız?

— Hiçbir amacımız yoktu. Daha çok kesinlik vermek istiyorduk.

— Yok. Egemenliği ve Cumhurbaşkanlığı'nı ulusun anlamsal kişiliğine vermek istiyordunuz.

— Hayır, ulusunki ulusa, egemenliğinkini egemene vermekti.

— Tevazünü kuvva (güçlerin dengelenmesi)'dan amacınız neydi?

— Bir Devlet Başkanı, bir Ayan ve Mebusan Meclisi kurulması. Mebusların da kamuoyu ile seçilmesi vb. Bilinen şeyler.

— Bu madde: «Seçimden sonra bir Kurucular Meclisi toplayıp Anayasa yapılmalıdır (Kanuni Esasi),» diyorsunuz; açıklayınız!

— Elbette, yeni bir yapı kuruluyordu. Ayan (Senato) ve Mebuslardan oluşmuş bir Meclis de yeni yapının temelini atacak, biçimini saptayacaktı.

— Demek, o zaman geçerlikte olan Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nu benimsemiyordunuz?

— Hayır, Efendim! Yalnız değiştirgeme sırasında göz önüne alınacak noktaları belirlemek içindi.

— Beşinci Madde'de: «Hükümet merkezi İstanbul'da olmalıdır,» diyorsunuz. Bunun nedeni?

— Birçok kişi o düşüncedeydi. Ben de öyle düşünüyordum. Şundan ki İstanbul öteden beri Hükümet merkezidir. Bütün aydınlar orada toplanmıştır. Her bakımdan daha elverişliydi. Daha iyi memurlar bulunabilirdi. Devlet mekanizması daha iyi işlerdi.

— Ya, güvenlik bakımından? İstanbul'un coğrafya durumunu hiç düşündünüz mü? Deniz kıyısı apaçık, her saldırıya elverişli bir kenttir. Bu zamanda merkez olur mu? Belki de bir tehlike sırasında kolaylıkla kaçmayı düşünüyordunuz. Hem, bakın; henüz barış olmamış, görüşmeler sürüyor; ilerisi bilinmiyor; böyle bir zamanda siz, Hükümet merkezi neresi olsun diye vakit geçiriyorsunuz!

— Bunlar, şümullü hatlardır. Barış oluyordu. Barıştan sonrasını düşünmek yararsız sayılmazdı. Eninde sonunda yurt davası. Düşünmekte, ne sakınca olabilir?

Mahkeme Başkanı bundan sonra Program'ın Dokuzuncu Maddesi'ni okudu:

—«Bu teşri döneminde İttihat ve Terakki Partisi bir yandan yurtta düzgün bir yönetim kurulmasına çaba harcayacağı gibi kurtulan vilayetlerin onarılmasıyla yersiz yurtsuz kalmış halkın yerleştirilmesini ilk ödevler bilecek ve bu uğurda hiçbir fedakârlıktan geri kalmayacaktır,» diyorsunuz. Demek ki tasarlanmış şeyler var; salt uygulanması kalmış; o da iktidara geçince olacak. Yoksa böyle sistemli çalışılamazdı.

— Toplantıda bulunanlardan kim Mebus olursa, bunu o uygulatmaya çalışacaktı.

— Ancak, İsmail Canbolat, sorulan birtakım sorulara yanıt olarak, «Hükümet merkezi İstanbul olacaktır!» demişti. Bu konuda Hüseyin Cahit'in yazıları var. Eğer dediğiniz gibi olsaydı, yani bunu Meclis'e gidenler savunacak olsaydılar, böyle sistemli çalışılmazdı.

— Yineliyorum: Ancak Mebus olanlar Meclis'te savunacaklardı.

— Siz, evinizde toplantılar yaparak komite halinde çalıştınız.

— Bir kez, onları toplayan ben değilim. Kara Kemal çağırmış. Ben de kapımı yüzlerine kapayamazdım ki! Evimi iğreti olarak onlara verdim. Toplandık. Kara Kemal'in sözleri çevresinde konuştu. Bilinen ilkeleri saptadık. Toplantının doğru gidişatı budur.

— Peki ama kongre toplamak yetkisini size kim verdi? Baksanıza, Cahit Bey de yazısında ne diyor?

— İttihat ve Terakki adına kimsenin söz söylemeye yetkisi yoktur, Başkan Beyefendi!

— Cahit Bey söylüyor. Demek ki kendisinde o yetkiyi buluyor. «Parti vardır; lideri yoktur!» diyor.

— Hayır, Başkan Beyefendi! Liderle birlikte parti de yitmiştir. İkisi de yoktur, artık.

— Cavit Bey, siz bu programı İttihat ve Terakki adına yapmadınız mı? Demek Teceddüt Partisi'ni benimsemiyorsunuz? Karşıtlıklar içindesiniz.

— Bir nokta var: Evet; İttihat ve Terakki, Teceddüt'e dönüştü; ancak, bunu benimsemeyenler çoktu! Ben, esasen buna girmemiştim.

— Ancak, arkadaşlarınız şimdi bile bu programın yapılmadığını söylüyorlar. Bunlara karşı ne diyeceksin? Son sözünüzü bekliyorum; yadsıyabilirler! Hepsi birlikte bulunurken yapılmıştı bu.

— Aman Efendim! Nasıl?

— Tuhaf, değil mi? Aynı toplantıda bulunan Dr. Rusuhi Bey bilmiyor; Vehbi Bey bilmiyor; Hüseyinzade Ali Bey'le Hamdi Baba da. İttihat ve Terakki'nin varlığı ya da yokluğu tartışılmıştı. Programı, falan değil, diyorlar. Oysa, bu sonuç, İttihat ve Terakki'nin varlığını benimsediklerini gösteriyor. Mantıki sonuç budur; değil mi?

— Efendim, söylemiştim! Bu program, Mebus olacak arkadaşların izleyip savunacakları düşünceleri içermektedir.

Savcı Necip Ali, söze karıştı:

— Cavit Bey'in anlatımlarından bir şey anlamadım. Diyorlar ki: Biz, orada seçimler çevresi üzerinde konuştuk ve program siyasal düşüncelerimizin özeti olarak Gazi Paşa'ya sunulmak üzere yazılmıştı. Birinci Madde'yi okursak görürüz ki kurulacak partiye temel olmak üzere değil, çoktan kurulmuş bir partinin tüzüğünü bildirmektedir. «İstanbul sularında düşman donanması varken biz Gazi Paşa'ya cephe alamazdık,» diyen Cavit Bey, görülüyor ki anlatımlarında içtenlik yoktur. Şundan ki o zaman Gazi Paşa Hazretleri'nin umdeleri yayımlanmıştı. Bundaki ilke, ulusun bütün güçlerini Meclis'te topluyordu. Cavit Bey'le arkadaşlarının düşünüşleriyse tersinedir. O yan, Hükümet merkezi Ankara olacaktır, derken, bu yan, İstanbul olmalıdır, diyor. Kanım şudur ki: Bu toplantı 10-15 kişilik olmasına bakmadan, bir kongredir.

Cavit, buna şöyle yanıt verdi:

— Bu bir sözcük sorunudur.

Başkan, şöyle sordu:

— Peki, öyleyse nedir?

— Bu bir toplantıdır. Salt, o kadar!

— Yani, bir komite toplantısı mı?

— Hayır; üç beş kişinin arkadaşça toplantısı!

— Bugünkü suikast sorunu olmasaydı, bu sözünüzü benimseyebilirdik, Cavit Bey! Ancak, bu toplantıdan sonra sürekli olarak gizli çalışılmıştır.

— Hayır, Efendim; böyle şey olmamıştır! Kesinlikle!..

— Siz, bu toplantıyı Gazi Paşa'yla görüşme sonucu olarak yaptığınızı söylüyorsanız da Gazi Paşa böyle demiyor.

— Efendim; Gazi Paşa'yla konuşan ben değilim; Kara Kemal Bey'dir ve hepimizi toplayan da odur!

— Gazi Paşa, bir programın yapılmasını mı istemiş?

— Hayır ama düşüncelerimizi sormuş! Biz de düşüncemizi bu biçimde saptadık.

— Daha doğruya doğru gelmiyorsunuz, Cavit Bey! Hüseyin Cahit Bey'in yazısından beş-altı gün önce Gazi Paşa'nın ilkeleri bildirilmişti. Biliyorsunuz, dokuz ilkedir; sizin program da dokuz ilkedir. Bunların ilkelere karşı yazıldığını benimsemez misiniz?

— Başkan Beyefendi, hangisinin daha önce yazıldığını, nereden, bilebiliriz?

— Sizin evdeki toplantılardan başka, Kara Kemal'in yazıhanesinde toplantı yapıldı mı?

— Ben, başka bir toplantı bilmiyorum.

— Peki, neden sizin evde toplanılıyor?

— Daha rahat; daha dingin.

— Yani, gizlice bir komite.

— Ne münasebet! Herkesin gözü önündeki bir ev.

— Savınız gibi, bu toplantı sonucunda alınan kararları Kara Kemal Bey, Gazi Paşa'ya söylemiş midir?

— Barıştan sonraydı. Kemal'e sordum. O da: «Gazi Paşa'ya söyledim. 'Şimdilik dursun, artık gerek kalmadı,' yanıtını verdi,» dedi.

— Terakkiperver Parti'nin kurulacağı üstüne, Rauf Bey size bir şey söyledi mi?

— Hayır; hiçbir şey söylemedi!

— Neden gerekmiş, bu muhalif partiyi kurmak?

— Ya arkadaşlar geçinememişler ya da ayrı ilkeler izlemeye başlamışlar. Başka ne olabilir? Hem, ben, ne bilirim?

— Size hiç başvurmadılar mı?

— Hayır!

— Nasıl olur? Siz de oradasınız, program yapıyorsunuz? Bunlar da bu programı uygulamaya hazırlanıyorlar. Sizi çağırmamış olamazlar. Sizi çağırmaz olurlar mı?

— Elbette, olurlar! Ben siyaseti bırakmıştım. Bunu biliyorlardı.

— Şükrü, Kara Kemal, Canbolat, bir yol tutuyorlar, eyleme geçiyorlar ve siz haber almıyorsunuz? Bu olur mu Cavit Bey?

— Beyefendi, haberim var; işte, o kadar! Kesinlikle, ilgili değildim!

— Ancak, Kara Kemal Bey'le sık sık görüştüğünüzü söylüyorsunuz.

— Bundan ne çıkar? Eski bir dost. Evime gelir. Onun gibi sık sık konuştuğumuz başka dostlarım da var.

— Cavit Bey, şunu iyi bilin ki İstiklâl Mahkemesi, kendi kanısına göre yargı verir. Sizin bu anlatımlarınız, bizi kandırmamıştır. Kara Kemal gibi bir kişiyle her gün görüşürsünüz de neler yaptığını, nasıl, bilmezsiniz?

— Bilmiyorum; insan her sık görüştüğü kişinin her yaptığını bilebilir mi?

— Şükrü'nün suikast girişimini nasıl karşıladınız?

— Çok fena. Uğursuz.

— Peki, Şükrü Bey böyle bir girişime, tek başına, yalnız, nasıl, atılabilir?

— Ben, ne bileyim? Böyle şeylere usum ermez. Belki, arkadaşları vardı.

— Merak etmeyin; onların hepsi bulundu! Siz de buraya geldiniz. Rahmi Bey'in Sarı Efe Edip'e mektubu var. Cahit ve Salâh Cimcoz Beylerin Mebus çıkarılmalarını salıklıyor.

— Cahit Bey, kesinlikle, Mebus olmak istemiyordu.

— Bu mektup, Edip'le ilişkide bulunduğunuzu anlatmaz mı?

— Anlamıyorum, Başkan Beyefendi! Rahmi Bey'in yazmış olduğu bir mektup, benim, adını bile şimdi işittiğim bir insanla ilişkimi nasıl gösterir?

— Mademki Cahit Bey Mebus olmak istemiyor. Rahmi, neden, onun Mebus olması uğruna çalışıyor?

— Bu da Rahmi Bey'in bileceği bir iş. Kim bilir, belki birkaç arkadaşının Meclis'te bulunmasını istemiştir.

Başkan, sorguyu durdurarak, bir ara sanıklardan Kör Ali İhsan'ın anlatımından bir bölüm okudu. Bunda, Avrupa'da bulunduğu sırada Anadolu savaşçılarının işlerine karışılmamasından yana olduğu halde, İstanbul'a geldikten sonra, gerek Şükrü, gerekse Cavit'in etkisiyle bu düşüncesini değiştirdiği, anlatılıyordu.

Başkan, Ali İhsan'ın anlatımını okuyup bitirince, Cavit'e ünledi:

— Dinlediniz mi? Bakın, ne diyor: Kara Kemal'i sizinle Şükrü'nün bu işlere karıştırdığınızı anlatıyor.

— Bütünüyle uydurmadır; kendisi kuruyor. Rica ederim! Savcı Bey'in de iddianamesinde betimleyip belirlediği gibi bir

adam, öyle amaçlar besleyen bir Kemal Bey, nasıl olur da benim etkim altında kalabilir? Böyle şey olur mu?

— Dr. Nâzım Bey'in eylemi üstüne ne biliyorsunuz?

— Hiçbir şey bilmiyorum!

— Bakın, Nâzım Bey, Şükrü Bey'e neler yazmış: Hep Ulusal Savaş'a karşı, Gazi Paşa Hazretleri'ne çatmalar. O da sizin gibi hiçbir şey bilmediğini söylüyor; ancak bu mektubu kendisine okuduğumuzda, donakaldı.

— Başkan Beyefendi, ilk anlatımımda da söylediğim gibi, birtakım kişiler İttihat ve Terakki Partisi'ni diriltmek isterlerdi! Kara Kemal de bunlardan biriydi. Belki Dr. Nâzım Bey de o düşüncedeydi.

— Peki, demek, onlar sürekli olarak bu düşünleri taşıyorlardı? O halde sürekli olarak İttihat ve Terakki'yi diriltmek düşüncesinde olan bu adamlarla evinizde toplanarak baş başa yaptığınız program, dediğiniz gibi, önemsiz bir şey olabilir mi?

— Bence, önemsizdir; yeğniktir. Şundan ki o toplantılarda ben böyle bir düşüncede değildim. Onlar da bu düşünceyi göstermediler. Yalnız, o günkü duruma göre düşüncelerimizi özetledik. Program da bundan doğdu.

— Büyükada'daki evinizde, Rauf, Adnan Beyler ve Refet Paşa'yla hiç toplandınız mı?

— Hayır, Efendim; bunlarla hiçbir zaman toplanmadık!

— Gelmezler miydi?

— Gelirlerdi. Ancak, yalnız olarak. Ziyaret amacıyla.

— Sorgunuz, bugünlük yeter!

Yargılanmak sırası, Dr. Nâzım'a gelmişti. Mahkeme Başkanı Kel Ali, Cavit'e olduğu gibi ona da daha önceden ölüm yargısını vermişti. Bu soruşturmayı, ancak, formalite yerine gelsin diye yapıyordu. İttihat ve Terakki'nin bu iki çok değerli adamının asılacağını, davayı izleyen izlemeyen herkes biliyordu. Şundan ki Kel Ali, yukarıdan aldığı işaret doğrultusunda gözünü kırpmadan ilerleyen bir adamdı.

Kel Ali, iş olsun diye, Dr. Nâzım'a eski defterleri karıştırarak bir sürü şey sorduktan sonra, çok önemli sandığı şu soruyu da sordu:

— Meşrutiyetten sonra, İstanbul, Selanik ve İzmir'de İttihat ve Terakki Partisi'ne yardım toplanmış. Bu arada mücevherat armağan edenler de bulunmuş. Bir partiye mücevherat verilir mi?

— Efendim; köylü, tarla bile armağan etti!

— Ama, mücevherat verilmesi, garip değil mi?

— Vallahi, bilmem; verdiler işte! Yardım bu! Verilen itelenir mi? Esasen, ben, sekiz yıl Genel Sekreterlik yaptım.

— Topladıklarınız, ne kadardı?

— Verilen yardım toplamı, benim saydığım, altmış bin altın ile bir ölçek mücevherattı. Bunları kongre denetlerdi.

— Bu arada Berlin'e büyük bir elmas taş gönderilmiş.

— Bilmiyorum; benim zamanımda değildir, herhalde.

— Enver Bey (Paşa) Selanik'ten Berlin'e giderken götürmüş.

— Hiç bilmiyorum.

— Şöyle böyle, dört yüz bin Lira değerindeymiş.

— Sanmam! Böyle bir şey diyorlardı ama dokuz bin Lira, falan diyorlardı.

— Canım, bu mücevheratın değerini, şöyle böyle, söyleyemez misiniz?

— İşittiğimi söylüyorum: Sekiz-dokuz bin Lira.

— Genel Sekreterlik'ten sonra ne yaptınız?

Dr. Nâzım, İttihat ve Terakki'nin bütün eylemleri üstüne, kendisiyle ilgili birçok açıklamada bulundu. Başkan, bunlar arasında, onu kıstıracak, bugünkü durumla karşı karşıya bırakacak ipuçları arayarak sorularını sürdürdü. Bütün bunları, dinleyicilere dinletip sözde Dr. Nâzım'ı suçlu göstermek üzere, şöyle bir soru daha sordu:

— Bu ülkeyi durup dururken siz savaşa soktunuz. Sonucu belli. Şimdi, Genel Savaşa girerken hangi devletlerle ne ilkeler içinde anlaştığınızı söyleyin, bakalım?

— Ben Hükümet'in içinde değildim. Bilgim yok. Yalnız, Almanya ile ittifak edildiği gün, Talât Paşa: «Size muştular!» diye durumu anlatmıştı, Esasen o güne dek olup bitenler Kabine Üyelerinden dahi saklanmıştı. Yalnız, Sadrazam Sait Halim, Talât ve Enver Paşaların bilgileri vardı.

— Allah Allah! Bu ittifakı bu biçimde kimseye haber vermeden görüşmek, devlet kavramıyla uzlaşır mı?

— Bu Mebus Beylere sorulmalıdır. Ben, Mebus değilim. Merkez Genel Üyesi'ydim. Bizi ilgilendirmez.

— Ya! Genel Merkez ne iş görür?

— İttihat ve Terakki örgütünü yönetir ve düzenlerini değiştirgemek ve uygulamak gibi işlerle uğraşır.

— Öyleyse bir ulus bireyi olarak söyleyiniz; birkaç Nazır'ın tek başlarına bir ülkeyi savaşa sokmak üzere karar vermeleri doğru mudur?

— Böyle bir kararın Bakanlar Kurulu'nca verilmesi gerekirdi, kuşkusuz!

Başkan, karşısındakini mat edecek ipucu yakalayamadıysa da usundaki hazır yaftalardan birini ona yakıştırmaktan da kendini alamadı. Onu Birinci Dünya Savaşı'nın sorumlularından biri olarak suçladı.

Dr. Nâzım, onun suçlamasına, şu yanıtı verdi:

— Ben, savaştan açık alınla çıktım, Beyefendi!

— Sen, öyle sanıyorsun! Hele, felâketin kaçınılmaz olduğu anlaşılınca, nasıl kaçtınız!? Geride kalanları kime bıraktınız?

— Örgüte bıraktık.

— En yakın arkadaşlarınıza bile bir, Allahaısmarladık, demeden, gittiniz. Doğrusunu söyle; kaçtık de! Bıraktınız, kaçtınız!

— Ben, bir bireydim.

— Söyle söyle, kaçtık de!

— Evet, kaçtık! Kalıp ne yapacaktık? Gizlenip duracaktık. Sonra?

— Kaçışınızın bir anlamı vardır. Ülke iflâs etti. Sen, Talât, Enver, Cemal Paşalar, hepiniz kaçıyorsunuz. Bunun anlamı nedir? Aziz canımızı kurtaralım ya da ülke bizi parçalar kaygısı, korkusu, değil mi? Ülkeden çıkıyorsunuz. Gittiğiniz yerlerde ne yapacağınızı, nasıl yaşayacağınızı düşündünüz mü?

— Kırım'a gittik. Enver Paşa'nın bir projesi vardı. Kafkasya'daki iki Tümene yüz bin silah göndermişti. Kendi de gidip bu gücün başına geçecekti. Birçok nedenlerle bundan vazgeçti. Kı-

rım'dan trenle Almanya'ya gittik. Berlin'de Ermenilerin bize karşı gösteri yapacaklarını haber alınca, bir sanatoryumda kaldık. İslâm Devrimleri Dernekleri Birliği'nin temelini orada kurduk.

— Demek, nerede toplanırsanız, hemen bir yönetmelik yaparsınız?

— Söyleyeyim, Efendim: Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un ilkeleri, büyük umutlar vermişti. «Uluslar hak ve bağımsızlıklarına sahip olacaklar,» diyordu. Biz de türlü ulus ve ülkelerden, üzerimize düşen yükü yeğnikleştirmek üzere bu derneği kurmayı düşünmüş, Hintliler vb., ile ilişki kurmuştuk. Merkez, Berlin olacak ve her ülkeden bir delege bulunacaktı. Bu kurul, sömürge olarak yönetilen yerlerdeki yabancı güçlere karşı kışkırtmayı ve böylece Türkiye'ye yüklenen baskıyı azaltmayı, görev edinecektir.

— «Siz, kimsiniz; nereden çıktınız!» derlerse ne yanıt verecektiniz?

— Demediler. Onlar, zaten hazırdı. Çağırımıza koştular.

— Para, falan da çektiniz mi?

— Hayır!

— Peki, giderlerinizi nasıl sağladınız?

— Talât Paşa'nın verdiği sekiz-dokuz bin Lira, yetti. Berlin'de rastladığımız bir Rus Şûralar Komiseri, bize, bu eylemimizde her türlü yardımı yapmaya söz verdi. Ruslar, yalnız Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyacaklar, biz de Rusya'daki Müslümanlar arasında kışkırtıcılık yapmayacaktık. Bu konuda antlaşma yaptık. Biz, asıl Hindistan ve Irak'ı erek edinmiştik. Esasen, bir süre sonra Cemal Paşa da oralara yakın diye, Afganistan'a gitmişti.

— Sonra, Moskova'ya mı gittiniz?

— Evet ama çok güç gidebildik. Altı kez uçağımız düştü. Ben, Enver Paşa'yla bu biçimde Moskova'ya gittim. Cemal Paşa'yla Bahattin Şakir ve Bedri Beyler, Talat Paşa'yla Berlin'de kaldılar. Orada, propaganda ve örgüt yapmaya başladılar. Biz de Moskova'da, Hintli kişilerle ilişki kurarak, Hindistan'da, örgüt yapmak hazırlıklarına başladık. Amacımız, Hindistan'da İngiliz-

lerin başına işler açarak, ülkemiz üzerindeki baskılarını azaltmaktı. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa'dan bir mektup aldık: (Bakanlar Kurulu kararıyla yapıldığını ve böylece dışarıda çalışarak ülkeye yararlı olmamızı istediklerini) bildiriyordu. Doğrusu, bizim de amacımız buydu. Anadolu'nun propagandasını yapıyor, bir yandan da Avrupa durumu üstüne edindiğimiz bilgileri düzgünce Ankara'ya bildiriyorduk. Aynı zamanda, İslâm Devrimcileri Derneği ile eylemlerimizi de sürdürüyorduk. Bu sırada, Berlin'den, Talât Paşa'nın şehit edildiği, haberi geldi. Elbette, çok sarsıldık. Bundan bir süre sonra, dışarıda gereğince yararlı olamayacağımı anlayarak, yurda dönmeme müsaade etmeleri için Gazi Paşa'ya başvurdum.

— Ne yapacaktınız, yurtta? Yurttan ayrılmanıza yol açan durumların düzeldiğini, sakıncaların ortadan kalktığını mı sandınız? Neden, buraya gelmek istiyordunuz?

— Çalışmak üzere.

— Yurt, bunalım içinde çalkalanıyordu ve sizin yüzünüzden. Yurdu iflâsa, yıkıntıya sürüklediniz. Gelip de daha ne yapacaktınız?

— Arkadaşlarımızdan birçoğu oradaydılar.

— Ancak, sizin gibi kaçanlar değil. Bu yargılama, yurtta oturamayacağınızın en büyük kanıtıdır. O zamanki davranışlarınız, sizi, işte, buraya dek getirdi.

— Hayır, Başkan Bey; hakkımdaki kanınız yanlıştır! İşte, yargılıyorsunuz. Göreceksiniz ki Ankara'ya karşı hiçbir davranışta bulunmadım. Buna inanınız!

— Şimdi, onu bırak; elbette, göreceğiz! İttihat ve Terakki'nin dağıldığını benimsiyor musun? Onu söyle!

— Biliyorum. Elbette, dağıldı!

— Öyleyse, bu dağılıştan sonraki eylemleri de yasa dışı olarak benimsiyorsun, öyle mi?

— Evet; benimsiyorum!

— Şimdi, Enver Paşa'nın da senin gibi Anadolu'ya geçme işini anlat! Nasıl, neden buraya gelmek istiyordu?

— Enver Paşa, Anadolu'ya geçme isteğini, ilkin, Berlin'de duyurmuştu. Bahaettin Şakir Bey'le Dr. Rüsuhi Bey, yalnız gitmemesini salıklayarak benim de birlikte gitmemi uygun gördüklerinden, ilkin, Moskova'ya gittik. Orada türlü Müslüman ülkeleri delegeleriyle görüştükten sonra, Enver Paşa, Moskova'daki Anadolu Delegesi Ali Fuat Paşa'yla görüştü ve ona Mustafa Kemal Paşa'ya kesinlikle hasım olmadığını, tersine, Mustafa Kemal Paşa buyruğunda çalışmayı sevinerek benimseyeceğini, bildirdi; giderek, bu konuda Mustafa Kemal Paşa'ya da bir mektup yazdı.

— Ama sonra, neden, gücenip küstü? Nedeni, neydi?

— Enver Paşa, Vrangel Ordusu'nu Yunanlılara karşı kullanma işine girişmişti. Bu amaçla Vrangel'le görüşmüş; sanırım, onayını da almıştı. Öte yandan Dr. Bahaettin Şakir Bey'i de Rumeli'dekilere karşı düzenler almak üzere Balkanlar'a göndermişti. Bu arada Vrangel Ordusu'nun yardım etmek üzere Anadolu'ya geçmesine, Mustafa Kemal Paşa'dan müsaade almak üzere Naim Cevat Bey'i göndermişti. Ne var ki motora benzin almak üzere Anadolu kıyısına yaklaşınca, Naim Cevat Bey tutuklanmıştı. Enver Paşa, bunu işitince, çok üzüldü. Gücenikliğinin nedeni de budur. Bunu, o zaman, Moskova'da Ali Fuat Paşa'ya da söylemişti.

— Yalnız, bu kadar mı? Naim Cevat'ın Anadolu kıyılarında zavallı köylüleri aldatmak uğruna, sizin Halk Şûraları (Sovyetleri) Fırkası programını dağıttığından dolayı tutuklandığını da unutuyorsun? Onu söylesene?

— Benim bildiğim budur! Enver Paşa bunları söyledi.

— Sonra?

— Moskova'da Ağustos sonuna dek kaldık. Bu sırada, Anadolu'ya yardım ve özellikle silah ve cephane sağlamak uğruna Ruslar katında çalışıyorduk. Bu girişimler arasında Enver Paşa, Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin'e: «Sizin atlı gücünüz var. Koskoca bir Başkırt Tümeni. Bunu Anadolu'ya gönderseniz, büyük yardımı olur,» demişti.

— Ne yetkiyle, ne sıfatla söylüyordu? Bizim, orada Elçimiz var. Söyleyecekse, o söyler. Enver Paşa'ya ne oluyor?

— Bir yardım sağlamak üzere, bu ülkenin bir çocuğu olarak. Enver Paşa, bunu temcit pilavı gibi yineledikçe, bir gün, Çiçerin, Paşa'ya şu yanıtı vermişti: «Ankara emperyalistlere karşı savaştıkça, bizim üstümüze ne düşünürse düşünsün, onlara yardım etmek zorundayız!» O sırada, Enver Paşa'yı, Bingazi'yi silah deposu haline getirerek savaşa geçmesi için Trablus'a çağırdılar. Düşündü, uygun bulmadı. Yurttan kötü haberler geliyordu. Bir gün, Enver Paşa, bana: «Anadolu'dan gelen kötü haberleri görüyorsun. Kütahya ve Tavşanlı hattı çökmüş. Düşman Eskişehir'i almış. Bu durumda Hindistan'a ya da başka bir yere gidip çalışmak anlamsız. Yurt sınırı üzerinde bulunalım. Batum'a gidelim,» dedi. Ben de: «Siz, sınıra varınca sabredemezsiniz; zıplayıp geçersiniz. Oysa, sözümüz var, karar verdik; Mustafa Kemal Paşa'nın rızası olmadıkça Anadolu'ya girmeyeceğiz,» dedim. Enver Paşa: «Sen, asker değilsin. Durumu kavrayamıyorsun. Kesinlikle bizim sınıra yakın bulunmaklığımız gerektir. Durum, bunu gerektiriyor,» karşılığında bulundu. Bunun üzerine dedim ki: «Bir koşulla gidebiliriz: Anadolu'da Hükümet, halk üzerine otoritesini yitirir, duruma egemen olamadığı anlaşılırsa, ancak o zaman gitmekten yanayım.» Enver Paşa düşündü. Onayladı. On beş gün sonra yola çıktık, Batum'a gittik. Bir süre kentte görünmedik; kimseyle ilişki kurmadık; vagondan çıkmadık; gizli oturduk. Durumu inceledik. En sonra, Enver Paşa, kentin ıssız bir köşesinde uygun bulduğu bir odaya yerleşti. Üç hafta kaldı.

— Neden? Ne yapacaktı? Yurda girmek ama nasıl girmeyi düşünüyordu?

— Er kılığında; gönüllü olarak.

— Sonra, ne yaptınız?

— Enver Paşa, bunu sağlamak uğruna eylemdeydi. Batum'a gelip giden Hopalı, Rizeli takacılarla, Lâzlarla ilişkideydi. Yaveri Muhittin Bey, bunları bulup getiriyordu. Bunlar aracılığıyla Trabzon'daki ünlü Kayıkçılar Kâhyası ile de bağlantı kurulmuştu. O tarihte Trabzon vb., yerlerde Hükümet otoritesi güçsüz olduğundan, bu gibi kâhyalar çok güçlü durumdaydılar. Enver Paşa'nın Batum'a geldiğini haber alan Anadolu gazeteleri, ona kar-

şı yayına başlamıştı. Bir yandan da Enver Paşa'nın davranışlarını yakından izlemek üzere, Trabzon'a gönderilen memurların çalışmaları işitiliyordu. Enver Paşa, bunlardan gizleniyordu ve bütün yayınlardan, izlemelerden dolayı gücenikti. Sakarya Savaşı'nın başarıyla sonuçlanması üzerine, Anadolu'ya geçmekten vazgeçti.

— Salt, Enver Paşa mı? Siz de öyle. Enver Paşa'nın, elimizde bulunan mektubundan sizin de Anadolu'ya geçmek düşüncesinde ortak olduğunuz anlaşılıyor.

— Hayır! Katiyen!

— Evet; bizi arkamızdan vurmak istiyordunuz!?

— Başkan; Beyefendi! Doğruluk adına vicdanımın sesini iletiyorum. Enver Paşa, yanılgısı yüzünden Türklük uğrunda can vermiş bir şehittir; eski bir devrim arkadaşımdır. Onun ruhunu üzmek istemem. Ancak, şunu da kesinlikle söyleyeyim ki: Anadolu sadık ve anlayışlı bir adamını Enver Paşa'nın katında bulundursaydı, Ankara'ya benden çok sonsuz hizmet olacaktı.

— Biz de tarihcil doğruyu saptamak istiyoruz, Nâzım Bey!

Kel Ali, bu sırada, salt, adalet, yurtseverlik havarisi pozundaydı. Böylece bir süre Dr. Nâzım'ı süzdü. Sonra, salondaki düşünceli, çok düşünceli yüzler üzerinde küçük gözlerini gezdirdi. Bu yüzlerdeki tedirgin düşünce kırışıklarını hiçbir şeye yoramadı. Önündeki notları şöyle bir karıştırdıktan sonra, yine, Dr. Nâzım'a ünledi:

— Nâzım Bey, şimdi yurda dönüşünüzden sonraki eyleminizi anlatınız!

— İlk önce, İzmir'e geldim. Sonra, eşimin hastalığı dolayısıyla İstanbul'a gittim.

— Cavit Bey'in evinde toplandınız mı?

— Evet; bildiğiniz işleri görüştük!

— Sizin evinizde dokuz maddelik bir İttihat ve Terakki Programı bulunmuştur. Nedir, bu?

— Terakkiperver Partisi'nin kurulacağı sıralarda Kara Kemal Bey bir mektupla: Benim Programım budur, diye bunu bana İzmir'e göndermişti.

— Yanıt verdiniz mi?

— Hayır, şundan ki Gazi Paşa'nın gazetelerde bildirileri vardı: «Biz, büyük bir toplumsal devrim yapıyoruz. Buna karşılık sizin de siyasal haklarınızdan bir bölümünü sınırlıyoruz,» gibi şeyler söylüyor, anlaşılan parti gürültülerine meydan vermek istemiyordu. Benim anladığım anlam buydu. Nutuklarının birinde de: «Ben, yurtta, salt, bir parti tanıyorum,» diyorlardı. Ben de Gazi Paşa'nın mevkiisini düşünerek, yurtta parti yaşamı kalmadığına, zararlı olduğuna inandım. Bundan dolayı, Kara Kemal, işi ayırt etmemiş, dedim.

Savcı Necip Ali, bu sırada sinirli bir davranışla, Dr. Nâzım'ın sözünü kesti:

— Genel hakları savunmaya memur bir kişi olarak, sanığın bu sözlerini itelerim. Ulusal Hükümet adamları hiçbir zaman ulusun siyasal haklarını sınırlayacak icraat ve beyanatta bulunmamışlardır. Takrir Sükun Kanunu, Doğu Ayaklanışı'ndan sonra bir takım bunalımlı durumlar dolayısıyla ve bu söyledikleri zamandan çok sonra benimsenmiştir, dedi.

Kel Ali, sorgusunu şöylece sürdürdü:

— Bu Program evinizde bulunmuştur. Dokuz maddedir. Müdafaayı Hukuk Derneği'nin seçimler için yayımladığı ilkeler de dokuz maddedir. Seçimlere başlanacağı bir sırada siz de bunu hazırlıyorsunuz. Bunun anlamı nedir?

— Ben, siyaset yaşamında yuvarlanmış bir insanım. Herkes bir program yapar ve Hasan gibi Hüseyin de Mehmet de bunu bana gönderebilir.

— Ne var ki bu Program, ilkelerle donatılmış. Bu yapıldığı sırada İttihat ve Terakki liderlerinin de toplantıları olur, bu toplantılarda siz de bulunuyorsunuz. Başka neler görüştünüz?

— Başka bir şey görüşmedik. Görüşmüş olsaydık, söylerdim. Bir sakınca yok ki saklayayım!

— Arkadaşlarınızdan biri çıkar da bunlardan başka şeyler konuşuldu, derse?

— Belki, benim bulunmadığım bir toplantıda olmuştur.

— Ya, Dr. Nâzım Bey'in de hazır bulunduğu bir toplantıda bulundu; o da vardı, derse?

— Diyemez! Şundan ki böyle bir toplantıda bulunmadım. Bulunsaydım, neden gizleyeyim? Bu ülkede toplanıp bir sorunu görüşmek yasak değil ki saklamak zorunda kalayım!

— Evet ama bu programda bir suikast vardı.

— Ne münasebet? Hem, ben, İzmir'de otururum. Ara sıra İstanbul'a gider, birkaç gün kalırım. Orada yapılan işlerden haberim yok.

— Biz, Millet Meclisi'nin kaza yetkisine sahibiz. Biz kandığımız gün, yargınızı veririz.

— Bunu bilmiyor değilim. Doğru söylüyorum. Bir parti kurmak, yurttaşın hakkıdır. Vicdana, kanuna aykırı bir şey değildir ki gizleyeyim! Savcı Bey, biraz önce beni yalancılıkla suçladı. Ancak, benim anladığım, yurtta Halk Partisi'nden başka bir parti istenmediğidir. Bu, yalan mı?

Başkan Kel Ali, bu suçlama karşısında şaşaladı. Sanığa şöyle çıkıştı:

— Bırak, şimdi, bu aşamayı! Sizin İzmir'deyken Terakkiperver Parti'ye girmeniz üstüne bir öneride bulundular mı? Orada, nerede toplandınız?

— Mithat Şükrü Bey'in evinde toplandık. Çağırmışlardı, gittim. Ancak, zaman ve yeri siyasal didişmeye uygun görmediğimden, partiye girmedim. Bunun üzerine benden yardım istediler. Onu da benimsemedim.

— Rahmi Bey'in adaylık işinde ne yaptın?

— Hiçbir şey yapmadım. Şükrü bir mektup yazmış, adaylığını desteklememi istemişti. Benimsemediğimi, başaramayacağımı, bildirdim.

— Hani, siyasetle uğraşmıyordun? Senin, Terakkiperver Parti'nin ruhunu oluşturduğun, kendi mektubunla saptanmıştır. İşte, mektup, elimizde!

— Bu mektupta siyasetle uğraştığımı gösteren bir şey yoktur. Rahmi Bey'in neden başaramadığını, yazmıştım. Bir düşüncedir. Düşün söylemek, siyasetle uğraşmak demek midir?

— Bu mektubu şimdi tutanağa geçiyoruz. İlan da edeceğiz. Ulus, okusun, görsün; hele, şu, acıklı tümce! Bak, ne diyorsun:

«Ulusun, Yunan çizmeleri altından kurtuluşundan dolayı, Mustafa Kemal'e karşı beslediği minnet daha yitmemiştir.» Bunu nasıl söylersin? Ulusun erdemli duygusunu bile kıskanıyorsun. Yazıklar olsun! Bunu yazıyorsun da yine Terakkiperverlerden değilsin, öyle mi?

— Girmedim ki bu partiye! Araştırın!

Savcı, kendini tutamayarak atıldı:

— Birçok kişi, Terakkiperver Parti'ye girmiştir; girebilir de. Serbesttiler. Kimsenin bunlara bir şey dediği yoktu. Ancak, Nâzım Bey'i buraya getiren, komiteci biçimi eylemidir.

— Ben, komiteci değilim. Komitecilik yapmadım. Ben, ilke olarak tartışmayı seven bir adamım. Herkesle tartışırım. Ancak, kendi düzeyimdeki kişilerle. Ben, İttihat ve Terakki zamanında da tartışmalar yapardım. Giderek, Enver Paşa benim bu tartışmalarımdan yakındıydı. Tartışmakla, ben, bütün varlığımı bağlı olduğum İttihat ve Terakki'ye karşı mı çıkmış olurdum? İnsan, kendi partisine ihanet edebilir mi?

— İsmail Canbolat'la Şükrü Bey, İzmir'e geldiklerinde birlikte bulundunuz mu?

— Şükrü, bir gece evimde birlikte kaldı. Trene gitmek, Karşıyaka'dan kolay olduğundan, gideceği geceyi bizde geçirdi. Sabahleyin saat beşte istasyona gitti.

— Sarı Efe Edip'le görüştünüz mü?

— Tanırım; ancak, görüşmedim.

— Ziya Hurşit'in İzmir'e geldiğini, ne zaman haber aldınız?

— Başkan Beyefendi; Türkiye'de Ziya Hurşit adında biri olduğunu ancak olayı yazan gazetelerden anladım! Böyle bir kişi tanımıyorum; görmedim.

— Abidin Bey'i tanırsınız, elbette!?

— Tanırım; ancak, bizim muhalifimiz, yani İtilâfçı olduğundan görüşmezdim.

— Rauf Bey'le görüştünüz mü?

— İzmir'e geldiğinde, bir kez görüşmüştüm.

Aldı, savcı:

— Dr. Nâzım Bey'e sorulacak soru kalmamıştır. Şurasını yüksek kurulunuza bildirmek isterim ki verdiği yanıtlarda hiçbir

içtenlik yoktur. Kendisi, son zamanlarda düşün tartışmaları yaptığını, söyledi. Biz, her tür tartışmanın yasal olduğunu, İzmir'de ulus karşısında iddianamemde de söylemiştim. Yine yinelerim. Bu ülkede her türlü tartışma serbest ve yasaldır. Ancak, Dr. Nâzım Bey'in yaptıkları, ne yazık ki tartışma değil, bize karşı propagandadır. Kendisi, bundan usanmamıştır. Bu yönü önemle belirtmek, ödevimdir.

Dr. Nâzım'ın sorgusu bitmişti.

Sorgu sırası, ünlü gazeteci Hüseyin Cahit'e gelmişti. Daha önce yine bu mahkemece gönderilmiş olduğu sürgün yeri Çorum'dan apar topar tutuklanarak, bir kez daha yargılanmak üzere Ankara'ya getirilmişti.

Bu eski özgürlükçü, didişken aydın, salonun kapısından girip de süngülü jandarmaların ortasında parmaklıklı sanık sırasına doğru ilerlerken, bütün dinleyicilerin içi bir kez, cız, etti. Türkiye'nin gazetecilik dünyasında hak, özgürlük ve adalet konuları üstüne sesi uzun yıllardır, çın çın, öten bu adamın ikinci kez yargılanmak üzere bu cellâtların(!) karşısına getirilişi, herkesin içinde gizli yaralar açacak güçte kötü bir işti. İşin, büsbütün çığırından çıktığı, anlaşılıyordu. Hüseyin Cahit, elinde fötr şapkasıyla salona girdiğinde, dinleyici sıralarındaki meraklılar arasında tanıdık yüzler aramak üzere, gözlerini dikkatle bunlar üzerinde gezdirdi. Hemen, bütün dinleyiciler arasında kendisine düşman gözlerle bakan kimseye rastlamadığından, içi rahat etti. Ancak, bütün bu yüzlerde düşmanlık yerine bir acıma duygusu yüzüyordu. Demek ki İstiklâl Mahkemesi'nin kendisini harcayabileceğinden, kuşkulanıyorlardı. İzmir'de asılan yığınla kurban, yeni yargılananların yazgısını da belirliyor gibiydi. Dinleyiciler, özgürlük ödevleri henüz bitmemiş olan bu büyük çaplı gazetecilerin rahatça harcanmak istenmesinin kökünde uğursuz bir anlam buluyordu.

Hüseyin Cahit'in sanık sırasına oturtulmasından biraz sonra, ellerinde yeni adaletin ateşten terazisini tutan Aliler, birbiri ardınca gelip yüksek sahnedeki yerlerini aldılar. Özgürlük, burjuva özgürlüğü uğruna, şimdiye dek yaptığı didişmelerde çok şeyler

görmüş geçirmiş olan, eski gazeteci, Alilerin yüzünde demir gibi bir düşmanlık gördü.

Kel Ali, kılı kıpırdamadan karşısında dikilen gazeteciye, mevkiinin gürzünü sallayarak, ilk soruyu şöyle sordu:

— Malta'dan döndükten sonra kimlerle görüştünüz; nerelerde bulundunuz; ne yaptınız?

— İlk önce, İsviçre'ye gittim. Orada, Cemal Paşa ve Cavit Bey'le görüştüm. Bir aralık, İsmail Canbolat da oraya gelmişti. Talât Paşa'nın şehit oluşu haberini Malta'dayken almıştık. Avrupa'dayken de Sait Halim Paşa'nın şehitliği, haberi geldi. Kimseyle haberleşmezdim.

— Sonra?

— Bilindiği üzere, İstanbul'a geldik.

— Cavit Bey'in evinde toplanmaya mı?

— Evet; toplandık!

— Onu anlatınız; bu toplantı izlenimlerinizi!

— Efendim; müsaade buyurursanız, sorunu kendi görüşüme göre anlatayım: Bugün, anlıyorum ki ortada Kara Kemal Bey'in kendisine önem vermek gibi, uygunsuz bir durum var.

— Bunu şimdi değil, asıl, o zaman anlamanız gerekirdi! İş işten geçtikten sonra anlayışın ne yararı var?

— Doğru. Ancak, o zaman, bu anlaşılamazdı. Şundan ki bizim siyasal yaşamımızda alacağımız durum saptandığına göre salt, bu sorun görüşülecekti. Kemal Bey'in bu arada fuzuli vekillik takındığı anlaşılıyor. Esasen, Gazi Paşa Hazretleri'nin bir sözü iletileceği söz konusu olduğundan, insan pek doğal olarak, merak eder de giderdi. Ben de böyle gittim. İşin aslını bilmiyordum. Ancak, Paşa Hazretleri'ne bildirilecek düşünü, saygılarımla söyledim.

— Hükümet biçimini konuşmaya gerek görülmüş. Bu, nereden çıktı?

— Başkan Beyefendi; haysiyetini bilen bir adam, katılacağı bir siyasal kanıyı ve ilkeleri, elbette, incelemek gereğini duyar! Bu sorunun orada görüşülmesi, bu nedenledir. Cumhurbaşkanı Hazretleri'ne sunulmak üzere, birtakım ilkeler saptandı. Bu ara-

da Hükümet biçimi de Cumhuriyet, olarak söylendi. Güçlerin dengelenmesi, söz konusu olmadı.

— Siz de bunun üzerine bir yazı yazıyorsunuz. «İttihat ve Terakki ne yapıyor?» diyorsunuz?

— Elbette, yazmışımdır! İttihat ve Terakki yoktur. İkilik yapılmamalıdır, biçiminde bir yazıdır bu. Yoksa, İttihat ve Terakki'nin eyleme geçmesine değgin bir şey yazmış olamam.

— Cahit Bey; ben sana açık söyleyeyim! Bu yazılarınızın yorumlanması olanaksızdır. Bunun en doğrusu, sen de açık olarak söyle; doğruyu söyle! Bu toplantı üstüne hepiniz başka türlü konuştunuz. Birbirini tutmayan ayrı ayrı anlatımlarda bulundunuz. Artık, skandala doğru gidiyorsunuz. Yeter! Açık söyleyin! Biz, zaten sorunu anlıyoruz.

— Efendim; açıkladığınızdan dolayı teşekkür ederim! Ancak, bu sözleriniz beni çok üzdü. Beni özgürlüğün ilanından beri, yazılarımla olsun, uzaktan yakından tanırsınız. Bana her şey yakıştırabilir. Ancak, «Yalancılık yapıyorsun!» denilemez. Ben, şimdiye dek yalan söylemiş, düşüncelerinden dönmüş bir adam değilim. Ben, geçen yılların, anılarım üzerinde biriktirmiş olduğu tozları silerek, doğruyu aydınlatmaya çalışıyorum. Öbür arkadaşlar, başka türlü söylemiş olabilirler. Ancak, ben doğruyu söylüyorum.

— Ben, size, «Açık söyleyiniz!» dedim. «Yalan söylüyorsunuz!» demedim. Bir kez şu yazınızda anlatımınız birbirini tutmamıştır. Yazınızda var olan bir İttihat ve Terakki üzerinde düşün yürütüyorsunuz. Kongre yaptığınızı yazıyorsunuz. Oysa, anlatımınız başka. Yurtseverlikten söz ediyorsunuz. Meclis'teki Birinci Grupla birlikte ve aydın bir blok olarak çalışmak istediğinizi söylüyorsunuz. Yani, Birinci Grup içinde bir blok. Değil mi?

— Hayır, Efendim! Hepsi Birinci Grup içinde; hepsi, bir blok.

— Peki; siz, bunun içinde ne oluyorsunuz?

— Bir birey!

— Demek, Birinci Grup içinde bir blok olarak çalışmak düşüncesi?

— Hayır! Öyle olsaydı; yani, Gazi Paşa Hazretleri'yle birlikte çalışmak söz konusu olsaydı neden başvurulsun?

— Siz, var olan bir İttihat ve Terakki üzerinde söz söylüyorsunuz, Cahit Bey! Dikkat edin; bunu da öbür yargılanmalarınıza benzetmeyiniz! Bundan, bu anlam çıkıyor. Neden toplandığınızı, yazınızda açıkça söylemektesiniz! Anlatımınız da böyle olmalı, değil mi?

— Efendim; Gazi Paşa Hazretleri'ne bir düşün sunulacak. Bu, düzgün bir biçimde saptanıp sunuldu; sorun budur! Programa gelince: Bu da siyasal eyleme girişildiğinde ortaya konacaktı.

— Şu halde, İttihat ve Terakki adına toplandınız, demektir.

— Ancak, bir koşulla! Gazi Paşa Hazretleri'ne sunulacak olanı onaylarlarsa meydana çıkarılacaktı bu.

— Bu, gizli ve siyasal bir programdır. Ve bunun üstüne yazılar yazarak, düzenler hazırlayarak, çalışılmaktadır. Arkadaşlarınız da bu sistem içinde muhalefet yapmış ve en sonra işi suikastla çözümlemeye çalışmışlardır.

— Benim bu çalışmalarla bir ilgim yok. Bir gazete, düşün gazetesidir. Elbette, yayımcısı, olduğu düşünü anlatır. Siz, Halk Partisi'ndensiniz. Parlak sözlerden çok partinizin temelli ilkeleri vardır. Cumhuriyet ve Ulusal Egemenlik. Rica ederim; benim bu noktada sizden ne ayrılığım vardır!

— Öyle olabilir. Bunu biz de değerlendirmek isteriz. Yalnız, kendi çalışmalarımızla, komiteci ruhuyla eyleme geçtiniz. Asılan arkadaşlarınızın sonucu bilinmektedir.

— Efendim; siz, beni tanırsınız! Ben komiteci ruhlu bir adam mıyım? Bir parça bilim ve kültür bulaşığı olan benim gibi bir adam, böyle şeylerden hoşlanabilir mi?

— Evet ama Eğitim Bakanlığı'na dek yükselmiş Şükrü Bey de suikast yapmak istedi. Onun da bilim ve kültürü vardı. Şimdi, öteki yazılarına göz gezdirelim: Onlardan daha açık bir blok halinde olduğunuz anlaşılıyor. Yine anlaşılıyor ki İttihat ve Terakki adına toplandınız!

— Hayır; salt, arkadaşlarla toplandık!

— Rica ederim, Cahit Bey! Hamdi Baba sizin eşitiniz mi? Vehbi, Nail ile ne kerteye dek arkadaşsınız? Hayır; siz, bunlarla

arkadaş olamazsınız! Siz, ancak bir İttihatçılar toplantısı yaptınız. Esasen, arkadaş dedikleriniz de bunu söylüyorlar. «Biz, İttihat ve Terakki adına toplandık, tartıştık!» diyorlar. Siz, programdan, ancak, şimdi, söz ediyorsunuz. Önceki anlatımlarınızda, bundan söz etmediniz.

— Şimdiye dek söylediklerimin içinde program da vardır. Ayrıca, açıklamamış olabilirim.

— Nasıl içinde vardır? Adını bile anmadınız ki! Yalnız, «Ben yalancı değilim!» diye doğru söylediğinizden söz ederek anlatıyorsunuz. Siz. Cavit Bey'in anlatımına elbette güvenirsiniz, değil mi? Kendisine sorduk: «Biz, İttihat ve Terakki adına program yapmadık. Mebus seçilirsek bu maddeler üzerinde çalışacaktık. Yoksa, yeni bir siyasal topluluk uğruna değildir,» dedi.

— Efendim; ben söyledim! Gazi Paşa Hazretleri'nce benimsenirse bunun uğruna çalışacaktık.

— İşte, karşıtlıkları siz de görüyorsunuz. Anlaşılıyor ki İttihat ve Terakki uğruna gizli bir toplantı yaptınız! Komplo yaptınız!

— Rica ederim, Başkan Beyefendi! Ben gizli bir toplantıya girebilir, komplo yapabilir miyim? Çok rica ederim; beni aşağılamayınız! Ben, öteden beri bu gibi şeylere karşıyım.

— Ancak, yalnız iktidarda bulunduğunuz zaman, ona karşısınız.

— Ben mi? Ben, hiçbir zaman iktidar mevkiini istemedim. Bir zaman Eğitim Bakanlığı'na getirmek istediler. Benimsemedim. Meclis Başkanlığı'nda direttiler. Buna da tamah etmedim.

— Muhalif bir parti yapmak konusunda size başvuruldu mu?

— Hayır; söylentisini ben de işittim! Ancak, pek iyi biliyorsunuz ki muhalif parti ile hiç ilişkim yoktur. Benim boş lakırdı dinlemediğimi bilirler.

— Sizi, Mebus yapmayı kim önerdi?

— Erzincan Mebusu Sabit Bey'le Kara Kemal Bey. Mesadet Hanı'nda, birlikte önerdiler. Beni bu iş uğruna çağırmışlardı. Bu önerinin bana yapılmasını bir paye saymıyorum. Belki, çokça ciddi de değildi. Ancak, ben alaya alarak, çıktım gittim.

— Bunu benimsemek olanağı var mıdır bizim için?

— O halde, açıklayayım: Alçak gönüllülüğe uymadığından, basit geçtim. Şimdi, söyleyeyim: Terakkiperver Parti, esasen, benden daha iyi aday bulamazdı. Şundan ki elimde bir gazete vardı. Bu, kendi hesaplarına çok iyi ve elverişli gelirdi. Ondan dolayı, başvurmuş olsalar, gerektir. Şundan ki ister istemez partileri uğruna bir gazete yapacak, birçok güçlüklerle karşılaşacaklardı.

— Peki; hangi Mebusluğu önerdiler?

— İstanbul Mebusluğu'nu.

— Dr. Nâzım'ın mektubundan da anlaşılmıştır ki İttihat ve Terakki adına çalışarak program çevresinde sistemli bir biçimde eylemde bulunuyor; size yapılan mebusluk önerisi de bu aradadır.

— Ancak, benimsedim. Kendim Mebus olmamaya daha önce karar vermiştim. Siyasal eylemde bulunmak istemiyordum. Ve bunu çok açık söylüyordum. Siz de bilirsiniz! Vicdanınıza başvurunuz!

— Peki, Cahit Bey; bu günlük yeter! Gerekirse yine çağırırız!

Kel Ali, bütün İttihatçıları ipe gönderip Türkiye'yi dikensiz gül bahçesine benzetmek isteyen yanlış düşüncenin ilkeleri üzerinde direterek durmakta, şimdi de bu düşünü gerçekleştirmek uğruna, çağın en büyük gazetecisi olan Hüseyin Cahit (Yalçın)'in dirimiyle oynamaktaydı. Birinci duruşmada büyük gazetecinin demirden mantığı altında ezilip yamyassı olan Kel Ali, bu kez, ölümün soğuk rüzgârını enselerinde duymaya başlayan öbür sanıkların yardımıyla, onu çökertmeye karar vermişti.

Hüseyin Cahit'i yere vurmak uğruna açtığı ikinci duruşmada, tanık olarak Kör Ali İhsan adıyla tanınan eski İttihatçı'yı kullanmak istedi. Ali İhsan, İttihatçılar döneminin gizli eylemleriyle ün yapmış, sayılı adamlarından biriydi. Mahkeme Başkanı, Hüseyin Cahit'le onu yan yana dikerek şöyle sordu:

— İlk anlatımınızda, Terakkiperver Parti Programı'nın biçimini İsmail Canbolat ve Kara Kemal Beylerin hazır bulunduğu bir toplantıda birlikte düzenlediklerini söylemiştiniz. Şimdi, bunu anlatın, bakalım!

Kör Ali İhsan, süklüm püklüm, şunları anlattı:

— Efendim; Mesadet Hanı'nda Kara Kemal Bey'in odasında toplanılarak önce bu program okundu! Ondan sonra iki kez de Cavit Bey'in evinde yemek yiyerek toplandık. Terakkiperver Parti Programı, burada da tartışıldı.

— Ne dersiniz, Cahit Bey?

— Sanırım, anılarında yanılıyorlar. Terakkiperver Parti Programı'yla, bizim yaptığımız dokuz maddelik programı, birbirine karıştırıyorlar. Tersini söylüyorlar.

— Siz söyleyin şimdi! Cahit Bey'in dediği doğru mu, Ali İhsan Bey?

— Efendim, ben böyle anıyorum!

— Hangi tarihlerde Cavit Bey'in evinde bu iş görüşüldü? Seçim dolayısıyla yapılan mı yoksa öteki toplantılarda mı hele, bir düşünün!

— Düşündüm. Benim andığım, seçim dolayısıyla Cavit Bey'in evinde toplanılmamıştı. Salt, katılmak üzere toplanılmıştı.

Hüseyin Cahit, söz aldı:

— Görüyorsunuz, Başkan Bey; Ali İhsan Bey, anlatımlarında yanılıyorlar! Bizim evde meslek temsili işi tartışılmıştı. Ali İhsan Bey de bunu uzun uzadıya savunmuştu. Giderek, ben bunun bizim ülkede uygulanamayacağını, söylemiştim. «Olsa olsa Senato'da uygulanabilir!» demiştim.

Ali İhsan:

— İşte, burası doğrudur! Ancak, dediğim sorun da tartışılmıştır.

Başkan, söz aldı:

— Ali İhsan Bey'in bu anlatımını, rastgele iteleyemem.

Sonra, Hüseyin Cahit'e ünledi:

— Siz, ne dersiniz, Hüseyin Cahit Bey?

— Müsaadenizle, kendilerine bir soru sorayım: Cavit Bey'in evine kaç kez gitmişlerdir?

Ali İhsan:

— İki kez, dedim, ya!

Başkan:

— Birinci program konuşulmasıyla, Terakkiperver Parti Programı'nın konuşulması arasında, ne kadar zaman geçti, Ali İhsan Bey?

— Efendim, seçimler sırasında ben size rastgelmiştim! Füzyon; yani, birleşme toplantısı, bu sırada oldu. İkinci toplantıya, Terakkiperver Parti'nin kuruluşundan, hemen, bir ay sonra.

Başkan, sordu:

— Buyurun, Cahit Bey; siz söyleyin!

— Ben, hemen hemen, her gün, Cavit Bey'in evine uğrardım. Terakkiperver Parti'nin, ne program tartışmasında, ne de kuruluşu görüşülmesinde bulundum. Evim yakındı. Beni geç vakit görmeleri de gösteriyor ki böyle bir iş için uğramış değilim.

Başkan, Hüseyin Cahit'le Cavit'e şöyle sordu:

— Siz, dokuz maddelik programın bu toplantılarda yapıldığını iddia ediyorsunuz. Oysa, öbürleri bunu iteliyorlar. Şimdi, söyleyiniz, sizin evde kaç toplantı oldu?

Cavit:

— İki. Birbirini izleyen bu toplantılarda, dokuz maddelik program saptandı.

— Salt, program mı? Dikkat edin; siz, bu toplantılarda grupları birleştirmek işini de söz konusu etmişsiniz! Arkadaşlarınız böyle söylüyorlar.

Cavit, şu yanıtı verdi:

— Hayır; birleştirmek değil; seçimlere katılmak sorunu!

Kel Ali, Hüseyin Cahit'le Cavit'in işlek zekâsı karşısında bocalamaya başlamıştı. Kafası kızmıştı. Jandarmalara verdiği buyrukla, bütün sanıkları ivedi sığır sürüsü gibi salona aldırdı. Kaynaşma dinince, Hüseyin Cahit'e şöyle sordu:

— İşte, sizin söylediklerinizin tersini iddia edenler karşınızda! Şimdi, siz söyleyin; bu arkadaşlarınızın anlatımları üstüne ne diyorsunuz?

Hüseyin Cahit, şu yanıtı verdi:

— Bu bir psikoloji sorunudur. Böyle, bir gizli dernek programı, falan, biçiminde gizemli nitelik verilişi suçlamasıyla sanık olarak sorulan sorulara yanıt verirken, anılarında yanılmaları,

olası görülmelidir. Ben, kötü yönü benimsediğimden, açıkça söylüyorum ki program bu toplantılarda konuşularak saptanmıştır.

Başkan:

— Siz, arkadaşlarınızı topladınız; ruh durumlarını iskandil ettiniz!

— Efendim; ben geceleri çıkmam; beni gece sokakta gören yoktur! Bunu herkes bilir!

— Ancak, bu gece toplantılarınız üstüne çok güçlü kanıtlarımız var.

— Hiç sanmıyorum; olasılık vermem!

Gerek, Hüseyin Cahit; gerekse, Cavit, Kel Ali ile arkadaşlarını mantıklarının silindiri altında ezmiş, pestile çevirmişlerdi. Ancak, onlarda ezip pestile çeviremedikleri bir şey vardı: Hüseyin Cahit'i, Cavit'i, Dr. Nâzım'ı kesinlikle asmak, Türkiye'de yaşayanların listesinden silmek. Her iki sanık da bu ön yargılı soruşturmaların, ancak buna bağlanabileceğini anlamış gibiydi. Her ikisi de mucizelere inanmamakla birlikte, kendilerini ancak böyle bir şeyin kurtarabileceğini seziyorlardı.

Hüseyin Cahit, ince zekâsı, üstün kültürüyle Mahkeme Başkanı'nı sersemletmiş olmakla birlikte, yine de kuşkuluydu. Yeni egemenin kesinlikle İttihat ve Terakki kalıntılarını harcamaya kararlı olduğunu, anlamış bulunuyordu. Kendisini ipten, kurtarsa kurtarsa, ancak, çok büyük gazetecilik, yazarlık ünü, kurtarabilirdi. Hüseyin Cahit adı öyle ünlüydü ki pek çok ana-baba çocuklarına onun adını veriyordu. Türkiye'de pek çok Hüseyin Cahit vardı. Hüseyin Cahit, o günkü duruşmadan çıkıp hücresine giderken, yaşamının en tehlikeli dönemini yaşadığını anlıyordu. Vaktiyle Galata Köprüsü üstünde kendisine atılmak istenen kurşunlar, kendisine benzeyen bir başka gazetecinin gövdesine saplanmış, böylece kesin bir ölümden kurtulmuştu. Ne var ki şimdikilerin ipi, çok usta ellerde düğümleniyordu.

Eski Maliyeci Cavit'se gazeteci arkadaşlarından daha tehlikeli bir durumda görünüyordu. Mustafa Kemal'in çok eskiden beri kendisinden hiç hoşlanmadığını biliyordu. Mustafa Kemal, Birinci Dünya Savaşı'ndan pek az zaman önce Sofya'da Ataşemiliterken, patlamak üzere bulunan büyük savaşta işe yarar, di-

ye, Bulgar Hükümeti'nden bol ölçekte buğday alabilme işini ayarlamış, ancak o zamanki Hükümet'in Maliye Nazırı olan Cavit, devletin kasasında buna harcayacak beş parası bulunmadığını, söyleyerek, bu kombinezonu geri çevirmiş, Mustafa Kemal'in prestijini hırpalamış, o da tanıkların yanında öfkesini yenemeyerek, şöyle demişti: «Asmalı bu adamı!»

Evet; bu laf, ta, o zamandan bilindiğinden, Cavit'in kellesinin tehlikede bulunduğu anlaşılıyordu. Cavit, böyle düşünerek hücresine vardığında, karısı Aliye'ye bir mektup daha yazmak istediyse de bu gibi mektuplarda içinde yanan cehennemden ancak birkaç gölge yansıtmaktan başka bir şey yapmadığını bildiğinden, bir kez daha üzüldü. Birkaç aylıkken bırakıp geldiği sevgili yavrusu Osman, cıvıl cıvıl, bir yaşam şarkısı gibi gözlerinin önünde kımıldamaya başlayınca, karamsarlığının önemli bir bölümü uçup gitti. Genç karısına yazdığı bu bir yığın mektup, yarın küçük oğulcuğuna hiçbir işe yaramaz birer küçük anı olarak kalacaktı. Acaba, yavrucuk, kendisinin ne gibi kaprisler uğruna mezbahaya gönderilmek istendiğini anlayacak kerte yaşayacak, okuyup adam olacak mıydı? Cavit, eskiden beri kanunlara, hukuka saygılı bir adamdı. Maliye'de son kerte namuslu bir yol izlemeye çalışmış; bunu, insanlığının da bir gereği saymıştı.

Şu sıradaysa, kanun, düzen, hukuk üstünlüğü; her şey onu bırakıp bir yana sinmişti. Herkes, mahkeme salonundaki dinleyiciler başta olarak, onun boynuna geçecek ipin ilmiğini görür gibi oluyordu. Bütün insanlığın şu sırada kendisini bıraktığını anlayan, eski, kültürlü Maliyeci, şimdi, kendisine avuntu veren bir tek dostla karşı karşıya kalmıştı: Çocukluğundan, ilkgençliğinden beri sevdiği, okuyup ezberlediği şiirler, ateşli birer dost kılığına girerek, gönlünün karanlığından birer ışıktan varlık gibi yükseliyor, ona ölümsüzlüğünün en içten yoldaşı olan umuttan ezgiler fısıldıyordu. Fikret'in, Namık Kemal'in şiirleri, özgürlük kahramanları gibi hücresinin boşluğunda boy vererek; ona insanlığın hiç dinmeyen, dinmeyecek olan acılarından, gözyaşlarından, çok gerekli gözyaşlarından söz ediyorlardı. Cavit, şiirin kendisini götürdüğü bu romantik avuntu cennetinden kurtulunca,

kaskatı gerçekle yüzyüze geliyor, kendi kendine şunları yineleyip duruyordu:

«Bir türlü anlamıyorum. Evimde yapılan toplantılar, giderek yeni bir parti ve giderek İttihat ve Terakki'yi yeniden kurmak hazırlığı da olsa, bunun kanuna uymayan nesi var? Bu ülkede yurttaşların birleşerek parti kurmak haklarını bu kerte yadsımak, neden?»

Zavallı Cavit, böyle hukuk dünyasının bir adamı olarak kendi kendine dert yanadursun, İstiklâl Mahkemesi, onunla bir iki arkadaşını ipe göndermek uğruna, bütün olanaklarını seferber etmişti. İttihatçıların bütün geçmişlerini didik didik ediyor, geçmişin karanlıklarında onları asmak üzere daha sağlam ipler arıyordu. Kara Kemal'in, İaşe Nazırlığı zamanında kurmuş olduğu, bütün iktisat, siyaset örgütlerinde görev almış herkes, apar topar, mahkeme karşısına çıkarılıyor, hepsinin altında alaca bulaca buzağılar araştırılıyor, bütün bunlar da Cavit'le iki arkadaşını yere vurmak uğruna hazırlanıyordu. Birçok banka, şirket memurları, iki gözleri iki çeşme, hukukun bütün güzelliklerini, insancıl yanlarını çiğnemiş geçmiş olan bir mahkemenin karşısına dikilip sigaya çekiliyorlardı.

Mithat Şükrü, Ahmet Nesimi, Dr. Rüsuhi, Hüseyinzade Ali, Eyüp Sabri, Azmi, Hamdi Baba gibi İttihatçılar, salt Hüseyin Cahit'i, Cavit'i, Dr. Nâzım'ı suçlamak üzere birer koz gibi kullanılıyordu.

Mahkemenin diş bilediği kişiler arasında, eski Sorumlu Sekreterlerden Nail ile Ardahan Mebusu Hilmi de bulunmaktaydı. Ardahan Mebusu Hilmi, güçlü, susturucu mantığıyla Mahkeme Kurulu'nu ezip geçmiş, suikast pisliğiyle hiçbir ilgisi olmadığını su yüzüne çıkarmıştı. Bunu başarmanın verdiği yüreklilikle Kara Kemal'i bile şöylece savunmuştu:

— Bana: «Kara Kemal bir suikast yapmıştır!» denilseydi, ben, Kara Kemal'e özgü olan bu suçu üzerime alırdım. Kendimi ona bu kerte yakın buluyorum. Ancak, dediğiniz gibi, gerçekten bir suikast düzenlenmesinde rolü varsa, bana bu konuda bir şey söylememiştir.

Mahkeme Kurulu'ndan Dr. Reşit Galip, Hilmi'nin karşısına şu suçlayıcı sözlerle dikildi:

— Hayır; siz, çok şeyler biliyorsunuz; ancak, söylemiyorsunuz! Oysa, Kara Kemal'in sizden hiçbir şey gizlemeyeceğini, yine kendiniz söylüyorsunuz.

Hilmi, Reşit Galip'e şu yanıtı verdi:

— Suikast haberini gazetelerde gördüm. Ondan önce bir şeyden haberim yoktu. Giderek, bir gün önce Kara Kemal'in yazıhanesinde otururken, birtakım tutuklamalar yapıldığı söylentisini işitmiştik. Ne olduğunu bilmiyorduk. Herhalde, yarın öbür gün anlaşılır, dedik. Ertesi gün de söylediğim gibi, gerçekten, gazeteler suikast haberini verdiler. Başka bir şeyden haberim yok.

Nail'in soruşturması da şöyle geçti:

— Mondros Bırakışması'ndan Bakü'de bulunduğunuz zamanlara ve onu izleyen yıllara dek olan yaşamınızı anlatınız?

— Bildiğiniz gibi, savaş sırasında Trabzon ve yöresindeki Teşkilâtı Mahsusa Komutanı'ydım. Bırakışma olunca, ilk önce, Gence'ye gittim. Oralarda saklandım. Birkaç ay sonra, Batum'da tutsak olan Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'yı kaçırabilirsem, iyi olur, dedim ve aldığım düzenle kaçırdım. Bakü'ye geldi. Ben de oraya gittim. Biraz sonra, Halil Paşa da geldi. Bakü, savaş sonunda Çarlık yönetiminden kurtulmuş, kendi kendini yönetir bir duruma girmişti. Ordumuz da oradan henüz çekilmişti. Azerbaycanlı aydınların kurdukları Müsavat ve İttihat partileri vardı. Müsavat Partisi, ordumuzun çekilmesi üzerine, yirmi beş bin kişilik bir ordu oluşturmuştu. O sırada Bolşevikliğin yaklaştığı söylentileri çıktı. Bir süre sonra, Üçüncü Enternasyonal toplandı. Bu toplantıya katılmak üzere Enver Paşa'yla Azmi, Küçük Talât ve Bahaettin Şakir Beyler de gelmişlerdi. Ankara'dan da İbrahim Tali Bey'le Hafız Mehmet Beyler geldiler.

— Enver Paşa'nın o zamanki durumu neydi?

— İslâm İhtilâlciler Birliği eyleminde bulunuyordu. Ankara'ya ve özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya karşı büyük umutları vardı. Giderek bir gün konuşurken dedi ki: Mustafa Kemal Paşa için terfi inhası yaptırdığım zaman bana: Bu senin düşmanındır,

nasıl terfi ettirirsin? demiştiniz. Oysa, ben, olabilir ama yurda çalışacak bir adamdır, demiştim. İşte, görüyorsunuz, sözüm gerçekleşiyor ve yurdu Mustafa Kemal Paşa kurtarıyor.

— Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yla dışarıda çalışan İttihatçılar arasında bir anlaşmazlık çıkmasını, kesinlikle, istemiyor, onlar içeride, biz dışarıda, ülkenin kurtarılması uğruna elbirliğiyle çalışmalıyız, diyerek bir program da yapmıştı.

— En sonunda, yine yurda geldin; onu anlat!

— Evet; ilk önce, Küçük Talât Bey'le sınırı geçerek, Sarıkamış'a gittik! Kâzım Karabekir Paşa'yla görüştük. Bolşeviklik üstüne bilgi verdikten sonra, Trabzon'a geçtik. Trabzonlular, bizi, Bolşevik, diye sokmak istemediler. Sonra, anladılar; bıraktılar. Trabzon'da kardeşim de vardı (Yenibahçeli Şükrü Oğuz). Onu buldum. Ailemi de getirdim, yerleştirdim. Bakü'de saptanan programı orada bastırdım. Bu, biraz önce de söylediğim gibi, bir örgüt programıydı. Sonra, Ankara'ya gittim. Programlardan birini Bahriye Vekili Topçu İhsan Bey eliyle Gazi Paşa'ya sundum. Gazi Paşa beni çağırttı. Dışarıdaki çalışmalarımı sordu. Uzun uzun anlattım; açıkladım. Gazi Paşa, böyle bir programın gereksendiğini söyledi. Yalnız, şu zamanda ülkede çalışmamızın karışıklıklara yol açabileceğine, işaret etti. Ben de bunu Trabzon'da bulunan Küçük Talât Bey'e yazdım. O tarihte Ankara'da Komünist Partisi vardı. Benim gidişimden biraz sonra kapattılar. Oradan Eskişehir'e gittim. İsmet Paşa'yı ziyaret ettim. Zaten eskiden tanırdım. Orada Rusya üstüne açıklama yaptım. Dönüşümde burada polisçe arandım.

— Demek, Hükümet sizden esasen kuşkulanmış ve sizin davranışınıza güvenmiyormuş!

— Mahkemenizin adaletine sığınırım!

— Sığınınız ama mektuplarınız var! Yurda kötü amaçlarla geldiğinizi kanıtlayacak mektuplar. Sözlerinde, şimdiye dek doğruluğuna değgin bizde hiçbir kanı uyandırmamıştır. Şimdi, Ankara'daki kuşkulu davranışların üstüne açıklama yap!

— Evet; Ankara'da, her nedense, kuşkulu durumda kaldım! Oysa, kardeşimin mebusluğu uğruna çalışmaktan başka bir şey yapmadım. Bütün geçmişim de meydanda.

— Ne var ki yurda döndükten sonra Enver ve Talât Paşalarla haberleşmeyi sürdürmüşsün.

— Hayır; Enver Paşa'yla haberleşmedim! Yalnız, Talât Paşa'ya: «Sakın, buraya geleyim deme!» diye bir mektup yazdım.

— Neden, gelme, diyorsun? Nedeni?

— Burada durumu gördüm. Bizden kuşkulanıyorlar. Yunus Nadi Bey, Talât Paşa'yla mektuplaşıyordu. Olabilir ki ona, gel, diye yazmıştır. Bu olasılığı düşünerek kendisini uyarmak istedim. Giderek, Talât Paşa'nın adresini de Yunus Bey'den aldım.

— Cavit Bey'in evindeki toplantınızı anlat!

— Oraya çağrılı gittim. Arkadaşlara Kara Kemal Bey'in Gazi Paşa ile yaptığı görüşme üstüne bilgi verildi. Bunun üzerinde konuştuk.

— İzmir suikastı işinden bilgin var mıydı?

— Hayır! Nereden olacak?

— Oysa, sen, Ziya Hurşit'in, Şükrü ve Abdülkadir'in yakın arkadaşısın. Nasıl olur da onların hazırladıkları bir suikasttan bilgin olmaz?

— Bana bir şey söylemediler. Arkadaş olmakla, mutlaka, birbirinin gizini bilmek mi gerekir?

— Ya, senin olaydan birkaç gün önce Ziya Hurşit ve Abdülkadir'le gezdiğini görenler varsa?

— Gezmedim. Ne var ki samimi de olsam, bana bu konuda bir şey söylemelerini mi gerektirir? Arkadaşız. Birbirimize rastlayınca konuşuruz, gezeriz, elbette! Ama işte, hepsi bu! Birlikte gezmekle gizlerini öğrenmem gerekir mi?

— Ne var ki İzmir'deki yargılamada, Lâz İsmail, suikasttan sonra senin Polis Müdürlüğü'ne atanacağını, söyledi. Buna ne dersin?

— Tanımam bu adamı. Benim üstüme, benim bilmediğim bir şey söylemiş olacak. Bilgim yok.

Başkan, Dr. Fikret'i çağırttı; ant içirterek Nail'le Abdülkadir'i son kez nerede gördüğünü, sordu. Ezik ve korku içinde bulunan doktor, boynunu bükerek şöyle dedi:

— Efendim; suikast olayından birkaç gün önce Nail ve Abdülkadir Beyler, Tokatlıyan'ın önünden geçiyorlardı! Abdülkadir'le selâmlaştık.

Başkan, bu kozu hançer gibi eline alarak, gözlerini Nail'in gözlerine dikti. Bu hançer karşısında ne yapacağını sormak ister gibiydi:

— Ne dersin buna? diye sordu.

— Hayır!

Nail, Abdülkadir'le birlikte görülmüş olmasının, kendisini öbür dünyaya yolcu edilmesi için kullanılacağını sezerek, içinden titredi.

Şimdi, sıra Avrupa'ya sığınmış olan Hüseyin Rauf'un yargılanmasına gelmişti. Yargılama çağrısına boşveren bu eski Başbakanın mezbahaya gelmekten yan çizmesi, Başkan'ı çileden çıkarmıştı. Bu yaman muhalifi de Çingene Kara Ali'nin ipine teslim edebilseydi, yaşamı boyunca ulaştığı başarıların en büyüklerinden birine erişmiş olacaktı. Bütün İttihatçılar döneminde eşeğin kuyruğu gibi kalmış olmanın bütün hıncını böylece çıkarabilecekti. Ne var ki Rauf, onun gibilerini on kez cebinden çıkarabilecek bir kişi olduğunu göstererek, kendisine uzatılan adalet oltasının altın rengine güler yüz göstermemişti.

Ancak, Kel Ali, Rauf'u sonrasız suçlu olarak göstermek uğruna sahnelemeler hazırlamaktan geri durmamış, daha önce Avrupa'daki eski Başbakan'la mektuplaşmış olan Ahmet Emin'le (Yalman) Velit'i tutuklatıp karşısına dikivermişti. Bu iki gazeteciden alacağı karalarla onu bir güzel boyayacak, sonuna dek Avrupa'da sürgün yaşamasını sağlayacaktı. Vaktiyle kendisinden üstün toplum koşulları, üstün yeteneklerin bağışladığı büyük saygı şölenlerinde yaşamış, gün geçirmiş olan kişileri karşısına alıp yağlı iplere doğru onlara yol göstermek yetkisi, gücü, ne şehvetti! Başkan, ilk kez iki ünlü gazeteciden yaşlısını sorguya çekti. Bu, Velit Ebüzziya idi.

— Biliyorsunuz, suikast yargılamasında Rauf Bey de bulunmaktadır! İlgi derecesini araştırmak zorundayız. Rauf Bey'in eniştesi Aziz Bey'in evindeki aramada sizin de bir mektubunuz bulundu. Bu yüzden buraya çağrıldınız. Durumunuz, ne sanık,

ne de tanıklıktır. Sorgunuz sonunda durumunuz anlaşılacaktır. Şimdi, Rauf Bey'le ilişkinizi, anlatınız!

Velit, dingin sesiyle şöylece anlattı:

— Rauf Bey'le asıl Malta'da sürgünden tanıştım. İlişkimiz, oradan başlar. Dönüşte, gazeteciliğe başladığımda, Rauf Bey Bakanlar Kurulu Başkanı'ydı. Kendisi üstüne eleştirici yayınlarda bulunduğumdan aramız biraz açılmıştı. Sonra, yine düzeldi. Rauf Bey, türlü zamanlarda İstanbul'a gelip giderdi. Bir kez evine gitmiştim. Bir de röportaj yapmak üzere ziyaret etmiştim.

— Bu görüşme sizin isteğinizle mi oldu; onun çağrısıyla mı?

— Ben istedim. Yurt sorunları üstüne düşüncelerini öğrenmek için. Zaten, kendisine karşı sempatim de vardır.

— Bu içtenlik, siyasal sorunlarda mı?

— Kişice, içtenlik duyardım. Kendisi de öyledir. Her zaman açık konuşur.

— Sizi Terakkiperver Parti'ye almak istedi mi?

— Hayır!

— Ne var ki siz, gazetenizle o partinin bayraktarlığını yaptınız. İrdeleyelim. Mektubunuzun anlatımından da zaten bunlar anlaşılıyor. Baksanıza, sizin üstünüze bir şey yapmak istiyorlar; ne diyorsunuz? Kim, bu, bir şey yapmak isteyenler? Biz mi? Sonra, benim anladığım bir şey daha var: Siz, yazacağınız şeyler için Rauf Bey'den direktif almak istiyorsunuz; öyle görünüyor?

— Hayır, ben kimseden düşün almam. Sorarım, ancak aydınlanmak üzere; Rauf Bey gibi tanınmış kişiler İstanbul'a geldiğinde benim gibi öbür gazetecilerce de ziyaret edilir, düşünceleri sorulur. Bu görenektir ve dünyanın her yerinde böyledir.

— Bu mektubun iç yüzü açık. Siz, Rauf Bey'le çok içtensiniz ama anlatımlarınız içten değil.

— Söylediklerimde içtensizlik göremiyorum, Başkan Beyefendi!

Velit'in sorgusu bitmişti. Bu kez, biraz, kaygılı esmer yüzü, kısa boyuyla Ahmet Emin, sanık yerinde dikilerek ahiret sorularının başlamasını bekledi.

Başkan, şöyle başladı:

— Rauf Bey'in size bir mektubu var. Siz, işlerin kötülüğünden söz etmiş olacaksınız ki o da buna yanıt veriyor. «Şimdilik böyle şeyleri düşünecek zaman değil!» diyor.

— Efendim; bu, bir parti kurmak işiydi!

— Peki, muhalefete geçmekle işlerin düzelmesine çözüm mü bulunmuş olacaktı?

— Kendisi bu düşüncedeydi. Ancak, Musul sorunu gibi birtakım pürüzlü dış işler, böyle bir eyleme geçmenin zamanı olmadığının, kanısını vermişti.

— Ne var ki bu mektuptan böyle bir anlam çıkarılamaz. Ne demek istiyor?

— Efendim, Rauf Bey'in yazış biçimi biraz belirsizcedir. Ben, böyle bir anlam çıkardım. Rauf Bey, partideyken, bana her zaman eleştirilerin doğru olmadığını, söylerdi.

Kel Ali, bu söz üzerine uzun bir:

— Yaa! çekti.

Bu yargılama da böylece bitti.

Rauf'u yere vurduracak bir kanıt alamayan Başkan, en sonunda, onun eniştesini sigaya çekmeye karar verdi. Kel Ali, Aziz'i uzun, karışık sorgu labirentlerinden geçirerek bunaltmaya çalıştıktan sonra, şöyle bir soruşturma yöntemi tutturdu:

— Rauf Bey'in yakınısınız. Onun, başında bulunduğu Terakkiperver Parti'ye sizi almadılar mı? İstemediler mi?

— Hayır; ne o istedi, ne ben!

— Siz, siyasetle hiç uğraştınız mı?

— Hiçbir zaman! Siyasetle ilgim yok!

— Rauf Bey'le birlikte mi oturdunuz?

— Hayır; ayrı otururuz!

— Son Avrupa gezisi üstüne Rauf Bey size bir şey söyledi mi?

— Yalnız, geziye çıkacağını söylemişti.

— Başka?

— Hepsi, bu! Bir de yolculuğa çıktığını bilirim.

— Haberleşiyor musunuz?

— Elbette; iki mektubunu aldım!

— Kişisel mi, siyasal mı?

— Çocuklara, eve falan değgin.

İşte, bu gördüğünüz güçlü suçlayıcı kanıtlarla, Hamidiye Kahramanı Hüseyin Rauf hüküm yedi.

Kel Ali'nin onu suçlayışı kısaca şöyle sürüyordu:

— Doğru sayılacak noktalardan biri de bu dokuz maddelik programın Rauf Beyce bilinmiş bulunmasıdır. Gerçekten, program, seçimlerden on beş gün önceki zaman içinde Kara Kemal'in yazıhanesinde çoğaltılmıştır. Bunlardan biri, bugün İstiklâl Mahkemesi'nin elinde bulunmaktadır. Öbür sayılarından birinin Rauf Bey'e gönderilmiş olması, neden benimsenilmemeli? Bu konuda güçlü bir de kanıt var: Sorumlu Sekreterlerden Hüsnü Bey, birinci toplantıda verilen kararı Hükümet'e bildirmek üzere İsmail Canbolat Bey'in görevlendirildiğini, söyledi. Canbolat Bey, önceden Rauf Bey'le konuştuğundan, toplantının sonucundan Hükümet'e yani Rauf Bey'e bilgi vermek görevini almış, herhalde, bilgi vermiştir. Yeniden yeniye, öğrenilen bütün bu bilgiler, Rauf Bey'in sonraki davranışını pek güzel açıklamaktadır. Yargılamanın son aşaması, böylece yargılama konusu olan serüvenin kahramanı Kara Kemal'in rolünü ikinci dereceye indirerek, Rauf Bey'in karanlık durumunu aydınlatmaktadır. Rauf Bey'in, gelecek fırtınayı sezen bir siyaset korsanı gibi, iki üç ay önce bir Avrupa gezisini, neden, gerekli görüp gittiği, şimdi açıkça anlaşılmaktadır.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın biblo insanlarından birinin, bu savaşın devlerinden biri üstüne verdiği karar, işte, buydu! En kutsal kavgalar, savaşlar ki bunlar, din, doktrin ve yurt kurtarma savaşlarıdır. Kendi mantıkları içinde bir dinginlik, bir barış dönemine özlem çeken yeni egemenlerin en son yengisiyle, tarihin korkunç akışı içinde bir barış adacığına varıp susar. Yeni egemenlerin kesin yengi uğruna varmak istedikleri barış, ne yazık ki her zaman ulusların istediği, kutsal barış, değildir. Yeni egemenlik döneminin kanlı bilançosu, ulusun kutsal barışını, egemenin kutsal barışına dönüştürecektir.

İttihat ve Terakki'nin kökünün kazınması, Türkiye sınırları içinde kutsal ulus barışına gidecek olan bütün yolları kapayacak,

eleştirinin bütün türleri, çok uzun bir zaman bir daha seslenmemek üzere, yitiklere karışacaktı. Yeni bir Tanrı uğruna görev gören ufacık bürokratların bu gibi şeylerden hiç haberi yoktu.

Egemeni yatıştırıcı yollar arayıp ülke aydınlarını kalp mangır gibi harcamak üzere birtakım yollar deneyeceklerine, doğrudan doğruya, Çingene Kara Ali'nin yanında yer alacaklar, bu çöplük insanının, kurbanlarını ipte uzun süre diri olarak sallandırmak üzere attığı çifte düğümlerin verdiği şehvetli tadı tatmaya çalışacaklardı. Bu olaydan, elli yıl sonra, ülkeyi satılmışların elinden kurtarmak, daha doğrusu eleştiriyi siyasete uygulamak isteyen uzun boylu, yiğit bir genç asılırken Kara Ali'nin ünlü çifte düğümü kullanılarak zavallı gencin kırk beş dakika ipte can çekişmesi sağlanacak, egemenin Yargıcı, sigarasını tellendirerek bunun karşısında şehvetle kendinden geçtiği görülecekti.

Türk tarihinin, bütün aydınların asılmasını sağlayan en korkunç davası, en sonunda bitmişti.

Savcı Necip Ali (Küçüka), «Sizi bana sayı ile mi verdiler?» gibilerden, hovardaca istemlerini şöyle okumaya başladı:

— İzmir'deki davada suikast olayının en çalışkan ajanı ve bütün düzenleri uğursuz bir beceriklilikle yöneten kişinin İttihat ve Terakki Derneği Genel Merkez üyelerinden eski İaşe Nazırı Kara Kemal Bey olduğunu söylemiş ve açıklamıştım. Davanın giz dolu perdelerini de kaldırdıktan ve en ince noktaları açıkça aydınlattıktan sonra, vicdan kanımı bir kat daha güçlendirerek ilk önce konulan teşhisin benzer doğru olduğunu görmekteyim. Bilirsiniz ki suçlar işlendiklerinde ve sürekliliği süresinin doğurduğu tehlike ve suçun sürmesinden oluşacak yasal yöntem ve yetki, düşünüşler bakımından iki büyük bölüme ayrılır: Bayağı ve sürekli suç. Suçluların bu bölünmesi, niteliği dolayısıyla ve kimi zaman da açıkça yasa ile ayırt edilirler. Burada suç, başlangıcıyla sonu arasında hayli aşamalar geçirmiş ve bu nedenle sürmüş olduğundan işbu suçu da sürekli suçlardan saymak ve benimsemek zorundayım. Önce de söylediğim gibi, Cumhurreis Hazretleri'ne yapılmak girişiminde bulunulan suikastı, ona kişisel bir garazın ve kinin oluşturduğu kişi düşmanlığı ve garazdan

çok Hükümet'i devirmek ve yeniden seçimler yapılmasıyla iktidar mevkiine gelmek heves ve isteğinden bir suç edimidir.

Vaktiyle ve özellikle Genel Savaş sırasında iktidar mevkiini her zaman ellerinde bulundurmaya ve her neye mal olursa olsun, korumaya karar veren İttihat ve Terakki'nin kimi büyükleri, geçirdikleri acı ve tatlı birtakım görgülerden edindikleri güçlü bir kanı ile toplumsal topluluklarda pek az insanların idealist olduğunu anlayarak, çok acıklı bir biçimde yurdu iflâsa götüren partiyi kurtarmak ve her gün sayıları artan hoşnut olmayanlar kalabalığının eğilimlerini hiç olmazsa durdurabilmek uğruna, maddi çıkarların sağlanması yönünü düşünerek, birtakım iktisat kuruluşlarının, nasıl kurulduğunu, sanıklardan Ali İhsan Bey ve Küçük Talât Bey anlatmışlardır. Buna göre, savaş sırasında yevgi ve ekmek darlığını önlemek amacıyla Kara Kemal Bey'in Başkanlığı'nda oluşan bir ticaret kuru!unun Ankara ve Konya'dan getirttiği buğdaylardan yapılan ekmeklerden alınan paraların beşer parası bir yana konarak biriktirilen iki yüz otuz üç bin Lira ile önce Milli Mahsulat Şirketi kurulmuş, ondan sonra da bunu öbür şirketler ve İktisat Bankası izlemiştir. Bu ortaklıklar, kendi dedikleri gibi, eğer yurttaki vurgunu önlemek ve Türk Ulusu'nu iktisat yaşamına egemen kılmak amacıyla kurulmuş olsaydı, elbette, büyük bir hizmet olurdu. Ancak, yazık ki olayların geçişi, bunun tersini kanıtlamıştır. Rakipsiz kalan bu ortaklıklar, eğer ticaret işlemlerini, ahlak ilkelerine ve prensiplerine dayamış olsalardı, tarihin eleştirisinden olsun, bir derece yakalarını kurtarabilirlerdi. Oysa, savlarının tersine, halkın çıkarına çalışmaktan çok özel kişilerin çıkarlarını sağlamışlardır ve örneğin, 4/5 kuruşa Avusturya'dan alınan şekerin okkasını İstanbul'da 600 kuruşa satmak gibi insafsızlıklarda bulunmuşlardır.

Savcının, İttihat ve Terakki Partisi'ni, tepeden tırnağa, suçlayarak elindeki kurbanların durumlarını daha çok güçleştirdikten, asılmayı hak etmiş birer kötü adam olduklarını anlatmaya çalıştıktan sonra, onları hangi cezalara çarptırmak gerektiği üstüne istemlerini sıralamaya başladı:

— İzmir'de geçen yargılamada, Ziya Hurşit'le Lâz İsmail ve Gürcü Yusuf'u kışkırtan ve yöneten gücün başında, Şükrü, Ab-

dülkadir ve Rasim gibi öteden beri bu adamlara nisbeti ve bağlılığı olan ve temel program düzenlemesini de hazırlayan Kara Kemal'in bulunduğu ve giderek, suikasttan önceki günlerde Hafız Mehmet ve Ziya Hurşit'in de Kara Kemal'in yazıhanesinde uzun boylu görüşmeler ve tartışmalarda bulundukları bir doğrudur. Ziya Hurşit'in anlatımına göre Cumhurbaşkanı'nı öldürdükten sonra, alacakları düzenlerle, İttihatçıların dokuz maddelik programlarındaki düşünceler arasında çok benzerlik vardır. Gerçekten de bu toplantılarda bir siyasal parti kurulmasına temel olacak bir programın hazırlanmasıyla seçimlere katılmak sorunlarından başka bir şey konuşulmadığı ileri sürülmekte ve siyasal parti kurmakla programın hazırlanması ile ve en sonra seçimlere katılıp katılmamak üstüne görüşmeler kanunla yasaklanmış edimlerden değilse de bunlar bununla kalmamışlar, gizli siyasal eylemlere de girişmişler ve böylece suikast amaçlarına varacaklarını düşünmüşlerdir.

Bu eylemin gizli bir kurulca yapıldığına ve ceza sorunlarında suçların kişice saptanması gerektiğine göre sanık olarak yüksek katınızda yer almış bulunan şu kişilerin suç durumlarını vicdan kanıma göre, birer birer anlatıp ayrıntılarıyla bildiriyorum:

Ali İhsan Bey'i, yapılacak Hükümet devirme ve suikast işiyle ilişkili ve bunları hazırlayan gizli kurulla ilgili görmekteyim.

Nail Bey, baştan beri gizli siyasal eylemlerden bir an uzak durmamıştır. Onun da işbu gizli kurulla ilgili olduğunu vicdanca benimsemekteyim.

Dr. Nâzım Bey'in, Ziya Hurşit'le doğrudan doğruya, ilgisi olmasa bile, geniş bir gizli dernekçe yapılmak istenilen suikast olaylarıyla ilgili bulunmaması olağan değildir. Dr. Nâzım Bey'in en kaba sövüntülerle durmadan öteden beri yerli yersiz, propagandalarda bulunması ve asılan Şükrü'nün bu kerte yakından dostu olduğundan dolayı, kesinlikle, bu işten bilgisi olacağı gerekeceği bir mantık zorunluluğudur. Şükrü ile Canbolat'ın böyle kocaman bir işi, salt, Kara Kemal ve Abdülkadir gibi iki üç kişiyle yapmasına olanak var mıdır? Bu nedenle, Dr. Nâzım Bey'in de bu işle ilgili olup gizli kurulda bulunduğuna, kesin, kanım vardır.

Cavit Bey'e gelince, evindeki toplantıların bayağı toplantılar olmadığı anlaşılmıştır. Öbür yandan, asılan Sarı Efe Edip ve Cavit Bey'in gizli bir kurula yardım ettiğini söylemiş, Cavit Bey'se her zaman olduğu gibi bunu da yadsımıştır. Kendisinin eskiden beri arkadaşı olan Ali İhsan Bey'in tutulan anlatımlarındaysa: «Kara Kemal, siyasetle uğraşmak düşüncesinden vazgeçtiği halde, kendisini siyasete iten ve kışkırtan Cavit Bey'le Şükrü Bey'dir,» diyor. Bunca kanıtlar ve tanıklar karşısında Kara Kemal'in şebekesinde, Cavit Bey'in olmadığı, benimsenebilir mi? Bundan, dolayı, Cavit Bey'i de benzerleri gibi suçluyorum.

Ardahan Mebusu Hilmi Bey de gece gündüz Abdülkadir ve Kara Kemal'le pek sıkıfıkı bir ilişkiye girişmiş olması ve kendisinin öteden beri çok olumsuz ruh taşıması dolayısıyla, bu akımdan uzak kalmayacağı kesindir. Hilmi Bey'i de benzer biçimde, suçlu sayıyorum.

Necip Ali, bunları sayıp döktükten sonra, Dr. Nâzım'ın, Cavit'in, Nail'in ve Hilmi'nin ölümlerini, Ali İhsan'ın, Vehbi'nin, Hüsnü'nün, Ethem'in, Hamdi Baba'nın, eski İzmir Valisi Rahmi'nin ve Hüseyin Rauf'un da türlü cezalara çarptırılmalarını istedi. Ünlü gazeteci Hüseyin Cahit, beraat etmişti. Bütün yaşamı boyunca sürgünde kalma cezası yeter görülmüştü. Savcı, yine de vicdanınca onu suçlu gördüğünün kanıtı olarak bağışlanmasını isterken, şöyle diyordu:

— Meğer, İttihat ve Terakki'nin ateşli yazarı Hüseyin Cahit Bey'in yazdığı yazılar, kendi düşüncelerinin esini olmaktan çok Cavit Bey'in evinde kararlaştırılan ilkeleri savunmak uğruna olduğu, doğrulanıyor. Ancak, Hüseyin Cahit Bey'in son suikast olayıyla ilgili gizli kurulla ilişkisi olduğunu gösteren bir kanıt, iz ve hiçbir yasal yaklaşım yoktur. Esasen, yazdığı yazılardan dolayı, sonsuz sürgüne yargı yemiştir.

Sıra savunmalara gelmişti. Bütün işler, yangından mal kaçırırcasına, ivedi yapılıyordu. Dava ülke çapında çok büyük ve olumsuz yankılar uyandırmaktaydı. Bir ayak önce, ipe gönderilecekleri ipe, geri kalanları sürgün yerlerine, cezaevlerine dağıtmak, bu katran gibi kara işi, bir ayak önce kamuoyunun gözünden uzaklaştırmak gerekiyordu.

Yıldırım yargılamalarının arkasından, yıldırım savunmaları gelmişti. Eski Maliye Nazırı Cavit'in savunmasına sıra geldiğinde, Başkan, ona:

— Savunmanızı dinlemeye hazırız! diye söz verdi.

Cavit, kendisi için verilmiş olan gizli, açık ölüm kararından kaçılamayacağını bilerek, adaletsizliğe karşı örnek bir dövüş yapmak kararıyla çok güzel bir savunma yapmaya hazırlanmıştı. Bununla, yeryüzünde özgürlük kurallarını sık sık çiğneyen zalimlere karşı birkaç yumruk olsun savurmaktan kendini alamamıştı. İttihat ve Terakki döneminin en ünlü hatibi olan Cavit, hatipliğini, ölümüne hiçbir yararı olmayacağını bilerek, son kez kullanmak istiyordu.

Kel Ali'nin kendisine verdiği sözden sonra, ağır ağır, yerinden doğruldu. İdealistçe bir parti ya da devlet işi görüşülüyormuşcasına dingin, etkili ve korkusuz sesiyle şöyle konuşmaya başladı:

— Sayın Yargıçlar! Yıllardan beri sürdüğü söylenen ağır bir suçtan sanık olarak, altmış üç gündür ki adaletinizin buyruğuyla tutuklu bulunmaktayım. Tutuklandığım günden beri, İzmir'de Ankara'da yapılan sorgu ile yargılamalarda dinlediğim iddia ile suçlamalardan esinlenerek, kendimi savunacağım.

Bu savunmayı, Savcı Bey'in iddianamesinde olduğu gibi, ikiye ayıracağım. Biri, genel; öbürü, özel savunmam olacaktır. Savcı Bey, düşmanca biçimde betimlememi yaptı. Kişiliklerimizin bir önemi olmayabilir. Ancak, vaktiyle işgal ettiğimiz mevkii dolayısıyla, biraz dikkat edeceklerdi. Savcı Bey'den beklerdim ki bu davayı, örneğin, kimya niteliklerini analiz eden bir kimyager ve bizim gözümüze görünmeyen bir dünyayı görerek açıklayan bir romancı gibi incelesinler ve geçtiğimiz yollarda ne gibi duygu ve etkenlerle davrandığımızı göstersinler. Her nedense, böyle derin analizlere gerek görmediler. Sanki, aritmetik analizle suçlamalarını yaptılar. Savcı Bey, burada bulunan, bulunmayan şahit ve yitik devlet adamları üstüne savaş sorumu ileri sürdüler. Savaş sorumu içinde üç kişi varsa, onlardan biri benim. Savaş sorumundan bana düşecek hiçbir vicdan hissesi yoktur.

Yargıç Efendiler! Savaş yapanlara, «Mısır'ı alacağız!» diyenlere, bizim ruhumuzda, biri Adana, öbürü Irak gibi iki Mısır vardır. Kafkasya'yı ele geçireceğiz diyenlere, «Toprak almakla ne kazanacaksınız?» dedim. Türk ülküsünün en büyük iddiacılarından biri olan Ziya Gökalp'ın hazır bulunduğu bir mecliste savaşı istemediğim söylendiğinde, «Bu ülkenin gereksediği toprak değil, insandır!» dedim. «Bu yitik karşısında, bunu yerine koyacak hangi başarı, hangi yengi vardır?» dedim. Sorularım yanıtsız kaldı. Üç ay sonra da bu savaşa girmemek uğruna zorluklar çıkardım. Kısaca, üç ay; onlar benimle, ben onlarla uğraştım. İtilâf Devletleri Elçilerine gittim. «Barış yandaşlarına davalarını savunacak kadar zaman veriniz,» dedim. Kendilerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun yazgısının söz konusu olamayacağına değgin ortaklaşa antlaşmalı belgeler aldım. Fransız ve İngiliz Hariciye Nazırlarına olan telgraflarımı okursanız, görürsünüz.

En sonra, 24 Ekim'de Karadeniz faciası oldu. Usumun, düşünüşümün gösterdiği yönü izleyerek, arkadaşlardan ayrıldım. Türlü türlü, suçlamalara uğradım. Beni öldürmek istediler. Hain, diye gösterdiler. Buna bakmadan kazanılması olasılığı olmayan bu savaşa girilmemesi uğruna çalıştım. Okuduklarım ve gördüklerim, bana bu yolda gitmemi göstermişti. Akdeniz'den Basra Körfezi'ne dek, bütün yurdumun bir kale gibi kuşatılacağını biliyordum.

Başkan Bey! Yinelerim ki tarihin benimsediği bir doğrudur ki ben suçsuzum!

Keşke, ben yanılsaydım, yurt kurtulsaydı. Savcı Bey'in İttihat ve Terakki Devlet adamlarını ikinci kınaması, ortaklıklara değgindir. Ben, İttihat ve Terakki'nin bir iktisat mütehassısı olduğum halde, bunlar üstüne bir soru sormadılar; sorulmasını da istemedim. Üçüncü itiraz olmak üzere, iaşe (yevgi) sorununu söz konusu edeceğim: Savaşın son yıllarında gözden düşmüş durumdaydım. Talât Paşa Kabinesi'ne girdiğimde, yevgi işlerinin özel ellerde çevrilmesinin doğru olamayacağını, söyledim. Bunda başarı göstererek, Yevgi Nezaretinin kurulmasını sağladım. Hiçbir vicdan düşünemem ki bunlardan dolayı beni kınasın!

Sonra, Savcı Beyefendi, savaş facialarıarasında buyurdular ki: «Savaşta Türk erleri sınır boyunda ölürken, yurtta çocuklar, kadınlar açlıktan kırılırken, bir yandan da kadın ve sefahat arkasında koşuyorlardı!» Ben, yaşamımda hiçbir zevke düşkün değilim. En bayağı zamanlarda bile yaşamımın düzeni herkesçe bilinir. Böyle şeyler, benim yaşamımda hiçbir zaman olmamıştır.

Beyefendiler! Bunlar, her zaman partinin başına üşüşen asalak haşerattır ki yaptıklarının sorumunu hem partilerine, hem de ulusa çektirirler. İşte, İttihat ve Terakki'nin savaş yönetimindeki sorumu bana sıçrayabilecek şeyleri gösterdim, açıkladım!

Savcı Bey, bütün siyasal yaşamımı tatsız bir tümceyle açıklayarak ayrıntılarıyla anlatmaya başladılar. Borçların erdemcil eğitimini, ileri sürdüler. Bütün on yıllık Maliyeci yaşamımdan kalan bu muydu? Hem, ben, böyle söylememiştim.

«Bütçe açığının erdemcil eğitimi vardır,» demiştim. Bu söz, benim için değildi. Bunu o yıl bütçesinin başına koymuştum. Bütçe açığını yapan ben değildim. Koca Nazırlar, Mebuslarımızdı.

Garip bir yazgım var: Ne zaman bir borçlanma işi çıksa, arkasından, adım anılır. Oysa, bütün yaşamımda iki borçlanma yaptım. Hepsinin toplamı on iki milyon Lira'dır. Yüzde dört faizle yaptığım bu borçlanmanın dört milyon Lira'sını, Sultan Hamit'in bıraktığı borçları temizlemeye ayırdım. Beş milyon Lira'sını ordumuzun araçlarına özgü olmak üzere, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın buyruğuna verdim. Kalanını da ilk olarak, dağ taş başlarında, her memura, günü gününe aylık vermeye ayırdım. Devletin prestijini yükselttim. Müteahhitlere: «Paran bankada duracağına Maliye hazinesinde kalsın,» diyecek bir kerteye getirdim. İşte, o küçücük ölçeklerle bu Maliye yönetiminin temeli atıldı. Bu borçlanmaları, yaşamımın en büyük övüncü olarak, Kırım Savaşı'ndan beri görülmemiş koşullar içinde yaptım. Bu borçlanmalarda, İstanbul'la Berlin arasında çekilen telgraf paralarından başka hiçbir yasal olmayan yere para verilmemiştir. Yeryüzünün en büyük güçleriyle, Fransız Maliye çevreleriyle, arkadaşlarımın bile bu işin yürümeyeceğini söyleyişlerine bakmadan, tek başıma didinerek yaptım.

Mülkiye Okulu'ndan çıkıp da 380 kuruş aylıkla Ziraat Bankası'na girdiğimden beri, kâğıt değil, milyonlarca altınla oynayan bir adamın bugün dikili bir taşı yoktur. Bu, övünülecek bir şey değildir, Beyefendiler; ne var ki bunları size söylemek zorundayım!

Bana, bir de ahlak suçu yüklediniz: Neden, Anadolu'ya geçmediğimi, sordunuz. Başkan Beyefendi; siz, kendiniz ne yaparsanız yapınız, hangi işte bulunursanız bulununuz; bir katını daha yapamayacağınız bir işi yaptığınız; düşmana kurşun atmak erdem ve yüsekliğini gösterdiğinizde, sonradan size katılan arkadaşlarınız İstanbul kaldırımlarında dolaşıyordu. Kimisi, o zaman mantar gibi biten partilere girip çıkıyorlardı. Hiç kimsenin o zaman kaçtığını görmedim. Artık, namusuma bırakılmış bir şey olmakla birlikte, söyleyeceğim: Temmuz ortalarında bir akşamdı. Tanıdığım bir kişiden aldığım bir yazıda diyordu ki: «Yarın İstanbul'dan Delege olarak, Sivas'a gider misiniz?» O kişiyi aradım, buldum. Nakiye Hanımı çağırdım. Dedim ki: «Şöyle bir yazılı kâğıt aldım. Gidebilir miyim? Bu yetkiyi taşıyor muyum? Bu işlerle uğraştıklarını bildiğim, Dr. Adnan Bey'le Halide Edip Hanım'a gönderdim. Bir süre sonra aldığım yanıtta: «Bu işlerle uğraşan çevreler, sizin Delege olarak Sivas'a gitmenizi istememektedirler,» deniyordu. İki gün sonra da İstanbul'dan kaçtım. Kaçtığımda saklı olduğum ev basıldı. En sonunda isteğime aykırı olarak Düyunu Umumiye'ye seçildim. Bunun üzerine, kalktım, geldim.

(...) Kara Kemal, dostumdu; hepsi o kadar! «Bu davranışlarını size söylemek zorundadır. Bunun tersi nasıl olabilir? Size söylememiş olur mu?» diyorsunuz. Oldu işte; söylemedi! Dünyada birçok mantıksızlıklar olduğu gibi, doğrusu, bu da bir mantıksızlıktır. Ne yapayım? Bu, böyle olmuştur. Yineliyorum ki bana bu konuda hiçbir şey söylememiştir. Son sözüm, işte, bu!

Vereceğiniz karar, mutlu zamanlarınızda bir sorgu işareti, bir soru biçiminde vicdanınızı tedirgin etmesin. Sözlerime inanmış iseniz, pekâlâ!.. İnanmamış iseniz, pekâlâ!.. Ne yapayım; yazgı!..

Nail, savunmasını şöyle yaptı:

— Bakü vb., yerlerdeki davranışlarımda, yurda hiçbir zararlı nokta bulunmadığına, tersine yurda yararlı olmak konusunda çabalamış olduğuma, kanı getirmiş olduğunuza inanıyorum. Ankara'ya geldikten sonra da başka türlü çalışmadım. İlkin, Kızılay Başkanlığı'nda, Çocukları Koruma Derneği Merkez Kurulu'nda bulundum. Bütün çalışmalarımı hayır işlerine ayırdım. Cavit Bey'in evinde konuşulanlarda verilen kararlar da sizce bilinmektedir. Yurda karşı bir yönü yoktur. Giderek, dokuz maddelik programla da bir ilişkim olmadığı açıktır. Abdülkadir'le son olaydan önce, kaç kez, nerelerde, neden görüştüğümüzü de ikircikşiz, bir bir, anlattım. Onun, eski bir arkadaşım olduğunu yadsımadım. Ancak, suikast işi üstüne bana hiçbir şey söylememiş olduğu da doğrudur. Gizlemiş. Ne var ki siz, «Kesinlikle, söylemiştir!» diyorsunuz. Kutsallıklarıma ant içerim ki bu konuda bana hiçbir şey söylemedi. Giderek, sezdirmedi bile. Doktor Fikret Bey'in yüzleşmede söylediği doğru değildir. Eğer, dediği gibi, gerçekten, olaydan üçgün önce Beyoğlu'nda Tokatlıyan'ın karşısında Abdülkadir'le birlikte gezmiş olsaydım, onu da gizlemezdim. Nitekim, olaydan üç dört gün önce Abdülkadir'in yazıhaneme geldiğini söylemiş, gizlememiştim. Yazıhaneme geldiğini söylerim de Tokatlıyan önünde birlikte gezmişsek, neden gizleyeyim? Esasen, sokaktaki bir gezinti, gizlenilebilir mi? Herkesin gözü önünde olan bir işi gizlemenin, ne anlamı var?

Çocuklarına, torunlarına leke sürecek olan, az buçuk usu başında, bilgisi yerinde bulunan vicdan sahibi bir insanın hiçbir zaman benimseyemeyeceği uğursuz bir suikast girişimi ile bir kırıntı ilgili olmadığımı bildirerek, saygıdeğer kurulunuzun adaletine sığınıyor, beraatime karar verilmesini diliyorum!

Yenibahçeli Nail'in bu umutsuz yalvarışından sonra, aldı, Dr. Nazım; bakalım, ne dedi?

— Berlin'de Talât Paşa merhumun Başkanlığı'ndaki, İslâm İhtilâlleri Derneği adı altında yurdumuzun düşmanlarına karşı çalışırken, çalışmalarımız, Ankara Hükümeti'nce, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nce onaylanmış, Ankara'dan bu konuda gelen mektupla, Anadolu işlerine karışmamak, salt dışarıda çalış-

mak koşuluyla, bizimle işbirliği yapıldığı bildirilmişti. Gerek Almanya'da, gerekse Rusya'da, bu buyruğun dışına çıkmadım. Böyle bir şeyi belleğimden bile geçirmedim. Bütün çalışmalarım açıktır. Kimse, tersini savlayamaz. Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmemesi uğruna da elimden geleni yaptım. Nitekim, geçmedi. Cavit Bey'in evindeki toplantıya, Gazi Paşa'nın onayı, müsaadesi olduğuna inanarak katıldım. Esasen, bu toplantıda da yurda karşı hiçbir şey konuşulmamıştır. Bundan sonra, İzmir'e gittim. Kendi halimde, siyasetten uzak yaşadım. Bu arada Terakkiperver Parti'ye girmem uğruna, yapılan öneriyi benimsemedim. Dedikleri siyasal amacım olsaydı, neden girmeyeydim.

Bu sırada bana bir program gönderildi. Daha sonra, evimdeki arama sırasında bulunan bu program, hiçbir anlam taşımaz. Benim gibi, kim bilir, başka kişilere de gönderilmiştir. Zaten buna yanıt bile vermemiştim. Savcı Bey'in buyurdukları gibi, halk arasında propaganda yapmadım. Siyasetten çekilmiş bir adam, neyin propagandasını, neden yapsın? Ne var ki her yurttaş gibi konuşmuş olabilirim. Bu da bir suç değildir? Ailemin geçimini düşünmekten başka bir şey yapacak durumda da değildim.

Savcı Bey'in benim üstüme en ağır suçlamaları, benim bir gizli örgüte girişim, böylece Kara Kemal'le arkadaşlarının düzenlemiş oldukları suikast girişiminden haberdar oluşumdur. Şükrü, Canbolat ve Kara Kemal Beylerle iki yıldan beri, ne görüştüm, ne de haberleştim. Bu durumda olan bir adam, bunların da içinde bulundukları söylenen bir gizli örgüte nasıl girmiş olabilirdi? Bu, kesinlikle, olamaz! Bütün kutsallıklarımın üzerine ant içerim ki suikast, işitilmesinden önce büsbütün bizce bilinmiyordu! Hiçbir şey işitmemiştim.

Ben, öteden beri, yasal olmayan davranışlara, ilke olarak şiddetle karşıyım. Bunu herkes bilir. Suikast cinayetini yapanların ne gibi acı sonuçlar karşısında kaldıklarını ve kalacaklarını, benim kadar bilen yoktur. Bunun en önemli canlı örneği, Mahmut Şevket Paşa merhumun şehitliği olayıdır. Bu olay, o zaman iktidar mevkiinde bulunan İttihat ve Terakki'yi ne kerte güçlendirmişse, suikastı yapmış olan yanı da o oranda güçten düşürmüştür. Dememiz şu ki suikastı yapanlar, kendi kendilerine kötülük ettikleri-

ni görmüşlerdi. Bu gibi örnekler çoktur. Bundan dolayı, suikast yanlısı olanları ben salt bilgisizlikle değil aptallıkla da suçlarım.

Usu başında olan bir kişi, suikast gibi şeyleri düşünmeyi bile, hatırına getiremez. Bütün bunlar gibi, bütün yaşamım, davranışlarım da benim böyle bir şeyle ilgili olmayacağımı, açıkça göstermeye yeter. Yüksek Mahkeme Kurulunun da bunu değerlendirerek, adilce karar vereceğine inanıyorum.

Topun ağzında bulunanlardan, Ardahan Mebusu Hilmi de Mahkeme Kurulu'nun buraya ön yargılarla geldiğini bildiğinden, iş olsun diye, birkaç söz söylemekten kendini alamadı:

— Birinci Millet Meclisi'nden ayrıldıktan sonra, Ardahan'da, Şavşat'ta ticaretle uğraştım. Siyasal eylemlerden büsbütün uzak kaldım. Siyaset yapmak isteseydim, oralarda ne işim vardı? Kara Kemal'in yazıhanesinde bulunduğum savı, doğru değildir. Yalandır. Ne Kara Kemal'le ne de öbürleriyle hiçbir ilişkim yoktur. Suikast işini de ancak gazetelerde görünce öğrendim. Başka hiçbir şeyden haberim bile olmamıştır.

Öbür sanıklar, İstiklâl Mahkemesi karşısında savunmanın daha da tehlikeli olduğunu anlayarak savunmaktan vazgeçtiler. Bunu da Mahkeme Kurulu'nun vicdanına sığınmakla dile getirdiler.

Hüseyin Cahit Yalçın, bir kez daha dört ayak üstü düşmüşlüğünün bir nimet olduğunu anlayarak, Yargıçlar Kurulu'na şöylece teşekkür etti:

— Savcı Bey'in hakkımdaki istemine teşekkür ile, Yargıçlar Kurulu'nun adaletine sığınırım!

O da savunmaya geçerse, İsmail Canbolat'la Halis Turgut gibi bu işin günahını ipte ödeyebilirdi.

Son savunmayı, seksen yaşındaki Hamdi Baba yaptı:

— Benim ne kerte propaganda yapacağım, şu halime bakarak, kolayca olasılık verebilirsiniz. Şurada birkaç günlük ömrüm kaldı. Bu süre olsun, mahkeme katından beraat kararı ile alın akı ile çıkmış bir fani erinciyle geçirmekliğime olanak vermenizi, vicdanınızdan beklerim!

26 Ağustos günü Mahkeme Salonu, hıncahınç dolmuştu. Bütün salonu dolduranlar, şöyle böyle, burada bir dramın geçtiğini,

bunun ne biçim sonuçlanacağını öğrenmek kaygısındaydılar. Yoksa, adaletin altın terazisinde bir şeyler tartıldığını sanan bir kalabalık söz konusu değildi. Yeni egemenin buyruğunda yeni bir düzen kurulmaktaydı. Yolları kaplayan molozlar olarak görülen eski dönemin birçok devlet adamı, aydını, politikacısı acımaksızın haritadan siliniyordu. Bu dram, bu düşüncenin, bu kurbanların dramıydı.

Ellerindeki mendilleriyle yüzlerinden ve enselerinden akan terleri silen, bunları sallayarak serinlemeye çalışan dinleyicilerin gözleri hep kapıdaydı. Saat on dörtte, iki sıra süngülü jandarmanın ortasında sanıklar getirildi. Yalnız, bütün seyircilerin yüzlerinde acıklı bir şaşkınlık dolaştı: Cavit, Dr. Nâzım, Ardahan Mebusu Hilmi, Yenibahçeli Nail, neredeydi? Bütün tehlikenin, onların başında döndüğünü bilen dinleyiciler, merak içindeydi. Hemen herkesin, birbirine kaygılı bakışlar fırlatıp durduğu sırada, Yargıçlar Kurulu, mahkemei kübranın Yargıçları gibi görkemli, çalımlı, salona girerek yerlerini aldı.

Başkan Kel Ali, sanıkları bakışlarıyla sersemleterek, şöyle konuştu:

— Mahkememizin kararını bildireceğiz! Dinleyiniz! Benim adıma, Başkâtip okuyacak!

Başkâtip, kararı okumaya başladı:

— Mahkemeler aşamalarını saptayan anlatımlarla, sav makamının istemi ile sanıkların savunmaları gözden geçirilip incelenerek, kanı oluşumuna yeterli görüldü. Bu takrirlerin sonuçlarına göre, Genel Savaşı, Genel Savaş sırasında devlet işlerini iyi bir biçimde yönetmeyerek, ülkeyi yıkım ve bozgunluk tehlikesine düşürerek, iktidar mevkiini bırakarak, kendi kendisini dağıtma zorunda kalan, başlarından birçokları, ülkeyi kendi açtıkları felâket uçurumunda bırakarak kaçan İttihat ve Terakki Partisi'nin yeniden iktidar mevkiine getirilmesi amacıyla, gizli, suikastla sonuçlanan bir siyasal eylem örgütünün İzmir Mahkemelerinde meydana çıkan varlığı. Ankara'da bitirilen aşamalarıyla, kesin olarak belli olmuştur.

Genel Savaş'ta kaçanların, ülkede Ulusal Direniş eğilimi sezdikleri dakikadan beri, Berlin'de başlayarak, Moskova ve Ba-

tum'da süren eylemlerinin, kendi kendisini kurtarmaya çalışan ulusun nedeni oldukları felâketi onarmak uğruna, onarılması olanaksız bir duruma getirecek biçimde yeniden ülkenin yazgısını ele almak amacıyla eyleme geçtikleri, saptanmıştır. Davacısı bütün bir ulus ile tanığı bütün bir dünya olan Genel Savaş felâketinin, Ulusal Yengi onuruna, saygısına, bütün siyasal suçlular arasında ulusça bağışlanan sorumluları, Genel Savaş'tan sonra yabancı topraklarda anayurda karşı düzenledikleri entrikalardan dolayı dahi af, hoşgörü ve kısıtsız-koşulsuz yurttaşlık topluluğu içine alınmışken, bunlardan bir bölümünün, her türlü insanlık ve vicdan kaygısından soyunmuş bir tutkuyla açtıkları cinayet akımına, yeni, gizli yönler vererek, kötü amaçlarına doğru yürümekten vazgeçmedikleri, mahkemenin gidişiyle açıkça anlaşılmıştır.

Türk Ulusu'nun güç ve direnç kaynaklarının tükenmez ocağından bilgisiz bulunarak, o zaman, ulusu ve ülkeyi düşman ayakları altına atıp kaçmaktan başka çözüm bulamayan İttihat ve Terakki liderlerinin, ulusal tutkunun doğal sonucu, kendilerinin yeniden iktidar mevkiine gelmeleri mümkün olacağı kanısıyla duygulanmış oldukları, Berlin'de kararlaştırılarak Moskova'da denenen, Anadolu'ya, Anadolu iktidar mevkiine baskın düşüncelerinin başlıca elebaşılarının ortadan çekilişleriyle geçici bekleyişten sonra, Birinci ve İkinci Lozan Konferansları arasında İstanbul'da eski Maliye Nazırı Cavit Bey'in evinde yapılan gizli kongrede, eski amaçların sağlanmasına doğru yeni kararlar alındığı büsbütün açığa çıkmış, belli olmuştur. Sözü geçen gizli kongrede, Cavit, Kara Kemal, Şükrü ile İsmail Canbolat'ça adları saptanan, İstanbul'da bulunmayanları haberleşmeyle çağırılan, kendi deyimlerince «eski İttihatçılar»'ın toplandığı, Kara Kemal'in Gazi Paşa Hazretleri'ne İzmit'te başvurusu, asıl konuya neden ve zemin edinilerek, İttihat ve Terakki'nin ilerideki rolü konuşulduğu, kongre üyelerinden bir bölümünün yurt sevgisi ile erdem duygularının üstün gelerek bu nitelikte bir siyasal eylemi hoş görmeyip ayrıldıkları, bir bölümünün çağrılara hiç gitmedikleri, rahmetli Ziya Gökalp Bey'in de Diyarbakır'da aldığı çağrıya iteleme yanıtı verdiği, başka bir bölümün de hazır bulunarak

görüşmelere katıldıkları, anlaşılmıştır. Bu toplantılarda ereğe doğru saptanan konaklar, üç ilkeyi içermektedir:

1- Büyük Millet Meclisi'ndeki birinci ve ikinci grupları birleştirerek, her ikisindeki eski İttihatçıları toplamak, Rauf Bey'in yardımının da katılmasıyla birleşecek grupların yönetim kurulunda, Bakanlar Kurulu'nda etkin bir durum almaları.

2- Bu olamadığında, eski İttihat ve Terakki adına, on beş yirmi kişilik bir Mebus listesini Müdafaayı Hukuk Fırkası kurulmasına kuşkuyu çağırmadan, yine Rauf Bey'in yardımının katılmasıyla sokturmak.

3- Bu da olmazsa, doğrudan doğruya, İttihat ve Terakki Partisi adı altında görünürdeki ilkeleri 9 ilkeye meydan okuyan, 9 madde olarak saptanan bir parti kurulmasıyla ortaya atılmak; açık çalışmayı denemek.

Bu üç biçimin ikisinin türlü girişimlerden sonra başarısızlığa uğradığı, İttihat ve Terakki'yi diriltmek düşüncesinin dahi Hüseyin Cahit Bey'in birçok ateşli yazılarına bakmadan, kamuoyunda hiç benimsenmeyişi üzerine, geciktirilmesi yönüne gidilerek, dördüncü bir biçim üzerinde durulması kararlaştırılmıştır.

Dördüncü biçimin, blok ve zümre durumundaki girişimlerin bırakılmasıyla, tek tek başvuruşlarla bu başvuruşları besleyecek kılavuzluk ve tasarılarla kendilerinden olan, daha sonra katıldıkları saptanmış bulunanları, Halk Partisi adayları olarak Büyük Millet Meclisi'ne Mebus seçtirmek, bir kez seçildikten sonra, ikinci bir parti kurarak, Halk Partisi'ni parçalamak tasarısını içerdiği ve bu gibi adayların yeğ tutuluşu konusunda Rauf Bey'in en büyük etkiyle yardımda bulunduğu, saptanmıştır.

O zamanlar, bu gizli kurulun henüz tohumu durumunda bulunan dağıtılmış, lağvedilmiş Terakkiperver Partisi'nin Meclis içindeki gelecek öğeleri, bu hile ve oyunlarla sağlandıktan sonra, parti ve ayrılık deyimleri ağza alınmadan, türlü öğretilerle başlanmış olduğu ve Meclis dışında, Cavit, Cahit, Kara Kemal, Dr. Nâzım, Rahmi, Nail, Hilmi ve Meclis içinde: Rauf, Şükrü ve İsmail Canbolat Beylerin en ateşli biçimde eyleme geçerek Halk Partisi çoğunluğunu, kurulması düşünülen partiye çekerek, ülke yönetimini ellerine almaya doğru yürürken, bu sırada, Rauf, Ca-

hit ve Cavit Beylerin İstanbul basınının bir bölümünün dahi amaçlarına araç olarak kullanmayı başardıkları da anlaşılmaktadır. Bundan sonra, Meclis'ten çekilip Terakkiperver Parti'ye sokularak katılan komutanlarla Rauf Bey'in, en önemli rolü oynayarak, İttihatçıların dileklerine hizmet ettikleri...

(...) Sanıklardan Cavit Bey'in, Lozan Konferansı'nı izleyen sıralarda, niteliği araştırma evrakıyla, tutanak ile istemde yazılı toplantılar düzenleyip evinde yaptırdığı, kongre, adı verilen ilk toplantının birinci, ikinci ve üçüncü derecedeki kişilerle öbürlerininse salt büyükler derecesinde bulunanlara ayrılacak, gizli karar alındığı, Cavit Bey'in, Ceza Kanunu'nun 57. Maddesi'ndeki belirlemelere uygun olarak gizli örgütün başkanlığını üstüne alarak arkadaşları aracılığıyla beş biçimde özetlenen türlü eylemleri, özellikle Kara Kemal eliyle yürütülüp yöneltildiği yapılan araştırma ile tutanaklarda yazılı anlatımlar ve itiraflarla saptanmıştır.

Cavit Bey'in, toplantılara ve kararların biçimiyle niteliğine ilişkin olarak, İzmir'de sorulan sorular karşısında direterek yadsımasına, kaçamak yolunu denemesine bakmadan, Ankara'daki kaçamaklı anlatımında, Genel Savaş yıllarından beri hiç görüşmeyecek, giderek selâm dahi veremeyecek kertede dargın bulunduğunu, asılan Şükrü ile Kara Kemal'in kılavuzluğuyla barışarak evindeki toplantılarda işbirliğini benimsemiş bulunması, Ali İhsan Bey'in Şişli toplantıları, yine asılan Sarı Efe Edip'in suikast girişimlerinin uygulanması uğruna paraca yardımlara değin anlatımları, on yıllık dernek ile parti arkadaşlığı sırasında, hemen hiç ilişkide bulunmadığı üstüne araştırmanın kendi anlatımları ile susuşu gibi ikinci değerde kanıtlar ve yasal yaklaşımlar, Cavit Bey'in gizli kurulan liderliğini üstüne almış olduğuna ilişkin kanıları güçlendirmektedir.

Dr. Nâzım Bey'e gelince: Onun, Cavit Bey'in evindeki kongreye, onu izleyen gizli kurul toplantılarına katıldığı, bu gizli toplantılarda verilen bütün kararlarda oyu bulunduğu, bu kararları uygulama alanına götürecek siyasal eylemlerde bulunduğu, siyasetle uğraşmaktan büsbütün vazgeçmiş bulunduğu üstüne anla-

tımlarına, yadsımalarına bakmadan öbür arkadaşlarının anlatımlarıyla anlaşılmış, asılan Şükrü'ye ünleyerek yazılmış olan mektubu ile de saptanmıştır.

Yurdun çöküntüye sürüklenmesinde başlıca etkenlerden olduğu bilinen, tehlike sırasında yadellere kaçışıyla güçlenmiş olan Dr. Nâzım Bey'in, girdiğini yadsıdığı siyasal yaşamın en kirli bataklığında eylem sürdürmekte olduğunu, eldeki mektubun, özellikle Türk Ulusu'nun soyluluğundan yakınan ve «Düşman ayaklarına atılmış olan yurdu kurtaran, mutluluk ve kurtuluş yollarına götüren kurtarıcıya karşı nankörlük gösterilmemesinden» acı duyduğunu açığa vuran fıkrası, pek açık bir biçimde saptamaktadır.

İlk anlatımında İttihat ve Terakki adına yapılacak her türlü eylemlerin, alınacak her türlü kararların yasal olmayacağını söylemiş olan Dr. Nâzım Bey, Cavit Bey'in evindeki yeni bir İttihat ve Terakki Programı yapılmasına katıldığı gibi, söz konusunu mektupta, doğrudan doğruya İttihat ve Terakki ile eyleme geçilmesi, bunun amaç ve bakımından daha verimli sonuçlar vereceği üstüne çakıştırma ve işaretler de ayrıca, dikkate değer görülmüştür. Gizli toplantılarda saptanmış olduğu anlaşılan Dokuz Madde'lik Program suretinin, İzmir'deki evinde aranarak elde edilen evrak arasında bulunuşu, kendisinin gizli dernekten ve Ceza Kanunu'nun 57. Maddesi'nde nitelikleri anlatılan kışkırtıcılar takımından bulunduğu, kışkırtıcı ve güçlendirici güçlü kanıtlardan sayılmıştır.

Nail Bey: Eski İttihat ve Terakki Delegelerinden olup Rusya'da, daha sonra, Enver Paşa'nın özel memuru olarak gelip yerleştiği Ankara'da her zaman gizli olmak üzere siyasal eylemden, o zaman Meclis'te bulunan iki grup arasında bozguncu bir rol oynamaktan bir an uzak kalmamış olduğu açığa çıkan Nail Bey, Ulusal Utku'dan sonra, Kara Kemal örgütüne katılmakla, Cavit Bey'in evindeki kongreye katıldığı, gizli kurul arasına alındığı, o andan bu yana izlenip araştırılan yaşam biçimine göre her zaman olumsuz eylemleri kışkırttığı, gerek Genel Savaş öncesinden bu yana dargın olduğu halde, son siyasal eylemleri döneminde ba-

rıştığı Kara Kemal ile, gerek Abdülkadir'le en sıkı bir bağlantı ve ilişki sürdürerek, özellikle son yıl içinde, Kara Kemal, Abdülkadir ve Hilmi'nin katılmasıyla yapılan gizli toplantılarda hazır bulunduğu anlaşıldığı gibi, siyasetle uğraşmaktan vazgeçtiği üstüne kesin anlatımlarına bakmadan, Eskişehir Terakkiperver Parti örgütlenmesini üstüne aldığı gibi, maddi yardımda da bulunduğu, kendisini de benzerleri Kara Kemal, Cavit, Abdülkadir, Hilmi ile örnekleri gibi Terakkiperver Parti'ye girmeden, bu parti örgütünü gizli eylemlerle güçlendirmeye çalıştığı, kendi sözleriyle anlaşılmış, Cavit Bey'in evinde İttihat ve Terakki adına bağımsız bir tasarı düzenleyen gizli kuruldan bulunduğu anlaşılmış olduğundan, onun dahi Ceza Kanunu'nun 57. Maddesi tanımlamalarına göre suikast ile Hükümet taklibi (düşürme) suçlarına girmiş, eylemci ve eylemleri, girişimleriyle kışkırtıcılar arasında benimsemeye yasal zorunluluk vardır.

Hilmi Bey, İttihat ve Terakki'nin en eski fedai ve silahşorlarından, son zamanlarda Genel Merkez üyelerinden olup Büyük Millet Meclisi'nde Ardahan Mebusu olarak bulunduğu sırada, bir yandan Rusya'dan ülke içine atılmaya fırsat arayanlarla bağlantı ve ilişki kuran ya da ülkeye karşı tehlikeli sonuçlar doğurabilecek biçimde bilinen eylemlerde bulunmakta olan Enver Paşa'nın bu gibi davranışlarından vazgeçmemesi konusunda Ankara Hükümeti'nce birtakım salıkları Enver Paşa'ya götürmekle görevli kılınmışken, daha Ankara'dan ayrılır ayrılmaz, bu görevi bütün yol boyunca Ulusal Savaş'a karşı ve yurt dışında olanlar lehine ateşli propagandalarda bulunmak gibi ihanet eder bir biçimde yaptığından dolayı, hemen, Trabzon'a geri çevrilmiş olmakla bilinen Hilmi Bey, Cavit Bey'in evindeki gizli toplantılara katıldığı, bilinen kararların alınmasında ortak olduğu, gizli kurulun Kara Kemal'e bağlı adamları Nail ile Abdülkadir'le birlikte Mesadet Hanı'ndaki birçok gizli toplantılara katıldığı, Ankara suikast planı hazırlandığı sırada yapılan çağrı üzerine ticaret üzere gitmiş olduğu Şavşat'tan, hemen İstanbul'a koşmuş olduğu saptanmıştır. Hilmi Bey'in anlatımında, ticaret işlerini görüşmek, hasta olan annesini ziyaret etmek amacıyla, her yıl, salt, kısa bir

süre İstanbul'a gelmekte, hemen dönmekte olduğu üstüne sözleri, Ankara suikastı hazırlıkları sırasında gelişinden tutuklanışına dek altı aydan çok bir süre (kısa zaman) olarak benimsenemeyeceği gibi, İstanbul'da kaldığı sürece Kara Kemal'i ancak sekizon kez ziyaret ettiğine değgin sözlerini de elde edilen altmışa yaklaşık ziyaret yazan kendi not defteri yalanlamaktadır.

Giderek, 5 ile 8 Haziran'da yine Abdülkadir'le bulunduğu, 12 Haziran'da Nail'i arayarak bulamayıp Mesadet Hanı'na gidip Kara Kemal'i bulduğu, birlikte Nail'i de aldıkları, 14 Haziran'da Kara Kemal'e giderek akşama dek kaldıktan sonra Hafız Mehmet'e uğradığı, daha sonra yine Kara Kemal'e uğrayarak onunla birlikte çıktığı, 17 Haziran'da yine Mesadet Hanı'na gittiğini iteleme ve yadsıma olmayacak bir biçimde açığa çıkmakta, bu nedenlerle eski Ardahan Mebusu Hilmi Bey'in dahi, kanunun benzer maddesinde nitelendirilen kötülük kışkırtıcıları sınıfından bulunduğuna, kuşku bırakmamaktadır.

Rauf Bey'e gelince: İstanbul Mebusu Rauf Bey'in Başbakanlık'ta bulunduğu tarihten bu yana kongre kararıyla dağıtılmış olduğunu kesinlikle bildiği İttihat ve Terakki Partisi'ni, o zaman için birtakım amaçlar uğrunda kullanmak, diriltmeye çalışmak istediği, daha sonra dahi, kendilerini İttihat ve Terakki liderleri saymakta direten kişilerle işbirliği ederek, Meclis'teki İkinci Grup'tan olanları da amacına aygıt eylediği, yine o zamanki arkadaşları ile bugünkü suç ortakları, Meclis içinde de türlü biçimlerde çalışarak kendine çekebileceği kişileri bir muhalif parti kurulmasına kandırma konusunda çalıştığı, suikast, taklibi Hükümet (Hükümet'i düşürme) olaylarını hangi noktadan beri bildiği henüz aydınlatılmamışsa da bu girişimlerin Ankara aşamasını bütünüyle bildiği halde, ulus ile ülke için felâket getirici olacak facianın oluşunu, yinelenişini önlemek uğruna Hükümet'e bilgi vermek, en ilkel bir yasa görevi, bir yurt ödevi, en sonra bir insancıl ödev olduğu halde, bunu yapmadığı gibi, işi bilen arkadaşlarının Hükümeti uyarmalarını önlemeye çalışmış olduğu, birçok anlatımla, itirafla saptama kertesine gelmiştir. Rauf Bey'in, Bursa, İzmir'deki alçakça girişimlerinden önceki günler-

de: «Ben, gidiyorum; siz, ne yaparsanız yapınız!» diyerek Avrupa'ya gitmiş olması, gizli kurulun bütün kararlarını bildiğine kuşku bırakmamaktadır.

Doktor Adnan Bey'e gelince: Avrupa'da bulunan mahkemenin çağrısına boşveren Doktor Adnan Bey'in arkasından yapılan yargılanmasında, sözü geçen bu gizli cinayet ve siyaset girişimleriyle hiçbir ilintisi ve ilgisi bulunmadığı anlaşılmıştır.

Hüseyin Cahit Bey'in, Cavit Bey'in evindeki toplantılara katıldığı, Başyazarı bulunduğu, *Tanin Gazetesi*'nde bu toplantıların konuşulmasını, kararlarını birtakım yazılarla yayımlamış olduğu açığa çıkmışsa da gizli kurulan suikast, Hükümeti devirme kararından önceki zamanlarda tutuklanıp yargılandığı, sürgün edildiği saptanmış, onun dahi gizli cinayet ve siyaset girişimlerinde bulunmadığı, bunlara katılmadığı anlaşılmıştır.

Küçük Talât ile Azmi Beylerin yurda döndükten sonra, Ulusal Utku'yu izleyen yıllarda olumlu ya da olumsuz hiçbir siyasal eylemde bulunmadıkları saptanmış, yargılamayla da kanı edinilerek saptanmıştır.

Bu nedenle, bunlardan eski Maliye Nazırı Cavit, Dr. Nâzım, Ardahan Mebusu Hilmi ile Sorumlu Kâtiplerden Nail Beylerin geçmiş eylemlerinin gerektirdiği cezaların, yeni Ceza Kanunu'nda, daha ağır yargıları içermesi dolayısıyla eski Ceza Kanunu'nun metninde: «Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun bütününü ya da bir bölümünü değiştirmek, tebdil ve kaldırmaya, bu kanun uyarınca kurulan Büyük Millet Meclisi'ni düşürmek ya da görevini yapmaktan zorla önlemeye girişen, idam olunur,» diye yazılı bulunan 95. Maddesi kılavuzluğuyla, aynı kanunun «Yukarıda yazılı 55. ile 56. Maddelerde belirlenen bu karardan birini, birtakım kişiler, topluca yapar ya da yapmayı tasarlarlarsa, o dernekte olanlardan, asıl başkan ile kötü kışkırtıcı olanlar her nerede bulunursa, idam olunur,» diye yazılı 57. Madde'nin ilk fıkrası uyarınca idamlarına, yine sanıklardan Vehbi, Hüsnü, İbrahim, Ethem, Rauf ile Rahmi Beylerin geçmiş eylemleri, sözü geçen 55. Madde kılavuzluğuyla Ceza Kanunu'nun metninde «Yukarıda sözü geçen cinayetlerden 55. ve 56.

Maddelerde anlatılan fesatlardan birini yapmak amacıyla iki ya da daha çok kişiler arasında gizli bir birlik kurulup da o birlikle düzenlenen fesatların yapılmasını sözleşip kararlaştırıldıktan sonra, başka, yapım nedenleri hazırlanması uğruna birtakım edimlerle düzenlere dahi girişilirse, onlarla birlikte bulunan kişiler, müebbet olarak kalebent olunur, eğer böyle bir birlik üstüne herhangi türden bir söz, kötülüğün yapılması nedenlerini hazırlama uğrunda girişilmiş bir eylemce düzeni belirtmeyip salt, yapılması sözleşilerek karar verilmiş olmasından ibaret bulunursa, o halde birlikte bulunan kişiler, geçici olarak kalebent olunur,» diye yazılı olan 58. Madde'nin İkinci Fıkrası uyarınca onar yıl süreyle kalebent edilmelerine karar verildi.

Ali Osman ve Salih Kâhyalar da onar yıla çarpılmıştı.

Okunan kararda, otuz yedi sanığın beraat ettiği bildiriliyordu.

Mahkemenin yeni kararınca beraat etmiş olan gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın ölümden kurtulmanın sevinci içinde hücresine dönerken, eski sürgün cezasını doldurmak üzere, yine, Çorum'a gitmeye hazırlanıyordu.

İttihat ve Terakki döneminde Kara Kemal'in kurmuş olduğu iktisat kuruluşlarıyla ortaklıklar üstüne de şu karar veriliyordu:

«Vakfiyenin dağıtılmasını, ortaklıkların tasfiyesi ile nasıl yönetileceklerinin Hükümet'e bırakılması, para, eşya ve mücevheratın da devlet hazinesine bırakılması...»

Mahkemeden beraat kararı alarak çıkan otuz yedi kişi, yargılama süresince, ölmüş ölmüş dirilmiş, olduklarından, beraati bir mucize olarak karşılamışlardı.

Bu insan mezbahasının dört talihsiz kurbanı, kararın okunmasında bulundurulmamışlardı. Eski Maliye Nazırı Cavit, Dr. Nâzım, Ardahan Mebusu Hilmi ve Yenibahçeli Nail, bu sırada korkunç bir sezgiyle, içleri yanarak, hücrelerinde, kendilerine kararın bildirilmesini bekliyorlardı. Hele Cavit, cellâtlarını perişan eden öyle bir savunma yapmıştı ki bütün dinleyicileri etkileyen bu güçlü savunmaya boş vererek ölüm cezasında diretecek Yargıç Kurulu'nun alnı karışlanabilirdi. Oysa, zavallı Mahkeme

Kurulu'nda karışlanacak alın kalmamıştı. Küçük bürokratlar, Büyük Fransız Devrimi sırasında verilmiş olan bir sürü saçma kararı unutarak, adalete sırtını çevirmiş, karara benzer bir bataklıkta duruşmalarını kapamakta, ivedi davranmışlardı.

Savcı'nın iddianamesini dinleyen sanıklar arasında, en çok sersemleyici Cavit'ti. Kel Ali'nin, daha önce bütün Türkiye'ye yayılan ünlü sözünü, önyargısını o da işitmişti. Evet, Mahkeme Başkanı, onu asacaktı. Yargılama, bayağı bir oyundan başka bir şey değildi. Cavit, kendi üstüne verilmiş olan ölüm kararını dinledikten sonra, artık, kurtuluş olmadığını anlamıştı. Mahkeme Salonu'ndan çıkarken, kurşun gibi ağır düşünceler kafasını ağırlaştırıyor, omuzlarını çökertiyor, gövdesini ve fizik gücünü eziyordu. Jandarmaların yardımıyla otomobile bindirildi. Yanı başına binen koruyucu Jandarma Yüzbaşısı'nın yüzüne baktı. İçinde kuduran ayaklanışı dışarı vurmaktan kendini alamadı:

— Savunmam, Mahkeme Kurulu üzerinde etki bırakmadı. Bunu gördüm. Yarabbi! Ne yapmalı ki bir türlü kurtulamadıkları kuşkuların büsbütün yersiz olduğunu anlatabilmeli? İnsanda bu güç yok. Dünyada en korkunç şey, altında kalınan kuşkudan sıyrılamamak.

Görev gereği onu sert bir yüzle dinleyen Jandarma Yüzbaşısı, gözlerinden umutsuzluk yaşlarının aktığını, adamcağızın bunları bileklerinden kelepçelenmiş iki elinin üstüyle silmeye çalıştığını gördü. Pek çok olayın içinde bulunmuş, insanların ara sıra suçsuz olabileceğini de deneyerek öğrenmiş olan Yüzbaşı, üzülür gibi yaptı:

— Üzülmeyin! Henüz karar verilmedi. Savcı, şiddetli davranabilir. Karar verecek olan mahkemedir. Rahat olun. Herhalde savunmanız, göz önüne alınır. Sabredin! dedi.

Cavit, ona, gözyaşlarına batmış bir sesle, şu yanıtı yerdi:

— Hayır; hiç ummuyorum! Umudum kalmadı. Kesinlikle idam edecekler; hallerinden belli; bitti artık!

Cavit, kendisini ölümün şefkatine alıştırmaya çalışırken, ölüm çölünün kum fırtınaları içinde yitmekte olanlardan biri olan Dr. Nâzım, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı olduğu gibi

kendi yakın akrabası da olan Dr. Tevfik Rüştü'nün koruyucu melekliğinden pek az da olsa bir şeyler umuyordu:

— O, suçsuz olduğumu biliyor; ancak, bunu anlatabilecek mi? Ya çekinirse? Yüreklilik gösteremezse? Sanmam! Herhalde bir şeyler yapar! diye düşünüyordu.

Yenibahçeli Nail, hiçbir yandan birşey beklemiyordu. Bu yüzden de, sesiz ve ağırbaşlıydı.

Ardahan Mebusu Hilmi ise, yolda kurulmakta olan 26 Ağustos Utku Bayramı taklarını görünce, şaşırmıştı. Bunları yollara kurulan darağaçları sanmıştı. Tarih, 24 Ağustos 1926'ydı. Eski atak siyaset adamı, yanı başında oturan Jandarma Subayı'na şöyle sordu:

— Ne o? Hemen mi asacaklar? Bu sehpalar bizim için mi? Daha karar bile verilmedi. Bu, nedir, böyle?

Cezaevine varıp da hücrelerine konulduklarında, dördü de turşu gibiydi. Hepsinin de ağzı, ağı gibiydi. Yemek adına, ağızlarına hiçbir şey koymadılar. Salt sigara içip küçük hücrelerinde volta vurarak, fizik güçlerini tüketmeye, böylece bitkin bir durumda yataklarına serilip rahata ermeye çalışıyorlardı. Gardiyanların, bir şey isteyip istemediklerini soruşlarına, kısaca, hayır, diyorlardı. Yalnız, Yenibahçeli Nail, bir ara, Mahkeme Üyelerinden herhangi birini görmek istediğini söylemiş, sonra da bundan caymıştı. Yargıçlara ne gibi bir şey söyleyeceğini de hiç kimseye söylemedi:

— Vazgeçtim! Görüp de ne olacak?

Doktor Nâzım, gardiyanların, petrol lambasını yakmalarını istememişti, sonra da:

— Peki; yakın ama yanmasa ne olur? Yoksa, kendimi öldürürüm diye mi korkuyorsunuz? Günahkâr değilim ki böyle bir şey yapayım; merak etmeyin! Adaletin yargısını direnerek bekleyeceğim.

Eski Maliye Nazırı hücresinin kapısında kalabalık ayak sesleri işittiğinde, saat, henüz 22.00 idi. 26 Ağustos Utku Bayramı, kurbanı yeryüzünden birkaç saat daha erken götürmeye zorluyordu. Bayramlarda insan kurban etmeye uygar kanunumuz izin vermiyordu. Kurban, bunca erken yolculuğa bir anlam vereme-

yerek, jandarmalarla gardiyanlar arasında Müdür'ün odasına vardığında, her şeyin, bütün yazgının kendisine karşı, dolu dizgin, çalışmış olduğunu gördü. Kendisini yangından mal kaçırır gibi yargılayıp mahkûm etmişler, yine yangından mal kaçırır gibi yer yüzünden kaldırmış götürüyorlardı. Kendisi, yeryüzünün havasını, suyunu bozan bu kerte korkunç, mutsuzluk getirici bir yaratık, bir felâket habercisi miydi? Müdür'ün odasına girdiğinde, sanki, sevgili eşi Aliye'yi kucağında küçük yavrusu Osman'ıyla göreceğini sanmıştı. Sanki, bir görüşmecisi gelmiş gibiydi. Hayır; gerçi, bir ziyaretçisi gelmişti ama bu, Azrail'den başkası değildi! Evet, bu bıçkın, can alıcı odadaki Müdür'ün, İstiklâl Mahkemesi Savcı Danışmanı'nın, Jandarma Komutanı'nın, bir de İmam'ın varlığında ya da kılığında, odada bulunmaktaydı.

Savcı'nın danışmanı Cavit'e yaklaştı. Mahkeme'nin verdiği ölüm yargısının özetini alçak sesle ona okumaya başladı. Kurban, okunanları dinledikçe sararıyor, titriyor, bayılacak gibi oluyor, gözlerini yumarak sanki Azrail'in yüzünü görmemeye çalışıyordu. Danışman'ın ağzından, «idam», sözcüğü çıkınca, kurban, büyük bir şok geçirerek sarsıldı. Şöyle bir silkinerek, abanan Azrail'in ağırlığından kurtulmak ister gibi davrandı:

— Yaaa! Demek, böyle? Yazıklar olsun! diye bağırdı.

Bunun, ağzından gök gürültüsü gibi çıktığını sandıysa da bunu ancak odadakiler işitmişti.

Sonra, yaklaşan İmam'ın da kendisini bir ayak önce öbür yana götürmek isteyenlerden biri olduğunu anladıysa da sessizce bu yavan saçmaları dinledi. Onun dediklerini karşı durmaz gibi yaptı. Sonra, gardiyanların kendisine giydirmeye çalıştığı ak gömleği de hiçbir karşı durma davranışı yapmadan giydi. Ancak, bu sırada, bu ölüm giyneğini görmemek istercesine başını havaya kaldırarak, gözlerini duvara dikti. Gömleği giydikten sonra, sağından ve solundan destekleyenlerin gücüne aldırış etmeksizin, hızlı, ivecen adımlarla açılan kapıdan çıktı. Mahpusane'nin önünde, dışarıda yükselen darağaçlarına dek, bu ivecen adımlarla ilerledi. Lüks lambalarının ışığında, çevrenin, insanlar, sivrisinekler, kelebekler, pervanelerle kaynaştığını gördü. Siyaset Meydanı'nı çevrelemiş bulunan süngülü jandarma çemberinin arkasında, kadın, çoluk ço-

cuk, büyük bir kalabalık, kaynaşıyordu. Darağaçlarına elden geldiğince yaklaşabilmek uğruna yaptıkları çabayı jandarmalar önlemeye çalışıyordu. Jandarmaların ortasında, zorla açılan gedikten ilerleyen kurban, artık gücünün kesildiğini anlıyor, düşecek gibi oluyordu. Bir ara, yere düşmek üzereydi ki sunağa doğru kendisine kılavuzluk eden eller, onu kavrayarak ayağa diktiler.

Yenişehir'e bakan alana kurulmuş olan darağaçlarının sol başındakinin altına dek sürükledikleri kurban, şimdi, mucize biçiminde kendine gelmiş, dinginleşmişti. Şimdi, kendisini kurbanlık bir sığırmış gibi seyretmeye gelen şu bilgisiz, kör halk yığınının karşısında daha bilinçli bir durum almıştı. Korkunun ölüme yararı olmadığını, bir kez daha, son olarak, deneyerek öğrenmişti. Ne yazık ki bu öğreni bundan böyle hiçbir işine yaramayacaktı. Bu sırada, iyi giyimli bir sivil, kendisine sokularak, son bir dileği olup olmadığını, sordu. O da ona, kim olduğunu, sordu. Karşısındaki, Adli Doktor'du. Kurban, bunu öğrenince, son kerte yumuşak bir sesle ona şunları söyledi:

— Sizden bir dileğim var, doktor Bey! Hüseyin Cahit Bey buradadır. Lütfen, kendisini görünüz! Selâmımı söyleyiniz. Eşimin ve çocuklarımın gözlerinden öpsün. Gazi Paşa Hazretleri'ne de selâm ve saygılarımı söyleyin. Yargıçlar Kurulu'na veda edemedim. Allahaısmarladık!

Kurban, sözlerini bitirince, önündeki masaya tırmandı. Masa ilk darağacının altında bulunmaktaydı. Masanın üstünde bir de sandalye vardı. Ölümle dirim arasındaki bu son basamağın önünde durarak, sesinin bütün gücüyle, sesini soluğunu kesmiş olan halk yığınlarına doğru şöyle haykırdı:

— Tanrı'nın laneti, zalimin üstündedir! Zulümdür bu, zulüm!

Sonra, yanı başında bekleyen Cellât Çingene Kara Ali'ye şöyle dedi:

— Haydi; görevinizi görünüz! Sandalyeye oturayım mı; yoksa, ayakta, böyle mi?

— Ayakta!

Kara Ali'nin bu uyarısı üzerine boynunu uzattı. Kara Ali, ilmiği kurbanın boynuna geçirdi. Sonra, onu sandalyeye çıkardı. Cavit, son saniyelerine dek bilincini korudu. Kara Ali, sığıra bir

bıçak atar gibi hızla sandalyeyi kurbanın ayaklarının altından çekti. Kurban, ağır, biçimli gövdesiyle ölümün boşluğuna düştü. Orada, doğanın bütün görünen görünmeyen güçlerinin yardımından uzakta dönüp durmaya, biraz sonra, bağırsaklarını dolduran bütün yiyecek artıkları paçalarından dökülmeye başladı.

Türkiye'nin yetiştirmiş olduğu en büyük Maliyeci, bir kapris uğruna böyle çarçur edilmişti.

Cavit'in asılışından sonra, Doktor Nâzım hücresinden alınıp Müdür'ün odasındaki törenden geçirildikten sonra, 2 No.'lu darağacının altına getirildi. Adamcağızın gövdesi zangır zangır titriyordu. Masaya, sonra iskemleye çıkarılırken, ağlamaklı bir sesle söylediği son sözler şunlar oldu:

— Yook; vallahi yok! Bu işte hiçbir ilgim yok! Taksirim yok; suçsuzum!

Yenibahçeli Nail ise, ölüm yazgısı kendisine okunurken şöyle diyordu:

— Evet; adilânedir! Tamam; adilânedir!

Anı defterine de oğluna ünleyerek şunları yazdı: «Annenin ve kardeşlerinin gözlerinden öperim. Amcanız, size baba olacaktır. Bu konu ile kesin olarak hiçbir ilgim yoktur. Yalnız Mahkeme Başkanı Ali Bey'i kınamayınız. Doktor Fikret Bey'in bir sözü beni idam ettiriyor.»

Bu yazıyı yazıp bitiren Nail, Hapishane Müdürü'yle oradaki yüksek sorumlulardan bu anı defterini oğluna verilmelerini yineleyerek, diledi. Sonra, şunları ekledi:

— Başkanla, Kılıç Ali Beylere mahsus selâm eylerim! Gerçekten adaletin hükmünü yerine getirdiler. Var olsunlar! Kendilerine darılacak durumda değilim.

Müdür'ün odasında bunları söyleyen Nail, süngülülerle birlikte rahat adımlarla mahpusanenin dışındaki darağaçlarına doğru yürüdü. Masanın üstüne çıktı. Şöyle bağırdı:

— Ulus sağ olsun! Yurt payidar olsun!

Sonra, cellâda döndü:

— Yalnız, şu düğümü arkaya getir! Nasıl olsa, boğacak değil mi? Arkadan olsun!

Bunu diyerek, sandalyeye oturuverdi. Bunun üzerine Cellât Kara Ali, ayağa kalkmasını söyledi. Bunu işiten Nail, sinirleri boşanarak gülmeye başladı:

— Ne bileyim ben; her zaman sandalye görünce, otururduk! Meğer bu başka sandalye imiş! Daha önce hiç idam edilmediğim için teşrifatını bilmiyorum; kusura bakmayın! Yalnız, düğümü arkaya al; Cellâtbaşı!

Kara Ali ayaklarının altından sandalyeyi çekerek, onu da ölümün boşluğuna salıverdi.

Ardahan Mebusu Hilmi, hücresinden alınarak Müdür'ün odasına götürüldüğü sırada, hiç istifini bozmadığı gibi oradaki törende iyi sınav verdi. Siyaset Meydanı'na hiç sesini çıkarmadan yürüdü. Yalnız, dalgın bir görünüşü vardı. Çevresine görmeyen gözlerle bakıyor gibiydi. Cavit'le Nail'in boyları uzamış ölülerinin darağaçlarında sallandığını görünce, şöyle bir kendine geldi. Üçüncü darağacının altına konan masanın önünde durarak Büyük Millet Meclisi'nde vaktiyle çok yaptığı gibi bir hatip durumu takınarak, şöyle dedi:

— Müsaade ederseniz, bir iki söz söyleyeceğim! Merak etmeyin, olumsuz değil! Veda sözü!

Hilmi, bu veda sözlerini bir türlü bulup çıkaramıyor, hem çevresinde sorumlular, hem Cellât Kara Ali, hem de öldürme tutkusu azmış olan halk, sabırsızlanıyordu. Yetkililer, çabuk olması için onu uyarmak zorunda kaldılar.

— Peki, peki; hemen! Buyurun; görevinizi yapınız! Sizi bekletmem! Size de, beni bu sonuca sürükleyenlere de hakkımı helâl ediyorum! diyerek boynunu cellâdın ipine uzattı.

Cellâdın, ilmiği kurbanın boynuna geçirmesiyle sandalyeyi ayaklarının altından alması bir oldu. Adamcağızın ölümün boşluğuna bırakılmasıyla, darağacıyla birlikte yere yuvarlanması da bir oldu. Siyaset Meydanını dolduran halkın ağzından bir çığlık koptu. Aklıevvellerin sağdan soldan bazı sözler söyledikleri işitildi.

Birileri:

— Allah'ın işine bak! diyordu.

Oradaki sorumlularla cellât, hemen üstüne atılarak, yüzü koyun yerde uzanan Hilmi'yi yerden kaldırıp yüzündeki kanları

sildiler. Ona başka bir ak gömlek giydirdiler. Yine yerine diktikleri sehpaya götürerek bir kez daha astılar. Sorumlularla onların temsil ettikleri adalet, öyle kararlıydı ki on kez de düşse, on kez daha darağacına çıkarıp asacaklardı.

Doktor Nâzım'ı da öbür arkadaşları gibi odadaki törenden geçirdikten sonra hapishanenin önündeki sehpalardan sonuncusunda sallandırdılar.

Böylece, 1908 Türk burjuva devriminin bütün sivil devrimci kadrosu, bürokrat bir asker kadro elinde çarçur edilmiş oldu. Artık, bürokrat-asker iktidarının önünde hiçbir muhalefet kırıntısı kalmamıştı. Bütün eleştiri dehası, öbür yana yolcu edilmişti. Bürokratların yaşamları boyunca sürecek bir barışın altın kapıları açılmak üzereydi. Bu dikensiz gül bahçesinde, artık hiçbir eleştiri dikeni, iktidarın ellerine, ayaklarına batmayacaktı.

Yurdun beklediği kutsal barışın ne zaman geleceğini, artık, ancak, Tanrı bilirdi!

Kurbanların ölüleri, sabahın yedi buçuğunda darağaçlarından indirilerek, bilinmeyen bir yere götürülüp ivedi gömüldü.

26 Ağustos sabahının Türkiye'si, Utku Bayramımızı bütün coşkunluğuyla kutlamaya hazırlanırken, Cavit'le arkadaşları, bir kez daha suçsuzluklarını haykıramayacakları susuz ülkesinin karanlıklarına doğru yol alıyorlardı. Artık, hiçbir siyasetin, siyasal eleştirinin, muhalefetin söz konusu olamayacağı sınırlar içinde, belki de korkusuz, mutlu, süzülüp gideceklerdi.

CAN KORKUSU

«Herhangi bir kişi, bir ulusu devrime götürebilir; ne var ki devrimi ulusun ereğine yöneltmek, ulaştırmak, ancak bütün ulusun ilgisini sağlamakla olabilir.»

Mustafa Kemal.

Gerçek suikastın sayılı adamlarından biri olan eski Ankara Valisi Abdülkadir, ötekilerden biraz daha tetik davranmış, en bunalımlı günlerde güvenlik güçlerinin elinden kaçıp kurtulabilmişti. Bütün amacı, Bulgaristan sınırından dışarı kaçmaktı. Eski Maarif Nazırı Şükrü ile Ziya Hurşit'in tutuklandığını gazetelerde okur okumaz davranmış, saklanabilmek uğruna, ilk usuna gelen Beşiktaş'taki eski Harbiye Nezareti Müsteşarlarından ölü Natık Paşa'nın konağına sığınmıştı. Eskiden beri tanıştığı, dost geçindiği Paşa'nın karısı, onu konağında ancak bir hafta barındırabildi. Bütün İstanbul Polisi, Kara Kemal'le onun arkasındaydı. Bu üç numaralı suikastçıyı bir ayak önce yakalayıp Cumhurbaşkanı'na olumlu haberi ulaştırabilmek, son kerte dirimcil ve ivecen bir iş olmuştu. Abdülkadir, ne pahasına olursa olsun, yakalanmalıydı. Havada uçan kuştan, denizde yüzen balıktan bilgi sorulduğu korkunç bir insan avı başlamıştı. Suikastla ilgili olsun olmasın, bir yığın eski İttihatçı, Kel Ali Mahkemesi'nin karşısında boncuk gibi terler dökerek yağlı ilmikten kurtulmaya çalışıyordu. Polis, Abdülkadir'in bütün eski tanışlarının evlerine baskınlar yaparak fare deliklerini bile arıyor, her yanı didik didik ediyordu. Natık Paşa'nın konağının çevresinde de ilk polis gölgeleri sezilmeye başladıktan sonra, Abdülkadir'le Paşa'nın karısı, bir ikinci sığınak aramaya koyuldular. Paşa'nın karısı, kalkıp Bakırköy'e gitti. Kartaltepe'de oturan, Seher, adında bir kadın arkadaşının yardımını diledi. Seher aracılığıyla, yörede, Göçbağ'da bahçeli bir ev kiraladılar. Abdülkadir'i oraya taşımak da önemli bir iş olduğundan, onu bir ceviz sandığına koyup bir otomobile yükleyerek yeni eve götürdüler.

Ancak, Abdülkadir, eski bir mülkiye memuru olması dolayısıyla, polis izlemesinin ne korkunç bir takip olduğunu biliyordu. Yeni aldığı bilgilere göre de ıssız yerlerdeki evlerle çiftliğimsi yerlerin araştırılmaya başladığını öğrenmişti. Çevresindeki çemberin günden güne daraldığını seziyordu. Son kerte tehlikeli bir durum almış olan Bakırköy'den biraz olsun uzaklaşabilmek kaygısıyla, oradan yarım saat uzaktaki Enver Paşa'nın karısı Naciye Sultan'ın çiftliğine saklanabilmenin yollarını arayıp buldu. Tan Çiftliği, adıyla tanınmış olan bu çiftliği, bu sırada eski Kâhya Derviş Efendi yönetiyordu. Naciye Sultan'ın hanedan kişileri arasında sınırdışı edilmesinden beri, burayı, İttihat ve Terakki'nin eski fedai komitecilerinden olan bu yürekli adam, Abdülkadir'i saklamaktan zerrece korkmadı. Ne var ki kentin köşe bucağını arayıp taradıktan sonra ellerinin bomboş olduğunu gören güvenlik güçleri, izleme bölgeleri olarak sürek avını kentin dışına kaydırmıştı. Kentin dört bir yanındaki kuşkulu çiftlikler, ıssız yerlerdeki evler geceli gündüzlü basılıyor, üç numaralı suikastçı, harıl harıl, aranıyordu. Çiftliklerin basılmakta olduğu bilgisini alan Derviş Efendi, geceli gündüzlü tetikte bulunuyor, çiftliğin yöresinden geçen kuşlardan dahi kuşkulanıyordu. Eski fedailiğinin, komiteciliğinin bütün bilgileri, yetenekleri, becerileri ayaktaydı. Eski görgüsüne dayanarak, polisin pek yakında buraya da geleceğini biliyordu. Bir gece, gözünü kırpmadan çiftliğin yöresinde dolaştı, sindi, pusuya yattı. En sonunda, sabaha karşı beklediği tehlikeli karaltıları uzaktan gördü. Ancak, hava henüz karanlık olduğundan, avcıları daha uzaktan seçememişti. Gölgeleri görmesiyle, Abdülkadir'i yataktan kaldırması bir oldu. Adamı çiftlikten uzaklaştıramazdı. Çıplak ağaçsız tepelerde bir tarla faresi dahi güç saklanabilirdi. Abdülkadir'i biraz ötede yığılmış olan buğday demetlerinin arasına saklayarak, koşup çiftliğe döndü. O, arka kapıdan içeri girerken, polislerle jandarmalar da yırtınırcasına havlayan çiftlik köpeklerinin barajını aşarak ön kapıyı omuzlamaktaydılar. Derviş Efendi, yataktan kalkmış gibi yaparak, polislere yol gösterdi.

Kümeslere varıncaya dek, çiftliği didik didik eden polisler, her zaman bir kör noktayı unuttukları gibi bu kez de buğday de-

meti yığınlarını aramayı unuttular. Sapların altında ecel terleri döken Abdülkadir, bir süre sonra çıkınca, tehlikenin büyüklüğüne bakmadan yaşamanın ne kerte güzel olduğunu, bir kez daha anladı. Sabahın köründe demetlerin altına giren Abdülkadir, buradan çıktığında, güneş göğün ortasında parlıyordu. Abdülkadir'in sinirleri iyice bozulmuştu. Bu kez, bir rastlantı olarak kurtulmuştu. İkinci kez, bu talih kendisine gülmeyebilirdi. Polis, buraya bir kez daha, on kez daha gelebilirdi. Şundan ki burası kendisi gibi kişilerin saklanmasına en elverişli yerlerden biriydi. Evet, burası da tepeden tırnağa, tehlike kokuyordu. Bir ayak önce Türkiye sınırları dışına çıkmadıkça, yakalanmamanın, ölümden kurtulmanın çözümü yoktu. Çok önem verilen bir suçun sahibini pislediği yere dek kovalayacaklardı. Cehenneme de kaçılsa, bu sürek avının avcılarından yakasını kurtaramayacağına inanmaya başlamıştı. Derviş Efendi'yle baş başa verip uzun uzadıya konuştular. Ölümden kurtulmanın en yakın yolu Bulgaristan sınırıydı. Oradan dışarı atladıktan sonra, ölüm korkusu gibi, ölüm de bitebilirdi. Evet, Türkiye'nin Batı Karadeniz kıyılarına doğru yola çıkmak, bir kurtuluş şansı olabilirdi. Ne var ki ufak bir araştırmadan sonra, güvenlik güçlerinin, bütün Karadeniz'e varan geçitlerle birlikte bütün köyleri ve yolları tuttuğunu anladı; umutsuzluğa düşer gibi oldu. Yine de oradan bir çıkış yolu aramaktan başka çözüm yolu yoktu. Böylece, gecelerin karanlığına bürünerek bu ağaçlık bölgelerde canını kurtarmanın yollarını aramaya çıktı. Istıranca Dağları'nın eteklerini izlerken, Istıranca (Binkılıç) Bucağı'nın üzerine vardı. Oranın tehlikeli olabileceğini anlayarak, onun yöresindeki Çilingos Çiftliği'ne sokuldu. Orada, çiftliğin Kâtip'iyle İşçibaşısı'na rastladı. Orman Müfettişi olduğunu söyleyerek, kendisine bir at verilmesini istedi. Kâtiple İşçibaşı, tanımadıkları bir adama, Orman Müfettişi bile olsa, çiftliğin atlarından birini vermek istemeyince, Abdülkadir, ezici yeteneğini kullanarak, onları korkutmaya çalıştı:

— Ben, Orman Müfettişi'yim; at vermezseniz, sonra hakkınızda hayırlı olmaz! dedi.

Sonra, onlara, şöyle dedi:

— Bir işiniz düşerse, karışmam ha! Pişman olursunuz!

Evet, Ağustos'un, 18'inde Çarşamba günü saat on buçuk sıralarında, Çilingos Çiftliği'nin Kâtip'iyle İşçibaşısı şöyle bir görünüşle karşılaşmıştı: Kısa kır sakallı, elinde yara izi bulunan, orta boylu, orta yaşlı bir adam, çiftliğin yanı başındaki arabacıların yatıp kalktıkları kulübeye doğru ilerlemiş, onlara Orman Müfettişi olduğunu söyleyerek, «Selâmünaleyküm!» diye selâmlamış, onlar da selâmını geri vermişlerdi. Adamın konuşması çok düzgün, bağlayıcı olmakla beraber, üstü başı perişandı. Daha önce yepyeni olduğu anlaşılan giynekleri, leke, kir ve çamur içindeydi. Bu da çiftliğin adamlarında haklı olarak kuşku uyandırmıştı. Hiç, çok güzel giyinmesi gereken bir Orman Müfettişi bu durumda gezebilir miydi? Bu durumda Orman Müfettişi olduğunda direten adama en sonra inanarak onu çiftlik yapısına götürüp konuk etmek, bir kahve içirmek istediler. Ona, kendisi orada bir kahve içip dinleninceye dek eğerli bir at bulup getireceklerini, söylediler. Abdülkadir, kendisini çiftliğe çağırdıklarından kuşkulandı. Orada aileler bulunduğunu, bu yüzden oraya gitmenin doğru olmayacağını söyleyerek, bu çağrıyı iteledi. En sonunda, kendisine özel bir oda verileceği söylenince, kuşkusu azalıp gitmeye razı oldu. Burada İğneada, Podime (Yalı Köy) Kıyı Bölgesi Gümrük Memuru Nuri ile karşılaşınca, afalladı. Bu sırada çiftliğin İşçibaşısı Nuri de çıkagelince, Abdülkadir'de şafak atmıştı. İşçilerin kendisini kurnazlıkla buraya kıstırdıklarını sanan kaçak, hemen bu tuzaktan sıvışmanın çözümünü aramaya başladı:

— Buraya bir arkadaşım gelecekti. Bir saatten beri onu bekliyorum. Hâlâ gelmedi. Çok bekleyecek vaktim yok!

Gelirse, sizi bekledi, gitti, dersiniz. Bana da hemen şimdi, Midye'ye (Kıyı Köy) geçmek üzere bir at bulunuz! İşim ivedi.

Nuri:

— Efendim! At diyorsunuz ama bildiğiniz gibi burada atlar durmadan odun taşırlar. Boş, işsiz at bulmak zor, deyince sahte müfettişliği elden bırakmayan Abdülkadir, baskıyı sürdürdü:

— Hâlâ anlatamadık mı? Size Orman Müfettişiyim, diyorum. Bana at bulmak zorundasınız. Koskoca çiftlik, bir at bulunmaz olur mu? Başka nereden bulabilirim? Oraya yaya gidemem ya!

Nuri Efendi, ona şöyle dedi:

— İyi ama Beyefendi; Midye yolunu koruculardan kimse bilmez! Sizi oraya kim götürecek?

Sahte Orman Müfettişi de:

— Osman adlı Orman Bekçisi, yolu pek iyi bilir. Bu gece burada kalırım. Yarın sabaha kadar siz de atı bulursunuz, diyerek geceyi Çilingos Çiftliği'nde geçirmek kararını bildirdi. Sonra, cebinden bir elli Liralık çıkararak, oradakilere gösterdi:

— Şunu bozar mısınız?

Bu büyük parayı hiç kimse bozamadı. Bunun üzerine parayı yine cebine koyarak:

— Zararı yok, yarın Midye'de bozdururuz, dedi.

Abdülkadir, kirli ve çamurlu giynekleriyle konuk yatağına uzandıysa da bütün geceyi baskın olasılıklarını düşünerek tedirgin geçirdi. Çok kötü bir tavşan uykusu çekti. Sabahleyin güneş doğarken, Orman Bekçisi Osman, semerli bir atla kapıya gelerek, uykusuzluktan gözleri şişmiş olan sahte Orman Müfettişi'ni yolculuğa çağırdı:

— Haydi, Beyim; at hazır! Güneş ortalığa yayılmadan yola çıkalım.

Abdülkadir, semerli atın sırtında, Osman da yayan, arkada, Midye yoluna koyuldular. Midye yolu, çok sarp ve kayalıktı.

Yedi saatlik yürüyüşten sonra deniz kıyısına vardıklarında, Abdülkadir, atın dizginlerini Osman'ın eline tutuşturdu:

— Haydi, sana, hak selâmet versin! Ben, buradan öteye giderim. Sen de atı çiftliğe götür! Belki, seni gerekserler, dedi.

Orman Bekçisi'nden ayrılan sahte Müfettiş, hemen oracıkta kayıkçılarla pazarlığa girişti. Osman, hiçbir şey anlamadığı bu pazarlığı ilgiyle izledi. Tuhaf şey, Müfettiş Bey'in kayıkçılarla ne işi olabilirdi? Orman Bekçisi Osman, içinde acı bir kuşkuyla gece yarısı çiftliğe döndü. Zararlı bir adama kılavuzluk ettiği kuşkusu, içinde büsbütün güçlenmişti. Çiftliktekilerin, Orman Müfettişi'ni götürüp götürmediğini soruşlarına şu yanıtı verdi:

— Götürdüm. Ancak, günahı boynuna. Biz, anlaşılan, kendi ayağıyla gelen kısmeti kaçırdık. Onu deniz kıyısında kayıkçılar-

la pazarlığa girişirken gördüm. Nereye gidecek? Herhalde, o yanlara; karakola bildirmek usumdan geçmedi değil. Ancak, ne diyeyim? Dalgınlığa mı geldi, basiretim mi bağlandı, nedir, kimseye bir şey demedim. Aptal aptal, döndüm, geldim,

Abdülkadir'in pazarlık ettiği kayıklar ya da motorlar, mangal kömürü taşıyan araçlardı. Onlardan biriyle denize açılarak Bulgaristan'a sığınmak istiyordu.

Ne var ki kaçağın yazgısı, kara bir yazgıyla yazılmıştı. Bu yüzden kurtuluşa bu kerte yaklaştığı halde, yazgısı, öbür yanda, piçliğine çalışmasını sürdürmekteydi: Abdülkadir, Birinci Dünya Savaşı'nda yapılmış savunakların bulunduğu Bulgaristan'a iki buçuk saatlik bu Demirköy İlçesi bölgesinde ölümden kurtulmak uğruna çırpınıp dururken, gerçek Orman Müfettişi Cafer Sadık, onun izi üzerinde kuşkuyla yürümeye başlamıştı. Bu adam, Çilingos Çiftliği Bölgesi'nde Orman Müfettişi olarak bulunmaktaydı. Abdülkadir, Osman'la birlikte yola çıktıktan sonra, çiftliğe uğrayan gerçek Orman Müfettişi Cafer Sadık, çiftlik kiracısının Genel Vekili Alman Nest Mayer'in Çiftlik Kâtip'i ve İşçibaşısı'yla kavga edercesine bağırıp çağırdığına tanık oldu.

Nest Mayer, onlara şöyle bağırıyordu:

— Tanımadığınız bir adama, neden, at veriyorsunuz? Belki de bir serseridir. Ya da kötü amacı olan birisidir. Böyle şey olur mu?

Durumu öğrenen Orman Müfettişi Cafer Sadık, hemen davrandı. Çiftlik kiracısının Genel Vekili Nest Mayer'i de yanına alarak, atla Çilingos'tan ayrıldılar. Safaalan Köyü yönünde ilerlediler. Bu köye yaklaştıklarında gözlerine birkaç ak asker çadırı ilişti. Cafer Sadık, hemen, çadırların bulunduğu yere giderek, askerlerin Komutanı'na kuşkulu Orman Müfettişi'nin durumunu, gittiği yönü anlattı. Bunu dinleyen Komutan, birdenbire heyecanlanarak, şöyle bağırdı:

— Hah! Bu, Abdülkadir'dir!

Orman Müfettişi Cafer Sadık ile arkadaşı, birkaç saat sonra Çerkesköy'e varıp hemen telgrafhaneye koşarak İstanbul Valisi Süleyman Sami'ye durumu bildirdiler. Süleyman Sami de durumu Kırklareli Valisi'ne bildirdi.

Abdülkadir, bir buçuk aylık korkulu bir kaçaklık serüveninin sonuna gelmek üzereydi. Kırklareli Valisi Sait, onun kendi vilayet sınırları içinde olduğunu öğrenince hemen davranmış, vilayetin bütün güvenlik güçlerini Midye Bölgesi'ne göndermişti. Bu sırada Midye'yi de arkada bırakan kaçak, Demirköy kazasının, İğneada Bucağı'na varmıştı. İğneada merkezine vardığında, Ağustos'un, 22'siydi. Çevrenin polisle ve jandarmayla dolu bulunduğundan habersiz bulunan kaçak, kolayca onların ellerine düştü. Vali Sait de bir rastlantı olarak Abdülkadir'in oraya varışından üç gün önce İğneada'ya gelmişti. Böylece kaçak, doğruca onun eline düşmüş oluyordu. Akşamleyin yakalanan kaçak, bütün gece Sorgu Kurulu önünde sorguya çekildi. Abdülkadir, hemen, kimliğini bildirmeyerek epeyce direndi. Kaçamak yanıtlarla Kurul'u saatlerce oyaladı. İlkin, komisyonculuk yapmak üzere dolaştığını, söyleyerek, bunun üzerine, diretti. Karşısındaki kişiler de sınır bölgelerinde görev gören görgülü kişilerdi. Onun kaçamak yanıtlarını çabucak çürüttüler. Zaten morali sıfır olan Abdülkadir, büsbütün şaşırdı, afalladı; çıkmaz düşüncelere daldığı görüldü. Vali Sait el yazısıyla anlatımını almak isteyince, buna gerek olmadığını, nasılsa Ankara'ya gönderileceğini, anlatımının orada alınabileceğini söyleyerek, bir ayak önce yola çıkarılmasını istedi. Bu kez, kendisinin emekli Yüzbaşı Nazif olduğunu söyledi. Harbiye'den hangi yıl çıktığını sordular. Söylediği yılda Harbiye'den subay çıkmış olan birkaç subay getirdiler. Bunlardan hiçbirisi Abdülkadir'i tanımadı. Bunun üzerine Abdülkadir'i kişi olarak tanıyan beş tanık getirdiler. Bunlar, onun eski Ankara Valisi Abdülkadir olduğunu kesinlikle bildirdiler. Beş tanığın onu tanıması yeter görülerek, Abdülkadir trene bindirildi. Tren kalkacağı sırada, artık bütün ümitlerin suya düştüğünü anlayan Abdülkadir, eski Ankara Valisi olduğunu oradakilere söyledi.

Abdülkadir, Cavit'in asılmasından üç gün önce, 22 Ağustos'ta İstanbul'a götürüldü. Onun Bulgaristan sınırında yakalandığı haberi, bütün kente yayılmıştı. Sirkeci İstasyonu ana-baba günüydü. Herkes, kaçağı görmek istiyordu. Bitkin bir durumda bulunan Abdülkadir, kollarından tutan polislerin yardımıyla tren-

den indirildi. Sakalı uzamıştı. Başında eski bir fötr şapka, sırtında kirli bir kruvaze kara ceket, dizleri çıkmış bir pantolon, ayaklarında sarı çamura bulanmış bir çift iskarpin vardı. Elleri kelepçeliydi. Caddeyi kordon altına alan polisler arasından yol açılarak, Polis Müdürlüğü'ne götürüldü. Orada da bir kurulca sorguya çekildi. Orada daha çok durdurulmayarak, hemen, Haydarpaşa'ya gönderildi. Akşam trenine bindirilen paçavra yığını halindeki eski politikacı, kendisini, dişlerini bileyerek bekleyen Aliler Mahkemesi'nin korkunç düşüncelerine bırakarak gözlerini yumdu. Bileklerini sıkan kelepçelerinin verdiği pis düşüncelerden uzaklarda, belki de bu dünyadan uzakta avutucu şeylere, bir yerlere daldı gitti.

Ne yazık ki Abdülkadir, Ankara'ya tek başına gitmedi. Kaçtığından bu yana kendisine yardım etmiş olanlarla evine saklanmış olduğu kadınlı erkekli bir yığın kişi de tutuklanarak Ankara'ya gönderildi. Eski Harbiye Nezareti Müsteşarı Fuat Paşa, emekli Albay Aziz, Natık Paşa'nın karısı Seher, Bakırköy Kartaltepe İhtiyar Kurulu Üyeleri, Muhtar'la birlikte, Kehribarcı Muammer, bakkal Ahmet, Naciye Sultan'ın Pandenima Çiftliği'ndeki Haremağaları ve Bakırköy Mahalle Bekçileri de tutuklananlar arasındaydı.

Abdülkadir, 23 Ağustos 1926 Pazartesi gün, Aliler Mahkemesi'nin karşısına çıkarıldı. Başkan, ona Ankara Valiliği'nden ayrıldıktan sonra, ne gibi işlerde bulunduğunu, sordu. Bağırsak üstüne iş yaptığını söyleyen sanık, bu konuda gerekenleri anlattı.

Başkan, suikast işine gelerek bunun üzerinde durmaya başladı:

— Şükrü Bey'in tutuklanışını nereden öğrendin?

— Gazetelerde görmüştüm.

— Peki, onun tutuklanışından ne kadar sonra ortadan yittin?

— Onun tutuklandığı tarih usumda yok, Yalnız, oturmakta olduğum kardeşimin evinin önünde polisler dolaşmaya başlayınca, kaçmayı uygun buldum.

— Polisleri görünce, nereye gittin?

— İlk önce, Sultanahmet, Gülhane Parkı gibi yerlerde dolaştım. Sonra bir gazete alarak Ayasofya Camii'ne girdim. Orada gazete okuyarak vakit geçirdim. Akşamüstü, Hocapaşa Hamamı'na gittim, yıkandım. Sabah olunca, Yenikapı yörelerine, iskele yöresine gittim.

— Kaçmaya başladığında üzerinde ne vardı?

— Üzerimde silah yoktu. Yüz yirmi Lira param vardı. O gece, Beyoğlu'na çıktım. Otelde kaldım. Ertesi günü, Kasımpaşa ve Hasköy yörelerinde gezdim. Daha ertesi günü, eve uğrayayım, dedim. Baktım, yine polisler kapının önünde; döndüm, Nail Bey'in evine gittim. Birkaç saat kaldım. Oradan Fatih'e gittim. Edirnekapı'dan çıktım. Yürüye yürüye, ta, Bakırköy'e, oradan, Halkalı yöresinde Enver Paşa'nın çiftliğine gittim. Orada Derviş Bey vardı. Sabah namazı vakti oraya vardım.

— Yolda kimseye rastgelmedin mi?

— İki jandarmaya rastladım. Kimdir o? dediler. Durdum; kurban davarlarım gelecek, bekliyorum, dedim. Ses çıkarmadılar; bıraktılar.

— Çiftlikte kim karşıladı?

— Derviş Bey oradaydı. Kendisine işi anlattım. Beni arıyorlar, dedim. Şefaat etti. Sonra, baktık; çiftlik elverişli değildi. Derviş Bey aracılığıyla bir ev tutmayı düşündüm. Çiftlikte Derviş Bey'in baldızı, kaynanası, kimi Haremağaları da vardı. Naciye Sultan'ın ağaları imiş.

— Hizmetçiler yok muydu?

— Vardı ama beni görmediler.

— Peki, Derviş Bey'in ailesinin işten haberi var mıydı?

— İşi, salt, Derviş Bey biliyordu. Sonra onlara anlattı mı, bilmem.

— Ev kimin adına tutulmuştu?

— Bilmiyorum; kontrat kimin adına yapılmıştı, sormadım. Sanırım, baldızı adınaydı. İki aylığını on beşer Lira'dan ben verdim.

— Peki, o eve nasıl gittin?

— Büyük bir sandık vardı. Onun içine girdim. Öyle götürdüler.

— Eve eşyayı nereden buldunuz?

— Çiftlikten gönderdiler. Seher Hanım da gönderdi.

— Seher Hanım da o evde mi kalırdı?

— Ben, oradayken ikimiz kalırdık. Gider, dışarıdan yiyecek, içecek gibi şeyler alırdı. Bir de Yusuf vardı. Bize yardım ederdi.

— Evdeyken kimlerle haberleşiyordunuz? Bu, Seher Hanım kimdir?

— Derviş Bey'in baldızı. Enver Paşa'nın Hanımı, Naciye Sultan'ın da manevi kız kardeşi. Yüzellilikler'den Natık Paşa'nın kadını imiş. Hiç kimseyle haberleşmedim, ilişkide bulunmadım. Yalnız, Derviş Bey'le Yusuf vardı. Gazete aldırır, okurdum.

— Gıyaben, ölüme mahkûm olduğunu, nereden öğrendin?

— Sanırım, çiftlikteydi. Gazetelerden öğrendim.

— Ondan sonra, ne yaptın?

— Ne yapacağım? O evde kaldım! Ben, düşündüm; herhalde, bir zaman gelecek, iş anlaşılacak; o zaman çıkarım, dedim.

— Peki, sonra, nasıl kaçtınız?

— Çiftliği aramışlar. Derviş Bey'i götürmüşler. Yusuf bu haberi getirince, artık, kendi başımın çaresine bakmalıyım, dedim. Gittim, köylerde yer aradım.

— Derviş Bey'in evine gitmeyi kiminle saptamıştınız?

— Kendi kendime, en uygun yer burasıdır! dedim.

— Ya Bulgaristan'a kaçmak işi nereden doğdu?

— Efendim; saklanacak bir yer arıyordum! Nereye gidebilirdim? Umarsız kalınca bu biçim usuma geldi.

— Derviş'in tutuklandığını nereden öğrendin?

— Bilmem. Biri haber verdi. Anlamıyorum.

— Derviş, anlatımında senin Yunanistan'a ya da Bulgaristan'a kaçmak istediğini söylüyor.

— Evet, Efendim! Ben de söyledim. Saklanacak bir yer arıyordum.

— Bundan önce de birçok işlerde tutuklanmalar oldu. Siz, hiç saklanmak gereğini duydunuz mu? Kaçtınız mı?

— Hayır; hiç kaçmadım! Ancak her zaman uyanık bulundum.

— Demek ki bu kez kendine güvenmiyordun? Kendine güvenseydin kaçmaz, gelir, kanunlara boyun eğerdin. Yoksa, böyle vahşi bir halde dağlarda dolaşmazdın. Safra Köyü'nden sonra nerelerde dolaştın?

— Halkalı, Şamlar ve Kızılcaköy yoluyla Çatalca'ya vardım. Orada bir süre kaldım.

— Oraları önceden tanıyor musun?

— Balkan Savaşı'nda Çatalca Savunması'nda bulunmuştum. O zamandan tanırım.

— Sonra?

— Efendim, bu kaçışımın nedenini söyledim! Suçlu olsaydım, tutuklamaları beklemez, ya da yargılamaları beklemez, daha önce kaçardım. Başka türlü yapardım.

— Ne yapardın, örneğin?

— Geçtiğim yerlerde jandarmaları yuvarlar ya da kendim yuvarlanırdım.

— Biz de böyle sanırdık. Oysa, sen, seksen kilometre yürüyerek kaçtın. Ziya Hurşit'le ilişkini söyle!

— Herkesle olduğu gibiydi, onunla da ilişkim. Sık sık, Sirkeci'de buluşur, görüşürdüm.

— Sarayburnu Parkı'nda baş başa verdiğinizi yadsımazsın ya?

— Anlamıyorum. Buluşmuşsak, bilmem, söylerdim.

— Şükrü Bey'le, Ziya Hurşit'le Şişli'de, Bulgar Çarşısı'nda buluşmadınız mı?

— Rastlantı olarak buluşmuştuk. Önceden hazırlanmış bir buluşma değildi. Şişli'de bir aileyi ziyarete gitmiştim. Evde bulamadım. Dönerken onlara rastgeldim. Selâmlaştık. Haydi, gel, bira içelim! dediler. Girdik, oturduk, bira içtik. İşte, o kadar!

— Ne konuştunuz?

— Havaiyattan. O bahçenin eski durumundan. Aynı zamanda Terakkiperver Parti'den söz açılmıştı.

— Ziya Hurşit, senin partiye girip girmemekliğinle ilgileniyor muydu?

— Evet!

— Peki, başka ne konuştunuz?

— Bu, parti işini. Terakkiperver Parti'nin başarı sağlaması uğruna hep birlikte çalışalım, dedik.

— Ya suikast işi?

— Kesinlikle, suikast işinin lafı bile olmadı. Yalnız, söylediğim gibi, Terakkiperver Parti'nin başarı sağlaması işi konuşuldu.

— Senin bu partiye girmeyişine kimler tutuluyordu?

— Çoook! Sabit, Halet, Faik ve Şükrü Beyler. Giderek, Mebus olmayanlar da sen neden kenarda köşede kalıyorsun, girmiyorsun, derlerdi. Ulusun çoğunluğu bizimle birliktedir; herhalde başarı sağlayacağız; sen, neden, yabancı kalıyorsun? diye bana takılırlardı.

— Canım, şu suikast işindeki ilişkini de söyle!

— Bendeniz suikast işine katılmış değilim ki gizini söyleyeyim! Bu konuda hiçbir şeyden haberim yok; inanın!

— Sen kaçak iken bütün gazeteleri okudun ama şimdi, hazırlıklı konuşuyorsun. Oysa, suikastı yapmak isteyenlerin başında sen de varsın. Bunu Ziya Hurşit de söylemiştir, Şükrü de.

— Efendim, bu ne zaman olmuş? Kesinlikle, olmamıştır! Ne o bahçede, ne de başka bir yerde suikast sözü bile geçmedi.

— Şimdi, onların anlatımlarını okuturum ama boşu boşuna yargılamayı uzatmış olurum. Yoksa sen de dinlerdin.

— Efendim, o gün o bahçede rastgele siz de bulunmuş olsaydınız, siz de kuşku altında kalacaktınız.

— Böyle saçma laf olmaz! Onlarla, ancak, sen konuşursun!

Başkan, Kâtip'e, Ziya Hurşit'in İzmir'deki anlatımını okuttu. Ziya Hurşit, Abdülkadir'i iflah olmayacak biçimde suçluyordu. Ziya Hurşit'in anlatımı, Abdülkadir'in başına göktaşı gibi düşmüştü. Daha bütün anlatım da okunmuş değildi.

Başkan şöyle dedi:

— Daha bunun gibi birçok anlatımlar vardır. Ancak, okutmaya vakit yok.

— Efendim, ben bu anlatımların hepsini kendime karşı yapılmış bir suikast olarak alıyorum!

— Allah Allah! Sana neden suikast yapsınlar? Bunu nereden çıkarıyorsun? Hem ne münasebet? Sana bir düşmanlıkları yok ki!

— Ben, aralarına girmedim de ondan! Herhalde, kızmış olmalılar. Yoksa başka neden usuma gelmiyor.

— Sarı Efe Edip'le aran nasıldı?

— Bir iki kez görmüşümdür, o kadar!

— Ama o anlatımında böyle demiyor. Pek, sıkı fıkı, dost imişsiniz.

— Hiçbir zaman! Bir iki kez selâmlaştık; işte, o kadar!

— Biz de demiyoruz ki sen her zaman, gece gündüz birlikteydin! Ancak, örgütten olduğunu, söylüyor.

— Yalan! Kesinlikle, yalan!

— Nasıl olur, canım? Edip, neden yalan söylesin? Nedeni ne? Bak, ne diyor: «Abdülkadir, bu işlerden dolayı sokakta karşılaştığımızda selâm vermez, sokak aralarında selâmlaşır, konuşuruz.»

— Yalan, Efendim, yalan! Ben, sokak aralarında gezmem. Ben, caddede gezerim.

— Ama, elimizde anlatımlar var. Bunları yadsıyamazsın!

— Bilmiyorum ki!

— Ben, sana söyleyeyim: Abdülkadir'le görüştüm. Ankara Suikastı'nın kısır kalışına üzüldü ve neden olmadı? Neden, Arif'in Çankaya'daki evinden yararlanıp bu işi bitirmediler? dedi. Ne diyeceksin, bu anlatıma?

— Efendim, hepsi yalan! Bunlar büyük adamlar, hepsi, Mebusluk, Nazırlık, Vekillik etmiş adamlardır. Benim Komutama, buyruğuma girerler mi? Benim sözüm bunlara geçer mi? Çok rica ederim! Bir Ziya Hurşit'in sözüyle benim üstüme hüküm vermeyiniz.

Aldı savcı:

— Bendeniz, gıyabi hükmün feshini isterken, Abdülkadir Bey'in, durumunu anlatarak, hiç olmazsa uygulanması kararlaştırılmış olan cezanın hafifletilmesini sağlayacağını sanmıştım. Oysa, işte görülüyor ki bunu yapamıyorlar. Umutsuzluğa uğra-

dım. Ziya Hurşit anlatımlarında çok açık söylüyor. Abdülkadir Bey bunları yadsıyor ama iteleyecek hiçbir kanıt gösteremiyor. Bundan da anlaşılıyor ki bunlar benzer düşüncede ortaktırlar. Bu nedenle ceza durumu, yeni Ceza Kanunu'nun, 147'nci Maddesi'ne temas etmektedir. Şundan ki durumu 55'inci Madde delaletiyle 57'inci Madde'nin Birinci Fıkrası gereğince cezalandırılmasını isterim.

Abdülkadir, şöyle sordu:

— Efendim; Savcı Bey'in cezalandırılmamı istediği maddeyi anlayamadım! Çok rica ederim; ivedi karar vermeyiniz! Olmaz mı?

Savcı:

— Bu madde, geçici kürekten, ölüme dek gider, dedi.

Ölüm sözcüğü, Abdülkadir'i tepeden tırnağa titretti.

Mahkeme, yargılamanın yettiğini, her şeyin anlaşılmış olduğunu söyleyerek, Abdülkadir'den savunmasını yapmasını istedi. İşlerin, yangından mal kaçırır gibi, hızlandığını gören Abdülkadir, bunun uğursuz bir anlam taşıdığını sezdi. Mahkeme Kurulu'nun önyargılarla o kerte dolmuş bulunduğunu anladı ki savunmasının bile hiçbir işe yaramayacağında, karar kıldı. Yine de kendini savunmakta yarar bulmaktan kendini alamayarak, savunma uğruna şöyle konuştu:

— Eskiden de, şimdi de suikastçı değilim. Birtakım gazeteler, Hükümet'i devirmek istediğimi yazmışlar. Böyle bir düşüncem de yoktur. Ben, eskiden beri böyle şeylere karşıyım. Hele, Gazi Paşa'ya suikast yapmak için, kesinlikle, kafamda bir etken yoktur. Nasıl olabilir ki ben Gazi Paşa'yı Meşrutiyet'ten daha önceden beri tanırım. Selanik'te Kolonya Gazinosu'nda buluşur, söyleşirdik. Meşrutiyet'ten sonra 31 Mart Olayı'nda Gazi Paşa, Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanı'ydı. O zaman da görüştük. Ondan sonra, içtenliğimiz büsbütün arttı. İstanbul'da da gerek Ali Fethi Bey'le, gerek Gazi Paşa'yla her zaman ilişkide bulunur, düşüncelerini benimserdim. Sonra, Paşa Hazretleri, Büyük Dünya Savaşı'nda Ordu Komutanı iken de bana her zaman güleryüz gösterirdi. Sonra, Bırakışma oldu. Ben İngilizlerin kovuş-

turmasına uğradım. Gazi Paşa Hazretleri, Tahsin Bey'in Şişli'deki evinde oturuyordu. Fethi Bey'le gider, görüşür içtenlikle çalışırdık. Sonra, Anadolu'ya geçtiler. İngilizlerin benim üstüme kovuşturması artınca, ben de Anadolu'ya geçtim. Büyük Millet Meclisi açılmak üzereydi. Gazi Paşa Hazretleri, beni, Musul Vali ve Komutanı olarak gönderdiler. Sonra, Ermenistan Harekâtı başladı. O bölgeyle haberleşmeyi sağladım. Abartmıyorum. Ondan sonra da Ankara Valiliği'nde bulundum. Hiçbir kişiyi, hiçbir partiyi kırıp gücendirmeyerek insanca çalıştım. Sonra, ayrıldım, bu ayrılışım da benim için zararlı olmadı. Şundan ki ben yaşamımı kanaatkârca geçirmiştim. Debdebe ile değil. Bu nedenle Vekillik'ten ayrılış, beni hiç etkilemedi. Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi, benim, ne Gazi Paşa Hazretleri'ne, ne de Hükümet ile partisine hiçbir düşmanlığım yoktur; olamaz da! Şundan ki Valiliklerde güç, yetki kalmamıştı. Yineliyorum: Kafamı etkileyecek hiçbir etken yoktur ki beni bana yüklenen eyleme götürebilsin! Gazetelerde gördüm ki ben Gazi Paşa Hazretleri'ne kurşun atacakmışım! Ben, ha!? Hayır! Ben, atmadım; atmayı usuma bile getirmedim! Hiç getirmedim! Giderek, şunu da söyleyeyim ki ben onun yüzünden kurşun yedim. Şundan ki onlar İttihat ve Terakki'nin içine alınmamışlardı. Ben, her zaman bu iki güçlü kişiyi, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'yle Ali Fethi Bey'i savunurdum. Bu yüzden, İttihat ve Terakki'nin içinden uzaklaştırıldım. Bundan dolayı, Gazi Paşa Hazretleri'nin kendisine, ne kurşun attım, ne de bir an atmayı düşündüm. Ne de düşünürüm, düşünebilirim; şundan ki neden yoktur! Ben, temelde, neden de olsa, öç alıcı bir insan değilim. Sonra, Gazi Paşa Hazretleri gibi, Hükümetince de hiçbir biçimde beni üzecek bir davranışa uğramadım ki bunu yıkmak uğruna uğraşayım! Yıkmakla elime ne geçerdi? Mevkiim, ne Cumhurreisi, ne de Vekil olmaya elverişliydi. Hükümet'i devirmeye yöneltecek bir etken yoktur. Salt, yurt ve ulus uğruna yapmak istesem bile, bu Hükümet yıkıldıktan sonra iş başına kim gelecekti? Kim var ki? Kısaca, söylemek isterim ki ne önceleri, ne de bugün, Hükümet devirici, suikastçı değildim ve değilim. Falan kişinin şu ya da bu biçimdeki anlatımlarını ite-

lemek uğruna, bunlardan söz etmeyi zorunlu bulmaktayım. Suikast ve Hükümet devirmek yanlısı olmak için, iktidar mevkiine düşkün olmak gerektir. Benim böyle bir düşkünlüğüm olmadığını herkes bilir. Ne Ziya Hurşit, ne Şükrü, ne Sarı Efe, ne de öbürleriyle, hiçbir zaman, suikast işi diye bir iş konuşmuş değilim. Bunlarla ilişkilerim olmuştur. Ancak, önce de söylediğim gibi, böyle, suikast, Hükümet devirme gibi şeyler için değil; bayağı, arkadaşlık ilişkileriydi. Yirmi otuz yıl içinde yurdun geçirdiği savaş döneminde yetişmiş olan Gazi Paşa Hazretleri'nin yerini alacak kim var? Böyle bir şeyi düşünebilmek için insanın ya deli ya da gerçekten gözünü kan bürümüş bir suikastçı olması gerektir. Oysa, ben, ne deliyim, ne de suikastçıyım!

Cumhurbaşkanı Hazretleri'nin kişilerine karşı yapılacak suikastta yurda zarar geleceğini bilmez miyim? Bakınız, şimdi usuma geldi: Cumhurbaşkanı Hazretleri'yle İsmet Paşa Hazretleri'nin kendi ecelleriyle gidinceye dek bunların büyük bir sevgiyle başımızda korunmaları uğruna ne yapmak gerekliyse yapılması gerektiğini anlatarak, demeç vermiştim. Şimdi de o düşüncedeyim. Bunların varlıklarının ülke için, verim, dirim olacağı kanısındayım.

Başkan Beyefendi; bendeniz, birlikte çalıştığım savında bulunan Ziya Hurşit, Sarı Efe Edip, Rasim, Hafız Mehmet vb., suikastçılarda olduğu gibi, benim de üstümde ya da evimde ya da başka bir biçimde korunmamda, herhangi bir yazı, silah ve bomba gibi bir şey bulunmuş olsaydı, belki, giderek, onlarla ortak sayılabilirdim! Bursa, Ankara ve İzmir girişimlerinde ilgili olsaydım, elbette, bunlara ilişkin bir kanıt meydana çıkacaktı. Oysa, bunların hiçbirisi yoktur; olamaz da! Neden yoktur, neden olamaz, bunları da kısaca, söyledim.

Bendeniz, bu ülkede yirmi beş yıl hizmet ettim. Bunun on iki yılı askerlik görevidir. Her yerde, her zaman, her türlü koşullar altında, her zaman namusluca çalıştım. Beni bilenler, her zaman tanığımdır. Bundan dolayı, işi adil kurulunuzun yüksek vicdanına bırakıyorum! Ben, suikastçı değilim! Bu konuda hiçbir kanıt da yoktur. Tek eksiğim, vaktinde karşınıza gelmeyişimdir. Bunun nedenini söyledim. Bu eksiğimi bağışlayacağınızı umuyorum!

Abdülkadir, binde bir de olsa, kuş gözü gibi bir umuda kapılarak sözünü bitirince, Savcı, pars gibi yerinden fırladı:

— Sanık sandalyesinde bulunan Abdülkadir Bey'in kendisini güçlüce savunmadığı kanısı oluşmuştur. Durumu ikiye ayırabiliriz: Bir bölümü çıkar anlatıyor, «Ben suçsuzum!» diyor. Bir Türk yurttaşı olarak bunu diliyor, sizde bu kanıyı doğurmasını yürekten istiyorum. Ancak, ne yazık ki gerçek hiç de öyle değildir. İtelediği Ziya Hurşit'in anlatımına dayanarak davanın yönü belirmiştir. Rüştü Paşa ile olan ilişkisi de dikkate değer. Onun gibi Tümen Komutanlığı etmiş zeki ve duygulu bir adamın söylemiş olduğu sözler, herkese söylemiştir, derken bir düşüncededirler. Kısaca, üzülerek yinelerim ki Abdulkadir Bey, kendisini savunamamıştır.

Bu sözleri açık bir mahkûmiyet kararı olarak benimseyen Abdülkadir, Azrail'in kara gölgesini yanı başında duyarak korkuyla ürperdi. Tepeden tırnağa, öylece titredi. Savcı'nın düşüncelerini değiştirmekte belki bir yardımı olur kanısıyla, heyecanla şunları söyledi:

— Vicdanımdan gelen sesle söylüyorum: Sözlerimde kesinlikle yalan ve iki yüzlülük yoktur. Ben, Rüştü Paşa'ya bir değer vermem ve esasen onunla sık konuşan bir adam değilim. Kırk yılda bir, rastladığımda, şöyle, ayaküstü, üç beş laf ederim. Bundan dolayı, Rüştü Paşa'nın bana suikast üstüne çaktırma yoluyla söylemiş olduğu sözlere de önem vermediğim kendiliğinden anlaşılır. Şundan ki Hurşit'in anlatımlarına gelince, şunu söyleyeyim ki bunlar da doğru değildir; lekeleme ve isnattır. Rica ederim! Bütün bu suikast işlerinde, bu arada benimle ilgili ne bulunmuştur? Ben, Ziya Hurşit'le görüşmez değildim. Görüşürdüm. Ancak, onun gözümdeki yeri, Terakkiperverlerin bir adamı olmaktı. Böylece, değer vermediğim bir adamla, suikast gibi önemli bir işte ortak olabilir miyim?

Sayın Yargıçlar! Bugün şu sırada dirimim ve ölümüm söz konusudur. Kırk beş yaşındayım. Bu yaşa dek olduğu gibi, bundan sonra da benim için suikast gibi işlerle ve girişimlerle bir ilgim yoktur ve olamaz! Son sözüm, budur!

Abdülkadir'in yargılanması burada bitmişti. Canlı bir umutsuzluk külçesi gibi cezaevine gönderildi. Yatağının üstüne uzanarak, kapkara düşünce kervanlarını sürüklenmeye başladı. Ağzı ağı acılığındaydı. Hiçbir şey yemedi. Ancak, yaz sıcağının verdiği susuzluğu dindirmek üzere, birkaç bardak su içti. Suların içine de ağı karıştırılmış gibiydi. Bu Alilerin elinden kurtuluş olmadığını biliyordu. İp aracılığıyla öbür yana gitmiş olan arkadaşlarının, korkunun maskesini andıran yüzleriyle karanlık bir ufkun üzerinden kendisine baktıklarını görür gibi oluyordu. Kendisine el sallıyor gibiydiler. Bir yandan da kulağı kirişteydi. Mahpusane'nin çevresinde mahpusane duvarlarını kendisine doğru sıkıştıran kapkara baskının varlığını duyuyor, ciğerleri daralıyordu. İkide bir, mahpusanenin koridorlarında nöbetçi gardiyanların düdüklerini, ayak seslerini işitiyor, bunların, Azrail'in kılavuzu olup olmadıklarını anlamaya çalışıyordu. İkide bir saatini çıkarıp lambanın kör ışığında bakıyor, gecenin saatlerinin taşıdığı korkunç değeri bütün anlamıyla duyuyordu. Saat yirmi üçte, hücreye doğru kalabalık ayak seslerinin yaklaştığını işitti. Bayılacak gibi oldu. Demek ki sabaha dek bile bekleyememişlerdi. Demek ki kendisi, yeryüzünden bir ayak önce kaldırılması gerekli bir canavardı. Bayılacak gibi olduysa da son direnç gücünü harcayarak, kendine egemen olmaya çalıştı.

Abdülkadir, Müdürlük Bölümü'ndeki odalardan birine konmuştu. Büyük sessizlik içindeki geniş koridorun ortasında bulunan odanın önünde duran ayak sesleri, Muhafız Jandarma Komutanı'yla Müdür'ün, gardiyanların ve birkaç jandarmanındı. Jandarma Komutanı, Başgardiyan'ın açtığı kapıdan içeri girdi. Yatağından fırlayarak ayakta dikilen Abdülkdir'e, gündüzün mahkemede verilen kararın bildirileceğini, bundan dolayı aşağı Jandarma Komutanı'nın odasına inmesi gerektiğini, söyledi. Abdülkadir yargının gece yarısı uykudan kaldırılıp bildirilmesinin ne anlama geldiğini biliyordu. Bu yüzden, Jandarma Komutanı'nın sözleri onu dondurmuş gibiydi. Sanki, felce uğramıştı. Onun bu şaşkınlığından yararlanan jandarmalar, hemen bileklerine kelepçeyi vurdular. Bu şaşkınlık içinde aşağı indirilen hü-

kümlü, Atpazarı Komiseri Adil'in okuduğu ölüm yargısını put kesilmiş gibi dinledi. Yargı okunup bittikten sonra, kendisine, bir vasiyeti olup olmadığı, soruldu. Biraz olsun taşlaşmış durumundan kurtulan sönük ve acıklı bir sesle, şöyle yanıt verdi:

— Ne vasiyetim olacak? Yalnız, anlamak isterim; beni buraya, Ankara'ya mı gömecekler? Hoş, nereye gömerlerse gömsünler. Bizim gibi adamların mezarı belli olur mu?

Bunları söylerken, cebinden çıkardığı iki lira ile saatini Atpazarı Komiseri'ne uzattı:

— Bunlarla, mümkünse, kardeşim, bana bir mezar taşı diktirsin, dedi.

Sonra, saatin kaç olduğunu sordu. Yirmi üç olduğunu anlayınca:

— Erken asıyorlar! dedi.

Gardiyanlar da bu sırada adama, harıl harıl, ölüm gömleğini giydirmeye çalışıyorlardı. Sonra, onu koltuklayarak birkaç basamak merdivenden mahpusane avlusuna indirdiler. Büyük dış kapının ortasından açılan küçük kapıdan dışarı çıkarılan hükümlü, öbür arkadaşlarının daha önce asıldığı meydanda biriken halkla lüks lambasının aydınlattığı darağacını, onun altında dikilen Cellât Kara Ali'yi gördü. İşte, bu sırada egemen olamadığı bir heyecan, onu, zangır zangır, titretti. Gardiyanlarla jandarmalar, kollarına girerek, onu bir un çuvalı gibi sandalyenin üzerine çıkardılar. Sandalyenin üzerinde biraz kendine gelince, çevresindekilere şöyle dedi:

— Bir parça durun; bir şey söyleyeceğim!

Oradakiler, bir şey söyleyeceğini sanarak bekledilerse de konuşmak üzere birkaç kez yutkunmaktan başka bir şey yapamadı.

Kara Ali, yağlı, ilmiği boynuna geçirirken, mırıldanır gibi son sözlerini söyledi:

— Nasibim bu olmamalıydı; yazık!

GAZİ İSTANBUL'DA

«Gerçekten, ulusun bağrında özgür bir birey olmak kadar dünyada mutluluk yoktur.»

Mustafa Kemal.

1927 Temmuz'unun ilk günlerinde, Ertuğrul Yatı İstanbul'a girdiğinde, yer yerinden oynamıştı. Ülkede muhalefet diye bir şey kalmadığından, bütün gazeteler, silme, övgülerle çıkmıştı. Bütün İstanbul, sanki, bin yıldır beklediği bir kişiyi karşılar gibi kollarını açarak davranmıştı. Paşa, Dolmabahçe'ye çıkınca, İstanbul'un bütün ileri gelenleriyle muhalefetten temizlenmiş olan bütün gazetecileri onu karşılayanlar arasında bulunmak üzere oraya koşmuştu. Hemen bütün karşılayıcılar, Paşa'nın çevresini almışlardı. Ona yakın bulunmak mutluluğunu hiç kimseye kaptırmak istemezmişcesine, bir gerilim içindeydiler. Paşa'nın eski yakın arkadaşı Yunus Nadi ise, kalabalığın itişi kakışıyla kenara fırlatılmıştı. Paşa, çevresindekileri bir kez daha alıcı gözle tarayınca, Yunus Nadi'nin gereksiz bir uzaklıkta dikilip durduğunu görüp üzüldü. Gülümseyerek, ona şöyle ünledi:

— Buyurmaz mısınız, Yunus Nadi Beyefendi?

Cumhuriyet Gazetesi'nin Başyazarı, Paşa'nın yanına sokuldu. Bu sırada Paşa'nın İstanbul'a gelişini kutlayan bir yığın İstanbul gazetesini Paşa'ya sundular. Paşa, hepsine şöyle bir göz attı. Bunlar, dikensiz gül bahçesinin ürünleriydi. Hiçbir sivri dil, yırtıcı diş sayfalarda sırıtmıyordu. Gazetelerden birinde Ercüment Ekrem'in (Talü), «Hoşgeldiniz!» yazısına, eski bir dostu bulmanın sevinciyle baktı. Vaktiyle Çankaya'nın adamlarından olan ünlü mizah yazarı, Paşa'yı candan karşılıyordu.

Paşa, gülerek:

— Oooo! Bizim Ercüment! dedi.

Bütün gazeteler, Paşa'nın türlü güzel resimleriyle doluydu. Büyük manşetler, gazetelerin birinci sayfalarını çiçek bahçelerine çevirmişti. Şair Halil Nihat'ın uzun, vurgulu aruz şiiri, Kudu-

miye'si gözüne çarptı. Bu, şimdiye dek onun üstüne yazılmış en gürültülü, övgülü şiirdi. Mizah şairi Halil Nihat, sanki devlet kuşunu bu tek şiiriyle avlamak istercesine bütün yeteneğini, övücü gücünü bu şiire sığdırmaya çalışmıştı.

Gazi, şiiri okudu:

— *«Müjde! İstanbul'a Gazi cihanban geldi.»* (*«Muştu! İstanbul'a dünyayı kuran Gazi geldi.»*)

Bu şiir Gazi'yi coşturmadı değil. Ancak, son kerte gerçekçi bir kafaya sahip oluşu yüzünden, şiirdeki abartmaları hiç beğenmedi. Dikensiz gül bahçesindeki bülbüller, elbette, böyle ötecekti. Eğer, gül bahçesinin dikenleri sonuna dek temizlenmemiş olsaydı, Kudumiye Şiiri'nin bu korkunç abartması, elbette, daha yazılmadan önce eleştirinin sağduyusuna çarparak kendiliğinden ortadan kalkacaktı. Gazi, şiiri okuyup bitirince hemen çevresindekiler alkışlamaya hazırlanıyorlardı ki o, bir tek sözcükle dahi düşüncesini belirtmedi. Çevreden gelen birkaç «güzel» övgüsü de arada kaynadı gitti. Paşa, Halil Nihat'ın abartılı kasidesini, çevresindekilerin içinde yermekten çekindiyse de sonradan içten adamlarından birine düşüncesini açmaktan kendini alamayacaktı:

— Şair, abartmış. Biz, dünyayı kurmadık. Salt, bir viran yurdu kurmaya çalışıyoruz.

İstanbul halkının temsilcilerini Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede (Bayramlaşma) Salonu'nda kabul eden Gazi, onlara şöyle ünledi:

— İstanbul halkını, İstanbul'daki dernekleri, türlü kuruluşları, yüksek kurulunuzda selâmlamakla mutluyum. Aziz yurttaşlarımın bana karşı olan sempati ile sevgilerinin bugünkü parlak gösterisinden çok duygulandım. Bütün kalbimle teşekkür ederim! İstanbul'dan çıktığım günden bugüne dek sekiz yıl geçti. Ayrılıkla, özlemle geçen dakikaların bile ne uzun geldiği düşünülürse, sekiz yıllık özlemin, İstanbul'un sayın halkı için ruhumda ateşlediği sevginin büyüklüğü kolaylıkla anlaşılır.

İki büyük dünyanın birleştiği yerde, Türk Yurdu'nun süsü, Türk tarihinin zenginliği, Türk Ulusu'nun gözbebeği İstanbul, bütün yurttaşların kalbinde yeri olan bir kenttir. Bu kent, uğursuz

olaylarla acı çektiği zamanlar, bütün yurttaşların yüreklerinde kanayan yaralar açılmıştı. Yüreği yaralı olanlardan biri de bendim. Bugün, görüyoruz ki geçirdiğimiz karanlık gecelerin karnından yüreklerimizi sevinçle dolduran ışıklı tanlar doğdu.

Sekiz yıl önce, acı acı ağlayan İstanbul'dan yüreğim ağlayarak çıktım; uğurlayanım yoktu. Sekiz yıl sonra, yüreğim sevinç içinde, gülen, daha güzelleşen İstanbul'a geldim. Bütün İstanbulluların ruhuma coşkunluk veren, sıcak, sevgi dolu kucağıyla karşılandım. Sekiz yıl, toplumumuzun yeni girdiği dönemin tarihi, kapsadığı devrimlere reformlarla, sonuçlarıyla az dolu değildir. Sekiz yıl, ulusumuzun siyasal, toplumsal ve uygar gelişim yolunda gösterdiği yetenek ve liyakat derecesi yüksektir. Bu dereceyi her gün daha çok yükseltmek uğruna çok dikkatle, dirençle çalışacağız. Yurdun onarılması, ulusun zenginleştirilmesi, daha çok çaba ile çalışma istemektedir. Duyguları, vicdan düşüncelerini bilimle ve teknikle geliştirip eğiterek toplumumuzun gerçek erinç ile mutluluğuna çalışmak, yüksek bir düşüncedir.

Bu düşünceyi size, aziz İstanbul halkına, sekiz yıl öncesine dek içinde yedi evliya gücünde bir görüntü (heyula) düşündürülmek istenilen bu Saray'ın içinde söylüyorum. Yalnız, artık, bu Saray, Tanrı'nın gölgelerinin değil, gölge olmayan, gerçek olan ulusun Sarayı'dır. Ben, burada ulusun bir bireyi, bir konuğu olarak bulunmakla mutluyum.

İstanbul'un estetik güzellikleri, İstanbul halkının içten okşayışları içinde geçirdiğim günlerin, bende, yeniden unutulmaz anılar bırakacağına, verimli esinler yaratacağına kuşkum yoktur. Bundan dolayı çok seviniyorum. Bu sevincimi bütün halka iletmenizi diler, yüksek kurulunuzu yine selâmlarım!

1927 yılı, Cumhurbaşkanı için hem çok yoğun, kaygılı bir yıl oldu. Hem de Türkiye'nin yüzeyinden siyasal eleştirinin, muhalefet çabalarının temelli kaldırıldığı bir dönemin başlangıcı oldu. Bütün Devlet mekanizmasının çarklarına, ömür boyu sürecek bir bürokrat kadro yerleşmişti. Bunlar, salt, buyruk kuluydular. Ancak, verilen buyrukları uygulamak durumundaydılar.

Cumhurbaşkanı, Ethem ve Eşref kardeşlerin uzaktan, yakından yaratmak istediği tehlikeden de 1927 yazında kurtulmuş sayılabilirdi. Hacı Sami Çetesi'nin, Madran Dağları'nda, Tahtacılarca saf dışı bırakılması, Cumhurbaşkanı'nın dirimini hem biraz daha uzatmış, hem de onun bundan sonra daha güvenli bir ortamda yaşayabilmesini sağlamıştı. Bütün karşıtlarını, rakiplerini, muhaliflerini siyaset alanından unutuluşun karanlıklarına sürmüştü. Ancak, alttan alta, şimdiye dek kazanılmış bütün yengiler üzerinde yeraltı tartışmaları yapıldığını biliyor, buna çok üzülüyordu. Bundan dolayı, yitikler dünyasına sürdüğü rakipleriyle düşmanları üstüne birer betonarme kapak da örtmeye karar vererek, «*Nutuk,*» adlı yapıtını yazmaya başladı. Kendi utkusundan parçalar koparıp almaya yeltenen bütün irikıyım eski savaşçıları, birer çürük yanlarından tutarak, yerden yere vuruyordu. Türkiye'de bunlar üzerinde bir tek söz sahibi de kendisi olduğundan artık kurtuluşları mahşere kalmıştı. Hepsinin ihaneti üstüne vurmak istediği bir tunç mühüre benzeyen, «*Nutuk,*» uzun aylarını aldı. Köşk'ün içi, bir arşiv mahzenine döndü. Cumhurbaşkanı'nın, «*Nutuk*»'u yazarken gösterdiği çalışma gücü, bütün çevresindeki mini mini bürokratları afallatmıştı. Yüzlerce, binlerce belgeyi Eski Köşk'ün üst çalışma odasında kendisi ayırmıştı. Yapıtını, söyleyerek Kâtiplere yazdırıyordu. Yazdırırken çoğu zaman, ayakta geziniyordu. Bu dikte, uzun saatler sürüyordu. Yazanlar, bu uzun çalışmadan yorulup işe yaramaz duruma geldiklerinde, onları dinlenmeye bırakıyor, kendisi bir banyo alıp giyiniyor, o yazılanları alıp aşağıda kurulmuş olan sofraya iniyordu. Sofrada her zaman olduğu gibi içki de bulunmakla birlikte, o, verdiği prensip kararı gereğince, ağzına bir damla koymuyor, yiyip içen konuklarına, o gün yazılan parçaları dinletiyordu. Sofracı Çelebi, sabahlara dek onun kapısında uyanık beklemek zorunda olduğundan, Paşa'nın iki üç gün üst üste uyku uyumadığına tanık oluyordu. Paşa, çok yorulunca bir kahve içiyor, sonra kanepeye şöylece uzanarak dinlenmekle yetiniyordu. İki, üç ay boyunca, ağzına bir damla içki koymamaya çalışmış, bunu da başarmıştı. Oysa, herkes, onun içkisiz edemeyeceği kanısınday-

dı. Paşa, kendisini çok uykusuz bulursa, keten gömleğini sırtına geçirip yatağında birkaç saat şekerlemeye benzer bir uyku çektikten sonra, yine masanın başına geçiyordu.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan kazandığı onuru, şanı, gerekmeyenlere vermemek uğruna her şeyi yapmaya hazırdı. «*Nutuk*,» büsbütün eleştirisiz yazılıyordu. Paşa, salt, kendi elindeki belgeleri kullanıyordu. Cümleler, sözcükler, noktalar üzerinde titizce durduğunu unutmayınız. «*Nutuk*,» dil devriminden önce yazıldığından Namık Kemal Okulu üslûbundadır. Onu besleyen o edebiyat idi.

Cumhurbaşkanı, rakiplerini sonrasız unutuluşun gayya kuyusuna ittiğini sandığı günlerden sonra, çok ağır bir enfarktüs olayı geçirdi. Özel doktorluğunu da yapan Doktor Refik (Saydam), bir doktor olarak çok kaygılanmış, müsteşarına şöyle demişti:

— Asım; Gazi, çok hasta!

Bunun üzerine Almanya'dan iki profesör getirildi. Onu uzun uzadıya muayene ettiler. Şiddetli perhiz salıkladılar. Gece yaşamına, içkiye temelli paydos etmesi gerekiyordu.

Düşmanlarını, Cumhuriyet'in düşmanlarını sonrasız yere vuran, onlara soluk alma hakkı bırakmayan, «*Nutuk*,» ondan pek çok yedek enerjiyi de alıp götürmüş, 1923'te ilk kez kendisini yoklamış olan enfarktüsün daha yavuzuna çarpılmıştı. Şimdi, devlet işlerinden biraz başını alıp güzel görünümlü, dinlendirici yerlerde tatlı bir nekahet geçirmesi gerekiyordu. Bu yüzden de Çankaya'yı bir süre bırakıp bütün azgın gazetecilerle İttihatçıların, muhaliflerin temizlendiğine inandığı güzel İstanbul'a gitmeye karar vermişti. Ne var ki Çerkes Ethem, silahlı, bombalı adamlarını Türkiye'ye göndererek bir kez daha onun canını almak üzere yeni bir girişim yapmış, bütün yaz boyunca bu yeni suikastçıların yargılanmaları çevresinde yükselen sinir bozucu gürültüyü dinlemişti.

İstanbul'a giderken, artık kendisinde eski yaşama sevincini pek duyamıyordu. Çok sert didişim günleri geçirmişti. Çevresi, o didişim öğelerinden temizlenmişse de kendisindeki dirim gücünde eksilmeler, kuşkular baş göstermişti. Yirmi yaşından beri sü-

rüp gelen böbrek sancılarına şimdi bir de daha ağır olarak, kalp belası katılmıştı. Bu kuşkularla gizli korkuları susturmak, dindirmek üzere kullanılacak bir tek ilâç içkiyken, onu da doktorlar şiddetle yasaklıyordu. Ne var ki o bu korkuları da yenecekti. Ölüm korkusunu da doktor korkusunu da yenecekti. Anafartalar'da İngilizleri yendiği gibi, Anadolu'nun bağrında Yunanlıları yendiği gibi, bütün siyasal rakiplerini, düşmanlarını yendiği gibi yenecekti.

1927 Temmuz'unda, 1919'dan beri ilk kez gittiği İstanbul'da oturulacak en güvenli yer olarak Dolmabahçe Sarayı'nın Harem Dairesi'ne yerleşti. Sarayın balkonunda Boğaz'ın ay ışıklı sularına dalıp enfarktüse karşı meydan okuyarak kadehini kaldırdı. Sonra, bu, sürekli olarak sürüp gidecek, sonra siroz nöbeti alarak enfarktüs korkusunu, olasılığını temelli yenecekti.

Tehdit edici hastalıkların sık sık ufukta görünmesine bakmadan, Gazi, yeryüzünün nimetlerinden tatmak üzere fırsatlar doğduğuna da inandı. Şimdiye dek yaşamının büyük bir bölümünü hep karalarda, sert toprak üzerinde geçirmişti. Buyruğundaki motorla, çevresini de yanına alarak, oynak, serin sular üzerinde gitmek, konuşmak, anılar anlatmak, elden geldiğince dirimin kuytularına sokulmak, pek hoşuna gitmeye başladı. İstanbul'a geldiğinden beri, gazeteler, şairler durmadan kendisine övgüler, şiirler dizmekteydiler. Hele Trabzonlu şair Halil Nihat, «*Müjdeler! İstanbul'a Gazi cihanban geldi!*» diye upuzun bir övgü şiiri yazmıştı. Şiir, çok abartmalıydı. Paşa, kendisini göklere çıkaran şiiri okuduktan sonra, çevresinden birine şöyle demişti:

— İyi, hoş ama ben dünyayı kurmadım ki!

Cihanban deyimi, Farsça, dünyayı bina eden, yapan, kuran, anlamına geliyordu. Ancak, şairin bu çabası boşuna gitmemiş, Trabzon Mebusu seçilmişti. Evet, Türkiye, artık, köylünün işçinin dışındaki sayılı zümreler için oldukça umut vericiydi. Bürokrasi zümresi için de dikensiz gül bahçesi umudunu uyandıracak sessizlikteydi. Sokaklarda görülen ileriye doğru kışkırtıcı sloganlara karşılık, büyük halk yığınları, Olimpos'takiler uğruna yaşanması gereken bir çağa girildiğini duyuyor, pek kapalı kapı-

lar arkasında çok da incitmeyen eleştiriler yapıyordu. Köylü ise, kendisini anlayabildiğine inandığı aydınlara, gözyaşlarıyla şöyle yakınıyordu:

— Bizim sahibimiz yok! Biz ne zaman bir sahibe kavuşacağız?

Başbakan İsmet'in bütün bürokrat çabalarına bakmadan, yine, her şey, Mustafa Kemal'in ağzından çıkacak bir buyruğa bakıyordu.

DOLMABAHÇE GÜNLERİ

«Türkiye'nin asıl sahibi ve efendisi, gerçek üretici olan köylüdür.»

Mustafa Kemal.

1927 yılının, sıcak bir Temmuz günü, on yedi yaşında, dal gibi bir işçi olan Cemal'i, Seyrüsefain (Şehir Hatları İşletmesi) Müdürlüğü'nden çağırdılar. Bu kuruluşta üç yıldan beri işçilik eden Cemal, kısa pantolonunu bacağından yeni çıkarmıştı. Şimdi bile tüysüz, toy delikanlılık durumunu koruyan Cemal, Müdür'ün karşısına çıkacağı sırada çok heyecanlıydı. Müdür'le arasında bin türlü memur varken, kendisinin doğrudan doğruya Müdür'ce çağrılması da ne oluyordu? Müdür, heyecandan ince bir dal gibi titreyip duran bu delikanlıya gülerek bakıyordu. Bu, delikanlıyı daha çok şaşırttı. Bu da ne demekti? Müdür, çokça lafa gerek görmeden, doğruca konuya girdi:

— Seni Saray'a göndereceğiz; hazır ol! deyiverdi.

Delikanlı, Saray denince eski Padişahların yaşadıkları kocaman konakları anladığından, Müdür'ün sözlerinden bir anlam çıkaramadı. Padişahlar, sınır dışına kovulmuştu. Onun bu boş saraylarda ne işi vardı? Birkaç dakika böyle bocaladıktan sonra, Cumhurbaşkanı'nın bu yaz İstanbul'a gelip Dolmabahçe Sarayı'na yerleştiğini andı. O zaman, başına Devlet Kuşu'nun konduğunu anlar gibi oldu. Demek ki Cumhurbaşkanı'nın buyruğunda

çalışanlardan biri olacaktı. Heyecanından az kalsın yüreği ağzından geliyordu. Müdür'ün odasından ayrılır ayrılmaz, doğruca, kendisi gibi genç arkadaşlarının yanına koştu. Yeni görevinin verdiği sevinci onlarla bölüştü. Herkes bildiğince bir şeyler söyledi. Kimisi, Cumhurbaşkanı'nın çok sert olduğundan, kimisi, onun gece yaşamı yaşadığından, bu yüzden de hizmetinin çok zor olacağından, söz etti. Bunlar, delikanlının moralini bozuyor, bu onurlu hizmetin verdiği bütün sevinci sıfıra indiriyordu. Genç adam, o gece, güzel, parlak bir serüvenin içine dalmaya hazırlanan bir genç adamın bütün coşkunluğunu ruhunda duyarak uyuyamadı. «Haydi, Cemal!» diyordu, «göster kendini. Talih kuşu insanın başına bir kez konar. Bu, herkese nasip olmaz. Senin şansın varmış ki böyle büyük bir adamın hizmetine çağrıldın. Aptallık etme! Bunlar, seni kıskandıklarından böyle konuşuyorlar.»

Ertesi sabah, yarı düş dünyasında yaşıyormuş gibiydi. İçinde mutluluğun verdiği coşkunlukla birlikte bir de korku kabarıyordu. Büyük adamın karşısında kıracağı ilk pot, bu düşler dünyasına daha ilk adımda, paydos, demekti. Genç adamı, Cumhurbaşkanı'nın karşısına iyi bir kılıkla çıkarmak isteyen Müdürlük, ona bir smokin aldı. Genç adam, ak gömlek, yakalıkla, bu yeni giynek içinde son kerte şık, yakışıklı bir biçim almıştı. Ne var ki Temmuz'un, beşinci günü, bu güzel giyneği giydiğinde, buram buram, terlemeye başlamıştı. Ancak, kılığının son kerte şık oluşu, bu terin verdiği tedirginliği azaltıyordu. Cici giyneğini giymiş, Cumhurbaşkanı'nın evine gitmeyi beklediği sırada, Kamara Amiri'nin sesi, onu daldığı düşten uyandırdı. Kamara Amiri, Muzaffer'in yanı başında, rıhtımda bekleyen Çankaya Motoru'na bindi.

Muzaffer'in sesi, sonuna dek kulaklarında çın çın ötecekti:

— Çocuğum; şimdi, seni Saray'a götürüyorum! Orada çok dikkatli olman gerek. Orada her ne görürsen, işitirsen, gördüğünü görmezlikten, işittiğini işitmezlikten geleceksin! Böylesi, senin için çok iyi olur!

Motor, Boğaz'ın çırpıntılı sularını yararak Dolmabahçe Sarayı'nın rıhtımına yanaştı. Cemal, Muzaffer'in arkasından motordan atlayarak karaya ayak bastığında kalbi göğsünü parçala-

yacakmışcasına çırpınıyordu. Ancak, kendine egemen oluyor, buna da şaşarak Muzaffer'in yanı başında bir Saraylı kibarlığıyla yürüyordu. Doğru, Özel Kalem Müdürü Hasan Riza Soyak'ın bürosuna gittiler. Özel Kalem Müdürü, onun adını, yaşını, sordu. Salihli doğumlu olduğunu da öğrendikten sonra, zile basarak, Başsofracı İbrahim'i çağırdı. Bir dakika sonra, Başsofracı'yla koridorlarda hızlı adımlarla ilerleyerek, Saray'ın Harem Bölümü'ne vardılar. Buraya, «Hususi Daire», adı verilmişti. Bu daire, vaktiyle Halife Abdülmecit'in yemek salonuydu. Çok güzel döşenmişti. Bütün mobilya, lakeydi. Yüksek kornişlerden yerlere inen ağır, çiçekli perdeler, Hereke kumaşındandı. Ortada kocaman süslü bir sofra vardı. Bu sofranın başında ayakta dikilen kızıl saçlı, ortadan uzunca boylu, dolgunca gövdeli, sivil kılıkta otoriterliği üstünden taşan bir adam göze çarpıyordu. Bu, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'di.

Cemal, Muzaffer'le birlikte biraz ötede durduğu sırada, Gazi:

— Açınız, perdeleri! diye buyurdu.

Böylece Cemal, ilk kez onun sesini yakından işitmiş oldu. Cemal, bu buyruğun kendisine verildiğini düşünerek, hemen koşup perdeleri açtı. Salon, günün aydınlığıyla doldu. Gazi, hemen sofraya oturdu. O, bu sırada yalnız başına değildi. Ancak, onun silueti öyle güçlüydü ki Cemal, ondan gözünü ayırıp ancak, şimdi onun yanındakileri görüyordu. Bunlar, adlarını daha sonra öğreneceği evlatlıkları Rukiye ile, sarışın bir Darüleytamlı öksüz kız olan Zehra, Paşa'nın kız kardeşi Makbule, Genel Sekreter Tevfik Bıyıkoğlu idi. Cemal, bütün yemek süresince sofraya yemek olarak neler gelip gittiğine dikkat etti. Bunların verilişini izledi. İlk yemek, bir ordövr, ikinci yemek, püreli tavuk, üçüncüsü, kuşkonmazdı. Yemiş olarak da ananas kompostosu vardı. Cemal, sofrada Gazi'nin bütün davranışlarını dikkatle izledi. Cumhurbaşkanı, yemekten sonra, Harem Dairesi'nin üstüne çıkmış, sonra, yanındakilerle bütün Sarayı dolaşmış, akşamüstü ise Söğütlü Yatı ile Boğaz'da gezintiye çıkmıştı. Deniz gezintisinden sonra Saraya dönülünce, bu kez de akşam sofrası başlamıştı. Gündüzleri içki içmeyen Cumhurbaşkanı, iştahını gece sofralarına saklı-

yordu. Akşam sofrası, bol yemekli, bol içkili, bol insanlı olmuştu. Bunların hemen hiçbirini tanımıyordu. Sonra, yavaş yavaş tanıyacaktı. Bunların arasında, Kabine Üyeleri, tanınmış Mebuslar, düşün adamları, eski silah arkadaşları vardı.

Cemal'in sofra uşaklığı, on beş gününü doldurmuştu. Cemal, Cumhurbaşkanı'nın kendisine karşı gösterdiği kaygısızlığa hiçbir anlam veremiyor, üzülüp duruyordu. O parlak serüven düşleri, yoksa, yarı yolda uçup gitmek üzere miydi? Paşa, neden, bu süre içinde bir kez olsun kafasını kaldırıp yüzüne bakmamış, ona bir tek laf söylememiş, onunla bir kırıntı olsun ilgilenmemişti. Bu başarısızlığının yüzüne vurulmasından başka, neydi? On beş gün kendisine bir dilsiz gibi hizmet ettiği bu adamın, kendisini, neden, yok saydığını bir türlü anlayamıyor, büyük üzüntülere kapılıyordu. Ancak, kendi kendine yine güç veriyor: «Sabret; elbet, bir gün konuşacak; seni tanıyacak!» diyordu. Yalnız, Gazi kendisini hiç tanımadan buradan uzaklaştırılması olasılığı da yok değildi. Cemal'in bu üzgün durumunu yaratan kaygısızlık iş arkadaşlarının da gözlerinden kaçmamıştı.

Yeni uşağın bu en üzgün günlerinden birinde, bir Temmuz akşamı, Saray'ın Marmara'ya bakan balkonuna büyük bir sofra kurulmuştu. Sofrada her zaman olduğu gibi, yirmi, tanınmış, bilim, devlet ve parlamento adamı yemek yiyordu. Bu sırada put gibi dikilerek sofradakileri gözden geçiren Cemal, birdenbire arkasından Gazi'nin seslenişini işitti. Evet, kendisine sesleniyordu:

— Efendi! Efendi!

Elinde kristal rakı sürahisi bulunan Cemal, heyecanla döndü:

— Buyurun, Efendim! Bir buyruğunuz mu var, Paşam?

— Senin adın nedir?

— Cemal!

— Sonu yok mu bunun?

— Var; Cemalettin!

— Haa! Adlar Kemalettin olur. Ancak, Cemalettin olmaz. Sen, yine Cemal kal. Dinin cemali miydin ki sana bu adı koydular?

Gazi, en sonunda onunla ilgilenmiş, onu görebilmişti. Genç adam, delice seviniyordu. Ancak, Gazi, Cemal adına bayağı takılmıştı. Demek ki bu ada karşı bir allerjisi vardı:

— Bu Cemalettin adını kim koydu sana?

Genç adam:

— Babam! diye korkarak yanıt verdi.

— Öyleyse, baban ne adammış senin!

Bu, bir çıkışmaydı. Delikanlı, smokininin içinde, şakır şakır, terlemeye başladı. Yüzünden alev çıkıyordu:

— Ben, babamı tanımıyorum! diyebildi.

Bunu işiten Cumhurbaşkanı'nın yüzü daha çok sertleşti:

— Babamı tanımıyorum, ne demek? Sen babasız mı doğdun? Baban yok mu senin?

— Ben dokuz aylıkken, babam ölmüş.

Gazi, Cemal'in derinden üzüldüğünü anlayarak, şöyle dedi:

— Ananı tanıyorsun ya, yeter!

Sonra, gözleri uzaklara daldı, şehlası çoğalan gözlerinin yumuşamış mavisini onun gözlerine dikerek, sözlerine şunları kattı:

— Hoş, ben de babamı tanımıyorum ya!

Saat gecenin yirmi üçüne dek Boğaz'ın serin esintisi sofra başındakileri tatlı tatlı yaladı, geçti. Sonra, hepsi, dokunaklı bir serinliğin bastığını görünce, büzülmeye başladı. Bunu gören Paşa, sofrasının salona kaldırılmasını buyurdu. Masada, o dönemin en ünlü rakısı olan, Dimitropolo şişelerinin boşalmış hayaletleri dikiliyordu. Cumhurbaşkanı, bu güzel rakıdan her gece yarım kilo içiyordu. Meze olarak da tuzlu leblebiyle, Rava, denilen zeytinyağlı, limonlu bakla ezmesini kullanıyordu. İçki işi bittikten sonra, çok sevdiği kuru fasulye ile pilava kaşık atıyor, o geçeki rızkını böylece bütünlüyordu.

İyice içkili olan Gazi, bir ara, birdenbire Cemal'e dönerek ciddi bir yüzle:

— Ulan! Bu adı sen mi koydun, baban mı? diye öfkeyle bağırdı.

Korkudan titremeye başlayan, eli ayağı kesilen delikanlı, bu apansız kükreme karşısında, ne diyeceğini, nasıl diyeceğini şaşırmış, korkunun dumanladığı gözleriyle ona bakıyordu. Paşa,

bar bar bağırıyor, sanki savaş sırasında yanlışlık yapmış bir Komutan'a çıkışıyormuş gibi son kerte ciddi davranıyordu. Bütün sofrada bulunanlar da şaşırmış, suspus, olmuştu. Böyle, incir çekirdeğini doldurmaz, bir işten dolayı kükremenin anlamı neydi? Salonda, Gazi'nin kükremesinden başka ses işitilmiyordu. Cemal, bu kükremenin anlamsızlığını, bunun sarhoşluktan gelme bir abartma olduğunu anlayarak, onun kendi kendine bağırıp durduğu bir sırada servis yapıyormuş gibi gizlice sıvıştı.

Sofra, her zaman saat beşe dek sürüyordu. Daha iki saat sürecek olan sofrada, onun gözüne görünmenin tehlikeli olacağını düşünmüştü. Yatağa girdiyse de gözüne bir türlü uyku girmedi. Gazi'nin arslan kükremesini andıran, suçlayan sesi, kulaklarını, şimdi bile çınlatıyordu. Bütün korkusu, Saray'dan kovulmaktı. Bir kez kovulursa, artık herkes kendisine aşağılayarak bakacak, bu yüzden de hiçbir yerde dikiş tutturamayacaktı. Bu düşünce onu çileden çıkarıyordu. Gazi, sabahın beşine dek içer, beşte yemeğini yiyerek yatağa girerdi. Cemal'se, o, yatağa girinceye dek ayakta, buyruğa hazır, beklemek zorundaydı. Şimdiyse iki saat önce Paşa'nın sofrasından kaçmıştı. Bunun cezası, herhalde, kötü olacaktı. Biraz dalar gibi oluyor, korkunç kara düşler, uykusunu birer kara bıçak gibi ikiye bölerek geçiyordu. Sofradan iki saat önce kaçtığına bin kez pişman olduysa da iş işten geçmişti. Ertesi sabah, uykusuzluktan sallanarak yataktan kalktıktan sonra da gece duyduğu korku, arkasını bırakmadı. Akşamın olacağını, yine onun sofrasının başında dikileceğini düşündükçe, usunu yitireceği geliyordu. Bir tek avuntusu, Paşa'nın akşamki işleri unutmuş olmasıydı.

En sonra, o hiç gelmesini istemediği akşam da oldu. Etekleri zil çalarak sofrayı hazırladı. Saat on dokuza doğru, Paşa, yanında Afet, Zehra, Başyaver Rüsuhi, Genel Sekreter Tevfik Bıyıklıoğlu, dimdik sofraya doğru ilerledi. Bu sırada, Rüsuhi aşağı indi, biraz sonra arkasında birçok konukla döndü. Başta Paşa olarak, hemen, bütün konuklar sofranın çevresinde ayakta dikiliyorlardı. Paşa, hepsinin yüzüne şöyle bir göz gezdirdi, sonra:

— Faddal! dedi.

Bu sözcük, Arapça, buyurun, demekti, ancak, bunu daha çok neşeli olduğu zamanlar kullanıyordu.

Herkes yerine oturduktan sonra, Gazi, yumuşak bir yüzle ilk sözü Cemal'e yöneltti:

— Cemal, seni dün akşam sert sözlerle çok hırpalamıştım. Ancak, Cemaller her zaman büyük adamlar olur. Sen de büyük adam olacaksın,

Gazi'nin yüzünde gizli bir gülümseme vardı. Dün akşam, sarhoşlukla, pireyi deve yapışının hesabını verirken, işi biraz da şakaya döküyordu:

— Sen, Cemal Paşa'yı tanır mısın? Şehzade Cemalettin Efendi'yi, Konya Çelebisi Cemalettin'i tanır mısın?

— Adlarını işittim, Paşam!

— Bu da yeter!

Paşa, uşağının dün gece geçirdiği korkuyu da böylece silip attığını sanıyorsa da aldanıyordu. Cemal'in içinde kapkara bir korku, bir engerek gibi çöreklenmişti. Dimitropolo şişelerinde uslu uslu duran o zıkkım tükendikçe, Cemal'in korkusu da artıyordu. Büyük, küçük her insanın içinde bu arslan sütü, benzer biçimde kükrüyor, doğal havayı ister istemez bulandırıyordu. Cemal, Paşa'nın kıvama geldikten sonra, yine bu ad sorununa döneceğini, yediği ekmek gibi, biliyordu. Paşa'nın saplantılarının çok tehlikeli olduğunu, şu birkaç günde öğrenmiş gibiydi. Saatler sabaha doğru yol aldıkça, Paşa'nın yüzü daha çok kızarıp alev alev yandıkça, gözlerinin mavisi bulandıkça Cemal'in korkusu da artıyor, onun bu konuyu anmaması için, içinden dualar ediyordu. Paşa'nın kendisini göremeyeceği bir köşeye sığınmıştı. Yine de Paşa'nın, birdenbire kendisine seslendiğini işitti:

— Cemal, senin bu adını değiştirelim, olmaz mı? Senin adın, Celebi, olsun, olmaz mı? Sen, kendine göre bir ad bul, bakalım?

Cemal, şaşırmıştı. Ne diyeceğini bilemiyor, yutkunuyordu.

Paşanın sesi, buradan bir kez daha işitildi:

— Ben, sana bir ad buldum. Senin adın, Celebi, olsun.

İşte, Paşa'nın bu sözü genç adamın bütün korkusunu duman gibi dağıtmıştı. Birdenbire, kendisini kuş gibi yeğnik duymaya

başladı. Cemal'in yüzündeki sevinç izlerini gören Paşa, bulduğu addan hoşlandığını anladı:

— Güzel mi? diye sordu.

— Çok güzel, Efendim!

Paşa, bütün sofradaki konuklara ünleyerek şöyle dedi:

— Bu çocuğun adı, bundan sonra, Çelebi!

Paşa, böylece, dün gece, incir çekirdeğini doldurmaz, bir iş yüzünden kızıp köpürüşünün verdiği olumsuz düşünceleri yok ettiğini sanırken, Cemal de kendisine bu kerte önem verilmesinden duyduğu sevinci, övüncü nereye sığdıracağını bilemiyordu. Ancak, Paşa, bu işin ucunu bırakmamıştı. Sırası düştükçe, ikide bir Saray'daki herkese, Cemal'i gösteriyor, sanki, yeni gelmiş önemli bir kişiymiş gibi:

— Bu zatı bilir misiniz? Çelebi'dir, diye tanıtıyordu.

İşte, uşak Cemal'in adı, 20 Temmuz, 1927'den bu yana, Çelebi, olarak kalmıştı. Artık, Saray'da bütün arkadaşları onu, bu adla çağırıyordu.

DİKENSİZ GÜL BAHÇESİNE BİR SALDIRI

«Gerçi, bize ulusçu derler; ancak, biz öyle ulusçularız ki bizimle işbirliği eden bütün uluslara saygı duyarız.»

Mustafa Kemal.

1926 Ağustos'unun sonundan beri Türkiye, iktidar için dikensiz bir gül bahçesi olmuştu. Ülkenin içindeki bütün aykırı düşünceliler, İstiklâl Mahkemeleri eliyle asılmış, kesilmiş, sürülmüş, hapsedilmiş, yapılacağı söylenen devrimler adına, düşünce özgürlüğü temelli ortadan kaldırılmıştı. Bir yıldır Türkiye'de çıt çıkmıyordu. Cumhurbaşkanı, Türkiye'deki, özellikle İstanbul'daki bütün dikenler temizlendikten sonra gönül rahatlığıyla İstanbul'a gelmiş, Dolmabahçe Sarayı'na yerleşmişti. Ülkede, ilaçlık muhalif kalmamıştı.

Gizli örgütler kurarak iktidarın pişmiş aşına soğuk sular katması olasılığı olan bütün İttihat ve Terakki döküntüleri, Türkiye'nin güzel güneşi altında yaşamak olanağını sonrasız yitirmiş, birer anı olup gitmişlerdi.

Ülkenin dışındaki bütün güzellikler de Türk istihbaratınca kovalanıyor, ülkedeki yeni gül bahçesine karşı çalışmaları türlü yollarla önlenmeye çalışılıyordu. Tehlikeli bir yazar olan, şimdi, Suriye'de bulunan romancı, mizahçı Refik Halit'e (Karay) örtülü ödenekten sürekli bir gelir sağlanarak zararsız duruma getirilmiş, giderek yararlı olması sağlanmıştı. Eski saltanat döküntüleri, büsbütün fosilleşmişlerdi. Arabistan'ın komşu ülkelerinde oturdukları bilinen Sevr paçavrasının imzalayıcısı şair Rıza Tevfik, yaşlı günlerinin eski aşklarının düşleri içinde yaşıyor, Çerkes Ethem kardeşler, Yunanistan'da istenmeyen konuklar olarak ömür çürütüyorlardı. Ekmeklerini çıkarmak uğruna duvarcı ustalığı yaptıkları da biliniyordu.

Bu sırada İstanbul'a, oradan çıktığından beri ilk kez gelen Gazi Mustafa Kemal, öyle coşkun gösterilerle karşılanmıştı ki artık, ona yan bakacak bir bireyin deli olması gerekirdi. Bütün rakiplerini demir süpürgeyle süpürüp yokluğun çöplüğüne fırlatmış olan Gazi, Dolmabahçe Sarayı'nın sessiz yaşamına gömülmüş, Türkiye için tatlı su reformları düşünüyordu. Daha çok, köklü reformlara, devrimlere gidebilmek uğruna yapılacak bu reformlara, devrim gözüyle bakarak avunmaya çalışıyordu. Büyük halk, köylü yığınlarına köklü değişiklikler, toprak reformu türünden değişiklikler getirmek üzere, onun dağarcığında etkili formüller yoktu. Umutluydu. Türkiye'nin, kendisinden sonra da olsa kendisini kurtaracağına inanıyordu. İktisat alanında bir özgürlük yaşamına girilmedikçe, gerçek özgürlüğün gelmeyeceğini biliyordu. Bunu, daha yıllarca önce İzmir İktisat Kongresi'nde söylemişti. Bütün bu pürüzlü işleri İsmet Paşa'nın omuzlarına yıkmış, Türkiye'nin devrimci tabanı olarak burjuva sınıfının yaratılması uğruna kafası sıtmalı bir biçimde çalışırken, köylünün Türkiye'nin efendisi olduğu düşüncesine de umutla sarılmış bulunuyordu. Türk köylüsünü gerçekten seviyor, ancak bu sırada burjuva sınıfının palaz-

lanmasına çalışıyor, daha öteye gitmeyi düşünemiyordu. Köylü uğruna yapılacak köklü reformlar, kendisinin başına, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın güçlüklerine benzer güçlükler açacağını biliyordu. Köylü, Türk burjuvazisinin çevresinde bir ayağılı gibi yavaş yavaş büyüyebilir, gelişebilirdi. Şimdilik, kurtarılmış olan bu özgür yurt ufukları içinde bir ulus bütünlüğünü sürdürebilmek, en gerekli, en ivecen çözümdü. Sağlığı pek yerinde olmamakla birlikte, genç Cumhurbaşkanı, bin bir türlü zorluğu göğüsleyerek yarattığı dikensiz gül bahçesinde, rakipsiz olmanın verdiği güven içinde, yaşamının en mutlu günlerini geçiriyordu.

Ancak, Ağustos ortalarında, 1926 Ziya Hurşit suikast planına rahmet okutacağı anlaşılan yeni bir suikast hazırlığı olayı, Gazi'nin Dolmabahçe'de kurduğu yeni reform düşleri üzerine bir kurum yağmuru gibi yağdı.

27 Ağustos 1927 günü, bütün Türkiye'ye şu haber yayıldı:

«Hacı Sami adlı eşkıya, şimdiye dek yaptığı kanlı olaylara doyamamış, yanına yine kendi gibi olan kardeşini alıp birkaç da kanlı kişi toplayarak Yunanistan'dan Anadolu'ya geçmiş, Kuşadası ile Milas yöresinden, birtakım haince amaçlarla içeriye doğru ilerlerken, Madran Dağları'nda jandarmalarca açılan ateş sonucunda, kardeşiyle ölü olarak, yanındaki üç adamı da yaralı olarak yakalanmıştır. İlk soruşturmadan alınan sonuca göre, Hacı Sami Çetesi'nin, Türk yurduna, ancak bütün Türkleri, bütün Türkiye'yi gücendirecek pek alçakça bir amaçla, yani yeni Türkiye'yi yenileştirmeye, yükseltmeye götüren büyük Gazi'nin saygın kişiliğine ihanette bulunmak alçakça düşüncesi ile girmiş olduğu anlaşılmaktadır.»

Madran Dağları'nda Yörüklerin öldürdüğü Çerkes Hacı Sami, ünlü Kuşçubaşızade Eşref'in kardeşi, Enver Paşa'nın en güvendiği adamlarından biriydi. Alman İmparatoru Wilhelm'in Turancı politikasını benimseyen, bunu Ziya Gökalp aracılığıyla bir şovenist düşün akımı durumuna getiren Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nda, Turan denen uçsuz bucaksız, tutarsız topraklar sistemini bir ayaklanış alanı durumuna getirerek, Rusları uğraştırmak uğruna çok atak ve serüvenci bir genç Subay olan Ha-

cı Sami ile onun seçtiği dört arkadaşını gizlice Türkistan'a göndermişti. Bu genç adamlar, gerçekten de bütün savaş boyunca Türk illerinde yaman serüvenler yaratmış. Çarlık Ordularının başına işler açmaktan geri durmamışlardı. İttihat ve Terakki'nin yaman fedailerinden olan Hacı Sami, Birinci Dünya Savaşı'nın bozgunla bitişinden sonra, Türkiye'den kaçıp gitmek zorunda kalan Enver Paşa'nın arkasında bir gölge gibi dolaşmaya başlamıştı. Şimdi, bütün amaçları, Yunan emperyalistleriyle başı dertte olan Türkiye'ye girmek, Mustafa Kemal'in bir türlü içinden çıkamadığı durumu ele alıp düzeltmek, bir kez daha Türkiye'nin yazgısına egemen olmaktı. Hacı Sami, Türkistan'da yarattığı efsaneye benzer serüvenler dolayısıyla, Enver Paşa üzerinde de etki sahibiydi. Bütün umutlarını yitirmiş olan Enver Paşa, ancak, bu üçüncü ve dördüncü derecedeki eski adamlarının yardımlarıyla bir şeyler yapabileceğini umuyor, onların arasında kendisini güvende buluyordu.

Sakarya Savaşı sırasında, Enver Paşa, artık, Mustafa Kemal'in bozguna doğru gittiğini sanarak sınırı aşıp Trabzon yoluyla ülkeye girmeyi kafasına koyduğunda, yanı başındaki akılıevvellerden başlıcası, Hacı Sami'ydi. O sırada, Batum bölgesinde bir tehlike olarak beliren Enver Paşa'yı izlemek üzere, Mustafa Kemal, istihbaratçı olarak oraya, gazeteci Feridun'u (Kandemir) göndermişti. Feridun, onun bir gölge gibi Enver Paşa'nın arkasında dolaştığını görmüş, Paşa'yı yeni bir serüvene sürüklemek istediğine inanmıştı. Enver Paşa da Hacı Sami de Feridun Kandemir'in Ankara İstihbarat Müdürü olduğunu öğrenmişler, ondan dikkatle sakınmaya başlamışlardı. Sonra, onun daha çok kendilerini göz hapsine alıp Anadolu'ya geçmelerini önlemeye çalıştığını bildiklerinden, onlar da özellikle onun izini sürmeye başlamışlardı. Bu sırada, Yunanlıların önünde yüzde yüz bozguna uğrayacağını sandıkları Mustafa Kemal'i bir yana itip savaşın dizginlerini ellerine almak kararıyla, bütün karargâh Batum'da toplanmış, içeriden gelecek ilk fırsat işaretini bekliyorlardı. Feridun Kandemir, gerek Enver Paşa (Ali Bey adıyla dolaşıyordu), gerekse Hacı Sami'yle karşı karşıya gelip efendice konuşmak,

Mustafa Kemal'in düşüncelerini anlatmak istediyse de bir kez bile bunu başaramadı. Meydana çıkmadılar. Ancak, bir gün, kendisine şu tehdidi ilettiler:

— Hemen, Batum'dan çıkıp gitsin! Yoksa, leşini sereriz!

Enver Paşa, Hacı Sami'nin etkisiyle, ilk günlerde Anadolu'ya geçip yeni bir kanlı serüvene atılmayı çok istediyse de amcası Halil Paşa'yla Küçük Talât'ın ılımlı öğütlerine uyarak, bu sonucu belirsiz serüvenden vazgeçmişti. Enver Paşa, Batum'a gelinceye dek, birçok serüven geçirmişti. Son kez, bulunduğu, saygı gördüğü Moskova'dan trene atladığı gibi Batum'a gelmiş, bir zamandan beri orada çoluk çocuğuyla bir sığınakta barınır gibi oturan amcası Halil Paşa'ya sığınmıştı. Halil Paşa'dan, Türk Ordusu'nun Sakarya önlerinde iyi durumda olmadığı üstüne haberler aldığını, bunun doğru olup olmadığı üstüne bilgisinin bulunup bulunmadığını, sordu. Şu yanıtı aldı:

— Öyle işittimse de inanmadım. Her şeyi yakından, doğru dürüst öğrenmek uğruna buraya geldim. Her zaman Trabzon'dan, Hopa'dan, Türkiye'nin her yanından gelip gidenler oluyor, doğruyu kolayca öğrenebiliriz. Eğer Ankara, cephede iyice tutunabilmekteyse, Yunanlıların karşısında bir bozgun olasılığı yoksa, sorun yok demektir. Ancak, böyle bir tehlike söz konusu ise, bir anarşi varsa, o zaman, Ulusal Hareket'e yeni bir ateş, bir hız, bir coşkunluk vermek uğruna Anadolu'ya geçmeliyiz!

Bunlar konuşulduğu sırada kapı çalınmış, içeriye İttihat ve Terakki'nin dişe dokunur öğelerinden Küçük Talât girmişti. O, çoktan beri Batum'daydı. Halil Paşa'nın da konuğuydu. Enver Paşa, geceyi, geldiği yolun güçlüklerinden, Moskova'daki gelişmelerden söz ederek geçirdi. Çok nazik bir iş olan Anadolu'ya geçiş işinden hiç söz açmadı. İşin en kötü yanı, burada, gerek Anadolucuların yani Mustafa Kemalcilerin, gerekse Taşnakçı Ermenilerin, vızır vızır, dolaşmasıydı. Bu yüzden gizlenmek zorundaydı. Ali adını almış olması da çevreyi, düşmanları kuşkulandırmayarak serbestçe gezip dolaşmak, çalışmak içindi. Yorgunluktan, uykusuzluktan esniyor, gözleri kapanıyordu. Kendisine hazırlanan yatağa kalkıp girmek üzereyken, son kerte üzgün, asık bir yüzle şöyle dedi:

— Yolda, nerede, ne zaman, nasıl oldu, bilmem; çantamı çaldırdım.

— Hangi, çanta?

Anlattı: Bu, her zaman yanında taşıdığı küçük bir çantaydı. Bunu bütün yolculuklarında, gövdesinin bir parçasıymışcasına yanında taşıyordu. Yanındakilerden hiçbirine de emanet etmiyordu. Arkadaşları, dostları, bunun içinde ne bulunduğunu pek merak ediyorlarsa da hiçbiri sormak yürekliliğini gösteremiyordu. En ivedi yolculuklarında bile ilk el attığı eşyası, o oluyordu. Amcasıyla oradakiler, çantanın içinde önemli bir şey olup olmadığını, sordular.

— Ceviz büyüklüğünde bir elmas.

Bunu işiten ev halkı, yitiğe gerçekten üzüldü.

— Kâğıtlarımla, mühürlerim de vardı. Ne yapalım? Olan oldu. Gidenin ardından ağlanmaz. Tanrı, başka üzüntü vermesin. Ancak, elmasın hiç kimsenin işine yaramayacağına, fırlatılıp atılacağına acıyorum.

Herkes, bulunan elmasın nasıl olup da fırlatılıp atılabileceğine şaştı.

Paşa, elmasın öyküsünü anlattı:

— Elması gözünden bile saklayabilmek uğruna kırmızı balmumuyla kaplamıştı. Bunu eline alan herkes, bir küçük topak kırmızı balmumu sanarak kaldırıp atacaktı. İçinde, böyle, çok değerli bir şeyin bulunabileceği, şeytanın bile usuna gelmezdi.

Onun acısı bir yana, Enver Paşa'yı üzen daha önemli şeyler, mühürlerdi. Paşa, bunların yardımıyla Türkistan Devrim Komitelerini kuracaktı. Anadolu'ya geçemezse, buna mantıkça olanak bulamazsa, yanı başındaki Hacı Sami'nin kafasına uyarak, hemen, Türkistan yolunu tutacaktı. Konukluğunun ertesi günü, Anadolu'dan kendisine fırsat tanıyan haberler almak uğruna dokuz doğurduysa da dişe dokunur bir şey öğrenemedi. Enver Paşa, Batum'da Halil Paşa'nın kurduğu barikat olmasaydı, yine de yeni, hırslı bir serüven uğruna Trabzon'a geçerek Doğu Anadolu'yu birbirine katabilir, pek çok kan dökülmesine yol açabilirdi. Amcası Halil Paşa, Enver Paşa'nın bu yeni serüven isteklerini

yakından bildiğinden, onu bütün gücüyle dizginlemeye çalışıyordu. Yunanlılar, Ankara'ya girdiklerinde, bunun bir bozgun anlamına geleceğini, o zaman hemen Anadolu'ya geçmesinin gerektiğini, ileri süren Enver Paşa, Anadolu için hem bir olumlu koz hem de bir felâket öğesi olarak, Batum'un sisli havasında güçlü bir şimşek gibi çakıp duruyor, Ankara'daki şehla bakışlı lider, bu şimşeğin parıltısını, ta, oradan görüyor, üzülüyor, ürküyordu. Şundan ki o, bugün bir Onbaşı olarak Türkiye'nin sınırlarından içeri girse, birkaç ay sonra Başkomutan olup çıkardı. Mustafa Kemal, bu sözleri, az zaman önce Enver Paşa'yı neden yurda sokmadığını soran Mahmut Esat'a söylemişti.

Halil Paşa'nın, Enver Paşa'yı Türkiye'ye sokmamak uğruna yurtseverce dayanışı sırasında, Enver Paşa'nın akıldaneleri de onu şöyle kışkırtıyorlardı:

«Bugün, Sakarya'da bir bozgun olmayabilir. Ancak, Yunan Ordusu'nun, Genel Savaş'ın yenicilerine, onların bitmez tükenmez kaynaklarına dayandığını unutmazsak, er geç, bir felâket doğabilir. Bundan dolayı, bir felâket beklemeden, ne yapıp yapıp Anadolu'ya geçmek yeğ tutulur.»

Halil Paşa'nın direnmeleri karşısında, en sonunda Enver Paşa, doğruyu anlamıştı. Bu konukluğu sırasında yaptığı son tartışmada, amcasına şöyle dedi:

— Hayır; artık anlaşıldı ki Anadolu'da durum iyidir! Gidip orada bir diş ağrısı olmaktansa, biz, vazgeçelim bu işten.

Enver Paşa, bu kesin sözleriyle Anadolu'ya götüreceği kanlı serüven tasarısının üstünden sünger geçirdiği sırada, Hacı Sami de dinleyiciler arasındaydı. Odadakiler, Anadolu'ya götürülecek yeni serüvenden vazgeçilmesine son kerte sevinirken, Hacı Sami de kendisine gün doğduğundan dolayı sevinç içindeydi. Aylardır kandırmaya çalıştığı Enver Paşa'yı artık eline alıp Turan'a aparacak, orada 1914 yılından beri mayasını attığı Orta Asya'nın kurtuluşu devrimini, onun eliyle sonuca doğru sürükleyebilecekti.

Anadolu'ya geçmenin bir düş olduğu böylece anlaşıldıktan sonra, Enver Paşa'nın gözleri, Hacı Sami'nin, yürekli, sevinçli bakışlarıyla karşılaşınca, şu sözleri söyledi:

— Madem ki artık burada yapacak bir işimiz kalmadı, boşuna oturmayalım. Zaten çoktan beri görmek istediğim Türkistan'da bir geziye çıkayım. Bir süre oralarda dolaştıktan sonra, yine Moskova'ya ya da Berlin'e döneriz.

Hacı Sami'nin etkisi altında Turan'a doğru yola çıkacak olan Enver Paşa'nın başına gelecekleri şimdiden gören Halil Paşa ile öteki yakınları, ağlamaklı oldular. Anadolu Savaşı sürerken Türkistan'da Sovyet Ordularına karşı düşmanca bir serüvene atılmak, çılgınlıktan başka bir şey değildi. Bunu ona anlatamamıştı. Sovyetler'in Anadolu'ya para yardımları yaptığı, moral desteği olduğu, bu son kerte bunalımlı günlerde gidip oradaki Türklerin de başını belaya sokmak ne demekti?

Türkistan'a yollanmak üzere Batum'dan ayrılırken, Halil Paşa, yeğeni Enver Paşa'ya şunları söyledi:

— Enver; haydi, güle güle git! Ancak, dikkat et! Haddim değilse de sana bir öğüdüm olsun: Sakın, Hacı Sami'ye kapılma! Şundan ki Hacı Sami ben Türkistan'da bulunduğum sırada bile: «İlle, kaçalım; ayaklanalım!» diye üstüme çok düşmüştü. Ben, onun etkisi altında kalmadım. Aman, gözünü aç; seni kandırmasın!

Enver Paşa, onun bu çok içten öğüdüne, şu yanıtı verdi:

— Nasıl olur, amca? Hiç ben Sami'nin etkisi altında kalır mıyım?

Enver Paşa, Batum'dan ayrılırken, yine geldiği gibi Sovyetler'in aziz bir konuğu olarak, özel bir tren kompartımanında, bilinmeyen bir kişiydi. Özel vagonda, uşakları (bunların kimisi elbette Çeka'dandı), bir de Hacı Sami'yle birlikte Tiflis-Bakü üzerinden Türkistan'a doğru yola çıktığında, Halil Paşa'yla çevresinin içi kan ağlıyordu. Batum'da bir kara düş gibi bulunan eski Başkomutan'ın böyle uzak ülkelere doğru yola çıkması, en çok Anadolu'nun buradaki adamlarını sevindirmişti.

Tiflis'ten, gizlice, Sovyetler'in bilgisi altında, Bakü'ye geçen Paşa, orada da gizliliğini korudu. Kötü düşüncelerle ya da daha doğrusu tehlikeli düşüncelerle yola çıktığından, kişiliği çevresinde söylentilerin yayılmasını istemiyordu. Bundan dolayı da Ba-

kü'den hemen ayrılan Enver Paşa, Buhara'ya doğru yola çıkmak üzere, Hazer Denizi'nin tuzlu, acı sularıyla yıkanan iskelede kendisini bekleyen vapura binmeden önce, eski *Tanin Gazetesi* yazarı Muhittin (Birgen)'le son bir Anadolulu hemşehrisiyle bir görüşme yaptı. Enver Paşa, burada, her nedense, Batum'da olduğundan daha sıkı bir gizlilik içinde bulunmaktaydı. Gazeteci, buna şaşmıştı. Eski Başkomutan, burada da rastgele bir Ali idi. O gün öğleden sonra onun vapurla Buhara'ya geçeceğini öğrenen Muhittin, çok sevindi; demek Anadolu'yu bırakıyordu. Ancak, Türkistan'a neden gittiği üstüne bir şey bilmiyordu. Onu tek sevindiren şey, onun Anadolu'dan uzaklara gidişiydi.

Elçilik Kâtip'i Muzaffer, kendisini, isterse, Enver Paşa'yla görüştürebileceğini söyleyince, genç gazeteci çok sevinmişti. Bu sırada, Enver Paşa, Türk Elçiliği'nin bir odasında, Ali Bey olarak konuk bulunuyordu. Paşa, iki gün önce gelmişti. Hazer'in karşı kıyısındaki ilk tren istasyonuna gitmek, kalkacak ilk vapura binmek üzere, Elçilik'te bekliyordu. Gazeteci, Muzaffer'in önüne düşerek kendisini götürdüğü odada orta yaşlı, pek de iriyarı olmayan bir adamla karşılaştı. Küçük, alacakaranlık bir odaydı. Muzaffer, kapıyı açıp da Muhittin'i içeri soktuğunda, bu, orta yapılı adam ayağa kalkarak ona doğru ilerledi. Bu sırada kollarını açarak onu kucaklamak istedi. İlkin ikirciklenen gazeteci, sonra bu gurbet vurgununu kollarıyla sardı; öpüştüler. Şimdi, gazetecinin karşısında eski sert Başkomutan yerine, alçakgönüllü, yumuşak bir adam vardı.

Muhittin Birgen, on yılda Enver Paşa'yla ancak on kez görüşmüştü. Aralarında böyle kucaklaşıp öpüşmeyi gerektirecek hiçbir içten ilişki yoktu. Yine de eski ünlü Başkomutan'ın kendisiyle kucaklaşıp öpüşmek isteği göstermesinden çok sevinmişti. Bu, yad ellerde karşılaşan iki yurttaşın karşılıklı dayanışma isteğinden başka bir şey değildi. Sonra, Paşa, Turan, denilen, uçsuz bucaksız toprakların bağrında yaşayan bir avuç Türk'ü tutsaklıktan kurtarmaya gidiyordu. Bunun, insanı yitiklere götürecek bir serüven olduğunu da bildiği açıktı. Bunu, ancak, yapacağı başka bir şey kalmayan insanların, dinamik insanların, son bir şeyler

yapma gereksinimiyle açıklıyordu. Başarı olasılığı üstüne de hiçbir şey bilmediği düşünülebilirdi. Enver Paşa'yla gazeteci, karşılıklı oturduklarında, Paşa, ötekinin, nereden gelip nereye gittiğini, sordu. Gazeteci, onun sorusunu yanıtladıktan sonra, dolaylı olarak, onu etkilemek üzere şöyle konuştu:

— Bizim gibi savaş sırasında Hükümet işlerine çokça karışmış olan insanların, Ankara'nın yeni yaşamında rol oynamasının biraz güç olduğunu gördüm. Savaşta çok yoksulluk çekmiş olan Anadolu, bizim yine meydana çıkmamızı hoş görmüyor. Bizim zamanımızda canları yanmış olan insanlar, bizi görmekten hoşlanmıyorlar. Bundan dolayı, ben de hiç olmazsa bir süre için siyasetten uzaklaşmak, ticaretle uğraşmak istedim.

Muhittin Birgen, bu düşüncelerini, daha önce Moskova'dan da ona bir mektupla bildirmişti. Bundan dolayı, bunlar, o mektubun bir yinelemesinden başka bir şey değildi. Bütün amacı, Paşa'daki Anadolu üstüne gördüğü son düşleri de söndürmekti. Sözünü, şöyle sürdürdü:

— Durum, benim gibilere karşı böyle olursa, sizin gibilere karşı ne olacağını, artık, sizler değerlendirmelisiniz.

Gazeteci, sözlerinin arasında, Anadolu'daki eski İttihat ve Terakkicilerin de hep Mustafa Kemal'in çevresinde toplanmış olduğunu, söyleyince, Enver Paşa'nın yüzündeki dostluk, yurttaşlık çizgileri yavaş yavaş yerini, somurtkan, inatçı eski bir yüksek Komutan'ın maskeli kibirliliğine bırakmıştı. Eski Başkomutan'ın yüzünde, artık, ilk dakikalardan da iz kalmamıştı.

Gazeteci, sözlerini, «Anadolu'yu rahat bırakmalıyız,» biçiminde özetleyince, Enver Paşa, hiç ikircik izi göstermeden:

— Doğru! dedi. Sonra, bunu şöylece açıkladı: Batum'a salt Anadolu'nun son kerte bunalımlı durumunu gördüğünden dolayı gitmişti. Eğer Mustafa Kemal, azgın Yunan sürülerini durduramazsa, o, hemen sınırı geçecek, Anadolu'nun yazgısını, bir de Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru düşündüğü gibi, kendisi deneyecekti. Buna, savaşın ikinci aşaması, adını vermişti. Vaktiyle Balkan Savaşı'nda da öyle olmamış mıydı? Bulgar Ordusu, bizi, Çatalca savunaklarına dek kovalamış, sonra, Enver

Paşa, ordunun başına geçerek düşmanı Edirne'den dışarı atmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda da böyle yapmak istediyse de Kafkaslarda yığdığı güçler, o, oraya varmadan dağılıp düşmana teslim olmuş, onun Balkan Savaşı'nın yinelenmesi düşünü yok etmişti. Şimdi de Sakarya Meydan Savaşı'nı Mustafa Kemal Paşa kazandığından, artık ona, Anadolu bozkırlarında at oynatmak, haram olmuştu.

Gazeteci, Paşa'ya, neden, Türkistan yolculuğuna çıktığını sorunca, Kabil'den gelen Cemal Paşa'yı Taşkent'te karşılamak istediğini, söyledi. Gazeteci, onun düşün alanında hangi aşamaya varmış olduğunu anlamak üzere türlü sorular yöneltti. Bunlara aldığı yanıtlar, onu şaşırtmaktan uzak kalmadı: Enver Paşa, şimdi bile, koyduğu yerde otluyordu. O, şimdi bile, üzerinden demirden çekirge sürülerinin, ateş sellerinin geçmiş eski dünyasında yaşıyordu. Bütün düşün eylemlerine karşı kaygısızdı. Hele, Bolşeviklik yeryüzüne hiç gelmemişcesine, onu görmezlikten geliyordu. Batum'da Mustafa Suphi'den önce bir Komünist Partisi kurarak Anadolu'ya geçmek, Türkiye'yi Bolşevikleştirerek, yine oranın egemeni olmak üzere daha birkaç zaman önce kurduğu düşler, unutulup gitmişti. Sovyetler gerçeğini unutmak, şu sırada, belki de onun işine geliyordu. Şundan ki birkaç ay içinde Türkistan'da kuracağı ordularla, Türk Ordularıyla, aşağıdaki İngiliz sömürgelerine, İngilizlere saldıracağını, Sovyetler'le savaşacağını çok iyi biliyordu. Bu, onun yeryüzünde bir eylem adamı olarak yapacağı son işti. Sonra, bunun Cervantes'in ünlü kahramanı, Donkişot, gibi yel değirmenlerine saldırmaktan başka bir şey olmayacağını da yediği ekmek gibi biliyordu.

Muhittin Birgen, Türkistan üstüne bir bilgisi olup olmadığını sorunca, Paşa ona, biz Türklerin, oralarda çok sevildiğimizi, söyledi. Konu, daha çok, Buhara, Türkistan ve Taşkent'ti. Paşa'nın söylediklerini gazeteci de biliyordu. Söyledikleri arasında, dişe dokunur hiçbir şey yoktu. Şu vardı ki Paşa, dünyasını yitirmiş insanların bütün içli, hırslı, ağlamaklı, kızgın, acıklı, korkulu, nostalji anlamıyla dopdolu görünüyordu. Üzerinde kurşun gibi ağır bir gariplik vardı. Paşa, gazetecinin derinden sezdiğine göre, fırtınalı bir denizde yalpa vuran ufacık bir yelkenliye ben-

ziyordu: «On iki yıldan beri kendi kendisiyle, iç ve dış çevresiyle didişen bu insan, doyurulmamış tutkuların arkasında koşuyordu.» Yorgundu, bir köşeye çekilip bir yalnızcalığa sığınıp dinlenmesi gerekiyordu. Ne yazık ki dinlenmek, onun usunun kıyıcığından bile geçmiyordu. Gergin, çizgili, yorgun bir yüz, üç yıldan beri yurttan ve çevreden uzak geçen bir yaşamın, yavaş yavaş içine düştüğü yurt özlemi, en sonra, içinden yükselen birtakım tutkuların, her gün durmadan yaşamdan yumruk yemiş olmasından doğan bir düşkırıklığı...

Gazeteci, öğleden sonra ondan ayrıldı. Yine kucaklaştılar. Ondan ayrıldıktan üç saat sonra, Bakü'nün deniz kıyısındaki bulvarında dolaşırken, orta boyda bir geminin biraz ötedeki rıhtımdan kalktığını gördü. Liman işçilerinden bir Azeri Türk'üne sordu:

— Ay, balam! Bu gemi nara (nereye) gider?

— Hansi? (Hangisi?) Kürpiden indi kalhan bu parahod? (Köprüden şimdi kalkan bu gemi mi?)

— Beli! (Evet!)

— Krasnovodsk'a gider!

— Sağol, balam!

Gazeteci, mazot dumanları savurarak uzaklaşmak üzere manevra yapan gemiye gözlerini dikti: Güvertedeki bir kişiyi Enver Paşa'ya benzetti. Gazeteci, eski Başkomutan'ın sonsuz serüvenine doğru yollandığı bu sırada, deniz kıyısındaki bir çalgılı gazinodan bir Azeri saz takımının okuyucularıyla birlikte söylediği, o günlerde Bakü'de çok söylenen şu şarkıyı söylüyordu:

«Yaşa, yaşa, Mustafa Kemal Paşa!»

Gazeteci, düşündü: Acaba, Enver Paşa, saz takımının haykırdığı bu şarkıyı işitmiş miydi? Gemi epeyce uzaklaşmıştı. İşitmemiş de olabilirdi. Böylece, acılarına yeni bir acı katılmış sayılabilirdi.

Enver Paşa, Hazer Denizi'nin öbür kıyısındaki Krasnovodsk'a varıp da Türkistan Treni'ne bindiğinde, düşündüğü işin yarısının yapıldığını sanan tatlı bir aldanış içindeydi. 1914'den beri Hacı Sami ile dört arkadaşının fethettiği toprakla, insan yı-

ğınlarına doğru gidişin güveni içindeydi. Eyleme geçeceği bölgeler üstüne en iyi bilgiyi, emekli Türk Subayı Batur'dan almıştı: Taşkent'te bulunmakta olan Batur'u Moskova'ya çağırmış, en yeni bilgileri ondan almaya çalışmıştı. Ancak, o bölge son günlerde öyle korkunç bir dalgalanma içindeydi ki Batur'un bile ora üstüne en yeni bilgileri veremeyeceğini bilmek gerekiyordu.

Buhara'ya varan Enver Paşa, ilk ağızda, yine Taşkent'te bulunan Batur'a bir mektup yazıp gönderdi. Onu, ivedi, Buhara'ya çağırıyordu. Sabaha karşı Buhara İstasyonu'na varan Batur, Dışişleri Komiserliği'ne uğradı. Paşa'nın orada olup olmadığını, sordu. Orada bulunduğunu, henüz kalkmadığını, söylediler. Sovyetler'in has konuğu olduğundan, elbette Komiserlik'te yatırılıp kaldırılacaktı. Ancak, orada yalnız değildi. Hacı Sami de onunla birlikteydi. Hem de bir odada yatıp kalkıyorlardı. Enver Paşa'yla Hacı Sami, Batur'u büyük bir içtenlikle karşıladılar. Batur, Hacı Sami'yi, neredeyse, tanıyamayacaktı. Adam, hem kocaman sakalını kestirmiş, hem de Hacı Sami adını bırakıp (Halit Efendi) takma adını almıştı.

Moskova'dan beri hiç değişmemiş olan Enver Paşa, Batur'u, büyük sevinçle gülümseyerek karşıladı:

— Hoşgeldiniz, Batur Bey! Seni buraya dek yorduk; kusura bakma! diyerek onu karşısına oturttu.

Birlikte kahvaltı ettiler. Batur'dan en gerekli bilgileri alıp eyleme öyle geçmek istiyordu.

Gözlerini konuğunun gözlerine dikerek:

— Eee! Şimdi, anlat, bakalım! Ortalık, ne alemde? diye sordu.

— Paşam, ortalık, Moskova'da iken size anlatmış olduğum gibidir! Hiçbir değişiklik yok. Giderek, belki, belki biraz daha kötüdür. Müsaade buyurursanız, ben de bir soru sorayım: Daha önceki ricamızı benimseyerek Türkistan'da bir geziye mi geldiniz; yoksa, buradan doğruca Afganistan'a mı gideceksiniz?

Paşa, bu soruyu hiç işitmezlikten geldi. Sonra, kendi kendine mırıldanırcasına şöyle dedi:

— Sen, yabancımız değilsin. Doğrusu, ne o, ne de bu!

Batur, korktuğunun başına gelir gibi olduğunu anlamıştı. Paşa'yı bir kez daha uyarmak üzere davrandı. Yakın günlerde Ermeni Komitecilerinin Berlin'de öldürmüş olduğu, Talât Paşa'yla Bahaettin Şakir'in ölülerinin henüz soğumamış olduğunu, onun belleğinde uyandırmaya çalıştı:

— Paşam, şu sırada görüyorsunuz ki Ermeni Komitecileri, gemi azıya almış bulunuyorlar! Bunların henüz sürmekte olan bunalımdan yararlanmaya kalkarak, eylemlerini Rusya içerilerine doğru yaymaları olasılığı vardır. Bu durumda sizin yerinizde olsam, hiç olmazsa bu bunalımlı günler geçinceye dek gider, orada kalırdım! Cemal Paşa da daha Avrupa'da bulunuyor. Onun Afganistan'da başlamış olduğu işler yüzüstü kalmış gibidir. Akıl öğretmek gibi olmasın ama en uygun davranış, Afganistan'a gitmektir! Çin Türkistan'ı, genellikle Türkistan uğruna giderek, Asya uğruna çalışmaya orası gibi elverişli yer olamaz. Kısaca, ben, bugünkü durumda buraları kesinlikle güvenceli bulamıyorum.

Bunları, deminden beri sinirlice dinleyen Hacı Sami, karakuş gibi Emekli Subay'ın üstüne atıldı:

— Batur Bey! dedi. Biz, buraya neden geldik, biliyor musun? Bizim biricik amacımız, bu bölgede uygun göreceğimiz bir noktada, en kısa zamanda Turan Millet Meclisi'ni kurmaktır. İşte, davamız budur! Lütfen, bu konu çevresinde konuşsanız, çok daha iyi olur!

Batur, bu söz üzerine donup kalmıştı. Özellikle, Hacı Sami'nin, Enver Paşa üzerindeki etkisi, onu şaşırtmıştı. Daha şimdiden, Türkistan dramının bütün sahnelerini gözlerinin önünde canlandırarak bu gurbet kurbanına acımayla baktı. Konuşmamak uğruna kendini çok zorladıysa da başaramadı. En sonra, şöyle konuştu:

— Buraları yakından tanıyor, çok iyi biliyor, çevrenin, halkın ruh durumunu seziyor mu da böyle söylüyorsunuz? Bence, bu tasarınız, mevsimsizdir. Aylardan beri buralarda, bu halkla haşır neşir olmuş bir insan olarak yineliyorum ki bu dediğiniz şeyi yapmak, bugün için olamaz!

Enver Paşa, bu konuda bir şeyler söylemeye hazırlanıyordu ki Hacı Sami, yine atıldı:

— Üç gün önce, burada, Paşa, halka ünleyerek bir nutuk verdi. Görmeliydiniz, durumu!.. On binlerce insan Paşa'nın çevresini sarmıştı. Alkışlayanlar, yaşa diye bağıranlar, ağlayanlar sayısızdı. En önemlisi ise, biraz sonra, Buhara'nın en büyük başı, en önemli kişisi olan Feyzullah Hoca söz söylediğinde, çok aldırış etmeden dinlemiş, sanki soğuk karşılanmıştır. Rica ederim, söyleyiniz; halkın ne yanda, kimin arkasında, kime bağlı olduğunu bu olaydan daha iyi açıklayacak ne vardır?!

Enver Paşa, Hacı Sami'nin coşkunca söylediği bu sözleri sanki hiç işitmemişcesine dalgın dalgın bir noktaya bakıyordu.

Batur, Paşa'yı uyarmak uğruna bir atılım daha yaptı:

— Olabilir, ancak, halkın bu durumuna aldanmamanızı salıklarım. Şundan ki halk, bir konuk saydığı, yüzünü ilk kez gördüğü Enver Paşa'ya karşı coşkun bir sevgi göstermekle, her konuda ona bağlı olduğunu anlatmış olamaz. Bütün içtenliğimle söylüyorum: Görünüşe aldanmayınız!

Batur, bunları söylerken, Hacı Sami yan gözle Enver Paşa'yı süzerek, ne kerte etkilendiğini anlamaya çalışıyordu.

Batur'un sözü bitince:

— Hayır! diye yerinden fırlıyordu ki Enver Paşa, onun sözünü keserek, şunları söyledi:

— Canım, bırakınız şimdi bu tartışmayı! Her şey tatlı tatlı konuşularak çözülebilir! Sinirin, güçlükleri çözücü olduğunu, size kim söyledi?!

Batur, durumun ağırlığını biraz daha gözler önüne sermek üzere Cemal Paşa'nın bir buçuk ay önce buralardan geçişinden söz etti: Halk, onu çok soğuk karşılamıştı. Gurbet vurgunu General, sonsuz üzülmüştü. Cemal Paşa, Sovyetler'in, kendisi üstüne duyduğu kuşkuları silmek uğruna, çok çalışmıştı. Hele Sovyetler kuşkulanmaya görsün, salt buralarda değil, Afganistan'da bile oturup çalışılamaz, barınılamazdı. En sonra Cemal Paşa'nın durumunu düşünmek de gerekliydi. Burada yapılacak bir falsoyla, onun dirimi de tehlikeye düşebilirdi.

Batur'un elden geldiğince içten, dostça ve tatlı tatlı anlattığı bu şeyleri dingin bir durumda dinleyen Enver Paşa, en sonra şöyle konuştu:

— Evet, Cemal Paşa'yla kararlaştırdığımız gibi, Aşkabad'da görüşmeyi çok isterdim! Yazık ki geç kaldım. Gününde yetişemedim. Birtakım nedenler, bu görüşmenin önüne geçti.

Enver Paşa, Batur'u yanına alarak, öğleden sonra, bir kişiyi görmeye gitti. Bu, ilk günden beri Enver Paşa'ya, onun kişiliğine bağlanmış, bayağı âşık olmuş bir Buharalı aydındı. Enver Paşa, Batur'u ona götürmekle, dediklerinin pek de gerçekle ilgisi olmadığını göstermek amacını güdüyordu. Uzun uzadıya, Buhara, Türkistan konuları üstüne konuşuldu.

En sonra, Enver Paşa, şöyle dedi:

— Evet, eski Buhara Emiri'nin ayaklanış durumunda bulunan güçlerinin başına geçmek gerekir! Görüyorum ki bu, güç olmakla birlikte, pek iyi olabilir bir eylemdir!

Ancak, Paşa'nın bu sözlerini işiten eşraftan aydın kişi, birden bire ürkerek yerinden fırlar gibi yaptı. Bağırarak şöyle dedi:

— Sakın ha, Paşa Hazretleri; sakın, böyle bir şey yapmayınız!

Bu kez, şaşırmak sırası Paşa'ya gelmişti:

— Ancak, siz, durumun böyle bir eyleme elverişli olduğunu daha önce anlatmadınız mıydı?!

Buharalı aydın, kendini şöyle savundu:

— Hayır; belki, Türkçemin iyi anlaşılmaması yüzünden, bu anlamı verdiniz, Paşa Hazretleri! Ben, Buhara'da bir ayaklanış eylemi olduğunu yadsımıyorum. Ancak, bu eylem, süremez! Şundan ki Sovyetler, daha şimdiden davranmış gibidirler. Hele, siz, bu işin başına geçerseniz, neler olabileceğini düşünebilirsiniz. Sonra, sizin buralara kendinizi tanıtmanız, sevdirebilmeniz ayrı, çok güç bir davadır. Bunu nice başaracağınızı bilemem. O zamana dek de iş işten geçmiş olur. Bu başı bozuk halkı düzene alıştırmak, ısındırmak bugün için olacak iş değildir. Şundan ki bugüne dek süren yaşam biçimi, bu halkı birbirinden uzaklaştırmış, birbiriyle anlaşamaz bir duruma getirmiştir. Bunları birleştirmek uğruna yıllarca çalışmak gerekir. Kısaca şudur ki bugünkü koşullar içinde Doğu Buhara'da, Fergana'da silaha sarılmış olanları, kendi başlarına bırakmalıdır.

Buharalı aydının tehlikeyi gösteren sözleri, Enver Paşa'yı canevinden vurmuş gibiydi. Dünyası, bir kez daha başına yıkılmıştı.

Buharalı aydının evinden ayrılıp da sokakta yürümeye başladıklarında, Batur, Paşa'nın düşüncesini yoklamak üzere, şöyle bir kapı açtı:

— Paşam, görüyorsunuz ki düşüncelerinde gerçek payı var! Artık, böyle bir işe girişmekten büsbütün vazgeçmiş olduğunuzu sanırım!

Batur'un bu sözleri üzerine Paşa'nın yüzünde korkunç bir değişim oluştu: Eski sert Başkomutan yüzü geri gelmişti. Gözleri bulanmıştı. Sesi, komut tonlarına varan bir sertlik almıştı. Kaldırımda, zınk, diye durmuş, karşısındaki eski Subay'a bakıyordu:

— Hayır! diye bağırdı. İki üç adım yürüdü. Sonra, sözünün sonunu, şöyle getirdi:

— Hayır; ne olursa olsun, kesinlikle, düşündüğümü yapacağım!

Batur, artık, Paşa'yı bu sarhoşluktan ayıltamayacağını anlamıştı. Bundan dolayı da susmaktan başka çözüm yoktu.

Ertesi gün, Enver Paşa daha ılımlı ise de kararından bir kırıntı bile yitirmiş değildi. Batur'a şöyle dedi:

— Seni de birlikte götürmek üzere buraya çağırttım. Şundan ki gideceğimiz yerde her halde topçu subaylarına gereksinim olacaktır. Ancak, görüyorum ki bugünkü durumda senin burada kalman gerek. Ama sakın Taşkent'e döneyim deme. Zaten, biz, gerek Moskova'da gerekse başka yerlerde bulunan arkadaşlara bulundukları yerlerden ayrılmamalarını, bildirdik. Giderek, Moskova'da bulunan Doktor Nâzım Bey de Almanya'ya döndü.

Batur, o günlerde tifüse tutulmuştu. Belki de daha önce yakalandığı hastalık, birdenbire ağırlaşmıştı. Enver Paşa, onu hastaneye yatırdı. Üç gün, onu düzgünce gidip gördü. Son gidişinde kimsenin işitmemesi için kapıyı sıkıça kapayarak, onun yatağına oturup kulağına şunları fısıldadı:

— Biz, yarın sabah, ava çıkmak bahanesiyle buradan uzaklaşıyoruz. Nereye gideceğimizi, ne yapacağımızı, yinelemeye gerek yok; pek iyi biliyorsun! Merak etme; sana iyi bakılması için

de düzen alındı! Ancak, yineliyorum: Sakın, yine Taşkent'e dönme! Eğer, bizi merak ederlerse, verilecek yanıt: Ava çıktılardır! Parola budur; unutma!

Sonra, Enver Paşa, sırtında ağır bir yük varmışcasına elleriyle dizlerine çökerek yavaş yavaş doğruldu. Ağır adımlarla odadan çıktı.

Enver Paşa, iyimserliğinden bir şey yitirmemişti. Her türlü olumsuz olasılıklara bakmadan, bu işin sonuna dek gitmenin, biraz da elinde olmayan bir yazgı zorunu olan gereğine, bir balığın bir oltaya takılmışlığı gibi inanıyordu. Yeni olanaklar araştırıp yeni iyimserliklere götüren yollar bulmaya çalışacaktı. Adını çoktan beri işittiği, Türk Ulusçuluğu güden Zeki Velidi'nin Semerkant yöresinde saklandığını öğrenerek, onunla görüşmek istedi. Zeki Velidi, eski Başkomutan'ın çağrısını, coşkunlukla benimsedi. Kalktı, Enver Paşa'yla görüşmek üzere Buhara'ya gitti. Ekim ayının sonlarıydı. Havalar, yağmurluydu. Kuzeyden koşarak gelen kapkara yelken bulutları, insanın içini üşüten ihanet ruhuyla yüklü gibiydi. Bu bulutların altında, uzun yıllardır insanlar dövüşüyor, düşünler dövüşüyor, insanlar ve düşünler ölüyordu. Büyük düşün dalgalarıyla gelen ordular, buralarda demirden şarkılar söylemişti. Hava restorasyon düşüncesi için çok tehlikeliydi. Zeki Velidi, arkasında büyük tehlikeler sürükleyerek Buhara'ya varıp da bir akşamüstü, eski ünlü Başkomutan'ı gördüğünde içi coşkunlukla dolduysa da sonsuz bir üzüntü duydu.

Bu adamcağız, şu sırada bir fosilden başka neydi ki? Bu adamcağız, salt, adını, sanını bir yafta gibi kullanarak büyük ülkülerin ışığı içinde karışmış bir kahramanlık düşünün arkasındaydı. Gerçek dağlarının demir doruklarını aşmadan gidilmesi düşünülen yere varılabilir miydi? Demek ki Birinci Dünya Savaşı, bütün demirleriyle bu adamcağıza çarpmamıştı. Ona hep Mehmetçikler siper olmuş, onun düşlerini ham yemişler gibi kafasından silkelememişti. Tabancasında kalan birkaç mermiyle bir avuç barutu harcayarak rahatlamak istediği anlaşılıyordu. Onu uyarmak, bir ödevdi. Bundan dolayı, perdeleri inik bir odada, eski Başkomutan'la karşı karşıya oturunca, ilk işi, bu ödevi yerine

getirmek oldu. Paşanın eyleme geçmek istediği Doğu Buhara Bölgesi'nin karmaşık durumu üstüne, gerçekçi bir mantıkla uzun uzun bilgi verdi. Ortada, Buhara Emirliği davası egemendi. Ayaklanış Bölgesi, türlü tuzaklarla doluydu. Buhara Emiri, Afganistan'a kaçmış, arkada içinden çıkılmaz bir durum bırakmıştı. Ulusçuluk davasının ötesinde, ufacık çıkarlar, şan ve onur düşleri gemi azıya almış, uzaklardan kopmuş gelmekte olan büyük dünya devrimi düşüncesinin baraj tanımaz demir seli unutulup gitmişti. Kısaca, emircilik ruhu, bugün, bütün ulusçu, devrimci düşüncelere, eylemlere egemendi. Hiç kimse, bu durumda burada bir şey yapamazdı. Buhara'yı merkez yaparak bütün Orta Asya Türklerini bir araya toplamaya çalışmak, eski Panturanizm ütopyasının bir kez daha kotarılmasından başka bir şey değildi.

Çarlık Rusya'sı, emperyalist amaçlarla, Çin'e dek giden Asya bölgelerini, yavaş yavaş, Rus, Kazak halklarıyla sürgünlerle besleyerek ele geçirme işini birkaç yüzyıldır sürdürüyordu. Orta Asya Türkleri, bölük pörçük de olsa, bu ilerleyişe karşı koymaya çalışıyordu. Düzgünce ordular kuramadıklarından, kalabalıkça gerilla toplulukları örgütleyerek Türk illerine yerleşmekte olan Rus Ordu Birliklerine karşı akınlar yapıyor, onları ellerinden geldiğince tedirgin ederek, bağımsız, özgür yaşamaya alışık bir ulus olduklarını, anlatmaya çalışıyorlardı. Basmacı (Baskıncı), adı verilen bu bağımsızlık örgütlerinin eylemleri, 1917 Sovyet Devrimi'ne dek böylece sürdü. Bolşevik Devrimi, bütün Orta Asya halklarını, yabancı orduların da yardımıyla hallaç pamuğu gibi attı. Bolşevik Ordularıyla boğuşan, yabancı ülkelerce desteklenen eski Çarlık Ordularının Generalleri ve Amiralleri, bu tutsak ülkelerin toprakları üzerinde fırtınalar yaratan serüvenler yaşadılar. Çarlık döneminden gelen Basmacılar, bu sırada fırsatlar yakalayarak, yer yer kurulan Türk Devletçiklerine küçük ordular vermeye çalıştılar. Sonra, Bolşevikler, Çarlık döneminin toprak kalıtımı üstünde hak sahibi olduğunu benimseterek, bu devletçikleri, halkları, Bolşevik safları arasına almaya çalıştılar. Ne var ki eski Basmacılar, Türk Ulusu'nun bağımsızlığı davasını elden bırakmadılar. Bu kez, aydınlar da kendilerini bu eylemin içinde

buldular. Sovyet Hükümeti'ne etki yaparak, elden geldiğince bir bağımsızlık formülü koparmaya uğraştılar. Moskova'ya bağımsızlık hakkını benimsetebilmek uğruna çalışan Türk aydınlarından biri de Profesör Zeki Velidi'ydi. Profesör, son günlerde Türkçülük eylemlerinin düşün alanında büyük çabalar harcamış, Sovyet yöneticilerinin gözüne çarpan başlıca kişi olmuştu. Orta Asya'yı Bolşevikleştirmek uğruna büyük bir planı olan Moskova, bu sırada Türk aydınlarına el attı. 1922 Nisanı'nın son günlerinde Zeki Velidi, Moskova'dan, Lenin-Stalin imzalı, bir telgraf aldı: Komünist Partisi adına çekilen bu telgraf, onu, ivedi, Moskova'ya çağırıyordu. Telgrafta, bir sorunun görüşülüp konuşulması söz konusu ediliyordu. Gırtlağına dek Türkistan-Turan davasının içine gömülmüş olan Zeki Velidi, telgrafı alınca, bir kez titredi: Moskova'ya giderse, bir daha geri dönememesi olasılığı vardı. Ancak, durum öyle zorlayıcıydı ki gitmemezlik de edemezdi. Gitmeyecek olursa, bundan, hemen, Beyaz Ruslara katıldığı anlamını çıkarırlardı. Bu da şu sırada kendisi için son kerte tehlikeli olurdu. Profesör, Moskova'ya yollanmadan önce, Başkırt Hükümet Üyeleriyle Estreli Timark'ta bir toplantı yaptı. Bu toplantıya, Başkırtistan'da bulunan Türkistan ve Kazakistan Delegeleri de katıldı. Uzun uzadıya, konuşulup tartışıldı. En sonunda, gizli bir Türkistan Devrim Örgütü kurmaya karar verdiler. Verilen karara göre, on üç-on dört kişi, gizli çalışmak üzere Türkistan'a gönderilecek, geri kalanlar da sureti haktan görünerek, Moskova'da toplanacaklardı.

Zeki Velidi, gizli örgütü kurduktan sonra, trene atladığı gibi Moskova'ya yollandı. Orada, onu, Polit Büro üyelerinden Stalin ile Kamenef karşıladı. Ona, bir süre Moskova'daki Ulusal Şûrası'nda, sonra, Güney Cephesi'ndeki Ulusal Cumhuriyetler için hazırlanacak yeni Anayasa'yı hazırlayacak Kurul'da çalışmasını önerdiler. Bu arada, ona kurulan yeni cumhuriyetlerin iktisatça ve askerce konularda, doğrudan doğruya Moskova'ya bağlı olmasının gerekli olduğunu, direterek, söylediler. Zeki Velidi, bu kısıtlamalar karşısında düş kırıklığına uğramıştı. Bağımsızlık uğruna yapılacak bir savaşımda iktisatça ve askerce, Moskova'ya

nasıl bağlanırlardı? Zeki Velidi'nin yüzünün asıldığını gören Stalin, onu özel olarak bir odaya alıp baş başa görüşmek gereğini duydu. Zeki Velidi'yi üzen konularda daha çok Troçki'nin direttiğini söyleyerek, onu avutmaya çalıştı. Troçki ile Cercinski'nin Doğu Bölgelerinde etkinliklerinin artmasının çok tehlikeli olacağından söz etti.

Birkaç gün sonra, Güney Cephesi'ne giden Stalin, Zeki Velidi'yi de yanına çağırdı. Onu çağıran telgrafta, Güney Cephesi'ndeki Müslüman asker birliklerinin Örgütlendirme Başkanlığı'nı kendisine vereceğini, bildiriyordu. Zeki Velidi, hiç de oraya gitmek istemiyordu. Bu buyruğu kulak arkasına atmak isteyen Profesör, az zaman sonra Komünist Partisi adına, Lenin'den, Savaş Şûrası adına Troçki'den aynı buyruğu alınca, şaşırdı. Düşünmek zorunda kaldı. Birkaç gün sonra, Lenin, Profesör'e mavi kurşun kalemle yazılmış bir mektup göndererek, buyruğunu yineledi. Bununla da yetinmeyen Lenin, ona ayrıca telefon ederek, kesinlikle Güney Cephesi'ne yollanmasının gerektiğini, bildirdi. Başka bir çözüm kalmadığını gören Zeki Velidi, yanına biraz asker alarak yola çıktı. Stalin'i Keremençük İstasyonu'nda buldu. Akşamleyin, Zeki Velidi'nin askerlerini taşıyan vagonları da Stalin'in özel trenine bağladılar. Tren, Harkof'a yollandı.

Zeki Velidi, hem Keremençük'e hem de trende bütün doğu sorunlarını, baş başa görüşüp konuştu. Stalin'in, öyle, cana yakın, içten, halden anlar bir konuşması vardı ki Profesör ister istemez onun tatlı diline kapılıyordu. Zeki Velidi'yi özellikle büyüleyen, Doğu Uluslarının, bunlardan küçük Türk Uluslarının dertleri üzerinde son kerte anlayışlı konuşmasıydı. Sanki, onları bir kuluçka tavuğun, civcivlerini korumaya çalıştığı gibi korumak, savunmak istiyordu. Bu küçük, dertli uluslara elinden gelen bütün yardımı yapacağını, söylüyordu. «Ne yazık ki» diyordu, «şu Troçki var ya, bütün işleri o bozuyor; pişmiş aşa durmadan su katıyor!» O, olmasa bütün işler düzelecekti...

Stalin, karşısındaki ulusçu idealisti daha çok etkilemek üzere, şöyle konuşuyordu:

— Ben, biliyorsunuz ki tanınmış bir Gürcü yazarının oğluyum! Bütün çocukluğum, din ve ulus eğitimi veren bir çevrede geçti. Bundan dolayı, sizleri çok iyi anlarım!

Ancak, bütün bu yağlı ballı konuşmaların sonunda, Stalin de baklayı ağzından çıkardı:

— Şu sırada küçük ulusların işleriyle uğraşmayarak, Sovyet Rusya ölçüsünde iş görmeye çalışınız! Şundan ki küçük uluslar zamanla yavaş yavaş bütün haklarına kavuşacaklardır. Bundan dolayı, onları kendi başlarına bırakarak büyük işlerle uğraşmaya çalışınız!

Bu sözleri, birkaç gün önce, Moskova'da, Lenin'in ağzından da dinlemişti.

Zeki Velidi, Çarlardan kalma bu görkemli vagonda bu sözleri dinlediği sırada, düş kırıklıkları, kafasında engerekler gibi kıvranıyor, karşısındaki Bolşevik'in yolunda bir adım daha ileri gitmemek uğruna, içinde bir karar beliriyordu. Demek ki küçük uluslar, hiçbir vakit haklarına kavuşamayacaklardı. Bu, şu sırada olmazsa, hiçbir zaman da olmayacaktı.

Zeki Velidi, başında bulunduğu Müfreze'yle birlikte bir trene atladığı gibi, Moskova'nın yolunu tuttu. Orada, Türkistan, Başkırtistan ve Kazakistan Delegeleriyle karşılaştı. Onların bu süre içinde neler gördüklerini, dinledi. O da onlara Sovyet Hükümeti'nin liderlerinden Lenin ve Stalin gibi birkaç en başta gelenleriyle yaptığı bütün görüşmeleri anlattı. Küçük işleri bırakıp Sovyet Rusya ölçüsünde işlerle uğraşmasını salıklayan Lenin'le Stalin, onun gururunu okşayacak biçimde konuşmuşlar, o günlerde Moskova'da bulunan Cemal Paşa bile onların bu salığını hiç de yabana atılır görmediğini, ona söylemekten çekinmemişti.

Zeki Velidi, Moskova'daki Başkırtistan Temsilciliği'nde verilen bir şölende, Bakü'de, bütün Doğu Ülkelerinin Delegelerinden oluşan bir Doğu Kongresi'nin yapılmasını ortaya atmış, bu Komünist Partisi'nin Müslüman Bürosu'nda konuşulup onaylanmış, bundan sonra da Komünist Partisi'nin Genel Merkezi'ne yazılmıştı. Sonra, bu Kongre, Bakü'de toplanmıştı. Lenin'in, Sömürge Sorunu üstüne hazırladığı bir tasarı Türkistan Ulusçuları-

nı ürkütmüş, Moskova'dan ayrılıp başlarının çaresine bakmaları gereğini, duymuşlardı. Harkof'dan Moskova'ya dönen Zeki Velidi, Lenin'ce çağrılmış, kendisine, Üçüncü Enternasyonal'in İkinci Kongresi'nde tartışılmak üzere hazırlanan bir tez gösterilmişti. Bu, «Ulusçuluk ile sömürge sorunlarına ilişkin» tezleri kapsayan bir tasarıydı. Lenin, ona bu on iki maddelik tasarı üstüne bir diyeceği olup olmadığını sormuş, eğer varsa, bunları kendisine bildirmesini, istemişti.

Zeki Velidi, hemen, Türkistanlı arkadaşlarını toplayarak bu işi görüşmüş, tartışmışlardı. Arkadaşlarının da onayını alarak Lenin'in eleştirisini yapan başka bir tasarı hazırlamış, bunda küçük burjuva deyiminin daha açık bir tanımının yapılmasını, sömürgelerde kapitalizm kaldırıldıktan sonra («Egemen ulus proleteryasının kılavuzluğu sürecektir!») diyen satırın değiştirgenmesiyle daha birçok değişikliği öngören bir tasarı hazırlamıştı. Bunu Lenin'e gönderen Profesör, günlerce beklemişse de Lenin'den hiçbir ses çıkmamıştı. Devrimden sonra, Doğu Ülkelerinde de batıda olduğu gibi ancak Rus proleteryasının kılavuz öğe olacağını söyleyen Lenin'in bu sözleri, bütün Türkistan Ulusçularını acı acı düşündürmüştü. Bundan sonra, Zeki Velidi ile arkadaşları olan Türkistanlılar, Başkırtistanlılar ve Kazakistanlılar, hak olarak düşündüklerini zorla almak üzere yeraltı örgütleri kurmaya, bir kez daha karar verdiler. Bundan sonra, eskiden Çarlık'a karşı yaptıkları savaşı, Bolşevik Rusya'ya karşı sürdüreceklerdi. Bu amaçla bir toplantı yapıp bir gizli Turan Örgütü oluşturmaya karar verdiler. Hemen Türkistan'a dönerek, eyleme geçeceklerdi. Yurda kaçak dönmekten başka çözüm bulamadılar. Şundan ki izin istese, Zeki Velidi'ye verilmeyeceği belliydi. Bu yüzden Stalin'i atlayarak, Parti Sekreterlerinden Kristiniski ile sonra, bir başkası aracılığıyla izin alan Zeki Velidi, Özel Kalem Memurları, koruyucularıyla birlikte, istasyonda onları bekleyen özel vagonuna bindi. İki ay dinlenme bahanesiyle, Haziran'ın yirmi dokuzuncu günü, Ejderhan'a (Arstragan) yollandı. Bu yoldan, artık, bir daha geri dönmemek üzere gidiyorlardı. Zeki Velidi, bir sabah çoluk çocuğunu, iki koruyucu eri içinde siyasal notlarıyla, («*Ba-*

bürname»), Karl Marks'ın, *«Kapital»*'i, tüfekleri ve tabancalarıyla bir de Kızıl Ordu askerini yanına alarak, arkadaşlarıyla vedalaşıp trenden indi. Yanlarındaki belgeler sağlam olduğundan Bakü'ye dek iyi geçen yolculukları Aşkabad'a dek de engelsiz geçti. Moskova'da aldıkları karara göre, yolda ayrılan bütün arkadaşlar, Taşkent gibi büyük kentlerden kaçıp Zeki Velidi gibi yeraltı çalışmalarında bulunmak isteyen bütün militanlarla aydınlar, Harzem'in, Konkirat Kenti'nde buluşacaklardı. Ne var ki bu sırada, Bakü Kongresi'nin yapılacağını işittiler. Vaktiyle Zeki Velidi'nin ortaya attığı bu düşün, benimsenmiş, kotarılmış, ortaya konuyordu. İşte, bunun üzerine Türkistan militanları, şimdilik öbür işi bırakıp Bakü'ye gitmeye karar verdiler. Orada birtakım yararlı işler yapabileceklerini düşünmüşlerdi. Kongre, Eylül'de toplanacaktı. Bakü'ye vardıklarında, Hükümet Dairesi'yle orada karargâh kurmuş olan Mustafa Suphi'nin Komünist Partisi örgütünü, çalışmalarına çok elverişli bularak bu iki örgütün içinde Turan üstüne olan tasarılarını aydınlığa çıkarmaya çalıştılar. Kongre toplandığında, Zinoviyef, Karl Radek gibi Komünist Partisi liderlerinin, buna egemen olmaya çalıştıklarını gören Zeki Velidi ile arkadaşları düş kırıklığına uğradılar. Ancak, şu da vardı ki bu iki liderin bütün davranışları, doğulu delegelere antipatik geliyor, Zeki Velidi ile arkadaşları da buna seviniyorlardı. Kırgız Başdelegesi Canzakif'le arkadaşları, bu iki liderin yarattığı antipatiden çok şey umuyorlardı. Türkistancı liderleri sevindiren önemli işlerden biri de ufak bir devrim eylemiyle Buhara Emiri'nin kaçıp Afganistan'a gitmesi olmuştu. Emirin kaçıp gitmesi, Buhara'yı daha soluk alınabilir bir yer yapmıştı. Bundan dolayı Zeki Velidi ile arkadaşları, eylemlerini yürütmek üzere, karargâhlarını Buhara'da kurmayı düşündüler. Orada buluşacaklardı. Onların Turancı eylem uğruna hazırlandıkları, Sovyet Gizli Örgütlerince çoktan haber alınmıştı. Her yerde, harıl harıl, onları aramaya başlamışlardı. Bakü'de bulundukları da saptandığından, Türkistan'a giden bütün yollar tutulmuştu. Gizli Polis Örgütü Çeka'nın adamları, bütün Türkistan'a giden yolların kavşaklarında pusuya yatmışlardı. Bakü İstasyonu'nda kendilerini kıstırmak

üzere bekleyen polislerin varlığını öğrenen kaçaklar, arabalara atlayarak daha ötedeki bir istasyonda trene bindiler. Petrovski'de trenden inerek vapurla Volga Deltası'na, oradan da yelkenli bir gemiyle Goryef'e vardılar. Oradan da atlı arabalar ya da develerle Ural Vilayeti'nin sınırlarını aşarak Üst-Yurt yoluyla Hıyve'nin Konkirat Kenti'ne vardılar. Daha önce anlaştıkları arkadaşlarını, orada kendilerini bekler buldular. Oraya hemen hemen kararlaştırdıkları günde ulaşmışlardı. Artık, burasını kendilerinin saymaktaydılar. Konkirat, Han Cüneyd'in arkadaşlarından Bababik'çe ele geçirilmişti. Turancılar, bir ayı aşkın bir zaman, burada, Çembay'da, Hıyve'de kaldıktan sonra, atlarla, Ocak ayının son günü, Buhara'ya ulaştılar. Zeki Velidi'nin bütün adamları, subayları, onun yokluğunda, Türkistan'ın birçok yöresinden militanlar seçip getirmişlerdi. Bakü Kongresi toplandığı sırada Buhara Emirliği yıkılırken, bütün buradaki eylemci Türklerle Bolşevikler işbirliği yapmışlar, gerici kuruluşlara karşı birlikte savaş açmışlardı. Bolşeviklerin, ulusçu kişilerle işbirliği yapmış olması, şimdi Zeki Velidi ile adamlarının işine yarıyordu. Bakü Kongresi, bütün Türk boyları üzerinde olumsuz bir tepki yaratmıştı. Şimdi, ulusçu öğeler, bundan yararlanmanın arkasındaydılar. Zeki Velidi ile adamları, Bolşeviklerin Bakü'deki fiyaskolarını sömürerek, bir ayak önce büyük bir kongre toplamaktan yanaydı. Kongre düşüncesinin eyleme doğru yol aldığı sırada ilk düşünülen önemli şey, Cemiyeti Akvam'a (Uluslar Derneği) başvurmaktı. Bu sırada, türlü düşünüşler çevresinde toplanan Basmacılar da eylemlerini sürdürmekteydiler. Kaçıp giden Buhara Emiri yanlısı olanlar, Emir'e az da olsa bağlı kalanlar, bir de hem Emir'e hem de Bolşeviklere karşı çıkanlar, bu sıradaki Basmacıların dağınıklığını göstermeye yetmekteydi. Sonra, bu sırada Kabil'de bulunan Cemal Paşa, Türkistan işlerini buradan yönetmeye çalışıyor, bir yandan da Enver Paşa'yla birlikte kurdukları İslâm Devrimciler Dernekleri Birliği'nin propagandasını yapıyordu. Bu durum, Turancıların umudunu kıracak nitelikteydi. Bir birlik oluşturmak üzere yapılan türlü toplantılardan sonra, bir Türkistan Derneği kuruldu. Bunun adı, «Orta Asya Müslüman Avamı İhtilâl Cemi-

yetlerinin İttifakı»'ydı. Sonra, salt Cemiyet olarak anılır oldu. Daha sonra da «Türkistan Milli Birliği», adını aldı. İşte, Enver Paşa'ya birtakım uyarılarda bulunan Profesör Zeki Velidi, Türkistan üstüne gerçekten söz söyleyebilecek bir kişiydi.

Enver Paşa, Zeki Velidi'yi sonuna dek sessizce dinledi. Sonra, şöyle konuştu:

— Bütün bunlardan bilgim var. Bu bölgedeki Buhara güçlerini bir örgüt içinde toplamanın, hemen hemen, olanaksız olduğunu da biliyorum. Bu, belki, uzun bir çalışma sonucunda başarılabilirse de şimdiki halde bekleyecek zamanımız yok. Şundan ki bu arada birçok fırsat yitirilmiştir. Oysa, bizim en büyük gücümüz, işte bu fırsatlardır. Bundan dolayı ben, zaman yitirmeden Doğu Buhara'ya, oradan da Fergana'ya giderek, «Basmacı-Baskıncı» Eylemi'nin başına geçmek istiyorum. Bu iş uğruna uzun boylu düşünerek gereken bütün düzenleri aldım. Yanımda bu alanda çalışabilecek değerli subaylarım var. Siz, lütfen, bizim eylemimizi kolaylaştırmak üzere at vb., gereksinimlerimizi sağlayabilir misiniz?!

Enver Paşa'nın birdenbire Buhara'ya gelişi, oradaki bütün ulusçuları şaşırtmıştı. Hele, Buhara'da kalmayıp daha içerilere, eylem tehlike bölgelerine doğru uzanmak isteyişi, onların şaşkınlığını büsbütün arttırmıştı. Zeki Velidi gibi ulusçuları en çok şaşırtan şey de şuydu: Daha birkaç ay öncesine dek Enver Paşa, içten arkadaşlarıyla birlikte yayımladığı (*«Livayı İslâm»-«İslâm Bayrağı»*) gibi broşürleriyle Müslümanların dünya emperyalizmine karşı Bolşeviklerle el ele vererek çalışmalarını salıklamıyor muydu? Şimdiyse, yine o Enver Paşa, bambaşka bir yol tutmuş, bambaşka bir ideal arkasında koşarak Bolşeviklere salt düşman olduğunu söylemiyor, onlarla dövüşmek uğruna da buralara dek geldiğini ileri sürüyordu. Türkistan Ulusçuları ise, Enver Paşa'nın, Buhara'nın doğusunda ayaklanmış olan Basmacıların (Baskıncılar) arasına karışmasını ya da başlarına geçmesini, kesinlikle, istemiyorlardı. Zeki Velidi, bunun nedenlerini uzun uzadıya Paşa'ya anlattıysa da onu kandırmayı başaramadı. Paşa, onun her güçlü mantığını hemen çürütmek üzere kısa sal-

dırılara geçiyor, bir temel çivisi gibi kafasına saplanmış olan bu saplantıdan hiçbir zaman vazgeçmeyeceğini, anlatmak istiyordu.

O gece, geç vakitlere dek konuşup görüştüler. Bütün konuşma, bir saldırı, karşı saldırı olarak geçti. Enver Paşa, Turan bozkırlarında kesinlikle ölmeye, bu arada pek çok dostu düşmanı da öldürmeye, ancak böylece rahat edeceğe benziyordu. O gece geç vakit, bilim adamıyla Paşa birbirlerinden ayrıldıklarında, ikisi de üzgündü. Buhara Ulusçuları, kendisini Başkomutan yapmak istemiyorlar, diye son kerte üzülen Paşa, yapacak başka hiçbir iş de olmadığından, yine bu konu üzerinde direnmek üzere bir kez daha karar vermişti.

Zeki Velidi'yi birkaç gün sonra, bir kez daha dinlemek istedi. Bu kez, bilim adamı, onunla daha gerçekçi bir dille konuşmak zorunda kaldı:

— Bolşevikler, dış düşmanlarından kurtulmak üzeredirler. Bugün yarın gerçekleşecek olan bu sonuç, onlara, ne yazık ki Tüskistan'a dilediklerince asker göndermek olanağını sağlayacaktır. Türkistan ise, bu yıl büyük kıtlık içindedir. Özellikle Fergana'daki Basmacılar, yevgi zorluğu içinde kıvranıp durmaktadırlar. Bu yönleri önemle göz önünde tutmak gerekir. Siz, Basmacıların arasına girdikten sonra, cephe alarak savaşmak zorunda kalacaksınız. Oysa, bütün bu bölgede şimdiki durumda beş, en sonra altı binden çok silahlı insanı besleyebilmek maddeten olanaksızdır. Çete savaşı yapmaya kalkarsanız, karşınıza çıkacak büyük Bolşevik güçleriyle uzun süre başa çıkmak elinizden gelmez. Aynı zamanda, Doğu Buhara Basmacılarını egemenliğiniz altına alabilmek uğruna her şeyden önce Afganistan ile Buhara Emirleriyle anlaşmanız gerekir. Hele, Buhara Emiri sizi tanımaz, hem de kendi güçlerini tanıtmazsa hiç kimseye meramınızı anlatmak elinizden gelmez. Giderek, korkulur ki bu Emir, umduğunuz iyi karşılamayı gösterecek yerde, tersine, bir rakip sayarak arkanızdan entrikalar çevirmek yolunu tutar. Unutmamak gerekir ki bugüne dek Türkistan eylemleri, Basmacılık vb., örgütler, Rusya'nın iç sorunlarından biri biçimini korumuştur. Oysa, bu işe siz karıştıktan sonra, Türkistan Eylemi, artık, bir Panislâ-

mizm eylemi gibi görünür, bu görünüş, Türklerden başka herkesi bize karşı ayaklandırır ki bu da Türkistan'daki bütün Rusların, ulusçu amaçları yolunda Bolşeviklerin çevresinde birleşmeleriyle sona erebilir. Bundan dolayı, bence, sizin için en doğru iş Afganistan'a geçmektir. Cemal Paşa, bir yıl Afganistan'da bulundu. Ancak, biz, şimdi size söylediğimiz doğruları, yani Afganistan'da bulunarak, orada çalışarak Türkistan'a yardım edebileceğini, ona da anlatamamıştık.

Enver Paşa'yı bu sözler de kandırmamıştı. Şundan ki o durmadan kendisine bunların karşıtlarını söyleyen kişilerce kışkırtılıyordu. Ona durmadan şu öğüdü veriyorlardı:

— Vakit geçirmeyiniz! Hemen Basmacılara katılınız, Paşa Hazretleri!

Paşa'yı böylece kışkırtanların başında da elbette, Hacı Sami geliyordu. Zeki Velidi, Hacı Sami'yi daha önceden çok iyi tanıyordu. Onun ağzından çoğu zaman şu sözleri işitmişti:

«Ben, adı sanı bilinmeyen bir Türk olduğum halde, 1916'da koca Kırgızistan'ı ayaklandırmıştım. Siz ki Enver Paşa'sınız, Alimallah, bir işaretinizle Türkistan'da kıyametler koparırsınız!»

Zeki Velidi, bir gün yine böyle yüksekten atıp duran Hacı Sami'ye, kendini tutamayarak şöylece ünlemişti:

— Belki, Paşa Hazretleri pek iyi bilmezlerse de biz Türkistanlılar, 1916 Ayaklanışı'nın lafla, kışkırtmayla, propaganda ile değil, Çar'ın, 25 Ağustos Fermanı'yla patlak verdiğini pek iyi biliriz. Durumu başka gözle görmekten hiçbir yarar çıkamaz. O karışık günlerde elbette sizin de adınızı işitmedik değil; ancak, ayaklanışın sonuna doğru, Kırgızların, ülkelerini bırakarak Çin'e geçtikleri sırada, demek ki her işin olup bittiği günlerde Karakol Kasabası yöresinde Sabdan Baturoğullarına katıldığınız sırada işittik.

Zeki Velidi'nin bu sözleri, Hacı Sami'yi çileden çıkarmıştı. Kırgız Ayaklanışı, onun övündüğü en büyük serüvenleri arasındaydı. O günden sonra, Hacı Sami'nin, bütün işi gücü, Zeki Velidi'yi çekiştirmek oldu. Onun kişiliğini sıfıra indirerek, Paşa üzerinde yaptığını sandığı olumsuz etkiyi yok etmek istiyordu. Hacı

Sami'nin artık yer yüzünde bir tek tutamağı kalmıştı: o da Enver Paşa'nın boşlukta sallanan kişiliğiydi. Onu kullanarak kendi boşluktaki yaşamına bir anlam katacak, yine, eskiden sandığı gibi ünlü bir kişi olacaktı. Bundan dolayı, Enver Paşa, çoktan beri, hele bugünlerde, onun yaşamının biricik anlamıydı. Nasıl olur da onu Zeki Velidi haininin yosunlu dişleri arasında çiğnenmeye, ezilmeye bırakırdı? İşte, Hacı Sami, bu eski Osmanlı Ordusu'nun gözü pek, serüvenci Subayı, Zeki Velidi ile Paşa'nın konuşup görüştüğü günlerden bir gün, Enver Paşa'nın Zeki Velidi'ye söylediği şu sözlerle utkunun kendinde olduğunu anlamıştı:

— Zeki Bey, öyle görüyorum ki siz, benim Türkistan'da çalışmamı istemiyorsunuz!

Enver Paşa, bu sözlerini söylerken, Zeki Velidi'ye, bu ulusçu ayaklanıcıya öyle anlamlı bir biçimde bakıyordu ki adamcağız bu bakış altında kahrolmuştu. Enver Paşa, Zeki Velidi'ye, kendisini rakip saydığını halinin diliyle anlatmak istemişti. Bu sırada bir köşede oturup onları dinleyen Hacı Sami'nin, sevinçten ağzı kulaklarına varmıştı. Bunu gören Zeki Velidi, her şeyin bittiğini görerek, Paşa'ya şöyle dedi:

— Peki, Paşa! Türkistan'da sizin gibi binlerce adama iş var. Ne var ki düşüncemi, görüşümü, sorduğunuzdan size doğruyu söylemek zorundayım.

Ancak, Enver Paşa'da, bu günlerde, her nedense, Afganistan'a geçmek üzere bir eğilim belirdi. Acaba, Sovyetler kendisine oraya geçmek üzere müsaade edecekler miydi? Bu düşüncesini, dostları arasında ortaya atarak en sonra sorusuna şunu ekliyordu:

— Onlar izin vermeseler bile, ben yine giderim!

Enver Paşa'nın Afganistan'a geçmek istemesi, Zeki Velidi'yi sevindirmişti: Demek ki Paşa, Hacı Sami'nin otoritesinden kurtulmuş, doğru yola gelmişti. Bunun üzerine, hemen davrandı: Paşa'ya Harbiye Nezareti'nden eksiksiz haritalar sağladı. Bir yandan da gizli derneklerinin Çarcuy dalından kılavuz Türkmenler getirtip Paşa'yı, Amuderya Irmağı'nın, Bardak adlı yerinden Karakum kıyısına geçirmek üzere kayıklar ve gerekli araçlar bulup

buluşturarak, Sakarkoduk, Endubi yoluyla, Afganistan'a ulaştırma olanağını sağladı. Sonra, bunların, Paşa'yı, Afganistan sınırındaki Basmacılarla tanıştırmaları için de sıkı sıkıya uyardı.

Afganistan yolculuğu başlayacağı sırada, Enver Paşa, Sovyetler'in Buhara Temsilcisi'yle görüşüp konuşmak zorunda kaldı. Cemal Paşa'nın Afganistan'a ne zaman döneceğini, sordu.

Yurinef, ona şu yanıtı verdi:

— Cemal Paşa'nın yine bu yanlara geçmesi mi? Siz, hele, bu işi unutunuz! Şundan ki biz, sizin de burada ne işle uğraştığınızı pek iyi biliyoruz!

Paşa, Sovyet Haberalma Örgütü'nün kendisini sıkı sıkıya izlediğini anlayınca, karamsarlığa düşer gibi olmuştu. Artık, ağzıyla kuş tutsa, Sovyetler, ona inanmayacaklardı.

Paşa, duyduğu korkuyu şöyle anlatmaya çalışıyordu:

— Bu bir tehdittir! Bu, bir korkutmadan başka bir şey değildir!

Paşa, Zeki Velidi'nin salığına uyarak Afganistan'a gitmek isteğini açığa vurduysa da bu henüz karar biçimine gelmiş değildi. Bu yüzden kendisini sektirmeden izleyen Sovyet istihbaratçılarıyla, sureti haktan görünerek görüşüp konuşmak yürekliliğini göstermişti. Sovyet adamı da baklayı ağzından çıkarıvermiş, artık, ona Sovyetler'in inanmaktan uzak olduğunu, açıkça söylemişti. İngilizlere karşı kullanılacağı söylenen İslâm Devrimci Birlikleri Derneği de artık geçmişte kalmış bir anıdan başka bir şey değildi. Hacı Sami'nin arkasına takılarak Buhara'ya gelmiş olan Enver Paşa, bu sırada, eylemci kurmay giyneğinin bir zırh gibi örttüğü varlığının altında duygular çağıldayan umutsuz küçük insanın yaşamını yaşıyordu. Bir yandan yurt özlemi, bir yandan yabancı illerdeki tedirgin, güvencesiz, korku, tehdit dolu günler, Berlin'de kendisini bekleyen gencecik, güzel karısı Naciye Sultan'ın özlemi, onun varlığını, parça parça bölen mahpusane demirlerinin acımasız soğukluğunda yaşatıyordu. Hele, Yurinef Yoldaş'ın söylediği sözler, onu korkudan titretecek bir güç taşıyordu. Çeka'nın zindanlarına düştüğü gün, artık kendisini Tanrı bile kurtaramazdı. Sovyetler, bu bölgede istediklerince

güçlü olsalardı, ona bu tehdit dolu sözleri söyleyeceklerine onu aldıkları gibi bilinmeyen bir yere götürürler, bir daha da adı sanı işitilmez olurdu. Ne var ki Sovyetler'in buralarda da son kerte güçleneceği günler doludizgin yaklaşıyordu. Her şey, saat sorunuydu. Ölmek de yaşamak da ayaklanıp Türkistan'ı kurtarmak üzere davranmak da... Çok ivedi karar vermeliydi: Ayaklanış bayrağını mı açmalıydı, Moskova'ya dönüp oradan Berlin'e karısının yanına mı gitmeliydi; yoksa, şimdilik, varlığını güvenceye almak uğruna Afganistan'a mı geçmeliydi?

Paşa, bu ikircikli durum içinde birkaç gün, çok bunalımlı saatler geçirdikten sonra, Doğu Buhara'daki Basmacı Ayaklanışı'na katılmaya karar verdi. Buhara'dan Berlin'e varıncaya dek, Sovyetler'in kendisini on kez zararsız duruma getirebileceklerini düşünerek korkudan terleyip durmuştu. Evet, Hacı Sami'ye doğru hızla ilerleyen sarkaç, onun yazgısının da son satırlarına doğru gittiğini gösteriyordu.

Yurinef Yoldaş, ona tehlikenin çok yakın olduğunu gösterdiğine göre, son kerte ivedi bir karar vermesi gerekiyordu. Görüşmeden bir gün sonra. Enver Paşa, Zeki Velidi'yle görüşmek istedi. Karşı karşıya oturup çaylarını içerlerken, Paşa, konuğuna, şunları söyledi:

— Ne olursa olsun, kesinlikle Doğu Buhara'ya gideceğim! Artık, bu kararımdan dönemem! Orada, ilk önce bütün aydınları, Basmacıları toplayarak bir kongre yapacağım. Ondan sonra da eyleme geçeceğim. Siz de bu kararımı, Hive'ye, Kazakistan'a, Fergana'ya ve Türkistan'a adamlar göndererek halka bildiriniz! Kongre'ye adamlar göndermelerini sağlayınız!

Zeki Velidi, Paşa'nın bu sözlerine de karşı durmak istediyse de onun yine gücendiğini anladı. Hiçbir eleştiri istemiyordu. Kararları, Paşa'nın içinde yükselen granit kaya parçalarına benziyordu. Onlar, kırılamaz, parçalanamaz varlıklarıyla gerçeklerin dünyasına karşı dikiliyor, sırıtıyorlardı. Ancak, kararların sahibi yok olunca, onlar da göçer giderdi.

Ertesi gün, Zeki Velidi ile birlikte bir evde gizlice toplanıldı. Verdiği kararı oradakilere anlatan Paşa, birdenbire ağlamaya

başlamıştı. Kim bilir, belki de yazgısının son satırlarını yazacağını sezdiğinden ağlıyordu. Bütün odadakiler, hem şaşırmış, hem de üzülmüşlerdi. Oradakilerin bir kaçının da gözlerinden şıpır şıpır yaşlar inmeye başlayınca, ev, bir yas evine dönmüştü. Herkes onun büyük bir şeyin ölümüne ağladığını seziyordu. Onun adını henüz verecek güçleri yoktu. Bütün odadakiler, tersine düşündükleri halde Enver Paşa'yı düşüncelerinden caydırmak uğruna artık hiçbir çaba harcanamayacağını anlamışlardı. Onun, dediği dedikti. Toplantı, bu durumda dağıldı.

Paşa, ayrılacakları sırada, Zeki Velidi'ye bir kenarda şunları söyledi:

— Bugüne dek söylediklerinizi unutmuyorum. Düşünmek üzere daha vakit var. Düşüneceğim. Her halde, Burdalık yolundaki hazırlık sürsün! Bakalım, yarına dek ne sonuca varacağız?

Paşa, o gece bunları söylerken, yerde, halının üstünde oturuyordu. Ayaklarındaki çizmeler, gaz lambasının sarı ışığında pırıl pırıl yanıyordu. Gözleri, konuklarının üzerinden çok ötelere, bilinmeyen bir yerlere dalgın bakışlar fırlatırken, kendisi, her an yakın bir düşmanının üzerine atılacakmış gibi tetikte duruyordu. Böyle bir görünüşü vardı.

Sözlerini, şöyle sürdürdü:

— Şu sırada, kendimi öz yurdumda sanıyorum. Başlayacağım savaş, kutsal bir savaştır! Göreceksiniz ki halk beni yanız başıma bırakmayacaktır! Sonra, Kafkasya'da da yardımcı arkadaşlarımız az değildir. Bu iş, yürüyecektir! Bundan zerrece kuşkum yok!

Dinleyicileri, bu idealist askerin, uğrunda dövüşmeye hazırlandığı Turan üstüne bir Avrupalı kertesinde bilgisi olmadığını görerek içlerinden ona acıyor, üzülüyorlardı. Bu bilinmeyen dünya içinde, nasıl olup da serüvene atılmak istediğine şaşmaktan kendilerini olamıyorlardı.

Enver Paşa, Buhara'da yirmi gün kaldıktan sonra, orada edindiği Turan bağımsızlıkçılarından ayrılarak, yazgısının en hızlı yürüdüğü Doğu Buhara Basmacılarının umutsuz dövüşlere hazırlandığı yerlere doğru atını sürdü.

Buhara Emiri'nin Settarei Mah Hasse Sarayı'ndaki konukluğunu geride bırakarak, on gün önce atını Semerkant'a doğru sürmüş olan Zeki Velidi, Buhara'dan gelen bir atlının getirdiği şu haberi almıştı:

«Doğu Buhara'ya geçiyorum. Kazanırsak, gazi; kazanmazsak, şehit olacağız. Yol gösterecek Türkmenler, artık Afgan sınırında bizi beklemesinler!»

Enver Paşa, Doğu Buhara'ya doğru at üstünde yol alırken her iki yanında at süren Hacı Sami ile Yaveri Yedek Subay Muhittin'e şöyle diyordu:

— Türkistan uğruna dövüşmek gerek. Zaten yazgımız olan ölümden korkarsak, köpek gibi yaşamayı seçersek, hem geçmişlerimizin, hem de geleceklerimizin lanetlerini hak etmiş oluruz. Oysa, kurtuluş uğruna ölümü göze alırsak, hem kendimizin, hem de bizden sonrakilerin özgür ve mutlu olmasını sağlamış oluruz.

Kasım'ın, sekizinde Cuma günü, Buhara'dan atla ayrılan Enver Paşa, kendisine yoldaşlık eden Hacı Sami, Yaveri yedek Üsteğmen Muhittin, Buhara Polis Müdür Yardımcısı Halil, Manastırlı Nafi, Süvari Yüzbaşısı Hasan, birkaç Ferganeli milisle yirmi beş kişilik bir akıncı küçük topluluğun başında Lermus Şirabad yolunu izleyerek, Kahadiyan yöresine vardı.

Orada, Şirabad Milis Güçlerince karşılandılar. Bunların başında Osman Çavuş, Ferganeli Sait Hoca, Nemekanlı Mirza Muhittin vardı. Şimdi, Paşa'nın askeri yetmiş kişiye yükselmişti. Daha ileride Korgantepe'ye vardıklarında, Basmacılar'ın Başkanı Togay Sarı'nın üç bin kişilik akıncı gücüyle karşılaştılar. Buraya varabilmek uğruna, Cildigöl Türkmenleriyle Özbek yurtları arasından geçmişlerdi.

Basmacılar'ın Başkanı'yla görüşen Paşa, başka bir Basmacı Başkanı olan Lakay İbrahim'in yanına gitmek istediğini söyledi. Yogay Sarı ile adamları, Paşa'nın Lakay İbrahim'in yanına gitmemesini, salıkladılar; bunun üzerinde direttiler. Şundan ki Lakay İbrahim, Buhara Emiri'nin kölesi durumunda bir adamdı. Emirlerin karıştığı işler de hep yolundan çıkmaktaydı. Bunun bir halk eylemi olması gerekiyordu. Paşa, Lakay İbrahim'in yanına

varırsa orada başına büyük belalar gelebilir, işler de büsbütün karışabilirdi. Hayır; Paşa, oraya gitmemeliydi! Cildigöl Türkmenleri de Özbekler de Togay Sarı da Paşa'ya direterek şunları dediler:

— Sakın, Lakay İbrahim'in yanına gitmeyiniz! Şimdilik Belcivan yörelerinde kalınız! İbrahim'in yanında ezgi eziyet görürsünüz. Yazık olur!

Paşa, kafasının dikine giderek Kasım ayının yağmurlu günlerinden bir gün, Lakay İbrahim'in egemen olduğu bölgedeki Karamandi Köyü'ne doğru yola çıktı.

Enver Paşa, kafasının dikine gitmenin, söz ve öğüt dinlememenin ilk korkunç düş kırıklığıyla Karamandi Köyü'nde karşılaştı: Köyde bulunan İbrahim Kürktaş (Lakay), Paşa'nın köye geldiğini görmezlikten geldi. Karargâhına varan Paşa'yı, düzmece Enver Paşa saydığını, şu sözlerle yüzüne karşı söylemekten çekinmedi:

— Böyle şey olmaz! Sen, olsan olsan, Bolşevik olmalısın! diye kestirip attı.

Enver Paşa, kendisinin Enver Paşa olduğunu kanıtlamak uğruna, bin dereden su getirdiyse de onu kandıramadı. Yanında da kimliğini belgeleyecek hiçbir belge bulunmadığından, çok zor bir durumda kaldı. Karşısındaki kötü niyetli, taş kafalı adama ne diyeceğini bilemeyen Paşa, yeni bir düş kırıklığının ağına düşmekten kendini alamadı. Eşi dostu ona pek çok kez yanına kendisini tanıtacak belgeler almasını salıklamışsa da o, bunlardan hiçbirisine aldırış etmemişti. Şimdi, bunun acısını derinden derine duyuyordu. Ayaklanmaya geldiği bir bölgede kendisini düzmece Enver Paşa olarak nitelemişlerdi. Şu sırada, yapacak başka hiçbir şey de yoktu... Enver Paşa, belki, İbrahim Kürktaş'ın sağduyusu canlanır da doğruyu anlar diye birkaç gün daha köyde konuk kalmak istediyse de bir gün Lakay ona şu haberi yolladı:

— Paşa da adamları da silahlarını teslim etsinler.

Bir avuç insan, canlarını kurtarmak düşüncesiyle silahlarını Lakay'a vermek zorunda kaldı. Enver Paşa'yla adamları, Lakay İbrahim'e tutsak olmuşlardı. Lakay, Paşa'yla adamlarını çok sıkı bir tutsaklık çemberine almıştı. Bu gidişle, hiçbir kurtuluş umudu

da yoktu. Lakay İbrahim'in neyin nesi olduğunu bir türlü anlayamayan Paşa, burada en karanlık, sonu belirsiz günlerini geçirmeye başlamıştı ki Duşanbe'deki altı yüz Özbek askerinin başında bulunan Türkiyeli Ali Riza, gizlice Paşa'yla bağlantı kurdu.

Bir gün de kendisi gidip onu gördü. Duşanbe Garnizonu'nda birkaç yüz de Bolşevik askeri vardı. Morozof adlı Komutanlarının Komutası altında bir bekleyiş havası içinde gün geçirilmekteydi. Ali Riza, Enver Paşa'yla görüştüğünde yeni bir planın hazırlanmasına yardım etti. Paşa'ya yeni bir çıkış, umutlanma olanağı sağladı: Ali Riza ile Osman Hoca, Ocak ayının onuncu günü akşamı, Bolşevik Komutanı Morozof'u bir şölene çağırarak, kıskıvrak yakalayıp tutsak ettiler. Adamlarıyla yetişen Hacı Sami'nin de yardımıyla Bolşevik Birliği'nden iki yüz elli tüfek, on altı makineli tüfek elde ettiler. İşte, bu eylemle, Enver Paşa'nın Bolşeviklere karşı ayaklanışı başlıyordu. Ancak, terslik şuradaydı ki Sovyet Hastahanesi'nde bulunan bir bölük Sovyet askeri, silahlarını vermemekte direterek, karşı durdular. Onları teslim alma işi uzayıp gidince terslikler de birbirini kovaladı; hiç hesapta olmayan işler birbirini izledi. Bu arada Enver Paşa'yı en çok şaşırtan olay şu oldu: Buhara Emiri'nin adamlarıyla Lakay İbrahim, ellerindeki bütün güçlerle kuşatılmış bulunan Sovyet askerlerinin yardımına koştular. Onlara, yiyecek-içecek, koyun-kuzu yetiştirdiler. Duşanbe'de Sovyet Konsolosu da Enver Paşa'nın tutsak bulunduğu İbrahim Lakay'ın Karargâhı'na gitti. Bu sırada kuşatılmış olan Bolşevik askerlerini kurtaran Lakay İbrahim güçleri, Ali Riza'nın Özbek Milislerini izlemeye başladı. Hastane çatışması üç gün üç gece sürmüştü. Şimdi, Enver Paşa'nın kafasına dank demişse de artık çok geçti. Doğu Buhara'daki Basmacılar eyleminin umulmaz tuzaklarla dolu olduğu üstüne söylenen bütün dostça laflar, onun bir kulağından girmiş, öbüründen çıkmıştı. Buna ne buyurulurdu: Basmacı Lakaylar, Bolşeviklerle yan yana Panturanizm'e karşı çarpışıyordu. Bunlar, ne biçim Basmacıydı?

Ali Riza, Lakay Milisleri'nin önünde durmadan çekiliyordu. Ancak, onlarla çarpışmaktan da dikkatle sakınıyorlardı. Şundan ki

Paşa, hâlâ Lakay Karargâhı'nda tutsaktı. Kafaları kızarsa, adamcağızı, gözlerini kırpmadan öldürebilirdi. Nitekim, bu sıralarda Enver Paşa, böyle bir tehlike atlattı: Hacı Sami'nin kızarak bir Lakay Milisi'ni yaralaması üzerine, ötekiler, hemen bunun karşılığında, Göktaş'ta tutsak bulunan Enver Paşa'yı öldürmeye kalkıştılar. Ali Riza'nın Özbek Milisleri, çekildikçe eridiler. Sayıları her gün biraz daha azaldı. Lakaylar, onları, aldata kandıra, korkuta, kemirip kendi saflarına almışlar, sayılarını yüz elliye indirmişlerdi. Enver Paşa'nın bu tutsak günlerinin bir avuç umudu da böylece elden çıkmış, en karanlık günler onu dört bir yandan çevirmişti. Enver Paşa, bütün anlamıyla Türkistan Emirlerinin oynadığı iblisçe oyunların ya da bunların çevresinde oynanan oyunların ağına düşmüştü. Bu sırada, Kabil'e kaçmış olan Buhara Emiri'nden Lakaylara bir mektup geldi. Bunda:

«Enver Paşa'ya saygı gösteriniz; ona konuğunuz gibi davranınız!» diyordu. Ancak, Emir'in Hanabad'taki bir adamı, Togay, mektubu değiştirerek, şöyle olumsuz bir biçime soktu:

«Enver, bizim elimizde rehinedir! Olmaya ki onu elinizden bir yana kaçırasınız! Hele, eyleme geçmesine, işlere karışmasına kesinlikle meydan vermeyiniz! Düşününüz ki Sultan Hamit'i tahtından indiren, Türkiye'de yeniliği kuran, işte bu Enver'dir. Eğer, Afganlılar bu Enver'i istiyorlarsa, Emirimiz Âlem Han'ın Buhara'ya dönmesine müsaade etsinler! Biz de onlara Enverlerini verelim!»

Bu buyruğu veren, Kabil'deki Buhara Emiri'nden başkası değildi. Basmacılara bu yolda direktif veriyordu. Emir, Afganistan'da hiç de güvencede değildi. Bu çıkmaz çemberden kurtulmak uğruna, Enver Paşa'yı kullanmak istemişti.

İşler, bu kerte ters gidiyorsa da bunların Enver Paşa üzerinde yüzde yüz kötü etkisi olmuyordu. O, idealist duygular ve düşüncelerle büyük işler yapacağına değgin inanışlardan çok şey yitirmemişti. Onun bu konudaki inanışlarını besleyen birtakım olaylar da olmuyor değildi: Devraz Emircilerinin Başkanı İyşan Sultan, adamlarından iki yüz kişinin önüne düşerek Enver Paşa'nın tutsak bulunduğu yerin yöresindeki Hisar'a varmış, Lakay İbra-

him'den müsaade alarak, Enver Paşa'yı oraya çağırmıştı. Emircilik davasına bağlı bir adam olan İyşan Sultan, Paşa'dan çok hoşlandı. Ona çok saygı gösterdi. Onu bir daha da Lakay'lara geri göndermemeye karar verdi. Böylece Hisar'da kalan Paşa, yiten eşeğini yeniden bulan köylü örneği, bu göreceli özgürlüğe çok sevindi. Ancak, Paşa, burada da eylemden uzak, korkunç, umutsuz bir yalnızlığa gömülmüştü. İyşan Sultan, elindeki iki yüz silahlıyı kendi askeri gibi kullanmasına, bunlarla Bolşeviklere saldırılar yapmasına izin vermişse de bu başı bozuk güçlerle ne yapılabilirdi? Ancak, eylemsizlikten son kerte sıkılan, korkunç bir mutsuzluk duyan Paşa, İyşan Sultan'ın kışkırtmasıyla iki yüz kişinin başına geçerek Düşenbe'deki Bolşevik Garnizonu'na bir saldırı düzenledi. Garnizonu kuşatmak istedi. Bolşeviklerin yaptıkları şiddetli savunmayla çıkışlar karşısında gerilemek zorunda kaldı. Karlı Ocak ayının 18'inci günü yapılan bu savaş yavrusu, hiç de umut verici değildi. Bu eğitimsiz başı bozuk kalabalıklarla Turan ülkesini kurtarmak düşüncesi, bir ham düşten başka neydi ki? Enver Paşa, parlak zekâsı, bir yığın görgüsüyle bunu bilmiyor değildi. Ancak, onun istediği, büyük, kurtulmuş bir Turan değil, onurlu bir ölümdü. Ruhunun derinliklerinde en sonra rastladığı biricik ışıklı gerçek, buydu. Ziya Gökalp'ın, «Büyük, ölümsüz ülkesi Turan», buralarda yoktu. Acaba, neredeydi? Burada düşman mermileriyle günün birinde gözlerini sonrasız kaparken bu ışıklı ideal ülkesinin, o ütopyanın sınırlarına olsun, yaklaşabilecek miydi? Turan ölmüştü. Yaşasın Turan! Paşa, artık, Turan adına, ölümü arıyordu. Onu nerede bulursa, son mutluluk bardağını ondan içecekti. Böyle düşünerek, Duşanbe'deki Bolşevik Garnizonu'nu ele almıştı. Çevredeki köylerden topladığı birkaç yüz tüfekli ile İyşan'ın tüfeklilerini de arkasına takarak, bu Garnizon'a sıkı bir saldırıda daha bulundu. Bolşevik askerlerinden ellisini öldürüp 180 piyade tüfeği, iki de makineli tüfek ele geçirdi. Bu ilk başarı, Enver Paşa'yla birlikte bütün ora halkını da coşturmuştu. Paşa, elindeki derme çatma güçlerle Bolşevik Garnizonu'na aralıksız saldırıyor, bütünleme yapamayan Garnizon, günden güne kötü duruma düşüyordu. İşin sarpa sardığını

gören Garnizon, yardım istedi, bu durumda daha çok dayanamayacağını bildirdi. Garnizon, Ocak'ın sonlarına doğru ana güçlerden telsizle yardım isterken, 82 Bolşevik askerinin Enver Paşa'nın saflarına geçtiği görüldü. Bu durumda ancak on beş gün daha dayanabilen Bolşevik Garnizonu, Şubat'ın, on dördünde Düşenbe'den çıkıp gitmek zorunda kaldı.

Karlı tipili bir günde çekilen Garnizon'un arkasına düşen Enver Paşa, onu kırk beş kilometre izledi. Mirtövbe'de yetişerek Garnizon'la bir kez daha çarpıştı. Bundan biraz olsun umutlanan Paşa, Yaver'i Üsteğmen Muhittin'i, yardım istemek üzere Afganistan'a gönderdi.

Paşa, küçük topluluklar olarak şurada burada tutunan, dağınık Bolşevik güçlerine karşı durmadan saldırıyor, en aşağı onları tedirgin ediyordu. Şubat'ın, ondokuzuncu günü, Seriasya'da Bolşevik güçleriyle yeni bir çarpışmada bulundu. İnatçı bir biçimde çarpışan Bolşeviklerin karşısında yenik düşmemek uğruna ileri atıldı; en ön saflarda boğaz boğaza çarpıştı. Ağırca bir yara aldıysa da yine çarpışmayı sürdürdü. Enver Paşa'nın eski ünü, Orta Asya Türklerinden çok Bolşevikleri etkiliyor, onun gücünü gözlerinde büyüterek ufak tefek çarpışmalarda bile direnemeyerek çekiliyor, yollarda bol savaş aracı, gereci bırakıyorlardı.

Bu durum karşısında ilk kez Enver Paşa, bir şeyler yapabileceğine, eski gençlik günlerinin geri gelebileceğine inanmaya başladı. Ayrıca, onu küçümsemiş olanların da gözleri açılmaya başlamıştı. Umutsuzluğun gayya kuyusuna düşmek üzereyken gülümseyen bu küçük utku parçacıklarını, büyük, çok büyük yengilerin, utkuların bir muştucusu sayan Paşa, bütün Turan güçlerinin Başkomutanı olarak şu adı aldı: (Emiri Leşkeri İslâm ve Buhara İslâm Askeri ve Buhara Emiri.) Enver Paşa'nın parlak bir şeyler yapar gibi olduğunu gören Lakay İbrahim, daha önce onu öldürtmeye kalktığını unutarak ona yanaştı. Onun Komutası'nı benimsemeye bile özendi. Enver Paşa, Pulhakiyan Köyü'nde karargâh kurarak, bütün Subaylarını çevresinde topladı. Hepsine yeni görevler vererek, çevreye dağıttı. Onlara şöyle dedi:

— Hamdolsun, işler artık yoluna girmeye başladı! Ufkumuz aydınlandı!

Böyle iyimser konuşan Paşa'nın komutasındaki askerlerin sayısı en çok iki yüz elli kişiydi. Bu güçlerin çoğunluğu da Lakay İbrahim'indi: Şu da vardı ki Lakaylar, yüzde yüz Paşa'ya bağlı değildi. Bağımsızlıklarını korumaktaydılar. Salt, müttefik durumdaydılar. Lakayların Enver Paşa'yla birleşmek isteği, onun birbirini izleyen başarılarından yıldıklarındandı. Ne olur ne olmaz, onunla yakın bulunmak istiyorlardı. Enver Paşa, bunlara her istediğini yaptırabilecek durumda değildi.

Paşa'nın burada kazandığı ufak tefek çarpışmalar, salt, Lakayların değil, Türkistan'da dağınık garnizonlar halinde bulunan Bolşeviklerle Moskova'nın gözünü de korkutmaya başlamıştı. Moskova'nın ona verdiği önem, şundan anlaşılmaktaydı: Mart ayı başlarında, Sovyetler Birliği Hariciye Komiseri Karahan Yoldaş, Enver Paşa'ya Moskova'dan bir mektup göndermişti. Bunda, bu eylemden vazgeçmesini, Moskova'ya varıp onunla görüşmesini salıklıyordu. Ayrıca, kendisine her türlü kolaylığın gösterileceğini, anlaşmamak için ortada hiçbir neden olmadığını, bildiriyordu.

Enver Paşa ise ona verdiği yanıtta, şu anlamda şeyler yazdı:

«Burada kalacağım! İşlerimi istediğim gibi bitirmedikçe hiçbir yana ayrılmayacağım! Gerekirse, burada öleceğim! Ancak, karşılıklı kan dökülmesi istenmiyorsa, Rus güçleri hemen Buhara sınırından geri çekilmelidir!»

Afganistan, Enver Paşa'nın bu yalancı tan ışıklarına benzeyen başarıcıklarına kulak vermeye başlamıştı. Şundan ki Hacı Sami, şimdi bile Kabil'deydi. Patronu'nun başarıcıkları onu coşkunluktan coşkunluğa sürüklüyordu. Bir ayak önce ona kavuşmaya can atıyordu. Uğursuz olaylar, onları birbirinden ayırmıştı. Enver Paşa'nın, Türkistan serüvenini yengiyle bitireceğine inanmaya başlamıştı. Bu yüzden, sonraları, Amanullah Han'ı devirerek yerine, Afgan Padişahı olan Harbiye Nazırı Nadir Han ile Katagan Bedehşan Valisi Şah Veli Han, Buhara sınırına gönderilmişti. Burası, Enver Paşa'nın egemenliğine geçmiş sayılan, Doğu Buhara Bölgesi sınırıydı.

Buradan, Paşa'nın bütün eylemini yakından izlemeye başladılar. Bu sırada Kabil'de sığıntı olarak bulunan Hacı Sami ile Os-

man Hoca da hem silah hem de gönüllü bulmaya çalışmaktaydılar. Gerçekten de onların çalışmaları sonucunda üç yüz kişilik bir Afgan gönüllü kafilesi, silahlarını omuzlayarak, Enver Paşa'nın saflarına katılmak üzere Doğu Buhara sınırını geçtiler. Takvim, Nisan'ı gösteriyordu. Afganlı gönüllülerin Komutanı Efdalettin Han'dı, yeşil sancaklarında «Kelime-i Şehadet» yazılı üç yüz kişilik gönüllü birliği, yüksek sesle söylenen, tekbir, sesleriyle, Türkistan topraklarında görününce, yerli halk, birdenbire coştu. Sonsuz bir umuda kapıldı. Enver Paşa'nın saflarına katılan gönüllüler, kendilerinin ilk kafile olduğunu, arkadan daha çok kafilelerin geleceğini söyleyince, halkın coşkunluğu büsbütün arttı:

— Bu kadar değiliz: Arkamızda daha büyük kafileler var! Bölük bölük, bu yana geliyorlar!

Afganistan'dan gelen bu üç yüz kişilik gönüllü kafilesi, Enver Paşa'nın yıldızını birdenbire parlattı. Onun eylemini kuşkuyla karşılayan önemli kimi kişiler, ona gelerek komutası altına girmekten kendilerini alamadılar: Ünlü Şir Mehmet ile o yörede dağa çıkmış bütün çete reisleri, gelip onun komutasına girmekte ivedi davrandılar. Kabil'de Hacı Sami ile Osman Hoca, işin kıvama gelmekte olduğunu sezdiklerinden, bütün güçleriyle geceyi gündüze katarak çalışmakta, asker ve silah toplamaktaydılar. Ne var ki eski Buhara Emiri ile onun çevresindekiler, şimdi bile şöyle söylenip durmaktaydılar:

— Bu Enver Paşa denen adam, cedidlerin en yamanıdır! Sultan Hamit'i tahtından atan, Osmanlı ülkesine cedidliği (yeniliği) sokan da işte, budur! Bizim ülkemizi de o duruma getirecektir. Sakın, ona uymayın! Böylesinin sözüne uyulmaz!

Ancak, bu olumsuz propaganda, her yanda ters etki yapmaktaydı. Bunun kanıtı da şuydu: Karatekin'in Fazıl Mahdum, bin kişilik silahlısıyla gelerek Enver Paşa'nın Komutası'na girdi. Açık renkli gözleriyle bu Karatekin Tacikleri ve Alay Kırgızları, askerce disipline çabuk uyan kişilerdi. Doğru özlü, doğru sözlüydüler. Çevik ve ataktılar. Kılıkları da başıbozuk değildi. Tek örnek üniforma giyiyorlardı. Onların arkasından Cildigöl Kazaklarıyla Türkmenlerinden üç yüz silahlı daha gelip güçlerine katılın-

ca, Enver Paşa'nın umudu çifte su almaya başladı. Onun komutasına koşanlar salt bunlarla kalmadı. Her yandan, silahını kapan geliyordu. Böylece, Mayıs'ın, on beşine doğru, Paşa'nın komutasında yedi bin silahlı sayılmaktaydı. Ancak, Enver Paşa Doğu Buhara'ya kaçıp geleli, ayaklanış bayrağını açalı, yedi ay gibi uzun bir zaman geçtiği, Sovyet Güçlerine karşı da birçok saldırılarda bulunduğu halde, şimdi bile onlardan hiçbir uyarıcı ses çıkmıyordu. Yoksa, Sovyetler'in batıdaki büyük uğraşları mı buna yol açıyordu? Tehlike çanlarının hâlâ çalmayışı, çok tuhaf değil miydi? Bundan dolayı, Paşa'nın kulakları kirişteydi. Askerlerinin sayısı arttıkça tehlikenin de arttığını biliyordu. Sovyet Hükümeti'nin ona karşı düzen almaya başlamasına gerek kalmadan, Türk Bolşevikler, onun karşısına dikilmişlerdi bile. Özellikle, Kazanlı Türklerden Alehcan Akçurin, Komünist Partisi'ne girmiş, Türkistanlı Türklerle birlikte Enver Paşa'nın eylemine karşı şiddetli bir propaganda kampanyası açmıştı. Onların yanı sıra, yörenin bütün gericileri de Enver Paşa'ya karşı ateş püskürüyordu. İşte, bu sırada, Enver Paşa'yı köstekleyen daha çok palazlanmasına engel olan yan etkenler bunlardı. Buna bakmadan, Paşa'nın çevresi yine dolmakta, kalabalıklaşmaktaydı: Şehrisebz kentinde, Cabbar, Danyal, Eliyakul, Abdürresul, Ferganalılardan eski Hokand Ulusal Şûrası Başkanı Adil Can, Türkmen Başkanlarından Hüdayınazar, seksen yaşındaki ünlü Hacı Hikem Mogol, Katazan Kabilesi Başkanı Paşa Han, Belcivan Karlokları Başkanı Abdülkadir, Molla Niyaz, arkalarında birçok atlılarıyla, Enver Paşa'nın davasını eylemce desteklemek üzere komutasına girmekte ivedi davrandılar. Ancak, şu da var ki yörenin birçok ünlüsü, ellerindeki güçlerle onun yanına koşarlarken, ona karşı olan propaganda da gittikçe hızını ve şiddetini arttırıyordu. Bu propaganda, öyle yıkıcıydı ki Paşa, Sovyet Askerinden önce, kendisini bunun yıkmasından, yere sermesinden korkmaya başlamıştı.

Baysun Garnizonu'nda bulunan bin iki yüz Sovyet askeri, bu sırada Enver Paşa'nın yemliği durumuna gelmişti. Salt savunmayla yetinen bu bol silahlı askerlere durmadan baskın üstüne baskın yapıyor, Düşenbe'deki Sovyet Garnizonu gibi bunu da

kemirip tüketmeye, kaçırmaya çalışıyor, ara sıra, tutsaklar, ganimetler de aldığı oluyordu. Ne var ki Paşa'nın Komutası altındaki türlü küçük güçler, bu ufak tefek akınlar ve baskınlarla yetinmiyor, bir yerde kakılıp kalmaktan sıkılıyor, büyük bir eyleme geçerek havalanmak istiyorlardı. Milyonluk ordular yönetmiş olan Paşa, Komutası'ndaki bu adamların sabırsızlığından bayağı tedirgin oluyordu. Elindeki bir Tümenlik başıbozukla dünyayı fethe çıkmak gibi bir şey olan bu işe atılmanın çok erken olduğunu onlara bir türlü anlatamıyordu. En çok elinin altındaki Özbeklerden umutlanıyor, onları Osmanlı Ordularının bir birliği gibi eğitmek, gerçekten savaşçı bir birlik durumuna getirmek istiyordu.

Paşa, yaptığı işin bir serüven olduğunun bilincindeydi. Kendisini hemen eyleme geçmeye kışkırtanlar, zorlayanlar, onun kaygılarının derinliğini anlayacak kıratta değildi. O, karşısındaki küçük düşman askerleriyle, çat pat, silah oyunları yapıp gücünü eyleme geçirebilecek zamanı kazanmaya çalışırken, Sovyet Ordusu'nun da kendisini zararsız duruma getirmek uğruna hınçla hazırlanmakta olduğunu yakından biliyordu. Rus Ordusu sayısız insanı, öldürücü silahlarıyla üstlerine yürümeye başladığında, ancak, vurup vurup kaçmaktan başka yapacak hiçbir şey kalmazdı. Bunca az kişiyle kara bulut gibi gelecek olan düşman askerlerine karşı nasıl savaşılacağını soran bir adamına, Paşa, şu yanıtı verdi:

— Anadolu'daki büyük utkuları kazananlar da aynı soyun insanları değil mi?

Arkadaşı, ona şöyle yanıt verdi:

— Doğru ama Paşam, Anadolu, hamdolsun, hiç tutsak görmemiş, bağımsızlığını korumak uğruna bir gün bile silahını elden bırakmamış, yani silahla, savaşla kaynaşmış olan bir ülkedir! Galiba, burasının uzun yıllardan beri tutsaklık yaşamı yaşamakta olan bir zavallı Türk ülkesi olduğunu unutuyorsunuz!

Paşa'dan ses çıkmadığını gören arkadaşı, sözlerine şunları kattı:

— Sonra da bu halkın, günün birinde silaha sarılmak olasılığını düşünenler, böyle bir şey yapmasın diye buralara en zararlı mikrop olan ayrılıkçılığı, bozgunculuğu bol bol yaymış bulunuyorlar.

Paşa, şöyle konuştu:

— O, bizde de vardı. Ancak, dış düşmana karşı pek iyi birleşmesini, bir tek gövde olarak karşı koymasını bildik.

— Bildiniz. Şundan ki her şeyden önce, silah kullanmasını biliyordunuz.

— Bunlara da öğreteceğiz.

— Zaman sorunudur bu. Düşününüz ki Çar Hükümeti, bunca savaşlara girdiği halde bir gün bile Türkistan'dan asker almamıştır. Bu halk askerliğin salt adını işitmiştir. Ne olduğunu bilmez.

Kâfirun Köyü'nde karargâh kuran Enver Paşa'nın özel bir görünüşü vardı: Başında kahverengi bir Türkistan kalpağı, sırtında hâki avcı giyneği, ayaklarında bağlı kara çizmeler bulunuyordu. Gövdesi, oldukça zayıflamıştı. Gece gündüz, türlü düşmanca olasılıklarla karşılaşma bilinci, onun her an uyanık bulunmasına yol açıyor, böylece bir dirhem et tutmasını engelliyordu. Zayıf, çöküntülü eski pespembe yüzünün güçlü görünmesi için içinde tek tük kırlar belirmeye başlamış bıyıklarını, yine eski Wilhelm biçiminde uçlarını yukarı kaldırarak buruyor, göğsüne dek inen gür kırçıl sakallarına büyük bir özen gösteriyordu. Paşa'nın Kâfirun Köyü'ndeki karargâhı, iki odalı kerpiç bir evdi. Ortada her gün, güçlerine yeni katılanları daha uzaktan karşılıyor, onlara büyük bir alçakgönüllülükle davranıyordu. Sabahları, herkesten önce kalkıyor, yıkanıp giyiniyor, hiç sektirmeden beş vakit namazını kılıyor, Türkiye'den beri yanında taşıdığı Kur'an'ı açarak sessizce okuyor, bu da olup bitince duasını yapıyor, sonra, yemek odasına gidiyordu. Orada, oturup çayını içiyor; kahvaltı ediyordu. Kahvaltıdan sonra, o gün yapılacak işler konuşuluyor, herkese yapacağı işler üstüne direktif veriyordu. Bu sırada, gelen yeni haberleri dinliyor, sonra, milislerin eğitimiyle uğraşıyor, bu arada bozuk makineli tüfekleri, kollarını sıvayarak, kendisi onarıyordu. Paşa, bundan çok hoşlanıyordu. Silahçı ustalarına üstesinden gelemedikleri bozuklukları onararak da hepsini şaşırtıyordu. Bu teknik silah bilgisiyle hiç işe yaramayacağı sanılan ağır silahları işler duruma getirmişti. Paşa, bunları onarırken bütün usu, Baysun yöresindeki Bolşevik güçlerindeydi. Oradaki

Üs'ten onları bir türlü söküp atamadığından dolayı üzülüyordu. Yine de elindeki kırık dökük silahlarla bu eğitimsiz milisler, ona büyük bir ordunun öğeleri gibi iyimserlik aşılıyordu. Bir gün, Baysun yöresinden güçlerine katılmak üzere gelen iki genç adamı heyecanla sorguya çekiyor, Bolşeviklerin o yanlardaki yeni hazırlıkları üstüne bilgi almaya çalışıyordu. Bu gençlerden biri, yanında, Bakü'de çıkan bir gazete de getirmişti. Genç adam, bir düşün edinmesi için bunu Paşa'ya verdi. Paşa, bir süre gazeteyi gözden geçirdi. Sonra, birinci sayfadaki büyük harflerle dizilmiş bir satırın üzerine parmağını bastı:

— Oku, bakalım, ne yazıyor burada? diye sordu.

Genç adam, şöyle okudu:

— «Bütün dünya işçileri, birleşiniz!»

Bunu, öfkeyle yüzünü buruşturarak dinleyen Paşa, elindeki gazeteyi bir yana fırlatarak, şöyle bağırdı:

— Hayır, yavrum; hayır! Yanlış okudun; şundan ki ne zaman bu tür cümleye rastlarsan, dilinden dökülecek olan sözler şunlar olacaktır:

«Bütün dünya Türkleri, birleşiniz!»

Enver Paşa'nın karşısında, artık, düşman olarak, salt, Bolşevikler vardı. Hemen her gün, Baysun yönünde yapılan saldırılarla onların gücünün artıp eksildiğini anlamaya çalışıyordu. Paşa'nın bütün saldırılarına sanki naz ederek karşılık veren Bolşeviklerin, bir şeyler bekledikleri anlaşılıyordu. Evet, onlar, batıdan gelecek büyük Bolşevik güçlerini bekliyorlardı. Paşa, bunu anlıyordu. Garnizonlarında direnerek zaman kazanmaya çalıştıkları anlaşılıyordu. Sovyet Ordularının dış kaygılardan kurtulmaya başladığı yıllar gelmişti. Artık, doğuya doğru kayabilirlerdi. Büyük Bolşevik güçleri, ufukta görünmeden ne yapılabilirse, yapılacaktı. Ufacık güçleriyle düşmana bir şey yapamayan Paşa, yine de hemen hemen her gün, Baysun yönünde bir Basmacı biçimi baskın yöneltiyor, hiç olmazsa içinin rahatladığını duyuyordu. Zamanın, Bolşeviklerin hesabına çalıştığını pek iyi biliyorsa da başkaca yapacak bir şey olmadığını görüyordu. Yine bir gün, Baysun'daki Bolşevik Garnizonu'na bir baskın yaptılar. Enver

Paşa, her zaman olduğu gibi en önde gidiyordu. Kendisi gibi ardındaki bütün Basmacılar da atlıydı. Bolşeviklerin siperlerinden birdenbire sıkı bir topçu ateşi başladı. Top mermileri, önce sağa sola düşerken, gittikçe daha doğru düşmeye, bayağı tehlikeli olmaya başladı. Enver Paşa, Anadolu Savaşlarında yaptığı gibi top mermilerinin çevresinde patlayışına hiç aldırış etmeden kaygısızca atını sürüyor, çevresindekileri, ilk kez gördükleri bu korkusuzluk, gerçekten şaşırtıyordu. Paşa, Batı Türklerini de cephelerde böyle şaşırtmış, kendisini kurşun işlemez gibi göstererek eratı da yüreklendirmeye çalışmıştı.

Paşa, çevresinde gittikçe sıklaşan mermi sağanağını görmezlikten gelerek adamlarına komutlar veriyor, kendisi hiç istifini bozmuyordu. Düşman karşısında durum almaları için erlerine, komutanlarına komut veren Paşa, çevresinde gittikçe daha çok yaklaşarak patlayan top mermilerinden büsbütün habersiz gibi davranırken, komutasındakiler de onu örnek alarak obüslere meydan okumaya başladılar.

Bir gün yine, güçleriyle batıya doğru yola çıkan Enver Paşa, bir kez daha Bolşevik top mermilerinin üstlerine sağanak gibi yağdığını gördü. Düşmana daha etkili baskınlar yapmak üzere ona daha yakın bir köyde karargâh kurmaya gidiyorlardı. Paşa, yine birinci top ateşi baskınında olduğu gibi bir soğukkanlılık örneği olarak hiçbir korku izi göstermiyor, kaçmanın ka'sını dahi düşünmediği açıkça görülüyordu. Atını, düz ve tehlikesiz bir yolda sürüyormuş gibiydi. Ancak, bir ara ateş öyle çoğalmış, öyle tehlikeli olmaya başlamıştı ki Paşa, bunun varlığını seçer gibi oldu. Atını durdurdu. Adamlarına bağırarak, şunları söyledi:

— Düşman, atlarımızın çıkardığı, toza dumana nişan alıyor. Olduğumuz yerde bekleyelim de şu toz duman dinsin.

Bu komut üzerine, birlik, zınk, diye olduğu yerde durdu. Sağduyunun dediği ise şuydu: «Doludizgin buradan uzaklaşınız!»

Bir gün, karargâhta topluca yemek yenirken, gözcüler koşarak geldiler:

— Düşman geliyor! diye bağırarak ortalığa bir panik havası yaydılar.

Enver Paşa, hiç kimseye bir şey söylemeden hemen kolaydaki atına atlamak üzere yerinden fırlarken, oradaki bir yeğnik makinalı tüfeği de eline alıp uzakta görünen Bolşevik atlılarının üzerine sürdü. Onu gören eratı, Komutanları da benzer biçimde Allah'ın adını anarak gelenlerin üstüne atıldılar. Düşman, kaçmak zorunda bırakıldı. Bu düşman baskınları, gittikçe sıklaşmaktaydı. Demek ki düşman gittikçe güçlenmekteydi. Daha önce, kendisinin yaptığı basmaları, şimdi düşman yapmaya başlamıştı. Bu yüzden de Enver Paşa'yla adamları, sık sık sürprizlerle karşılaşmaya başladılar. Uyurken, yemek yerken ve dinlenirken gözcülerin, «Düşman saldırıyor!» çığlığıyla yerlerinden fırlıyor, atlarına atladıkları gibi Enver Paşa başlarında olarak gelenlerin üstüne atılıyor, bir süre onları kovalayarak geri dönüyorlardı.

Kâfirun Köyü'ndeki karargâhta, yüz kişilik bir tutsak Bolşevik kalabalığı da vardı. Bu tutsaklar da Enver Paşa'nın yürekliliğine hayran olmuşlardı.

Önceleri Paşa'nın Baysun yöresine yaptığı baskınlara benzer tedirgin edici baskınları bir zamandan beri Bolşevikler yapmaya başlayınca, Paşa, bundan uğursuz bir anlam çıkardı: Demek ki Ruslar, Paşa'nın güçlerini yoklamaya başlamışlardı. Bu da şu demekti: Bolşevik saldırısı yakındı. Kara bulut gibi Bolşevik Ordularının ufukta görüneceği günler, dolu dizgin yaklaşıyor olmalıydı. Paşa, güçlü istihbaratı aracılığıyla Bolşeviklere durmadan batıdan yardım geldiğini işitiyordu. Gelen güçlerin çoğu Baysun'a yığılmakla birlikte başka stratejik bölgelerde de yığınak yapılıyordu. Bolşevikler, araçtan, gereçten, silahtan, cephaneden yana çok zengindiler. Enver Paşa'nın Basmacıları ise, silahlarını, son kerte yoksul bir bölge olan Afganistan'dan alıyorlardı. Gerilerdeki bir köyde kurulan küçük bir atölyede çalıştırılan Hintli bir mütehassıs, yanındaki arkadaşlarıyla boş kovanları doldurmaktaydı. Paşa'nın, mini mini, cephane fabrikası da burasıydı.

Moskova, artık maskaralık saydığı, bu Türkiye damgasını taşıyan Basmacı Eylemi'ni kökünden kazımaya karar vermişti. Buhara Bölgesi'nde yerleşip başarı sağlayacak bir Basmacı eylemi, Bakü'den Çin'e dek uzayan uçsuz bucaksız topraklar üzerin-

de kanlı Ulusal Devrimlerin ya da başka türlü eylemlerin fışkırmasına yol açabilirdi. Enver Paşa problemi, bir ayak önce kökünden kazınmalıydı. En becerikli komutanlarla, asker yığınları, demiryolları boyunca Doğu Buhara topraklarına doğru ilerlemeye başlamıştı.

Bir sabah, güneş mor dağların üzerindeki bulut yığınlarından kurtulmaya başladığı sırada, Kâfirun Köyü'nün dört bir yanındaki nöbetçiler, koşarak Paşa'nın karargâhına geldiler. Paşa'nın kulaklarında bağırışlar, bir makineli tüfek ateşinin, ta ta, ta-ta'sı gibi yankılandı. Demek ki yazgıcıl gün gelip çatmıştı. Elindeki asker on binleri, yüz binleri bulamadan düşman ordusu, bütün zengin, öldürücü olanaklarıyla yetişmişti. Evet, yazgının istediğinden öteye geçilemezdi. Nöbetçiler, şöyle bağırıyor, uykudaki eratı, komutanları uyandırmaya çalışıyorlardı:

— Bolşevikler çevremizdeki tepeleri tutmuşlar! Bizi sarıyorlar!

Bunu işiten bütün komutanlar, bütün erat, yarı giyinik yatağından fırlıyor, silahını kaptığı gibi eğerini sırtına atmaya vakit bulmaksızın, atının sırtına atlıyordu. Yitirilecek bir dakikaları bile yoktu. Her zaman olduğu gibi, yarı giyinik yatan Enver Paşa, hepsinden önce yatağından fırlamış, paniği önlemeye çalışıyordu. Paşa, olağan bir sabah kalkışında bulunuyorlarmışcasına soğukkanlılıkla adamlarına komuta ediyor, onları, yakın düşman saldırısının tehlikesinden kurtarmaya çalışıyordu. Beş dakikaya varmadan hazırlanan Basmacılar, Paşa'nın gösterdiği yönde dolu dizgin gitmeye başladılar. Eratın önünde giden komutanlar, Enver Paşa'nın gelmediğini görünce şaşırır gibi oldularsa da durumu anlayınca rahatladılar: Paşa, Bolşeviklerin ellerine düşmesinler, diye, köydeki en son Türk'ü oradan uzaklaştırmaya çalışıyordu. Köydeki son Türk uzaklaşıncaya dek de tepelerden sel gibi inen Bolşevikler bir baştan köye girdiler. Bolşevik öncülerinin üstüne atılan Paşa, birkaçını öldürüp onları şaşırttıktan sonra, bu şaşkınlıktan yararlanarak atını dolu dizgin kaçan adamlarının ardınca sürdü.

Enver Paşa, Bolşeviklerin pek yakında böyle büyük bir güçle üstüne geleceklerini pek iyi biliyordu. Onları, küçük güçleriy-

le aylarca hırpalamış, uykularını haram etmişti. Bu küçük gerçekli, geniş anlamlı akınların, en sonra, böyle bir sonuca varacağını pek iyi biliyordu. Yapabileceği başka bir şey de bulunmadığından düşmanı kışkırtıp durmayı iş edinmişti. Bu ufak Basmacı akınlarıyla, o daha çok Türkistan halkına moral vermeye, onları Bağımsızlık Savaşı'na hazırlamaya çalışmıştı. Ancak, düşman, en sonunda, onu fenersiz yakalamışa benziyordu. Sovyet Komutanlığı, Türkistan Ayaklanması denen bu ufak çaptaki tedirgin edici eylemin kökünü kazımaya kararlı görünüyordu.

Çarpışmalarda kaçmayı alçaltıcı bir şey sayan, düşmana hiçbir zaman arkasını dönmemeyi ilke sayan Paşa, bu kez, onun ne büyük, ne ezici bir güçle üstüne geldiğini anlamış, onun karşısında sembolik denecek kerte az olan gücünü ezilip gitmekten korumak uğruna kaçırmayı yeğ görmüştü. Kâfirun Köyü'nü büyük bir hızla boşaltıp Duşanbe'ye doğru çekilen Enver Paşa'nın ardınca, dağı taşı tutmuş kalabalık Bolşevik Ordusu, dolu dizgin at sürüyor, bu işi bugün bitirmek niyetinde görünüyordu. Bolşevikler, onları her iki yandan çevirmeye çalışırken, merkezden de bütün güçleriyle yükleniyorlardı. Enver Paşa, her iki yandan onları kuşatmaya çalışan Bolşeviklere, sağdan, soldan saldırarak bu kıskacı önlüyor, böylece dövüşe dövüşe çekiliyordu.

Bolşeviklere Duşanbe'ye dek yem olmaktan kurtulan Paşa, orada çevresini alan Komutanlarıyla, eratına şöyle dedi:

— Göreceksiniz; düşmanı kahredeceğiz!

Onun iyimserliği ötekilere de geçiyor, böylece Türkistan'ı yarı yarıya kurtardıklarını sanıyorlardı.

Paşa, Duşanbe Sarayı'nı (Bu adla anılan Hükümet Konağı) karargâh yaptı. Saray, Paşa'nın adamları için anlamlı bir yerdi. Burada verdikleri şölende Bolşevikleri tuzağa düşürüp silahlarını, araçlarını, gereçlerini ellerinden almışlardı. Bundan dolayı, bu Hükümet Konağı'nı davaları için kutsal saymaktaydılar. Duşanbe içinde üç gün üç gece süren çarpışmaları buradan yönetmişlerdi.

Enver Paşa, Duşanbe'yi ilgiyle gezip dolaştı. Adamlarından bol bol bilgi aldı. Saray'ın bayrak direğinde Türk Bayrağı dalgala-

nıyordu. Türk Bayrağı'nı direkte gören halk, sevinçten ağlıyordu. Enver Paşa'nın ellerine sarılıp öpüyor, başlarına koyuyorlardı:

— Başımızdan gitme; bizi bırakma; kurtar! diye yalvarıyorlardı.

Sonra da şöyle bağırıyorlardı:

— Yaşa, yaşa, Enver Padişah!

Kendisine Padişah denmesinden hoşlanmayan Paşa, bir gün adamlarına şöyle dedi:

— Ne yapsak da şu Padişah sözünü kaldırsak?

Adamları, halkın, saygısından dolayı kendisine böyle dediğini söyleyince:

— Evet; şimdi, böyle şeylerle uğraşacak vaktimiz yok; bırakalım, halk istediği gibi yapsın! İleride her şey düzelir! dedi.

Enver Paşa, şimdilik Bolşevik güçlerini arkada bırakmış gibiyse de gerçek hiç de öyle değildi. Batıya giden yolları güvenlik altına alan bu güçler, Duşanbe üstüne yürüyüp Enver Paşa'yı ya bir köşede kıstırıp öldürmek ya da Afganistan'a kaçırmak istiyorlardı. Elbette, onu, tilki ininde kıstırıp tütsülemek, daha çok işlerine geliyordu. Yüz, yüz elli yıldır buralarda sürüp giden Basmacılık belasını, artık, kökünden kazımak kararındaydılar.

Hükümet Konağı, gerçekten Saray gibi bir yerdi. Batıya doğru bakan geniş görünüşlü balkonunda oturup ufuklara doğru bakan Enver Paşa, ucu çok uzaklarda yiten batı yolunu uzun uzadıya gözden geçirdikten sonra, düşmanın gelebileceği bu tek yol üstüne düşüncelere daldı. Sonra, içeri giderek raporları gözden geçirdi. Apansızın gözüküverecek düşman için gereken güvenlik düzeninin alınmasını, buyurdu. Gece, ne düşündüyse düşündü, ertesi sabah, Saray'ın ön yüzündeki balkonun kapısını kendi elleriyle örmeye başladı. Hemen, adamlarından bir ikisi koşarak duvarın örülmesine yardım ettiler. Paşa, kerpiçle örülen duvarın içinde silahını koyacak, ateş edecek, gözetleyecek mazgal delikleri de bırakıyordu. Kapıyı ören Paşa bu kerte büyük, geniş pencereleri örmeye başladı. Oralarda da mazgal delikleri bırakıyordu. İlk günden beri Komutası'na girip ona en içten dostlukla bağlı olan Abdullah Recep'in duvar örmekteki beceriğinden hoşlanan Paşa, ona şöyle dedi:

— Aferin, Abdullah Recep! Bak, her iş gibi bunu da ne çabuk öğrendin!

Son pencereyi de örüp bitirdiklerinde, yanlarına gelen Türkistanlı Nafiz, Paşa'ya kaygısını yansıtan şöyle bir söz söyledi:

— Galiba, üstümüze gelen Bolşevikler çok kalabalık, Paşa Hazretleri! Bir iki bin diyorlarsa da daha çok olsa gerek!

Paşa, elindeki kerpici bir yana fırlatarak sinirli, şöyle dedi:

— Bırakın, şu galibaları, malibaları; olsa gerekleri, mereklleri! Sözün ne anlamı var? İş görelim!

Çok konuşmaktan ve lâubalilikten hiç hoşlanmayan Paşa, askerin moralini bozacak konuşmalardan da bir o kerte tiksinirdi. Abdullah Recep, Paşa'nın çokça kızdığını görerek hemen arkadaşının koluna girip ona çaktırmamaya çalışarak oradan uzaklaştırdı.

Enver Paşa, kendisini izleyen Bolşevik güçlerinin herkesin sandığından daha kalabalık olduğunu anlayınca, kaygılanmaktan kendisini alamadı. Bunlara karşı çıkarak vuruşmaya kalkmak, mantık dışıydı. Mucizeyle savaş kazanılamayacağını, cephelerde ilk vuruştuğu günden beri biliyordu. Düşman, gelmesine Duşanbe'ye gelecekti. Ancak, erken ya da geç gelebilir, baskınla ya da dayanılmayacak kerte kalabalık güçleriyle kollarını sallaya sallaya gelebilirdi. Ancak, çok üstün güçlerle birdenbire bir çığ gibi gelebilirdi. İşte, o zaman, postu ucuza tuzlatmamak uğruna sıkı bir savunma yapmak gerekiyordu. İşte, kapıları, pencereleri, mazgal delikleri bırakarak örmeye çalışırken, böyle düşünüyordu. Evet, düşman, onları apansızın bastırabilir, gafil avlayabilirdi. Paşa, üzerinde direnmeye çalıştığı en küçük toprak parçasını dahi kutsal sayıyordu. Orayı düşmana bırakmadan önce en son olanakları kullanarak direnmek gerekiyordu. Şu sırada, Duşanbe (Stalinabad), bu kutsal toprak parçasının ta kendisiydi. Burayı, mantık gerektirdiği sürece savunacaktı. Enver Paşa, burada bir süre kalabileceklerini düşünüyor, savunma ve barınma olanaklarını ona göre hazırlamaya çalışıyordu. Bolşevik Ordusu'nun bu kerte çabuk geleceğini hiç de sanmıyordu. Duşanbe'de bir süre kalabilirlerse Türkistanlılara da moral aşılayabilirler, öyle enti-

püften bir güç olmadıkları üstüne halka bir düşün verebilirlerdi. Sabahtan beri, Bolşeviklerle dövüşerek gelen atlılar, yorgun argın dinleniyor, atlarını tımar ediyor, eksik nalları çakıyor, halka moral vermeye çalışıyorlardı.

Paşa'nın bütün korkusu, düşmanın gece baskını yaparak Duşanbe'ye girmesi, Basmacıları topluca kuşatması olasılığıydı. Bu ilk geceyi atlatabilseler, ertesi gün için daha iyimser düşünmek, davranmak için olanak bulabilirlerdi. Enver Paşa, Sarayda, gaz lambasının karşısında, haritasının başında, gözlerini kırpmadan, düşündü taşındı, uzun uzun yeni olanaklar aradı durdu.

Paşa uykusunu kaçıran korkunç olasılıkların kurşun gibi ağırlığı altında yamyassı olan iyimserlik duygularının ölülerini adamlarına göstermemek uğruna insanüstü bir direniş gösteriyor, yanına girip çıkanları bir süre oturtarak onlara Türkistan'ın gelecek güzel günlerinden, Duşanbe'nin örneksiz güzellikte bir kent olacağından, düşmanların er geç bu direniş karşısında darmadağın olacağından söz ederek, bir yalancı tan yaratmaya çalışıyordu. Gecenin içinde bir dağ gibi yükselen Sovyet Ordusu'nun, her an Saray'ın üzerine devrileceğini sanırken adamlarına demet demet iyimserlik gülleri dağıtıyordu. Geceleyin, onun odasına girip çıkanlar, birbirlerine hep onun ne kerte iyimser ve umutlu olduğundan söz ediyor, böylece birbirlerinin morallerini yükseltiyorlardı. Oysa, bütün düşmanlarını temizlemiş olan Sovyet Ordularının, bunlardan küçük bir birliğin, Enver Paşa'nın üzerine gelişinin öyküsü bile korkunçtu. Enver Paşa'dan başka hemen bütün karargâh adamları ve erat, uğursuz olasılıkların kapıya geldiğine inanmaya başlamışlardı. Enver Paşa, bu sırada Batı Türklerinin Anadolu'da kurmuş oldukları bağımsız yeni Türk Devleti'ni örnek alarak, Mustafa Kemal'in ülkesine benzer modern ve bağımsız bir yeni Türk Devleti'nin düşünü görüyor, eğer bu işi başarabilirse, kendisini Türkiye'ye sokmamış olan Mustafa Kemal'den de böylece öç almış olacağını düşünüyordu. Bunu düşünmek bile bir umuttu. Birkaç yıl önce, Mustafa Kemal'in adamlarına söylediği sözlere benzer şu sözleri söyleyerek bu mutluluğu anlatmaya çalışıyordu:

— Toprağın altı da üstü de zengin; halk her türlü eyleme hazır, hem zeki hem çalışkan. Burada ne yapılmaz ki?

Gecenin geç saatlerinde, düşman ordusunun gelmediğini gören Paşa, yarın sabah erkenden gelebileceğini düşünerek, adamlarına artık yatıp dinlenmelerini buyurdu:

— Arkadaşlar yatsınlar ve dinlensinler!

Bütün adamlarını yatıp dinlenmeye gönderen Paşa, odasında tek başına kalarak son kerte yaklaşan ölümün uzak ufuklardan kopup gelen çığlıklarını dinleyerek ölümü bir konfor gibi benimsemenin rahatlığını duymaya çalıştı. Turan düşünün, Turan bozkırlarındaki en son nöbetçisi olarak uçsuz bucaksız umutsuzluk ufuklarına gözlerini dikip bekledi. Bu arada, büyük gürültülerle, öldürücü araçlarla gelecek olan düşmanın önünde nasıl davranacağını en gerçekçi, görgülü bir kafayla düşünmeye başladı.

Düşman, çok kalabalık olduğu halde, gerilla savaşı veren gözü pek bir düşmanın üstüne gecenin karanlığında varmanın doğru olmayacağını hesaplayarak, tan yeri atarken kara bulut gibi ufukta göründü. Bir kuşatma çemberi çevirerek geliyordu. Enver Paşa, hemen geri çekilme komutunu verdi. Dilhenev, Seriasya ve Yorgi yönlerinde yılankavi bir çekiliş izlediler. Karadağ'a çekildiler. Bu güzel dağlık bölgenin her yanından çağıltılarla akan sular, gözü alan yeşillikler, insana yaşamak sevinci aşıladığı gibi, gerilla savaşları yapmak üzere de olanaklar sağlıyordu. İşte, bu yüzden yollarda, bin beş yüze varan insan gücünü, oynak bir gerilla savaşı vererek durmadan gerilere çeken Paşa, en sonra Belcivan yöresindeki Satılmış Köyü'nde karargâh kurdu. Son kerte kalabalık ve güçlü olan Kızılordu Birliği'nin önünde umutsuz çete savaşları vererek çekilirken, dönüp dönüp vurmak taktiğini kullanıyorlardı. Satılmış Köyü'nde birkaç gün kaldıkları sırada eksiklerini bütünlemek üzere çalıştılar, ileride yapılacak işler üzerinde düşünüp düzen almak istediler. Ancak, bu sırada Kızılordu'nun Belcivan'a girdiği haberini aldılar. Kızılordu, Türkistan'ın, Enver Paşa'nın düşleri üzerinden ağır bir silindir gibi geçiyordu. Düşmanın Belcivan'a girdiği haberini alan Paşa, kendisini umutsuzluğa düşecek sanan adamlarına şöyle dedi:

— Güç, hakka üstün gelemez! Bu yurt asıl sahibinindir! İstilâcı, er geç defolup gidecek! Biz de bağımsızlığa, özgürlüğe kavuşacağız! Bu gün, silahına dayanarak yürüyenler, yarın her şeylerini bırakarak buradan çıkıp gideceklerdir. Bu savaşta can veren Türklerin, Türkistan bağımsızlık tarihinde yerleri büyüktür. Yılan, bezen varsa istediği yere gidebilir! Davaya inananlar, benimle birlikte son soluklarına dek Türk'ün onuru, namusu ve özgürlüğü uğruna dövüşeceklerdir!

Paşa'yı, bir Peygamber'i dinlercesine dinleyen adamları, coşkunluktan titriyorlardı. Onların coşkunluğunu gören Paşa, hepsinin yüzüne minnetle baktı. Hepsi bir ağızdan:

— Paşam, her zaman seninle birlikteyiz! Buna inan! diye bağırdılar.

Bu sırada, Paşa'nın, Türkistan'ın iç bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının başkanlarıyla görüşmek uğruna gönderdiği genç Subaylardan Fatihli Sarı İsmail Hakkı'nın dönüp geldiği görüldü. Paşa, onun getirdiği haberlere çok sevindi. Adamlarına şöyle dedi:

— Görüyorsunuz ya; işler düzeliyor!

Paşa, bu sözleri daha çok, adamları arasında artık her şeyin bittiğine, Kızılordu'nun korkunç gücüne karşı gelinemeyeceğine inanan birkaç adamına işittirmek üzere söylemişti. Bunlar, artık, her şeyin bittiğine inanıyorsa da Paşa'yı bir türlü bırakıp gidemiyorlardı.

Paşa'yla birlik olan çoğunluk da şöyle diyordu:

— Bu iş gerçekten bitmiş olsa bile, biz henüz bitmedik. Bundan dolayı, son soluğumuza dek dayanacağız. Ancak, hepimiz can verdikten sonra, bu iş, o da geçici olarak, günün birinde yine başlamak üzere, bitmiş olacaktır.

Düşman, dağdan yuvarlanmış kocaman bir kaya gibi durmadan üstlerine geliyordu. Ezilmemek için Satılmış Köyü'nü arkada bırakarak Akdere Köyü'ne çekildiler. Karargâhlarını, köyün bağlarında kurdular. Buraya gelinceye dek epeyce akar sulardan, Ammuderya ve Kâfirnihan Irmaklarından geçmiş, çok güzel doğa görünümlerinde gözlerini, ruhlarını dinlendirmişlerdi: Paşa,

oralarda hiç tımar yüzü görmemiş Anadolu köylerinin perişanlığında Türkistan köylerini acıyla seyrediyor, şöyle diyordu:

— Günah; vallahi, günah; şu duruma bakınız! Yıllarca barış ve suskunluk içinde yaşadığı halde bu toprağa neden hiçbir bayındırlık eli uzanmamıştır? Burada yaşayanlar insan değil mi? Bir köprü olsun, yapmak, yok mu? Şu yemyeşil sırtlara, şu zümrüt gibi tepelere hastaneler kurmak, yollar açmak, fabrikalar yapmak neden hiç kimsenin usuna gelmemiştir?

Yine bir gün, yolculuk sırasında göbeklerine dek soyunup suya girmiş, ellerindeki elekleri suya daldırıp çıkaran birçok genç kızı görünce şaşırmış, bunların ne yaptığını sormuştu.

Adamlarından bilen biri:

— Altın topluyorlar, Paşam! demişti.

Türkistan topraklarının bütün akarsularından böylece toplanan altın, Emirlerin saraylarında birikiyordu.

Enver Paşa, bu altın sözünü işitince, şöyle demişti:

— Dağı taşı altın olan cennet yurt. Yazık ki başsız kalmış.

Enver Paşa'nın Basmacıları, durmadan çekiliyorlar, Kızılordu da durmadan izliyordu. Baysun önlerinden beri çekilmekteydiler. Daha da çok çekileceğe benziyorlardı. En sonunda, Aludere Kasabası'na bir saat çeken bağlarda karargâh kurdular. Enver Paşa, burada da beş vakit namazını kılmak, biraz Kur'an okuyabilmek üzere zor zaman buluyordu. Türkistan'ın içlerinden uzaklaştıkça zorluklar daha çok artıyor, yurgunluklar gittikçe daha öldürücü oluyordu.

Paşa, kendisi dinlenemediği gibi adamlarının dinlenmesine de engel oluyor, onların en son güçlerini böylece harcıyordu. Bu, daha çok onun durup dinlenme bilmeyen çalışkanlığı yüzünden olmaktaydı. O çalışırken adamları da dinlenmeyi unutarak çalışıyorlardı. Erat, çok az bulduğu boş saatlerinde, saz, gitar ve ney çalan arkadaşlarının çevresine toplanıp üzgün yurt havaları dinliyor ya da yanık türküler söylüyordu. Bu sırada Enver Paşa için Türkistan'ın türlü yörelerinde yakılmış türküler, marşlar da söylenmekte, bu, Paşa'yı çok duygulandırmaktaydı. Böyle zamanlarda kendisini yurduna sokmamış olan Mustafa Kemal'e duy-

duğu hınç, biraz yeğnikleşiyor, yurt özlemini Türkistan gerçeğiyle doldurarak kendini avutuyordu.

Enver Paşa'yla adamları, büsbütün uygarlığın dışına düşmüşlerdi. Günleri dahi unutmuşlardı. Aludere Kasabası'na bağlı köylerden birinde oturan ünlü Belcivanlı Devletmend Bey, haber salarak, Enver Paşa'yla adamlarını bayram namazını birlikte kılmaya çağırdı. Bey, Enver Paşa'ya candan bağlı bir kişiydi. Paşa, yanına Subaylarından Nafi, Halil ve İsmail Hakkı Beylerle Mustafa Şahkulu'nu, daha bir iki arkadaşını alarak Devletmend'in köyüne gitti. Beyle adamları onları çok içten, coşkun bir biçimde karşıladılar. Enver Paşa'yı görmek üzere yöredeki köylerden de bir yığın kişi gelmişti. Devletmend Bey, gelenek olduğu üzere, bayram sabahı, Enver Paşa'ya, Tortuk'unu sundu. Bu, altın tellerle işlenmiş bir cübbe ile çok değerli bir sarık ile daha başka şeylerden oluşuyordu. Bunu Enver Paşa'ya armağan olarak vermişti. Bayram namazı büyük bir cemaatle coşkun bir biçimde açıkta kılındı.

Paşa coşkunluk içindeydi. Bağırarak şöyle dedi:

— Tanrısına bağlı, bağımsızlığına âşık olan bu halk, artık bundan sonra tutsak yaşayamaz!

Şölen, akşamlara dek sürdü. Yenildi, içildi, görüşüldü, konuşuldu. Enver Paşa, çok mutluydu. Zeki adam, en tehlikeli başlangıcın sonuna geldiğini pek iyi biliyordu. Ancak, serüvenin dizginlerini oluruna bırakıvermişti. Gideceği yere dek gidecekti. Bayram namazından sonra, her yandan gelen partizanlar, sempatizanlarla köy, öyle kalabalıklaşmıştı ki ortalık bir panayırı andırıyordu. Paşa'yla bayramlaşmaya gelen büyük küçük herkes, onun ellerini öpüyordu. O da hepsinin gönlünü alıyor, onlara yüzde yüz inanmadığı şu sözlerle moral vermeye çalışıyordu:

— Gelecek bayram namazını, inşaallah, kurtulmuş yurdun bağrında, Buhara'nın Büyük Camii'nde kılacağız!

Çevre, «İnşaallah; amin!» sesleriyle çınlıyordu.

Paşa, akşam karanlığına kalmadan adamlarını alarak karargâhına döndü.

Köye vardıklarında tok karınlarıyla Paşa'nın odasında toplandılar. Hepsi, yer minderlerine oturmuştu. Paşa konuşuyor, on-

lar dinliyorlardı. Geceyarısı, adamları, ayrılıp yatmaya gidecekleri sırada, Paşa, son kerte üzgün, şunları söyledi:

— Size, ne yapayım ki bayram armağanı veremedim. Ancak, günün birinde beni anmanıza neden olabilecek birer kâğıt vermek istiyorum. Böyle bir kavgada birlikte çalıştığımızı kanıtlayan, özellikle arkadaşlığınızdan son kerte hoşnut olduğumu bildiren kâğıtlar yazsanız da mühürlesem.

Hepsi, bunu yapacaklarını söyleyerek odadan çıktılar. Kâğıtları yazmayı da arkadaşları Ömer'e yüklediler. Ömer, kâğıtları ivedi hazırlayarak, hemen, bu gece imzalaması için Paşa'ya götürdü. Paşa, bunda diretiyordu. Sabahın ne getireceği pek belli olmazdı. Gerilla için gündüzler, geceden daha güvenceli değildi. Paşa, Ömer'den aldığı kâğıtların altına birer mühür bastı. Bunda, şöyle yazıyordu:

«Damadı Halifei Müslimin Emiri Leşkeri İslâm ve Buhara Seyit Enver.»

Paşa, daha Harbiye öğrencisiyken yaptırmış olduğu Enver adı kazınmış lastik mührü de öbür yanına koyarak masadan kalkıp yatmaya gitti.

1922 yılı Ağustos'unun, dördüncü günü sabahı, Enver Paşa'nın karargâhı derin uykulardaydı. Batı Türklerinin Başkomutanı Mustafa Kemal'in, Yunan Ordusu'nu pamuk atar gibi atacağı günden yirmi iki gün önceydi. Enver Paşa, daha tanyeri atarken kalkıp namazını kılmış, Kur'an'ını okumuş, serin ve tatlı Ağustos sabahının temiz havasını içine çekerek bir süre düşmanın gelebileceği yerlere şöyle bir göz attıktan sonra, eratın koğuşuna geçiyordu. Çevrede büyük bir sessizlik vardı. Tepelerde nöbetçilerin süngüleri parlıyor, onların yanı başında da sabah yıldızı, ha söndü ha sönecek, gibi, pır pır, ediyordu.

Eratın koğuşu bir anda canlandı. Hemen herkes, giynekleriyle yattığından yerlerinden fırlamışlardı. Paşa, dün, Devletmend Bey'in şölenine erkence gittiğinden, eratıyla bayramlaşmamıştı. Şimdi sırayla onların ellerini sıkıp sırtlarını sıvazlamaya başlamıştı ki nöbetçilerden biri yürek tırmalayıcı bir sesle kapıdan içeri bağırdı:

— Kızıllar geliyor!

Enver Paşa, hemen, dışarı fırladı. Seyisinin getirdiği atına atladığı gibi, benzer hızla atlarına atlayan Komutanlarıyla eratına komutlar yağdırmaya başladı:

— Sen, bu yana; çabuk, dörtnala!

Bütün komutanlar, Nafi, Nafiz, İsmail Hakkı, Abdullah Recep; Paşa'nın gösterdiği yönlere atlarını sürdüler.

Kızılordu yöneticileri, Enver Paşa ile adamlarının bayram namazını kılmakta olduğunu sanarak, çok üstün güçlerle saldırmışlardı. Paşa, bayram namazını, Ağustos'un üçünde Perşembe günü kılmıştı. Oysa, Türkistan'ın birçok yöresinde bayram namazı, ayın dördüncü Cuma günü kılınmaktaydı. Böylece, Paşa'yla adamlarını namazda bastırıp kılıçtan geçirmeyi düşünen Kızılordu, onları atlarına atlamış olarak karşısında bulunca şaşırmıştı. Kızılordu'nun elli-altmış makineli tüfeği dört yandan ateş püskürüyordu. Paşa, kendisiyle adamlarının dört bir yandan çevrilmiş olmasına bakarak umutsuzluğa düşmedi. Ya da daha Türkçesi, çok umutsuzca saldırılar yaparak bu çemberin yarılabileceğini düşündü. Bütün atlılar, küçük topluluklara ayrılarak makineli tüfeklerin ördüğü demir duvarın üstüne atıldılar. Enver Paşa, yanında Türkiyeli Hasan Çavuş, Afganlı Seyis, Bolşevik tutsaklardan olup Paşa'nın çetesine girmiş olan Rayef adlı Kazak, yerli Türkistanlılardan Kerim, bir de Eşmurat'la birlikte, yirmi silahlı er olarak gözüne kestirdiği bir yandan çıkış olanağı aramak uğruna atıldı. Tepeye vardıklarında sırtın öbür yanından kalabalık Kızılordu askerlerinin haykırarak doruğa çıkmakta olduklarını gördüler. Paşa, burada üçe ayrılarak ilerleyen Kızılordu erlerinin üstüne öyle hızla atıldı ki hemen oracıkta birçoğunun teslim olmak üzere silahlarını bıraktıklarını gördü. Sonra, Paşa, arkasındaki beş gözü pek adamıyla, hemen biraz ötesinde ateş püsküren makineli tüfeğin üstüne yalınkılıç saldırdı. Paşa'nın bu çılgınca saldırısı karşısında gerçekten şaşıran makineli tüfek erleri, ellerini kaldırarak teslim oldular. Bu kez, öbür yandaki makineli tüfeklerin üstüne atılmak üzere arkasındakilere, geriye dönerek şöyle bağırdığı işitildi:

— Teslim alın şunları da!

Ancak, bu bunalımlı saniyelerden yararlanan Kızılordu erleri, makineli tüfeği işlettiler. Paşa'nın göğsü, bağrı bir anda soğuk makinalı tüfek mermileriyle doluverdi. Paşa, gövdesindeki öldürücü mermilerin gerçeğine meydan okumak istercesine atının üzerinde dimdik, kımıldamadan durdu. Sonra, kanlar içinde makineli tüfeğin hemen önüne yuvarlandı. Sahibinin vurulup düştüğünü gören at, ağzından köpükler saçarak, sırtı terden pırıl pırıl parlayarak, yalnız başına dörtnal uzaklaşmaya başladı.

Atının başı boş uzaklaştığını gören adamları, Paşa'nın başına bir iş geldiğini anladılar.

Bu sırada, Kızılordu'nun baskınını haber alan Devletmend Bey, bütün silahlılarını ardına takarak, Paşa'ya yardıma koşmuştu. Savaş alanında dört dönerek onu arıyor, her rastladığı savaşçıya şöyle soruyordu:

— Paşa ne yanda; nerede Paşa? Çabuk söyleyin!

Devletmend Bey, Tacik kiklaplarıyla Karlok, Moğol, Katagan ve Semiz Özbeklerinin Başkanı sayılmaktaydı. Böylece, ünlü aşiret Başkanları Aşur, Danyal ve İyşan Beylerin de Egemeni durumundaydı. Türkistan davasına çok yakından bağlı olduğundan, Enver Paşa, onun için değeri ölçülmez bir hazine durumundaydı. Bu yüzden onu korumak, savunmak üzere arayıp duruyorsa da bir türlü bulamıyordu.

En sonra, Enver Paşa'nın, makineli tüfekle tarandığını görenler durumu ona bildirdiler. Bunun üzerine adam silah seslerini bastıran bir nara attı:

— Nee? Enver Paşa şehit mi oldu? Eyvah! Enver Paşa yok mu artık?

Böylece, Devletmend Bey'in de son saati çalmış oldu. Kılıcını çekerek Kızılordu saflarına dalarken, şöyle bağırdığını işittiler:

— Paşamızın öcünü almak gerek! Her Türk'ün kara bahtı, yerler! Aydınlan artık!

Birkaç dakika sonra, Devletmend Bey'in de Enver Paşa'nın vurulduğu yerde makineli tüfek mermileriyle delik deşik yere serildiği görüldü.

Bütün Türk savaşçıları Paşa'nın vurulup öldüğünü öğrenmişlerse de düşman, henüz bunu ayırt edememişti. Ancak, düşman, bir ara onların neden bu kerte ölümü hiçe sayarcasına çarpıştıklarına şaşar gibi oldu. Bunca kalabalık Kızılordu Birliği karşısında çekilmeleri, us, mantık gereğiyken, neden böyle ölesiye çarpışıyorlardı. Türkler öte yandan Enver Paşa'nın öcünü almak uğruna öyle canlarından geçercesine çarpıştılar ki Kızılordu Birliği, çekilmek zorunda kaldı. Onlar, salt askerdiler. Hiç kimsenin öcünü almak uğruna değil, Kızılordu düşmanlarını yenmek uğruna çarpışıyorlardı. Bu yüzden de boşu boşuna ölmemek üzere çekilip gittiler. Ancak, yine geleceklerdi.

Enver Paşa, yazgısının son sayfasını çevirdiğinde, o bölgede gözyaşı dökmeyen kalmadığı gibi, tutsak Hindistan'ın Müslüman yurttaşlarıyla Müslüman Belücistan ve Afganistan da onun ardınca, «Vah vah!» çekti.

Enver Paşa ile Devletmend Bey'in ölüleri Çegen Köyü'nün üstünde yükselen Çegen Tepesi'ne gömüldü. Onun mezarı, sonuna dek, suyu şırıl şırıl akıp duran çeşmenin romantik türküsünü dinleyecekti.

Karatekin Başkanı Fazıl Mahdum'un Başkanlığı'nda toplanan Enver Paşacılar, Danyal, İsmail Hakkı, Nafi, Nafiz Beylerle Hasan Çavuş, durumu incelediler. Türkistan Bağımsızlık Derneği'ne, Afganistan'daki Hacı Sami'ye birer mektup yazarak, durumu bildirdiler. Bundan sonra Hacı Sami'nin Başkanlığı'nda başlayacak olan sonuçsuz, çetin serüven Türkistan-Kızılordu kavgası bir süre daha sürecekti.

Hacı Sami, Enver Paşa'nın ölümünden sonra, onun Komutanlarınca çağrılınca, bir saat dahi durmayıp hemen Türkistan'a geçti. Şehit Paşa'nın bıraktığı güçleri eline alarak, oralarda son kerte güçlenmiş ve örgütlenmiş olan Sovyet Birlikleri'yle Basmacı biçimindeki çatışmalarını sürdürdü. Ancak, Kızılordu'nun çok ağır basması üzerine, bir kez daha Türkistan'ı bırakıp Afganistan'a kaçtı. Orada da artık yapacak bir iş kalmadığından, pılıyı pırtıyı toplayıp İran'a geçti. Meşhet kentinde Türk gazetecisi ve İstihbaratçısı Feridun Kandemir'le karşılaştı. Hacı Sami, bu-

rada artık o eski kabına sığmaz Turancı Hacı Sami değildi. Turan öyküsü artık bitmişti.

Kayzer Wilhelm'in körüklediği Turancılık düşüncesi, en son eylemlerini vermiş, bitmiş, tükenmişti. Hacı Sami, karşısındaki gazeteciye bütün bunları anlatırken, batı Türklerinin, Anadolu'nun, Mustafa Kemal'in şefkatine sığınmak istercesine, gizli bir yalvarışla konuşuyordu. Meşhet'e gelişinin tek nedeni, Türkiye'ye dönmeye çalışmaktı. 1914'den 1922'ye dek Turan davasının dalgalı serüveni içinde gür sakallarının gizlediği sonsuz düş kırıklıklarıyla bocalayıp durmuştu. Şimdi, genç istihbaratçının karşısında bir düşkırıklıkları heykeli gibi üzgün büstüyle oturuyor, durmadan konuşuyor, Türkistan'da yaptıklarını anlatıyordu. Meşhet'teki genç gazetecinin ziyaretine gitmesinin tek nedeni de Türkiye'ye dönüş olanağını sağlamak isteğiydi. Kapıdan içeri girer girmez, ilk söylediği sözler, şunlardı:

— Bugünden sonra, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin buyruğunda feda olmaya hazır, Kuvayı Milliye gönüllüsü Sami!

Hacı Sami, sık sık gazetecinin ziyaretine gidiyor, her fırsatta da Türkistan serüveninin bir yanını anlatıyordu. Ancak, gazeteci onun görkemli davranışlarla anlattığı bu serüvenlerin, kimi zaman değiştiğini görerek mimliyordu. Bir gün, yine serüvenlerinden birini anlatan Hacı Sami, coşkun bir sesle şöyle söyledi:

— Evet; milyonlarca Türk'ü, o cennet gibi Türkistan'ı kurtarmak uğruna elimden geleni yaptım! Giderek, salt, Türkistan'ı değil, Çin'deki Türkleri de özgürlüklerine kavuşturmak uğruna yapmadığım kalmadı! Ta, Kâşgarlar'a dek gittim! Ulusu ayaklandırdım! Koca Kırgızistan'ı arkama taktım! Ne ile? Hiçbir niteliğim, kimliğim, rütbem ve mevkiim olmadığı halde. Yedisu Ayaklanışı'nı nasıl yaptım? Tek gücüm, özgürlük ve bağımsızlık aşkıyla yanan ırktaşlarımıza, arkamdan gelin, kalkın, diye ünlemesini bilişimdir. Ancak, sonunda gücüm yetmedi. Enver Paşa'yı bu işe sürükleyişimin nedeni budur. «Benim gibi adı sanı bilinmeyen basit bir insan, koca Kırgızistan'ı bir işaretiyle ayaklandırırsa, senin gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun Başkomutanlı-

ğı'nı yapmış, ünü bütün İslâm Dünyası'na yayılmış. Damadı Hazreti Hilâfetpenahi olan bir Enver Paşa, bütün Türkistan'da, alimallah, bir günde kıyameti koparır! Ne duruyorsun, Paşa?» dediğimde, Enver Paşa'nın gözlerinden yaşlar boşanmış, o anda kararını vermişti. Batum'dan işte bu kararla ayrıldık, Türkistan yolunu tuttuk. Ancak yollarda engellerle karşılaştık. Doğrusu, Bakü'den Aşkabad ile Buhara'ya rahat gittikse de Buhara'ya varınca işler karıştı. Paşa'nın düşüncesini sormak üzere oraya çağırttığı Zeki Velidi, Paşa'yı kararından caydırmaya çalıştı. Ona göre, Sovyet Rusya dış güçlüklerden kurtulmuş olduğundan, artık Türkistan'ı savunabilecek bir durumdadır... Bu sırada Türkistan da büyük bir kıtlık ve açlık geçirmekte olduğundan, işe yarar bir güç verecek durumda değildir. «O halde, bu halkın arasına katılıp da Bolşeviklere karşı nasıl cephe alınabilir?» diyordu. Bense, böyle düşünmüyordum. Enver Paşa'yı da düşünceme yatırmayı başarmıştım. Ancak, Zeki Velidi ile Enver Paşa arasındaki tartışma, neredeyse, Paşa'yı düşüncesinden caydıracak bir nitelik alıyordu. Enver Paşa, durmadan: «Bolşevikler çok alçak insanlardır. Bir yılı aşkın zamandır aralarındayım. Ne olduklarını artık, iyice öğrendim. Bütün verdikleri sözler boştur. Türkistan'a bağımsızlık vermek şöyle dursun, özerklik bile vermeye yanaşamayacaklardır. Bence, bütün Müslümanlar, Batı Emperyalizminden önce, asıl düşmanlarının Kızıl Emperyalistler olduğunu bilmeli, bunlardan kurtulmanın çözümünü bulmalıdırlar,» dedikçe, Zeki Velidi de durmadan; «Doğrudur; evet, asıl düşmanımız Kızıl Emperyalistlerse de bugünkü durumda bunlarla başa çıkılamaz! Siz, Fergana'ya geçip Basmacılar arasına girerek, Türkistan'ı ayaklandıracağınızı sanıyorsunuz. Oysa, şimdi, Türkistan'da beş altı bin kişiden çok insanı besleyebilmek olanaksızdır. Salt, gerilla savaşları yapılabilir. Bu da bir sonuç vermez. Doğu Buhara Basmacılarına gelince, Afganistan ile Buhara Emiri'yle anlaşmadıkça bunlarla bir iş göremezsiniz. Emir sizi salıklamazsa, halk da tanımaz. Tanısalar bile Emir'in entrikasına uğrayabilirsiniz. Bu güne dek Türkistan eylemleri, Basmacılık ile gizli örgütler, Rusya'nın iç işlerinden sayılırdı. Yani, istediklerimizi

verirlerse, Bolşeviklerle anlaşabilmemiz olanağı şimdi bile vardır. Oysa, bu işe siz karıştıktan sonra, Türkistan Eylemi, artık bir Panislâmizm eylemi, Rus Ulusu'nun Genel Savaştaki büyük düşmanlarından birinin eylemi biçimini alıp Türkistan'daki bütün Rusların ulusal bir amaç çevresinde toplanmalarıyla sonuçlanabilir. Sizin için en uygun davranış, Afganistan'a geçip eylemi oradan yönetmektir. Böylece, Türkistan davasına çok yararlı olabilirsiniz!» diye ille de Türkistan davasından vazgeçirip Afganistan'a gitmesini istiyordu. Giderek, Enver Paşa üzerinde etkin olduğunu anladığımdan, Paşa'nın gözünden düşürmek uğruna bana da: «Kırgızistan ayaklanışı, hiç de sizin yapıtınız değildir. Yedisu Ayaklanışı, Çar'ın bir fermanından doğmuş bir eylemdir. Siz, ancak, ayaklanışın sonuna doğru, yani Kırgızların Çin'e geçecekleri sırada Karakol Kasabası yöresinde Şabdan Batıroğullarına katılıp sığınmıştınız. Biz, böyle biliriz,» diyordu. Bu sözler, Enver Paşa'yı benim gösterdiğim yoldan çevirmek üzereydi. Giderek, bir aralık, yine Zeki Velidi'ye kapılarak, Afganistan'a geçmeye karar verir gibi olmuştu. Ancak, ben, yine, kışkırtımı sürdürdüm. Afganistan'da hiçbir şey yapamayacağımızı, kesinlikle Basmacılar arasına katılmamız gerektiğini, kesinlikle başarıya ulaşacağımızı, anlatıyordum. En sonra, kesin kararını verdi! O gün, yine Zeki Velidi'yi çağırdı. Doğu Buhara'ya geçeceğini, orada Basmacılarla aydınları toplayarak bir kongre yapacağını, kararının kesin olduğunu, söyleyerek, bu kongreye delegelerin gönderilmesinin sağlanmasını istedi. Zeki Velidi, bu düşünceye de karşı çıkınca, Paşa sinirlendi. Ancak, düşüncesinden caymadı. Nitekim, ertesi gece yapılan son toplantıda Zeki Velidi'ye Ruslarla savaşın uğruna ne gerekse yapacağını, şimdi, kendini öz ana yurdunda duyduğunu, bura Türklerini de savaşım alanına çıkarmak tarafında olduğunu, söyleyerek, davayı çözdü. Bunun üzerine 8 Ekim Cuma günü, başta Enver Paşa olmak üzere Yaver'i Muhittin, Buhara Polis Müdür Yardımcısı Halil, Manastırlı Nafi, Süvari Yüzbaşısı Hasan, daha birkaç kişiyle ben, yirmi beş kişilik bir kafile, av bahanesiyle Buhara'dan çıkarak savaşıma atıldık. Enver Paşa, idealist adamdı; ne yazık ki talihi yoktu.

Hacı Sami, Enver Paşa'nın acıklı sonucunu da anlattıktan sonra, öyküsünü şöylece sürdürdü:

— (...) Bu haberi aldığımızda, beynimizden vurulmuşa döndük. Bu, beklenmedik bir talihsizlikti. Paşa'ya mı yanarsın, davanın sarsılışına mı? Ne var ki umutsuzluğa düşmedim. Hemen derlenip toplandım. Kısa bir zaman içinde silah ve cephane bulup hazırlanarak, Afganistan'dan Doğu Buhara'ya geçtim. Dervaz'a gittim. Yanımda yerli savaşçılardan Abdülhamit Arif de vardı. Karatekin ile Karadağ'daki güçleri topladım: «Türkistan Ulusal Savaşı ancak genç ulussever aydınlar yetişip yurtları uğrunda savaşa başlayacakları zaman başka bir biçim alır. Şimdilik bizim işimiz, salt, Enver Paşa'nın öcünü almak, yerli halka çeteciliği öğretmektir!» diyerek yanımdakilerle birlikte Gülap'a, oradan da Karatekin'e gittim. Bütün bu bölgeye egemen oldum. Zorunlu olarak şiddet gösterdim. Buyruğuma boyun eğmeyenleri acımadan astım. Aynı zamanda aşiretlere çeteciliği öğretmek üzere, aşiretlere göre örgüt yaptım. Bunların başlarına «Leşkerbaşı», «Erzakçı» ve «Aksakalar» koydum. Böylece, o zamana dek düzensiz sürüler olarak bulunan güçleri düzene sokarak, gerilla yöntemiyle saldırılar ve baskınlar yapmayı başardım. Giderek, Gülap'ta bulunan Rusları kuşatarak, üç yüzünü tuzağa düşürüp hepsini kılıçtan geçirdim. Birçok cephane ve ganimet aldım. Sonra, Hisar'ı bastım. Kısaca, Enver Paşa'nın yerini boş bırakmadım. Öcünü aldım. Ondan kalan güçleri de çevreme topladım. Yanımda Türk Subaylarıyla askerleri de vardı. Gücüm arttıkça artıyordu. Bir ara, Batı Buhara, Gzar, Karşi ve Şirabad yörelerine yaptığım akınlarla Rusları darmadağın ettim. O duruma geldiler ki Hacı Sami adını işittiler mi kaçacak delik arıyorlardı. Rus Garnizonlarına soluk aldırmadım. Uçakları, telgrafları, telsizleri olduğu halde üstlerine yalın kılıç saldırdığımda hepsini bırakır kaçarlardı. Ancak, yanımdaki değerli arkadaşlar, birer birer şehit olmaya, bir yandan da Ruslar, içerilerden bol ölçekte güçler getirmeye başladılar. Benim güç kaynaklarımsa son kerte sınırlıydı. Hiçbir yandan temelli yardım göremiyordum. Karşımdaki koskoca Rusya, dirilmişti. En sonra, 3 Haziran 1923'te en sadık adam-

larımla danışmadan örgütü güvendiğim yerli Başkanlara bırakarak Afganistan'a geçmeye karar verdim. Hanabad yöresinde, Aktepe'ye yerleştim. Ondan sonrası, bilinmekte. İşte, buradayız!

Feridun, bunları sonsuz bir sabırla dinledikten sonra, Hacı Sami'ye şöyle sordu:

— Peki, bütün bu işlerin bu sonuca varacağını size vaktiyle söyleyen Zeki Velidi Bey'i dinlememiş olduğunuza şimdi pişman değil misiniz?

Hacı Sami, şu yanıtı verdi:

— Hayır! Bugün de benzer koşullar içinde benzer yolda bulunsam, Enver Paşa da sağ olsa, bir an bile ikirciklenmeden onunla birlikte yine benzer savaşıma atılırdım. Ancak, bir koşulla: Daha ihtiyatlı, daha tedbirli olarak.

— Yazık ettiniz, Enver Paşa'ya!

Hacı Sami, karşısındakinin bu sözünü onayladı. Ancak yine bir koşulla:

— Evet; yazık oldu Paşa'ya! Ancak, Türkistan Bağımsızlığı ile özgürlüğü uğrunda can verip şehit olmak da az onur ve mutluluk değildir!

Genç gazeteci, Hacı Sami'nin bu konuşmasından sonra anlamıştı ki yine eski, her zamanki serüvencidir. Durumu elverişli bulduğu ya da bunu öyle sandığı her yerde serüven atını mahmuzlayıp şaha kaldıracak, kendisine de, kendisine bel bağlamış kişilere de türlü kötülükler getirecektir. Bu eski Subay, uslanmaz bir çocuk gibiydi.

Yine, Meşhet'te bir başka gün, gazeteciyle baş başa oturmuş konuşuyorlardı. Hacı Sami, bir ara şöyle konuştu:

— Ben, Çakırcalı gibi bir dağlar serdarını bile yıldırmış adamım. Efe'nin uygunsuz bir eylemi yüzünden kafam kızdı. Bir gün silahlı adamlarımı arkama taktığım gibi düştüm onun arkasına. Kendisini bulamayınca, köyünü basarak en yakın akrabasından on-on beş kişiyi yakalayıp iplerle bağlattım. Efe'nin yerini söylemeleri için döve döve canlarını çıkardım. En sonra, baktım söylemeyecekler, hepsini kurşuna dizdirdim. Sonra, bu davranışım dolayısıyla beni tutuklayan Hükümet'e de kafa tuttum; teh-

ditler savurarak hakkımda açılan kovuşturmayı durdurttum. Herkes silah sahibi olabilir. Becerip onu kullanmasını bilmektir. Ben, bir gün bile silahsız gezmedim. Bir gün bile silahıma boyun eğmeyen kişi görmedim. Görmem de!

1923 yılında Meşhet'te rastladığımız Hacı Sami'yi son olarak vaktiyle efelerin dolaştığı Madran Dağı'ndaki Tahtacılar'la çarpışarak ölürken görüyoruz. Yunanistan'dan, dişinden tırnağına dek silahlanarak Kuşadası kıyılarına çıkan, oradan, tehlikeli bir suikast kafilesi olarak içerilere doğru sızmaya çalışan, gündüz saklanıp gece yürüyerek bunu bir süre başarabilen Hacı Sami ile adamlarının, kendilerini Türkiye'ye sokmayan Mustafa Kemal'le onun iktidarından öç almak üzere Ankara yönünde ilerlemeleri, başarısızlığa uğradı. Tahtacılar, onların yolunu keserek bir kaçını öldürdüler, geri kalanlarını da jandarmaya teslim ettiler. Kılıç artıkları, İstanbul Ağır Ceza Mahkemesi'nde hesap vermeye götürüldüler. Böylece, Hacı Sami'nin sonsuz serüvenleriyle yine sonsuz serüven tutkuları, Madran Dağı'nın reçine kokulu toprağına dökülüp yokluğa karışmıştı.

Ancak, onun birkaç adamı, onun son serüvenini, Ağır Ceza Mahkemesi'nde söyleyeceklerdir: 5 Ağustos 1927 günü, Ağır Ceza Mahkemesi'nin salonu, hıncahınç doluydu. Dinleyici yığınları, şimdi bile asılan, kesilen ve sürülen suikastçı yığınlarının yargılamalarını dinlemekten bir türlü bıkıp usanmamıştı. Halk da kan tutmuş gibi, hep asan, kesen mahkemelerin yöresinde dolaşıp duruyorlardı. Haklı ya da haksız darağacı şölenlerinden, halk, çok hoşlanıyor, daha doğrusu, bunlara karşı çok sıcak bir ilgi duyuyordu. Öyle ki birçok kişi, her suçlu asıldıkça, Türkiye biraz daha ileri gitti, mutluluğa biraz daha yaklaştı sanıyordu. Oysa, bu sırada ülkede ta Sultan Abdülaziz döneminden beri gelişmiş, palazlanmış olan siyasal eleştiri potansiyeli yok edilmekteydi. Bunun acısı, çağın Egemeni'yle onun buyruğundaki küçük çaptaki bürokratlar, yeryüzü konukevinden ayrılıp gittikten sonra çıkacaktı.

Çağrılı ya da çağrısız dinleyiciler, Mahkeme Salonu'na alınırken, hemen hepsinin, üstü başı aranmıştı. Bütün seyircilerin gözleri kapıdaydı. Bu sırada mübaşirler, bir yığın mavzer, martin, fişeklik, kama, bıçak gibi öldürücü aygıtla salona girdiler. Bunları gürültüyle kâtiplerin masasına bıraktılar. Silahların masada çıkardığı takırtılar, ancak dinmişti ki iki dizi jandarmanın ortasında tek sıra olarak Hacı Sami'nin dört adamı salona girdi. En önde Düzceli Çerkes Mecit yürüyordu. Esmer, palabıyıklıydı. Ürkünç bir görünüşü vardı. Onun ardına Sökeli Mecit geliyordu. Üçüncü sanık, Hacı Sami'nin kardeşi Mekki'ydi. En geriden gelen, Abaza Hakkı'ydı. Madran Dağı'nda her iki ayağından yaralandığından tedavi altına alınmıştı. Şimdi bu yüzden iki koltuk değneğiyle yürüyordu. Sanıklar, yerlerini alınca, Savcı iddianamesini okudu. Mahkeme Başkanı, ilk sorguya, Abaza Hakkı ile başladı.

Alışılmış sorulara, sanık şu yanıtı verdi:

— Yaşım elli beş. Düzceliyim. Sekiz çocuğum var: Manifaturacılık yaparım. Okumam, yazmam yok. Azıcık Hafızlığım var.

— Okuman yok da nasıl Hafız oldun?

— Yalnız, Kelâmı Kadim okurum.

— Mahkûmiyetin var mı?

— Bu yaşa geldim; hamdolsun, daha mahpus olmadım.

Sorgu sırası Düzceli Mecit'e gelince, okuma-yazma bilmediğini, bekâr olduğunu, mahkûmiyeti bulunmadığını, söyledi.

Sökeli Mecit ise, rençber olduğunu, mahkûmluğu bulunmadığını, evli olduğunu, söyledi.

Sıra, Hacı Sami'nin kardeşi Mekki'ye gelince: o da Üsküdar'da oturduğunu; bekâr, okur-yazar olduğunu, bir işte çalışmadığını, söyledi.

Savcı, bunun üzerine iddianameyi okuttu. Bunda ilginç şeyler vardı: Çete, Kuşadası'ndaki Kamamati İskelesi'ne gizlice çıkmıştı. Dinamitler, el bombaları, mavzerlerle, kamalarla silahlıydılar. Hacı Sami'nin kardeşi Mekki, Ağabeyi Kuşadası'na çıktığı gün, bir tuhaf kalpak giymiş, kollarını sallayarak Üsküdar

sokaklarında kabadayıca gezip dolaşmış, caka satmaya çalışmıştı. Büyük umutların arkasında olduğu seziliyordu. Ağabeyinin karaya çıkışını öğrenir öğrenmez, hemen, o yana doğru yola çıkmıştı. Salihli-Alaşehir-Kütahya yolunu izleyerek, Nallıhan'daki boğaza varacaktı. Orada, kendisini bekleyecek olan suikastçı gruba katılacaktı. Bu, suikast tasarısını kimi yakınlarına sezdirdiği de saptanmıştı. Ne olacaksa Nallıhan Boğazı'nda olacaktı. Salihli ile Kütahya arasındaki boğazda yapmayı tasarladıkları suikastı, Mustafa Kemal'i İstanbul'dan Ankara'ya götürecek trene yapacaklardı. Rayların üzerine bomba demetleri, dinamit lokum demetleri koyacaklar, tren geçerken de bunları uzaktan ateşleyerek treni havaya uçuracaklardı. Böylece, Ziya Hurşit'le arkadaşlarının tabancayla vurmaya çalışma aptallığını yinelemeyeceklerdi. Tren havaya uçup da Cumhurbaşkanı'nın öldüğü anlaşılınca, başkaları iktidara konmadan, hemen, Yunanistan'da tetikte bekleyen Çerkes Ethem'le bütün siyasal sürgünler, Türkiye'ye geçip duruma egemen olacaklardı.

Görülüyordu ki bu plan, Yunanistan'daki eski Kuvayı Seyyare liderlerince hazırlanmıştı. Başaramadıkları birçok suikast girişiminden sonra, bir de bunu tasarlamışlardı.

Savcı'nın belirttiği bu durum üzerine, Mahkeme Başkanı Sabri, Savcı'ya şu soruyu yöneltti:

— Buradaki şu sanıkların, Cumhurbaşkanı Hazretleri'yle Bakanlar Kurulu'na suikast amaçlarıyla geldikleri dava ediliyor; ne buyurursunuz?

Savcı Cemil, söz alarak, Türkiye uyruğundan çıkarılmış olan Hacı Sami ile kardeşi Kuşçubaşızade Eşref, Sökeli Mecit, Düzceli Mecit ve Abaza Hakkı'nın Atina'da silahlı bir suikast ve Devrim Komitesi kurduklarını, sonra Türk sınırlarına daha çok yaklaşmak isteyerek Eşref'in akrabasından Mustafa'nın Sisam Adası'ndaki evine taşındıklarını, buradan Türkiye'ye atladıklarını kısaca anlattıktan sonra, şöyle dedi:

— Bunların Anadolu'ya çıkışlarının, hemen, dokuzuncu günü, Madran Dağı'nda çatışma yapılmış, aralarında bulunan şu gördüğünüz Hakkı, yaralanarak yakalanmıştır. Hacı Sami ise,

son dakikaya dek silahını kullanmış, yurda karşı yapmak istediği hainliği kanı ve canı ile ödemiştir. Öbürü ise, daha sonra jandarmalarca yakalanmıştır.

Savcı Cemil, sonra bunlara verilecek cezaları ayrı ayrı belirtti: Sanıkların Ceza Kanunu'nun 126'ncı Maddesi delaletiyle, 146'ncı ve 156'ncı Maddeleriyle cezalandırılmalarını istedi. Ancak, Hakkı ile her iki Mecit'in edimleri bütün girişim olduğundan, 64'üncü Madde gereğince yargılanmalarını istedi.

Başkan, ilkin, Hakkı'yı sorguya çekti:

— Senin ayağın daha geçmedi mi?

— Yara kapandı geçti ama daha basamıyorum!

— Öyleyse, otur! Oturduğun yerden yanıt ver: Yunanistan'a gitmeden önce nerelerdeydin? Neler yaptın? Hepsini anlat!

Abaza Hakkı, Balkan Savaşı'nda askerlik yapmıştı. Genel Savaş'ta Kafkas Cephesi'nde bulunmuş, bütün cephelerde savaşmıştı. Savaş bitince, terhis edilip İstanbul'a gelmişti. Padişah'ın buyruğuyla, Sergi Dairesi'ne memur olarak atanmıştı. Burada altı ay kalmış, sonra ayrılıp Adapazarı'na gitmiş, yine İstanbul'a dönmüştü. Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında şuna buna kapılıp Ulusal Güçlere karşı çarpışmıştı. Sonra, savaşı yitiren Yunan Güçlerinin kaçışı sırasında onlara katılan yerli Rumların arasına karışmış İzmit'ten kaçırılan Rumların bindiği bir vapura atlayarak, Midilli Adası'na sığınmıştı.

O, konuşmasını bitirince, Başkan, ona şu soruyu yöneltti!

— Demek, Yunanlılarla birlikte Ulusal Güçlere karşı savaştın?

— Hayır; ben, Yunanlılarla birlikte çalışmadım!

— Ama Yunanlıların güçleri üstüne bilmediğin yok. Nerelerde, ne sayıda askerleri, topları... Birlikte olmasaydın, bunları nereden bilecektin?

— Hayır; ben onlarla birlik olmadım! Bunları işittim de biliyorum.

— Böyle şeyler işitilmez ki bilinsin! Ancak, işin içinde bulunulursa bilinir! Sen, bu sözlerinle Yunanlılarla işbirliği yapmış olduğunu itiraf etmiş oluyorsun! Şimdi, üst yanını anlat! Midilli'ye gittikten sonra, ne yaptın?

— Midilli'de, ilk önce oturdum. Bir işim gücüm yoktu. Arkadaşlar vardı. Yunanlılar, öteki Anadolu'dan getirdikleri göçmenler, gibi bize de bakıyorlardı. Bu sırada, oradaki Mutasarrıf İbrahim Bey, 45-50 kişilik bir kurul toplanmış, kulüpte çalışmaya başlamış. Bir örgüt kurmak istiyordu. Beni de çağırdı. Bu örgütü kurmamı istedi. Elbette benimsemedim. Sonra, onlar, kendileri örgütlendiler. Çalışmaya başladılar.

— Sen de bu örgüte girdin mi?

— Evet; ister istemez girdim! Ancak, örgütü ben kurmadım. Onlar, kendi aralarında kurdular. Ben, sonra katıldım.

— Peki, bu örgütün amacı neydi? Neler konuşuldu? Ne yapılmak isteniyordu?

— İlk önce bir bildiri yazıldı. İlan edildi. Elbette, okumuşsunuzdur!

— Ne münasebet! Biz, böyle bir bildiri görmedik! Bu bildirinin yazılmasının amacı neydi? Neler yazılmıştı?

— Amaç, Midillili'lerin, giderek, öbür adalardakilerin yardımını sağlamaktı.

— Ne biçimde; nasıl; neden?

— Efendim, amaç, Adalar'daki Yunanlılara, Anadolu'dan bozguna uğrayan Yunan güçleriyle birlikte kaçan Rum göçmenleri gösterip: «Türkler, bizim evimizi barkımızı yaktılar. Bizi kovdular. Perişan olduk. Hiçbir şeyimiz kalmadı. Açız, çıplağız!» diyerek, açıkçası, para koparmaktı. Başka, amaç falan yoktu.

— Peki, sen durup dururken, yurdunu bırakıp düşmanlarla birlikte neden kaçtın? Demek hainliğini biliyordun; ondan korktun da kaçtın?

— Ben, hain değilim ki korkayım!

— Nasıl değilsin? İzmir'den Yunan Hükümeti'nin buyruğuyla Mudanya'ya gidip oradan Ulusal Güçler'e karşı Yunanlılarla birlikte savaşmak uğruna cepheye giden, sen değil misin? Söyle; sen, Kuvayı Milliye'ye karşı savaşmadın mı?!

— Savaştım ama herkes gibi!

— Nasıl, herkes gibi? Bu, nasıl söz? Senin gibi kimilerinden başka Kuvayı Milliye'ye karşı savaşan oldu mu ki herkes gibi diyorsun? Herkes, senin gibi olsaydı, Kuvayı Milliye yenebilir

miydi? Ne dediğini, ayırt edebiliyor musun? Nasıl, herkes, Kuvayı Milliye'ye karşı savaştı, diyebilirsin?

— Derim, ya! Bunca ayaklanışları yapanlar, Kuvayı Milliye'ye karşı ayaklananlar, yalnız benim gibi birkaç kişi miydi?

— Elbette; senin kafanda olan bir sürü hain! Başka kimler olabilir?

Abaza Hakkı, bu sözler karşısında çarpılmış gibi oldu. Buna verecek yanıt arıyormuş gibi bir süre dalgın durdu. Başkan, onu şu sözlerle dürterek uyandırdı:

— Bu Mecitler'le nerede buluştunuz?

— Onlar, benden sonra yurttan kaçmışlar. Ben, onları Tekirdağ'a geldiklerine gördüm. Bir süre Tekirdağ'da kaldık. Oradan Girit'e gittim. Girit'te, Hacı Sami ile kardeşi Eşref vardı. Onlarla görüştük. Girit'e gitmeden önce Atina'ya uğramıştım. Atina'da Çerkes Ethem bana yardım etti.

— Girit'te, Hacı Sami ile ne görüştünüz? Ne yaptınız?

— Hacı Sami Anadolu'ya geçmek istiyordu. Planlarını kurmuştu. Onları anlattı. Sonra, bana, «Sen de birlikte gel; Anadolu'ya geçelim!» dedi.

— Hacı Sami, Anadolu'da ne yapacaktı?

— Kendi dediğine göre her şeyi hazırlamıştı. Anadolu'da halkla örgüt yapacaktı. Bu örgüte kardeşi Eşref de yardım edecekti. Hacı Sami, bir süre sonra, mektup yazarak, Mecit'i de çağırdı. Bunlarla birlikte örgütü güçlendirecekti.

— Bu örgüte, sen de girmiş miydin?

— Evet!

— Ne yapacaktın?

— Hiçbir şey!

— Hiç olur mu? İnsan, bir örgüte bir amaçla girer. Hiçbir şey yapmayacaksa, bir örgütte ne işi var? Hacı Sami seni örgüte alırken, ne yapacağınızı söylemedi mi?

— Söylemedi! Yalnız, amacı Anadolu'ya geçmekti.

— Peki, sonra ne yaptınız?

— Girit'ten yine Atina'ya döndük. Atina'da bir süre kaldık. Hacı Sami de Atina'ya gelmişti. Yine buluştuk. Ondan sonrası belli.

— Sence belli. Biz ne bilelim? Hele, anlat, bakalım!

— Haci Sami, Atina'da da, Anadolu'ya geçmeye hazırlanıyordu. Bize beş kişi daha katılacak, diyordu. En sonra, direktif verdi. Para da verdi. Sökeli Mecit'le beni Sisam'a gönderdi. Biz, Sisam'da bekledik. Epey bekledik. On dört gün sonra, Hacı Sami de geldi.

— Silah var mıydı?

— Evet; Hacı Sami'de silah vardı! Bize de o verdi. Ancak, nereden bulduğunu bilmem. Bulmuş. Zaten, o, silahsız edemezdi. Bana bir mavzer, öbürlerine de Yunan martinleri, adam başına da iki yüz, üç yüz kurşun verdi. Ha, sahi; birer de tabanca verdi! Bende bomba yoktu. Hacı Sami'de beş tane bomba vardı.

— Yanınızda başka neler vardı?

— Eşya adına, yanımızda çantalar vardı. Çantaların içinde yiyecek öte beri ile pamuk, sargı, tentürdiyot gibi ilaçlar vardı.

— Demek ki hazırlıklı geliyordunuz?

— Ne yapalım; gerekir diye yanımıza aldık!

— Böyle mavzerli, martinli, bombalı, tabancalı Anadolu'ya savaşa mı geliyordunuz?

— Evet!

— Yanınızda harita var mıydı?

— Hacı Sami'de vardı. Zaten, ondan başka haritadan anlayanımız yoktu. O, bakar; yol gösterirdi.

— Yola nasıl çıktınız?

— Sabaha iki saat kala, hiç kimseye görünmeden Kalamati İskelesi yöresinde Anadolu'ya çıktıktan sonra, hiç durmadık. Hızlıca yürüdük. Güneş doğuncaya dek, vardığımız yerde kaldık. Akşama dek, orada gizlendik. Bekledik. Gündüzleri çok sıcak olduğundan, hem de görünmek istemediğimizden olduğumuz yerde yatıyor, geceleri yürüyorduk. Anadolu'ya çıkışımızın ertesi günü, Çamlı Dağ'da mola verirken, saat dokuzda, Hacı Sami'nin kardeşi Ahmet Bey geldi. Herhalde, önceden sözleşmişler. Geldi, bizi buldu. İki kardeş görüştü. Sonra, yola koyulduk. Menderes Irmağı'nı geçtik. Bir ovaya çıktık. Benim ayağım şiştiğinden, bir kurşun atımı geride kalıyordum. Böylece, sessiz sedasız giderken, birdenbire bir yaylım ateş oldu. Neye uğradığı-

mı bilemedim. Mecitler'le Hacı Sami, hemen karşılık verdiler. Ben, silah atmadım. Ne oluyor, diye bakıyordum ki arkamdan bir kurşun geldi, ayağım parça parça oldu. Meğer, ateş edenler, Tahtacılarmış. Hacı Sami ile Mecitler beni bıraktılar, kaçtılar.

— Hacı Sami, kardeşi Mekki ile mektuplaşır mıydı?

— Bilmiyorum! Yalnız, Hacı Bey'e İstanbul'dan mektup gelirdi. Ne var ki kimden geldiğini söylemezdi.

— Sizin örgütte daha kimler vardı?

— Vallahi, bilmiyorum! Yalnız, İzmit Komutanı'na bir mektup gönderdiğini biliyorum. Bu Komutan kimdir; adı nedir; bilmem.

— Vehip Paşa da varmış. Onunla da mektuplaşırlarmış.

— O, Romanya'daydı. Ancak, mektuplaşıyorlar mıydı, bilmem! Yalnız, bu işte o da var, diyorlardı. O, İnebolu-Kemah yoluyla Dersim'e gelecek, orada Kürtleri ayaklandıracaktı. Benim bildiğim bu!

— Hacı Sami, kimi Paşaların adlarını söylemiş. Onlar da bizimle birlik, demiş. Kimdi, bu Paşalar?

— Adları hatırımda değil. Onun tanıdığı Paşalar çok. Yalnız, hatırladığım şu: İki yıl önce, Girit'te, Hacı Sami ile bir çadırda oturuyorduk. O sırada İzmir'de birçok kişiyi asmışlardı. Hacı Bey, dedi ki bu adamları ne asıp duruyorlar? Bizim örgütümüz büyüktür. Biz, üç milyon sekiz yüz bin kişilik İttihatçıyız. Biz, İhtilâl çıkarırsak bunların hepsini toplarız. İşte, böyle, demişti!

— Bu üç milyon kişiden adlar söylemedi mi?

— Söyledi herhalde ama aradan zaman geçmiş, unutmuşum! Usumda yok! Yalnız, bunların içinde bir de eski Sadrazam varmış. Adı neydi, bilmem!

— Demek ki İsmail Canbolat'ın ve öbürlerinin asıldığında sizin örgütünüz de kurulmuş muydu?

— Evet!

— Peki, neden o zaman gelmediniz de, 17 Ağustos'ta geldiniz?

— Para işi. Para yoktu. İş, uymadı. Sonra, o sırada Hacı, hastalanmıştı. Yedi ay hasta yattı. Hem de Anadolu'daki örgütün

kurulduğunu bildiren haber de gelmemişti. Hacı Bey, bekliyordu. Neden sonra, örgütün bittiğini bildiren mektubu aldık.

— Peki, Anadolu'ya çıktınız! Sonra, ne yapacaktınız?

— Üç dört gün sonra, Hacı Sami Bey'in kardeşi Eşref Bey de gelecek, beş kişiyle bize katılacaktı. Hacı Bey'in dediğine göre parolamız vardı. Sisam'a karşı iki kez ateş yakacaktık. Bilindiği üzere karşılıklı kıyılar yakın. Onlar da bize benzer biçimde karşılık verdikten sonra geleceklerdi.

— Siz tutuklandıktan sonra, Hükümet bu parolayı yapmış, Eşref neden yanıt vermedi?

— Hacı Sami vurulduktan sonra, Eşref hiç gelir mi? Eşref, herhalde, Hacı Bey'in vurulduğunu okumuştur! Bunu öğrendikten sonra, artık gelir mi?

— Sonra, ne yapacaktınız?

— Gidecektik!

— Nereye?

— Kütahya, Afyon ve Ayaş'a. Oradan da İzmir'e haber gönderecekti. Nallıhan-Ayaş arasındaki demiryoluna da dinamit koyacaktık. Bu, yetmeyeceğinden, Eşref Bey de, daha dinamit getirecekti. Demiryoluna dinamit konduktan sonra, ayın on beşinde geçecek treni havaya uçuracaktık. Bu trende Gazi Paşa ile Bakanlar ve Mebuslar da bulunacaktı.

— Sonra, ne olacaktı? Abdülmecit'i mi getireceksiniz?

— Kim bilir, belki! Padişah adına bildiri yazıp ulusa dağıtacaklardı.

— Hâlâ, Padişah denen umacı ile ulusu oyalayacağını mı sanıyordu? Öyle mi?

— Evet; bildiri dağıtılınca her yerde devrim olacaktı! Trabzon'da da olacaktı. Sonra, Padişah ile İttihatçılar, gelecekti.

— Hacı Sami, Vehip Paşa'yla haberleşir miydi?

— Haberleşirdi, galiba!

— Sen, İttihatçılardan Rahmi Bey'i bilir misin?

— Uzaktan bilirim. İki yıl önce, kahvede Eşref Bey'le görüşüp konuşurlardı. Sonra, birlikte, Selanik yöresine gittiler. Neden gittiler, ne yaptılar, bilmem. Ben, konuşmadım.

— Bu örgütten Ethem'in kardeşi Reşit'in bilgisi var mıydı?

— Yoktu, herhalde! Şundan ki Hacı Sami'nin onunla arası açıktı. Kavgalıydılar, dargındılar.

— Sen, Hacı Sami öldükten sonra Eşref, kardeşinin öcünü alır, demişsin, öyle mi?

— Eee; Eşref bu; yapar!

— Peki, Eşref de gelseydi, dediğin gibi devrim de başlasaydı, elbette, yine bastırılacaktı; başaramayacaktınız; o zaman ne yapardınız?

— Biz, bunu hiç düşünmedik. Örgütün bozulacağını hiç düşünmedik. Eğer bozulursa, herhalde, kaçardık! Bir yolunu bulup İtalyan yönetimindeki adalardan birine kaçardık. Hacı Sami'de zaten İtalyan pasaportu vardı.

— Nereden bulmuş bunu?

— Elçi'yle konuşmuş, pasaport almıştı.

— Hacı Sami, Anadolu'ya geçmeden buradaki birtakım kişilerle mektuplaşarak örgüt kurduğunu söylemiştin. Kimlerdi bunlar? Ne gibi, bir örgüt kurmuştu?

— Orasını bilmiyorum. Ancak, Hacı Sami, böyle düzgün bir örgüt kurmadan böyle tehlikeli bir işe atılamazdı. Devrim yaptıktan sonra, Kabine'yi düşüreceklerini, Padişah'la birlikte İttihatçıları getireceklerini söylüyordu. Bu işleri hazırlamak uğruna Anadolu ile haberleşmesini sağlayan, Mustafa idi.

— Peki, sen, neden bunların içine girdin? Sana, ne oluyor?

— Bendeniz, sürgündüm, Efendim!

— Nedensiz mi sürgündün? Elbette, suçun vardı ki sürülmüşsün! Sürgün olunca, öç mü almak gerekir?

Abaza Hakkı'nın kırçıl saçlı başı öne düştü. Buna verilecek yanıtı çok iyi biliyorsa da susmanın daha bilgece olduğunu da biliyordu. Bu umutsuz durum karşısında en iyisi gözlerini yumup gerçek dünyayı birkaç saniye olsun görmemek gerekiyordu. Hakkı da, bunu da yaptı.

Başkan, Abaza Hakkı'nın umutsuz yüzüne, kapalı gözlerine bakarak sordu:

— Hacı Sami'nin adamlarından Ömer'le, bir Vasil, var; bunları tanır mısın?

— Tanırım; giderek, Hacı Bey, Vasil'den para da almıştı!

Birinci Oturum bitmişti. İkinci Oturum açılırken, Mahkeme Başkanı, bir sahne düzenledi. Bütün yakalanan silahlarla öldürücü öte beriyi çıkartıp ortaya sergiletti. Bunların hangi sanıklara özgü olduğunu saptadı. Bunların arasında bulunan bir resmi, Abaza Hakkı'ya göstererek sordu:

— Tanıdın mı bunları?

— Tanımaz olur muyum? İşte, bizim Hacı Bey! Rahmetli olmuş, gitmiş. Onun resmi. Yanındaki de kardeşi Ahmet. Ta, kendisi! O da ölmüş, baksana!

Başkan, Sökeli Mecit'in sorgusuna geçti. Mecit, Başkan'ın istediği birtakım bilgileri ona şöylece verdi:

Kuvayı Milliye döneminde, Çoban Hüseyin Çetesi'nde düşmana karşı çarpışmıştı. Sonra, Yunanlılar, onu tutsak edip Yunanistan'a götürmüşlerdi. Eşref'in kayınbiraderi Sökeli Mustafa, Abaza Hakkı, Hacı Sami ile orada buluşmuştu. Ancak, Hacı Sami'nin Yüz elliler'den olduğunu bilmiyordu.

Başkan, bunları dinledikten sonra, sordu:

— Peki, Hacı Sami ile buluştuktan sonra ne yaptınız?

— Hakkı ile Atina'ya gittiğimizde, Hacı Sami'nin evine uğradık. Konuştuk. Bu arada Hacı Sami, uzun zamandan beri ailemden haber alamayışıma üzüldüğümü anlayınca, bana: Sizi yurda götüreceğim, ailelerinize kavuşturacağım. Bana yol gösterir misiniz? dedi. Ben de peki! dedim. Bunun üzerine, buradan giderken, Yunanlıların engel olarak yoldan çevirmeleri olasılığı olduğunu, bu nedenle bu yolculuğun gizli yapılması gerektiğini ekleyerek, nasıl gidileceğini anlattı. Atina'da iki gün kaldıktan sonra, Hacı Sami, yol harçlığımızı da vererek, beni Sisam'a gönderdi. Sisam'a varınca, orada Mustafa'yı buldum. Onunla birlikte, gösterdiği yere gittik. Kimseye görünmeden yirmi gün kaldık. Sonra, Hacı Sami de geldi. Silahlar getirmişti. Direktif verdi. Hazırlattığı kayığa gizlice bindik, gece yola çıkarak Anadolu kıyısında Kalamati İskelesi'ne vardık.

— Hacı Sami, silahları sana ne diye verdi? Savaşa mı gidiyorsunuz?

— Yook, Efendim! Savunmak üzere. Pasaportumuz falan yok; gizli gidiyoruz, ya!.. Denizde Yunanlılar, kaçaktır, diye saldırırlarsa, kendimizi savunacaktık.

— Kayıkta sizden başka kimse yok muydu?

— Vardı! Hacı Sami'nin kandırdığı üç Rum kayıkçı da vardı. Onlar, kayıkla geri döndüler. Biz, kıyıya vardıktan sonra, yine kimseye görünmeden dağa çıktık. Orada, Hacı Sami'nin kardeşi Ahmet Bey'e rastgeldik. Bizi karşıladı. Birlikte geldi.

— Sonra, ne oldu, nereye gittiniz?

— Epey gittik. Geceleri gidiyorduk. Yanımızda yiyeceğimiz olduğundan, hiçbir yerde durmadık. Köylere falan uğramadık. Söke'ye yaklaşmıştık. Üç dört saatlik yol kalmıştı. Bu sırada, ben, bir ayak önce memleketime gitmek üzere müsaade istedim. «Ayrılayım, gideyim!» dedim. Hacı Sami: «Olmaz; hani, bize yol gösterecektin! Yarı yoldan dönülür mü?» diye bırakmadı. Kılavuzluk etmemi istedi. Önümüzde Menderes Irmağı vardı. «Bunun neresinden geçeceğiz; göster; öne düş bakalım!» dedi. Memleketim olduğundan ben oraları bilirim. Irmağı geçtikten sonra, Çine'ye doğru gidiyorduk ki bu iş başımıza geldi. Çatışma oldu. Gündüz saat dokuzda ateş başladı.

— Peki, madem ki senden Menderes Irmağı'nı geçirmeni istiyorlardı, geçirdikten sonra neden onları bırakıp memleketine gitmedin?

— Ne bileyim? Şaşkınlığıma geldi. Gidemedim, işte.

— Çatışma nasıl oldu?

— Pek ayırt edemedim. Birden bire ateş edildi. İlk çatışmada Hakkı yaralandı. Biz, kaçmaya başladık. Derken ikinci çatışma oldu. Arkasından jandarmalar göründü. Ben de teslim oldum.

— Yalnız mı teslim oldun?

— Hayır; öteki Mecit de birlikte, ikimiz teslim olduk!

— Demek, senin amacın memleketine gitmekti?

— Evet, başka bir amacım yoktu!

— Peki ama bak, daha önce Sorgu Yargıçlığı'nda vermiş olduğun anlatımda, Anadolu'ya başka amaçla suikast uğruna geldiğinizi söylüyorsun! Şimdi, neden başka türlü söylüyorsun?

— O anlatım doğru değildir. Dayak attılar da zorla öyle söylettiler. Benim suikasttan falan haberim yok. Ben, salt, aileme kavuşmak, memleketime gitmek uğruna Anadolu'ya geçtim.

— Neden yadsıyorsun?

— Yadsımıyorum! Doğrusunu söylüyorum! Benim suikasttan falan haberim yok!

Başkan, Abaza Hakkı'ya ünledi:

— Sen söyle! Bu Mecit'in dediği doğru mu? Suikast işinden haberi yok muydu?

Abaza Hakkı, ayağa kalktı; üstüne başına çeki düzen vererek saygı durumu aldı; sonra yüksek sesle şöyle konuştu:

— Benim ağzımdan ne çıkarsa doğrudur! Ben, yalan dolan bilmem! Lafın doğrusu, bu! Mecit, yadsıyor! Beni assalar doğruyu söylerim! Hakkı'nın sözü hak yolundan ayrılmaz. Mecit'in her şeyden haberi vardı.

Mecit, bu ihanet karşısında şaşırdı. Bir arkadaşın bir arkadaşa ihaneti ancak böyle olurdu! İçinden ona sövüntüler savurdu. Bunlar, anlamsız homurtular biçiminde ağzından döküldü. Gözlerini kısarak öç duygularına benzer son kerte kızgın bakışlarla onu süzdü. Demek ki hücrede uzun uzadıya kurduğu bütün savunma kalesi, bir arkadaşın ihanetiyle yerle bir olacaktı.

Düzceli Mecit de öyküsünü şöylece anlattı:

Abaza Hakkı'nın amcasıydı. Bırakışma sırasında İstanbul'da askerlik yapmıştı. Yunanlılar İzmit'i aldıkları sırada Eskişehir Cephesi'nde bulunuyordu. Sonra, Akıncı Müfrezesi'ne girmişti. Yunanlıların Bursa yöresindeki bir baskınlarında tutsak düşmüş, Midilli'ye götürülmüştü. Oradan da göçmenlerle birlikte Selânik'e gönderilmişti. En sonra, Hakkı'nın Girit'te bulunduğunu öğrenince, mektuplaşarak, ilkin, Atina'ya, oradan da Sisam Adası'na gitmiş, orada Hakkı ile buluşmuştu.

Başkan, şöyle sordu:

— Hakkı ile buluşmak isteyişinin nedeni neydi? Sisam Adası'na neden gittin?

— Elbette, gurbet, Efendim! Amcasıyım, yakınım. Sonra da Atina'da barınabilmek güçtü. Adalar daha elverişli. Bir de, bakayım, bizim Hakkı ne yapıyor, ne düşünüyor, dedim de gittim!

— Ne düşünüyormuş; ne yapıyordu? Sana ne dedi?

— Sisam'da doğru Hakkı'nın evine gittim. Durumu sordum. «Allah, Hacı Sami'den razı olsun! Memlekete gideceğiz. Çoluk çocuğa kavuşacağız. Yalnız, sesini çıkarma; kimseye bir şey deme! Zaten, şunun şurasında, birkaç gün kaldı; o zamana dek de kimseye görünme! Artık, bu gurbetten, yoksulluktan kurtuluyoruz!» dedi. Ben de evde kaldım. Gündüzleri sokağa çıkmıyorduk. Geceleri de ortalıktan el ayak çekildikten sonra, şöyle, kaçamak beş on dakika çıkıyorduk.

— Neden, böyle gizlenmek gereğini duyuyordunuz?

— Yunanlılar kuşkulanıp da Anadolu'ya geçmemize engel olmasınlar, diye. Hacı Sami, çok ihtiyatlı davranıyor, bize de öyle direktif veriyordu. Hacı Sami bana para da vermişti. Sonra, silah da verdi.

— Ne diye verdi? Bu silahla ne yapacaktınız?

— Hacı Sami, memlekete götürüyordu.

— Böyle omuzda mı? Memlekete götürülecek silah, elde mi gider, yoksa bir sandığa ya da çuvala mı konur?

— Hacı Bey, öyle uygun gördü. Bize, «Korkmayın; size kimse bir şey demez, bütün sorumluluk benimdir!» diyordu.

— Sonra, Anadolu'ya nasıl geçtiniz?

— Gece. Bir Rum kayığıyla. Gizli. Karaya çıktıktan sonra, ormanlara daldık. Gündüz yattık, gece yürüdük. Memlekete kavuşuyoruz, diye seviniyordum.

— Başka amacın yok muydu? Suikast işini neden söylemiyorsun?

— Benim suikasttan haberim yok. Hacı Sami, bizi memlekete götürüyordu. Başka bir şey söylemedi. Söyleseydi, ona katılmazdım. Ben, salt çoluğa çocuğa kavuşacağız diye Anadolu'ya geçtim.

Ertesi gün, Hacı Sami'nin kardeşi Mekki yargılanacaktı. Mahkemenin önünde büyük bir kalabalık kaynaşıyordu. Bunların çoğu, genç erkeklerdi. Bir yığın kadın da göze çarpıyordu. Mahkemenin kapısında dikilen iki polis, dinleyici olarak içeri girenlerin üzerlerini güzelce arıyordu. Bu arada, bir kadın polis de

dinleyici kadınların üstünü başını aramaktaydı. Salon dolup da Yargıçlar yerlerini alınca, çıt çıkmaz oldu.

Başkan, Hacı Sami'nin kardeşi Mekki'yi sorguya çekmeye başladı:

— Nerede oturuyorsun?

— Üsküdar'da, Körbakkal'da; amcamın yanında.

— Ne iş yaparsın?

— Hiç! Ev işleri, falan.

— Dikiş mi dikersin, ütü mü yaparsın? Ev işleri ne demek? Sen, erkeksin.

— Yemek pişiririm.

— Demek, aşçılığın da var! Asıl nerelisin? Doğum yerin neresi?

— Mekke. Mekkei Mükerreme.

— Arap mısın?

— Hayır; yalnız, orada doğdum! Ailem orada bulunuyordu.

— Kardeşlerin var mı?

— Var! Ahmet, Eşref ve Yusuf.

— Baban Mekkeli değil mi? İstanbul'a hangi tarihte geldin?

— Babam, Türkiyelidir. Mekke'ye sürgün gitmiş. Ben, İstanbul'a küçükken gelmişim. Sonra, İzmir'de okudum. İdadi (Lise) eğitimi gördüm. 1915 yılında da İstanbul'da geldim. Şimdi, yirmi altı yaşındayım.

— İstanbul'da son zamanlarda ne yaptın; hiçbir iş görmedin mi?

— Görmez olur muyum? Ulusal Savaşım'a katıldım. Salihli'de çetelerle birlikte çalıştım. Yunanlılara karşı savaştım. Başımızda, Edip Bey vardı.

— Edip Bey de kim?

— Sonradan İzmir'de asıldı. Sarı Efe Edip Bey.

— Bu sırada, yani Ulusal Savaşım sırasında Konya'da tutuklandın mı?

— Evet; öyle bir şey oldu!

— Nedeni neydi?

— Gazi Paşa'nın buyruğu üzerine tutukladılar. Nedenini söylemediler. Şimdi bile bilmiyorum. Herhalde kuşkulanmış olacaklar.

— O zaman Hacı Sami ağabeyin neredeydi?

— Bilmiyorum, memlekette değildi. Dışarılarda bir yerdeydi ama haber alamadığımızdan nerede olduğunu bilmezdik.

— Rusya'da, Kafkasya'da falan olmasın?

— Eski İstanbul Mebusu Yenibahçeli Şükrü Bey'den de öyle işittiysem de doğru mu değil mi bilmiyordum. Kafkasya'da, Türkistan'da falanmış, diyorlardı.

— Peki, Hacı Sami ağabeyinle hiç haberleşmiyor muydun?

— Hayır, Efendim! Nasıl haberleşeyim? Adresini belli etmiyor ki! 1331 (1915) yılından beri ne Eşref ağabeyimle, ne de Sami ağabeyimle mektuplaşmamışımdır.

— Doğru söylemiyorsun? Sana mektup gelirmiş; bu örgüt senin aracılığınla haberleşirmiş. Bunların mektuplarını sen dağıtırmışsın.

— Hayır; ben size doğrusunu söylüyorum! Böyle bir şeyden haberim yok. Yalnız, geçen yıl askerlik için Hacı Sami ağabeyime bir mektup yazmıştım. İşte hepsi bu.

Bunun üzerine, Başkan, Hacı Sami'nin üstünde bulunan not defterini Mekki'ye gösterdi. Bunun bir sayfasını açarak şunları okudu:

— ... Aracılığıyla Üsküdar'da oturan Mekki Bey'e.

Sonra, yine sanığa ünledi:

— Bak, burada senin adın var! Yalnız kimi sözcükleri silik. Ne var ki bir aracı ile sana mektup yazıldığını apaçık gösteriyor; bu, senin ağabeyinin yazısı değil mi?

— Evet; onun yazısı!

— Öyleyse, bu aracı nedir? Sana soruyorum, söyle?

— Bilmiyorum!

— Bal gibi biliyorsun! Bilmez olamazsın!

— Bilmiyorum, diyorum; gerçekten bilmiyorum! Siz, biliyorsanız, söyleyiniz!

— Eğer, ben bilseydim, şimdi, o da senin yanında bulunurdu. Peki, Söke'den Mustafa'yı tanır mısın?

— Yengemin annesinin çocuğudur.
— Ya Abaza Hakkı, Mecit?
— Tanımıyorum.
— Sen, İstanbul'da neden öyle serseri dolaşıyorsun, bir iş tutmuyorsun?
— Ne yapayım; iş yok, bulamıyorum!
— Böyle hiçbir işle uğraşmamaklığın, başka bir örgütle uğraştığını göstermez mi? Elimizde senden de söz eden bir not defteri var. Sonra, Hakkı da senin aracılığınla ağabeyinle haberleştiğini söylüyor.
— Hayır; hiçbir zaman!
— Canım; kardeşin böyle işler yapar da senin haberin olmaz mı?
— Kardeşim kötü ise, ben de kötü mü olayım?
— Sana şimdi kim bakıyor?
— İki dönümlük bahçem var. Ispanak, fasulye ekiyor, geçiniyorum.
— İki dönümlük yerin ıspanağı ile geçinilir mi?
— Giderim yok ki eniştemin yanında yatıp kalkıyorum!
— Peki; otur, öyleyse!
Mahkeme Başkanı, bundan sonra, Madran Dağı'ndaki çatışmanın Jandarma Komutanlığı'nca gönderilen raporuyla buna bağlı mektupların, fotoğrafların ve birtakım belgelerin listesini okuttu. Sonra, yine duruşmayı sürdürdü.
Sonra, birtakım doğruları daha açığa çıkarmak uğruna, bir gizler kuyusu olan Abaza Hakkı'yı iyice deşmek üzere, şöyle sordu:
— Sizin Yunanistan'dan Anadolu'ya geçtiğinizi Ethem'le kardeşi Reşit'in de bildiklerini kanıtlayan çok önemli bir mektup var. Hem de hemen Anadolu'ya geçtiğiniz, 17Ağustos tarihinde yazılmıştır. Reşit, bu mektubu Atina'da yazıp İsmet Paşa'ya göndermiştir. Dinle, bak! Ne diyor?
Kâtip, mektubu şöylece okudu:

«İsmet ve Kemal Paşalar!

Atina, 17 Ağustos.

Sabık arkadaşlar, Lozan Antlaşması'nda bizim için uydurduğunuz 150'lik listeye bizi soktuğunuza pişman olduğunuzu sandığım bir sırada bizim mallarımızla mülklerimize el konması üstüne bir kanun çıkarılıyor. Bundan dolayı, sizi size yakınıyorum!

Ben de sizin gibi, Ethem'e sezdirdiğim aciz anlarımı anarak, size hak veriyorum. Meslektaşım olmanız dolayısızla size ünlüyorum! Çare var mıydı? O zaman, Halide Edip kertesinde soğukkanlılığımı koruyamadığımı anıyorum. Şimdi, kendi heykellerini yapan siyasal hasımlarınızla karşılaşmış bulunuyoruz. Size bir tarih fırsatı veren bu mektubum, sizi maddi ve manevi zararlarımızı düzeltmeye, ödemeye götürürse, ne iyi! Bu mektubum, yorumlamaya değer bir mektuptur. Torunlar, bu mektubu yorumlayacaklardır. O zaman, bu mektubun yorumlamaya değer olduğunu anlayacaksınız.»

Mektubun okunuşundan sonra Başkan, Abaza Hakkı'ya şöyle sordu:

— Bu mektuba, ne dersin?

— Bende yalan yok, beyim; bilmiyorum!

— Ama bak ilk anlatımlarda ne diyorsun: Anadolu'ya ayak basınca kıyıda ateş yakacaktık. Sisam Adası'ndan bunu göreceklerdi. Bunun üzerine de Çerkes Reşit askerleriyle Anadolu'ya geçecekti. Yaklaşan yeni Mebus seçimlerinde halkı birbirine verip ayaklandırarak, kendi adamlarımızı mebus yaptıracaktık. İşte, böyle diyorsun. Şimdi, ne dersin bu anlatımına?

— Müsaade ediniz de iki sözcük söyleyeyim! Ben, bu suikastı Hükümet'e haber verecektim.

— Devrim çıktıktan sonra mı haber verecektin?

— Ben, işte bütün doğruyu söylüyorum! Asılacağımı bilsem de yine hep doğruyu söylerim! Bende yalan yok!

Sonra, Başkan bütün sanıklara toplu olarak sordu:

— Başka bir diyeceğiniz var mı?

Abaza Hakkı:

— Başka söyleyecek bir şeyim yok! dedi.

Mekki:

— Bu işten hiçbir biçimde haberim yok! dedi.

Mecitler de aldatılarak bu işe karıştırıldıklarını söyleyerek mahkemenin vicdanına sığındılar.

Yargılama, sona ermişti.

Başkan, şöyle dedi:

— Artık, sorulacak, araştırılacak bir şey kalmamıştır. Öğleden sonra savları, savunmaları dinlemekle yetineceğiz.

Öğleden sonra başlayan duruşmada, sözü Savcı aldı: Mahkemede anlatılanları bir kez daha gözden geçirdikten sonra, ipe doğru giden tempoyu daha çok hızlandıran şu sözleri söyledi:

— Sanıklardan Sökeli Mecit, Düzceli Mecit ile Hakkı'nın, 1927 Ağustos'unun 17'nci günü Yunanistan'dan silahlı olarak Anadolu'ya geçip Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı silah kullanmak, Türkiye Cumhuriyeti Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nu değiştirmek, değiştirgemek, 1927 Eylül ayı içinde Ankara'ya dönecek olan Cumhurbaşkanı Hazretleri'ne suikastta bulunmak edimlerinin eksiksiz girişimcisi olmak üzere suçluluklarına. Eşref'le Mustafa'nın dahi yabancı bir ülkede silahlı bir güç olarak örgütlenip toplandıktan sonra Anadolu'ya geçip Hacı Sami Çetesi'ne katılarak Türkiye Cumhuriyeti Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nu değiştirip değiştirgemek, Cumhurbaşkanı Hazretleri'ne suikastta bulunmak edimlerinin eksik girişimcisi olmak üzere suçluluklarına, öbür sanık Mekki'ye gelince, ölü Hacı Sami ile haberleştiğini işittiğini, Düzceli Hakkı, önce ve sonra söyleyip bildirmekteyse de alınan anlatımını güçlendiren kanıtlar vb., bulunmadığı gibi, melun çetenin edim ve eylemlerine doğrudan ve dolaylı olarak katılmış bulunduğuna değgin hiçbir biçimde kanıt ve ihbarlar bulunmadığından onun da beraatine ve tahliyesine karar verilmesini ister ve iddia eylerim!

Başkan Sabri, buna bir diyecekleri olup olmadığını, sordu.

Düzceli Mecit, ilkin, iddianamenin ne dediğini pek anlamadığından:

— Allah ömürler versin! dedi.

Sonra, bu iyimser sözü gerektirecek bir durum bulunmadığı açıklanınca da:

— Ceza mı isteniyormuş? Ne bileyim ben! Bırakıyorlar sandım. Benim bir şeyden haberim yok! dedi.

Abaza Hakkı, anlatımlarının yanlış tutulmuş olduğunu ileri sürdü. Eşref'le Hacı Sami birleşmedikçe hiçbir şey yapılamayacağını, birleşmediklerine göre de hiçbir şey yapılmamıştır, dedi.

Geri kalan sanıklar da suçsuz olduklarını ileri sürerek, mahkemenin vicdanına sığındıklarını söylediler.

Mahkeme Kurulu, son sözleri dinledikten sonra, karar vermek üzere Görüşme Salonu'na çekildi.

Mahkeme Kurulu'nun görüşmesi çok uzun sürdüğünden, salondaki dinleyicilerde sabırsızlık artmıştı. Görüşme, üç saat gibi uzun bir zaman almıştı ki Kurul göründü. Mahkeme, yalnız, Hacı Sami'nin kardeşi Mekki'yi beraat ettirmiş, ötekileri mahkûm etmişti.

Kâtip, yargıyı kısaca şöyle okudu:

«Sökeli Mecit, Düzceli Mecit, Düzceli Hakkı'nın edimleri 156'ncı Madde'nin Birinci Fıkrası'na uygun olduğundan, üçünün de ölümlerine, Eşref'le Mustafa'nın müebbet ağır hapse ve kamu hizmetlerinden yasaklanmalarına, karar verildi.»

Mahkûmlar, kararı, son kerte soğukkanlılıkla dinlediler. Öyle bir durumdaydılar ki insan onların kararın korkunç anlamına erişemedikleri kanısına varabilirdi. Dinleyici yığınlarıysa, ölüm korkusundan ne duruma geldiklerini öğrenmek uğruna boşuna birbirlerinin üstüne yığılarak onların yüzlerindeki mimikleri görmeye çalışıyorlardı. Ancak, ölüm kararı, etkisi yavaş yavaş yayılan, korkunç, öldürücü bir ağı gibi kurbanların kanına işlemeye başlayınca iş değişti. Üçü de yavaş renk değiştirmeye başladı. İlkin sarardılar, sonra morarmaya, daha sonra da zangır zangır denecek biçimde titremeye başladılar. Yalnız, Abaza Hakkı, soğukkanlılığını korumak uğruna birtakım bilinçli davranışlarda bulunuyor, durmadan pos bıyıklarını buruyor, bir heykel gibi kımıltısız görünmek uğruna büyük çaba harcadığı açıkça görülüyordu.

Bu sırada, Mahkeme Başkanı Sabri, şöyle dedi:

— Bu karar, Eskişehir Temyiz Mahkemesi'ne gidecektir. Şimdiden üzülmeye neden yoktur.

Duruşma bittikten sonra, hükümlüler, mahpusane arabasına konarak cezaevine götürülmek üzereyken, korkunç bir aşağılık duygusu altında eziliyor gibiydiler. Seyircilerin bakışlarından saklanmak istercesine, bir itişme kakışma ile arabaya bindiler.

Eskişehir'deki Temyiz Mahkemesi, İstanbul Ağır Ceza Mahkemesi'nin kararını onaylamış, sıra hüküm uygulanmasına gelmişti. 17 Ocak 1928 Salı günü, İstanbul Cumhuriyet Savcılığı'nın buyruğunu alan Cezaevi Müdürlüğü hemen hazırlığa başlamıştı. Hükmün uygulanmasında hazır bulunacak sorumlu kişiler, cezaevine gelip yerlerini alınca, hemen işe başlandı. Sabahın saat üçünde, jandarmalarla, gardiyanlar, Düzceli Mecit'in hücresine gittiler. Adam, derin uykulardan uyandırılıp bileklerine kelepçe vurularak, kollarına giren jandarmaların ortasında Müdüriyet'e götürülürken, onlara şöyle çıkışmaya başladı:

— Beni nereye götürüyorsunuz? Ne var? Yine mahkemeye mi gidiyoruz? Bu saatte olur mu?

Dizlerinin bağı çözülmüştü. Kendi kendine yürüyemiyordu. Yine de darağacına gittiğine inanmamak istercesine, bir iç direnişe sığınmaya çalışıyordu. Darağacına gittiğini bal gibi biliyordu. Böylece, Müdür'ün odasına dek sürüklenerek götürüldü. Orada, Müdür'le birlikte yabancı birkaç kişiyi, sonra, başı sarıklı İmam'ı görünce, içinde çözülme başladı. Yokluk uçurumunun göz karartan derinliği önünde titremekten başka yapacak hiçbir şey yoktu. O da elinde olmayarak bunu yaptı.

İmam, ona şöyle dedi:

— İyi dinle; kutsal Cumhuriyetimiz'in sevgili varlığına suikast hazırlamak suçuyla ölüme mahkûm edildin! Son dakikaya dek dayan ve kelimei şahadet getir!

Bu sözler onu daha çok sarsmıştı. Adamcağız, şimdi, zangır zangır titriyordu. Kekeleyerek şöyle konuştu:

— Şimdi, beni asacak mısınız? Yapmayın! Benim ne günahım var? Ben, ne yaptım? Biz, köylü adamlarız. Devlet işlerine usumuz ermez. Cahiliz. Bizim başımıza bu felâketi getiren Hacı Sami melunudur! Lanet olsun, ona!

Adam, bunları ağlayıp hıçkırarak, sinir bozucu bir biçimde bağırıp çağırarak, söylemeye başlamıştı. İmam, hemen davrana-

rak, onun korkusunu dindirmeye çalıştı. Ağzına öbür dünyadan birkaç damla bal çaldı. En sonunda, onu aşağıdaki Başgardiyan'ın odasına indirerek orada sırtına ölüm gömleğini giydirdiler.

Ondan sonra, Sökeli Mecit, hücresinden alınarak Müdüriyet Odası'na getirildi. Adam, son kerte soğukkanlıydı. İmam'ın telkinlerini kılı kıpırdamadan dinledi. Sonra, karşısındakilerin gözlerine direnişle bakarak, şunları söyledi:

— İşin buraya varacağını bilemedim. Zaten ne yaptığımızı bilmiyorduk. Siyasal işlere karışmak, aklımızın ucuna bile gelmezdi. Bizi aldattılar. Allah hakkımızı onlardan arasın! Ne yapalım! Yazgımız böyleymiş! Alın yazımız bu! Böyle olsun!

Ak gömleği giyerken de şunları söylemekten kendini alamadı:

— Yoksul bir köylüyüm. Böyle şeyler benim harcım değildir. O heriflere kapıldık. Allah olanları kahretsin! Cebimde beş kuruş param var. Alın şunu da sigarası olmayan bir yoksula verin! Söke'deki evimi satsınlar. Ruhuma mevlut okutsunlar. Çocuklarımı da okula versinler. Biz, cahil kaldık. Hep bunun cezasını çekiyoruz. Onlar da cahil kalmasın! Okusunlar, adam olsunlar! Vasiyetim bu!

Üçüncü ölüm hükümlüsü olan Abaza Hakkı'nın bacakları, şimdi bile gövdesini ayakta tutacak durumda olmadığından, Müdür'ün odasına götürebilmek uğruna onu bir gardiyanın sırtına yüklediler. Bir sandalyeye oturttular. Hemen, İmam, karşısına dikilerek kutsal Cumhuriyetimiz'e suikast hazırladığından dolayı ölüme mahkûm edilmiş olduğunu, söyledi. Abaza Hakkı, bunun üzerine, derin bir şaşkınlığa düşer gibi oldu. Sonra, kendini topladı. Kendisine gözünü dikmiş olan görevlilere büyük öç duygularıyla, tiksintiyle bakmaya başladı:

— Ah! Ben ne yaptım? Beni neden asıyorlar? diye söylendi.

Sorusuna hiçbir karşılık gelmeyince yürekliliği kırıldı, sustu. Yalnız, İmam'ın telkiniyle kelimei şahadet getirdi. Sonra, yine deminki gardiyanın sırtında aşağı indirilerek sırtına ölüm gömleğini giydirdiler.

Cezaevinde bu işler geçtiği sırada, Eminönü Meydanı'nda da darağaçları kuruluyordu. Eskiden beri idamlar, hep Sultanahmet Alanı'nda yapıldığından, birçok meraklı halk, erkenden burayı

doldurmuş, bekliyordu. Sonra, idamların Eminönü Meydanı'nda yapılacağını öğrenince, bir şenliğe, eğlence yerine koşarcasına oraya koşmaya başladılar. Üç darağacının çevresini alan halk, jandarmaları da iterek bunların dibine sokulmuştu. Halk arasında gönüllü cellâtlık etmek isteyenler de vardı. Belki de daha çok gösteriş olsun diye kalabalığın üstüne çıkan sesleriyle, şöyle bağırdıkları işitiliyordu:

— Ne olursunuz, bırakın; iplerini ben çekeyim şunların!

Saat dörtte, cezaevi otomobili homurdanarak geldi; darağaçlarının yanında durdu. İlkin, otomobilden Küçük Mecit indirildi. Elleri arkasından iple bağlanmıştı. Sırtında ak ölüm gömleği, bunun göğsünde idam fermanı vardı. Süngülüler, onu meydanın Reşadiye Caddesi köşesine doğru götürürlerken, her an yere düşecekmiş gibi bitkin görünüyordu. Düşmesini önlüyorlardı. Yarı ölü bir durumda sendeleyerek giderken, birdenbire asılacağı darağacıyla burun buruna gelince, ayıldı.

Bir iki dakika içinde çıkacağı sonsuz yolculuğun tepkisiyle sarsılarak, şöyle haykırdı:

— Bizi bu duruma getirenler kahrolsun! Ah, o Hacı Sami melunu! Ne yapalım? Biz gidiyoruz; Müslüman kardeşler yaşasın! Hakkınızı helâl edin! Allahaısmarladık!

Sonra, okunan idam fermanını dinledi. Bir söyleyeceği olup olmadığı, sorulunca da:

— Ne diyeyim? İşte, bu duruma düştük! Benim bu durumuma, amcam Hakkı ile Sami yol açtı. Yoksa, ben Hükümet'in işine ne karışayım? Bu yurda çalıştım. Sonra, tutsak oldum. Tanrı orada canımı almadı! Ecelim memleketteymiş. Tanrı, memlekete, din kardeşlerime ve Cumhuriyet'e zeval vermesin! Hepsi bu kadar! Hepinize Allahaısmarladık!

Çingene cellâtların yardımıyla masanın üzerine çıktı. Bir dakika sonra, işi bitmişti.

Arkasından, Büyük Mecit getirildi. Tramvay durağındaki saatin arkasına dikilen darağacına götürüldü. Ölüm kararı okundu. Bunu dinledikten sonra, şunları söyledi:

— Biz, askerlik yaparken tutsak düştüğümüzden, vaktiyle yurda gelememiştik. Yoksa, bu işler başımıza gelmezdi. Ben, Abaza Hakkı ile Hacı Sami'nin ateşine yanıyorum. Bizi aldatan bunlardır! Ruzi mahşerde hakkımızı bu melunlardan alacağız!

Bunları söylerken, boynunu ipe vermemek uğruna çırpınıyor, Çingenelerin güçlü ve alışkın elleriyle didişiyordu. O da en sonunda, ipin ucunda dönmeye başlayınca, sıra Abaza Hakkı'ya gelmişti.

Gardiyanın sırtında darağacının altındaki masaya oturtulunca, şöyle konuştu:

— Bütün gece uyumadım. Meğer, böyle olacakmış! Eceli beklemişim!

Sonra, yardımlarla masaya çıkarılan hükümlü bağırarak, şunları söyledi:

— Ey, din kardeşlerim! Hakkınızı helâl ediniz! Benim, devletle, ulusla bir alıp vereceğim yoktu! Hep o körolası Ethem denen asinin kışkırtmasıyla oldu bu iş! Öldüğüme gam yemem! Yalnız, bizi bu işe sürükleyip kardeşlerimin üzerine saldırtan Ethem'den öç alamadığıma yanarım! Beni asıyorsunuz! Zararı yok! Ruzi mahşerde, mahkemei kübrada iki elim Ethem'in yakasındadır. Bu iş, orada, külli faslolunur!

Abaza Hakkı, bunları söyleyip bitirdikten sonra, boynuna ip geçirilirken, kelimei şahadet getirdi. Sonra, bir dakika havada çırpınıp titredi.

Saat sekiz buçuğa dek halkın görmesi için darağaçlarında bırakılan ölüler, sonra indirilerek Edirnekapı Mezarlığı'na götürüldüler.

HAVUZDAKİ ÇIPLAK KADINLAR

«Mademki sonu nasıl olsa sıfırdır, bari yaşadığımız sürece şen ve şatır olalım.»

Mustafa Kemal.

1919'dan 1922'ye dek süren, son kerte gürültülü, sinir yıpratıcı, öldürücü yıllardan sonra da dikensiz gül bahçelerine girilmiş değildi. Paşa, bağımsızlığını kurtarmak uğruna öbür arkadaşlarıyla can verircesine çarpıştığı yurdu, ancak, tek başına kendisinin yönetebileceğine inanmıştı. Kendisinden başka herhangi bir kişinin, onu batıracağını, bütün harcanmış emeklerin boşa gideceğini sanıyordu. Bu yüzden kurtarılmış olan yurdun ömür boyunca yönetimini de üzerine almaya karar vermişti. Bu karar, onu savaş meydanından, çizmelerinin çamuru kurumadan, politika sahnesine atmıştı. Bu belalı sahnedeki çarpışmalar da savaş meydanlarındakiler gibi zorlu olmuş, en sonra ülkede muhalefet yapabilecek bütün güçleri, türlü fırsatları pek iyi kullanarak yaşam sahnesinden silmiş, bu iş bittikten sonra da kendisini, idealistçe düşüncelerini büsbütün kullanamayacak kerte yorgun, hasta duymaya başlamıştı.

1927 yılının, Temmuz'unda bütün çevresindeki üçüncü ve dördüncü sınıf bürokrat, fedai gruplarıyla ilk kez İstanbul'a gittiğinde, artık, dinlenmek hakkını sere serpe kullanabileceğini düşünmüşse de Hacı Sami'nin suikastçı çetesiyle Kuşadası'ndan Türkiye'ye girişi, onun dingin bir gül bahçesi olarak kullanmak istediği ilk kavgasız yazını da berbat etmişti. Yine de İstanbul'un bütün cennet olanaklarıyla dolu yazı, ona dinlenebilmesi için uzaktan yakından göz kırpıp durmaktaydı. Eğlenebilmesi için kendisinin bir istek göstermesi yetiyordu. Çevresi, hemen ona türlü civcivli olanaklar yaratıyordu. Türkiye'nin yüz yıllık eleştiri potansiyeli demek olan bütün aydınlarını öbür dünyaya yollamış olan İstiklâl Mahkemelerinin bağnaz öğeleri, burada Paşa'nın koruyucusu, fedaisi, sofra arkadaşı, eğlence yaratıcısı durumundaydılar. Kılıç Ali, Recep Zühtü, Cevat Abbas, Salih Bo-

zok, Nuri Conker, demirbaş sofradaşlardı. Paşa, kendisini, bu dost çevresinin güvenceli korumasında mutlu duyuyor, onların verdiği güvenlik duygusuna yaslanarak sık sık Boğaz'ın güzelliklerinden kâm almaya çalışıyordu.

O sert, o çetin savaş, politika savaşı, çok şükür, artık bitmişti! Ne var ki bu savaştan çok yorgun çıkmıştı. Üç yıl süren kanlı savaş yıllarından sonra gelen politika savaşı, çok yararlı olmuşsa da çok da yorucu olmuştu. 1922'den 1927'ye dek sürmüştü. Şimdi, bütün bunların acısını çıkarmak üzere kendisini şöyle bir dostluklara, serin rüzgârlara verip gevşemek istiyordu. Enfarktüs de dirimin ne kerte değerli olduğunu bir kez daha kulaklarının dibinde haykırarak ona anlatmıştı. Böbreklerinin bitmez tükenmez ağrılarından sonra, şimdi bir de kalp sorunu baş göstermişti. Boğaz'ın, mavi, yeşil rüzgârlarına yaslanarak bir zaman sorumsuza benzer bir yaşamın çiçek bahçesine girmek, belki fizyolojisindeki yırtıkları, sökükleri, aşınmaları onarabilecekti.

Paşa'nın çevresinde, Lâtife'nin gidişinden beri hiçbir güzel kadın görünmemişti. Evlatlık olarak yanında bulundurduğu genç kızlar, ancak evlatlık görünüşünde orta halli tiplerdi. Çevresi, Paşa'nın kadın güzelliğinden yoksun kalması uğruna birtakım girişimler yapmayı düşünüyorlardı. Egemenleri yola getirmenin en sağlam yolları, onları güzel kadınlarla tanıştırmak değil miydi?

O gece, Paşa, Söğütlü Yatı ile Büyükada'daki Yat Kulüp'e gidecekti. Dolmabahçe Sarayı'nda böyle yayılmıştı. Sofracı Çelebi, böyle de olsa, Paşa'nın her an bir yerden çıkıp geleceğini, en aşağı, yanında on beş yirmi de konuk getirebileceğini biliyordu. Söğütlü Yatı ile erkenden çıkıp gitmiş olan Paşa'dan gece yirmi ikiye dek bir ses çıkmadı. En sonra, Celebi'nin beklediği telefon geldi:

— Beylerbeyi Sarayı'na yirmi kişilik bir yemek sofrası gönderin.

Aşçıbaşı Bolu'lu Mehmet Usta ile sofracılar, hemen davranarak hazırlıklarını bitirip Acar Motoru'yla Beylerbeyi Sarayı'na yollandılar. Oraya vardıklarında, orasını bomboş buldular. Paşa ile adamları görünürlerde yoktu. Saat üçe doğru, Söğütlü Yatı Saray'ın rıhtımında demirledi. Paşa, yattan inerken, her iki kolunda

da birer çok güzel kadın vardı. Buna en çok şaşan, sofracı Çelebi olmuştu. Bu göreve başladığından beri, Paşa'nın çevresinde hiç güzel kadın ya da kız görmemişti. Paşa, kollarındaki güzel kadınlarla Saray'a girip onlara yanında yer göstererek sofraya oturdu. Sofrada, yenildi, içildi, gülüşüldü. Bu iki güzel kadın, sabahın beşine dek sofranın ilgi merkezi durumunu korudu. Bütün nükteler, onların güzel varlığı çevresinde harcandı. Güneş doğarken, bir yığın konukla birlikte iki güzel kadın da arkalarında tatlı düşler ve kokular bırakarak bir motorla Saray'dan ayrıldı.

Beylerbeyi Sarayı'nın, bu gibi eğlenceler için çok elverişli olduğunu anlayan «çevre», bunun daha şahane bir şölen biçiminde yinelenmesini düşündü. Bu, artık rastgele bir şölen değil bir örge(*) olmalıydı. Devrimciler vaktiyle salt Padişahların tattıkları bu yaşam türlerinden neden tatmayacaklardı? Onlar, Paşa'nın, saraydakilerle birlikte onların bütün saltanat türlerini de yurdun ufuklarından dışarıya silkip attıklarına pul verecek durumda değildiler. Hemen hepsi, on yıldır cephe yaşamında, politika kavgalarında, darağacı işlerinde yorulmuş pek çok erdemlerini yitirecek duruma gelmişlerdi. Girişim yükünü kemikli omuzlarına almış, çırpınıp duruyor, yeni bir otorite kalesi kurmaya çalışıyordu.

Beylerbeyi Sarayı'ndaki ikinci toplantının daha zengin olması uğruna bütün dikkatini kullanmıştı. Bu toplantıda, İstanbul'un birçok ünlü ses ve saz sanatçısı yer alıyordu. Bu kez, daha önceki ufak çaplı yaranla birlikte devletin irikıyım adamlarından Meclis Başkanı Kâzım (Özalp), Milli Eğitim Bakanı Vasıf (Çınar) da vardı. Bu kez, bir başka yenilik daha göze çarpmaktaydı: Şişli sosyetesinden en güzel ve olgun on kadın, şarkıların, türkülerin, alaturka-alafranga orkestraların çaldığı müzik dalgaları arasında, on iri manolya gibi parlıyordu. Kadınlar, son kerte şık giyinmişlerdi. Çok değerli mücevherat takınmışlar, çok pahalı giynekler giyinmişlerdi. Güzel yüzlerini, en güzel boyalarla birer sanat yapıtı gibi yeniden yaratmışlardı.

Cumhurbaşkanı, kadınları büyük bir ilgiyle benimsedi. Yalnız, yüzlerindeki ve dudaklarındaki boyaları göstererek, şöyle dedi:

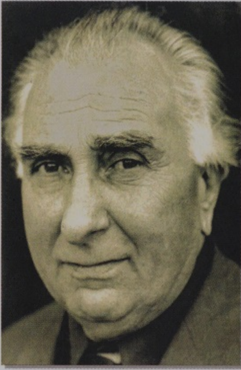
— Olduğunuz gibi görünün! Silin, şu boyaları!

(*) Sefahat

Kadınlar, hemen yüzlerini bir bayram yerine çeviren boyaları sildiler. Paşa, kadınlarda boyanmayı hiçbir zaman sempatik karşılamazdı. Şişli'nin güzelleri, yüzlerini ve gözlerini temizlemekle birlikte, yine de güzelliklerini korudular. Kadınlar, boyalarını temizledikten sonra, çırılçıplak soyundular. Üstlerine salt sıcak Ağustos gecesinden bir örtü aldıktan sonra, salonun ortasındaki Somaki mermerden havuza girmek üzere ak mermer döşeme üzerinde canlı birer heykel gibi kırıtarak, süzülerek ilerlediler. Paşa, büyülenmiş gibi kadınların yürüyüşlerine bakıyordu. Salonda bir curcunadır gidiyordu. Bir yandan Cumhurbaşkanlığı Orkestrası, Zeki'nin yönetiminde batı müziğinin en güzel parçalarını çalarken, öbür yanda da alaturka orkestra, Denizkızı Eftalya, Safiye Ayla, Nubar Tekyay, Selâhattin Pınar ve Hafız Yaşar, sırası geldikçe yeteneklerini ve seslerini en yüksek perdeden göstermeye çalışıyorlardı.

Denize bakan bir odasında, Abdülhamit'in son tutsaklık, sürgünlük ve mahpusluk yıllarını geçirdiği Beylerbeyi Sarayı'nın serin mermerleri üstünde, 1927 yılının bütün yaz geceleri, bu coşkun saz, şarkı ve eğlence yaşamıyla geçti. Paşa, karısı Lâtife'nin, kendisine yasaklamak istediği özgür gece yaşamının bütün tadını çıkardığı gibi, o günlerin hıncını da doyasıya aldı.

ÜÇÜNCÜ KİTABIN SONU

HASAN İZZETTİN DİNAMO

KUTSAL BARIŞ

-Türk ulusuna: yapılmasına engel olunmuş olan suikast girişimi dolayısıyla derneklerden, kuruluşlardan, memurlardan, komutanlardan, subaylardan, mebuslardan bütün arkadaşlarla yurttaşlardan aldığım içten üzgünlüklerini içeren mektuplarla telgraflardan dolayı pek duygulu ve minnettarım.

Temeli büyük Türk ulusunun ve onun kahraman çocuklarından oluşan büyük ordumuzun vicdanında us ve bilincinden kurulmuş olan Cumhuriyetimizin ve ulusun ruhundan esinlenmiş ilkelerimizin, bir gövdenin ortadan kaldırılmasıyla yıkılabileceği sanısında bulunanlar çok zayıf beyinli mutsuzlardır. Bu gibi zavallıların, cumhuriyetin adalet ve kudret pençesinde hakettikleri işleme uğramaktan başka nasipleri olamaz.

Benim naçiz gövdem bir gün elbet toprak olacaktır. Ancak, Türkiye Cumhuriyeti sonrasız yaşayacaktır ve Türk ulusu güvenlik ve mutluluğunu koruyan ilkelerle uygarlık yolunda ikirciksiz yürümeyi sürdürecektir.

ISBN: 975-478-005-6 (Takım No.)
ISBN: 975-478-008-0 (3. Cilt)

